

ऋणनिर्देश

‘आदिशक्तीचे विश्वस्वरूप (देवीकोश)’ या ग्रंथाचा हा तिसरा भाग आज वाचकाच्या हाती येत आहे पहिल्या भागाचे प्रकाशन दि २३ ऑगस्ट १९६७ ला राष्ट्रपति डॉ. नाकीर हुसेन यानी केले दुसरा भाग दि ८ एप्रिल १९६८ रोजी भारताचे माहिती व आकाशवाणी मंत्री नामदार के. के. शहा यांच्या हस्ते प्रकाशित झाला

प्रथमतः हा ग्रंथ तीन भागात पूर्ण होईल अशी अपेक्षा होती

भारताच्या प्राचीन अस्मिन्तेचे सर्वांगीण दर्शन आदिशक्तीच्या विश्वस्वरूपातून घडविणे हाही ग्रंथाचा एक भाग होता ग्रंथाचे प्रकाशन झाल्यावर शक्ति तत्त्वज्ञान, देऊळवाडे, देवघर देवता, बौद्ध-जैन देवता इत्यादि प्रकरणांची मूळच्या हस्तलिखितांमध्ये भर पडल्याने, पूर्वेकालच्याप्रमाणे तीन भागात ग्रंथ पूर्ण करणे अशक्य झाले म्हणून चवथा भाग अपरिहार्य आहे

‘देवतांच्या इतिहासाबरोबर तत्कालीन समाज, आचार विचारांचे दर्शनही या ग्रंथात होते राष्ट्रीय उत्कर्षाचा सबंध देवताबरोबर दाखविल्याने देवतांचा इतिहास स्फूर्तिदायक होऊन पुढील पिढीला मार्गदर्शक झाला आहे हा संपादक ‘सकाळ’ पुणे याचा अभिप्राय अगदी यथोचित असाच आहे

याच विचारधाराप्रवाहातून रेखाटलेले चित्र या शेवटच्या भागात अधिक दृग्गोचर होणार आहे ‘कृण्वन्तो विश्वमार्यम्’ या आयुष्याच्या प्राचीन विजिगीषू वृत्तीचे हे चित्र बृहत्तर भारताचा विस्तार

(अ) सूर्यवंशीय आक्रमक वीरानी पूर्वेकडे जावा सुमात्रा-बाली पेरु-मॅक्सिको, तर पश्चिमेकडे सिरिया अरबस्तान रोम दीसपर्यंत वसाहती स्थापन करून किती दीर्घ प्रयत्नांनी केला

(आ) सनातन धर्माच्या ध्वजेची घोडदौड करी चौपेर झाली

(इ) भारतीयांचे प्राचीन कर्मकांडाचे दीप, बाली द्वीपस्थ बाधवानी अद्यांत काळापर्यंत कसे तेवत ठेवले आहेत

(ई) शिल्पशास्त्रातील नयनरम्य अद्भुत कलाकृतींचे दृश्य किती परिश्रमाने जगापुढे चिरस्थायी स्वरूपात उभे केले

(उ) सुवर्णांनी मढविलेली मंदिरे आणि अनेक प्रकारच्या रत्नानी अलंकृत असलेल्या देवमूर्तींनी राजेश्चर्य कसे अमाप उपभोगिले इत्यादिकांचे मनाला आन्दाददायक व तरुणांना स्फूर्तिदायक वैभवाशाली वर्णन आपणाला चवथ्या

खंडात वाचावयास मिळणार आहे. आदिशक्तीच्या विश्वस्वरूपाचा साक्षात्कार या खंडाचे वाचनानेच होणार आहे. ७५ चे वर श्लोक असलेल्या देवी केकावलीने ग्रंथ पूर्ण होईल.

मंदिराचे वैभव जसे. षळस-शिखराने प्रकर्षाने झळकते, तद्वत्च या ग्रंथ-मालेतील चवथा खंड शिखररूपाने सदैव झळकत राहणार आहे. संदर्भानुसारी चारही खंडांची सूची यात समाविष्ट होणार आहे. कदाचित याच खंडात देवतांच्या मूळ स्वरूपातील छायाचित्रांचाही समावेश झालेला असेल. त्यासाठीच देवीकोशाचे सर्व खंड धरोघर असणे हे भारतीय संस्कृतीचे आचरण करणाऱ्या भारतीयांना भूषणभूत होणार आहे.

याही भागाची अनुक्रमणिका सूचीयज्ञाच आहे. या तिसऱ्या खंडाचे प्रकाशनाने आगावू ग्राहक नोंदणीदारांना लेखकाने दिलेले वचन आणि त्यांनी मरलेले मूल्य यांची पूर्ण भरपाई होत आहे, याबद्दल मी समाधानी आहे. चवथ्या खंडाची पृष्ठसंख्या व छायाचित्रे याबाबत आज निश्चितपणा नसल्याने किंमतीचे आश्वासन देणे अशक्य आहे. याफरिता नम्र विनंती अशी की, चवथ्या खंडासाठी जुन्या ग्राहकांनी आपल्या प्रतीसाठी लेखक-प्रकाशकाकडे आगावू नोंदणी आजच करून ठेवावी, म्हणजे तीही प्रत त्यांना कमी किंमतीत देण्यात येईल.

या ग्रंथाच्या तीनही भागांचे काम पूर्ण होताना, अनेक सहकाऱ्यांची मला जी आपुलकीची मदत लाभली, त्याबद्दल त्यांचे ऋण कृतज्ञतापूर्वक मान्य करतो. पहिल्या भागात नामोच्चार झालाच आहे. ते सर्व याही भागाच्या प्रसिद्धीच्या वेदनांचे मागिदार आहेतच ! त्या सर्वांचे पुन्हा एकवार साफल्याने मनःपूर्वक आभार मानतो. तसेच टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ आणि महाराष्ट्र राज्य साहित्य-संस्कृति मंडळ यांचेही कृतज्ञतापूर्वक स्मरण करून त्यांच्या सहकार्यांची नोंदही घेतलीच पाहिजे. आजवर जसे सक्रिय प्रोत्साहन मला सर्वोत्कृष्ट मिळाले; तसेच ते अखेरपर्यंत मला मिळेलच, अशी माहीती खात्री आहे.

चंपापट्टी १८९०

दि. २५-११-१९६८

१ लोकमान्य नगर, गोरेगाव,
मुंबई ६२.

प्र. कृ. प्रमुदेसाई

अनुक्रमणिका

प्रकाशकाचे निवेदन	पृ. १
ऋणनिर्देश	पृ. १-२
श्री. के. के. शहा यांचे भाषण	पृ. १-१०
१. देऊळ, देवघर आणि देवता	पृ. १-६९

देवालये, वाघणी आणि मूर्ति १; देवतांची वस्त्रपना १; देवतांचे मूर्तिकरण २; देवाचे मानवीकरण ४; मानवाचे देवताकरण ५; देव ७; दैत्य ८; दानव ८; देवता मर्त्य की अमर्त्य ८; देवताची वंशवृद्धि नाही ११; ऋग्वेदातील देवता ११; यजुर्वेदातील देवता १२; अथर्ववेदातील देवता १३; ब्राह्मण ग्रंथातील देवता १३; उपनिषदातील देवता १३; पौराणिक देवता १३; मामदेवता १४; कुलदेवता १४; क्षुद्रदेवता, १४; पितृदेवता १५; अतिमानवी देवता १९; अतिरिक्त देवता २०; अमूर्त देवता २०; दिव्य देवता २०; परिवार देवता; २०; पार्ष्णिक देवता २१; स्त्री देवता २१; युग्म देवता २१; संघदेवता २१; स्वयंभू देवता २२; शकुनवंती देवता २४; देवमूर्ति सरकरणे २५, संस्कृत आणि प्राकृत देव २७; देवपत्न्या २८; यामविस्तार आणि देवालये २९; देवस्थाने २९; मंदिराची आवश्यकता का २९, देवताचा उत्कर्ष-अपकर्ष ३१; मंदिरवादींची कारणे ३२; देवालय शिल्पातील प्रगति ३४; नागशैली ३५; कारिमरशैली ३५; गुप्तशैली ३६, ओरिसासंप्रदाय ३६; बुदेलखंडीशैली ३७; गुजरात-राजस्तानशैली ३७; द्रविडशैली ३८; वेसरशैली ३९; होयसलशैली ४०, विजयनगरशैली ४१; होयसळघळण द्रविडघळण ४१; नाथक-शैली ४२; हेमाडपंतीशैली ४२; द्वारपाल ४३; मंदिर-शिखरे का ४३; देवमूर्तीची बैठक ४४, देवप्रतिमा ४४; देवमूर्तीचे प्रमाण ४४; देवमूर्ति प्रतिष्ठापना ४५; देवपूजेचा इतिहास ४५; प्रतिकोपासना ४६; देवताचे भोग ४७, देवताचे भिन्न रंग ४७; देवताची प्रदक्षिणा ४८; देवताची भुज संख्या ४८; देवपूजन ४९; व आदर्श जीवन ५०, देवपूजेची व्याप्ति ५१; पंढा व शंखनाद ५१; देवताचे तीर्थ ५३; देवतांचे पूजक ५३;

देवालयातील दर्शक ५४; आदर्श देवदर्शन ५५; त्रिवार नमस्कार ५६; देव दिसत नाही, म्हणून तो नाही का ? ५७; देवाची भेट केव्हाही घडेल काय ? ५७; देव दर्शनाचा हेतु—स्वार्थी ५८; हिंदुपूजक, पुजारीपण विकतात ५८; सर्वत्र देवळेच देवळे ५९; देवी ६०; देवीव्रत ६१; देवी-ग्रंथ ६१; देवी-उपनिषद ६१; देवी-पुराण ६१; ६१; देवी-भागवत ६२; देवी महात्म्य ६२; देवालयांची श्रीमंती ६३; देवालयांची शिक्षण केंद्रे ६४; देवालयाचा भजनाचा इतिहास ६५; बौद्ध-संस्कृति ६५; इस्लाम-संस्कृति ६५; इसाई संस्कृति ६६; देवालय-विश्वस्त ६७.

२. निग्रही देवता... .. पृ. ७०-९७

तेरा देवताची यादी ७१; श्रीचांदला परमेश्वरी ७१; अजुवाई ७६; कमलादेवी ७८; कोंढणपूरदेवी ७९; छेला सोमनाथ ८२; दंतेश्वरी ८४; नाथद्वारा ८७; भैरवनाथ ८८; साखरगडवासिनी ८९; गोकर्ण महा-बलेश्वर ९२; शानेश्वर समाधी ९३; छोडेश्वरी ९४; रमालक्ष्मी ९५.

३. ग्रामदेवता पृ. ९८-१३०

ग्रामदेवता मातृशक्तिरूपच ९८; ग्रामदेवतांचे प्रकार ९९; ग्रामदेवता का स्थापन झाल्या ? १००; रत्नागिरी जिल्हा ग्रामदेवतांची यादी १०२; ग्रामदेवतांचे कार्य १०३; ग्रामदेवता व पर्जन्यवृष्टि १०५; संसर्गजन्य रोगप्रतिबंधक ग्रामदेवता १०७; भरिआई ११२; पोलेरम्मा ११४; म्हसोबा ११७; हर दौदलाला ११९; मिलात १२०; राजवा १२१; ठाकुरदेव १२१, वीरगळ अथवा वीर १२२; कादळाचे पाषाण १२४, दुर्गम्मा आणि घावम्मा १२५; देवतांच्या उत्सवापासून बोध. १३०.

४. वृक्षदेवता पृ. १३१-१७०

वृक्षमहिमा १३१; वृक्षारोपण महत्त्व १३२; वृक्षाची शिकवण १३३; वृक्षात परमेश्वराचे स्वरूप १३४, वृक्षाचा उपयोग व पूजन—अधिदैविक, अधिभौतिक अध्यात्मिक १३५; देव ओषधियु च वनस्पतियु १३६; वृक्ष व रोग निवारण १३७; वृक्षाचा वनस्पतिशास्त्रदृष्ट्या विचार १३८; वृक्ष व आयुर्वेद १४०, वनस्पतींना जीव व भावना असतात १४१; वनस्पतींच्या वाढीवर संगीताचा परिणाम १४१; वृक्ष देवत मानून पूजन १४२; वानगी-

दागल काही वृक्षांने वर्णन : अश्वत्थवृक्ष १४३; आम्रवृक्ष, उंबरवृक्ष १५५; तुळस १५७; तुळस व दालिपाम १५८; खियाणी दालिपाम पूजन का वरू नये १५९; तुलसीरुखा १६१, तुलसीची नामावली १६३; तुलसी-राधाप-निक गुणधर्म १६४; वटवृक्ष १६७, वटवृक्ष-रासायनिक गुणधर्म १६९.

५. जलदेवता पृ. १७१-२२१

जलदेवता व पर्जन्य १७२; आर्यांची प्रमुख जलदेवता-वरुण १७२; जलदेवता व पर्जन्यासाठी निरनिराळ्या समाजातील प्रिधि व उत्सव १७६; गंगादेवी १७८; गंगानदी उत्पत्ति १८३; गंगाजल औषधी १८५; गंगामाता व जगन्नाथ पंडित १८८; गंगार्वर्णन ग्रंथ १९२; राजापूर गंगा १९२; गंगामंदिरे १९५; नर्मदादेवी १९८; नर्मदाकथा १९९; नर्मदा उत्पत्ति २००; नर्मदा परिक्रमा २०५; कावेरी देवी २०६; गोदावरी २०८; जलदेवतांचे प्रकार : आसरा २०९; सात आसरांची नावे २११; डाक्खिणी २१३; हडळ २१३; लाव २१३; इतर देशांतील जलदेवता: इसीस २१६; पॅकि ट्रिटो २१६; दमकिना २१७; ड्रूगून २१८; जलचिक्त्ति २१९.

६. नाणक-मुद्रा देवता पृ. २२१-२३४

नाणी व मुद्राशास्त्र २२२; नाण्याची उत्पत्ति २२३; नाण्याचे प्रकार व त्यावरील आकृति २२४; भारतीय नाणी-इतिहास २२५; इतर देशांतील नाणी-इतिहास २२९; इपेसस २२९; क्रीट २२९; चीन २२९; जपान, जर्मनी, घेसली, पॅलेस्टाइन, फोनेशिया, बास्तरस, बायसटार्डन २३०; माथसिया, रोमन, लिस्विया, स्पेन, पार्थिया, इराण २३१; काही उद्बोधक ठसे जथवा चित्रे २३२; प्रकरण आधारभूत ग्रंथ २३४.

७. शिल्पदेवता पृ. २३५-२७०

कलेत अगम्य ईश्वरशक्तीचा आविष्कार २३५; नाट्यशास्त्रात कला म्हणजे शिल्प हा अर्थ २३५; कलेचे प्रयोजन २३५; भारतात देवतांची मंदिरे म्हणजे कलेच्या खाणी २३६; शिल्पकलेचा आविष्कार-पीठिका २३६; शिल्पकला इतिहास २३८; शिल्पकलेच्या वाढीचे चार वर्ग : स्तंभ, स्तूप, चैत्य गृहे, विहार २३९; स्तूप २३९; गीप्त-पिरमिड २४१; अबु सिबेल

देवालय २४२; गुहेतील शिल्प २४३; वेरुळ लेणी सख्या २०-२४८; कैलास लेणे २५६, वेरुळ येथेच अनेक देवमूर्ति का ? २६२; महाराष्ट्रातील इतर लेणी २६३; कोणार्क २६५; भारतातील मुसलमानी शिल्प २६६; दक्षिण भारतातील कलापूर्ण गोपुरे २६७; प्रकरण आधारभूत ग्रंथ २७०.

८. व्रतदेवता पृ. २७१-३४५

व्रताचे प्रयोजन २७०; देवी भागवतातील देवीव्रते २७२, व्रताचे प्रकार २७३; प्रमुख व्रते व त्यांतील देवताव्रते : उपाग ललिता २७८; एकादशी २८०; कोंजागरव्रत २८३; कात्यायनीव्रत २८६; गजगौरी २९१; चपागौरी २९४; वृत्तमारा २९७, देवदासी चाल व इतर संस्कृति २९८; जेठगौरी ३०२; भराडी गौर ३०६, हुळादेवी ३०८; पिठोरीदेवी ३१०; ६४ योगिनी यादी ३११; बलातीचला देवीच्या आठपाठ चौष्ट योगिनी व त्यांची नावे ३१२; गृहद्वारी ३१२; महालक्ष्मीव्रत ३१४, मगळागौरी ३१७; ललितागौरी ३१९; वरलक्ष्मी ३२२; पद्मीदेवी ३२३; जरादेवी ३२३; जरादेवी, जिवती अथवा जीवतिका ३२७; जातुमातृ देवता ३२८; द्वारमातृका ३२९; सटवाई (पद्मीदेवीचा अपभ्रंश) ३२९; उग्रार्तिदेवी ३३१; मकरसंक्रांत व कर्कसंक्रांत व्रत ३३५; हरतालिका ३३७; हरिफळी अथवा हस्तगौरी अगर कोटीश्वरी देवीचे व्रत ३३८; स्वर्णगौरी ३३९; वटसावित्री ३४०; शीतला सप्तमी ३४१; अहोईजोठव्रत ३४२, इतुपूजाव्रत ३४२; अमावास्याव्रत ३४३; तुपुलक्ष्मी ३४४.

९. उत्पन्नित देवता पृ. ३४६-३५८

भारतातील उत्पन्नित संस्कृति इतिहास ३४६, तज्जानी पाडलेले युगाचे इतिहास ३४७, अश्मयुगातील तीन संस्कृति ३४७, सिंधु संस्कृति ३४९, हरप्पा व मोहेंजोदारो येथील मातृदेवताचा ऊहापोह ३५२, पाश्चिमात्य देशातील उत्पन्नित नमुने, तौलनिक दृष्ट्या विचार ३५६.

१०. ब्राह्मण व अन्य जमातींच्या देवता पृ. ३५९-३८६

समाजपरत्वे, देशपरत्वे देवताने पूजन ३५९; कुलदेवता विचार ३६०; काही ब्राह्मण पोटजाती व त्यांच्या देवता ३६१; अथर्ववेदी, आपस्तंब

३६१, कण्व, जबूकण्व, जबूकण्व (नेमाडप्रात) ३६२, कन्होडे ३६२;
क्रमवंत ३६३ कात्यायन, गोपधन, गोसात्री, परिव्राजक, श्रीगौरमालवीय,
चरकयजुर्वेदी ३६४ चित्तपावन, जवळ अथवा खोत ब्राह्मण, तिरगूळ
ब्राह्मण ३६५, देशस्थ ऋग्वेदी स्मार्त, देशस्थ वैष्णव, देशस्थ सहवासी,
देवरुखे अथवा देवपी, नर्मदीय ब्राह्मण, ३६६ जावाल-नार्मद, पळेवाल,
पुराड, भट्टप्रभू, मैत्रायणी, यजुर्वेदी, ब्राह्मण शुक्र यजुर्वेदी, किस्ती अगर
रानवट ब्राह्मण, ३६७, शुक्र यजुर्वेदी माध्यदिन, वाजमाध्यदिन ३६८,
सामवेदी ब्राह्मण, सारस्वत ३६८ काही जाती-जमाती देवता . अतारी,
आगरी, ३६९, ओरायन, इरूर, इल्लिगेर, उल्लादन ३७०, उप्पर, कमार,
कलाल, कदर, कल्वलिगर, कळवार कामलिया ३७१, कथोडिया, कम्मालर,
काची, कालन, कामद, कासार, किशोरी, कुमार ३७२; कुडवकळ,
कुरुमिकारन, केवट, कोंडार, कोल्या, कैकाडी, ३७३, कोंकणी, कुरवा,
कोमटी, कोयी, कोल, कोष्टी, कोळी, कोल्हाटी, कोरवा वसार, कजार
३७४, खत्री, खान्वा, खासीया, खडेलवाल, गदव ३७५; गवळी,
गवडी, जिरे गवडी, सागर गवडी, गदारिया, मासिया, गावीत, गुडीगार,
गुजर ३७६, गुण्या, गुरुर, गोळम, गोंवळी, गौळा, घिसाडी, चाम,
चारडा, चारण, चित्रकथी ३७७, चेंचू, चामार, चढमुड, छामता,
(काटेवाड), रुमतिया, जाट ३७८, जालरिया जमातीच्या देवता,
सामलम्मा, रात्रन्या, येरनम्मा, भागिरथम्मा, नकुलम्मा, भागदेवी,
आंरोसोडी ३७९, जोगी, जोशी (कुडकुडे), जोंग, टकारी, ठाकूर,
डोम, डोवारी, डागी, दोर, तोडा, ३८०, तेली, तांबट, दुवळी, देवार,
देवांग, धनगर, धोडिया, धोरी, धेड, ३८१, मात, निराळी (रगारी)
निहाल पटवेगार, परीट, पद्मसाळी, पाचळ, पाथरवट, पिंगळा, पाथे-
पारधी, लंगाटी, चिता, शिलाजीत, वाधी, पथवाल, यात्री (काटेवाड),
शुरुड, येरड, ३८०, भडभुजा, भावसार, भिल्ल, भूमिया, मोई, भहारी-
इलर (वाजत्री), महाभ, माडिंग, माळी, मुसाहर, ३८३, माग, रजपुत
(काटेवाडी) जेटवा, जाडेजा, झाला, गोहेल, परमार, राऊळ, रामोश,
रायवरी, रगारी, लमाण, लोणारी, लोधी ३८४; लोहार, लोहाण, वडर,
वाप्पी, वाध्या, वाझा, वाणी, वारली, वामुदेव ३८५, वेह, वजार,
सनगर, सरानिआ, सुतार, सपाल, हाटकर, होलार ३८६.

११. देवतांची नामोत्पत्ति

... ..

पृ. ३८७-३९५

श्रीकरणीदेवी, अन्नपूर्णा, अष्टभुजा, अभयंबा, अंबिका, अलक्ष्मी, आनद-
नाथकी, आरासुरी अंबा, ओसाममाता ३८७; जेष्ठागौरी, ज्वालादेवी,
जोगेश्वरी, तुकाई, तुळजाभवानी, तूळादेवी, त्रिपुरा, दशाशुभहरी,
दाक्षायणी, दुर्गा, दत्तेश्वरी, नागनकी, ३९०; पटेश्वरी, पद्मावती, पिठोरी,
प्रत्यंगिरा, प्रभादेवी, पंपावती, पर्वती, वगळामुरली, वनशंकरा, बहुचरा,
ब्राह्मी, भगवती, भवानी, भमरंबा, भारतमाता ३९१; भुवनेश्वरी, भैरवी,
महाकाली, महिकावती, महामयी, महालक्ष्मी, म्हाळसा, महिषासुरमर्दिनी,
माहेश्वरी, मीनाक्षी, मंगळागौरी ३९२, मुंबादेवी, मनसा, यल्लमा, यमाई,
रामवरदायिनी, रुद्राणी, राजराजेश्वरी, राष्ट्रसेना, रेशुका, रुंनिना, वत्सला,
वरदायिनी ३९३, वरलक्ष्मी, वज्रेश्वरी, वामा, विषहारी, विदर्भचंडिका,
विंध्यवासिनी, वैष्णवी, वैकुंठमाता, शातादुर्गा, शाकंभरी, शताक्षी,
शिवदूती, सप्तशृंगी, सप्तद्रीमाता, साखरगढवासिनी, षष्ठी ३९४; योद्धी,
हरितालिका, हरसिद्धी, हर्षदमाता, हुकरेश्वरी, हिंगुळा, क्षीरभवानी ३९५.

१२. बौद्धपंथीय देवता

... ..

पृ. ३९६-४३४

ध्यानी बुद्धाची उत्पत्ति व वर्णन ३९६; ध्यानी बोधिसत्व ३९७; मानवी
बुद्धाचे स्वरूप ३९७; बौद्धपंथीय स्त्री-देवता ३९७-३९८; बौद्धदेवता
व त्यांची आयुधे ३९९; हिंदुदेवतांची बौद्धपंथियाकडून विटंबना ४००-
४०१; हरिहरीहरीवाहनोद्भव ४००; चंद्ररोशन ४००; मृत्युवंचना-
तारा, मारिचीदेवी, कुरुकुळा, वज्रचालननाकी, भूतडामर, उच्छुत्तमजंभल,
हयधाव ४०१; अपराजित ४०३; उष्णीषविजया, एकजटा ४०४;
कन्याण-मुदर, कुरुकुळा ४०५; तारोद्भवकुरुकुळा, ओरियान-कुडकुळा,
अष्टभुजा-कुरुकुळा ४०६; रत्नादीरवनी-तारा, चंद्रादेवी, जांगुली ४०७;
तारा ४०८; पाच रंगाच्या तारेचे प्रकार, ४०८; हरित-गौर-पीन-रक्त-
नीलवारा प्रकार ४०८; तारायोगिनी तांत्रिक-देवतांचा समूह ४०९;
तीक्ष्णजाता, त्वरिता ४१०; त्रैलोक्यमोहना, त्रैलोक्यस्तंभिनी, त्रिपुरसुंदरी
४११; त्रिपुरभैरवी, दिक्पालिका ४१२; वज्रांकुशी, वज्रपाणी, वज्रस्फोटका,
वज्रपंटा, उष्णीष-विजया, सुंभा, द्वारदेवता, पद्मा, भारती, दुर्गा, द्वारभी,
विश्वसंकल्प, कल्पक, काम, तालिका, कुंची, कपाटा ४१३; पटधारिणी,

धनदतारा, धनमाणिक ४१८, धारणी देवतासमूह : महाप्रतिसरा, महा-
सहस्रप्रमर्दिनी, महामयूरी, महाजीतवती, महामनानुसारिणी ४१४-४१५;
धूमावती ४१५, ध्वजायनेयुरा, नरदत्ता, नैरात्मा ४१६, पर्णशायरी ४१७,
प्रज्ञापरमिता, भृगुतीतारा ४१८, मनसादेवी ४१८-४२१, मारिची
४२१-४२२, महत्तरीतारा, महास्तरस्वती, महाश्रीतारा, महाचीनतारा
४२२-४२४, महाप्रतिसरा, महामनानुसारिणी, महाप्रत्यगिरा, यामरी
४२४-४२५, लक्ष्मी नारायण, वज्रगारा, वज्रवाराही, आर्यवज्रवाराही
४२६-४२७, वज्रयोगिनी, वर्गभीमा, ४२८-४२९; विद्युज्वाला
कराली, शामतारा, सीताक्षपना, सर्पाणी ४३०-४३२; हारिती ४३२-
३३, सदर्भमय ४३४.

१३. जैनपंथीय देवता पृ. ४३५-४४७

जैनधर्म हा आर्यधर्माचा एक उपपथ ४३५, श्वेतानर, दिगवर ४३५-
३६, तीर्थनर ४३६, दिक्पाल ४३७, अष्टदेवता, जया, विजया, अजिता,
अपराजिता, जभादेवी, स्तम्भिनी ४३८; सप्तमाता ४३८; तीर्थनर-माता-
देवता ४३९; ब्राह्मणधर्मातील अष्टमानुष्ठा ४३९; यक्ष यक्षणी ४३९-
४४०; चण्डेश्वरी ४४०, अजिता, दुरितारी, यक्षगुह्या, महाकाली,
अन्युता, घाता ४४१; भृगुटी, सुतारामहाकाली, अयोधा, गौरी, चडा-
प्रचटा, विहिता-विजया वैरोटी, अशुभा अनंतमती ४४२, कदर्पा पन्नग-
देवी मानसी, निर्वाणी, बाया विजया, धारणी तारा, वैरोटी अपराजिता,
नरदत्ता-बहुमिणी, गांधारी-चांमुडा, अरिना-अम्ना ४४३, पञ्चावती,
गिडाधिका ४४४, भृतिदेवी आणि त्रियादेवता ४४४-४५; भृतिदेवी,
रोहिणी, प्रज्ञान, वज्रगुह्या, वज्राशुभा ४४५, अप्रतिवना, पुरुषदत्ता,
काली, महाकाली, गौरी, गांधारी, महाग्याग्या ज्वालामालिनी, मानवी
४४६; वैरोटी, अन्युता, मानसी, महामानसी, ४४७, सदर्भ मय ४४७.

१४. मंटीर्ग देवता पृ. ४४८-५१६

अकार सिन्धवारी कल्या १ ते १९५, भीदेवी, भीमायामगवती,
अनादेवी ४४८, अनकाईदेवी, अतयादेवी, अदिष्टी, अनुग्या, अनसिंह
४४९, अदिष्टा, अष्टाह्वा, अहेरिया देवी, आईजी ४५०; अगस्तारा,

जानंदीभवानी, आराही, औसानविवि, ४५१-५२; आशापुरी,
 अखिलदेवरी, अनंतलक्ष्मी-सत्यवती ४५४; अचलागौरी, आसमाई,
 एकानंदा ४५४; इंद्रायणीदेवी, एकाक्षी, एयनार, कटेरी, कनकदुर्गा
 ४५५; कल्पकवलीदेवी, कमळजादेवी, कर्णपिशाची ४५६; कल्याणदेवी,
 कांचकुंडली, काकतीदेवी, कल्याणेश्वरी ४५७; कमलाक्षी, काकिनी,
 कामेश्वरी ४५८; कालिजाई, कुलगोळम्मा, कोटवी ४५९; कातीमतीदेवी,
 किरिटेश्वरी, कुलेश्वरी ४६०; कोलेरम्मा, कोल्दविका, कन्यका-परमेश्वरी
 ४६१; कटिअंकम्म, कोटमची शक्तिदेवी ४६२; कोटी माहेश्वरी,
 कृष्णाबाई, गणदेवी, गीश, गंगम्मा ४६३; गार्गी, गायत्रीमाया,
 गिरजामाता, गुढीदेवता ४६४; गुप्ताबाई ४६५; गोमती, गोटीदेवी
 ४६६; चर्चिवादेवी, चारंदबाई, चितहरी ४६७; चायनामंदिरे,
 चोक्रानायकी, चंडा, चंडिका ४६८; चंडिनायिका, चंडनायिका,
 चंडमातंगिनी, जयदुर्गा, जयविजया, जरादेवी ४६९; छानिपिट्टा,
 जगन्मातली, जनाबाई, जयबाणेश्वरी, जमवायमाता ४७०; जातवेदसी,
 जीणमाता, जगुली, जानकीमंदिर ४७१; डाफिनी, डोंगा, डाकेतरवाली
 ४७२; तय्यलनायकी, तरंग, ताम्रगौरी ४७३; तेलकळादेवी ४७४;
 त्रिपुरसुंदरी, त्रिपुरेश्वरी, त्रुक्केश्वरी, तेलजु, दशमुख (लक्ष्मी-गणेश) ४७५;
 दधिमचीगाता, ददरियादेवी, दुरूपतिअम्मा, दुल्हादेवी ४७६; देवनायकी,
 देवयानी ४७७; देशदेवी, देवीकुमारी, धरतीमाता ४७८; धर्मराज ४७९;
 धर्मसंवर्धिनी देवी, नकुलेश्वरी, नमकबंधा, नगरकोटवारी ४८०;
 नडिविढी, नल्लेश्वरी, नवलाई ४८१; नारायणीदेवी ४८२-८३;
 नागम्मा ४८३; नीलायताक्षी, नंदादेवी, नौसंडी ४८४; पट्टेनीदेवी,
 पत्तिनीदेवी, पिंगळाई, पिठोरादेवी, पाटणादेवी, पेरियानगी ४८५;
 पंचगंगा मंदिर ४८६; ब्रचलादेवी, बल्लाळाई, बहिरीदेवी, बालाताई
 ४८७; बालादेवी, बातरदेवी ४८८-८९; बावची, बालासुंदरी, विरोहा-
 देवी, बेलाभवानी, बोललाई, बोलई ४९०; बृहन्नायकी ४९१; भराडी,
 भवानीमंदिर, भच्छोदरी ४९२; भरिअम्मन, महाबलिपुरम दुर्गा ४९३;
 महालक्ष्मी (केळशी-रत्नागिरी) ४९४; महेश्वरी, मामादेवी ४९५;
 मायादेवी, माहुली, मुंडेश्वरी, मुक्तायिका, मंगलनायकी, मंगलगिरी ४९६;
 मैगाई, यमादेवी, राणादेवी ४९७; रांगणाई, राजवल्लभीठादुराणी,

રાલ્પલક્ષ્મી, લક્ષ્મણાદેવી ૪૯૮, લક્ષ્મીનરસિંહ ૪૯૯; લક્ષ્મી-
 નારાયણ, લાજકી, લોહાસુરી, વાનમુછી ૫૦૦, વનદુર્ગા, વયીકચ્છ
 આમ્માવરુ, વિઠલાઈ, વેદનાયકી, શાઓદમાતા, શીલાદેવી ૫૦૧, શામ-
 વર્ણાદેવી, શિન્મોક્તિ, સમાદેવી, સત્યયત્તી ૫૦૨; સાવિત્રી, સૌંદર્યનાયકી,
 સર્વમંગલાદેવી ૫૦૩; સાતેરી, સામુદ્રીમાતા ૫૦૪, સાસવાહુ, હટસાદેવી,
 હરિકાલી, હરેશ્વરી ૫૦૫, હેમાન્જનાયકી, હાકામારી, શાનપ્રસન્નાવા
 ૫૦૬, આર્યાદુર્ગા, અદલ્લદેવી ૫૦૭, અભિરામ સુદરી ૫૦૮, અરણ્યદેવી
 ૫૦૯, કૈરકલ્લદેવી ૫૧૦, ગિરજામધીર ૫૧૧, તામ્રેશ્વરી ૫૧૨, પાટણ-
 દેવી ૫૧૩, માપૌઢી ૫૧૪, મુલેશ્વરી ૫૧૬

અભિપ્રાય

. પૃ. ૧-૧૦

દેવીકોશ સ્વંદ ૪ (આગામી સ્વંદાતીલ વિષય)

.. પૃ. ૧૧

ना. के. के. शहा यांचा पुरस्कार

दुसऱ्या भागाच्या प्रकाशन-प्रसंगी दि. ८ एप्रिल १९६८ राजा माननीय के. के. शहा (केंद्रीय माहिती व नमोवणी मंत्री) यांनी केलेले भाषण.

महामहोपाध्याय दत्तो वामन पोतदार, कुलगुरु हरिभाऊ पाटकर साहेब, आचार्य भागवत आणि बंधुभगिनीनो,-

मला कोणी विचारले की, पुण्याला मी का धावत येतो, तर माझे त्यांना एवढेच उत्तर आहे की, जो पुण्याला आला नाही त्याला काहीच समजावयाचे नाही, की पुण्याला मनुष्य का धावत येतो. नेहमी आला तरी त्याला काही नवीन मिळावयाचेच, मी जेव्हा इथे येतो तेव्हा काहीतरी घेऊन जातो, इथे काही देऊन जात नाही अशी माझी श्रद्धा आहे. आता माझ्यापुर्वीचे वस्ते म्हणावे की, हे रानकीय क्षेत्रात काम करणारे लोक जे शानी नाहीत, त्यांच्या हातात का सत्ता असली पाहिजे? कारण इतकेच की, शानी माणसाला प्रपंच करता यावयाचा नाही आणि प्रपंच केला नाही, तोपर्यंत राजकारण चालवता येणार नाही. आता एवढे सांगितल्यावर ह्या प्रश्नावर मी पण काही अभ्यास केलेला आहे. म्हणून मी इंग्रजीमध्ये बोललो तर आपण मला माफ करावे. कारण मराठीतून एवढे स्वच्छ व स्पष्ट बोलणे मला शक्य नाही.

मंत्र-यंत्र-तंत्र

I must congratulate Shree Desai for explaining to the country and to the world that this country believed in religion which was not devoid of knowledge. Sometimes, people feel that religion is श्रद्धा. It is not only श्रद्धा. It is a fine mixture of knowledge ज्ञान and श्रद्धा, and that has been very adequately proved by this volume. But before I take you to that, I would request those who read this book—what is मंत्र, what is यंत्र and what is तंत्र. And unless you understand what is मंत्र, what is यंत्र and what is तंत्र, I don't think you will be able to understand the implications of what important roll this aspect of our life played, in not only in the development of this country but in achieving the very rare heights that we have attained.

Now what is मंत्र ?

मननात् प्रायते इति मन्त्रः। शब्दांना महत्त्व नसून, मननापास महत्त्व आहे. ज्या अर्थाचे आपण मान करू, त्या अर्थाला शब्दस्वरूप दिले म्हणजे तो मन्त्र होतो। अर्थाचे आकर्षण मननाची एकापठा शाखागिन्यास कदापि होत नाही शब्दाचे आकर्षण मात्र मननाच्या एकापठेसमूह होऊ शकते आणि या आकर्षणात मननाची एकापठा नाही असा शब्द उच्चारानाच अर्थावर मननाची शक्तीही यंत्रात होणार नाही. पुढा महत्त्वाची गोष्ट ही की, शब्दोच्चार अनेक प्रकारांचे होतो, तर एकाच निश्चित अर्थाचे शब्दात घडते शब्दासमूह जे निश्चित ते सूक्ष्म विचार होत विचार शब्दाच्या भरात आले म्हणजे ते सूक्ष्म होते.

This is what is known as Mantra Mantra is nothing else but concentration Therefore, when you want to gain knowledge, the first thing that is necessary is to develop the habit of concentration Then what happens ? After you start concentration what happens ? Then the author says,

मंत्रानून निर्माण होणाऱ्या शक्तीने यंत्र हे आधार आहे. यंत्र हे त्या त्या शक्तीचे अधिष्ठान होय म्हणजे त्या त्या शक्तीला अधिष्ठित करणारे असे आभय स्थान हे ओघानेच आले. यंत्राच्या माध्यमाने ज्या वेळी आपण एखाद्या शक्तीला बस करू पाहतो, त्या वेळी त्या शक्तीला अरूप असे यंत्रही अगोदर निर्माण करणे लागते.

Now, therefore, the power that is generated by concentration needs a vehicle, and Yantra is a vehicle for canalizing the power generated by concentration Thus is Mantra, that is Yantra. Now what is Tantra ? Very very well described in the book—

ज्या विशिष्ट पारंपारिक पद्धतीने उपासना केली जाते, त्या पद्धतीला तंत्र असे म्हणतात. याचे उदाहरण दिले ते असे— तुमच्या काडतुसांनी शत्रुबध होत नसतो, यासाठी बंदुकीची जरूर आहे. आता आपणांला तंत्र म्हणजे काय हे समजले असावे. शेवटी स्पेसकाने मिडिले आहे की, अणुसंश्लेष आणि अखर यामध्ये महत्त्वाचा फरक आहे. काय फरक आहे ? केवळ मन सामर्थ्याच्या जोरावर विशिष्ट अशा अक्षरांच्या उच्चारामात्रेकरून शस्त्राचे कार्य करणारी तंत्रविद्या ही प्राचीन भारतीयांची फार मोठी देणगी आहे अशा अपूर्व तंत्रविद्येचा अभ्यास आपण केला नाही, तरी पाश्चात्य राष्ट्रातील विद्वानांचे लक्ष या उपेक्षित तंत्राकडे वळले असून, त्याचा सखोल अभ्यासही त्यांनी चारू केला आहे

मन म्हणजे सूत्रमय विचारांचे शब्द-प्रतिनिधी होत. शब्दांचा परिणाम शरीरावर होतो, हे रोजच्या व्यवहारात नेहमीच दिसते. पण ज्या वेळी श्रद्धा असेल त्या वेळी हा परिणाम खोलवर होतो. श्रद्धेने याप्रमाणे भेदूची स्थिति ग्रहणशील होऊ शकते. मोहनिद्रा असो वा नसो, भेदूच्या विशिष्ट स्थितीतील शब्दोच्चार शरीरावर परिणाम घडवितात असे शास्त्रज्ञ मानतात. मन हे शरीरापेक्षा भिन्न आहे, असे आईनस्टाईन, प्रिस्टनसारखे शास्त्रज्ञ मानतात.

मनावर मन्नाचा परिणाम होतो हे आता शास्त्रज्ञांनी पिटस्स्फोपवर हृदयाच्या ठोक्याचा आलेख काढून सिद्ध केले आहे. मूल जन्माला येण्यापूर्वी 'हरि' ॐ' या मन्नाची प्रेरणा दिली तर मुलाच्या हृदयाचे ठोक्यात बदल घडून आलेला दिसतो याचा अर्थ मुलाचे मनाचे स्वतंत्र अस्तित्व, त्याची शिकण्याची, ग्रहण करण्याची शक्ति, मन्नाचा त्यावर परिणाम स्पष्टपणे दिसतो. यासाठीच भारतीय ऋषींनी गर्भासथेत असलेल्या जीवावर उत्तम संस्कार व्हावेत म्हणून अनेक विधि सांगितलेले आहेत.

शब्दाचा परिणाम जसा मनावर होतो, तसा तो शरीरावरही होतो. एखादी एखादी टाचणी शरीरात टोचली तर मानवाला दुःख होते, पण तोच मानव जर मन्नाने मारलेला असेल, तर दुःख होत नाही. श्रद्धेने अथवा मोहनिद्रेने भारल्यावर दुःख होत नाही. रशियन शास्त्रज्ञ नारनट आणि रेकटेरेव यांनी हे प्रयोगाने सिद्ध केले आहे. याचाच अर्थ शब्दाचे, मन्नाचे सामर्थ्य विज्ञान आता मनावर आणि शरीरावर दाखवीत आहे.

वृहत्तर भारतीय संस्कृति

Now, I will explain as I have understood I want to give you an example that first of all I was one of those who did not believe when I started my life I thought, unless you know English and unless you accept that English language and English culture stands for, you are not civilized I also started with an assumption that my forefathers knew nothing They were blind followers—it's only when I started gathering experience in life—the first one was when I went to Japan and I was greeted by the words आदा घाटो गुजारमस Then I started asking questions. I am a little curious type of man who is anxious to know about every thing and wastes his time So when the Sanskrit Professor met me and when I came across words उर्वशी, उत्सुकता, धनसत, धनासान्,

when I looked at the grammar it is संस्कृत terminology Then I started asking him questions because I had time to find out the solution to the question How this बुद्ध भगवान् made himself so popular in Japan without knowing Japanese language? How could it be possible? And then I came to know आदी चाटो = आय आगतो उत्सुकशी = उर्वशा I go to Yugo-slovia, what do I find? I have forgotten दश द्वादश त्रयोदश पचदश all that we have forgotten What they call 34, = त्रयोदशी चतुरी You go to Finland and what do they call hundred - शतक

Here our Doctors are all called M B B S You go to England—Dr Narevane is present here—there he is given the Degree of the Master of Chirology When I asked the professor he said we borrowed this word from Germany When I went to Germany and asked a Sanskrit Professor there he said that the spelling is Chirology it is चिरालोजी and not शिरालोजी They don't know how to pronounce SH and CH Therefore, they say SH We Gujaratis also try to speak CH of Marathi and we are unable to do that sometimes, I was afraid of speaking in Marathi because I don't know how to pronounce SH and CH Then he says this is चिरालोजी—Science of cutting and we have borrowed this word from चरकमहिता, 'चर' is to cut You open the Calcutta Gazetteer of 1827 and you will find that the Plastic Surgery was performed in Poona in 1827 by two Ayurved Vaidyaraj All right if this was not sufficient to establish that we were far advanced in Science mind you, Science and Technology, I want to lay foundations from this book and I am going to request the author, though he has put in hard work at this age, and now to ask him to undertake any work is a sacrilege but even then I am going to commit the sacrilege When the child is born the child is born with a chord on Nabhi The doctors will give a certificate to what I say The child gets sustenance for 9 months through that chord and the machine in the Nabhi } and that it draws sustenance without r - o the

child would die and the mother would die. Every day we come across this phenomenon but we never care to think about this. viz. why Nabhi has been given so much importance in our scriptures.

प्राणायाम

What is Pranayam? Pranayam is an art of opening that machine from inside. People used to say, you can't pass air because of a diaphragm. I have demonstrated and I can demonstrate even to-day that the diaphragm goes aside and the air passes. Now those who have been practising Pranayam, please go and ask him, what happens? How does the concentration takes place in Pranayam? That is Mantra. The concentration takes place to such an extent that the circulation of blood can be concentrated on any part of the body. This is a very simple demonstration which can be given by anybody who knows Asanas. And if any doctor wants demonstration, I don't want to do as a Minister, but as a man who knows something about Asanas, I am prepared to give that demonstration

Vibrations

Those who believe in electronics know what is electronics. Electronics create vibrations. Who gives power to vibrations? Don't you throw out vibrations every minute of your life? Have you tried to find out what type of vibrations are you throwing out? Remote control is now very well established. What is voice? What is शब्दब्रह्म? When SPUTANIC WENT UP, and what was spoken in the Sputanic was heard on the ground and what was spoken on the ground was heard in the Sputanic, the the Russia says, आवाज, अविनाशी आणि सर्वव्यापी आहे.

And if आवाज is अविनाशी and सर्वव्यापी, how can this mortal body give birth to something which is immortal and all pervading? What is there in this body? It is not the box—voice box—which gives the content to the voice; and then look at the deductions

that have been drawn. Wherever the God might be, if आवाज is अविनाशी and सर्वव्यापी, my prayers are bound to reach Him, wherever He might be.

आवाज भावनावादी

आवाज is also भावनावादी. This is demonstrated by Lata Mangesbkar. It is an outstanding example of Avaz being भावनावादी. Therefore, your prayers with whatever emotions they are said, those emotions are also carried to wherever that God might be. And your voice does not destroy my voice. Now if this is remembered, then it is the material appreciation of Science, whether this was known to this country or it was not known to this country. And now, France is about to prove that this country knew the art of weaving human forms into काव्यरचना. This country has dissected voice, सा रे ग म प ध नि सा starts with सा and terminates with सा. Fold it up and the permutations and combinations, is your Shastriya Sangeet. What else is it? Many forms it assembles in the permutations and combinations. What is Karnataka Sangeet? It is very well same सा रे ग म प ध नि सा.

Electronic Power

I am now before this Radio. What happens? I speak, my voice is converted into electricity. Again the receiver is there, the Receiver converts the electric power into voice. How can it convert the electrical power into voice unless the identity of the voice is maintained, even when it is converted into the power? What does it prove? Voice is electric power. How can it assume a form which it has not? And how can it maintain the identity that if it was not itself identified, it would be lost? If this is realized that a powerful electrical current is thrown out every minute of our life without knowing what repercussions it has, without knowing what effects it creates, without knowing how this power could be utilized. And once you capture the art of knowing what you are throwing out once you know the art of

creating an impact of the power that you are generating; what remains to be controlled? That is how मंत्र, यंत्र and तंत्र remained only the blind imagination of an unsuspecting mind for a number of years.

Atomic Energy

Now, a further demonstration will be supplied by Russia in a short time. They are about nearing; they have taken to आसन, much more than this country has done. To-day, you go to Russia, you see their documentaries and you will find that Russia is trying to master the Art of Asanas. Because Russia has now a feeling, verging on proof that this country knew the art of creating atomic energy and controlling atomic energy. The समिधा in the यज्ञ created the atomic energy. यज्ञ were not performed unnecessarily. वेद represent the art of weaving human forms into verses. And if you want to unfold that form you have to say it in a particular way. That is why the Vedas are sung in the particular way. In the same way Russia is now about to come to the conclusion regarding समिधा; and therefore they are dissecting यज्ञसमिधा and that the radiation was prevented because the cow's ghee was used; that was why cow was held sacred. It was not unnecessarily that the cow-dung was used, because in case a mistake is made and radiation took place then the cow dung used in the hut would prevent the effect of radiation. It is not blind method of saying गायमाता. Nobody unnecessarily calls anybody Mata unless the person really becomes a Mata and Mata is a protector.

प्राचीन संस्कृत वाङ्मय

Now, when I went to Germany, the largest number of Sanskrit manuscripts are to be found in Russia, Germany and Washington; fourth will be England; and they will forgive me if I want to say this, that the entire knowledge of copying Plastic Surgery has been perfected by England after borrowing it from

this country over hundred years ago. Then that Sanskrit Professor tells me that they have been trying to find out methods of eating कस्तुरी and they have not yet succeeded and आयुर्वेद knows in thousand ways how to eat कस्तुरी. 'And do you know how कस्तुरी is obtained?' he asked me. I did not know, even though this is the country which supplies कस्तुरी. But an Indian never cares to know about his mother country, he tries to collect the information about other countries and not his own country.

कस्तुरीमृग

The कस्तुरीमृग is to be found at a height of 18,000 feet of the Himalayas. On the नभा there is a small bag which contains कस्तुरी. Now you have got to cut off that bag before the कस्तुरीमृग gets shy or sheen. If the कस्तुरीमृग is sheen then the bag goes inside and you then cannot get it. Now when did they find out कस्तुरीमृग? When they found out that the कस्तुरीमृग is able to live at the height of 18,000 feet, on account of the warmth supplied by that bag. When did they find that if कस्तुरीमृग feels shy the bag goes inside? How did they find out the art of cutting that bag without the कस्तुरीमृग is allowed to feel shy? And when you cut it, even at a distance of 10 feet you begin to bleed. How did they get the idea of eating कस्तुरी and finding out the ways and means of eating कस्तुरी? Was this all without making any experiment? Did they make no experiments? And still before our mind's eye every day we have a demonstrative effect of what treasure house is to be unloaded in this country. But I don't know how I must congratulate the author that he has excited our curiosity that he has shown the way in this book.

पुणे नालंदा आहे

Here is a place where a continuous यज्ञ-ज्ञानयज्ञ is going on and it is because why I sometimes say that Poona is a Nalanda of these days. Those who have any doubts of what this country was, please go to Nalanda, that I have gone there, 7 sq miles

University, Hostel for 10,000 students and the buildings have come out. Everything is there. Now why would the Chinese come to Nalanda, if this country has nothing to offer?

Friends, I can go on multiplying because now I have become a student, who at one time knew, vista of knowledge is opened up before you. Then you don't like to leave it; and that is what has happened. Therefore, I can go on multiplying these things *ad infinitum* and the more you think about what this country was, you get convinced.

ध्रुव-अध्रुव जगत्

Do you remember the lines—जगत् ध्रुवशात् जगत् अध्रुवशात् कीडांगणा यत्र गिरो गिरन्ति । द्वारस्तनीता तन् संनिहृद्धम् जानीयात् तत् मंडनपंडितो कः ।

When शकराचार्य went to Mandan Mishra's village, because he was told that so long as he does not win a battle of Dnyan (ज्ञान) with Mandan Mishra, till then he can't say that he was the last authority. Therefore he went to Mandan Mishra's village and when he asked a lady, who was drawing a well water, where can I find मंडनमिथ house? Then the above answer is given. Look at the beauty of the language किडांगणा यत्र गिरो गिरन्ति । She says go to a place where you will find two parrots on both sides one on side of the door, the other on the other side of the door, carrying on continuously जगत् controversy, whether जगत् is ध्रुव or अध्रुव. Now this is an example what this book represents, giving you a glimpse of what we were.

ग्रंथकारांचे अभिनंदन

I take this opportunity of congratulating the author. I have great pleasure in releasing this book.

ज्योतिषविषयक संशोधन

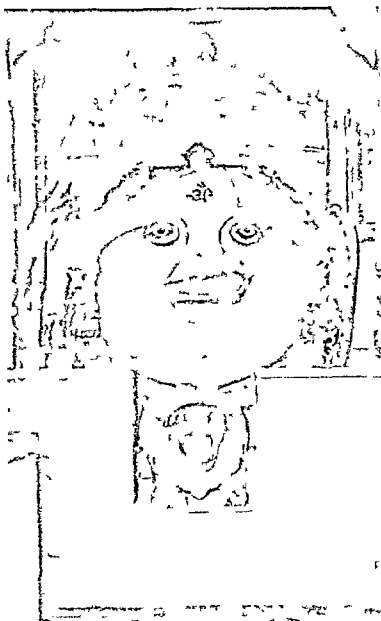
I hope and pray that maximum use will be made and continuous research will be carried on and if I request you, please continuously carry on the research also in proving Astrology is

the science If you prove that Astrology is the Science, which it is What is नवमास ? Those who know Trigonometry and its aspects at the 9th degree what is त्रिंशत् aspecting at 30th degree ? And that ब्राह्मण boy is able to tell you what is नवमास, what is त्रिंशत् and what is पचाश and even to day २७ नक्षत्रे Ask anybody, any Scientist in the world whether the form that your नक्षत्रे have given are the same forms to-day or not Scorpio, रुधिर, is still रुधिर How did they learn the form of रुधिर ? Will anybody tell me ? If they did not know the method of scanning the sky, there has been no difference whatsoever in the form of Scorpio रुधिर, and in those days, पचपचाशके काले पूजेराहो पुनस्तदा । राजदण्डाधिकारीस बहुमानी सुखी भवेत् । Owner of the ९th house in the ८th house मालेव रक्षति and then you read सत्यसहिता and they tell you, if the waters in the position of the moon affect the waters of the sea to the extent that there is water in your body, will you be affected or not ? Are there not flowers which only bloom when the Sun shines, and if Sun gives light to some elements to the extent to those elements which are in your body, will you not be affected by gravitation of the Earth ? Now astrology is the art of finding out the effects of Planetary bodies on human beings

टिप्पक विद्यापीठाचे आभार

With these words, I have taken a lot of your time, but when I get an opportunity, I loose myself and I have lost myself, you will please forgive me Once more I must congratulate the टिप्पक महाराष्ट्र विद्यापीठ, they have called it आदिशक्ताचे विश्वस्वरूप-देवीकोश, from my point of view, this is the elementary knowledge of the basic concept of the world and the store house of knowledge which will unleaf many other aspects of the scientific and technological advances that we have made I have great pleasure again in releasing this book Thank you very much

श्रीरेणुकादेवी - माहूर (यवतमाळ)

माहुरामि मुख मदिरी तुम्ही पहा वरी ।
भव्य मुख रेणुका साजरी युगावरी ॥
नाक-कान-नेत्र-ओठ जाड आदिशक्ति ती ।
परशुराम जन्मदात्री नित्य भक्त वदिती ॥

लेखक

माननीय मधुकरराय चौधरी, शिक्षणमंत्री, महाराष्ट्र शासन यांनी
दिनांक २५ जानेवारी १९६९ रोजी अखिल भारतीय क्रीतन सरथा
दादा, मुंबई २८, येथे भाग ३ चे प्रकाशनाचे वेळी व्यक्त केलेले
काही विचार—

आदिशक्तीचे विश्वस्वरूप (देवीमोक्ष), भाग ३ चे प्रकाशन करण्यास
माझीच नियत करण्यात आली, हे मी येथे आल्यावर मत्स्याच्या भाषणावरून
समजले. सेवानिवृत्त पोलिस अधिकाारी रा. सा. एम्. के. ट्रेरे यांनी सांगितले की
ते आणि माझे पूज्य पिताजी धनंजी नाना चौधरी हे नाशिक येथी, पोलिस
ब्रालेत समकालीन होते, तर या यथाचे लेखक प्रभुसाईंच्या हाताखाल
दुय्यम म्हणून काम करीत असत तेव्हा एका पोलिस अधिकाऱ्याच्या मुलाने
पोलिस अधिकाऱ्याने लिहिलेल्या महान यथाचे प्रकाशन करावे हे औचित्यपूर्ण
होय. सौ. उमासाई घाटे यांनी सांगितले आहे की, सरकारने हा ग्रंथ 'स्वस्त
आवृत्ती' म्हणून जनतेला उपलब्ध करून द्यावा आणि मुंबई, पुणे ६० ६०
प्रिन्सिपलानी यांची दखत घेऊन लेखकांचा गौरव करावा या बाबतीत मी तूर्त
एवढे आश्वासन देतो की, जेवढे करता येईल, तेवढे करण्याचा मी जरूर
प्रयत्न करीन.

वैदिक आणि पौराणिक साळातील भारतीय श्रद्धांना सांप्रत तसे जात
आहेत जगा वेली सांप्रतचे विज्ञान आणि पृथ्वीमाव्या श्रद्धा यांची सांगड
घालण्याचा उत्तम प्रयोग यथकर्त्याने केलेला असून, त्याला विशेष महत्त्व आहे.
जसे जरी असले तरी या विषयाचे अधिक समोधन व्हावयास पाहिजे व
अनुभवशील मार्गदर्शन द्यावे पाहिजे. मुसोपगोटप आयुष्याचा जगाळली इतर
देशीय जनता भारतामध्ये याच अर्थाने मुसाने मार्गदर्शनासाठी पहात आहे, तेव्हा
या इन्फोनातून विचार केल्यास, आजचे प्रमुख वक्ते प्रि. स. पागे यांनी केलेली
संचना की, या यथाचे हिंदी, इंग्रजी इत्यादी भाषातून भाषांतर व्हावे हे
योग्यच वाटते

अशा या सरी साठाव शक्ति तयराचे समोधन करून व तीन रयदांची
प्रचंड निर्मिती करून अगिल मानवजातीवर यथकर्त्याने फार मोठे उपकार केले
जावेत. महाराष्ट्र शासनाचा एक शिक्षणमंत्री, अगिष्ट मन्त्राष्ट्र जनतेच्या यतीने
मी यथकर्त्याला मानाचा मुजरा करतो, तो त्यांनी स्वीकारावा

आदिशक्तीचे विश्वस्वरूप

अर्थात्

देवीकोश

खंड ३ रा

*

देऊळवाडे, देवघर आणि देवता

देवालये, बांधणी आणि मूर्ति

ज्याच्या ठायी दिव्य तेज जधना सामर्थ्य आहे, जी दिव्यशक्ति अदृश्यरूपाने सर्वत्र संचार करते, भक्ताची श्रद्धा उत्कट झाल्यास, जी दृश्यरूपाने व्यक्त होऊन साक्षात दर्शन देते, पूजा अथवा बली याचे ग्रहण करून, भक्ताच्या अगर उपासनाच्या मन कामना पूर्ण करते, साधकांनी सपूर्ण भरनवा दाकल्यावर जी त्याच्या मार्गातील अडथळे दूर करून, त्याचे जीवन निर्मय व निराश्रय करते, भक्ताजगळ सदैव जदृश्यरूपाने उभी राहून त्याचा सामाळ करते, पूजा-बलिदान न केव्याने जी नुद्ध होते, पण जे सदैव पूजन बलीदान करतात त्यांना प्रसन्न असते, इतकेच नव्हे तर जी भूमितलावरील पंचमहाभूते भक्ताला अनुकूल बनविते, अशी भक्तासाठी मातेप्रमाणे रात्रगारी ती देवता होय. मग ती पार्वती, काली, दुर्गा या स्त्रीरूपात असो वा शिव, विष्णु, गणपति, वरुण इ० पुरुषरूपात असो.

देवतांची कल्पना

चराचर भौतिक सृष्टीच्या पलीकडे अदृश्य, अव्यक्त आणि कल्पनारम्य जशी दुसरी एक सृष्टि आहे, तिला दैवतसृष्टि असे म्हणतात. दैवतसृष्टि म्हणजे विविध देवतांचा पसारा विविध शक्तींची आणि विविध नामांची दैवते या सृष्टीमध्ये राहतात. मानवाला त्याच्या मूळ प्राथमिक अवस्थामध्येच या देवतांचा साक्षात्कार झाला अगर प्रतीती जाली. एकसमयावरच्छेदेकरून भूतलावरील सर्व

भागाच्या लोकाना आली हा साक्षात्कार त्यांना पंचमहाभूताच्या स्वरूपातून झाला. भयनपित वरुणाच्या तत्कालीन निरुगं घटनाच त्यांना दैवतरूप भासल्या. वादळी वारे, मेघगर्जना, भूस्फ, महाभूर, नैसर्गिक उत्पात हे सर्व पाहताना आणि अनुभवताना मानवाना घाटले की, या भोशी तरी प्रचंड शक्तीच्या देवता आहेत आणि जापण अल्पशक्तीची माणसे त्याजरोर सामना देऊ शकणार नाही. अशा या अद्भुत सामर्थ्यशाली देवतांनी आपले अद्वित, अशुभ करून घे, यासाठी मानवाने त्याच्यापुढे माथा नमविला आणि नम्रभावाने प्रार्थना केली स्तोत्ररूपाने, मंत्ररूपाने प्रार्थना केली. नंतर त्याच्या रूपाची कल्पना स्वभावागुणांवरून बसविली, त्यांना मूर्तिरूपात साकार केले. ज्या देवता निर्गुण स्वरूपात होत्या त्यांना सगुण-साकार करून, मानवाच्या अतिनिकट आणून नसविल्या.

देवतांचे मूर्तिकरण

अशोक राजाच्या वेळेपर्यंत बहुधा सुवर मूर्ति अस्तित्वात नसल्यात पण त्यानंतर ग्रीक, सेमेटिक संस्कृतींचा सर्पक शान्याने त्याची छाया भारतीय संस्कृतीवर पडून मूर्तिकला अस्तित्वात आली. वेदकाल व ब्राह्मणकालात मूर्तिपूजन नव्हते. पण अलेक्झेंडरने बॅक्टेरिया प्रांत सनपूर्व ३२९ साली जिंकल्यानंतर व बौद्ध-संस्कृतीवरोर त्याचा सर्पक आल्यानंतर ही कला चार्च झाली. पतजली व पाणिनीचे टीकाकारही ही गोष्ट मान्य करतात. या वादतीत चार्ल्स इलियट लिहितात,

Gods in India were not derived from Greece, but they were stereotyped under the influence under western art to this extent that familiarity with such figures as Apollo and Palles encouraged the Hindus to represent their Gods and heroes in human or quasi human shapes Buddhism when passed into hands of men accustomed to Greek statuary, the inclination to venerate definite personalities having definite shapes was strengthened

बरीच उतान्यावरून स्पष्टपणे असे दिसते की, ग्रीक संस्कृतीचा बौद्धांवरोवर सवध आल्यानंतर मूर्तिकला अस्तित्वात आली, यामुळेच भारतामधील अनेक देवांच्या क्षेत्री प्राचीन मूर्ति तादळा स्वरूपात जादळत असल्यात. देवतांची स्थापना झालेली होती, पण मूर्ति नव्हत्या.

हाच लेगक पुढे असे प्रतिपादन करतो की,

In early Indian sculpture deities were mostly portrayed in human form, but in about first century of our era, there is

a tendency to depict them with many heads and limbs.' This tendency grows stronger until the mediaeval times it is predominant. It has its origin in symbolism. The deity is thought of as carrying many insignia, as performing more actions than two hands can indicate, the worshipper is taught to think of him as appearing in this shape and the artist does not hesitate to represent it in paint and stone (Hindusim & Buddhism, part 2, Page XXXIV).

या उतान्यावरून स्पष्ट आणि पूर्ण कल्पना येते की, 'मूर्तीचे' मानवीकरण झाल्यावर इसवी सनाच्या पहिल्या शतकात ही कला वाढली लागली. मूर्तिकरण घडत असताना कारणपारत्ये मस्तके, हात, आयुधे याचे स्थापन झाले आणि कलाकार त्याप्रमाणे मूर्ति घडवू लागले. गाधारशिन्ध हे भारतातील प्रथम शिन्ध मानले जाते आणि त्या ठिकाणाचे याचा अनुभव येतो.

ग्रीक रोमन कलेपासून परिणत झालेली ही पाश्चिमात्य कला वास्तवाशी (रिअलिस्टिक) अतिशय जवळची, तर भारतीय चित्रशिल्पात वास्तवाला थोडा अधिक पाटा असून तेवढी जागा कल्पनेसाठी मोडली सोडलेली आहे. पाश्चात्य शैलीमधील रेषारंगाचा दृग्प्रत्यय, शरीररचना व प्रमाण यावर जास्त कटाक्ष असतो; उलट भारतीय शैलीत तेवढा साभाळला जात नाही. यामधील मुख्य भेद सांगावयाचा झाला तर पाश्चिमात्य 'कसे असते' दाखवितात तर भारतीय 'कसे असणे' दर्शवितात. या भारतीय शैलीत कलाकाराला मूर्ति घडविण्यात स्वातंत्र्य लाभते अधिक आहे.

इलियटच्या बरील उतान्यावरून असा समज होईल की, देवताचे मूर्तिकरण हे इसवी सनाच्या सुमारास झाले. पण वैदिक आर्यांच्या पूर्वी मोहेंजदारो येथे जी सिंधु संस्कृति होती, त्यामध्ये मातीच्या अनेक वाहुल्या व मूर्ति आढळून आलेल्या आहेत. तीन मुखे, तीन नेत्र आणि दोन शिंगे असलेली शिवसदृश मूर्ति तेथे आढळली आहे. काळातराने वैदिक आर्यही मूर्तिपूजेकडे वळले. याचा उल्लेख यजुर्वेद, ब्राह्मण-ग्रंथ व धर्मसूत्रे यामध्ये आढळतो. देवमंदिर समोर आले तर त्याला उजवी घाटन जात्रे, देवघरातील मूर्ति फुटली, तुटली तर प्रायश्चित करणे इ० विधि त्यामध्ये आढळतात. फार तर असे म्हणता येईल की, इसवी सनापासून मूर्तिकरण झाले, ते मूर्तिकेचे नसून पापाण मूर्तीचे झाले, व कालांतराने धातुमूर्ति अस्तित्वात आल्या.

मूर्तिपूजेच्या संघर्षात ले. टिळक एके ठिकाणी म्हणतात, 'मूर्तिपूजा क्रित्येकाग्र जरी हीन वाटत असली, तरी ज्या कल्पना बाह्येंद्रियास अगोचरच

असतात, त्या सामान्य जनास विशद करून दाखविण्यास प्रतिमेगिवाय साऱ्जनच नाही ' स्वामी विवेकानंद म्हणतात, 'मूर्तिपूजेत सहज दोष असले तरी जिने जगाला रामकृष्ण परमहंस दिले ती मी उराशी सदैव बाळगीन '

देवाचे मानवीकरण

वैदिक कालापूर्वी निर्गुण निराकार असणारे देव मंत्रस्वरूपात आले, नंतर यत्रस्वरूपात आले आणि शेवटी मूर्तिस्वरूपात मक्ताच्या कप्पनेनुसार आले पण एवढ्यावरच त्याची दैवगति थांबली नाही ब्राह्मणकालात देवतांचे मानवीकरण करण्याकडे समाजाचा कल जास्त झुकलेला दिसतो त्या काळी मानवात असणारे स्वभावगुण, वर्णव्यवस्था, जीवनक्रम याचाही देवावर परिणाम झाला माणसासारखीच त्यांना माता पिता, पुत्र मुन्या, बंधु भगिनी अशी नाती निर्माण झाली शक्र, पार्वती, गणेश, स्कंद, सरस्वती, स्वाहा, नदी अशी मालिका याच सवधानून उत्पन्न झाली असावी त्यांच्यामध्ये परस्पर कलह सुरू झाले श्रेष्ठकनिष्ठत्वाबद्दल भांडणे सुरू झाली—दक्षप्रजापति व शक्र यांचे कलह पहा—शत्रूजरोवर लढून स्टूट वाटून घेत अशाप्रकारे मानवसदृश अनेक व्यवहारांचा देवतावर प्रत्यारोप करण्यात येऊ लागला ब्राह्मण कालातील देवतांचे हे स्वरूप पाहिले म्हणजे तत्कालीन मानवाच्या जीवनक्रमाची कल्पना येते स्वतःच्या जीवनक्रमावरून मक्तांनी देवतांचे जीवनक्रम ठरविले असले पाहिजेत, अस निश्चितपणे म्हणता येते सांप्रतच्या काळीही देवतांची स्वरूपे अगर त्यांचे आहार, पूजक समाजाच्या धारणेप्रमाणे होत असतात, हे आपण गणशास्त्रशास्त्रातील मूर्ति, नवरात्रोत्सवातील दुर्गामूर्ति अगर पशुपती या आचारावरून अनुभवू शकतो

मारतामध्ये हे घडले जसे नव्हे, तर इस्पाण पुराण, श्रीक पुराणातही असे मानव समाजाच आचार विचार देवतावर लादले गेलेले आहेत असा अनुभव येतो अन्य धर्मीयांचे दैवत कथात हाच अनुभव येतो

वणभेद पाहिला तर अग्नि-वृद्धस्पात हे ब्राह्मण, इद्र वृष्ण हे क्षत्रीय, मरुत विश्वदेव हे वैश्य या प्रमाणे मानलेले आहेत देव हे सन्यवादी असतात अस मानले जाते, पण इद्राने अश्विचेर्ची फसवणूक करणे अगर अग्नि सप्तक्रपाच्या क्रियांची अभिलाषा धरणे, यासारखे नैतिक दुर्गुणही आढळून येतात इर्ष्या, मद, मत्सर, मोह, स्वार्थ इ० दोषापासूनही देव अलिप्त नाहीत. यासाठीच 'न देवचरित चरेत्' म्हणजे देवचरित्राचे अनुकरण करू नये असा दडक घातला गेला असाना आपल्या मुग्समृद्धीसाठी त्यांची पत्त उपासना करावी अनुकरण करू नये, हेच साधकाने प्यानी धरले पाहिजे श्रीकृष्णाने अनेक क्रिया केल्या, तरी त्याचे अनुकरण माणसाना सांप्रत क्षेपणारे नाही

देवताचे मानवीकरण नेहमीच्या सृष्टीत मिती आले याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे देवताचे जन्मोत्सवाचे देता येईल. मानवाचा जन्मदिवस निरनिराळ्या प्रकारानी साप्रत सर्व सस्कृतीमध्ये साजरा केला जातो. तद्गत परशुराम, राम, कृष्ण, शानेश्वरादि सत यांचे जन्मदिवस साजरे केले जातात. भारतामध्ये अनेक देवस्थाने आहेत व त्यांची स्थापना निरनिराळ्या दिवशी झालेली असल्याने त्यांच्या स्थापनेच्या दिवशीचा सोहळा करण्यात येतो. देवताची आणि स्थापनेच्या दिवसाची स्मृति साजरी करण्यात, त्या त्या देवताचे जीवनकार्य साप्रतच्या पिढीला समजून यावे, हाच त्यांमध्ये प्रामुख्याने हेतु असतो. या निमित्ताने जनसमुदाय मदिरातून एकत्र जमतो आणि समारंभाने जनतेचे आकर्षण कायम राखले जाते. देवताविषयी आणि देवस्थानाविषयी श्रद्धा वाढती रहाते. भक्तीचा अपड मार्ग चालू रहातो. यासाठी देवस्थानातून अगर इतर सार्वजनिक स्थलातून असे उत्सव-समारंभ होणे हे हितकारक ठरते. पूर्वकालीन सस्कृतीप्रमाणे त्या वेळी उत्सव-समारंभ साजरे होत असत. साप्रत मालमानाप्रमाणे, अगर परिस्थितीप्रमाणे थोडा फेरफार झालेला दिसतो आणि साप्रतच्या सस्कृतीचे प्रतिबिंब उत्सवामध्ये पाहता येते. मानवाची सस्कृति बदलते तद्गत देवताच्या स्वरूपावर त्याचे प्रतिबिंब उठते. देवताचा पोषाऊ, ग्राणेपिणे या सर्वांवर मानवी जीवनाचे प्रतिबिंब उमटलेले दिसते, इतके त्याचे मानवीकरण झालेले दिसून येते.

मानवाचे देवताकरण

Divinity the Source of life and divinity the end

—Madhavanath Maharaj

नर करे तों नरका नारायण हो जाय ॥

देवता या शब्दाचा पिचार करीत असताना बरील उद्बोधक वाक्ये पाहण्यात आली आणि मनन सुरू झाल्यावर खालीलप्रमाणे निष्कर्ष निघाला.

भारतीय सनातन सस्कृतीमध्ये वामन, परशुराम, राम, कृष्ण, बौद्ध यांना देवता मानतात. याचे कारण वर सांगितल्याप्रमाणे त्यांची उत्पत्ति परमेश्वरी तत्त्वातून झाली आणि जीवनातील कार्य संपल्यावर पुन्हा परमेश्वर-स्वरूपात विलीन झाले. जीवनात त्यांनी अलौकिक चिरस्मरणीय कार्य केले, त्यामुळे ते नारायण झाले.

साप्रतच्या कलियुगात आपण तेच पाहतो. राणाप्रताप, छत्रपति शिवाजी, तुळसीदास, शानेश्वरादि अनेक सत, यानी त्यांच्या जीवनात अलौकिक कार्य केले आणि अमरत्व पावले, नारायणस्वरूपी झाले. आज त्यांचे पूजन सर्वत्र

होत आहे साप्रतच्या प्रिसाच्या तऱ्हात तेच अनुभवाला येते लो गिळफ, म गाधी, रे भीमराव आंबेडकर, प जवाहरलाल नेहरू यानी जीवनात असामान्य कार्य केल्याने त्याचे उत्सव व पूजन होत आहे

मग द्वापार-त्रेतायुगातील ही विचारसरणी जर कृतयुगापर्यंत मागे खेचली तर आपणास कोणते दृश्य दिसेल ? भगवान शंकराच उदाहरण घ्या शंकर हे अनार्योचे दैवत, आर्योनी आमसात केले असे अनेकांचे मत आहे पाश्चात्य सशोधन सर चार्ल्स इन्ग्रिड म्हणतो की, दक्षयज्ञात रे शंकरांना निमज्जन केले नाही याच कारण तेच असावे आर्यांच्या यत्नमारमप्रसंगी अनार्य कशाला मोलवावा ? (साप्रतही यज्ञयागाचे वेळी दलिताना पाचारण करीत नाहीत, याची उपेक्षाच होत) शंकर भगवानाचे स्वरूप स्वच्छ गौरवर्ण आण पोपाखरी अनार्याला शोभेल असाच असतो आर्यांचा रूद्र म्हणजे वेदामध्ये वर्णन केलेप्रमाण ते अग्नीचे स्वरूप होत ते शिवशंकर यासच नव्हेत पौराणिक काळातील शिव हा निराळा त्याला नीलकण्ठ, पशुपति, वृषभनाहन अशी जनक नावे आहेत अनार्य हे सैन्य धर्मी असून शक्तिपूजक होते शिवाला ' मत्समथन ' म्हणजे यज्ञाचा त्रिध्वंस करणारा असे एक नाव होते तत्र यथनार सर जॉन ड्यूप्ल म्हणतात की, सगळे शिवाच्या मुखातून बाहेर पडलेली जोरत नाथपंथीय लोकामध्ये, मरिचद्रनाथ हा दुसऱ्या क्रमांकाचा गुरु, पण आद्यगुरु म्हणजे शिवशंकरच मानतात तसेच लिंगायत पंथांमध्ये आद्यगुरु गंकर भगवानांना मानतात व त्याच्या मुखातून पडलेल्या पाच शिष्यांना उपदेश मिळालेला आहे यावरून असे म्हणायला वाटते की, प्रत्यक्षात उपदेश करणारी शंकर ही कोणी अलौकिक व्यक्ति अथवा स्वरूप आहे

हिमवान पर्वताची कन्या पार्वती हिच्यापरीसर त्याचा विवाह झाला पणत हे उपनाम असून पूर्वकाळी दुर्गास ऋषींचे ते नाव होते जागि साप्रतही त्याचाच अपभ्रंश पर्वते असा आपण ऐकतो तेव्हा अशा हिमालय पर्वतराजीतील पर्वत उपनामाच्या राजाची ती कन्या नखानी, असे निश्चितपणे सांगता येणार नाही भगवान शंकर हा बैलासंपर्त व आसपासचा प्रदेश याचा प्रमुख असल्याने, हा त्रिगुह झालेला असला शंकराच्या सैन्याला भूतगण म्हणतात आणि या नावाची वय जमात हिमालय परिसरात आजही आहे असे सशोधक सांगतात हिमालयाचा प्रवास करून आलेल्या यात्रिकाने लेखकाला सांगितले की, मानस सरोवराला जो राध जयवा धरण आहे, त्यावरून एकदोन वाहने एका वेळी सहज जाऊ शकतील हे जर सत्य मानले, तर हे धरण ज्या पैलास पर्वताजवळ आहे, तेथील राजा मोठा विश्वन्मा (शक्तिनीसर) असला पाहिजे कदाचित् ते शंकर भगवानही असतील

दुसरे उदाहरण घ्यावयाचे, तर इंद्राचे घेता येईल. इंद्राला आपण देव मानतो. पण याच इंद्राच्या राज्यावर जेव्हा सकट ओढवले, तेव्हा राजा दशरथ त्याच्या मदतीला गेला असेही आपण ऐकतो. भूमीवरील अर्जुन इंद्राकडे जाऊन अस्त्र-विद्या शिकून येतो. गजगौरी व्रतासाठी भीम इंद्राचा पादराशुभ्र घेरावत आणून कुती मातेला देतो व काम झाल्यावर परत करतो. साराश, इंद्रही मानवांरोबर स्पर्क ठेवणारा राजा आहे, नव्हे तो देवाचाही राजा आहे.

वरील सर्व उदाहरणांवरून एकच निष्कर्ष निघू शकतो की, त्या त्या काळी जन्म पावलेल्या व असामान्य कर्तृत्व असलेल्या व्यक्तींचे देवतास्मरण झालेले आहे.

याला दुजोरा इतर संस्कृतींमधूनही देता येईल. ग्रीक संस्कृतीमधील देवतांचा इतिहास म्हणजे रामायण—महाभारतातील संघर्षाप्रमाणेच आहे आणि त्या ऐतिहासिक व्यक्तींना देवपण दिलेले आहे. इस्रायल संस्कृतीमध्ये योहाना ह्या परमेश्वर स्वरूप परात्पर देवाने साहाय्य केल्याने, अब्राहाम, याकोबा, योसेफ, सारसे ऐतिहासिक पुरुष देवत्व पावले. इसाई पंथात येशू, इस्लामी पंथात महंमद, शीख पंथात गुरू नानक, जयवा बौद्ध धर्मीयात भगवान बुद्ध यांची उदाहरणे वरील विधानालाच दुजोरा देणारी आहेत.

प्रत्येक मानवप्राण्याची उत्पत्ति परमेश्वरी अशापासून जाहे आणि मरणोत्तर जड देह जरी नाहीसा झाला, तरी मूळरूप परमेश्वरामध्ये विलीन होते. असे जरी आहे, तरी काही नामवंत व्यक्तीलाच देवत्व प्राप्त होते, सर्वोंना नाही आणि याचे कारण उघड आहे. पूर्व सुकृतानुसार जगर समर्थ रामदासाप्रमाणे तपस्येच्या आत्मिक बळावर जाही व्यक्ति चिरस्थायी कार्य करतात आणि अमरत्व पावतात, देवपण पावतात. प्रत्येक व्यक्तीला ते शक्य नाही.

देव

ऊर्ध्व गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसा ।

जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसा ॥ गीता १४-१८ ॥

गीतेचा वरील श्लोक देव, दैत्य व दानव या शब्दांवर प्रकाश टाकणारा आहे. सत्त्वस्थ मानव हा दुसऱ्याने नितीही त्रास दिला तरी तो सहन करून, त्याचे दुःख निवारण करण्यासाठी झटतो. सात्त्विकवृत्तीने व स्वतःच्या खडतर तपस्येने त्रिभिध जगाचे शान संपादन करून शुलोकांत—स्वर्गांत वास्तव्य करतो. शु या धातूचा अर्थ प्रकाशणे हा असल्याने, तो शुलोकांत वास्तव्य करतो याचा अर्थ असा घ्यायला पाहिजे की, तो मानवाच्या उच्च मनोभूमिकेवर आरूढ होऊन दिव्य ज्ञानी पुरुष बनतो, म्हणजेच क्षामक वृत्तीचा देव बनतो. मानवच आपल्या उच्च क्रियेनुसार देव बनतो, इतरांना प्रकाश देतो, मार्गदर्शन करतो.

दैत्य

हा मानव राजस वृत्तीचा होय. तो सहसा स्वतः होऊन कोणाला त्रास देणार नाही. परंतु कोणी त्याला त्रास दिला, तर पूर्णपणे सूड उगाविल्याशिवाय राहणार नाही. शक्य तितक्या इतरांच्या श्रमाचा फायदा घेऊन विलासात राहून घृतकल्ल्या मधुकल्ल्या करून मानवांमध्ये राजस वृत्तीने राहणारा हाच दैत्य होय. ही मध्यम स्थिति होय.

दानव

हा मानव तामसी वृत्तीचा असल्याने, तो मासाहारी, व्यसनी, दुराचारी स्वतः नेहमी संतापाने जळत राहणारा आणि जेथे जाईल तेथे सत्त्विक माणसाला-सुद्धा नेहमी त्रास देत राहील. या भूमीवरील हा स्वयस्फोट तामसी वृत्तीचा राजसच होय. यास्तव या मानवाचे समाजातील स्थान पाताळ म्हणजे अगदी खालच्या पायरीचे असते.

यावरून असे म्हणावयास हरकत नाही की, भारतीय पुराणातून स्वर्ग, मृत्यु, पाताळ या त्रैलोक्यदर्शक शब्दांचा जो वापर केलेला आहे, तो भौगोलिक प्रदेशांचा नसून, मानवाच्या सत्त्विक, राजस व तामसी मनोभूमिकेच्या वृत्तीचा निदर्शक आहे. भारतीय पुराणातील देवदेवतांची सुद्धे, अगर संबंध याच भूमिकेवरून पाहिल्यास, मानवाचे देवताकरण कसे झाले, अगर होते हे लक्षात येईल. (समाज-शासन-शास्त्र, रे. डॉ. आ. कृ. भागवत, पृ. ५।१२)

यासाठीच सर्व संस्कृति आग्रहाने प्रतिपादितात, 'मानवा, तू परमेश्वरी अश आहेस, जीवनाला अमरत्व येण्यासाठी तपस्या कर. सदासर्वदा विषय-सुखात निमग्न न राहता चिरस्थायी स्वरूपाची मानवाची आणि परमेश्वराची सेवा कर आणि अंती माझ्या स्वरूपात मिलीन होऊन जा !' शेवटी नराने कार्य केल्यास तो नारायणस्वरूप होईल, हेच सत्य मानावे लागते.

देवता मर्त्ये फी अमर्त्ये.

ज्या अर्थी देवतांना जन्म आहे, त्या अर्थी त्यांना मरणही आहे, असे मानावयास हरकत नाही. पण ज्याप्रमाणे अश्वत्थामा, व्यास, हनुमान हे मानवयोनीतील जीव अमर झाले आहेत, असे आपण भारतीय लोक मानतो, तद्वत् फाही देवता, विशेषतः ज्या तेजापासून महिषासुरमर्दिनी, मनसा, कात्यायनी इ० उत्पन्न झाल्या, ज्या अयोनी संभवा आहेत त्यांना मरण असणे जरूर आहे असे नाही. पण प्राचीन देव, मधल्या काळाचे देव आणि आजकालचे देव यांच्या

पिढ्या आपण पाहतो, त्यावरून त्यांना मरण आहे, हे म्हणणे क्रमप्राप्त आहे (ऋ. ७-२१-७). शतपथ ब्राह्मण व ऐतरेय ब्राह्मण यातही इंद्र, अग्नि, प्रजापति या मोठ्या देवांसह सर्व देवाना मर्त्यच मानले आहे (श. ब्रा. १०-४-३३; ऐ. ब्रा. ८-१४-३४). सवित्याने, अग्नीने व सोमने देवांना अमरत्व दिले असे ऋग्वेदात म्हटले आहे (ऋ. ४-५४-२). ब्रह्मचर्य आणि तप याच्या योगाने देवांनी अमरत्व मिळविले असे अथर्ववेदात सांगितले आहे (अथर्व. ११-५-१९). सोमयाग केल्याने देवांनी मृत्यूवर विजय मिळविला असे तैत्तिरीय संहितेत म्हटले आहे (७-४-२१). पुराणकारांनी देवता अमर मानल्या गेल्या, परंतु अमरत्वही सापेक्ष आहे, म्हणजे कल्पान्ती सर्व देवदेवता नष्ट होतात अशी त्यांची धारणा आहे. यज्ञयागाने देवांनी अमरत्व मिळविले.

देवतांचे अस्तित्व मान्य केल्यावर साहजिकच या देवता कोठे राहतात असा प्रश्न मानवापुढे उभा राहिला. नेत्रांना त्या साक्षात दिसत नाहीत. पृथ्वीवर जिवंत स्वरूपात आढळत नाहीत, त्याअर्थां त्या आकाशात राहात असाव्यात अशी कल्पना पुढे आली. मग त्याचे रहाणे उच्चस्थानी, सुस्थितीत असल्याने त्याला स्वर्ग हे नाव प्राप्त झाले. पण तेथेही देवतांचे कमीअधिक महत्त्वाप्रमाणे निवासस्थानाची नावे रूढ झाली आणि भूलोक, स्वाहालोक, गोलोक अशी निरनिराळी नावे आली. मानवाच्या वसाहतींमध्ये ज्याप्रमाणे कमीअधिक सोयीने वसतीस्थाने निर्माण केलेली असतात, तोच आरोप येथे देवतांच्या वावरीत केलेला आढळून येतो. याच मंथात 'देवतांचे मरण' याविषयी उल्लेख इतरत्र आलेला आहे. त्याचा मतितार्थ असा की, देवतांचा उच्चकाळ संपला आणि त्यांची पूजाअर्चा थांबली म्हणजे तेच त्याचे मरण होय, असे मानले जाते. समुद्र-मंथनानून जे अमृत निघाले, ते फक्त देवांनीच घेतले आणि त्यामुळे त्यांना अमरत्व प्राप्त झाले आहे, असेही पुराणकार सांगतात.

देव हे मूलतः मर्त्यच होते आणि त्यांना मृत्यूचे भयही वाटत असे. त्या भयानून मुक्त होण्यासाठी ते प्रजापतीकडे गेले व प्रजापतीने त्यांना नवरात्र यिधानाने अमरत्व दिले, अशी कथा तांड्य ब्राह्मणात आहे (१२-१२-१). देव हे कधीही शोषत नाहीत (श. ब्रा. ३-२-२२). देवांची सर्व पापे शष्टन केलेली असतात (श. ब्रा. २-१-३-४). मानवांनी अतिशय पुण्य संपादन केले तर त्याला इंद्रपदंही प्राप्त करून घेता येते, स्वर्गपद प्राप्त होते. पण तो पुण्यसाठी संपल्यावर पुन्हा भूतलावर जन्म घ्यावा लागत असे गीता मंथात प्रतिपादिले आहे. देवतांची मूर्ति तयार करून बसविली म्हणजे तिच्यात देवत्व आपोआप येत नाही. प्राण-प्रतिष्ठा करून मंत्राने तिजमध्ये जिवंतपणा आणवा लागतो.

या सर्व विवेचनाचे सार हेच म्हणता येईल की, देवता या जर मूल परमतत्त्वाचा अंश आहेत असे मानल्या, तर ज्याप्रमाणे मूलतत्त्व अमर आहे, त्याला मृत्यु नाही, त्याप्रमाणे देवतानाही प्रत्यक्ष मृत्यु येण्याचा त्याला मृत्युरूप होण्याचा योग्य नसावा असे वाटते मानव अमराच्या मागे जेवढा धावतो, तेवढा मर्त्याच्या मागे धावणार नाही

Does the dying God die by compulsion or by choice ? With generosity or with bitterness ? Out of love or despair ? In what spirit does the dying God go to his death ? (Arnold Toyenbee Study of History, Vol I Page 621)

भारतीय शास्त्राप्रमाणे पाश्चात्य संशोधकाने या विषयाचा ऊहापोह केलेला आहे, हे वरील उतान्यावरून घ्यानी येईल याचा आणव असा की, देवाचे मरण त्याच्या स्वाधीन आहे का ? मीमाचार्याप्रमाणे ते इच्छामरणी आहेत ? का मरण त्याच्यावर लादले जाते ? आशा निराशेच्या द्विधात सापडून ते मरण पावतात का भूमीवरील जापले कार्ये संपले आहे म्हणून प्रेमाने पृथ्वीचा निरोप घेतात ? मानवाचा भूलोकावरील अवतार संपल्यावर पाप पुण्याच्या संचिताप्रमाणे तो जसा स्वर्ग अथवा पाताळ येथे जातो, तद्वत देव कोणत्या योनीत प्रवेश करतात ? इत्यादि प्रश्न लेखकाने पुढे करून असा प्रश्न केला आहे की, देवयोनीतील महाभागाना जर मरण चुम्वता येत नाही तर भूलोकावरील मानवांनी आपल्या प्रिय पुत्रासाठी अगर इतर प्रिय जनासाठी, ते मृत्यु पावल्यावर का शोक करायला ? परमेश्वराने तुम्हाला पुनर्दिला, काही काळ तुमच्या सगतीत ठेवला नंतर त्याने परत नेला मग वाईट का वागवे ? ज्या मूल तत्त्वानून पुत्राची उत्पत्ति झाली त्यामध्ये विलीन झाला, तो अमर झाला यासमयात दुसरा एक लेखक ' एंटीपाटर ' याचे सारसर्वस्व काढता की, ' The One remains The many changeth and pass ' ह्या नांवाचे आग्ल कवितेत ओढ्याचे वर्णन करताना हेच तत्त्व मांडलेले आहे तो म्हणतो, Men may come and men may go But I go on forever माणसे येथोत अगर जावोत, जन्म पावोत अगर मरोत, शककेंत पुरुषज्याची देवयोनीतील देवातांप्रमाणे पूजन होते, ते उपजोत अथवा पुन्हा पंचतत्त्वात विलीन होतोत परमेश्वर हा एकच आहे च तो अनंत काळ राहणारा आहे जो मानव त्या एकावर म्हणजे सर्वसाक्षी अनंतकोटीब्रह्मांडनायकावर विश्वास ठेवतो त्याचे अस्तित्व मानतो, त्याची निश्चासने सेवा करतो, तोच अमर होतो पाश्चात्यांचे हे निवार मुद्दाम देण्याचे कारण इतकेच की भारतीय तत्त्वज्ञानापेक्षा त्यामध्ये काडीचाही फरक नाही हे दर्शविणे होय मूल तत्त्व सर्वत्र एकच मग तो भारतीयांचा राम-कृष्ण बुद्ध असो, मिर्नॉन संस्कृतीचा शक्ति असो, मुमेरिअनचा तामुज असो,

हिराईटचा अँटीस असो, सिरियाचा अँडोनिअस असो, इस्लामचा महंमद असो अगर ख्रिस्ताचा येशू असो.

देवतांची वंशवृद्धि नाही

देवतांचे तात्त्विक स्वरूप या प्रकरणात देवांना मुले का होणार नाहीत, याबद्दल शाप असल्याचा उल्लेख आलेला आहे. ब्रह्मा, विष्णु, महेश अथवा इतर देव-देवतांकडे आपण पाहिले तर त्यांची वंशवाढ आपणाला दिसून येत नाही. वंशपरंपरेने एकादे देवाचे क्षेत्र चान्द्र आहे असे आपणांस दिसत नाही. यासंबंधीचा दुसरा उल्लेख पुराणात आहे तो असा. बृत्रासुर दैत्याचा वध करण्यासाठी दधीची ऋषींकडे सर्व देव गेले आणि त्यांनी त्याच्या अस्पर्धी मागणी केली. सत्कार्यासाठी आपल्या अस्पर्धीचा उपयोग होत आहे, हे पाहून ऋषीने योगबळाने आपला अवतार संपविला आणि देवांची इच्छा पुरी केली. त्या अस्पर्धीपासून पटकोनी वज्र बनवून, इंद्राने बृत्रासुराचा नाश केला. पण हे सर्व घडले तेव्हा ऋषीपती आश्रमात नव्हती. परत आल्यावर तिला सर्व प्रकार समजला आणि त्या परम दुःखद स्थितीत तिने देवांना शाप दिला, 'तुमचा वंश वाढणार नाही.' सहगमन करण्यापूर्वी आपले पोट स्वहस्ते चिरून गर्भ बाहेर काढून पिंपळाच्या वृक्षाखाली ठेवला आणि नंतर ती सती गेली. या ऋषीचा आश्रम सरस्वती अथवा गंगा तीरावर होता असे पुराणात सांगितले आहे. या शापामुळे त्यांची वंशवृद्धि नाही असेही मानले जाते.

ऋग्वेदातील देवता

वैदिक आर्यांनी या पंचमहाभूतात्मक देवतांना आपल्या सूक्तांमध्ये जागा दिली. त्यांचे कर्तृत्व गाऊन प्रार्थना केली. इंद्रावातरूपी वायूला 'मरुत देवता म्हणून सूक्ते रचली. हे मरुतांनी तुमचे, सामर्थ्य अफाट आहे. तुम्ही सर्व लोकांना हलवून सोडता, कंपीत करता, आमचे रक्षण सदैव करा (ऋ. ५-५४-५९). अनेक महिने अंधारात वावरल्यावर जेव्हा उपादेवीचे दर्शन झाले तेव्हा त्यांनी प्रार्थना केली, 'हे उपादेवी, जेव्हा तू आपला दिव्य प्रकाश पसरतेस, तेव्हा विश्वाला आपले प्राणचैतन्य मिळाले असे वाटते. तू आपल्या विशाल रथात बसून जाताना आमची हाक ऐक.' (ऋ. १-४८-१०). ज्या भूतलावर मानव वस्ती करून आहे आणि अनेक परीने ज्यांचे पालनपोषण करते, म्हणून पृथ्वीला देवता मानून स्तुति केली, 'हे पृथ्वीदेवते, आम्हांवर तू प्रसन्न हो. तुझ्यापासून कोणालाही उपसर्ग होणार नाही. आंपल्या पांठीवर तू सर्व प्राणीमात्रांना धारण करतेस. आम्हांला सर्व सौख्य प्राप्त करून दे.' (ऋ. १-२२-१५). याप्रमाणे अनेक देवता मानल्या गेल्या.

नासदीय सूक्ताचे म्हणणे असे की, 'देवता या सृष्टीनिर्मितीनंतर उत्पन्न झाल्या (ऋ. १०-१२९). एका जघाने हे तरेही आहे. कारण सृष्टीमरील प्राणी निर्माण झाल्यावरच त्यांनी देवताकल्पना प्रत्यक्षात आणली. याशिवाय कश्यप ऋषींची भार्या अदितीपासून जे पुत्र जन्माला आले ते देव व दितीपासून जन्म पावले ते दैत्य होत, ही कल्पना आपण मान्य केलेलीच आहे.

देवताच्या स्वभावाविषयी यास्क सांगतात की, 'देवताचे जे चरित्र मानवा-पुढे उभे आहे त्यामध्ये मानवी गुणधर्म दिसत नाहीत (निरुक्त ७-४). पण सर्वसाधारणपणे पाहिले तर काही जलौकिक गुणानुळेच देवताना श्रेष्ठत्व आलेले आहे यात संशय नाही, देवताचे स्तुतिपाठक अथवा ऋषि, पुरोहित आपल्या इष्ट देवतेचे महात्म्य वर्णन करताना अतिशयोक्तीने व इतरांना गौणत्व देऊनच वर्णन करीत असतो, हे प्रत्यक्षी दिसून येते. श्रीर पुराणकथांत तर मानवाचे अनेक गुण व समाजरीतींचा देवताच्या ठायी आरोप केल्याचे दिसून येते. तेव्हा नाही म्हटले तरी मानवस्वभावाचा बराचसा भाग देवताच्या स्वभाववर्णनात आढळून येतो असा अनुभव आहे.

पण देवाचे आध्यात्मिक दृष्ट्या महत्त्व कमी होण्यास थोडेसे वेगळेच कारण धडले आहे. प्राथमिक अवस्थेतून मानवाची प्रगती झाली आणि तो बऱ्यावाईट घटनांचा जेव्हा आपल्या बुद्धीच्या आधारे शोध घेऊ लागला, त्या त्या देवताचे सामर्थ्य व कारकत्व याचा साधकयाधक विचार करू लागला, तेव्हा त्याला समजून चुकले की, 'देव हे स्वयंप्रकाशी नसून, त्याचे अस्तित्व एका परमात्म्य तत्त्वावर अधिष्ठित आहे आणि त्याच्या प्रकाशाने ते प्रकाशित झाले आहेत. मानवाला हे समजून आल्यावर देवांच्या अनिर्वच्य सत्तेची कुंडले आपोआप गळून पडली. श्रीकृष्णानी यासाठीच गीतेमध्ये अर्जुनमुखांनी सांगितले की, 'हे विश्वरूप भगवंता, देवांचे हे संघ तुझे ठायी प्रवेश करीत आहेत. काही देव भय पावल्याने हात जोडून तुला प्रार्थना करीत आहेत.' सारांश तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रात ज्यांनी पदार्पण केले, त्याला देवांचे सत्यस्वरूप समजल्याने, तो या देवांच्या दास्यातून मुक्त झाला आणि मूळ निर्गुण स्वरूपाचा पूजक झाला.

(भा. सं. कोश, भाग ३).

यजुर्वेदातील देवता

प्रजापति ही देवता या ठिकाणी प्रामुख्याने दिसते. अस्तित्वात असलेल्या सर्व प्राणिमात्रांना तो व्यापून उरला आहे आणि त्याच्याहून अधिक सामर्थ्याचा दुसरा देव नाही अशी या वेदाची धारणा आहे. ऋग्वेदातील ब्रह्मा, विष्णु, महेश यांना या ठिकाणी दुय्यम स्थान दिले आहे. प्रजापतीपेक्षा दुसरा कोणताही श्रेष्ठ देव नाही, तो पृथ्वीतील चराचर वस्तूंच्या ठिकाणी अंतर्गामी रूपाने प्रविष्ट

आहे. षोडशकलात्मक लिंगशरीर धारण करणारा, प्रजेच्या रूपाने स्वतःच सृष्टीमध्ये रममाण होणारा, जसा हा प्रजापति, अग्नि, वायु व सूर्य या तीन ज्योतींना प्रकाशित करतो. कल्पान्ताच्या प्रलय जलात प्रजापति हा प्रथम जन्माला आला (वाज. स. २३-६३; ८-३६).

अथर्ववेदातील देवता

ऋग्वेदातील बहुतेक देवता या वेदाला मान्य आहेत. त्याव्यतिरिक्त अमुर, पिशाच, गधर्व, अलीक, किमीदिन, तक्षक इ० देवता मानलेल्या आहेत.

ब्राह्मणग्रंथांतील देवता

देव आणि अमुर हे कश्यप प्रजापति याचे दोन पुत्र होत. देव हे कनिष्ठ तर अमुर हे ज्येष्ठ होत (श. ब्रा. १४-४. १-१) प्रजापतीने आपल्या मुरांना देवाना उत्पन्न केले तर प्राणाने दैत्यांना उत्पन्न केले. वसु, रुद्र आणि आदित्य या सर्वांची मिळून ३३ सख्या सांगितली आहे. (ता. ब्रा. ४-४-११).

उपनिषदांतील देवता

चैतन्ययुक्त अशी शक्तिकेंद्रे किंवा शक्तीची उगमस्थाने पिंड-ब्रह्मांडात आहेत, ती सर्व देवतारूप होत. सृष्टिचक्राचे नियंत्रण करणाऱ्या अनेक शक्ति आहेत पण सधष्टक, प्रकाशक आणि कार्यकारी असे तीन प्रकार उपनिषदकारांनी केलेले आहेत आणि ऋग्वेदापेक्षा हे वर्गीकरण वेगळे आहे. प्रश्नोपनिषदाचे दुसऱ्या प्रश्नात भार्गव ऋषींनी पिप्पलाद ऋषीला प्रश्न केला की, ' किती देवता प्रजेचे धारण करतात, कोणत्या देवता प्रजेला प्रकाशित करतात, या सर्व देवतात कोणती देवता श्रेष्ठ आहे ? ' त्यांनी सांगितले की, ' पृथ्वीचे वारणपोषण करणारी पंचमहाभूते या सधष्टणा देवता, चंद्र, सूर्य, इंद्र या देवतांच्या रूपाने शरीरातील प्राणशक्तीचे व्यावहारिक कार्य चालते म्हणून या प्रकाशक देवता होय. शरीर, इन्द्रिये, मन, बुद्धि, जीन या सर्व समुच्चयाला आत्मा असे म्हटले आहे. या आत्मशक्तीवरच निश्चातील सर्व कार्ये आचारित असतात, म्हणून ती कार्यशक्ति होय. '

पौराणिक देवता

या काळामध्ये मूळच्या वैदिक देवता आपले श्रेष्ठत्व टिकवू शकल्या नाहीत. वरुण ही जसामान्य वैदिक देवता पुराणकाळात साधी जलदेवता झाली. पौराणिक काळी वैष्णव जगर शैव धर्म प्रचल होताच, इंद्राचे महत्त्व कर्मा होऊन गौण स्वरूपात कधी-काळी त्याचे पूजन होऊ लागले. अनेक देव नुसते दिक्पाल स्वरूपात वावरू लागले. या काळात देवतांचे स्वभाव आणि

उभे करून, त्यावर मेणवत्ती असलेले कदील टागण्यात येऊन पितराना आग्राहून करण्यात येते दुसरे दिवशी गावात सगळ्या मिरवणुकीने घडग्यापर्यंत जाऊन पितराना घोघर येण्याचे निमंत्रण दिले जाते त्या समयी प्रार्थना होत, ' गतमृत पितरानो, या मंगलप्रसंगी आमच्या घरी येऊन, आमच्या आतिथ्याचा स्वीकार करून, आम्हाला आशीर्वाद द्यावेत ' (हिंदुस्थानांतही घराघरी पितरासाठी जाकाश दीप जाळून १५ पामून कार्तिक १५ पर्यंत लायले जातात अलीकडे ही प्रथा कमी होत आहे)

मिरवणुकीतील मंडळी घोघर परतल्यावर, मिष्टान्न भोजन तयार करून दरलावर व्यस्तित रीतीने पात्रे मांडून, आसने मांडून खोली बंद करण्यात येते हेतु असा की, मृताभ्यानी आत्ममध्ये बसून शांतचित्ताने भोजन करारे शेजारी पाजारी एकमेकांच्या घरी भेटी देऊन तेथील पितराना भद्राजली अर्पण करतात तिसऱ्या दिवशी घोघर लहानशी होळी पेटवून पुढा मिरवणुकीने घरी आलेल्या पितराना सीमेगाईर पोहचवून देतात एखादा मृतामा चुकून भोजनात गर्क होऊन अथवा मोहामुळे मार्गे राहिला असेल, तर त्याने तसे राहू नये, म्हणून परत आल्यावर घराचे छपरावर पापाण अगर विटाचा मारा करतात * हेतु असा की, त्या आभ्याने निपू जावे

तिसरे दिवशी भोजन खोलीचा दरवाजा उघडून, तेथील उच्छिष्ट अन्न जमा करून, नागामधून समुद्रात सोडून देतात यातील हेतु असा की, मार्गीवर पितराना काही दिवस तरी अन्नपुरवठा व्हावा

कॅल्फोर्नियामधील रेडइंडिअन हा समारंभ पेन्सिल्वेनियामध्ये साजरा करतात, व तो अनेक दिवस चालतो उत्सवाच्या दिवसात मासान्न वर्ज्य असते, इतकेच नव्हे तर काही धार्मिक माणसे कडकडीत उपवास पाळतात या दिनशी वैशिष्ट्य असे की, एका मोहल्यातील मळ्ळी दुसऱ्या मोहल्यात सगळ्या मिरवणुकीने व हाती देवदारू लाकटाची पेन्ती मशाल घेऊन जातात शरीरे रंगीरंगी रंगवलेली, परत चिमटवलेली आणि नव्या कपड्यांनी सुशोभित केलेली असतात दुसऱ्या घस्तीत गेथार एर एक माणूस निरनिराळ्या घरातून प्रवेश करतो आणि स्वगत्य पितर म्हणून त्याच स्वागत होते काही ठिकाणी रडारट्टी होते, भोजन होते, नृत्य होते आणि नंतर पुढा मिरवणुकीने घरी परत येतात

* टीप—महाराष्ट्रात विगोपत कोकणप्रांती गणपति मूर्तीचे विसर्जन केल्यावर नदी नाव्यातून जाणलेले रत्ना अथवा खणे, घरावर पेंकण्याची रूढी आहे त्याचा या पितराच्या व्हडाणी संपन्न आहे काय, याचा निचार शाळा पाहिजे

जर्मन देशात बहुधा नोव्हेंबर महिन्यात हा उत्सव पाळतात. त्या वेळी घडग्याना रंगसपेती करून, वर कोळशाची पूड पसमून, लाल रंगाच्या चित्र-विचित्र आकृति काढतात व नारिंगी रंगाच्या फुलांनी आणि कलावतूनी सुशोभित करतात. घरामध्ये सकाळपासून दोन प्रहरपर्यंत पूजापाठ होतो आणि घरातील देवालयाचे वेदीवर मिष्टान्न भोजन ताटे ठेवून, त्यामध्ये मंत्र आणि वस्त्रही ठेवले जाते. त्याच्या या कृतीने मृतात्म्याला अन्न आणि वस्त्र मिळेल, अशी त्यांची धारणा असते. काही भद्रावान माणसे, त्या रात्री पितराचे नामाने रुदनही करतात, अगर त्याच्या आठवणींची गाणी गातात.

युरोप खंडातील इतर देशही 'सोल्स डे'—मृताचा दिवस पाळतात. घरात आगमन करणाऱ्या पितरांना त्रास होऊ नये व ती केव्हा कोणत्या स्वरूपात येतील याची शाश्वती नसल्याने त्या दिवशी घरातील केरकचराही काढीत नाहीत. घरामध्ये 'सोल्स केक' बनवितात आणि टेबलावर माडून ठेवून नंतर सर्वजण त्यातील प्रसाद घेतात (सदानंद चेंदणकर, मराठा, २४-९-६७)

भारत हा अनेक परंपरेचा गाभा समजला जातो. भाद्रपद महिन्यात पितृपक्ष शास्त्राने ठरवून दिलेला आहे. त्या त्या तिथीला पितरांना आवाहन करून, परिस्थितीप्रमाणे त्याचे स्मरण करावे. ज्याची तिथि माहीत नसेल अशासाठी 'सर्वपितृ अमावास्या' हा दिवसही नेमून दिलेला आहे वैशाख शु ३ (अक्षय्य तृतीया) ही तिथि पितृतिथि म्हणून पाळली जाते. कुभोदकाचे महत्त्व यात आहे. पण दिवसेंदिवस ही रूढीही नष्ट होत आहे आलेष्टांनी एकत्र जमून हा सोहळा गाजरा करावा ही परंपरा लुप्तच झाली आहे. पितराबद्दल अभिमान अगर आदर कमी होत असून, वारस म्हणून त्याची शेष संपत्ति मात्र उपभोगावयास पाहिजे, पण त्याचे स्मरण नको, ही वृत्ति बळावत आहे. अशा वेळी भूगोलावरील आपले इतर बांधव काय करतात, हे पाहणे उपयुक्त ठरावे, म्हणून वरील भाग घेतला आहे. आपल्या पूर्व परंपरा राखणे, अथवा नव्या बदलत्या परिस्थितीप्रमाणे सुधारणा करून राखणे, ही भारतीय वृत्ति तेवत राहिली पाहिजे.

भारतीयांची ही पूर्वपरंपरा काही निश्चित सिद्धान्तावर आधारीत आहे, हे स्वामी विज्ञानानंद (लोणावळा) यानी एका लेखात मांडले आहे.

त्याचे म्हणणे असे की, सूर्यासारख्या जड पदार्थाच्या प्रकाशाच्या गति एका सेकंदाला १,८६,००० मैल आहे. दुसऱ्या एकाद्या प्रभावी गोलाची गति यापेक्षाही खूपच अधिक असली तरी तिला मर्यादा आहेच. परंतु गीतेमध्ये

सांगितल्याप्रमाणे 'चंचल हि मनः कृष्ण' मन आणि आत्मा यांच्या चलन-वल्गूनाला मर्यादा नाही. या अजड वस्तूचे सामर्थ्य मात्र जाणवते. माणसाचा मृत्यु झाल्यावर त्याचा आत्मा घराभोवती घुटमळत असतो, आणि वाटीतील दूध नाहीसे होणे, पीठार पाऊले उमटणे, क्वचित् प्रसंगी त्याच्या अस्तित्वाचा दृष्टिभ्रम उत्पन्न होणे आणि दहाव्या दिवशी पिंडाला काकस्पर्शाचे वेळेची निरनिराळी दृश्ये अनुभवास येणे, याप्रमाणे त्याचे अस्तित्व सिद्ध करता येते. (लेखकाने हे अनुभव घेतलेले आहेत). पण या आत्म्याची छायाचित्रे मिळणे अशक्य आहे.

आधुनिक सशोधक डॉ. जे. डी. न्हार्सन, गार्डनर, प्लोटेनाव हे मान्य करतात की, ज्याप्रमाणे जिवंतपणी आत्मा मनाच्या सामर्थ्याने वाह्य वस्तूही संपर्क साधू शकतो, वस्तूला स्पर्श न करता मनाच्या सामर्थ्याने हलवू शकतो, तोच आत्मा अमर असल्याने शरीर नष्ट झाल्यावरही बरीलप्रमाणे कृति करून दाखवू शकेल, हे तर्कदृष्ट्या मुगगत आहे. तेव्हा जड शरीराबरोबर आत्मा नष्ट होतो असे म्हणता येणार नाही. भारतीय तत्त्वज्ञानाप्रमाणे अणुरेणूही नष्ट होत नाहीत, फक्त रूपांतरीत होतात, तर सूक्ष्मतम आत्मा नष्ट होणारच नाही. मृत्यूनंतर तो शिष्टाक राहतो, हालचाल करू शकतो, वस्तू प्रेरित करू शकतो, पण तो आपला शक्तिव्यय मान करीत नाही. (विज्ञानानंद, लोकसत्ता, मुंबई १-१०-६७)

योगसामर्थ्याने मानव आपली इच्छाशक्ति प्रयत्न करू शकतो आणि त्यायोगे जेव्हा वस्तूंमध्ये चैतन्य निर्माण करून त्याची हालचाल करू शकतो. यासंबंधी नुस्तेंच एक उदाहरण वाचण्यात आले. सौ. नेल्सी मिखाई लोवा नावाचा ४० वर्षे वयाची रशियन स्त्री बरीलप्रमाणे प्रयोग साप्रेत करीत असते आणि तिच्या मृत्तीच्या डॅक्क्युमेंटरी फिल्मही घेण्यात आलेल्या आहेत या तिच्या प्रयोगाचे वर्णन करताना 'टॉस' वृत्तसंस्था म्हणते की, ज्या वस्तूंमध्ये चैतन्य निर्माण करावयाचे असते, त्या वस्तूकडे ती स्त्री काही वेळ टक लावून पहाते आणि नंतरच ती वस्तू हालचाल करू लागते. टेबलावर पावाचा तुकडा आहे. त्याकडे पाहिले म्हणजे तो आपोआप हालचाल करून तिच्या मुखात येऊन पडतो. पदार्थांना जशी ती गती देऊ शकते, तशी गतिमान पदार्थ याबद्दलही शकते. जमिनीवरील वजने आपोआप तागडीत जाऊन पडू शकतात. पण या प्रयोगा-नंतर तिचा शक्तिपात होतो, ती थरून जाते, थोडेसे वजनही कमी होते, एवढेच नव्हे तर हृदयाच्या स्पंदनाची गतीही धाडते. ही विद्या ती आपल्या मातेपासून शिकली

(नवशक्ती, मुंबई, दि ८-४-१९६८)

योगसामर्थ्याने होत असलेला हा प्रयोग मात्र नवीन नाही. इंदूर येथील नाथमहाराज याप्रमाणे एखाद्या श्रीफळाकडे पाहताच ते पुढे जाऊ लागे

आणि काही वेळाने परतही आर्णात असत, या विद्येतील अभ्यासकाने लेखकाला असेही सांगितले आहे की, सन १९२७ चे सुमारास असे प्रयोग परदेशात प्रथम झालेले आहेत. मनुष्य खुर्चीवर बसलेला आहे आणि त्याला विजेचे बटन दाबून दिवा लावायचा आहे, तर याप्रमाणे बटनाकडे पाहिल्यावर ते आपोआप दाबून दिवा लागला जाई. याचा खुलासा त्याने असा केला की, योगसामर्थ्याने जड देहातील चैतन्य आत्मा या वेळी बाहेर अलग होतो आणि वस्तूची हालचाल करून परत जडदेहात येतो. अशा प्रकारचे सामर्थ्य असणारे योगी भारतामध्ये पूर्वी अनेक होते. आजही क्वचित् ठिकाणी आहेत, पण प्रयोगात जो शक्तीचा न्हास होतो तो पुन्हा भरून येण्यास तपश्चर्या करारी लागत असल्याने हे प्रयोग करणे श्रेयस्कर नाही. सरांश इतकाच की, सौ. नेह्री मिखाई चाईचा प्रयोग काही नवीन नाही. भारतीयांना तो पूर्वीच श्रात आहे.

अतिमानवी देवता

देवता आणि मानव यांचेमध्ये एका देवसदृश्य योनी कल्पना केलेली आहे. या योनीमध्ये अनेक संघ आहेत. विद्याधर, अप्सरा, यक्ष, राक्षस, गधर्ग, किन्नर, पिशाच, गुह्यक, सिद्ध, आणि भूत अशी ह्या संघाची नावे आहेत. देवतापेशा यांचे शक्तिसामर्थ्य कमी पण मानवापेशा मोठे आणि अद्भुत आहे, म्हणून यांना अतिमानवी देवता म्हणतात. या संघाचा विशेषगुण असा की, देव आणि मानव या दोघातही आपले संघ ठेवून त्याचे हिताहित पाहतात. याने विशेष गुणधर्म वर्णन केलेले आढळतात, ते असे—

- (१) यांना दैनिक आणि मासिक असे उभयविध सामर्थ्य असते.
- (२) संघदेव लोकांचे आसपास वावरतात.
- (३) विनापंख आकाशात भरान्या मारू शकतात.
- (४) काही संघ नृत्य, गीत, वाद्य या कलांत प्रवीण असतात.
- (५) रूपे पालटून पृथ्वीवर संचार करू शकतात.
- (६) रात्रीचा संचार विशेष प्रिय असतो.
- (७) औषधी वनस्पतींचे मूळम ज्ञान असते.
- (८) सामान्यतः हे शिवाचे उपासक असतात.
- (९) मनात येईल त्या ठिकाणी प्रकट होतात वा अंतर्धान पावतात.
- (१०) काही वेळा यातील स्त्री-पुरुषांचा मानवी स्त्रीपुरुषाशी संघ होऊ शकतो.

अंतरिक्ष देवता

अंतरिक्ष म्हणजे आकाशाची पोकळी. तेथे राहणारे देव. इद्र, मित्र, अपानपात, अहिर्बुध्न्य, रुद्र, मरुद्गण, वायु पात, पर्जन्य इ० देवता या वर्गात मोडतात. इद्र हा देवाचा सेनापति असून शिवाय भेषागर्जनेची देवता आहे. अपानपात हा जलदेवतेचा पुत्र असून चट्टवाहूने पाण्याने घेरलेला आहे. तीन दिव्य स्त्रिया त्याच्यासाठी अन्न धारण करीत असतात मातरिन्वा ही अग्नि उत्पन्न करणारी देवता म्हणून त्याजबरोबर नेहमी संबंधित असते. अहिर्बुध्न्य याचा संबंध गार्हपत्य अग्नीबरोबर दाखविला जातो त्याचा स्वभाव हानिकारक दाखविला असल्याने तो बहुधा अहिवृत्रच असावा. अज एकपाद ही एक वायवीय देवता आहे रुद्रदेवता हा मरुताचा पिता मानला असल्याने, नेहमी त्याच्या बरोबर संबंध येतो रुद्र म्हणजे रडविणारा अशी शब्दाची व्युत्पत्ति देतात. पर्जन्य ही एक वृष्टिदेवता व वनस्पतींची फलोत्पादक देवता आहे.

अमूर्त देवता

ज्यांना मूर्तीप्रमाणे कोणतेही दृश्यरूप नाही अशी देवता. ऋग्वेदामध्ये ज्या देवतांची प्रकृति अमूर्त धारणा किंवा अमूर्त भाव यांच्यावर आधारित आहे, अशा देवतांचे दोन वर्ग आहेत काम, मन्यु, भद्रा, अदिति, दिति या पहिल्या वर्गात मोडतात, तर धातृ, त्वष्टृ या दुसऱ्या वर्गात मोडतात

दिव्य देवता

सूर्यमंडळाच्या परिसरात प्रकाशात ज्या देवता आहेत त्यामध्ये सौ, वरुण, मित्र, सूर्य, सविता, पूषा, निवस्वान, आदित्यगण, उषा व अश्वी यांचा समावेश होतो शेवटची दोन नावे वगळली, तर बाकीची नावे सूर्यदर्शकच आहेत हे कळून येईल मित्र हे जरी सूर्याचे नाव असले तरी मित्रा-वरुण हे जोडनाव उधारले जाते आणि त्यावरून या दोघांचा घनिष्ठ संबंध दाखविला जातो सविता हे सूर्याचे नाव, उदय होण्याच्या पूर्वीचे मानले जाते. पूषा ही स्थार-जगमाची अधिपति देवता मानली जाते आणि यासाठी सरक्षण व संपत्ति पाहिजे असल्यास या पूषा देवतेची प्रार्थना केली जाते निवस्वान हा यमी, मनू व अश्विन् देवांचा पिता आहे. मान काळी पूर्वेकडे आकाशाची जी स्थिति दिसते, त्याला उषा म्हणतात.

परिवार देवता

प्रमुख देवांच्या अनुषंगाने असणाऱ्या आणि त्याची परिचर्या करणाऱ्या काही लहान देवता असतात, त्यांना परिवार देवता असे म्हणतात. या मुख्य देवतावर अवलंबून असतात. विष्णु प्रमुख देवता असेल तर आनृवातूला लक्ष्मी,

भूदेवी, गरुड, विष्वक्सेन आणि विष्णूच्या हातातील आयुधे शस्त्र, चक्र, गदा, पद्म ह्या सर्व परिवार देवता होत. शिव प्रमुख असेल तेथे पार्वती, स्कंद, गणेश, नंदी, चंडेश, वीरभद्र, भैरव, क्षेत्रपाल इ० इ० परिवार देवता होत. देवी प्रमुख असेल तर सप्तमातृका, नवगौरी, योगिनी इ० परिवार देवता होत. साराश, त्या त्या प्रमुख देवताबरोबर त्याचा जो परिवार असतो त्यांना परिवार देवता म्हणतात.

पार्थिव देवता

पार्थिव या शब्दाचा अर्थ भूपृष्ठावरील अथवा भूपृष्ठाशी संबंधित असा आहे. यामुळेच शंकराची स्वयंभूर्लिंगे मातीची बनवून, अथवा गणेशाची मातीची मूर्ति बनवून पूजन केले जाते. पूजन झाल्याबरोबर त्याचे विसर्जन होते. नवीन पूजनास प्रत्येक वेळी नवीन मूर्ति करावी लागते. या प्रकारच्या पूजनाला पार्थिव पूजन म्हणतात.

नद्या, अग्नि, वृहस्पति व सोम यांना पार्थिव देवता म्हटले आहे. परंतु सिंधु, सरस्वती, गंगा, यमुना इ० नद्या पार्थिव असूनही 'पावन' म्हटल्या जाहेत. त्यांच्या स्नानाने मानव पावन होतो, म्हणून हे नाव मिळालेले आहे.

स्त्री देवता

वैदिक धाड्यात विशेषतः ऋग्वेदामध्ये स्त्री देवतांची सख्या फारच थोडी आहे. उषा, सरस्वती, रात्री, वारू, पृष्णी, इला, राका, सिनीवाली, उहु, सरण्यु, इद्राणी, सूर्या, वरुणानी, रुद्राणी या देवता होत. काही देवतावर स्तत्र सूक्ते आहेत. आदिशक्तीची स्वरूपे दुर्गा व काली इत्यादींचा येथे समावेश नाही.

युग्म देवता

वैदिक उपासनेतील एक विशेष प्रकार म्हणजे मूळच्या दोन स्वतंत्र देवतांची एक जोडदेवता कल्पून, तिची स्तुती करणे. या प्रकारच्या मुमारे वीस तरी जोडच्या धाड्यात आहेत आणि त्यासाठी साठ सूक्ते खर्ची पडलेली आहेत जसे मित्रा-वरुण, शावा पृथिवी, इद्रा-मरुत, इद्रा नासित्या, सूर्या चंद्रमखा इ० इ० वैदिक कालातील या जोड देवतांमुळे, पुढे पौराणिक कालातही ही प्रथा चालू राहिली आणि नर नारायण, लक्ष्मी नारायण, नंद-यशोदा, वसुदेव देवकी, सकर्षण-वासुदेव इ० नावे रूढ झाली.

संघदेवता

वैदिक देवतांच्या पसऱ्यात काही कमी-अधिक प्रमाणात देवतासंघ विशिष्ट देवताशी संबंधित आहेत, जसे मरुतदेव संघ, याची सख्या २१ अथवा

१८० देतात. रुद्रगणाची संख्या ११ तर आदित्यसप्त १२ चा आहे. अष्ट वसु, अष्ट दिक्पाल यांचेही सप्त आहेत.

स्वयंभू देवता

स्वयं म्हणजे आपण होऊन, कोणाच्या साहाय्याशिवाय तयार झालेली भूमीवरील स्थाने अगर मूर्ति असा संसाधारण अर्थ होऊ शकतो. अनेक वेळा बोलणारा म्हणतो की, 'ते स्वयंभू स्थान आहे. स्वयंभू मूर्ति आहे.' याचा नेमका अर्थ कोणता? लेखक लहानपणी पुणेजवळील येरवडा गावी रहात असता टेकाडावर शंकराचे स्वयंभू स्थान पाहिलेले आहे. त्याला पांडवलेणीही म्हणतात. कारण डोंगर पोखरून त्यामध्ये सुमारे ३० X ३० असा सभामंडप तयार करून शंकराचे लिंग कोरलेले आहे. याचा अर्थ इतकाच ध्यावयास पाहिजे की, सातव्या-आठव्या शतकात, जेव्हा डोंगरभाग पोखरून शिल्प तयार करण्याचा छंद होता; त्यावेळी हे शिल्प तयार झाले, आणि ध्यान-धारणेसाठी शिवलिंग कोरले गेले, याहेतून बसविलेले नाही. वणी येथील सप्तशृंगी देवीची भव्य मूर्ति स्वयंभू म्हटली जाते. पण ती काय आपोआप त्या स्वरूपात रचकातून निघालेली नाही. लहानसा गाभारा कोरून, खडकात मूर्तिशिल्प तयार केलेले आहे. अशी कथा सांगितली जाते की, एक घनगर जनाने चारीत असताना त्याला मोठे मधाचे पोळे दिसले. त्याने वाठी खुपसताच आरपार गेली आणि ते अवाढव्य पोळे काढल्यावर मागे मूर्ति आढळली, म्हणून स्वयंभू झाली. याचा अर्थ इतकाच ध्यावयास पाहिजे की, पूर्वी तेथे मूर्ति कोणी कलाकाराने तयार करून ठेवलेली होती, पण प्रचारात नसल्याने त्यावर पोळे तयार झाले आणि ते काढल्यावर मूर्ति दिसली, तिचे महत्त्व वाढले आणि ती स्वयंभू झाली.

दुसरा प्रकार असा की, पूर्वी देवता या मंत्रामध्ये होत्या, त्याचे मूर्तिस्मरण झाले. तेव्हा अनेक क्षेत्री त्या त्या देशाच्या नावाने पाषाणाचे तांदळे उभारण्यात आले आणि त्यांना देवता मानण्यात आले. महाराष्ट्रात अनेक गावी म्हसोबाच्या मूर्ति याच उंच पाषाणस्वरूपात—कोठे शेंदूरचर्चित असतात—पाहण्यात येतात. वास्तविक हे म्हसोबाचे पाषाण म्हणजे भैरवाचे प्रतीक होत. इसवी सनाच्या सुरवातीस अथवा आगेमागे जेव्हा मूर्तिकला अस्तित्वात आली, त्या वेळी कलाकाराच्या रूपनैप्रमाणे त्यांना नेत्र, तोंड, कान इत्यादि अवयव आकारण्यात आले आणि ती कला वाढीस लागली तशी सुंदर मूर्तीची निर्मिती होऊ लागली. उदाहरणच ध्यावयाचे तर माहूरची रेणुका, अथेजोगाईची जोगेश्वरी, अमरावती येथील अवादेयी या तांदळा स्वरूपातच स्वयंभू स्थाने म्हणून जोळखली जातात. पण तेही तांदळे पूर्वी कोणीतरी बसविलेले आहेत; हे निश्चितपणे म्हणावयास पाहिजे.

तिसरा प्रकार असा की, औदुंबर वृक्ष, मादार, रुई अगर अन्य वृक्ष तोडला, मोडला तर त्याच्या मूळात घरादा भाग भक्तांच्या करपनेप्रमाणे मूर्तीचा दिसतो आणि तेच ओवडधोवड स्वरूप स्वयभू म्हणून पूजनात येते. पुणे शहरी रहात असताना लेखकाने हाही प्रकार पाहिलेला आहे. कसया पेठेतील गणपतीच्या देवालयासमोर रा. ठेरे हे गणेशभक्त असून त्याचा स्वतःचा वाडा होता. घरातील औदुंबर वृक्षाचे झाड पडले आणि त्यांना गणेशाची मूर्ति बुध्यात दिसून आली. त्याचा इतका गवगवा झाला की, प्रत्यही हजारो भक्त हा चमत्कार म्हणून पाहण्यास जात असत. लेखकानेही दर्शन घेतले आहे. कालांतराने हे स्थान नष्ट झाले आहे.

रुईच्या वृक्षमुळातून गणेशाची मूर्ति अनेकाना दृष्टोत्पत्तीस येते. एका वनस्पतिशास्त्रज्ञाना विचारता त्यांनी असा खुलासा केला की, या वृक्षाची मुळे जमिनीमध्ये पसरत नाहीत. अतिशय दाटीत एकाच क्षेत्री गुंडाळून राहतात. यामुळे साहजिकच या वृक्षमुळात गणेशमूर्ति अधिष्ठित आढळते. मादार वृक्षाच्या मुळातून तयार झालेली सुमारे दोन इंच उंचीची गणेशाची मूर्ति लेखकाने एका गणेशभक्ताच्या पूजनात अवलोकन केलेली आहे.

चवथा प्रकार असा की, मूर्ति अस्तित्वात असणे, नंतर तिचे पुनर्दर्शन होणे, अगर स्थापना होणे, यालाही स्वयभू स्थान म्हणतात. जाशिममधील कामाख्या देवीचे स्थान वशिष्ठ ऋषींच्या स्थापने गुप्त झाले. पंधराव्या-सोळाव्या शतकात निम्बसिंहाने ते पुन्हा नागरूपास आणले म्हणून स्वयभू झाले. पण निम्बसिंहाच्या पूर्वाही नरकामुराच्या वेळी तेथे देवीचे स्थान होतेच सातारा शहराजवळ चापळ क्षेत्राची श्रीरामाची मूर्ति कोणा स्वयभू म्हणतात, पण समर्थ रामदासाना ती अगणापूरच्या डोहात दृष्टाताने मिळाली, असेही इतिहास सांगतो. याचा अर्थ इतकाच की परकीय आक्रमणाली, मूर्ताचे स्थान व्हावे म्हणून ती डोहात ठेवली होती, तीच समर्थानी काढली, आणली आणि स्थापन केली

महामहोपाध्याय गोपीनाथजी कनिराज, स्वयभू शब्दाचा अर्थ असा देतात की, 'अव्यक्त सत्तासे जो तेजोमय और ज्योतिर्मय तत्त्व आनिर्भूत होता है, वह स्वय आनिर्भूत होता है, इसलिये उसे स्वयंभू कहा जाता है।' पुरुष आणि प्रकृति ही एक असूनही भिन्नपणा दागविते, आणि भिन्नता असूनही एकपणा दिसतो. सांख्यिक दृष्टिकोनातून यालाच अव्यक्त म्हणतात. शास्त्राच्या मतानुसार ही अलिंग अवस्था आहे. यासाठी अव्यक्तामधून तेजोमय तत्त्व आपण होऊन यादर पडत असल्याने स्वयभू शब्दप्रयोग करतात. तुलुशास्त्रातील मूळ

त्रिकोणाळाही स्वयंभू ज्योतिर्लिंग म्हणतात. बायबल अथवा अन्य धर्मग्रंथांमध्ये जे अग्नी स्तंभाचे (Pillar of fire) वर्णन मिळते, तो या ज्योतिर्लिंगा-प्रमाणेच होय. (कल्याण, उपासना अंक १९६८, पृ. १८२)

हनुमानाच्या मूर्ति अनेक खेड्यातून तादळास्वरूपात आढळून येतात. ग्रामरक्षक देवता म्हणून जेव्हा त्याची स्थापना झाली, तेव्हा मूर्तिमूला अस्तित्वात नसल्याने आणि भक्तांना उपासनेसाठी दैवत पाहिजे असल्याने त्याची स्थापना झालेली आहे. कारण हनुमानचा तादळा, देवीचा तादळा, म्हसोबाचाही तादळा इ. प्रकार पाहिल्यावर या विधानाची सत्यता वाचकाना पटावी असे वाटते. स्वयंभूमूर्ति भक्तांच्या मनःकामना लयकर पुण्या करतात अशी त्याची भक्ता आहे.

शकुनवंती देवता

मराठी व जैन वाङ्मयात काव्याचा असा एक प्रकार आहे की, ज्यामध्ये देवीचा सेवन अथवा मुल्या दारोदार जगर गावोगाव हिंडून देवीच्या नावाने शकुनवाणी गात फिरतो. महाराष्ट्रात याला काही वेळा “वासुदेव” असेही नाव आहे. डोक्यानर मोर-पिसाची उच्च टोपी, हातात घटा, लाब झगा असा त्याचा पोषाक असतो. दिवसभरात अथवा नर्जाकच्या काळात धडणाऱ्या गोष्टी तो कथन करीत असतो. असे मानले जाते की, देवता त्याच्या मुखाने ते भविष्यकथन करीत असते. काही ठिकाणी याना जोगती-जोगतीणी असेही म्हणतात. रेणुका देवीची भक्त असेल, तर रेणुकेची जोगतीण, तुळजाभवानीची असेल, तर आरादीण (आराधी) अशी नामाभिधाने आहेत

तुळजाभवानी देवी । बया आरादीण झाली ॥

तुझे दारी जोगतीण आली । जोगवा बाई घाली ॥

जैन वाङ्मयातही हा प्रकार आढळतो जिनसागर याचे कैको नावाचे काव्य प्रसिद्ध आहे, त्यामध्ये हा प्रकार आढळतो. देवतांना लोक-गायिकेचे स्वरूप घ्यायला लागले आहे. जसे र्नाट्यक प्रांती हुबच गावी पद्मिनी देवीचे स्थान असून, ती पार्श्वनाथावर कृपावंत होती. कैकोचे स्वरूपात ती कलीचे भविष्य कथन करते.

पार्श्वनाथ देव आम्हा । हुंबच माझा गांव ॥

दुरिला माझा देश । पद्मावती माझे नांव ॥

शकुन सांगायला आली दादा । ऐके एक भाव ॥

जुगुलाची सृष्टि दादा । नव्हते गांव ठाव ॥ इ० इ०

स्त्री-पुरुषांच्या अंगात देवताचा सचार होतो आणि भविष्यकथन अथवा सकटकालीच्या प्रश्नाची उत्तरे दिली जातात, यामध्येही देवता मार्गदर्शन करतात. तो प्रकार वरीलपेक्षा निराळा आहे.

(रा. चिं. ठेरे, केसरी, दिपवाली-अंक १९६७, आधारे.)

कोकण भागात ग्रामदेवताना कौल लावून, अगर प्रसाद म्हणून काही प्रश्नांची उत्तरे देवताकडून घेतात, पण थाना शत्रुनवंती देवता म्हणता येणार नाही. कारण येथे देवता आपण होऊन उत्तर देत नसून प्रश्न विचारल्यावर उत्तर येते, तथा प्रकार शत्रुनवंती देवताच्या वायतीत घडत नाही. तो शत्रुन स्वयंस्फूर्त असतो.

देवमूर्ति सरकणे

पेण (जि. कुलाबा) या शहरी एका गृहस्थास आलेला स्वानुभव दिनांक १२ डिसेंबर १८८२ साली लो. टिळकानी केसरी पत्रात प्रसिद्ध केला. मजकूर पाठविणाऱ्या गृहस्थाबद्दल त्यांना पूर्ण विश्वास होता. पेणपासून १२ मैलावर वरसई गाव असून तेथे मोळाशी नावाचे गृहस्थ रहात होते. त्यांच्या देव्हान्यात मली मोठी जड धातूची बनविलेली बाळकृष्णाची मूर्ति होती. दि. २०-११-८२ चे सुमारास नित्याप्रमाणे पूजेसाठी मूर्ति इतर देवतांसह खाली घेतली. स्नान घातल्यावर वस्त्राने पुसून ठेवल्यावर ती मूर्ति आपोआप पुढे दरवाज्याकडे सरकू लागली. याप्रमाणे दोनतीन वेळा झाले. हा वृत्तांत त्वरित गावात पसरला आणि दुसरे दिवशी अनेक गायकरी उपस्थित राहिले. त्या दिवशीही तोच प्रकार घडला. मूर्ति सरकून पुढे गेली म्हणजे उचकून पुन्हा मागे आणावी, वस्त्राने पुसून जाग्यावर ठेवावी आणि तिने चानू लागावे असे अनेक वेळा पडले. अनेकानी ही सरकण्याची क्रिया पाहिली. याप्रमाणे एकूण तीन दिवस झाले. फलज्योतिर्षाचे म्हणणे असे की, काही अनिष्ट गोष्टी भावी कालात घडणार असल्याची ही पूर्व सूचना होती. (तथा काही अनिष्ट प्रकार घडल्याची नोंद मात्र उपलब्ध नाही.)

भावी संकटाची चाहूल काही मार्गाने परमेश्वर देत असतो, हे मात्र सत्य आहे. दि. ११-१२-६७. कोयना येथे भयंकर भूकंप होऊन प्राणहानी आणि वित्तहानी झाली. तेथील एक अनुभव प्रसिद्ध झाला आहे. कोयनानगर येथील शासकीय प्रचालेच्या परिसरात एक जातिवंत नागराज दिनांक २७-११-१९१७ पासून डोंगरकड्यावरील एका छडुपावर मुलाना दर्शन देत असे.

१. टीप— भू-गर्भातील हालचालीवरून तो याप्रमाणे अस्वरूप झालेला असावा.

कधी बिळाच्या बाहेर, तर कधी बिळाच्या मुखाशी अगर झुडुपावर याप्रमाणे अनेकांनी त्याचे दर्शन घेतले आणि तो सर्वोच्चा कुतुहलाचा विषय बनला. श्री. गाजरे (रेक्टर) यांना वाटले मुद्दा की, हे नागराज एखाद्या मावी संकटाची सूचना तर देत नाहीत ना! आणि शेवटी तेच खरे झाले. भूकंप झाला आणि नागराज दिसावयाचे बंद झाले. (केसरी, दि. २८-१२-१९६७)

भूकंपाच्या काही दिवस आधी वज्रेश्वरी येथील गरम पाण्याचे झरे उफाळून वर आलेले होते. तसेच प्रत्यक्ष कोयनाक्षेत्रां भूकंपाचे धक्के आधी कित्येक दिवस बसत होते. 'साध्याही विषयांत आशय कधी मोठा किती आढळे।' ही कविवर्य केशवमुताची उक्ति लोक सोयीस्करपणे विसरतात, त्याला कोण काय करणार !

ओघाने आलेच आहे, तर एक स्वानुभवही देतो. २७-७-१९६७ रोजी लेखकाचा वडील मुलगा नेफा आघाडीवर सैन्याच्या तुकड्यांना विमानातून रसद टाकीत असताना, दहा-बारा वर्षांचा अनुभव, स्कॉडून लीडरचा हुद्दा असूनही विमानाला अपघात झाला आणि त्याचा इहलोकीचा अवतार संपला. इतरही आठ जण त्याबरोबर गेले.

मुलाचे नाव श्रीनिवास, वय सुमारे १३ वर्षे; त्याची मंडळी व दोन मुले संदीप आणि जयदीप गोरेगावीच रहात होती. त्या दिवशी सकाळी आठ वाजता त्याचा मोठा मुलगा संदीप, वय अडीच वर्षे, अंधरुणातून ओरडतच उठला, 'पपा, तुम्ही-विमान घेऊन कोठे चालला! एकटे जाऊ नका, मला बरोबर न्या. मी तुमच्या बरोबर येतो. एकटे जाऊ नका ६० ६०" सुमारे अर्धा तासपर्यंत त्याचा हा घोशा सारखा चालला होता, आणि...आणि काय, सुमारे ८-४५ च्या सुमारास विमान खाली कोसळले.

'प्राणी मात्राच्या अंगी काही वेळेला भविष्यकाळी घडणाऱ्या घटनाची आधीच ज्ञानी होण्याची विलक्षण शक्ति असते' असे अनेक संशोधनानंतर छंडन येथील इन्स्टिट्यूट ऑफ स्टॅटिस्टिक्स या पत्राचे विशानभागाचे संपादक श्री. पीटर पेअरले यांनी मत दिले आहे. इंग्लंडमध्ये स्ट्रॉकपोर्ट आणि सायप्रस वेटांत झालेल्या भयंकर विमानअपघातांनी आगाऊ इतिवृत्ते दोन दिवस उपलब्ध होती असे त्यांना आढळून आले आहे. तसेच वेल्समध्ये जावरपॅन या स्थळी प्रचंड स्फोट होऊन अपघातामध्ये ११६ मुले आणि १८ मोठी माणसे भूमीमध्ये गाडली गेली. तेव्हा प्रसिद्ध मानसशास्त्रज्ञ डॉ. जे. सी. बार्कर यांनी पूर्ण चौकशीअंती थसे प्रसिद्ध केले की, (मेडिकल न्यूज) 'असल्या प्रचंड अपघाताचा काहीना काही प्रतिसाद, त्यानंतरच्या काळावर नसा उमटला, तसा तो अपघाताच्या पूर्वकाळी

एक मुलगी आणि दोन मित्र, त्यामध्ये जे मरण पावले, त्याच्या वागणुकीवर तो उमटला होता, हे कबूल करावे लागते. ' (लडन वृत्त, केसरी १०-७-१९६७)

प्रथम एडात बगलामुखी देवीचा वृत्तात देताना अशा अथर्वाशक्तीचा थोडासा उहापोह केलेला आहे. सारास, देवताच्या हालचाली, नागरागाच्या हालचाली, बरोलप्रमाणे लहान मुलाची वर्तणूक आणि पाश्चात्य लेखकाचे अनुभव या सर्वांचा सत्कल्याने पिचार केला तर परमेश्वर भागी सकटाचा शकून मानवाना देतो. पण सर्वसाधारणपणे या हालचाली शुल्लक समजून अगर आपल्या शानाच्या अहकाराने तिम्हे दुर्लक्ष केल्याने परिणाम टाळता येत नाहीत. अगर असेही म्हणता येईल की, या हालचाली गूढ असल्याने मानव त्याकडे दुर्लक्ष करतो आणि त्याला जबर किंमत परमेश्वराजवळ मोजावी लागते. ज्या वेळी मानव परमेश्वरशक्तीच्या या हालचालीकडे श्रद्धापूर्वक पाहील तो सुदिन समजला पाहिजे.

संस्कृत आणि प्राकृत देव

मानव समाजामध्ये जे उच्च-नीच थर आहेत, त्यामध्ये सामान्यतः निरानिराळ्या देवतांचे पूजन होते व त्यावरूनही देवतांची वर्गवारी अस्तित्वात आली असावी. पिप्पु, ब्रह्मा, वरुण, यम, राम, कृष्ण, गणेश इ० देवतांचे पूजन साधारणतः घरच्या थरातील समाजात होते. आपण असेही म्हणू शकतो की, हा समाज बहुधा संस्कृत जाणणारा होता. वास्तव या देवतांना 'संस्कृत देव' असे नामाभिधान प्राप्त झाले असावे. बहिरोमा, वेताळ, म्हसोबा, खडोमा, सटवाई, मरीवाई, भाववाई नवलाई इ० ग्रामदेवतांचे पूजन समाजातील असंस्कृत थर करीत असतो. तो समाज फक्त प्राकृत भाषाच जाणतो. यास्तव त्याच्या देवाना 'प्राकृत देव' हे नामाभिधान आले असावे. बहिरोमा, म्हसोमासारखे प्राकृत देव हे गररासारख्या संस्कृत देवांचेच अवतार मानले जातात. संस्कृत देवतांचे स्वरूप जरा नीटस व रेखीव असते, तर दुसऱ्या प्रकारात ते ओमडधोमड असते. या दुसऱ्या स्वरूपासवधी इतिहासशोधक राजगाटे असे कारण देतात की, 'पुरातन काळी प्राकृत देव ज्या समाजात अस्तित्वात आले, त्यांना त्याहून जास्त कौशल्याची मूर्तिकला अवगत नसावी. समजा, ती असली तरी स्वयंभू ओमड-धोवड मूर्तीपुढे कृत्रिम सुंदर रेखीव मूर्तींची किंमत त्यांना वाटत नसावी. अनेक ठिकाणी स्वयंभू मूर्तींचा मान आजही जास्त आदळतो.'

(राजवाडे, लेखसमूह, पृ. २२)

मौक्तिक सृष्टीच्या पलीकडे अधिदैविकांचा भर असून, त्यामध्ये ज्योतिर्मय व ज्ञानमय प्रचंड शक्ति आहेत आणि त्यांनाच देव मानलेले आहेत. त्याच दिव्यशक्ति, अतींद्रिय, अधिदैविक व स्थूल चराचर विश्वाचे नियमन करतात.

ही स्थिति आधुनिक विज्ञान संशोधक डॉ. जयंत नारळीकरसारखेही मान्य करतात. यासंबंधी समर्थ रामदास लिहितात.

देवदेवता दैवते भूते । मिथ्या म्हणो नये त्याते ।

आपापल्या सामर्थ्ये । सृष्टिमध्ये विहरती ॥

जगज्जोतिच्या अनंत मूर्ती । उदकाचे तुपारा परी वाढती ।

सदा विचरती वायो स्वरूपे । स्वइच्छा पालटिती रूपें ॥१९-१०॥

(दासबोध, दशक १०, समास १)

वायूरूपाने विहार करणे अगर स्वरूपे पालटणे, हा राक्षसांचाही स्वभाव-धर्म होता. अभिमन्यु विवाहाच्या वेळी, घटोत्कचाने वत्सलेचे रूप घेतले, अगर श्रीकृष्णवधासाठी राक्षसानी कायापालट केला, असे आपण पाहतो. तरी त्यांना देवता मानलेले नाही हे ध्यानात ठेवले पाहिजे.

देवपत्न्या

देवाप्रमाणे काही देवपत्न्याही प्रसिद्ध आहेत. यज्ञक्रमांत त्यांनाही पती-बरोबर हरिभाग मिळतो. वाही वेळा स्वतंत्रपणेही त्यांची उपासना केली जाते. इंद्राणी, अग्रायी, सूर्या, स्वाहा, संज्ञा इ. इ. देवपत्न्यांना उद्देशून वैदिक ऋषींनी प्रार्थना केली आहे.

‘देवांच्या उत्कंठित पत्न्या आमचा धावा ऐकोत, आमच्या संततीच्या हितार्थ आणि आम्हाला सात्विक सामर्थ्य प्राप्त व्हावे म्हणून त्या आमचा साभाळ करोत. भूमीवर अथवा जलामध्ये ज्या आहेत, त्यांनी आमची हाक ऐकून आम्हाला मुक्त देवोत.’

(ऋ. ५-४६-७).

सरस्वती, लक्ष्मी आणि पार्वती या अनुक्रमे ब्रह्मा, विष्णु व शिव यांच्या पत्न्या असून पौराणिक युगातही त्यांना स्वतंत्र अशी प्रतिष्ठा प्राप्त झालेली आहे. तत्त्वज्ञानी पुरुषांच्या विचारसंयनाने अनेक देवाचे देवपण हरपले आहे. सांप्रत ज्ञाना आपण शुद्ध देवता मानतो त्या एके वेळी विलक्षण अधिकार गाजवीत होत्या. अद्विष्टित वन्य जमातींवर आजही त्यांचे प्रभुत्व आहे. माणसाच्या गरजा वाढल्या म्हणजे देवतांची शक्तीही वाढीला लागते, हे वैदिक आर्यांनी विरोधक शक्तीचा बी-मोड करताना आणि आपल्या घसाहती वाढविताना अनेक देवता उत्पन्न केल्या यावरून दिसून येते. समाजात सांस्कृतिक बदल होऊन मानवाची कर्तव्ये बदलली म्हणजे देवतांची कर्तव्येही बदलतात. छत्रपति शिवाजीप्रमाणे पखाचा व्यक्तीला राजकीय ऊर्जिता-ऊर्जितावस्था आली म्हणजे प्रतापगड भगानीची श्रेष्ठता वाढते, पण त्याची गरज सपली म्हणजे पुन्हा अज्ञातवास पदरी येतो.

ग्रामविस्तार आणि देवालये

विष्णुपुराणावरील टीकेत श्रीधरस्वामींनी नगर कशाला म्हणावे यावर भृगु ऋषींचा एक श्लोक दिला आहे, त्याचा भावार्थ असा—

‘व्यापार-उद्दीमात निपुण अशा चारही वर्णांच्या लोकानी युक्त, अनेक प्रकारचे प्रासाद व मंदिरे ६० शिल्पांनी युक्त आणि जेथे अनेक देवस्थाने आहेत त्याला नगर म्हणावे.’

ग्रामाचा विस्तार होऊन बनलेली नगरे हा एक प्रकार होय. प्रत्येक गावात एखादे लहानमोठे मंदिर असतेच. त्यातील काही देवालयाचे अगर देवतेचे महत्त्व पुराणात वर्णन केलेले असते. यामुळे हजारो भक्तगण देवाच्या दर्शनाला जात असतात आणि वाढत्या राबत्यामुळे ते पुण्यभेत्र बनते. त्याचा परिणाम तेथील व्यापारवृद्धीवर होतो. उद्योग वाढतात आणि वस्ती वाढते. एखाद्या शिक्षणकेंद्रामुळे गावाचा विस्तार होऊन त्याचे नगरात रूपांतर होते. चंदीगडसारखी चांगली राजधानी पाहिजे म्हणून नगर वसाहत होते. खडकवासला सैनिक शिक्षणकेंद्रामुळे नगराचा विस्तार होतो. अशा ठिकाणीही मंदिराची वाढ होत असते.

देवस्थाने

रामायणाच्या अरण्यकांडात अगस्ती ऋषींच्या आश्रमाचे वर्णन करताना तेथे ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र यांची स्थाने होती असे वर्णिले आहे (१२-१७-२१). ह्यावरून असे दिसते की, त्या काळी गावाच्या बाहेर देवतांच्या नावाने काही जागा राखून ठेवीत. हर्षचरित्रात चंडिकाकुंज, चामुंडामंडप अशी काही नावे आढळतात, त्यावरून वरील विधानांना पुष्टीच मिळते. आजही अनेक खेडेगांवांतून शाळांच्या राईमध्ये देवस्थाने आढळतात, अगर अशा वृक्षसमूहात निशाणरोपणी आढळते. शेंडे हे देवतांचेच प्रतीक होत.

देव जेथे स्वयंभू असतो अथवा मूर्ति बसविलेली असते ते देवस्थान होय. देवस्थान आणि देवमंदिर यांमध्ये फरक आहे. देवस्थान हे प्राचीन असून मंदिर हे नंतरचे आहे. प्राथमिक अवस्थेत ज्या ठिकाणी मानवांनी वसाहत केली, त्या गावी संरक्षक देवतांची स्थापना गावाबाहेर सीमेवर केली. प्राचीन मानवांचे हे देव एखाद्या वृक्षातळी अगर गावाबाहेर मोठ्या जागी असत. सांप्रतही एखाद्या खेडेगावी गावाबाहेर चहूबाजूंनी पापाणांनी वेष्टिलेले एखादे देवस्थान दिसते. या पापाणरचनेला कोकणभागी गडगा म्हणतात. उदाहरणच घ्यायचे शाले तर पुणे शहराची आजची रचना आणि विस्तार भव्य आहे.

शहराची मामदेवता ही गावाच्या मध्यभागी आहे पण पुणे शहराचा जो इतिहास उपलब्ध आहे, त्यावरून असे निश्चितपणे म्हणता येते की, सहाव्या शतकात पुणे हे दहा बारा शोपड्याचे गाव होते आणि त्या शोपड्या नदीकाठी वसलेल्या होत्या शोपड्यांच्या दक्षिणभागी सुमारे एक मैलानर त्या वेळी जोगेश्वरी ही मामदेवता उघड्यावर होती सागूनही ही परिस्थिती खरी वाटण्यासारखी नाही, पण बरील देवस्थान या विधानाला ही गोष्ट पोषक आहे

मदिराची आवश्यकता का ?

परमेश्वर जर अणुरेणूमध्ये सर्वत्र भरलेला आहे असे आपले शास्त्र सांगते, तर मग मदिराची, प्रार्थनास्थळाची अथवा मशिदीची आवश्यकताच का भासवी ? त्याची उभारणी करण्याची जरूरी काय ? असा प्रश्न मनात येण्याची शक्यता आहे यासंबंधी स्वामी विवेकानंद याचे उत्तर असे देतात की, ज्या ठिकाणी अनेक मानव ईश्वरासंबंधीच्या आपल्या सद्भावना व शुद्ध विचार व्यक्त करीत असतात, ती जागा शुभ तन्मात्रांनी भरून गेलेली असते पूर्वकाली ज्या वेळी राहण्याचे वाडे भव्य असत, त्या वेळी एक रास खोली देवघर म्हणून वापरली जात असे शुचिर्भूत होऊन त्या ठिकाणी पूजन भजन व सर्वोनी आरती केल्यावर, घरातील माणसाच्या मनातील भावना एका उच्च थरावर जात असत यास्तव अशा उच्च वातावरणांनी भरून गेलेली विशेष प्रकारची जागा इतराहून निराळी असावी, एक विचाराच्या माणसांनी एकत्र येऊन सुविचार ऐकावे, चर्चा करावी, प्रभूचे दर्शन घेऊन, मनातील बरे बाईट विचार प्रभुचरणी अर्पण करून रिकाम्या मनाने घरी परतता यावे, अशी कल्पना मानवाच्या मनात उत्पन्न झाली असावी आणि हेच मंदिर निर्मितीचे कारण असावे असख्य माणसे एका मूर्ती पुढे बसून मन एकाम करू लागली, की सैरावरा पळणारे मन त्या ठिकाणी स्थिर होते सामुदायिक, शाततेने होत असलेल्या प्रार्थनेच्या वेळी, प्रत्येकाला हा अनुभव आल्याविना रहात नाही इस्लामी समाज ईदच्या सणाच्या दिवशी मशीद अथवा मोठमोठ्या मैदानावर जमून जेव्हा एकत्र व अत्यंत शाततेने प्रार्थना करतो, तेव्हा ते दृश्य खरोखर विलोभनीय असते ईसाई प्रार्थना मदिरातील प्रत्येक रविवारची प्रार्थना हेच दर्शविते यावरून हे समजून यावे की, सामुदायिक प्रार्थना, अगर परमेश्वरविषयक कथांचे भवण करण्यासाठी व शुभ तन्मात्रांनी ती जागा भरून टाकण्यासाठी मदिराची उभारणी झालेली आहे

अशा पवित्र ठिकाणी शांत चिंतने जर मूर्तीचे ध्यान केले, तर भक्ताचे अंतःकरण आनंदाने बेहोष झाल्याविना राहणार नाही, असे पातजल योगदर्शन, अध्याय २६ मध्ये सांगितले आहे ज्ञानेश्वर महाराज लिहितात,

आणि दीपे कां सूर्य प्रकटे । अधवा निमुटलिया देखावेचि खुंटे ।
तैसे दिठी नव्हे जे वैकुंठे । दिघली आहे ॥ २३४ ॥

इंग्रज मंत्रकार पॉल ब्रंटन, “ए सर्व्ह इन् सिफ्रेट इंडिया” (पृ. ९५) यात अनुभवाचे वर्णन करताना म्हणतो, ‘I doze my eyes tightly in an effort to rest the matter. There is no difference and I still see him quite plainly.’ रात्रीच्या वेळी एका अंधेऱ्या खोलीत चितन करीत असता, कुंभकोणम् पीठाचे शंकरानार्य हे देजःपुंज सगुणसाकार त्याच्यापुढे प्रकट झाले. त्याने डोळे मिटून घेतले, तरी मूर्ति समोर दिसतच होती, त्याला उद्देशून वरील उद्गार काढलेले आहेत. (मंदिराची कथा व व्यथा, ले. पालकर, पृ. १२)

देवतांचा उत्कर्ष-अपकर्ष

एक जर्मन इतिहास-सशोधक आपल्या पुस्तकात (A Study of History, Vol. I) म्हणतो, की बॅबीलोन व हिटाईट या संस्कृति जरी सुमेरिअन संस्कृतीतून उगम पावल्या असल्या तरी देवतांच्या आविष्कारात परक पडलेला दिसून येतो. सुमेरिअन देवतांना जरी दीर्घकाल उत्कर्ष लाभलेला असला, तरी वरील दोन संस्कृतींच्या उगमानंतर त्यामध्ये बरीच तफावत पडलेली दिसून येते. तामुज व इष्टर ही सुमेरिअन संस्कृतींची प्रधान जोडी, परंतु हिटाईट संस्कृतीमध्ये इष्टरचा वरचष्मा होतो आणि तामुज हा एक आश्रित व प्रियकर बनतो. परंतु ही जोडी जेव्हा खाली इजिप्त व सीरिया या भागांत येते, तेव्हा तामुजचा वरचष्मा होतो आणि इष्टरचा मान कमी होतो. (पृ. ४४९).

यावरून असे अनुमान काढता येते की, देवतांनाही उत्कर्ष-अपकर्ष आहे. देवता म्हटली, की सर्वच दिवस त्यांना दिवाळीचे असतात असे समजण्याचे कारण नाही. संस्कृतीपरत्वे, देशापरत्वे अथवा पूजकपरत्वे देवतांच्या जीवनकालात चढउतार होत असतो. या मंथात अशा तऱ्हेची अनेक उदाहरणे पाहण्यात येतील. चितोडची कालिका अथवा एक्लिंगजी याचे महत्त्व रजपूत राजवटीत जेवढे होते, तेवढे सोमप्रत सचिपच नाही. झाडी येथे राणी लक्ष्मीच्या काळी जे माग्य तेथील महालक्ष्मीला लाभले ते इमजानी झाडी घेतल्यावर नष्ट झाले. अशोक, कनिष्क, राजवटीत जे माग्य नानादेवी अगर इतराना लाभले, त्याचे आज नाशही ऐकू येत नाही. पार फडाला, छत्रपति शिवाजीने प्रतापगडावर अष्टभुजादेवीची स्थापना केल्यावर तिला जे वैभव लाभले त्याचा आज माग्यूसही नाही भक्तांनी चोपलेली इजरो मंदिरे, आज दैन्याप्रस्थेत आहेत. जीर्णोद्दाराची वाट पाहत आहेत, अगर अंतकाळची वाट पहात आहेत. दूरवर मिचार केला तर मानवी जीवन व देवता जीवन यांमध्ये बरेच साधर्म्य आढळते ते असे.

मंदिरवाढीची कारणे

भारतामध्ये आणि अन्य देशी मंदिराची सतत वाढ होत गेलेली आहे. देवतांचे दर्शन सुलभ व्हावे असा जरी सर्वसाधारण हेतु मंदिर उभारण्यात असला, तरी त्यामध्ये उभारणारांचा कोणताही स्वार्थ नसतो असे म्हणता येणार नाही. (१) दानशूरत्व प्रकट करण्यासाठी, (२) नवस फेडण्यासाठी, (३) शत्रूला पराभूत केल्यावर विजयोत्सव साजरा करण्यासाठी, (४) जीर्णोद्धार करण्यासाठी, (५) शैव, बौद्ध, जैन यांच्यामधील चढाओढ दर्शविण्यासाठी, (६) योगी पुरुष व इतरांना आलेला दृष्टान्त कृतीत उतरण्यासाठी, (७) हातून घडलेल्या पापक्षालनासाठी, (८) स्मार्कें उभारण्यासाठी, (९) धाम-रक्षणासाठी ६० ६० अनेक प्रकारानी मंदिराची वाढ झालेली आहे आणि होत आहे.

या प्रकारातील काही उदाहरणे खरील अनुक्रमाने पहा.

(१) अहिल्याबाई होळकर आणि साप्रत बिली ग्रेटर्जीची मंदिरे.

(२) पेशवाईमध्ये राघोबाचा काटा काढण्यासाठी, वारभाईंनी नवस केल्याप्रमाणे १ लक्ष ३४ हजार रुपये खर्च करून बांधलेले मंदिर.

(३) विजयनगरच्या कृष्णदेवरायाने विजयानंतर अनेक मंदिरे उभारली. मारवाडचे राजे जयवंतसिंग यांनी मुसलमानांचा पराभव केल्यावर, त्या क्षेत्री ह्या संस्कृतीने मंदिरे पाडून मशिदी उभारल्या होत्या. त्या भुईसपाट करून पुन्हा मंदिरे उभारली. ब्रह्मी सरकारने स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर कोट्यावधी रुपये खर्च करून, कबा-ए-पॅगोडा, हे भगवान बुद्धाचे मंदिर उभारले. भारतामध्ये सरदार वल्लभभाई पटेल यांनीही सोमनाथाचे मंदिर बनविले.

(४) जुन्या मंदिरांचा जीर्णोद्धार करून, त्या ठिकाणी नावाच्या पाट्या लावून, अनेकजण आपले औदार्य प्रकट करीत असतात.

(५) वेरूळ, अहिहोळ, बदामी या ठिकाणी चढाओढीमुळे अनेक शिल्पाकृति व मंदिरे तयार झालेली पाहण्यात येतात.

(६) शाही राज्याचा प्रधान श्री. ज्योतिबुवा महामागवत याने पांडुरंगाने दिलेल्या दृष्टान्तप्रमाणे, एकूण १५०० क्षेत्री पांडुरंगच्या मूर्तीची स्थापना केली. ब्रह्मानंद स्वामींनीबुद्धा अनेक देवालये उभारली.

(७) दक्षिण प्रांती जखनाचार्य यांच्या हातून एका ब्रह्महत्येचे पातक धडले, त्याच्या निवारणार्थ त्याने अनेक मंदिरे उभारली.

(८) दक्कराची अनेक मंदिरे म्हणजे त्या त्या पुरुषाची स्मारकेच होत. रामेश्वर, लक्ष्मणेश्वर, प्रणेश्वर ही नावे तेच सुचवितात.

(९) ग्रामाचे रक्षण करण्यासाठी अनेक देवतांची स्थापना केली जाते.

अगिल मिखात जाजपर्यंत अनेक संस्कृति निर्माण झाल्या आणि बहुतेकांचा लय झालेला आहे जर्नॉल्ड टॉयन्सी हा जर्मन इतिहाससंशोधक म्हणतो की, आजपर सुमारे २८ ते ३० संस्कृति निर्माण झाल्या आणि चार दोनच त्यापैकी शिल्लक आहेत भारतीय सनातन संस्कृति सर्वात जुनी असून ती आजही प्रगतिपथावर आहे याचे कारणही उघड आहे जैन, बौद्ध, सुफी इ० अनेक पंथांचे तत्त्वज्ञान सनातन धर्मांने आपल्यामध्ये सामावून टाकले व त्याचा प्रचार निष्प्रम करून टाकला. या सामान्यामुळे सनातनधर्मवृक्ष पोषावतच राहिलेला आहे.

या सूत्राचे आपण एक उदाहरण पाहू. तुकाराम महाराजांच्या आधी महाराष्ट्रात सुफी पंथीय साधूंचे संचलन पार मोठ्या प्रमाणात होते. इतके कशाला, तुकाराम महाराजांचे जे गुरु राघवचैतन्य-केशवचैतन्य होते, ते स्वतः एका सुफी पंथीय साधूचे शिष्य होते, असे म्हणतात यासाठी तुकाराम महाराजांनी दूरदृष्टीने हेरले की, त्या पंथाचे तत्त्वज्ञानच सनातन धर्मात सामावल्याशिवाय त्याचे महत्त्व कमी होणार नाही.

सुफी पंथाची अनेक तत्वे शरीरगत, तरीगत, भारिगत और हकीकत या चार पद्धतींमध्ये सांगितलेली आहेत सलात (प्रार्थना), जनात (दान), सौम (उपवास), हज (तीर्थयात्रा), तौबा (अनुताप) सत्र (सतोष), रिजाअ (दमन), तबक्कुल (परमेश्वरी कुपेवर पूर्ण निष्ठा), रजा (परमेश्वरी सक्ते पाळणे) इ० इ० अनेक निदानानी सांगितलेली आहेत. जहद-स्वेच्छा-सावना शीघ्र फलदायी व्हावी असे वाटत असल्यास सदा दारिद्र्य असावे, गरिमारोग्य तादात्म्य पावणे व गरजा कमी करणे

सत्र-सतोष—जे मिळेल, जेव्हा मिळेल, जैसे मिळेल त्याचा प्रसन्न चित्ताने परमेश्वराचा प्रसाद म्हणून स्वीकार करणे, तुरतुर न करणे.

शुक्र—परमेश्वराच्या चरणी नेहमी कृतज्ञता व्यक्त करणे.

रिजा—सुप्त-दुःख, हर्ष-शोनामध्ये समानता पाळणे. ज्या स्थितीत परमेश्वर ठेवील त्यामध्ये सुप्त मानणे.

इश्क—प्रेम तत्वावर फारच भर दिलेला आहे. 'इश्क बनाता है। इश्क जलाता है। दुनियामे जो कुछ है। इश्कना जल्दा है। आग इश्ककी है। हवा इश्ककी बेचैनी है। मौत इश्ककी बेहोशी है। रात इश्ककी नींद है। दिन इश्कका जागना है।' इ० इ०

वरील आचारविचारानी मन शुद्ध झाले म्हणजे काय होते—

दिलके आईनेमे है तस्वीरे यारे।

जय जरा गर्दन झुकायी देख ली ॥

हीच विचारधारा तुकाराम महाराजांनी प्रत्यक्ष आपल्या आचरणात आणून गायेच्या सदेशातून जनताजनार्दनाला दिली भारतीय उपासनेमध्ये हीच तत्त्वे निरनिराळ्या वेळी, निरनिराळ्या प्रकारानी सांगितलेली आहेत तुकाराम महाराजांच्या प्रत्यक्ष आचरणाने सुपी पथाकडील ओढा विट्टलानडे घळला, त्या पथाचे महत्त्व कमी झाले, सनातन धर्म पोपायला.

रशियन प्रदेशात सांप्रतच्या नव्या संस्कृतीचा उगम होण्यापूर्वी ४६००० प्रार्थनामंदिरे आणि ५०००० धर्मोपदेशक होते पण नवीन राजवटीत सन १९३५ च्या सुमारास त्यामध्ये भयानर घट होऊन ती सख्या अनुक्रमे ४ व ५ हजारपर्यंत खाली आली. कालाची गती 'चक्रनेमिप्रमेण' नेहमी चाडूच असते त्यामध्ये कोठेही कायमपणा नाही लोकांच्या धार्मिक भावना पुन्हा उफाळून वर आल्या आणि सन १९५६ च्या सुमारास प्रार्थनामंदिरे २०००० आणि धर्मोपदेशक सख्या ३५००० पर्यंत वाढली. यासत्रथी माजी मुख्य प्रधान कुश्वेळ म्हणतात, 'मिती तरी चागले आणि कट्टर धार्मिक प्रवृत्तीचे लोक, हे उत्तम व कट्टर असे रशियन देशभक्त आहेत'

(Inside Russia Today, by John Gunther, P 267)

देवालय शिल्पातील प्रगति

देवस्थान हे भगवताचे केवळ निवासस्थान नसून, त्याचे शरीर आहे. अग्नि पुराणात वर्णन आहे—

एवमेव हरि साक्षात् प्रासादत्वेन संस्थित ।

साक्षात् हरीच प्रासादरूपाने अवस्थित आहे असे समजावे. हीच कल्पना पुढे वाढवून अग्निपुराण वर्णन करते की, 'देवालयाचे शिरार हे शिर, गर्भागृह हा गळा, मंडप ही कूट, प्राकार हा मांड्या, गोपूर हा पाय आणि ध्वज हे शरीरातील जीवन होय.'

मंदिर शिल्पशास्त्रात देवालयाच्या सामान्यतः तीन पद्धति सांगितल्या आहेत. नाग, द्रविड आणि वेसर ह्या पद्धति होत. सुप्रभेदागम ग्रंथात या तीन प्रकाराचे वर्णन आहे. ते असे.

नागरं चतुरस्रं च अष्टास्रं द्रविडं तथा । वृत्तं च वेसरम्..... ।
याचे स्पष्टीकरण थोडक्यात सारांशरूपाने पाहणे योग्य होईल.

नागरशैली

कौटिल्याने आपल्या अर्थशास्त्रात, नगरनिर्मितीसाठी देवालयाचा विचार मांडला अन्नुन, कोणत्या देवाचे मंदिर, गावाचे कोणत्या दिशेला असावे तेही सांगितले आहे. देवालयाची रचना नगरनिर्मितीच्या दृष्टीने शैली असल्याने, नागर-शैली हे नाव प्राप्त झाले असावे. कालिकागमात या शैलीचे आठ विभाग सांगितलेचे आहेत. (१) मूल-पाया; (२) मसुरक-चौथरा; (३) जंघा-भित्त; (४) कपोत-सरळ चार भाग; (५) गल-छप्पर आणि भित्त यांच्यामधील भाग; (६) निम्बर; (७) आमलक-राय आवळ्याच्या आकाराचा भाग; (८) कुंभ-कळस अगर झुल. सनपूर्व सहावे शतक अथवा त्याच्याही पूर्वी नागर मंदिराची निर्मिती झालेली होती. या शैलीचा विस्तार हिमालयापासून दक्षिणेकडे विध्यपर्वतापर्यंत झालेला दिसून येतो. पण केंद्रस्थान म्हणून मध्यप्रदेशाकडे बोट दाखविता येईल. पूर्वे वाजुला बंगाल, ओरिसापर्यंत याचा विस्तार होता. अर्थात केंद्रापासून जसजशी रचना दूर दूर गेली, तसतसे पर्वतीय, लाट, कलिंग असे पोटभेद निर्माण झाले. याची बांधणी साधारणपणे पुढील प्रकारची आढळते.

नेहमीप्रमाणे गर्भगृहात मुख्य देवता. आणि त्यापुढे एक प्रमुख संव-चौकोनी सभामंडप असतो. गर्भगृह आणि मंडप एका चिचौळ्या पट्टीने जोडलेला असतो, त्याला अंतराळ म्हणतात मंडपाच्या पुढील भागी अर्धमंडप, यामध्ये वादरून प्रथम प्रवेश करून नंतर सभामंडपातून गर्भगृहात जायचे असते. गर्भगृह वरच्या भागी निमुळते होत जाऊन त्यावर उंच शिखर असते देवळाच्या सभोवार उत्तम प्रशस्त प्रागण असून, मुख्य मंदिराव्यतिरिक्त चार कोपऱ्यांवर छोटी मंदिरे परिवारदेवतेची असतात. मुख्य शिखराशिवाय अन्य भागावरही लहान लहान शिखरे असतात पण ती कमी उंचीची असतात.

काश्मिरी शैली—दिसण्यात ही गोंधिक शैलीप्रमाणे आहे. गोंधिक शैली म्हणजे उत्तर युरोप देशातून आलेली स्थापत्य शास्त्रातील शैली होय. दगडी भिंती, दगडी खांबे, दगडी अर्धवृत्ताकृति किंवा त्रिकोणी कमानी. दगडी छप्पर व

दगडाचाच घुमट हे या शैलीचे वैशिष्ट्य सांगता येईल. मध्ययुगात काश्मीरमध्ये जी मदिरे निर्माण झाली, त्याचे स्तंभ हेलेनिक व छपर पिरॅमिडप्रमाणे असत, तेथील प्रख्यात मार्तंड मंदिर याचे हे उदाहरण होय. हे मंदिर आठव्या शतकात बांधले गेले असे म्हणतात.

गुप्त शैली— गुप्तकालापासून (५ वे ६ वे शतक) या नगरशैलीत थोडी प्रगति करण्यात येऊन, मंदिराच्या साधारण नक्षीकाम, स्तंभशीर्षावर प्राण्याचे मुखघटे, प्रवेशद्वारावर पुराणातील काही महत्त्वाच्या प्रसंगाचे चित्रण, सपाट छप्परे असे याचे वैशिष्ट्य सांगता येईल. झाडीजवळ देवगट नावाचे गाव आहे त्या ठिकाणी ६ वे शतकातील एक देवालय (पैघनाथ) आहे. हे अतिशय कालापूर्ण असून मंदिरशिल्पातील प्रगति दर्शविणारे आहे. वैशिष्ट्य असे की, वीटकाम भक्कम राहण्यासाठी त्यामध्ये लोखंडी शिगा वापरलेल्या आहेत. गर्भागृहावर कलापूर्ण कळस असून, मंदिरामोर्ती आच्छादित असा प्रदक्षिणामार्ग आहे. उत्तर भारतातील या शैलीची मदिरे काशीविश्वनाथाच्या मंदिरासह भुईसपाट केली गेली असून सांप्रतची उभारणी नवीन पद्धतीची आहे. पक्क ग्या येथील बुद्ध मंदिर या सर्व अपघातातून बाचले असून ६ व्या शतकातील तेवढीच कलाकृति शाबूत आहे. त्यामधील कळस मात्र मागाहून दक्षिणात्य शैलीचा तयार झालेला असतो.

ओडिसा संप्रदाय

कलिंग नामक शैलीची भरभराट सन १० ते १३ व्या शतकात झाली. या संप्रदायाची महत्त्वाची मदिरे म्हणजे भुवनेश्वर शहराच्या परिसरातील लिंगराज मंदिर, जगन्नाथ मंदिर, कोणार्क येथील सूर्य मंदिर इ०. होत. लिंगराज मंदिर हे कलापूर्ण असून मोर्ती जाड व उच्च दीर्घवर्तुळाकृति तट आहे. याचे प्रांफरात सुमारे ७० ल्हान ल्हान मदिरे दाटीवाटीने बांधलेली आहेत. या संप्रदायातील मंदिरांना एकापुढे एक अशी चार दालने असून पहिले अपर्णगृह, दुसरे नृत्य घाळा, तिसरे प्रार्थनागृह आणि चौथे गर्भागृह होय. याना अनुक्रमाने भोगमंदिर, नाट्यमंदिर, जगमोहन व देऊळ म्हणतात. देऊळ अगर गाभारा थार उच्च शिखर असते. याची त्या तीन दालनांमधील ल्हान ल्हान शिखरे असतात, पण त्याची बांधणी व उंची मुख्य शिखरापेक्षा कमी कमी असते. या संप्रदायात मंदिराच्या बाह्यांगावर फोरीय नक्षीची निपुलता असते, पण अंतर्भाग साधा असतो. मोठमोठ्या मंदिरातही खाद्य नसून, छत खाशेळ्यावर, लोखंडी तुळ्याच्या आधारे असते. जगन्नाथ पुरी व कोणार्क येथील बाह्यांगावर स्त्री पुरुष समोसाच्या मूर्ति कोरलेल्या आहेत आणि त्यासाठी ती स्थाने प्रसिद्ध आहेत.

बुंदेलखंडी शैली

१० व्या व ११ व्या शतकातील चंदेल राजवंशाच्या वेळी बुंदेलखंडात या शैलीचा उदय झाला. राजुरहो येथे जी अनेक मंदिरे ह्यावेळी बांधण्यात आली आणि आजही जी यात्रिकांची मने आर्कपून घेतात, ती याच प्रकारची आहेत. ओडिसापेक्षाही ही शैली निराळी भासते. या रथ समूहात कंदरिया महादेवाचे मंदिर उत्कृष्ट मानले जाते. त्याला अर्धमंडप, मंडप व महामंडप अशी सलग तीन दालने आहेत. या ठिकाणी आतील वाजूस छतावर चारी वाजूच्या भितींवर, सावावर आणि गाभाऱ्याच्या दरवाज्यावर सुंदरमूर्ति कोरलेल्या आहेत. प्रवेशद्वार तोरणालंकृत आहे. शिखराची बांधणी उत्तर भारतीय पद्धतीची आहे, म्हणजे मंदिराच्या मंडपाना व सभोवतालच्या ओवऱ्यानाही शिखरे आहेत. ती एकाहून एक उंच अशा चढत्या श्रेणीची आहेत. शिकार, नृत्ये, उत्सव, पूजा, युद्धे, रतिक्रीडा इ० अनेकविध दृश्ये येथे साकार केलेली दिसतात, यावरून मूर्ति-कागानी सामान्य माणसाचे जीवन व त्याला पूज्य असलेल्या देवता याचेच दर्शन घडविले आहे. नाजूकपणा व सजीवपणा यामध्ये येथील मूर्ति ओडिसापेक्षा सरस वाटतात. येथील बरीच मंदिरे पंचायतन शैलीची म्हणजे मुख्य मंदिराभोवती चार कोपऱ्यात चार उपमंदिरे बांधणीची होती. पण उपमंदिरे आता नष्ट झालेली दिसतात.

गुजराथ-राजस्तान शैली

या प्रदेशात चालुक्य व सोळंकी शासनाच्या वेळी अनेक मंदिरे उभारली गेली. बांधणीत मुख्य गाभारा व सभागृह अशी दोनच दालने असतात, तर शिखर-रचना राजुरहो पद्धतीची होती. दालनावरील छताना घुमटाचा आकार दिलेला दिसतो, कदाचित मुसलमान वर्चस्वाचा तो परिणाम असावा. या मंदिराचा पाया कौनाकृति असून थोडासा खांब्याच्या बाहेर आलेला दिसतो. सभामंडपाचे खांब ठेंगणे, त्यावर छप्पर असून मुख्य मंदिर व खांब यावर सुंदर चित्रकार असते. ती चित्रे जीवनातील सर्व क्षेत्रातील व नवरसपूर्ण असतात. अलंकृत व विविध प्रकारची तोरणे हे या शैलीचे वैशिष्ट्य होय. ही तोरणे सभामंडपाच्या पुढील भागी असतात. मोठेरा येथील सूर्यमंदिर आणि सिद्धपूर येथील रुद्रमहालय ही त्याची उदाहरणे दाखविता येतील. सिद्धपूर येथे अकरा रुद्राची मंदिरे ओळीने बांधलेली होती. ती तीन माळ्याची असून पुढे भव्य सभामंडप होते. पण मुसलमानी आक्रमणात तीन वेळा त्याची नासधूस झाल्याने साप्रत काही भागच उभा आहे आणि तो भव्यतेची कल्पना देण्यास पुरेसा आहे. अबु पहाडावरील दिलवात मंदिर याच सांप्रदायाची संगमरवरी पाषाणाची असून कलाकुसरीच्या

दृष्टाने उत्कृष्ट आहेत. मदिरातील-तोरणे, खावावरील शिन्पाची परमावधी झाली असून ह्या नाजूक मूर्तीवर दृष्टि ठिकून राहते. ओडिसाप्रमाणे येथे बाह्यांग नक्षीदार नसून अतरंग नक्षीदार आहे आणि बाह्यांग साधे आहे. यात हा मोठा फरक आहे.

द्रविड शैली

द्रविड देशात विकसित झालेल्या मंदिर-शैलीला हे नाव प्राप्त झालेले आहे. या मंदिराचा खालचा भाग चौकोनी असून, शिखराजवळ अष्टकोनी अथवा बहुकोनी असतो. या पद्धतीत चार प्रमुख अंगे आहेत —

(१) गोपूर—प्रवेशद्वारावर उभारलेले उजुग अनेक मजली शिल्प. याचे शिखर हे कळसाप्रमाणे नसून, बैलाच्या डोक्याप्रमाणे रुंद व शृंगयुक्त असते. काही गोपुरे शिखराकारही आहेत.

(२) मंडप—प्रवेशद्वारातून आत गेल्यावर देवाकडे जाण्याच्या मार्गात उभारलेले स्तंभयुक्त शिल्प. यामध्ये पुष्कळ स्तंभ असून, ते कोरीव कामाने अलंकृत असतात.

(३) विमान—ज्यामध्ये मुख्यदेवमूर्ति असते तो गामारा व शिखर मिळून मुख्य देवालय होते. त्याला विमान म्हणतात.

(४) छत्र्या अगर घुमटाचा असलेल्या स्तंभयुक्त वेदिका—गामान्यावरील शिखराची बावणी जमीन असते की, मूळची लावी, रुंदी व उंची क्रमाक्रमाने कमी होत जाऊन ते निमुळते वनते. गामारा व शिखराचे मजलें यांच्यामधील चारही बाजूचा भाग थोडाथोडा वाहेर जाणून त्याला गोल आकार दिलेला असतो. त्यावर चैत्य—गवाक्ष धर्तीचे खोदकाम असते. प्राकाराला विशिष्ट अंतराने घातलेले व भितीच्या थोडसे वाहेर आलेले असे खाव असतात. याशिवाय देवालयाच्या प्राकारात तळी, विहिरी व वात्रेरुंसाठी जमगाळा असतात. या सर्व गोष्टी द्रविड शैलीत ठळकपणे नजरेत भरतात. सातव्या शतकामध्ये दक्षिणेत पहिल्याचे शासन सुरू झाले. त्या वेळेपासून १६ वे शतकापर्यंत या शैलीत सारखी प्रगतीच होत गेली. नरसिंह धर्मा याने एकसंध साडकानून मंदिरे खोदून काढण्याची कृति अस्तित्वात आणली. या मंदिरांना रथ असे म्हणतात. मद्रासपासून ३२ मैला-वरील ममाळपुरण येथे या प्रकारची देवालये पहावयास मिळतात. या रथाच्या गामान्याचा आकार चौरस व वरती गोलाकृति घुमट असतो. मराठवाड्यात येरुळ येथील जगविख्यात बैलास लेणेही द्रविड शैलीचे आहे. तंजाऊर येथील वृद्धीश्वर हे मंदिर भव्यपणात सर्वांत श्रेष्ठ आहे त्याचा विस्तार ७५० × २५० चौ. फूट असून, गोपुराची उंची ३१० फूट आहे.

वेसर शैली

पिंथ पर्वतापासून दक्षिणेकडे कृष्णा नदीपर्यंत ही शैली प्रचलित असल्याचे म्हटलेले आहे. या शैलीतील देवालये वर्तुळाकृति किंवा लघुवर्तुळाकृति असतात. अती प्राचीन काळी तामिळनाडू व केरळ भागात या पद्धतीची मंदिरे होती, जसे म्हणतात आजही केरळात या प्रकारची काही देवालये आढळतात. या शैलीचा विकास नागर आणि द्रविड यांच्या नंतर झाल्याने, दोहोंच्या मिश्रणातून ही प्रसिद्ध झाली असल्याने काही वेळा याला मिश्र असेही नाव आहे. ही शैली आणि चालुक्य शैली एकच होत, असे काहींचे मत आहे. वाराच्या शतकापासून वर्नाटक भागात ही शैली जास्त प्रगत झाली. जसे म्हणतात बी, ८ व्या शतकात ऐहिहोळ व पट्टदकल या ठिकाणी नागर आणि द्रविड शैलीची मंदिरे जवळजवळ असल्याने, दोन्ही शैलींची देवाण-धेवाण होऊन ही शैली निर्माण झाली. या शैलीत प्रमाण आणि मंडप असे दोनच भाग असतात. प्रमाणाचे शिखर चौरस असून प्रमाणे निमुळते होत जाणाऱ्या एकावर एक मजल्यांनी चढत गेलेले असते. शेवटी ह्यावर वळस असतो. मंडप जनेक स्तभावर आधारित असून त्यावर सपाट छप्पर असते. या शैलीत द्रविड शैलीपेक्षा खालील गोष्टी भिन्न आहेत.

- (१) मंडपाच्या पुढे दुसरा एक मोठ्या मंडप असणे.
- (२) प्रदक्षिणा-मार्गाच्या भिंतीत आतल्या राजूने ओळवल्या नसणे.
- (३) मंडपाची लांबी रुंदी गाभान्याच्या लांबी-रुंदीपेक्षा मोठी असणे.
- (४) भिंतीची रचना नागरशैलीप्रमाणे रथाकार करून द्रविड शैलीप्रमाणे मधून मधून त्यात स्तंभ उभे करणे.
- (५) मंदिराची रचना सहकुनी अथवा ताराकृति जैत्यावर असणे.

दमोळ येथे जे दोड्डसप्पाचे मंदिर आहे, त्याचा पाया व वरचे सर्व बांधकाम ताराकृति आहे. गामारा २४ पाकळ्याचा तर मंडप ३२ पाकळ्याचा आहे. मंदिरातील स्तंभही ताराकृति बैठकीवरच उभे केलेले आहेत. याचा आणखी एक विशेष म्हणजे मध्यमांगी मंडप व त्याला लागून दोन किंवा चार मंदिरे राधे हा होय या आकृतीला मंदिर-सकुल म्हणतात. या सकुलानेही शिखराचे चित्ताकर्षक दृश्य असते. मंदिराचे राव जणू चाक्रान्न घासून काढावेत असे अत्यंत गुळगुळीत व झिझईदार असल्याने, मंदिरात कमी प्रकाश असला, तरी त्याच्या चक्रीमुळे जास्त प्रकाशित दिसतो. या शैलीत भारतीय शिल्पकलेतील नानाविध अलंकृति व मानवी शोभनाकृति याचा मनोहर संगम झालेला आढळून येतो. आंध्रप्रांतातील कुक्कनूर येथील मंदिर, धारवाड-

जवळील लक्जुंडी येथील जैन मंदिर, कर्नाटकातील इडुगी येथील महादेवाचे मंदिर
६० ६० या शैलीची उदाहरणे म्हणून दाखविता येतील.

होयसळ शैली

द्वारसमुद्र येथे राज्य करणाऱ्या होयसळवंशीय शासनाच्या वेळी ही पद्धत अमलात आली, म्हणून होयसळ नावे ही प्रसिद्ध झाली आहे. या शैलीतील मंदिरे तारारुति असून २४ पा.न ३२ पर्यंत कोन आढळून येतात. या शैलीत भंडपासोवती त्याला जोडून अनेक लहान लहान मंदिरे उभारलेली असतात. याचा आणखी विशेष म्हणजे मंदिराची पायापासून शिखरापर्यंतची उभारणी एकाचरस्ती असते. पायाची उंची ९-१० फूट असून पायाशी समांतर अशा अनेक पट्ट्यात केलेली असते. या पट्ट्यावर हत्ती, घोडे, पक्षी, कीर्तिसुते व पानाफुलांची चित्र-विचित्र गुंफण याची मालिखा असते. हे कोरीव काम पारच अप्रतिम असते. गामान्याच्या भितींना मध्याजवळ मोठमोठ्या रूंद पागोळ्या ठेवलेल्या असतात. मंदिरातील सर्वच भिती पुराणातील निरनिराळ्या प्रसंगाच्या देखाव्यानी भरून टाकलेल्या असतात. या चित्रातून मधूनमधून आंतील सौंदर्यमूर्ति वसविलेल्या असतात, त्यांना मदनिका म्हणतात. वेन्दूर येथील चेन्नकेशवाच्या मंदिरातील मदनिका अधिक सुखेव व ठळक आहेत. मंदिराची शिखरे द्रविड पद्धतीची असून वळस घुमटाप्रमाणे असतो. या मंदिरातून शिल्पकलेपेक्षा मूर्तिकाराचे कौशल्य अधिक उठून दिसते.

बाराव्या शतकात हळेबीड या ठिकाणी होयसळेश्वराचे मंदिर बांधले गेले. ती या शैलीची परमत्कोट निर्मिती मानली जाते. मंदिराचे जोते भव्य व उंच असून, त्याच्यावर एकावर एक असे नऊ पट्टे आहेत. प्रत्येक पट्ट्याची एकूण लांबी ७०० फूट आहे. सर्वांत खाली हत्तींची रांग कोरलेली असून, त्याची शरीरे आणि भाव यामध्ये कमालीची विविधता आहे. उत्तर द्वारापासून बाह्य भितीवरील चित्रांची सुरुवात भैरवगण, पिशाच्चनायक, समुद्रमंथन, शुक्राचार्य, उमा-महेश्वर ६० व्यक्तींनी व प्रसंगांनी झालेली असून, कृष्णचरित्र, महामारत कथा, रामायणातील प्रसंग रेखाटलेले आहेत. यातील प्रत्येक आकृति तासून, कोरून, घोटून तयार केली असल्याने, असे काम इतरत्र पाहण्यास मिळणे दुर्लभ आहे. ह्या राजघराण्यात म्हैसूर प्रांतीही या शैलीची अनेक मंदिरे बांधली गेलेली आहेत. त्यापैकी चेन्नकेशव आणि सोमनाथपूर ही महत्त्वाची आहेत.

विजयनगर शैली

होयसळ शैलीचे चळण कायम ठेवून पुनश्च द्रविड शैलीवरील संयोग साधण्याची ही पद्धत. विजयनगर शासनाच्या वेळी निर्माण झाली, यास्तव ती त्या

नावाने प्रसिद्ध आहे. हंपी येथील विठ्ठल मंदिर आणि हजाराराम मंदिर ही त्याची उत्कृष्ट उदाहरणे दाखविता येतात. विठ्ठलस्वामीच्या मंदिराची प्रदक्षिणा चौकोनी असून, गाभान्यापेशा खोल आहे. प्रदक्षिणामार्ग धरून गाभान्याचे शिखर बांधले आहे. शिखराच्या मुळात वेलपत्तीचे अलंकरण खोदले आहे. शिल्पशास्त्रात याला उपायन असे म्हणतात. शिखरमध्याला कुमुदम म्हणतात, तर वरच्या भागाला कंठम म्हणतात. शिखरावर नृत्य करणाऱ्या गणिका व अन्य काही सामाजिक चित्रे कोरलेली आहेत. शिखराच्या वरच्या भागी पालथी कमळाकृति आहे. या मंदिराला सभामंडप आणि अर्धमंडप दोन्हीही आहेत. अर्धमंडपाच्या दोन्ही बाजूला प्रवेशद्वारे आहेत. महामंडपाच्या खावाची रचना विचित्र आहे. खांवावरचे शिल्प म्हणजे राक्षसाच्या पाठीवर स्वार झालेली मनुष्याकृति खोदलेली आहे. महामंडपाच्या समोर एक विशाल रथ दगडातून कोरून काढलेला आहे. त्याची दगडी चाके अशा प्रकारे बनविलेली आहेत की, अल्पशा प्रयत्नाने ती फिरविता येतात. हजाराराम मंदिराची बांधणी वरीलप्रमाणेच बहुधा आहे. पण त्याचे खांबे गोलाकार असून कोरविकाम आहे. या मंदिराचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्याच्या दगडाच्या भिंतीत रामचरित्र कोरलेले आहे. या शैलीची मंदिरे कुंभफोणम्, कांची, ताडपत्री, श्रीराम ३० शहरी पाहावयास सापडतात. श्रीराम येथील शिल्प सर्वांत आश्चर्यकारक आहे. म्हणजे तेथे गाभान्यापर्यंत पोहोचण्यास एकाच दिशेने सहा द्वारातून जावे लागते. प्रत्येक द्वारावर गोपूर असून त्यांचे स्तंभ लढणाऱ्या घोड्याच्या आकृतीचे आहेत. ताडपत्री येथील मंदिर हिरव्या गडद पाषाणानी बनविलेले आहे.

या शैलीतील होयसळ वळण आणि द्रविडी वळण कोणते, याचा त्रोटक सारांश असा की,

(१) होयसळ वळण—मंदिराच्या बाजूला अर्धगोलाकृति कमानी, कपोताच्या रागा, मुखमंडपाचा अभाव, मंदिराबाहेरचा चौथरा, चौकोनी खांब्याच्या पायथ्याशी व कोनाड्यात जडविलेले सालंकृत हत्ती, घोडे, सिंह ३० पशु; दुहेरी छप्पर, पायथ्यापायथ्यांनी निमुळते होत गेलेले शिखर व त्याचा उठावदार दर्शनी भाग ३० ३०.

(२) द्रविडी वळण—वाटोळी प्रदक्षिणा, तिमजळी शिखर, घात्चा कळस, नवरंग, मंडपाचे भव्य खांबे आणि कुर्ंदी दगडाचा वापर ३० ३०. या शैलीतील मंदिरे बाहेरील भागी होयसळ आणि आतील भागी द्रविडी शैलीने अलंकृत असतात.

नायक शैली

पिंथनगर शैलीतून थोडे निराळे वळण घेऊन निर्माण झालेली ही शैली होय. मदुरा शहरावर नायक घराण्याचे शासन असताना त्यांनी पुरस्कारित शैली म्हणून हे नाव आले. मीनाक्षी मंदिर हे त्याचे उदाहरण होय. होयसळ शैली-प्रमाणे हे जोड-मंदिर आहे. एक मीनाक्षी व दुसरे सुंदरेश्वराचे. ८५० X ७२५ चौ. फूट असा याचा विस्तार असून प्राकाराला चार दरवाजे आहेत. त्यात चार उत्तुंग गोपुरे आहेत. पुढुमडप नावाचा मध्य मंडप आहे. वाशिवाय अर्धमंडप, नृत्यमंडप आहेत. या सर्व मंडपाचे खांबे आपादमस्तक कोरीव शिल्पाने भरलेले आहेत. एका खांब्यावर नायक राजकुलातील पुरुषाच्या पूर्णाकृति आहेत. भारतीय शिल्पी कारागिरानी, आपले सारे चातुर्य या ठिकाणी एकत्रित केलेले आहे, असे म्हटले पाहिजे.

हेमाडपंती शैली

पिंथ्य पर्वताच्या दक्षिणेस मंदिरवाधणीचा आणखी एक प्रकार आढळतो, त्याला हेमाडपंती वांधणी म्हणतात. या वांधणीचा विशेष असा की, देवाल्पाचे पाषाणाचे चिरे त्रिकोण, चौकोन, काटकोन, वर्तुळ, अर्धवर्तुळ इ० आकारात घडवून ते एकमेकात इतक्या कुशलतेने वसविलेले असतात की, त्यामुळे इमारतीच्या प्रत्येक अययाला दुसऱ्या अययानाचा आधार मिळून वरचे छतही पिनधोक राहू शकते. हे अययव एकमेकांस चिमटून राहण्यासाठी माती, चुना किंवा सिमेंट-सारखा पदार्थ वापरायला लागत नाही. या प्रकारची मंदिरे १३-१४ व्या शतकात बावली गेली. हेमाद्रि अथवा हेमाडपंती याने या पद्धतीचा पुरस्कार केल्यावरून ही शैली प्रचारात आली. देवगिरीच्या महादेवरायाच्या पदरी हा पुरुष अधिकारी होता.

या पद्धतीत चौकोनी गाभारा, सभामंडपाला अनेक अलंकृत खांबे, खांब्यावर आणि छतावर पौराणिक प्रसंगाची कोरीव चित्रे, दर्शन-भागी भोगमंडप, कोनयुक्त भिती, सर्व वायकाम काढ्या पाषाणाचे, पूर्वाभिमुख देवालय आणि काही ठिकाणी कमानी काढून सभामंडपाला आधार दिलेला दिसतो. गाभाऱ्याच्या प्रवेशदरवाज्यावर वरच्या बाजूला देवीची मूर्ति तर खालच्या भागी कपालधारी शिवमूर्ति कोरलेली असते. नाशिक जिल्ह्यातील सिन्नर गावी गोंडेश्वर, चितळेस्वर, नागेश्वर, पिछळेस्वर अशी हेमाडपंती शिल्पे आहेत. विदर्भात शिरपूर, अमदापूर, भेंदेकर, सातगान, लोणार या गावी ही मंदिरे उभी आहेत.

द्वारपाल

देवाल्याच्या द्वाारात उभे राहून त्या वास्तूचे रक्षण करणारे ते द्वारपाल होत. ते देवसादृश्य योनीतील आहेत मोठ्या देवस्थानात आणि लेण्यातील मुख्य प्रवेशद्वारी दोन्ही रात्रना या या मूर्ति उभ्या असतात. याना जय-निजय, चड-प्रचड, हरभद्र-सुभद्र, चड-महाचड, पद्मपाणी व वज्रपाणी अशी नावे आहेत त्याच्या मूर्ति निरनिराळ्या प्रकारच्या असतात. हिंगुळादेवीचे द्वारपाल म्हणून दोन उंच डोंगरशिखरेच आहेत

(१) उजवा पाय स्वस्तिकाप्र तळ, डावा पाय पुचित म्हणजे तामलेला आणि हात कमरेच्या रालच्या भागी निचित राहून निसावलेले. काही ठिकाणी आपल्या हातांनी गोष्टुराला आधार देत असलेले दिसतात

(२) शिल्प सग्रहात द्वारपालाचे मूर्तिध्यान दिले आहे, ते जसे द्विभुज, गदाधारी, चेहरा पुरुष, दात पुढे आलेले, क्वचित चतुर्भुजही असतात. शिव असया निष्णु-ज्या देवतेचे ते द्वारपाल असतात, त्या देवताची आयुधे ते धारण करतात. देवीचे मंदिरात द्वारपालाऐवजी द्वारपालिना असतात. शिव-देवस्थानाचे द्वारपाल व्याघ्रचर्म पावळून आणि हाती त्रिशूल घेऊन उभे केलेले असते असे ब्रह्मांडपुराण म्हणते (३-३३-१२).

(३) हळेबीड व बेळूर येथील द्वारपाल सर्वांगसुंदर आहेत ते नर-शिरात अलंकृत आहेत नवरत्नाच्या हाराची जाळी नेसून व मस्तकी विरीट घातून ते द्वाररक्षणासाठी उभे आहेत. नमानदार विरीटाची सुटी टोके खाली कर्णकुडलाना मिडली आहेत. हे सर्व कोरीव काम जतिवारीक, सूक्ष्म आणि नाजूक आहे ते चतुर्भुज असून कित्येकाचे माली तृतीय नेत्र आहे म्हणून ते शिवगणा-पैकी मानतात त्याची उंची मानवाप्रमाणे आहे. या सर्व वैभवामुळे प्रत्यक्ष ते देवच भासतात

(४) श्रीनिघार्णवतनात पद्मा, भारती, दुर्गा, द्वारश्री, निश्चकरूप आणि राम या द्वारदेवता सांगितल्या आहेत. तनशाळाचे निष्पन्न योगावलीत तालिका, कुंची, कपाटा व पटधारिणी या चार द्वारदेवता दिलेल्या आहेत.

मंदिर-शिखरे का ?

मंदिरावर शिखर, कळस, गोपूर याची आवश्यकता काय ? असा प्रश्न मनात उत्पन्न होणे साहजिक आहे. याबाबत विद्वान् सशोधकामध्ये मतभेद आहेत कार्हीच्या मते प्राचीन गुहा मंदिरे (हिमालयात वैष्णवी देवी, महाराष्ट्रात सप्तशृंगी) ही पर्वताच्या ऋक्षीमध्ये निर्माण झाली असल्याने, पर्वताचे शिखर

आपोआपच शोभून दिसत असे आणि या शिखरावरून मंदिरभेत्ताची कल्पना लोकांना पार अंतरावरूनही येत होती. काहींच्या भक्ते त्रिंशु अगर इतर देवता यांच्या मस्तकावर त्रिंशु ज्याप्रमाणे शोभून दिसता, अगर रथाचा छायेसाठी उभारलेला गालाकार भाग शोभा देतो, तद्वत् देवस्थानचे माथ्यावर शिखर शोभून दिसेल वरील प्रकारच्या कल्पनातून शिखर बांधण्याची कल्पना दृढमूळ झाली असावी असे म्हणतात की, जयपूरजयळच्या वैराट गारी अशा प्रकारच्या मंदिराचे अग्रशेष आढळून आठे आहेत त्या मंदिरांमार्फत लाकूड व मिठा वापरलेल्या जाणारे गोगाकार मंडपाचे अग्रशेष दिसतात. पण पुढास काळात या प्रकारची बांधणी बंद पवली. बौद्ध इसाई मंदिरांनाही त्रिंशू असेल.

देवमूर्तीची पिठिका (बेठक)

गामाथात ज्या देवतांनाची स्थापना करतात, त्याला पिठिका असे म्हणतात. जसून अगर बैराग असेही म्हणतात. शास्त्रार्थ असा की, या पिठिकेचे एकूण सोळा भाग करतात. एक भाग त्रिमूर्तीत पुरावा, चार भागांची जगती करावी, त्यातील एक भाग वगुळारकर करावा. त्यानंतरच्या तीन भागांनी गळा उभारवा आणि तीन भागांनी गळपत्री करावी, दोन भागांनी त्यानरची रुद्र पत्री आणि दोन भागांनी सर्वात उरची पत्री करावी. अभिषेक व स्नानाचे पाणी वाहून जाण्यासाठी लहानशी पाहळी ठेवावी. पिठिका पार उच अथवा पार ठेगणी जसून नये. याचे प्रमाण साधारणतः असे की, गामान्याच्या दरवा ज्याची जेवढी उंची असेल त्याच्या तीनअष्टमांश उंचीची पिठिका असावी. पिठिकेचे हे सामान्य लक्षण समजावे (मत्स्य पुराण, अ ३६१)

देव प्रतिमा

देवाला स्थापन करण्याची देवप्रतिमा मुवर्ण, रूपे, तात्रे, पंचरस धातु, पाषाण अगर लाकूड यांची असावी. गामान्याच्या दरवाज्याची जेवढी उंची असेल त्याच्या एकचतुर्थांश मूर्तीची उंची असावी. मुख्य प्रतिमेच्या मागेपुढे तिच्या परिवारदेवतांच्या मूर्ति असाव्यात. प्रतिमेची सर्व आयुधे तिच्या हाती असावीत. तशीच जाणारी वाही त्यास लक्षणे असल्यास तीही तिच्या अंगी असावी. मूर्ति अति पुष्ट अथवा अति दृढही असू नये. शास्त्रात वर्णन केल्याप्रमाणे संपूर्ण अवयवाची, सुखद अशी प्रतिमा बसविल्याने, यज्ञमानाचे आयुष्य व वैभव वाढते (मत्स्य पुराण, अ २५७)

देव मूर्तीचे प्रमाण

क्रियेच्या गर्तीचे नियमित प्रमाण ज्याच्या योगाने दाखविले जाते, त्याला ताल असे म्हणतात (अमरकोश). कोणत्या मूर्ति किती ताल असाव्यात याचे

प्रमाण वंखानसागम, शिल्परत्न इ० ग्रंथामध्ये उत्तमदशताल, मध्यमदशताल, अधम-दशताल, नवताल, अष्टताल, सप्तताल या प्रकारांतील मूर्तींचे वर्णन ह्या ग्रंथात दिलेले आहे. कोणत्या मूर्ति किती ताल उंचीच्या असाव्यात याचेही नियम दाखून दिले आहेत. ब्रह्मा, विष्णु व महेश याच्या मूर्ति उत्तमदशताल, इंद्र-सूर्य-चंद्र व ऋकपाल याच्या मूर्ति अधमदशताल, उमा, सरस्वती, श्री याच्या मध्यमदशताल, कुबेर नवग्रह, व इतर देवता याच्या नवार्धताल; राक्षस, असुर याच्या नवताल व मानवाच्या अष्टताल असाव्यात, असे सांगितले आहे. मत्स्य पुराणात यासंबंधीचा श्लोक आहे. त्याचा भावार्थ असा की, 'मूर्तींची अंगुली हेच प्रमाण धरून तिचे मुख १२ अंगुले (= १ ताल) असावे. मुखाची उंची हे प्रमाण धरून मूर्तीचे इतर अवयव घडवावेत.' (२६८-१९). मूर्तींची उंची जेव्हा मुखाच्या उंचीच्या दसपट असते, तेव्हा तिला दशताल मूर्ति म्हणतात. हाताचा अंगुठा आणि मधले बोट ताणून धरले असता जे अंतर होते, त्यालाही ताल असे म्हणतात. मापाचे हेच प्रमाण मानणे अधिक संयुक्तिक दिसते. (हिंदु शिल्पशास्त्रकोश)

यारा अंगुले म्हणजे एक ताल होतो आणि मूर्तींची उंची मोजण्यासाठी हे प्रमाण वापरतात. प्रतिमालक्षण नामक ग्रंथात याचा उल्लेख नाही. पण नंतरच्या ग्रंथात आहे.

देवमूर्ति प्रतिष्ठापना

देवालयात, मठात अथवा अन्य जागी देवमूर्तींची अथवा लिगाची कायम स्थापना करावयाच्या विधीला देवमूर्ति प्रतिष्ठापना असे म्हणतात. या प्रतिष्ठेचे संपूर्ण विधान निर्णयसिंधूमध्ये सांगितलेले आहे. मंडप, कुंड, वेदी कशी तयार करावी, पूर्वरात्री प्रायमिक पूजेनंतर मूर्तीला जलाधिवास कसा द्यावा, दुसरे दिवशी मूर्तीचा मंगलस्नानविधि, अभिषेक, अलंकार, नैवेद्य, आवाहन, आसन, पूर्णाहुति झाल्यावर मंचकावर आसन देतात. दुसरे दिवशी स्नान घालून पिठिकेवर स्थापना, पूजा, पक्वान्नाचा नैवेद्य, हवन, बलिदान, प्रदक्षिणा, आचार्य दक्षिणा आणि ब्राह्मणमोजन, भक्तमंडळींना प्रसाद इ० विधि शास्त्रामध्ये दिलेला आहे. विधिपूर्वक स्थापनेमुळे मूर्तीमध्ये देवत्व प्राप्त होते.

देवपूजेचा इतिहास

पूजा या अर्था शब्द वैदिक आर्यांना माहीत नसावा, म्हणून तो त्यांनी द्रविडी संस्कृतीमधून घेतला. वैदिक आर्य देवता प्रसन्न करून घेण्यासाठी अग्नी-मध्ये समिधा, घृत, यव, पुरोडाश याचे हवन करीत व पशुयागही करीत. पूजा ही द्रविडाची देवाचीर्न पद्धति आर्यांनी स्वीकारली आणि पुराणकारांनी पूजेचे महात्म्य व तपशील रूप वाढविले. बौद्धांच्या उत्कर्षकालात यज्ञयागाचे महत्त्व

कमी कमी झाले आणि त्याची जागा देवपूजने घेतली ती यज्ञयागापेक्षा सुलभ आणि कलापूर्ण असल्याने त्यातडे जनता लवकर आकृष्ट झाली त्रैवर्णिकानाच नव्हे, तर स्त्री क्षुद्रादि सर्वांना पूजचा हक्क मिळाल्याने तिचा प्रसार लवकर झाला. स्मृतिस्फळात तर देवपूजा हे प्रत्येक गृहस्थाच निहित कर्मच मानले गेले मनु व याजवल्क्य यांनी देवपूजेला आश्रमधर्मात स्थान दिले मरीची स्मृतिकाराने असा नियम घातून त्याची सजालना होम झाल्यानंतर गृहस्थाने देवपूजा करावी, देवपूजसाठी देवताचे मूर्तिकरण झाल्यानंतर पूजनाचे दान भाग झाले, वैयक्तिक व सामुदायिक वैयक्तिक पूजेसाठी धरात मूर्तिस्थापना झाली आणि सामुदायिक पूजनासाठी दक्षजुले, देवगृहे अथवा देवालये निर्माण झाली देवालयंतील मूर्ति धरातील मूर्तांपेक्षा आकाराने मोठ्या होऊन कायमची प्रतिष्ठा मिळू लागली पारशी समाजात फक्त अग्नीचा पूजा करतात ज्या ठिकाणा हा अग्नि ठेवतात, त्यास 'अग्नारी' म्हणतात हेच पारशी लोकांचे मादर हाय इस्लामी समाज 'चिराग' म्हणजे ज्यातिरूप अग्नीचे पूजन मशिदीसारख्या प्रार्थना मंदिरात करतात

प्रतिकोपासना

प्रतिमाच लक्षण देताना 'सदृश शिल्पम्' म्हणजे कोणत्याही वस्तूचे प्रतिरूप तयार करणे होय गजाच्या सदृश्य प्रतिमा म्हणजे हत्तीची प्रतिमा होय पण निराकार स्वरूपाची प्रतिमा बनविताना ती 'गुण क्रियानुसारेण प्रियते रूपरूपेणा' याप्रमाणे बनविली जाते त्रिंशु नेहमी शात स्वभावाचा म्हणून त्याचे ध्यान दातस्वरूप असते ६०

प्रतिकाची उपासना हे मंदिर सस्थेचे एक वैशिष्ट्य मानावे लागेल पण येथे लक्षात ठेवले पाहिजे की, प्रतिमांची पूजा म्हणजे काष्ठ, धातू, पाषाणाची पूजा नसून त्या जगत्कालक अनतमोटीब्रह्मान्नायकाची, त्या सामर्थ्यमान शक्तीची पूजा होय निर्गुण स्वरूपाचे पूजन करता येत नाही, म्हणून सर्वसाधारण समाजासाठी प्रतिमाच पूजन सांगितलेले आहे

यास्तरीची स्थार्मी रामतीर्थ म्हणतात, 'वाह्य पदाधाकड पदार्थ या दृष्टीने न पाहता ब्रह्म-मायेच्या दृष्टीने पाहणे, त्याच्या सर्वेश्वर्य सामर्थ्याला वदन करणे हे ग्यरे पूजन हाय पण या उलट प्रतिकाच्याच सत्य मानून तोच ईश्वर होय, अद्या माननेने पूजन केल्यास ती ईश्वरपूजा नसून गुह्य पाषाणपूजा ठरेल'

ईसाई पध्दामध्ये येसू जमना मरीच्या प्रतिमाची पूजा होते, त्याच्या मिरवणुकी काढल्या जाताना इस्लाम पध्दामध्ये कारा, कचरी याचे पूजन होते दर्जे, मशिदी या ठिकाणी 'रोशनी' म्हणून पेटत्या दिव्याच पूजन होते दर्ज्याच्या

ठिकाणी कुलांच्या चादरी पसरल्या जातात. ही सर्व प्रतिकोपासनाच होय. वासाठांच संत एकनाथ महाराज म्हणतात.

आम्हांसी म्हणता पूजिता फत्तरे ।
तुम्ही कां मुख्यावरी ठेविता चिरे ॥
जतन करितां मेलियावरी हाडे ।
दगडाचे पूजिता हाजी-पीर रे ॥

देवतांचे भोग

या ठिकाणी भोग याचा अर्थ सुखोपभोग असा घ्यावयास पाहिजे. हे भोग दोन प्रकारचे आढळून येतात. अंगभोग म्हणजे देवतांना चंदनाची उटी लावणे, दहीमाताने पूजा बांधणे, नवीन वस्त्रालंकार चढविणे इ० होत. रंगभोग म्हणजे कीर्तन, भजन, प्रवचन, नृत्य, गायन, बाहेरील मिरवणूक इ० होत. गुजराय, राजस्थान, उत्तर प्रदेश, मद्रासकडील काही मंदिरे येथे मणां-मणांचे नैवेद्य भोग म्हणून चढविले जातात आणि नंतर त्याचा लिलाव करण्यात येतो. (वास्तविक हा प्रसाद गोरगरिवांना मोफत वाटायला पाहिजे). मिरवणुकीत जी देवाची मूर्ति बाहेर नेण्यात येते, तिला भोगमूर्ति असेच म्हटले जाते. मूळमूर्ती-पेशा ही निराळी असते.

देवतांचे भिन्न रंग

भौमाकाराः पीतवर्णाः सर्वाः स्तम्भनकारिकाः ।
आप्याः सत्वगुणाः सर्वाः सिताकाराः समीरिताः ॥
ताः सर्वा ज्ञानशान्तिश्रीकीर्तिसौभाग्यमुक्तिदाः ।
आमेया राजस्ताः सर्वा लोहिताकारसंयुताः ॥
वायुरूपा धूम्रवर्णाः सर्वा द्वेपादिकारिकाः ।
नाभसा नीलवर्णास्ता मारणोत्सादयोः स्मृताः ॥ (तंत्रराजतंत्र)

वरील उक्त्यात देवतांचे रंग लाल, पिचळा, पांढरा, नील इ० प्रकारचे का असतात अथवा करावेत, याचे वर्णन आहे. पृथ्वी-प्रधान ज्या देवता आहेत (भूदेवी) त्यांचा रंग पिचळा; जलशक्ति-प्रधान देवता (गंगा, नर्मदा) आहेत, त्यांचा रंग पांढरा; तेज म्हणजे अग्निरूप ज्या देवता आहेत (दुर्गा) त्यांचा रंग लाल; वायु-प्रधान ज्या देवता आहेत (वरुण) त्यांचा वर्ण धूसर आणि आकाश-प्रधान ज्या देवता आहेत (विष्णु) त्यांचा वर्ण नील असावा..

याशिवाय देवतांचे उभय व शातरूप जे प्रसगानुरोधाने दिसते, त्याचाही परिणाम देवतांच्या मूर्तीच्या रगावर होत असतो. यासबधी थोडेसे विवरण प्रथम खंडात देऊन गेलेले आहे. पृ. २४२ पहा.

देवतांची प्रदक्षिणा

देवता जगर देवतांचा गाभारा याला उजव्या बाजूने (देवतांच्या) प्रदक्षिणा अथवा परित्रमा घालतात. डाव्या बाजूने घालीत नाहीत याला कारण असे समजते की, दैवीशक्तीचे तेजोवलय हे दक्षिणगामिनी आहे. यामुळेच त्या तेजाची प्रमा दक्षिण दिशेकडे वाहते, सूर्य-चंद्राच्या तेजाचे जसे विरणानी वलय तयार होते, तद्वत मूर्तीच्या तेजाचे वलयही आगूपागूला पसरलेले असते. मूर्ती-पामून जितके लाव जाणे, तितका त्याचा प्रभाव कमी कमी होत जातो. या दिव्य तेजाचे कण घळ्यातून प्रदक्षिणा घालणाराच्या शरीराला चिटकवित म्हणून प्रदक्षिणा घातली जाते. जितक्या अधिक प्रदक्षिणा घालाव्यात, तेवढे देवतेज भक्तांच्या शरीरात अधिक शिरून, मन निर्मळ बनल्याने तो साधक बनतो. याला पक्ष शक्तीची प्रदक्षिणा अपवाद आहे. शक्तीला सोमूखी प्रदक्षिणा घालतात. तत्त एवंच, तेजस्वी व्यक्तीपुढे सर्वसाधारण माणूस जर मान याकवितो आणि त्याला नमस्कार करतो तर सकलऐश्वर्यसंपन्न भगवानाचे मूर्तीस नमस्कार करून प्रदक्षिणा घालणे खासच श्रेयस्कार होय.

देवतांची गुणसंख्या

भूताशाना गुणांशानां समसंख्या गुणनात् ।

एकद्वयादिदशदशांसगुणनाथ संजाता नामासां, सुखमुजादि-

भेदः सम्भवति ॥

आपण भगवान महादेवाच्या उंदाहणाने हे अधिक स्पष्ट करू. महादेवांना पाच मुखे आणि दहा भुजा असे वर्णन काही ठिकाणी मिळते. विष्णुधर्मोत्तर पुराणाप्रमाणे (१) पूर्वेकडील मुख म्हणजे भूमि, आणि या शक्तीचा रंग पिवळा आहे; (२) दक्षिणेकडील मुख म्हणजे अग्नि व त्याचा रंग लाल. यास्तव त्याला भैरव म्हणतात; (३) पश्चिमेकडील मुख म्हणजे वायु, याचा वर्ण धूसर असून नाव नंदी आहे; (४) उत्तरेकडील मुख म्हणजे जल, रंग पांढरा असून नाव औपेय आहे; (५) ऊर्ध्व दिशेकडील मुख म्हणजे आकाश-शक्ति त्याचा रंग नील असून नाव सदाशिव आहे. आता 'प्रतिवक्त्र भुजद्वयम्' या न्यायाने पाच मुखे म्हणजे दहा भुजा झाल्या. हातातील आयुधे टंक, शूल, पाश, चक्र इ० त्या त्या दिशांची निदर्शक निदाने आहेत. बल, ज्ञान, ऐश्वर्य आणि शक्ति हे विष्णूच्या चार मुखांचे निदान होय. चार वेद हे ब्रह्मदेवाचे चार मुखांचे निदान होय.

वरीलप्रमाणे विवरण देवी, गणेश इ० मूर्तिवाप्रीतही करता येईल. देवताना अनेक मुखे व अनेक भुजा का याचे हे सारांश विवरण आहे.

देवपूजन

एखाद्या देवतेला श्रद्धायुक्त अंतःकरणाने विधियुक्त उपचार समर्पण करणे याला देवपूजा म्हणतात. साधकाचे स्नान झाल्यावर व सकाळची आहिक कर्मे उरकल्यावर घरातील देवतांचे पूजन करावे. हे पूजन देवाला सोळा उपचार समर्पण करून करावयाचे असते; पौराणिक मंत्रांनी पूजन करावे. हे सोळा उपचार म्हणजे आवाहन, आसन, पाद्य, अर्घ्य, आचमयीय, स्नान, वस्त्र, यज्ञोपवित, अनुलेपन, पुष्प, धूप, दीप, नैवेद्य, नमस्कार, प्रदक्षिणा आणि मंत्रपुष्प होत. पुरुषमूक्त अथवा इतर मंत्रांनी अभिषेक करताना संततधार देवतेवर घरावी. ती त्रुटित होणार नाही याची खबरदारी घ्यावी. शक्य असेल तेथे पूजेचे वेळी गीत, वाद्य, नृत्य हे उपचार समर्पण करावेत. आरती करावी आणि ती उपस्थितांपैकी सर्वांनी म्हणावी. शेवटी सर्वांनी प्रार्थना म्हणावी.

आवाहनं न जानामि न जानामि तवार्चनम् ।

पूजां चैव न जानामि क्षम्यतां परमेश्वर ॥

मंत्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं सुरेश्वर ।

यत्पूजितं मया देव परिपूर्णं तदस्तु मे ॥

अपराधसहस्राणि क्रियंतेऽहर्निशं मया ।

दासोऽहमिति मां मत्वा क्षमस्व परमेश्वर ।

क्षमस्व परमेश्वर, क्षमस्व परमेश्वर ॥

ज्याला षोडशोपचारांनी पूजा करणे शक्य नसेल, त्याला अन्य कमी उपचारांचे प्रकारही सांगितले आहेत. पुढे अगर अन्य साहित्य न मिळाल्यास काय करावे याचे दिग्दर्शन 'पूजा प्रकाश' ग्रंथात पहावयास मिळेल, पण तो गौणमार्ग होय, उत्तम नव्हे. सर्व वर्णांच्या स्त्री-पुरुषांना व असृष्ट्यांनाही पूजेचा अधिकार आहे. कुटुंबातील कोणी एकाने पूजा करावयाची असते. जे कोणी पूजन करतात ते अनेक कोटी जन्मातून सत्य झालेल्या दुःखाचा नाश झाल्याने मुक्त होतात, असे नृसिंह पुराणात वर्णन आहे. देवाचे पूजन कसे करावे याचे अगदी सक्षिप्त वर्णन येथे दिलेले आहे. संपूर्ण विधीसाठी अनेक मय प्रकाशित झालेले आहेत. त्याचे मार्गदर्शन पूजकाने घ्यावे. संपूर्ण विधान देणे हा उद्देश नसल्याने, केवळ देवालयंतील हा विधि लक्षात यावा, यासाठी हा भाग दिलेला आहे.

देवपूजन व आदर्श जीवन

आधी राखावा आचार । मग पहावा विचार ।

आचारविचारे पैलफार । पाविजे तो ।

इहलोक आणि परलोक । जेथे नाही साकल्य विवेक ।

तेथे अवघेचि निरर्थक । सकळ काही ॥ दासगोप १७।१०।२५

मानवी जीवनात अनेक इच्छा असतात. पण त्यामध्ये देवत्व मिळावे ही इच्छा सर्वश्रेष्ठ होय. आपले मन सुसंस्कृत झाल्याशिवाय विवेकाने सत्याचरण करूनही तो लाभ घेता येणे शक्य नाही. यासाठी आचारविचाराचे बाबतीत मानवाने नेहमी दक्ष राहिले पाहिजे.

देवपूजनाने मानवाना हे सुख लाभू शकते. निर्दोष जीवन व सदाचार या पूजनाने प्राप्त होऊ शकते. देवतांचे एकाग्रचित्ताने व निष्ठेने पूजन केल्यास शारीरिक, मानसिक व बौद्धिक पातळी वाढल्याशिवाय राहणार नाही. निरपेक्ष बुद्धीने व प्रेमभावाने हे पूजन झाल्यास मानसिक समाधान अधिकच मिळेल. ईश्वरचिंतनात आयुष्य व्यतीत झाले म्हणजे इतर अनावश्यक उपाधी आपोआप सुटतात. सामाजिक व कौटुंबिक ऋण फेडले असल्याने ब्रह्मावस्थेत या मार्गाने गेल्यास पूर्ण शांति मिळते व जीवनाचा शेवटही गोड होतो.

हे विचार सुचण्याची गरज भासली ती अशी की, साप्रत अमेरिकेसारख्या मुघारलेल्या देशातही ब्रह्माची अवस्था चिंतनीय आहे. आई-बाप कोठेतरी हॉटेल-मध्ये जीवनाचे अंतीम ण भोगीत असतात आणि मुले-मुली, त्यांच्यापासून रूपा दूर वैवाहिक जीवनात दंग असतात. एका भारतीय प्राध्यापकाने त्याची स्थिति

अत्यंत शोचनीय जसल्याचे तूर्जन केले आहे. पण याउलट स्थिति भारतीय संस्कृतीत आढळते. वृद्ध माता पिता मुलाच्या अथवा मुलीच्या सगारात राहून त्यांना आरक्षक तेजदी मदत करून, उरलेला वेळ पूजन, भजन, कथा-वार्तन, श्रवण यामध्ये व्यतीत करीत असतात. त्यामुळे त्यांना जीवन कटाळपणे होत नाही, अवजडही होत नाही. देवाचे पूजन, जप-जाप यांत मजेरीरपणे काळ निघून जातो. संस्कृति टिकून राहण्यास मदत होते. रामदासानी गृहत्यागप्रमाणे शुद्ध आचार-विचाराने इहलोक आणि परलोक पार करून जाता येतात. देव-पूजनाने आदर्श जीवन जगण्याचा आनंद उपभोगता येतो आणि निरर्थकपणा पार लपून जातो. त्याची आठवणही होत नाही.

देवपूजेची व्याप्ति

देव, गुरु, आचार्य, अतिथि, शत, मातापिता इ० विभूतींचा जो सत्कार किंवा सन्मान त्याला पूजा म्हणता येईल. देवपूजा आणि मानसपूजा यामध्ये गोडसा भरव आहे पण दोहोंतही कृपाप्रसाद मिळविणे हाच मुख्य उद्देश असतो. काही वेळा देवतांची जमकृपा न व्हावी यासाठी त्यांचे आगाऊच पूजन केले जाते. वंशपरंपरा चालावी म्हणून पितरांचे पूजन, श्राद्ध, तर्पण केले जाते. मानवाच्या निरनिराळ्या पातळींमध्ये संस्कृतीला धरून निसर्गपूजा, वृक्षपूजा, राक्षसपूजा, नागपूजा, यक्षपूजा इ० पूजा होत असतात. सुधारलेला समजुतदार समाज, सुखसंपत्तीसाठी देवपूजा करतो. तर आदिवासी वन्य जमाती जीवनातील एकटे दूर व्हावी यासाठी करतात. प्राथमिक अवस्थेत हे पूजन घडते पण अध्यात्मिक क्षेत्रात प्रगति झाली, की मूर्तिपूजा नद पडून मानसपूजा आणि शेवटी निर्गुण उपासक बनतो. सर्वव्यापक परमेश्वराचे ज्ञान झाले म्हणजे प्राप्त कर्तव्ये निष्काम बुद्धीने करीत राहणे हीच सरी पूजा बनते.

घंटा व शंखनाद

प्रत्येक प्रार्थना मंदिरात मोठमोठ्या घंटा एक वा अनेक बांधलेल्या आपण पाहतो. मंदिरप्रवेशाच्या वेळी प्रत्येक भक्त घंटानाद केल्यानिना आत दर्शनाला जात नाही. मंदिरातील पूजनांच्या अनेक उपचारांपैकी हाही एक उपचार मानला जातो. तेव्हा या उपचारामागील शास्त्रीय बैठक कोणती याचा विचार केला असता असे दिसून येते की, घंटानादामध्ये ज्या लहरी उत्पन्न होतात त्यामध्ये भरपूर अश्र्वयक्ति असते आणि त्या निनादात माणसाचा शीण कमी होतो. मन उल्लसित होते व त्या स्थितीत परमेश्वरीय भावना जास्त विकसित होतात. न्यूयॉर्क ग्रहरी प्रा. पी. टब्ल्यू. रॉले यानी यात्रावृत्तीत सजोवन करून असे शिद्ध

केले आहे की, साधारण घंटानादामध्ये १३ ते १६ इतकी अश्वशक्ति त्याच्या लहरींमध्ये असते.

घंटा जितकी मोठी तितका त्याचा परिणाम जास्त, हे सहज समजण्यासारखे आहे. हिंदु मंदिराप्रमाणे इसाई प्रार्थना मंदिरातही मोठमोठ्या घंटा असतात हे आपण पाहतो. रशियामधील मास्को शहरी एक प्रचंड घंटा सन १७३५ मध्ये ओतण्यात येऊन सन १७७३ मध्ये ती प्रार्थना मंदिरात टांगण्यात आली. या घंटेची उंची १९ फूट, वजन २०० टन आणि तळाचा परिघ ६० फूट आहे पण कालगति येथे आडवी येऊन त्या प्रार्थना मंदिराला सन १८३६ मध्ये आग लागून घंटा तुटून खाली पडली, मंगली आणि एका बाजूला एक मोठे मगदाड पडले. मातीच्या ढिगाऱ्याखाली रतून पडलेली ही घंटा, कालांतराने एका सम्राटाने बाहेर काढून, भक्कम अशा सिमेंटच्या चौथान्यावर तिची स्थापना केली. जनता आता या स्थानालाच 'घंटा मंदिर' म्हणून ओळखते. अनेकजण भेट देतात, परदेशी प्रवासीही हौसेने पाहतात, पडलेल्या भगदाडामधून घंटाघरात प्रवेश करतात, आतून निरीक्षण करतात आणि बाहेर पडतात. अमंग असताना या घंटेच्या लहरींची अश्वशक्ति किती भयंकर असेल याची कल्पना वाचकांनीच करावी. भारतामध्ये सोमनाथाच्या मंदिरात प्रचंड घंटेचा लोक वाजविणाऱ्या सुवर्ण साखळांचे वजन २०० मण होते, असे इतिहास सांगतो.

भारतातील कित्येक मंदिरांतून पूजा-आरतीसमयी शंखनाद करण्याची रुढि आहे. भारतीय युद्धभूमीवर शंख आणि भेरी यांचे निनाद, योद्ध्यांना स्फुरण येण्यासाठी करीत असत. पांचजन्य, देवदत्त, महाशंख, अनंतविजय, सुयोध ६० पाच पांडवांजवळ उत्तमोत्तम शंख होते, असे वर्णन गीतेमध्ये मिळते. या शंखनादाने जसे वीरांना स्फुरण मिळे, तसे वातावरण शुद्ध करण्यासाठी त्याचा उपयोग होतो. असा निष्कर्ष सन १९२८ मध्ये बर्लीन विद्यापीठाने समत केलेल्या एका प्रबंधात मांडलेला आहे. त्या संशोधकाचे म्हणणे असे की, एका सेकंदाला २७ घनफूट वायुशक्तीच्या जोराने शंखध्वनि झाल्यास, १२०० फूट परिसरातील हवेतील रोगजंतु मरण पावतात, अगर मूर्च्छित होतात.

घंटा आणि शंखनादाने वातावरणातील रोगजंतूंचे निर्मूलन होते, असे जे पाश्चात्य संशोधकाचे मत आहे, याचे सांप्रतचे युगात अधिक संशोधन

१ टीप—जर्मन वाद्यतुंड न्यूबेर्गेनस शहरी शंखाचे सहाय्याने लोक-गीते वाजवीत असल्याचे छायाचित्र दि. ३०-१२-६७ चे केसरीत (पुणे) प्रसिद्ध झाले आहे.

व्हाव्यास पाहिजे. फिवहुना सर्वत्र घंटा व शंखनाद करूनच रोगराईचे निर्मूलन करावे असे कोणी प्रातिपादील तर ते हास्यास्पद ठरेल. या रूढीचे महत्त्व वर्णन करण्यासाठीच वरील विधाने दिली आहेत.

देवतांचे चरणामृत अथवा तीर्थ

देवतांचे पूजन मग ते घरातील असो अथवा सार्वजनिक मंदिरातील असो, पूजन झाल्यावर तीर्थ घेण्याची रूढि सर्वत्र प्रचारात आहे. यामागेही काही शास्त्रीय बैठक असली पाहिजे. केवळ तीर्थप्राशनाने अनेक रोगी बरे होतात असाही काहींचा अनुभव आहे. संत तुकारामाच्या मुलाला ताप आला असता पांडुरंगाचे चरणतीर्थ हेच औषध ते देत असत. कोकणात सांतेरी देवांचे न्हावण दिल्याने कुष्ठरोगी बरा होतो, सर्पविष उतरते असा भक्तांचा अनुभव आहे. यासंबंधीचे थोडेसे विवरण एकाने केले, ते असे की, देवतांच्या उपचारामध्ये तुलसी, वेल, केशर, सुगंधी द्रव्ये, दूध यांचा वापर असतो. तसेच दही, तूप, मध, साखर यांचाही उपयोग केला जातो. देवपूजेच्या वेळी बहुधा तांब्याची मांडी वापरावी असा संकेत असतो. वरील सर्व मिश्रणाचा संपर्क तांबे या धातू-बरोबर आल्याने, काही नैसर्गिक प्रक्रिया होत असली पाहिजे आणि त्याचा परिणाम मकरध्वज गुटिकेपेक्षाही अधिक होत असल्याने, देवतांचे तीर्थ अवश्य घ्यावे अशी रूढि आचरणात आली. केवळ पंचामृत-सेवनाने पचनक्रिया वाढते असा एकाने आपला अनुभव सांगितला आहे. ह्याबाबत अधिक संशोधन झाले तर या रूढीचे महत्त्व लोकांना कळून येईल.

देवतांचे पूजक

देवस्थान हे व्याक्तिगत असो, संस्थेच्या मालकीचे असो, संप्रदायाचे असो, त्यातील पूजामर्चा नित्यनियमाने, विधीयुक्त अखंड चालावी यासाठी पूजकांची नेमणूक करावी लागते. अनेक मूर्ति देवस्थानात असतील तर एकापेक्षा अधिक पूजक नेमावे लागतील. या पूजकबगाला पुजारी, अभिषेकी, पंडचे, चडवे, गुरव इ० नावे असतात. पुष्कळ ठिकाणी हे पुजारीपण बंशपरंपरेने—पंढरपूर येथील चडवेप्रमाणे—चालत आलेले असते. याचा एक तोटा असा दिसून येतो की, देवाच्या पूजेविषयी त्यांना आस्था कमीच असते. भक्तांकडून भरपूर दक्षिणा मिळण्याकडे खोर लक्ष केंद्रित होते आणि यासाठी पूजेच्या बाह्योपचाराचा भक्ता मात्र कायम ठेवतात. यामुळे पूजकाच्या ठिकाणी देवाच्या सेवामावापेक्षा तो एक घंटा म्हणूनच त्याकडे पाहत असतो. कोणत्याही गोष्टीला घंटाचे स्वरूप आले म्हणजे तेथे श्रद्धा, भक्ति, नीति चाला अवश्य फाट्टा बसतो. जसे ब्राह्मण पुजारी आहेत त्याप्रमाणे शिवमंदिरात गुरव, गोसावी, जंगम; वैष्णव-

मंदिरात पडथे बैरागी देवी या मंदिरात भुल्ये, गोंवळी, आराधी रहिरोवाच्या मंदिरात भराडी, कुणवी व माढी इ० आढळून येतात कोठे महानुभव आहेत तर कोठे अस्तुश्यापैकी महारही आहेत आणि आश्चर्याची गोष्ट अशी की, काही क्षेत्रात हे अधिकार मुसलमानानीही हस्तगत केलेले आहेत (हाजी मलग ठाण्याजवळील क्षेत्रात ब्राह्मण पूजक आहेत)

वतनी, धंदेवाईक पूजक आणि वाढलेल्या वशवृक्षाच्या वशजाना येणाऱ्या अनेक वर्षांच्या पाळीच्या वेळी कोणी तरी उभा केलेला सोमगाम्या हे बहुधा वेदाध्ययन न केलेले, पूजेचा शास्त्रगुढ पिथि न येणारे असे असल्याने, यजमानाची धार्मिक कृत्ये यथाविधि पार पडत नाहीत (लेखक वाराणसी क्षेत्री गेला असता तेथे माणिकर्णिका कुडात स्नानपिथीच्या वेळी जो क्षेत्रोपाध्याय, वय सुमारे ५०, वाण्यास आला होता, त्याला सध्याची २४ नोपेही क्रमाने म्हणता येत नव्हती, असा पडा होता ठरलेली दक्षिणा मात्र घात्रीच लागते) यावरून असे ध्यानात येईल की, वतनीपण हे समाजाला घातूक ठरत आहे आणि त्यामुळे भक्ताच्या भावना वा िस लागणे कठीण आहे अनेक यांत्रिकांचा या वर्गापिथीचा अनुभव घाईटच आहे गोकुण महाबळेश्वर, गोवा येथील काही मंदिरे याला अपवाद आहेत, असा लेखकाचा अनुभव आहे वरील काही गोष्टी आर्थिक त्वाईमुळे होत असल्यास, पूजकाला समानपूर्वक जीवन चालविता येईल अशी दक्षता चालफानी आणि समाजाने घेतल्यास नीतिनेत्रकेपणा, स्वच्छता व कार्यक्षमता निश्चितच वाढीस लागेल

देवद्रव्य गुरुद्रव्य विप्रद्रव्य तथैव च ।

अपेक्षी नरक याति भक्षियत्वा कुलक्षयम् ॥

याचा भाग्यार्थ असा की, देव गुरु ब्राह्मण यांच्या द्रव्याचा अपहार करणे म्हणजे नरकाचे साधन आणि कुलभय ओढवून घेण्यासारखे आहे यावरून पूजक आणि सरुपा सचालक यांचे वर्तन रसे असावयास पाहिजे हे उत्तमपणे समजून घेते

देवालयातील दर्शक

देवालयाच्या चालकार नियंत्रण, पूजकार नियंत्रण तसेच दर्शकाने काही नियंत्रण आपल्यावर घातून घेतले पाहिजे, किंहुना व्यवस्थापक नेजार होऊन जातो इसाई धर्मातील प्रार्थनेसाठी चर्चमध्ये जाणारे भक्त, अथवा प्रार्थनेसाठी मसजिदमध्ये जाणारे भक्त ज्याप्रमाणे बघने घातून घेतात, तद्वत हिंदु बाधवानीही बघने घातून घेणे आवश्यक आहे

(१) मदिराच्या नियमाप्रमाणे मंदिर उघडे असेल तेव्हा दर्शनाला जाणे.

(२) स्नान करून दर्शन घेणे, पण निदान हात, पाय, तोंड स्वच्छ करून जाणे.

(३) दर्शनासाठी जाताना केव्हाही रिक्त हस्ताने न जाणे.

(४) जे काही अर्पण करावयाचे ते अत्यंत विनम्र होऊन करणे.

(५) देवतेला आनाहून करताना अगर स्तोत्र, मंत्र म्हणताना, मदिरात इतरही भक्त दर्शन घेत आहेत, त्यांना त्रास होणार नाही असे वर्तणे.

(६) साष्टांग नमन करताना अगर दर्शन घेताना इतरांना बाधक वर्तन नसणे.

(७) देवाल्यात घरातील सासारिक गप्पा न मारता, काम झाले म्हणजे निघणे.

(८) नवीन पिढीला शिकवणूक म्हणून मुलांना अवश्य बरोबर न्यावे, पण मदिरातील नियमांचे कडक पालन करायला लावणे.

(९) मदिरामध्ये कथा-प्रवचने चातू असतात, त्यांना बाधक असे वर्तन दर्शकांनी न करणे व पूर्णपणे शांतता पाळणे.

(' ०) पादत्राणे मंदिर गामान्यापासून अगर सभामंडपापासून दूर ठेवणे. कथा-प्रवचनाच्या वेळी पिशव्यात घाटून बसण्याचे आचरण काही भक्तगण काही गावी करतात (विशेषतः शहरातून), पण हे योग्य नव्हे. तसेच लहान मुलांचे दूट अगर चपलाच्या बाबतीतही हा नियम काटेकोरपणे पाळणे, पात्रिन्याच्या दृष्टीने इष्ट ठरते.

(११) सदा सर्वदा चालकाबरोबर अथवा पूजकाबरोबर सहकार्याची वृत्ति असावी. इ० इ०.

आदर्श देवदर्शन

साजसज्जाळ देवस्थानामध्ये भक्तांची गर्दी दर्शनासाठी उसळलेली असते, असे आपण पाहतो. त्रिकाल दर्शन घेणारे, प्रदक्षणा घालणारे, मदिरात मोठ-मोठ्याने गर्जना करून देवताजवळ आपली गाहाणी सांगून, समष्टि निवारणाची याचना करणारे इ० अनेक प्रकारचे भक्त आपण पाहतो. पण देवतांचे दर्शन कोणत्या प्रकाराने घ्यावे याची आदर्शवत एकंदोन उदाहरणे नमूद करण्याचा मोह होतो.

नियमितपणे दर्शन घेणे, निष्ठेने घेणे, प्रत म्हणून घेतल्यास, त्याचा परिणाम मनावर होऊन, नियंत्रणाने मनाचे सामर्थ्य वाढते. पुणे येथील महर्षि अण्णासाहेब पटवर्धन हे नियमितपणे देवदर्शन घेत. याबद्दल अग्रबुद्ध एके ठिकाणी लिहितात, 'देवाचे दर्शनास जावयाचे म्हणजे मुद्दाम दर्शनासाठीच जावयाचे असा त्याचा नियम होता. दर्शन घेतल्यावर वेळ असल्यास इतर कामे ते करित, पण इतर कामासाठी बाहेर गेले असता मंदिर जरी जवळ असेल तरी दर्शनास जात नसत. घरी येऊन पुन्हा दर्शनासाठी जात असत. काही अपरिहार्य कारणाने दोन दिवस दर्शन घेता आले नाही, तर ही शिष्टकवाकी तिसऱ्या दिवशी मरून काढीत, म्हणजे तितके दिवसाचे दर्शन वाकी असेल तितके वेळा घरातून निघावयाचे, दर्शन घ्यावयाचे आणि परत घरी याययाचे. देवाचे दर्शन रिक्त हस्ताने घेऊ नये, म्हणून विश्रामध्ये जरेचसे तादूळ ते ठेवीत असत.' या कृतीमध्ये देवदर्शनाची तळमळ वाखाणण्यासारखी आहे.

दुसरे उदाहरण केसरी पन्नाचे माजी संपादक कै. तात्यासाहेब करदीकर याचे देता येईल. घरातून देवदर्शनाला निघाव्यानंतर रस्त्याने सतत नामस्मरण चालत असे, ते पुन्हा घरी परत येईपर्यंत. रस्त्यामध्ये कोणी भेटल्यास त्याजबरोबर बोली भाषाही होत नसे. दर्शन घेताना मनाने देवताची स्तुति करून एक शब्दही मोठ्याने न उच्चारता ते बाहेर पडत. (मंदिराची कथा व व्यथा, ले. ना. ह. पालकर, पृ. ११८-१२२).

भक्तांच्या अशा आदर्शवत दर्शनाने मंदिराचे पावित्र्य कायम रहाते, संपूर्ण घातता लाभते, सचालकाना भक्ताना शिस्त लावण्याची पाळी येत नाही आणि लोहमार्गावरील स्थानक अथवा तिसऱ्या वर्गाचे प्रतिकालयाचे अशाततेचे स्वरूप मंदिराला येत नाही. घरील पार्श्वभूमीवर प्रत्येक भक्ताने आपले देवदर्शन पारग्वन घ्यावे इतकेच मी म्हणेन.

त्रिवार नमस्कार

संस्कारांपणे हा शब्द उच्चारला गेल्यावर, तीन वेळा नमस्कार, असाच अर्थ घेतला जातो, पण ते सर्वस्वी बरोबर नव्हे. याचा शास्त्रीय अर्थ असा दिला जातो की, कायिक, वाचिक व मानसिक, या तिन्ही अनुपगाने जो नमस्कार केला जातो तो त्रिवार होय. कायेने नमस्कार घातला, पण मुग्याने अन्य प्रिययाची बडबड चाटू असेल, अगर मन कोणाचे चिंतन करित असेल, तर तो शास्त्रीय दृष्टीतून त्रिवार नमस्कार होणार नाही. सारांश इतकाच की, देवाला नमस्कार करताना त्याचेच मनन-चिंतन असावे, चित्त अन्यत्र असू नये.

देव दिसत नाही, म्हणून तो नाही का ?

याचे उत्तर असे देता येईल की, वस्तु अस्तित्वात आहे, पण ती सदा-सर्वदा दिसते का ? अशी वस्तु दिसली नाही तरी आपण ती सत्य मानतो. एका पठारामर भला उच्च पहाड उभा आहे. आपण जोपर्यंत त्याच्याजवळ आहोत, तोपावेतो तो उत्तमपणे दिसतो. पण जसजसे दूर जाणे, तसतसा तो लहान होत शेवटी दिसनासा होतो. डोळ्यात आपण अनेकवेळा काजळ घालतो, पण डोळ्यात घातल्यावर ते इतके जवळ असूनही पाहता येत नाही. सर्व देशामध्ये पितराचे पूजन आजही केले जाते, त्याचे स्मरण केले जाते, पण ती आपणास दिसतात का ? घुबडाला सूर्यदर्शन कधीही होत नाही, म्हणून सूर्य नाही का ? इतकेच सगळे, पाहण्याच्या वेळी इद्रिय जर कार्यक्षम नसेल तर समोरची वस्तूही दिसत नाही. मन काही कारणाने मायायलेले आहे, चित्त कोठल्या उपाधीत व्यग्र आहे, अशा वेळी समोर असलेला परिचित मनुष्यही दिसत नाही. साराग, या सर्व ठिकाणी वस्तु आहेत पण माणसाला दिसत नाहीत. तसेच मानवी मन हे योगमायेच्या पटलाने जोपर्यंत समावृत्त आहे, तोपावेतो देव अमूनही दिसणार नाही. ते पटल दूर करा, देव निश्चितपणे दिसेल

देवाची भेट केव्हाही घेऊन का ?

प्रथमदर्शनी नाही हेच उत्तर आहे. रोजच्या व्यवहारातील उदाहरण असे की, 'एखाद्या उच्च पदस्थ व्यक्तीची-समजा राष्ट्रपतीची-आपणास भेट घेणे आहे, तर त्यासाठी वशिला लावून आगाऊ वेळ ठरवावी लागते. भेटीलया येणारा कोण आहे, कोठच्या दर्जाचा आहे, त्याची काय तपस्या आहे, कोणते काम आहे, हेतु प्रामाणिक आहे किंवा नाही, याची साततजमा राष्ट्रपतीच्या मिश्रामु सेवकानी केल्याप्रिना भेट दिली जात नाही, किंवा हुना नाकारलीही जाते. मग मानवाच्या राज्यात भेट होण्यासाठी जर इतके प्रयास पडतात, तर त्या अनंतभोटीप्रझाडनायकाची भेट इतकी सहजासहजी कशी घेऊन ? देव वाटेला तेव्हा वाटेला तेथे आणि वाटेला त्याला कसा भेटेल ? भक्ताने आपल्या सोयीने मंदिरात जाणे, ती वेळ देवाच्या मिश्रतीची असारी, मंदिर वद असावे, आणि देवदर्शन व्हावे नाही म्हणून तक्रार करण्यात कोणता अर्थ आहे ? अधिकान्याच्या भेटाच्या वेळा जर ठराविक असतात, तर वाटेला तेव्हा देवदर्शनाला जाऊन देव भेटला नाही, हे बोलणे व्यर्थ होय. साराग, मूर्तीचे दर्शन व्हावे असे वाटले तर मंदिराच्या ठराविक वेळांच तेथे गेले पाहिजे. साक्षात् देवतेचे दर्शन व्हावे तर तेवढी तपस्या केली पाहिजे, आपली पातळी माथापटल दूर सारून वाढविली पाहिजे, हेच उत्तर होय.

देवदर्शनाचा हेतु-स्वार्थी

नास्तिक मनुष्य म्हणतो आम्ही देवाचे दर्शन घेतो, कारण जर आम्ही दर्शन घेतले नाही, तर मदिरे ओस पडतील. देवाजवळ आम्हाला काही मागायचे नसते, कारण तो काहीही देत नाही, पण मदिरे ओस पडू नयेत म्हणून आम्ही दर्शन घेतो. या ठिकाणी असा प्रश्न उद्भवतो की, जे कोणी देवाचे दर्शन घेतात, अगर सेवा करतात, ती देवासाठीच असते का ? साधारणतः नाही हेच त्याचे उत्तर आहे. स्वतःचे इच्छित पुरे व्हावे, मनकामना पूर्ण व्हाव्यात, शेवटी जन्माचे सार्थक होऊन निदान मोक्ष तरी मिळावा, याचसाठी सेवा घडत असते. मी हा देवीप्रथ लिहीत आहे, यामध्ये देवतानिपयक ज्ञान सर्वोना व्हावे हा जरी प्रधान हेतु असला, द्रव्यार्जन झाले नाही तरी चालेल असे जरी वाटत असले, तरी अतः-करणात खोल सुप्त हेतु जरूर आहे, की आपले पश्चात काही काळ तरी लेखकाचे नाव अजरामर रहावे आणि जनतेने या श्रमाचे कौतुक कराने, साराश, ही लेखन-सेवा निःसंशय देवतेसाठी झालेली नाही, ती ज्या वेळी घडेल तेव्हाच मला देवता-दर्शन होईल.

हिंदुपूजक, पुजारीपण विकतात

सर रामस्वामी अय्यर आपल्या इतिवृत्तामध्ये नमूद करतात की, वाराणसी येथील दरवारघाट, राजमहालघाट, विंध्याचल येथील काही देवाळये, याचे पूजकाचे हक्क तेथील पड्यानी इस्लाम समाजाला मिळलेले आहेत. हिंदुहस्तका-रवी हा समाज तेथील व्यवस्था राखतो आणि रत्नवेच जाता राहणाऱ्या मलईचा खुराक ते खत. सातात, नगर जिल्ह्यात राशीन येथे ग्रामदेवतेच्या मंदिरात इस्लाम पूजक घेऊन मूर्तीपर्यंत जातो, सहस्ते अगारा-प्रसाद घेऊन भक्ताना देतो. हिंदु मंदिरातील वशपरपरा पूजकानी इतकी नादानी दाखविली, तरी समाज त्या ठिकाणी दर्शनाला जातो आणि इतर धर्मीयाचे पोषण करतो, याला कोणती उपमा योग्य, ते वाचकांनीच ठरवावे.

अशा काही उद्भिन्न कारणानुळेच, प्ररोधनकार ठाकरे, 'देवळाचा धर्म आणि धर्माची देवळे' या ग्रंथात म्हणतात, 'पूजकवर्गाची वर्तणूक इतकी चीड आणणारी असते की, 'भट्टानुळे देवळे की, देवळानुळे भट' अशी विवचना उत्पन्न झाली म्हणजे असे यादते की, देवाचीच उचलमागडी केली, तरच भट्टाच्या एफमुनी घेतल्या कायमची गति मिळेल.' (मंदिराची कथा व व्यथा, ले. पालकर, पृ. ४६).

प्ररोधनसारांचे वरील उद्गार कोणाला क्षोभतील, जळजळीत वाटतील, पण

वर वर्णन केलेल्या हिंदूंच्या दयनीय अवस्थेत ते सर्वस्वी यथायोग्यच आहेत असेच प्रत्येकाला वाटले पाहिजे.

सर्वत्र देवळेच देवळे

अखिल भारतामध्ये सुमारे साडेपाच लक्ष खेडी आणि तीन हजार तरी शहरे आहेत. तेथील सर्व मंदिरांची मोजदाद केली तर सुमारे चाळीस लक्ष तरी भरतील. वाराणशी क्षेत्र पंधराशे, मुवनेश्वर येथे पाचशे, नेपाळातील काठमांडू-पाटण-भाटगाव येथे दोन हजार अशी मंदिरनिर्मिति पूर्वी झालेली आहे. दक्षिणेत पैठण येथे अनेक मंदिरे होती. पडझड झालेली, उध्वस्त झालेली वगळली तरी अद्याप ६०-७० मंदिरे आहेत. एका मंदिरात अनेक मूर्ति असतात, त्या सर्वांची मोजदाद केली तर अनेक कोटी भरेल. काशी येथील घाटावर तर शिवसंकराच्या अनेक पिंटपा उघड्यावरच पडलेल्या आहेत. नाही त्यांना पूजा किंवा आसरा. या देवमूर्तींचे पसण्यामुळेच श्रीरामदास समर्थानी बारा वर्षांची यात्रा केल्यावर उद्गार काढले, 'देव झाले उदंड | देवाचे माजले वंड ||'

मंदिरे बांधताना पूर्वकालीन लोक काही प्रथा पाळीत असत. गावात शिरताना सर्वप्रथम दर्शन देवाचे शिखराचे व्हावे इतके ते उंच असे. शिखरापेक्षा कोणाचे घर उंच असू नये असा दंडक होता. प्रत्यक्ष राजाही हा दंडक पाळीत असे. आपला राजवाडा उंच वाढवावयाचा असेल. तर प्रथम मंदिराचे शिखर वाढविले जाई आणि नंतर त्याच्या कमी प्रमाणात राजगृह बांधीत असत. राजाच्या आराध्य देवतेचे मंदिर राजवाड्यापेक्षा उंच आणि शिल्पयुक्त असे.

भारतामध्ये वैदिक, बौद्ध आणि जैन संप्रदायांची देवालये आणि गुहा शिल्पे आढळतात. मंदिरसंस्थेचा हा जो प्रचंड व्याप वाढलेला दिसतो, तो बहुधा या तीन पंथियांच्या स्पर्धामधून वाढीस लागलेला आहे. चेवळ येथे एकूण ३२ लेणी आहेत आणि बरील तिन्ही पंथियांची आहेत. पण त्यांमध्ये वैदिक पंथियांची शैव लेणीच उत्कृष्ट ठरलेली आहेत. याचे कारण असेही संभवते की इतर दोन पंथाना राजसत्तेचा तेवढा भरघोस पाठिंबा त्या काली लाभत नव्हता. मात्र ही चढाओढ सात्त्विक असल्याने, कोठे बौद्ध तर जैन गिल्प आणि मांडणी यात वरचढ झालेले आहे. मंदिराशिल्पाचे चढाओढीत अगस्त्य, कश्यप, मय, अभिजित असे शिल्पशास्त्रज्ञ पुढे आले आणि त्यांना अप्रतिम संघ-रचनाही करून ठेवली आहे.

या मंदिर-शिल्पाचे वैशिष्ट्य म्हणून त्यांची मन्व्यता, स्थिरता, प्रमाण-बद्धता, सौंदर्य व मजबुती ही पंचगूर्नी सांगता येईल. दिग्याऊपणारोनेर ठिकाऊपणा, कलाकाराची चिकाटी आणि दगड, पिट्टा, खडक यामधून लोकांच्या धार्मिक भावनेला दिलेले मूर्तस्वरूप हे निश्चितपणे आदरणीय व घंदनीय आहे. वेळूळ येथील गुहाशिल्प, मदुरा, तिरुपती, कुभकोणम, रामेश्वर इ० क्षेत्रांची अतिमन्य मंदिरे पाहून इंग्रज लेखक आन्डर हक्सले याने उद्गार काढले, 'या मन्व्य मंदिराचे पुढे जगातील महदाश्चर्य म्हणून गाजलेला ताजमहालही कलेच्या दृष्टीने सामान्यच ठरेल.'

देवी

सामान्यतः देवी शब्दाचा अर्थ स्त्री देवता किंवा देवपत्नी असा समजला जातो. पण शिवपत्नी पार्वती अगर उमा दिलाच हे नामाभिधान लावण्याची रुढि आहे. सर्व देवांच्या ठिकाणी असलेल्या एकत्र झालेल्या शक्तीला-जसे अष्टभुजा, दशभुजा देवी-देवी नाव मिळाले आहे. शाक्तसंप्रदायी लोकांनी देवीला सर्वश्रेष्ठ देवता, आदिमाया किंवा जगदंबा म्हणून गौरविले आहे.

देवी हे बहुमानार्थी उपपद अमिवाहित कुमारीला लावण्याची रुढि होती. अद्यापही उत्तर भारतात हा रिवाज पाळला जातो. यज्ञयागाच्या वेळी याच कुमारीचाच देवतास्वरूप म्हणून पूजन करण्यात येते. सांप्रत कोणत्याही स्त्रीच्या नावापुढे देवी उपपद लावतात, ते मूळ रुढीला धरून नाही.

महामारत ग्रंथामध्ये देवीची जनेक नाम-रूपे उल्लेखिली आहेत. (भीष्म, २३-४-१६). पुराणकाळात देवीची प्रतिष्ठा पुष्कळच वाढलेली दिसते आणि कलियुगात तर 'कलौ चण्डिप्रियायनी' म्हणजे देवीचेच पूजन फलदायी आहे असे वर्णन आढळते. देवीची सौम्य रूपे उमा, गौरी, पार्वती, जगदंबा, भवानी असून दुर्गा, काली, चंडी, भैरवी, चामुंडा ही उग्र स्वरूपे होत. शाक्त लोक देवीची पूजा तांत्रिक पद्धतीने करतात. भद्रकाली, चामुंडा, महामारी, रक्तदंतिका ही रूपे अत्युग्र व महागैद्र आहेत.

दुर्गादेवीच्या स्वरूपात ती महिषामुरमर्दिनी आहे, कालीच्या स्वरूपात भयानक, रक्तरजित, मुडमाला धारण करणारी आहे, महामाया स्वरूपात ती मानवांना मोहजालात गुंतवणारी आहे, विंध्यवाहिनी या स्वरूपात ती पशुवली व नरवली ही भागणारी आहे, जगदंबा या स्वरूपात पुष्टतनी असून काही वेळा स्तनाशी बालक धेतलेले असते. देवी ही दोन हातापासून १०८ हातापर्यंत चितारतात. हातामध्ये निरनिराळी शस्त्रे असतात. चराचर सृष्टि तिच्यापासून

उत्पन्न झाली. सर्व विश्वाची ती माता आहे आणि शास्तीही आहे. आधिदैविक स्वरूपात ती असुराचा नाश करणारी असून वेदही तिचे स्तवन करतात. दक्षकन्या या नात्याने तिने अनेक देवताना जन्म दिलेला आहे. ब्रह्मा-विष्णु-शिव यांच्या मागील प्रेरक शक्ति म्हणजे ही देवीच होय.

देवीव्रत

कार्तिक महिन्यात हे व्रत आचरतात. व्रतकालात व्रतकर्त्याने दिवसा दूध आणि रात्री भाजीपाला खाऊन रहाण्याचे असते. दुर्गादेवीचे पूजन आणि तिळाचा होम, हे व्रताचे प्रिथि आहेत. व्रतमाळी पुढील भक्ताचा जप करावा.

जयन्ती मंगलाकाली भक्ताली कपालिनी ।

दुर्गा क्षमा शिवा धात्री स्वधा स्वाहा नमोऽस्तु ते ॥

महिनाभर हे व्रत आचरण केले तर पाप, रोग, भय याची निवृत्ति होऊन सुख लाभते. या व्रताचे आणखीही काही पर्याय आहेत. ते ' हिंदुधर्माची समीक्षा ' या किंवा व्रताचे मंथात पहायेंत.

देवी-ग्रंथ

देवीच्या माहितीसंबंधी अनेक ग्रंथ आहेत, पण नामसाठस्यामुळे वाचकाच्या मनात किंचित घोटाळा होण्याचा समभव खालील ग्रंथांसंबंधी आहे.

(१) देवी-उपनिषद

हे उपनिषद अथर्ववेदाशी संलग्न आहे. देवी स्वतः आपले स्वरूप देवतांना सांगत आहे, अशी सुरुवात असून, सर्व सृष्टि तिने निर्माण केली. देवीचे आणि देवीवाणीचे ऐक्य आहे. स्वरूपात शैव आणि वैष्णव यांचा समन्वय आहे असे वर्णन आहे. शिवाय देवीगायत्री मंत्र दिला आहे, तो असा—

महालक्ष्मीश्च विद्महे सर्वसिद्धिश्च धीमहि ।

तन्नो देवी प्रचोदयात् ३० ३०

(२) देवी-पुराण

शक्तिपंथी लोकात प्रसिद्ध असलेले १२८ अध्यायांचे हे पुराण आहे. यामध्ये मुख्यत्वेकरून देवीचेच महात्म्य वर्णन केलेले आहे. याशिवाय यामध्ये शाक्त मूर्तिमला, शाक्त व्रते, पूजाप्रिथि, शैव-वैष्णवपथ, ब्राह्मणधर्म, नगरे, दुर्गरचना, वेद, उपवेद, शास्त्रा, षपलेगन, तीर्थक्षेत्रे, दाने इ० अनेक विषयांचे वर्णन आहे.

(३) देवी-भागवत

पुराण यथापैकी एक उपपुराण, पण देवीभक्ताच्या मते अठरा महा-पुराणापैकी, भागवत नावाचे महापुराण ते हेच होय, पण ते खरे नसावे. कारण काहींचे मते श्रीमत् भागवतानंतर देवी भागवत ग्रंथ निर्माण झाला असे आहे. दोन्ही पुराणात १२ स्कंद आणि १८००० श्लोक हे मान साम्य आहे. भागवताच्या पंचम स्कंदाचा देवी-भागवताचा अष्टम स्कंद हा केवळ अनुकरण आहे असे दिसते. आद्यशक्ति दुर्गादेवीचे महात्म्य वर्णन करणे आणि तिच्या उपासनेच्या विविध मार्गांचे सांगोपांग निरूपण करणे हा या पुराणाचा मुख्य प्रतिपाद्य विषय आहे. दुर्गादेवी हेच निश्चातील परमतत्त्व होय, हेच सार आहे.

(४) देवी-महात्म्य

देवी उपासकाचा एक प्रमुख ग्रंथ, हा ग्रंथ मार्कंडेयपुराणातर्गत (अ. ८१-९३) आहे. यामध्ये ५६७ श्लोक असून ते १३ अध्यायामध्ये विभागलेले आहेत. या ५६७ श्लोकांचे ७०० मंत्रात विभाजन केलेले असल्याने हा ग्रंथ सप्तशती अथवा दुर्गासप्तशती या नावाने ओळखला जातो. या ग्रंथामध्ये महाकाली, महासरस्वती आणि महालक्ष्मी या देवींच्या त्रिविध स्वरूपाची चरित्रे वर्णिलेली आहेत. प्रथम अध्यायात महाकालीचे चरित्र, दुसरा व तिसरा आणि चवथा यांमध्ये महालक्ष्मीचे चरित्र असून प्रामुख्याने यामध्येच महिषासूरवधाची कथा आहे. चवथ्या अध्यायात पहिले २७ मंत्र म्हणजे देवानी केलेली जगदंबेची स्तुति आहे. पाच ते तेरा अध्यायात महासरस्वतीचे चरित्र असून प्रामुख्याने शुभ निशुभवघाची हकीगत यात आलेली आहे. देवीसूक्त या नावाने विख्यात असलेला मंत्रसमूह (५, ८-२२) या मध्येच आहे. तसेच अकराव्या अध्यायातील पहिल्या ३५ मंत्रांना नारायणी देवीची स्तुति असे म्हणतात.

द्यवृकडून पराभूत झालेला मुरध राजा आणि धनलोभासाठी बायका-पोरांनी मारपीट करून घराबहेर घालविलेला समाधी नावाचा वैश्य, हे दोघ एका अरण्यात भेटल्यावर मुमेषा ऋषीला शरण जातात. आदिशक्तीच्या उपासनेचा मार्ग ऋषि त्यांना दाखवितो. ते दोघे मनोभावे देवीची उपासना करतात, देवी प्रसन्न होते आणि दोघांनाही गेलेले वैभव प्राप्त होते असा थोडक्यात कथा-भाग आहे.

प. महादेवघात्री जोशी, ' भारतीय संस्कृति कोशात ' म्हणतात की, या ग्रंथातील कथा म्हणजे रचलेले एक रूपक आहे. चित्ताची एकाग्रता, आणि कार्यशीलता या दोन गुणांवर अनुक्रमे समाधी वैश्य व मुरध राजा यांची व्यक्ति-चित्ते उभासून त्यांच्या मार्गात आलेल्या अडचणी सद्बुद्धि व विचारशक्ति यांचे

प्रतीक असलेल्या सुमेधा ऋषीने निवारण केल्या असे दाखविले आहे. महाशाली, महालक्ष्मी व महासरस्वती ही त्रिमिथ रूपे अनुक्रमे घरीरचल, संपत्तिचल व ज्ञानचल यांची प्रतीके आहेत. या तिन्हीच्या उपासनेनेच व्यष्टि व समष्टि यांचे जीवन सर्वांगी समृद्ध होऊ शकेल असा सप्तशती मंत्राचा संदेश आहे.

ज्ञानेश्वरांनी सप्तशतीचे जे रूपक केले आहे, त्यात या मंत्राला मंत्र-भगवती असे संज्ञेधले आहे. गीतेतील श्रीकृष्णाच्या आश्वासनाप्रमाणे याही मंत्रात देवीने आश्वासन दिले आहे की, 'त्या वेळी देव्यापासून पीडा उत्पन्न होईल त्या वेळी मी अवतार धारण करून शास्त्राचा संहार करीन.'

देवालयांची श्रीमंती

भारतामध्ये जी लक्षावधी देवालये आहेत, त्यांचा योगक्षेम भक्तमंडळींनी समर्पण केलेल्या दानधर्मातून होतो. मग ते दैनंदिन समर्पण अथवा पर्वकाळी ह्यानेल्या स्थावर जगम दानधर्मातून असो. नमस्कोटीच्या स्वरूपातही विविध वस्तु आणि मुर्त, रूपे जमा होत असते. काही दानधूर लोक विविध देतूंगाडी, मंदिरात दुरुस्ती रत्ने, मुगसोबीसाडी रत्ने, बांयणी रत्ने, शोभेसाडी रत्ने इ० करीत असतात. असा रत्ने केल्याने पुण्यसंपादन होते अशी त्यांची भावना असते. या प्रकारे पुण्यसंपादन करण्यासाठी पुराणांनी चान्दना दिलेली आदळते. नरसिंहपुराण सांगते की, मंदिर बांयणीचा पिचार हाथ म्हणजे पंचमहापातके नष्ट होतात. विष्णुपुराण म्हणते की, देवाय्यासाठी जो भूमिदान करतो त्याला स्वर्ग मिळतो. शिवधर्मात सांगितले आहे की, शिवमंदिराचा शेत-जमीन देणारा अनेक वर्षे रुद्र लोकात रहातो, अशी अनेक वर्णने आहेत. याच्या उलट बाजूने म्हणजे पापशालनार्थमुद्धा देवाला दानधर्म केल्या जातो.

बाराव्या शतकात अजमेर येथील अरण देवरायाने मुसलमान शाहूला पराजित करून, भूमीच्या शुद्धीसाठी मोठा यज्ञ केला व नंतर तेथे एक प्रचंड मंदिर बांधले. या प्रकारांनी अन्य मंदिरांही उभी राहिलेली आहेत. मुसलमानांनी मंदिरां भंग करून मशिदी बनविल्या. शेती जमिनीसिंह व यस्तसिंह या मारवाडच्या राजांनी पुनश्च तेथे भव्य मंदिर उभारली. विजयनगरचा सम्राट कृष्णदेव याने असा भंग झालेल्या अनेक मंदिरांचा जीर्णोद्धार केला. याचे अगदी ताजे उदाहरण म्हणजे स्वराज्य संपादनानंतर सरदार पटेल व न रि. गाडगीळ यांच्या प्रेरणेने सौराष्ट्रातील सोमनाथाचे कलापूर्ण मंदिर उभारले गेले. अशी अनेक उदाहरणे सांगता येतील. आजमक सत्कृतीने बळकावलेली देवालये, याप्रमाणे परत हिंदुधर्मात आणणे, हे राजसत्तेचे उत्तमच आहे, हेच बरील उदाहरणावरून सिद्ध होते. पूर्वाच्या राजसत्तांनी हा धडा घालून दिलेला आहे.

वरीलप्रमाणे द्रव्याचा सचय होऊन श्रीमत झालेली अनेक मदिरे भारतात आहेत बद्दीनारायण, काशीविश्वेश्वर, डाकोर, पलितणा, गिरनार, नाथद्वार, तिरुपती, मदुरा, रामेश्वर इ० इ० नाथद्वाराचे वार्षिक उत्सव सुमारे वीस लक्षांच्या घरात आहे बद्दीनारायणाच्या स्वामित्वाची गावे ३५० आहेत शिवाय देवापुढे दरवर्षी दीड ते दोन लक्ष रुपये जमा होतात तिरुपतीची एकूण मालमत्ता साडे नऊ कोटींची आहे शिखांची गुरुद्वारे अशीच श्रीमत आहेत

यापेक्षा प्राचीन मदिरांची श्रीमती निश्चित अधिक होती सोमनाथ अनेक वेळा केवळ सपत्तीसाठी लुटले गेले पजावात ज्वालामुखी, कोटवती आणि अनेक मदिरे लुटली तेव्हा ५० हजे सुवर्ण पायातून काढून घेऊन गेले या प्रकारची काही उदाहरणे या ग्रंथात इतरत्र आढळतील

देवालयीची शिक्षणकेंद्रे

गतकाली दक्षिण भारतामधील देवालयाना सामाजिक जीवनातही पार मोठे मानाचे स्थान होते मदिराच्या निर्मितीमध्ये विविध कलांची जोपासना होत असे संगीत, नृत्य या कलांची वाढ देवालयाच्या आश्रयाने हात असे तसेच या देवस्थानांकडून संस्कृत पाठशाळा चालविल्या जात आणि हजारो विद्यार्थी वेदाध्ययन, धर्मशास्त्र, पुराणे, महाकाव्ये, दर्शने इ० संस्कृत ग्रंथांचे अध्ययन करीत असत या सर्वांचा योगश्रेम संस्थानकडून वेळा जाई यासाठी घनिकांकडून निपुल द्रव्य दानाच्या रूपाने येत असे एन्नासिरम्, तिरुमुक्कुडल, वाहूर, तिरुवोरियुर इ० नगरातील पाठशाळा प्रख्यात होत्या देवालयाबरोबर सलग असलेल्या मठातही उच्च शिक्षणाची सोय असे याच सदमौत ग्रंथातले या ठिकाणी असत

पूर्वकाली हे होते आणि मांप्रतही सप्त देवालयांकडून हे विद्यादानाचे काम होत आहे तिरुपती हे सांप्रत अत्यंत श्रीमत देवस्थान गणले जाते या ठिकाणच्या चार्ल्स्फर्गने स्थापत्य व इतर महाविद्यालये देवस्थानच्या उत्पन्नातून चालविली आहेत द्वारका येथील श्रीमद् शंकराचार्यांच्या मठाकडून याप्रमाणे उच्च शिक्षणाची सोय केली जात आहे अशी अनेक उदाहरणे दाखविता येतील

प्राचीन काळातील हे लोण जे भारतीय परदेशी गेले त्यांनी तेथेही नेऊन पोहोचविले होते ज्ञाना-मुमानाकडील एका मदिरात याप्रमाणे शिक्षण दिले जात असे, दयागाने चालविले जात, धर्मशाळा व अन्नछत्रही चालविले जात होते, असा इतिहास सांगतो पेरू मेक्सिकोकडेही मदिराचे मठ होते आणि शिक्षण

दिले जात असे. 'समाजोक्कडून' मिळालेल्या द्रव्याचा उपयोग देवस्थानकार्याकडे करून अधिक असल्याचा उपयोग समाजकार्यासाठी करणे हे अत्यंत उचित असे कार्य. सांप्रतच्या मंदिराच्या चोलवानी केल्यास आपण केलेल्या दानाचा योग्य उपयोग केला जातो असे समाज मानील, यात शंका नाही.

देवालय भंजनाचा इतिहास

भारतात ज्या प्रमाणात देवालयांची वाढ झालेली आहे, त्याच प्रमाणात त्यांचा विध्वंसही झालेला आहे. या ग्रंथात निरनिराळ्या क्षेत्राची माहिती वाचताना, त्या त्या ठिकाणी त्याचा उल्लेख आलेला असून, या प्रकरणात असे तो उचित वाटल्याने सारांशरूपाने देण्यात येत आहे.

भारतातील देवालयांचे विध्वंसन तीन संस्कृतींनी केलेले आहे.

बौद्ध संस्कृति

या संस्कृतीच्या वेळी कदाचित् कमी देवालये असावीत. म्हणून विध्वंसन कमी झाले, पण इतक्या शांत दिसणाऱ्या संस्कृतीने तेही केलेले आहे, याचे आश्चर्य वाटते. कारण या संस्कृतीचा उदय आर्यधर्मातून झालेला आहे. बद्रीनारायणाच्या प्राचीन मूर्ति बौद्ध भिक्षूंनी तेथील नारदकुंडात फेकून दिल्या होत्या, त्या पुढे आद्यशंकराचार्यांनी वर काढून पुन्हा स्थापना केली. कुशाण राजवटीत उभारलेली आर्यधर्माची मंदिरे बौद्धाना नष्ट केली. तात्पर्य असे की, जेथे जेथे त्या धर्माचा वरचष्मा होता, तेथे त्यांनी विध्वंसन केलेले आहे, असे इतिहास सांगतो.

इस्लाम संस्कृति

महंमद कासीम हा खैबर खिंडीतून भारतात येणारा पहिला आक्रमक राय. त्याने सिंध प्रांतातील दावलगावीचे मंदिर मोडले आणि तेथील ब्राह्मणांची परसदा कत्तल केली (मु. रियासत, भाग १, पृ. ५९). पुढे ११ व्या शतकात गझनीच्या महंमुदाने संपत्तीसाठी सोमनाथाचे मंदिर अनेक वेळा फोडले आणि प्रतिकार करणाऱ्यांची कत्तल केली. मुलतान येथील देवालय फोडून, तेथील सुवर्णमूर्ति उचलून तो घेऊन गेला. १४ व्या शतकात महंमुद बेगडा याने द्वारकेतील मंदिराचा फडशा पाडला. तसेच अल्लाउद्दीन खिलजीने दक्षिणेतील रामेश्वरासह अनेक देवालये मोडली आणि संपत्तीची लूट करून, त्यावर मशिदी उभारल्या. १५ व्या शतकाच्या अखेरीस महंमदशहाने विजयनगर येथे भव्योत्संग अनेक मंदिरांचा विध्वंस केला आणि संपत्तीची लूट केली. १७ व्या शतकात औरंगजेबाने काशी येथील विश्वनाथाचे मंदिर जमीनदोस्त करून त्यावर

मशीद उमारली. मथुरा येथील केशवाचे मंदिर तोडून, तेथील मूर्ति आमा येथील मशिदीला पायऱ्या म्हणून लावल्या. १८ व्या शतकात अहमद अबदालीने मथुरा येथील अनेक देवालये फोडली आणि संपत्तीची लूट केली. जावा-सुमात्रा भागात या संस्कृतीने हिंदूंची अनेक देवालये उध्वस्त केलेली आहेत. सर्वात जास्त नुकसान याच संस्कृतीने केलेले आहे.

इसाई संस्कृति

पश्चिम किनाऱ्यावर या संस्कृतीचे प्रथम पाऊल पडले आणि कोकणपट्टी, गोवा, केरळ येथील मंदिरांना ती भोवली. १६ व १७ व्या शतकांत पोर्तुगीजांनी गोवा प्रांतात कहर केला. गोवा, साष्टी व बारदेश या तीनही टापूंतील देवालये नष्ट केली. जेसुइट पंथाचे लोक या कामात अतिशय निर्दयपणे वागले आणि घर्मांतरासाठी त्यांनी अनन्यीत छळ केले. रायपुर येथील निहैदार रुद्रीगिश्च याने एका रात्रीत २८० देवाळ्ये नष्ट केली असा इतिहास सांगतो.

या विध्वंसनाच्या खुणा सर्वत्र आजही दिसतात. अनेक संग्रहालयांत मोडक्या-तोडक्या मूर्ति दिसतात, त्या याच कालातील होत. तेथील या तुटक्या मूर्तींवर विधर्मियाचे घण बसलेले आहेत, यात तिळमात्र संशय नाही. जावामध्येही संग्रहालयात हंच दृश्य दिसते. आपण वेरुळ, अर्जिठा, घारापुरी इ० अनेक ठिकाणी मोठ्या हौसेने ते अद्वितीय शिल्प पाहण्यासाठी जातो, तेव्हा कोणा मूर्तीचे नाक गेलेले, कोणाचे कान, तर कोणाचे हात गेलेले पाहिले म्हणजे मन विषण्ण न झाल्यास नवल. पण हे आपण पाहतो, सहन करतो !

या मूर्तींना याचविषयाचा त्या वेळी एकच मार्ग होता, तो म्हणजे त्यांना उचलून सुरक्षित स्थली ठेवणे होय आणि तोच अनेकांनी अनुसरला. काशी विश्वेश्वराचे शिवलिंग तेथील ज्ञानवापीत, सोमनाथाचे लिंग महाराष्ट्रात शिखर शिंगणापूर येथे, तुळजापूरची मूर्ति तेथील वल्लोळ तीर्थात, मुंबई येथील महालक्ष्मी तेथील खाडीत, चापळची आदिशक्ति व रामपंचायतनाची मूर्ति अंगणापूरच्या डोहात इ० इ० अनेक उदाहरणे देता येतील. उज्जनीचा महाकाळ, मांधाता येथील झोंकार, औदयाचा नागनाथ या शिवलिंगांनाही या दाहक दिव्यांनून जावे लागले. शेवटी ऐतिहासिक घटना इतकीच साध देतात की, दक्षिणेत विजयनगर येथील साम्राज्य आणि हिंदवी स्वराज्याची स्थापना करणारे छत्रपति शिवाजी महाराज उदय पावले नसते, तर आज दक्षिणेत जी अनेक हिंदु मंदिरे मोठ्या डौलाने मिरवत आहेत, तीही नामशेष झाली असती. या-संबंधी भूषण कवीचे म्हणणे यथार्थ आहे—

काशी की कला जाती, मथुरा मसीत होती ।

सिवाजी न होते, तो सुनावि होत सबकी ॥

यासाठीच भारतीयांनी या राष्ट्रपुरुषाचे सदैव ऋणी राहिले पाहिजे. केवळ वाचेने आणि देखाव्यांनी नव्हे, तर त्यांच्या प्रत्येक चांगल्या कृतीचे मनोभावे आचरण करून आणि वेळप्रसंगी मातृभूमीसाठी प्राणार्पण करूनही.

या संबंधात ज्यूधर्मीयांचे उदाहरण (इतरापेक्षा उद्बोधक असून) घेण्यासारखे आहे. बॅबीलोन-हिटाइट संस्कृतीचे कालात २५०० ज्यू लोकांना युद्धकैदी म्हणून नेत्रुचोनहार या गावी ठेवले असताना, आपले राष्ट्रप्रेम व्यक्त करताना त्यांनी खालील उद्गार काढलेले आहेत—

(1) If I do not remember Thee, let my tongue cleave to the root of my mouth;

If I forget Thee, O Jerusalem, let my right hand forget her cunning (Toyenbee : History, Vol I, P. 443)

जर माझे राष्ट्रमातेला मी विसरणार असेन, तर माझी जीम टाळ्याला जखंझून जावो (वाचा बंद होवो) अगर हाताचा कुशलपणा नाहीसा होवो म्हणजे हात इतर कोणतेही काम न करोत. दोन हजार वर्षांपूर्वी त्या संस्कृतीमध्ये जे राष्ट्रप्रेम होते ते सांप्रतही तितकेच जाज्वल्य आहे याचा अनुभव नुकताच इजिप्त-पॅलेस्टाईन संघर्षात सर्वांना आलाच आहे.

इसराईल देशाचे अध्यक्ष बेन गुरियान यांनी फ्रान्स देशाचे अध्यक्ष जनरल द गॉल यांना जे पत्र लिहिलेले आहे, त्यामध्ये त्यांनी वरील ध्येय-वाक्यावरच भर दिलेला आहे. ते पुढे असे वर्णन करतात की, बॅबीलोन, हिटाइट, रोमन राजांनी सततच्या प्रयत्नाने इसराईल राष्ट्र नष्ट केले आणि ज्यू जमात आश्रयार्थ इतर देशांत गेली. दुसऱ्या महायुद्धाच्या वेळी तर सहा लक्ष ज्यू जमातीची हिटलरने क्रूर कत्तल केली. तरी वरील ध्येय-वाक्यानुसार १८०० वर्षांच्या प्रदीर्घ कालखंडानंतर, जागतिक राष्ट्रसंघाला सन १९४७ च्या करारानुसार इसराईल राष्ट्र निर्माण करावे लागले आणि १४ मे १९४८ रोजी ते प्रत्यक्षात अस्तित्वात आले. जगाच्या नकाशावर ते आता कायम राहणार आहे.

भारताने सांप्रत स्वातंत्र्य प्राप्त करून घेतले आहे. लोकशाही शासन आहे, अद्या वेळी व्यक्तिस्वार्थ अगर पक्षस्वार्थ यापेक्षा राष्ट्र-ऐक्य संरक्षण्याकडे अधिक लक्ष केंद्रित करणे नितात आवश्यक आहे. याचा बोध वरील उदाहरणावरून प्रत्येकाने घेणे, त्याचे कर्तव्य आहे.

विश्वस्त

पूजकवर्गावर देवता मंदिरे व्यवस्थित व नीटनेटकी ठेवण्याची जबाबदारी आहे, त्यापेक्षा सरस ती विश्वस्त आणि चालक-मंडळीवर आहे. अनेक

ठिकाणी असे घंटे की, चालक वर्ग मंदिर ही आपली राजगी मालमत्ता समजून भक्तमंडळीच्या इच्छेविरुद्ध अगर देवस्थानची सोय, गैरसोय न पहाता आपले अगर जातसमधीयाच्या हितासाठी वास्तूची विल्हेवाट लावतो देवस्थानमध्ये जी धार्मिक कृत्ये, कथा पुराणे ब्रह्मव्यास पाहिजेत त्याला अडथळे आणतो केवळ द्रव्यार्जनावर दृष्टि ठेवून मंदिराचा वापर विवाह समारंभ अगर बाजारी दुकाना साठी करतो याचा परिणाम देवस्थानची शांतता भंग, नित्यनेमात व्यत्यय आणि पावित्र्यभंग यामध्ये होतो समाजातील धार्मिक भावना जाग्रत करणे आणि ती वाढीस लावणे हे प्रमुख कार्य, चालकवर्ग मूलतःच विसरतो त्यामुळे मंदिर-संस्थेचे उद्दिष्टच संपुष्टात येते 'शिवस्व' म्हणून प्रसादाव्यतिरिक्त इतर कोणत्याही वस्तूचा स्वीकार अगर देवस्थानच्या वस्तूचा वापर चालकवर्गाकडून होता कामा नये, म्हणजेच तो उत्तम संचालक ठरेल

विश्वस्त अगर चालक निती प्रामाणिक असावयास पाहिजे याचे हे उदाहरण पहा लोममान्व टिळक, पुणे येथील श्रीमान भाऊमहाराज पंडित घराण्याचे विश्वस्त म्हणून काम पहात असत एके वेळी घागेतील माळ्याने काही भाजी लो टिळकाच्या घरी आणली असता ते म्हणाले, 'ही भाजी येथे ठेवू नको व आपल्याही घरी तू नेऊ नकोस, महाराजाच्या घरी नेऊन पोहोचीव पुढा नेव्हारी अशा वस्तु आणू नकास, कारण घागेचे मालक अज्ञान जगन्नाथ महाराज अर्हेत' इतकेच नव्हे तर स्वतःचा समृद्ध भाजीचा मळा दाखविण्यासाठी, त्या माळ्याला त्यानी पुण्याच्या मंडईत नेले व भाजीपाला दाखविला

मनुस्मृतीमध्ये असा उल्लेख आहे की,

देवस्व ब्राह्मणस्व वा लोभेनोपहिनास्ति यः ।

स पापात्मा परे लोके गृध्रोच्छिष्टेन जीवाति ॥ (मनुस्मृति)

भगार्थ असा की देव ब्राह्मणासमधीचे धन जो पापी पुरुष लोभाने हरण करतो, तो मरणोत्तर अन्य लोकात गिधाडाच्या उष्ट्या अन्नाने पोसला जातो

घरील विवेचनांपरून मंदिर चालकाची भूमिका किती उदार आणि प्रामाणिक असावयास पाहिजे याची कल्पना येईल राजगी आणि सार्वजनिक या दोन प्रकारच्या मंदिरसंस्था असून, घरील विवेचन विशेषतः सार्वजनिक संस्थांना लागू आहे राजगी संस्थांमदल काहीही न लिहिणेच बरे, कारण चालकाचा निर्वाहच मंदिरावर अवलंबून असतो

(मंदिराची कथा व व्याख्या, ले. ना. ह. पालकर, पृ. ६२)

देवालय सुधारणा

पं. महोदयशास्त्री जोशी यांनी 'भारतीय संस्कृति कोश'मध्ये काही सुधारणा एवढर चारू परिस्थितीचे निरीक्षण करून मुचविल्या आहेत व त्या योग्यच आहेत. त्याचा सरास अस —

(१) देवालयामध्ये अंतर्बाह्य स्वच्छता असावी, कारण पावित्र्याच उगम या स्वच्छतेपोटी होत असतो.

(२) निष्ठावंत आणि कर्तव्यदक्ष नियमक असावेत.

(३) एका मंदिरात अनेक मूर्तीची स्थापना टाळली पाहिजे आणि ती आनश्यक वाटली तर त्याच सांप्रदायातील देवताची असावी. रामाच्या देवालयात दुर्गादेवीची मूर्ति नसावी.

(४) मंदिर परिसरात नेहमी गाभीर्य, पावित्र्य व सौंदर्य या गोष्टींचा अनुभव दर्शनाला येणाऱ्या भक्तांना झाला पाहिजे.

(५) वरील परिस्थिति निर्माण करण्यासाठी जागा असेल तर सुंदर पुष्पवटिका छायावृक्ष, त्या त्या देवतेच्या गुणवर्णनपर चित्रे अगर कलापूर्ण चित्रण सर्वत्र दिसावे. यामुळे दर्शकाचा भक्तिभाव वाढीस लागेल उदाहरणच द्याय्याचे तर दिल्ली येथे बिलां शेटर्जींनी जे लक्ष्मी-नारायणाचे सुंदर मंदिर उभारले आहे, त्यामधील चित्रसंग्रहाचा आणि गीता-श्लोकाचा देता येईल.

(६) आजकाल आर्थिक परिस्थिति कमालीची अस्थिर झाल्यामुळे मंदिराबाहेर जी दीन-दुबळी माणसे दानासाठी बसतात त्याचा योग्य बंदोबस्त केला पाहिजे. द्रव्यदान हे कितीही पुण्यकारक असले तरी ते योग्य ठिकाणी द्याय्यास पाहिजे असा शास्त्राचा व संताचा दंडक आहे, पण त्यासाठी मंदिर परिसर ही जागा नसावी ते अत्यंत हिंडीस प्रदर्शन पवित्र ठिकाणी प्रवेश करताना आणि बाहेर निघताना होते. त्यामुळे उच्च वातावरणातून बाहेर निघालेला दर्शक त्या पेन्त्यात पुन्हा धेरला जातो

(७) मंदिराच्या परिसरात जसे दीन-दुबळे नसावेत, तसे दुःखानदाखी नसावेत. मंदिरात अनेक देवमूर्तीचा बाजार, बाहेर दीन-दुबळ्याचा बाजार आणि हा दुकानदाराचा बाजार याने भक्त भागावून जातो. त्याला शातता लाभत नाही. मग एकाच चित्ताने कसे दर्शन घेणार ?

टीप— या प्रकरणातील काही परिच्छेद भारतीय संस्कृति कोश, भाग ४ यामून घेतलेले आहेत.,

निग्रही देवता

(१) श्रीचादला परमेश्वरी	(२) अजुबाई
(३) कमलादेवी	(४) कौडणपूर देवी
(५) छेला सोमनाथ	(६) दंतेश्वरी
(७) नाथद्वारा	(८) भैरवनाथ
(९) साखरगड-वासिनी	(१०) गोकर्ण महाबळेश्वर
(११) ज्ञानेश्वर समाधी	(१२) छोडेश्वरी
(१३) रमा-लक्ष्मी	

खीहट्ट, बालहट्ट व राजहट्ट यांपैकी कोणताही हट्ट, प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवच काय पण त्याचा पितामह देखील आला तरी त्याला पुरविता येणे अशक्यच, ही गोष्ट अगदी काळ्या दगडावरची रेष आहे ! आपण आता पाहणार असलेल्या प्रकरणाचे नाव थोडे विचित्रच वाटते नाही ? पशुपक्षी, सजीव प्राण्याप्रमाणे देवदेवतादेखील हट्ट करतात की काय ! पण वानकहो, काहीतरीच नव्हे, तर अगदी तंतोतंत खरे आहे ते ! म्हणूनच तर हे प्रकरण मी तुमच्यापुढे ठेवत आहे. पशुपक्षाचा हट्ट आपल्याला सर्कशीत हमखास पाहावयास सापडतो. सर्कशीमधील कुत्रा, घोडा, सिंह यांना शिकवून तयार केलेले कार्यक्रम आपण नेहमी पाहतो. परंतु एखादे वेळी एकादी गोष्ट एखाद्या प्राण्याच्या मनाविरुद्ध झाली असवा त्या वेळी त्याची लहर नसली तर तो प्राणी अडून बसतो आणि ठराविक संकेता-बरोबर तो प्रत्येक गोष्ट करत नाही. पण त्याचा हा हट्टीपणा त्याचा मालक चावकाच्या फटक्याने घालविण्याचा प्रयत्न करतो आणि बहुशः हा प्रयोग शभर टक्के यशस्वी होतो. परंतु काही काही वेळा हा प्रयत्न अजिबात यशस्वी होत नाही आणि त्या जनावराला नाईलाजाने पिंजऱ्यात कोंडून परत आत पाठवूनच द्यावे लागते. खीहट्ट आणि बालहट्ट याबद्दल तर काही विचारूच नका ! त्याचा अनुभव प्रत्येकी प्रत्येकाला येतोच. तेव्हा त्याबद्दल मी येथे अधिक काही न लिहिणेच बरे !

देवताचे कार्य आपल्या लाडक्या भक्ताचा हट्ट पुरविणे हे आहे. बालध्रुवाने हट्ट धरला, श्रीविष्णूंनी त्याला अदळपद बहाल केले. रावणाने तपःसाधना करून श्रीशंकरांजळ हट्ट धरला, त्याला शंकरांच्या आत्मलिंगाची प्राप्ति झाली. इतकेच नव्हे, तर एकदा श्रीशंकरांनी आपली लाडकी पत्नी पार्वती ही देखील भक्ताच्या इच्छांनुसार देऊन टाकली होती. ही सर्व उदाहरणे पाहिली म्हणजे भक्ताची

कोडकौतुके पुरविणारा देव भक्ताश्रवळच हट्ट करील ही गोष्ट मनाला पटत नाही. संदीपला साठे बंधूंचे चॉकोलेट किंवा जयदीपला वरजाली डोळे करणारी बाहुली आणून देणाऱ्या दादासाहेबांनी, संदीप-जयदीप यांच्याश्रवळच एक दिवस दादा-साहेबांनी खाऊसाठी हट्ट घरावा तशातलीच गोष्ट आहे ही ! परंतु प्रत्यक्षात अशी गोष्ट देवतांच्या बाबतीतही कधी कधी घडते आणि त्याचीच काही उदाहरणे या प्रकरणातच नमूद करण्याचे योजिले आहे.

शृंगेरी येथे आज श्रीशंकराचार्यांनी शारदेची मूर्ति स्थापन केलेली आहे. क्षेत्रोपाध्याय अशी कथा सांगतात की, शंकराचार्यांनी ही मूर्ति कादमीर येथून आणली. परंतु त्यांनी मागे वळून पाहण्याचे वचन मोडले म्हणून देवी या ठिकाणी स्थिर झाली. या व इतर पुढे दिलेल्या उदाहरणावरून असे एक तत्त्व रूढ दिसते की, देवता भक्तांवरून त्याने सांगितलेल्या ठिकाणी जाण्यापूर्वी 'आपण दोन जात असता तू इच्छित ठिकाण येईपर्यंत मजमंडे मागे वळून मुळीच पाहण्याचे नाही. जर का पाहिलेस तर मी तेथेच तत्क्षणीच यावेन आणि स्थिर होईन.' अशी त्याला अट घाटीत. अनवधानाने किंवा अज्ञानाने त्या भक्ताने ती अट मोडली तर दयाळू दृष्टीने आणि उदार अंतःकरणाने त्याची ती चूक पोटात न घालता निग्रहीपणाने किंवा आपहीपणाने तेथेच स्थिर रहात. ही अट घालण्यात भक्ताचा अढळ मिश्वास आणि त्याच्या मनाचे स्थैर्य याचे परीक्षण करण्याचा देवतेचा हेतु असेलही कदाचित् ! परंतु बहुतेक वेळी बहुतेक देवतानी हीच अट आपल्या भक्तांना घातलेली दिसून येते.

अशा या पार्श्वभूमीवर काही देवतांचा इतिहास साली नमूद करित आहे. त्यावरून वाचकांना या वर्गातील देवतांची थोडीफार माहिती कळून येईल.

(१) श्रीचांदला परमेश्वरी

दक्षिण रेल्वेमार्गावर शहाबादवाडी जंक्शनपासून पुढे नलवार स्थानक असून, तेथून १२ मैल अंतरावर, सन्नती ऊर्फ संती नावाचे क्षेत्र आहे. या क्षेत्री गावापासून दीड मैलावर अरण्यात देवीचे मंदिर आहे. देवालयचा आकार श्रीचक्राकार असून, महाद्वार पूर्वाभिमुख आहे. या पुरातन मंदिराच्या दक्षिणभागी भीमा नदी वाहत असून, सुमारे दोन सहस्र भक्तमंडळी बसतील एवढा विस्तीर्ण सभामंडप आहे. रेल्वेस्थानकापासून मंदिरापर्यंत जाण्यास चांगली सडक आता तयार केलेली आहे. छेपुराजाची ही राजधानी होती आणि त्याचे अवशेष आसमंतात आढळतात. गावाच्या पश्चिमेस सोमेश्वराचे मंदिर असून त्यामागे भीमानदीचा डोह आहे.

या क्षेत्री देवीची वायुकामय सुमारे तीन फूट उंचीची मूर्ति, गाली तळ घरात आहे. गर्भागृहात जाण्यास वाट एक माणूस जाण्याइतकीच आहे. देवीची मूर्ति तुळजाभवानीची प्रतिकृति वागते, म्हणजे अग्रभुजा महिषासुरमर्दिनी होय. या मूर्तापुढे एक फूट लांबीच्या शहाबादी दगडाच्या दोन पादुका असून एका दोन तर दुसऱ्याला तीन मोठी छिद्रे आहेत. या छिद्राचा सवध भीमानदीच्या डाहानेरीवर लावतात. म्हणजे या छिद्रात वाहिलेली फुले, फळे, सारखा आदी वस्तु, तेथून दोन मैलावर असलेल्या डोहात बाहेर पडतात. दक्षिणेकड बाहुबली क्षेत्री हीच अंतररचना आहे. तेथे टेकडीमाथ्यावर असलेल्या पुतळ्याच्या मस्तकी ओतलेले शेकडो मण दूध, दीड मैलावर खाली गायमुगातून बाहेर पडते आणि ते प्रसाद म्हणून वाटले जाते.

मुख्य मंदिरामोखती १२ ज्योतिर्लिंगे स्थापिलेली असून महाकाली, महा लक्ष्मी आणि महासरस्वती यांच्याही मूर्ति आहेत. येथील उत्सवाचा मुख्य कार्यक्रम चैत्र व १ ते ७ पर्यंत असतो. येथील वैशिष्ट्य अष्ट ग्री, दररोज सगळी मूर्तींचे स्नान झाल्यावर, उत्सवमूर्ति निरनिराळ्या वाहनावरून वाद्यांच्या गजरात भीमा काठी असलेल्या सोमेश्वराच्या मंदिरात आणली जाते. आरती झाल्यावर परत स्वस्थानी जाते. पंचमीच्या दिवशी रथोत्सव असतो. नवरात्रातही उत्सव करतात. मंदिराची व्यवस्था 'चादला परमेश्वरी सेवा समिति' पाहते.

या देवीचे दुसरे एक स्थान शहाबाद स्टेशनपासून तीनचार मैलांवर व्हेन्नगुटी गावी अरण्यात आहे. या ठिकाणी भीमा नदी आणि कणिगा या दोन नद्यांचा संगम असून, तेथेही सोमेश्वराचे मंदिर आहे. देवीचे मंदिर उचावर असून, तेथील मूर्ताही बालुकामय चार फुटांची, महिषासुरमर्दिनीची आहे. या दोन्ही क्षेत्रांचा कथानकामध्ये अन्योन्य संबंध आहे.

या देवतेच्या अवताराची कथा अतिशय रम्य असून, देवीमहात्म्य, स्कंद पुराण, मार्कंडेय पुराण यातून उल्लेख आढळतो. कथाभाग असा की, रावणाचा सहार करून श्रीप्रभुरामचंद्र अयोध्याला परत आल्यावर राज्याभिषेकसमारंभ चालू झाला. सर्व राजेरजवाड्यांना निमंत्रणपत्रिका गेल्या, पण समुद्रनाथ नागाचे दक्षिणेतील एका राजाला हेतुत पत्रिका धाडली गेली नाही. त्याचे कारण असे होते. हनुमताला सेतु उभारण्यास त्यानेच सहाय्य केले, म्हणूनच तो पुरा झाला, असा त्याला अहंकार झालेला होता. निमंत्रण न आल्याने समुद्रनाथ रोषायमान झाला आणि अयोध्येला जाऊन श्रीरामप्रभूंना याचा जात विचारला. शब्दाला शब्द वाढत गेले आणि श्रीरामाचा अपमान होण्यात त्याचे पर्यवसान झाले. सीतादेवींनी हा सर्व प्रकार पाहिला. पतीचा अपमान करणाऱ्यानंद्दल घणा

उत्पन्न झाली आणि त्यानी उत्स्फूर्तपणे त्याला शाप दिला की, 'भ्रमराकरवीच तुझा वध केला जाईल.'

द्वापारयुग संपडे आणि कलियुग चालू झाल्यावर विध्याचल पर्वताच्या पायथ्याशी देवदत्त नावाच्या राजाला नारायण नावाचा पुत्र होता. हाच राम-चंद्राचा तिसरा अवतार असे मानीत असल्याने तो नारायणमुनि नावाने प्रसिद्ध झाला. याच मुमारास राजसेन नावाच्या राजाला चंद्रवदनी नावाची कन्या झाली. आणि तो सीतादेवीचा अवतार असे मानले गेले. तिच्या विवाहाच्या वेळी 'पण' होता की, जो कोणी लोहस्तंभाची छाया पाण्यात पाहून, वाणाने स्तंभ खाली पाडेल, त्याला मुलगी मिळेल.^१ कर्मधर्मसंयोगाने नारायणमुनींनी तो स्तंभ पाडल्यामुळे त्याचा निवाह चंद्रवदनीबरोबर झाला होता.

आपले वैवाहिक आयुष्य नारायणमुनि मीमा, नदीकिनारी पर्णकुटीत व्यतीत करीत असताना सेतुराजाचे लक्ष चंद्रवदनीकडे वेधले. हा सेतुराजा म्हणजे अश्वरेच्या पोटी जन्म घेतलेला पर्याश्रमीचा समुद्रनाथच होय. सेतुराजा त्या स्वरूपाला मोहित झाला आणि धुधा तृषा शात करण्याच्या मिषाने तो पर्णकुटीत गेला. आतमध्ये चंद्रवदनीला एकटीच पाहून, त्याच्या आसुरीवृत्ति जाग्या झाल्या आणि तो बलात्कार करण्यास उद्युक्त झाला. स्त्रियांना सकटाच्या वेळी वेळ कधी निभावून न्यावी आणि आजचे मरण उद्यावर कसे ढकलावे याचे उपजतच ज्ञान असते. चाणाक्ष स्त्रिया योग्य वेळी ते उपयोगात आणतातही. चंद्रवदनीने तेच केले. अतिशय नम्रभावाने तिने सेतुराजाची प्रार्थना केली की, '४० दिवसांचे उपोषण तिने झालेच सुरू केले असल्याने व्रतभंग करणे बरे नव्हे. व्रत पूर्ण झाल्यावर ती त्याच्या मनाप्रमाणे वर्तन करील.' आपला हेतु साध्य होणार, या खुपीतच त्याने तिला आपल्याबरोबर घेतले आणि निघून गेला.

नारायणमुनि पर्णकुटीत जाल्यावर आपली पत्नी स्वागतास उपस्थित नाही, असे पाहताच, अंतरज्ञानाने त्यानी सर्व प्रकार समजून घेतला आणि अतर्मेन मूचनेनुसार ते काश्मीरप्रांती हिंदुळा देवीच्या अनुष्ठानास निघून गेले. देवीची भक्तिभावाने सेवा केल्यानंतर देवता प्रसन्न झाली आणि सेतुराजाला ठार मरण्याचे तिने मान्य केले. नारायणमुनींना तिने आज्ञा केली की, इच्छित स्थळापर्यंत त्यानी पुढे चलावे, मागे वळून पाहू नये. देवता त्याच्या मागे येऊन आपले कार्य पुरे करील. देवीच्या पायातील नुपुराच्या भिनादात याप्रमाणे त्याचे मार्ग-आश्रमण

१ टीप— द्रौपदी स्वयंवराच्या वेळी अर्जुनाने याचरीतीने मत्स्यभेद केलेला आहे. श्रीक पुराणातही या सारखे प्रसंग चर्चितेले आढळतात. :

चालले असता भीमा कणिगा सगमाच्या ठिकाणी रेंतीमधून जात असता नुपुराचा आराज मुर्तींना ऐकू येईनासा झाला तेव्हा त्याच्या मनात सशय उत्पन्न झाला आणि मागे वळून पाहताच, देवीने पुढे जाण्याचे नाकारले इच्छित मार्ग पुरे होण्यापूर्वीच देवतेचे सहाय्य नष्ट झाले आणि शत्रूचा नि पात तर झाला नाही, यामुळे तो बेचैन झाला तेव्हा देवीने स्वतः त्याला श्रीफल प्रसाद म्हणून दिले आणि सेतुराजाच्या राजवाड्यात ते पोडाने अशी आज्ञा केली त्याप्रमाणे नारायणमुनींनी श्रीफल घेऊन राजवाड्यात जाऊन ते पोडले तोच आश्चर्य झाले की, त्यामधून पाच भ्रमर प्रथमतः निघून त्याचे रूपांतर सहस्रानधी भ्रमरात झाले सीतादेवीच्या पूर्वीच्या शापाप्रमाणे त्या भ्रमरांनी सेतुराजाचा वध करून चंद्रवदनीची मुटका झाली असे सांगतात की, भ्रमराचा समोहार इतका त्रास झाला की, राजाला एक क्षण निश्वासी मिळेलना शेवटी भीमा नदीच्या डोहात त्याने देहार्पण केले पुढे असे सांगतात की, आपला देह यापुढे पतीचे नित्य कर्मांला योग्य नाही, असे समजून नदीवरील ग्रामदेवता सोमेश्वराच्या चरणी प्रार्थना करीत असतानाच चंद्रवदनीचे प्राणोत्क्रमण झाले लिंग दुभंगले आणि तिचा आमदेह त्यामध्ये मिलीन झाला याची खूण म्हणून लिंगामध्ये पडलेली चौर आजही दिसते

नारायणमुर्तीची पत्नी चंद्रवदना सेतुनाथाने पळवून आणल्यावर येथील सोमेश्वराच्या मंदिरात ती व्रताच्या समाप्तीसाठी बसलेली होती शिवलिंगात देह मिलीन झाल्यावर, तेथेच शहाबाद परशीवर दोन पादुका तयार झाल्या आणि पाच भ्रमर, छिद्रे करून अंतर्धान पावले नारायणमुनि विजयी मुद्रेने पत्नीची भेट घेण्यास आले असता त्यांना हे दृश्य दिसले त्यांनी आज्ञा केल्यावरून त्या पादुका तेथून हलविल्या आणि दीड मैलावर असलेल्या देवीच्या मंदिरात मूर्तीच्या समोर स्थापन केल्या साप्रतही त्या त्याच ठिकाणी आहेत नरसिंह सरस्वतींनी याच अरण्यात अनुष्ठान केले आहे नृगोरीपीठाच्या शंकराचार्यांनी या देवीचे अष्टोत्तर शतस्तोत्र तयार केलेले आहे तसेच जगन्नाथ पंडित, मुद्दुग, लिंग मुरु, मिठल वगैरे कवींनी या देवीचा महिमा गाविला आहे. बावन शक्तिपीठांपैकी, कर्नाटकातील अज्ञात देवीक्षेत्र ते हेच असावे असे काहींचे मत आहे असे सांगतात की, विख्यात गणिती भास्कराचार्य, यांनी चारा वर्षांच्या पार्थिव पूजेनंतर दृष्टांतप्रमाणे, ही मूर्ति भीमानदीच्या डोहातून वर काढली आणि या क्षेत्री स्थापन केली

कल्याण येथील चाउक्य राजपशाची हा कुलस्वामिनी तसेच गाणगापूर येथील पुरोहितमर्ग व काही यजु शास्त्रीय ब्राह्मणांची ही कुलदेवता आहे या देवीला कोणी चंद्रालया असे म्हणतात, ती अष्टभुजास्वरूप तीस असून चांदला

परमेश्वरी अथवा चंद्रालंघा नाव का आले यासंबंधी एक दंतकथा अशी प्रचलित आहे की, एकदा आदिलशाहीच्या राजांनी त्याचे राजज्योतिषी दीक्षित यांना असा प्रश्न केला की, 'आज कोणती तिथि आहे?' वास्तविक तो दिवस अमावस्येचा होता, पण ब्राह्मणांच्या मुरातून अनावधाने 'पौर्णिमा' असा शब्द बाहेर पडला. 'जर आज पौर्णिमा आहे तर रात्री मला चंद्राचे दर्शन घडावे' अशी राजाने विनंती केली. ब्राह्मणाला आपली चूक समजून आली असता वचन पुरे करे करावे यासंबंधी विचार करीत तो विचित्रवदन घरी बसला होता. त्याच्या पत्नीने तो प्रकार जाणल्यावर 'कार्येणु मंत्री' या नात्याने तिने आपली भूमिका पार पाडली. पत्नीने देवीजवळ घरणे घरले आणि पतीची चिंता निवारण करण्यास विनविले. देवीच्या दृष्टानुसार नंतर ब्राह्मणाने रात्री राजवाड्यात गेल्यावर, आपल्या स्त्रीचे रत्नकंकण आकाशात फेकले आणि आश्चर्यकारक गोष्ट म्हणजे राजाला व इतरांना चंद्राचे दर्शन झाले.

ब्राह्मणांच्या कृत्यात काही जादू असेल आणि त्याला एकट्यालाच दर्शन मिळाले किंवा करे हे पाहण्यासाठी राजाने चारी दिशाना धोडेस्वार पाठविले. यारा कोसापर्यंत सर्वांना चंद्रदर्शन झाले अशी राजाने खात्री करून घेतली. त्या ब्राह्मणाला वशापरपरागत वार्षिक नक्त नेमणूक व इनाम जमीन दिली. ती आजतागायत त्या जोशी धराण्यात चानू आहे.

ब्राह्मणांच्या या सामर्थ्याप्रमाणे, कुलाबा जिल्ह्यातील जंजीरा संस्थानचे नवाबालाही, एका ब्राह्मणाने अमानास्यारात्री चंद्रदर्शन घडविले, असा कथामाग अन्यत्र वाचनायास मिळेल.

सुरवातीला घर व्दन्नगुंटी या ठिठाणी देवीचे स्थान आहे, असे म्हटले आहे. नारायणमुनीबरोबर हिंगुलादेवी येथपर्यंत मागोमाग आली आणि नंतर पुढे जाण्याचे नाकारले, म्हणून या क्षेत्री मूर्तीची स्थापना झाली. नारळाचा कृपा-प्रसाद नारायणमुनींना तिने याच ठिकाणी दिला. नंतर ते सन्नती येथे सेतुराजाचे वाड्यात गेले आणि श्रीपल फेकल्यावर पाच भ्रमर बाहेर आले. नरहरी नावाच्या भक्ताने या देवीची आरतीरचना केली आहे. इतरांच्या माहितीसाठी ती मुद्दाम ग्वाली देत आहे.

भीमावतीरी अंबे धरिला अवतार । वामांनी महाबळी विश्वआधार ।
मिरवितो दक्षिणे भैरव सुंदर । सन्मुख मार्कंडेय मुनिवर घोर ॥ १ ॥
चतुर्भुज दिससी नयनी सुंदर । शंख, चक्र, गदा त्रिशुळाधर ।
शेतांवर बरघर तू योगेश्वरी । रत्नराचित मुकुट शोभतो शीर्षे ॥ २ ॥

कर्णी कनकपात्र वर्तुळाकार । कमलनयनीं अंजन मिरवे सुंदर ।
 ललाटी कस्तुरीं भाळीं शेंदूर । प्रसन्न वदनी अंबे भक्ता साकार ॥ ३ ॥
 आरुढ सिंहासनी होऊनी चंद्रेला । सेतुराया पदपद सुपात्रशीला ।
 सुखरी पुष्पांचा वर्षाव केला । उदो उदोकार नाद घुमला ॥ ४ ॥
 सुखर इंद्रादिक तव चरण ध्याती । चतुर्वेद तेही माहिमा वर्णिती ।
 भक्तजनीं वांच्छा हेतु पुरताती । बालक नरहरी ओवाळी आरती ॥ ५ ॥

वरील आरती व माहिती प्र. रा. नेलेंकर, वकील, रोड, जि. पुणे यांनी पत्राने कळविली. पण देवताचे वर्णन त्यांना सांगता येईना. स्वरूपवर्णन करताना देवी चतुर्भुज आहे असे म्हटले असले तरी ती सिद्धवाहनी आहे. सेतुराजाच्या वधासाठी अवतार घेतला, त्या वेळी देवानी पुष्पवृष्टी केली, याचा संबंध देवीच्या उत्पत्तीच्या वरील कथानकाबरोबर मिळतानुळता आहे. शिवाय नावही एकच आहे. तेव्हा या क्षेत्राची चंद्रालंबा आणि प्रथम वर वर्णिलेली चादला परमेश्वरी ही एकरूपच समजावीत. दोन्ही भिन्न स्वरूपाच्या देवता नव्हेत. या देवतेच्या स्वरूपावरून बलुचिस्थानामधील हिंगुला स्वरूपाची कल्पना येते की, तेही अष्टभुजा माहिषामुरमर्दिनीस्वरूपच असावे.

गुरुचरित्र अध्याय ४४ व ४५ मध्ये या देवीच्या नावाचा उल्लेख आलेला असून दत्तभक्त हे क्षेत्रही पूज्य मानतात. असे म्हणतात की, आसपास उत्खनन चाळू असून, त्यासंबंधी अवशेष उपलब्ध होत आहेत.

(२) अजुबाई

औरंगाबाद-अजिंठा मार्गावर गोळेगावपासून चार मैलावर अनवा (अनंतपूर) गावी या देवीचे स्थान आहे. देवीचे स्वरूप म्हणजे सुमारे ३ फूट उंचीचा तांदळा आहे.

या देवतेच्या स्थापनेचा इतिहास असा समजतो की, १४ व्या शतकात तुकारामपंत नावाचे एक देशस्थ ब्राह्मण या गावी रहात असत. घरात जरी इतर सर्व मुले होती तरी मूळचाळ नसल्याने ते दुःखीकृष्टी होते. त्या गावी ते कोदेश्वर शिरळिगाची निग्य पूजा करून पुण्यमंचय करीत असत. एके समयी त्या गावी काही बैरागी लोक आले आणि त्या शिवालयात वस्तीला उतरले असता, तुकारामपंतानी त्यांना आपल्या घरी भोजनाला बोलविले. ती सर्व मंडळी पाटावर बसली असता घरातील मुलाना त्याच्याबरोबर पंक्तीला बसविण्यास त्यांनी सांगितले. तुकारामपंतानी मूळचाळ नाही असे उत्तर देताच ती मंडळी भोजन न घेताच

उठली, कारण निपुत्रिकाचे घरी भोजन करणे त्या पेशाला उचित नव्हते. तुम्हारामपताना ही गोष्ट मनापासून टोचणी देऊ लागली व ते वैचेन झाले.

शेवटी त्यांनी घराचा त्याग केला आणि तुळजापुरी मातेच्या सेवेसाठी राहू लागले. मग्नोभागे १२ वर्षे सेवा केली नित्य पलाहार घेऊन राहिले तरी मातेची कृपा होईना. असले जीवन जगण्यापेक्षा मातेच्या चरणी प्राणत्याग करण्याचे ठरवून शारदीय नवरात्राच्या होमाच्या वेळी बलिदान करण्याचे निश्चित केले. आदल्या दिवशी देवीने दृष्टान्ताने सांगितले की, 'नरबलीने होमकुड अप्रतिन करू नये.' सात जन्म त्याचे दैवात पुत्रलाभ नसल्याने काही करता येण्यासारखे नाही ' या दृष्टान्तामुळे त्याच्या मन अधिकच निराशामय झाले आणि इतके जन्म निपुत्रिक राहण्याचे तर बलिदान करणेच योग्य होय. म्हणून त्याचा निश्चय दृढ झाला शेवटी भक्ताच्या निमहासाठी देवीने त्याच्या वशी स्वतः मुलगी म्हणून जन्म घेऊन फक्त पाच वर्षे राहावयाचे मान्य केल्यावर, त्याने आपला निश्चय बदलला.

कालांतराने त्याला कन्यात्वन होऊन दिवसामासी घरी धावू लागले. बालपणीच तिने काही चमत्कार केले आणि आपला जन्म अजरामर केला. एके वेळी राजरस्त्याने राजाचा राजिना चालला असता, त्या मुलीने पृच्छा केली की, 'पेट्यामध्ये काय भरून चालले आहे ?' रस्तेदारांनी चेष्टेच्या स्वरात उत्तर दिले की, 'त्यामध्ये दगड भरले जाते' राजिना इष्टस्थळी पोहोचल्यावर, रस्तेदारांचे पेट्यामध्ये दगड निघाले.

हे वृत्त राजाला समजल्यावर त्या मुलीला बोलावून घेण्यात आले व तिची सर्व चौकशी झाली तो राजा मुष्ट प्रकाराने उस्त झाला असल्याने आणि ही मुलगी कदाचित आपणाला मुक्त करील, या श्रद्धाभावनेने, आपला रोग नष्ट करण्यास सांगितले साग्रत ज्या ठिकाणी मंदिर आहे, त्याच्या जवळच तिने एक जागा दाखवून तेथे पिबर खोदण्यास सांगून त्या पाण्याने स्नान केल्यास तो रोगमुक्त होईल असे वरदान दिले. आश्चर्य असे की रस्तेदारांचे त्या प्रमाणे पिढीरीवील पाण्याने तो रोगमुक्त झाला. या उपकाराची स्मृति म्हणून राजाने एक मोठा मळ्या देवाच्या दैनंदिन गर्वासाठी इनाम दिला आणि अद्यापि तो त्याच मंदिराकडे आहे

देवीने तुम्हारामपताच्या घरी राहण्याची मुदत मरली आणि आपले नवतार कार्य संपवून ती निघून गेली स्मशानातून परत येताना तुम्हारामपताना पुन्हा

अतिशय दुःख झाले आणि देवीची प्रार्थना केली. त्या वेळी त्याच्या कानी शब्द आले 'मी घरी येत आहे. पण मार्गामध्ये मागे वळून पाहू नये,' तुकारामपताना आनंद झाला आणि घरी येण्यास निघाले, पण कानी ऐकलेल्या शब्दावर विश्वास बसेना आणि काही अंतरावर मागे वळून पाहताच मुलीने दर्शन दिले आणि ती अदृश्य झाली. ती ज्या ठिकाणी विहिरीजवळ अदृश्य झाली, त्याच ठिकाणी मंदिर बांधून तादळा उभा करण्यात आला आहे. चैत्र शुद्ध ८ रोजी येथे मोठी जत्रा भरते साप्रत तेथील मठात एक स्वामी आहेत. त्याच्या अगात देवीचा संचारही होतो आणि यावरून ते एक जाग्रत स्थान मानले जाते.

(निवेदक, कमलाकरबुवा औरंगाबादकर)

दासगणू महाराजांनी गोदावरी महात्म्य नावाची पोथी लिहिलेली असून, त्यामध्ये मोगरे घाटावर हे मंदिर आहे असा उल्लेख केला आहे. याच देवीला भिळी, भद्रा, कालिका, मुक्तेकेशी, या नावाने संबोधतात. शवासुराच्या युद्धामध्ये अजैका देवीला त्याने गिळून टाकल्यावर, त्याचे पोट पोडून ती बाहेर आली व गौड गावी वस्ती केली असा उल्लेख आहे. यशकुंडातून अजैका देवीचा जन्म झाला म्हणून ती त्या नावाने प्रसिद्ध झाली. या अजैका नावाचे रूपांतर अनुबाई नावा मध्ये झालेले असावे असे दिसते (गोदावरी महात्म्य, पृ. ९५)

(३) कमलादेवी

करमाळे हे सोलापूर जिल्ह्यातील एक तालुका ठिकाण. त्या गावी शहराच्या पूर्वदिशेला अर्ध्या मैलावर हे देवालय आहे. हे स्थान उच्च टेकाडावर आहे. रातराजे निंबाळकर यांच्या जहागिरीचा हा गाव असून गत वैभवाची साक्ष देण्यासाठीच जणू एक मुईकोट विला तेथे उभा आहे. रावराजे स्वतः अत्यंत धार्मिक भावनेचे असल्याने प्रति मंगळवारी तुळजापुरी जाऊन मातेचे दर्शन घेत असत. त्याच्या एकनिष्ठेवर देवी प्रसन्न होऊन धर मागण्यास सांगितले असता राजे म्हणाले, ' आईसाहेबानी मजबरोबर गावी चलावे म्हणजे जास्त सेना करता येईल. ' देवीने ते मागणे दिले. ' गावी जाईपर्यंत व इच्छित स्थळ येईपर्यंत मागे वळून पाहू नये. ' अशी आज्ञा केली. झाले, याप्रमाणे राव राजे पुढे आणि देयता मागे याप्रमाणे चालत असता करमाळा गावच्या शिवारांत आल्यावर राजाने साशंक होऊन मागे पाहताच देवीने दर्शन देऊन त्वरेने गुप्त झाली.

रातराजे यांना पार वाईट वाटले. देवी जेथपर्यंत आली त्याच ठिकाणी त्यांनी मंदिर बांधून देवीच्या मूर्तीची स्थापना केली. रातराजे दर्शन घेण्यापूर्वी ज्याप्रमाणे नदीचे दर्शन घ्यावे लागते, त्याप्रमाणे या देवीच्या ठाण्याचे दर्शन होते आणि नंतरच टेकाडावर मंदिरात मूर्तीचे दर्शन घडते. तुळजापुरातून

भवानी देवी येथे आली असल्याने तिचेच स्वरूप या ठिकाणी स्थापन झालेले आहे, पण तिला तुफाई, अंजामभवानी, जगदंबाभवानी, आदिशक्ति व कमळादेवी या नावाने संबोधिले जाते. विशेषतः कमळादेवी हे नाव जास्त प्रचारात आहे. कमळाचे आलय = कमळालय = करमाळालय = करमाळा हे नाव प्रचारात आले असून गावाच्या नामानरून देवीला हे नाव आले असणे.

मंदिराचे सर्व बांधकाम पाषाणाचे असून एकूण ९६ खानावर त्याची उमारणी आहे. पूर्व-पश्चिम बाजूस दोन प्रवेशदरवाजावर मोठी गोपुरे आहेत. मंदिराच्या आतील भागी ६० ओवऱ्या आहेत. मंदिराचे सर्वच काम आणि शिपर अतिशय कलागुसरीचे असून तीन गगनचुंबी दीप्ताळा मन आकर्षून घेतात. असे म्हणतात की, सुमारे २० मैल परिसरानून या दीप्ताळाचे दर्शन घडते. दर पौर्णिमेला त्या जेव्हा रात्री पाजळल्या जातात, तेव्हा 'आईचा छमिना' निघाऱ्याची ती निशाणी समजून सर्वांची मने तिकडे ओढली जातात. या मंदिराला लागूनच महादेव, विष्णु, सूर्यनारायण, गणपति आणि उत्सवमूर्ति भवानी याची मंदिरे आहेत.

देवीचा मुख्य उत्सव कार्तिक पौर्णिमेपासून वद्य ४ पर्यंत चार दिवस चालतो. या काळात दररोज दुपारी व सायंकाळी, देवीच्या उत्सवमूर्तीची मिरवणूक सिंह, घोडा, हत्ती, नदी, फाळवीट, मोर, गरुड इ. इ. तुळजा-भवानीच्या वाहनाप्रमाणेच असणाऱ्या वाहनावरून निघते. ५० सहस्राच्या वर यात्रिक त्या दिवशी उपस्थित असतात. २८ सेवेकरी वक्षपरपरा या ठिकाणी सेवेला आहेत. यात्रेच्या दिवशी कुस्त्याचा पड होऊन बक्षिसे वाटली जातात. मंदिराची व्यवस्था साप्रत पंचसमिति पाहते. सरकारी तिजोरीनून सालीना २७१४ रु. देवीच्या खर्चाप्रीत्यर्थ मिळतात.

सोलापूर भाग पाणीटचाईचा असल्याने, मंदिराजरीवरच या ठिकाणी एक अष्टकोनी विहीर, सुमारे १०० फूट खोलीची बांधलेली आहे. ९६ पायऱ्या उतरून आत उतरता येते. पूर्वी विहिरीनून पाणी बाहेर खेचण्यास, मोटेला एक हत्ती बांधला जात असे. मासाठी, त्याला हत्ती-विहीर असे नाव प्राप्त झाले.

मंदिरातील भवानीची मूर्ति, शिल्प व पाषाणाची उत्तम सोय यामुळे या भागात हे एक प्रख्यात ठिकाण मानले आहे.

(पुरुषार्थ, जून १९६३, पृ. ३६०)

(४) कोंडणपूर देवी

पुणेसातारा मोटारमार्गावर खेड-शिवापूर या नावाचे एक गाव असून तेथून पश्चिमेला पाचसहा मैलवार कोंडणपूर नावाचे खेडेगाव आहे. या देवीचे

स्थान या भागात प्रसिद्ध आहे. इतिहासप्रसिद्ध सिंहगड किल्ल्याचे पूर्वाचे नाव कोंडाणाकिल्ला असेच होते आणि या गावावरूनच ते नाव आले होते. पण पुढे शिवाजी राजाच्या वेळी तानाजी मालुसरे याजकडे मोंगलाकडून गड सर करण्याची कामगिरी सोपविण्यात आली, ती त्याने प्राणपणाने पार पाडली व त्याच्या स्मृतीसाठी गडाचे नाव सिंहगड असे ठेवण्यात आले. हा सर्व इतिहास महाराष्ट्रीयसमोर आहेच. या मंदिराची बांधणी हेमाडपंती आहे. याचाच अर्थ ते निदान बाराव्या शतकातील असावे. गामान्यासमोर समामटप, नगरखाना व कळसयुक्त शिखर आहे. गामान्यामध्ये देवीची मूर्ति सुमारे साडे तीन फूट उंचीची काळ्या पाषाणाची आहे. ही मूर्ति चतुर्भुज अमून हातात तरवार, ढाल, आणि खालच्या उजव्या हाती त्रिशूल अमून तो महिषामुराचे पाठीत खुपसलेला आहे. खालच्या डावे हाताने माहिषामुराच्या मुख धरलेले आहे. उजवा पाय महिषाचे पाठीवर अमून तिचे बाह्य सिंह जणूच उभा आहे. या वर्णनावरून ही देवता म्हणजे महिषामुर-मर्दिनीचेच स्वरूप होय. सातव्या शतकात महिषामुरमर्दिनीच्या मूर्ति चतुर्भुज व वरील वर्णनाप्रमाणे करण्याची शिल्पकला होती, हे वेळूळ येथील सद्यस्थ शिल्पावरून ध्यानात येते. तेव्हा काही भक्तमंडळी या देवतेला तुकाई अथवा अंबादेवी म्हणत असले तरी स्वरूप महिषामुर-मर्दिनीचेच होय.

या क्षेत्री देवतेची स्थापना कशी झाली, याचा इतिहास मनोवेधक आहे. सुमारे दहाव्या शतकात या भागात एक नामवंत देशमुखाचे घराणे बसलेले करून होते. त्याच्या मुलाचा विवाह झाल्यावर जी सूनवाई घरात आली, तिची अलौकिक वर्तणूक या देवतेच्या स्थापनेला कारणभूत झाली. रात्री घरामध्ये सर्वत्र साममूम झाली म्हणजे ती घरातून बाहेर पडे आणि अंधारातून, काट्यामुट्यातून, डोंगर कपारीतून बाट काढीत एकटीच, तिच्या घरापामून सुमारे आठ-दहा मैल अंतरावर असणाऱ्या रामकडा या डोंगरमाथ्यावर जाई. तेथे असलेल्या गुहेमध्ये प्रवेश करून देवतेचे पूजन करी आणि पुन्हा परत घरी येऊन झोपत असे.

या देवतेच्या स्थानाची मांडणी मित्रोप लक्षात ठेवण्यासारखी आहे; आणि संरक्षणाचे दृष्टीने किती कल्पकता बापरली ती उद्बोधक आहे. डोंगर-माथ्यावर गुहा पोहोचतांना लहानशा प्रवेशद्वारातून आत जाण्याचे. नंतर २० फूट लांबाईची आणि गुढगाभर पाण्याच्या टाकीतून पुढे सरकार्याचे पुन्हा एका लहानशा प्रवेशद्वारातून आत येण्यावर तशाच लांबीकडीच्या पण कमी-इतक्या गोळ पाण्यातून दुसऱ्या बाजूला येण्यावर देवीचे दर्शन घडावयाचे. येथे देवीची मूर्ति अर्थातच डोंगरकडा वोरून तयार झालेली आहे. इतक्या कटेकोटाने देवीचे स्थान तयार करण्याचे कारण म्हणजे एव तर परस्परमीयापातून, घास, न

व्दाना, अथवा साधनाया यात स्थान प्राप्त व्हावे साधासुधा मनुष्य इतक्या
 सकटानून देवीप्रत पोहोचणारच नाही.

सूनगाईंचा याप्रमाणे नित्य कार्यक्रम चालू असता दुष्ट वृत्तीच्या शेजाऱ्यांना ही वर्तणूक आरडली नाही. भलत्याच सशयगोर वृत्तीने पछाडलेल्या या माणसांनी तिचे सायू-सासऱ्याचे कान पुकले, दर्शन घेण्यापर नदी येणार अशी कुणकुण 'सूनगाईंच्या कानापर आली. तेव्हा शेवटच्या दर्शनाचे वेळी तिने मातेचे मनोभावे

तिने आर्तस्वराने देवीला

तिने तावडतोच दर्शन

३८० अट नेहमीप्रमाणे

१ याप्रमाणे देवी आणि

गणपूरजगल आला, तेव्हा

● ਜੀ ਹੋ ਪਾਠਿਆਸਾਡੀ ਤਿਨੇ

नवाईनी कराराचा भग

मदिर बाधण्याचा सद्व्योग

[illegible]

1. *Chlorophyll a* and *Chlorophyll b* were determined using a spectrophotometer (Shimadzu UV-1601) at 663 nm and 646 nm, respectively. The concentrations were calculated using the following equations:

१. अनेक शुभम्या आहेत

एजाइ, हिरावाइ यच्चा

ॐ स्वरूप भूषण एका

• त्यालाच हिराबाई असं

1. मार्गदर्शक वचन पश्चात् या
लोकादि विष्णुः — २२

ण या ठिकाणी नवरात्रही
होई. होई.

य अस का, हामिहवनचि

साद, अगरा पुढी परत

तिनू सवकाल पणि असत
होये

क होता

देविभक्त प्रिय वाचकहो,
आदिशक्ति जगदंबा रूपवत होऊन तिने मजकडे
सेवानिवृत्तिचे काळांत, तिचे सत्य स्वरूप विश्वजनेला
दाखविण्याची कामगिरी सोपविली. ती यथाशक्ती--
यथामती, ४ भागात आपणाला सादर केली.
आपणही सक्रीय सहानुभूतीने ती गोड मानून
धेतेली, त्याबद्दल आपणाला धन्यवाद.
सपादकाला आपले अखंड आशीर्वाद लाभवेत.

प्र. ६७ प्रमुख सचिव

22-22-22

मुद्रा-६२.

डोंगरावरील रामकडा हे ठिकाणही पार रमणीय आहे. वरचा रामकडा णि खालचा रामकडा असे दोन भाग आहेत. वर जे देवीचे वर्णन आले हे ते वरचा रामकडा येथील होय. खालच्या रामकड्यातही देवीचे स्थान नून, त्या ठिकाणीही गणपति व राम लक्ष्मणाच्या मूर्ति आहेत. वाट अतिशय णीण असल्याने खालच्या ठिकाणापर्यंत सहसा कोणी जात नाही असे सांगितले ते की, वरच्या रामकडात जर लिंबे टाकली तर ती कोंडणपुरी गोमुखातून

बाहेर पडतात. दोन्ही स्थाने जरी अलग असली तरी शिल्पकारांनी, भूमिगत कलाकृतींनी ती एकजीव वेलेली असावीत. दृष्टीपाहून बचाव म्हणून किट्यामध्ये जसे भुयारीमार्ग असत, तद्वतच पाणी शुद्ध राखण्यासाठी ही व्यवस्था असावी. न्यंबकेश्वरी डोंगरावर असलेल्या गंगेच्या उगमकुंडातील पाणी याप्रमाणे तेथे गुप्त होऊन खाली गात्रात कुद्यातर्ततीर्था येते असे भाविक मानतात.

या क्षेत्राची महती ऐकून दक्षिण हैद्राबाद येथील सरदार घराण्यातील एक मुसलमान सरदार, महारोगाने व्याधीमस्त झाल्यावर, कोणा सत्पुरुषा-या आदेशा-प्रमाणे या ठिकाणी सेवा करण्यासाठी एकटा येऊन राहिला. मजल दरमजल करीत तो एकटाच आलेला होता. रामकृष्णार पाण्यात त्रिकाळ स्नान करायचे आणि निवातपणे देवीची सेवा करायची हा नित्याचा श्रम होऊन बसला. सेवेचे फळ त्याला मिळाले आणि तो व्याधीमुक्त झाला.

या क्षेत्राच्या देवीच्या तुकाई नाव येण्याचे जे कारण लेखकाने दिले आहे, ते सर्वसाधारण भौगोलिक वस्तुस्थितीला धरून नाही, याचे विवरण तुकाई देवीच्या प्रकरणी पहावे. (देवीकोश, खंड १, पृ. ३२३-३२४ व खंड २, पृ. १७८-१८४ पहा.)

(अंबा-तुकाई महात्म्य, ले. बापू गोखले यांच्या आधारे)

(५) छेला सोमनाथ

प्रभासपट्टण येथे सोळाव्या शतकामध्ये एक हिंदु-नरेश राजा राज्य करीत होता. त्याला एक अतिशय सुस्वरूप कन्यका होती. ती विवाहयोग्य झाली असता, एकदा अनपेक्षितपणे शेजारच्याच राज्याच्या अधिपतीने—एका मुसलमान शहाजाघाने—त्या हिंदु-नरेशाजवळ मुलीच्या लग्नाचा विषय काढला आणि आपण स्वतःच राजाजवळ तिला मागणी घातली. हिंदु-नरेशाने प्रारंभी प्रारंभी ह्या गोष्टीस कट्टर विरोध दर्शविला आणि त्याला मुलगी देण्यास साफ इन्कार केला. परंतु पुढे अधिक विचार करता आपल्या दुर्बलतेच्या जाणीवेमुळे, प्रतिकूल परिस्थितीमुळे आणि या सुस्वरूप मुलीपायी नसते वैर उत्पन्न होऊन युद्धाचा प्रसंग उद्भवून सर्व राज्य बेचिराज होईल, या भीतीमुळे त्याला आपला निर्णय बदलावा लागला आणि त्यामुळे हा हिंदु-मुसलमान विवाह घडून आला. (हीच भेदरटवृत्ति त्या काळी रजपूत राजांमध्ये प्रचलित होती.)

हिंदु-नरेशाची ती सुस्वरूप मुलक्या अतिशयच शिवभक्त होती. मनातून तिला हा विवाह अजिबात मंजूर नव्हता. सासरी जाण्याची वेळ जवळ येऊन ठेपली, तेव्हा ती नवपरिणीता सोमनाथाच्या मंदिरात गेली, भक्तिभावाने तिने

महादेवाची पूजा केली आणि देवादारी धरणे धरून बसली. आपल्यावर आलेला हा निपणित प्रसंग टळाना म्हणून निमग्नचित्ताने तिने शमूरायाची निवणी केली. आता तेवून गेल्यावर पुनरपि रूधीही आपल्याला महादेवाचे दर्शन घडणार नाही, या निचाराने तर ती कल्पनातीत शोकाकुल झाली.

अपेक्षे तिने आर्तस्वराने मारलेली हाक ऐकून गररांना तिची दया आली. ते प्रसन्न झाले आणि पित्याच्या प्रेमळपणाने म्हणाले, 'वरम् ब्रूहि, वत्से, वरम् ब्रूहि।' तेव्हा राजकुमारी त्यांना म्हणाली, 'देवा, आपण जर मजवर पूर्णाप्ताने प्रसन्न झाला असाल, तर माझ्या हातून होणाऱ्या आपल्या सेवेत गड पडू नये म्हणून आपण माझ्या सासरी, एका परधर्मीयाच्या घरी यावे आणि अशा प्रकारे आपली नित्य सेवा करण्याचे सुभाग्य मला प्राप्त व्हावे.' शिवशभूनी 'तथास्तु' म्हणण्यापूर्वी तिला एक अट घातली. ते तिला म्हणाले, 'तू जेव्हा सासरी जाण्यास निघशील, तेव्हा तू दुसरा एक रथ घेऊन त्यावर ज्योतिर्लिंगाची प्रतिकृती ठेव, म्हणजे मी त्यात सूक्ष्मरूपाने प्रवेग करीन. नंतर माझा रथ तुझ्या रथामागोमाग जाईल, परंतु तुझे घर येईपर्यंत तू एक गोष्ट कटाक्षाने पाळाऱ्याची ती ही की, जापले रथ घरी पोहोचेपर्यंत तू चुकूनदेखील मागे वळून माझ्या रथाकडे पाहण्याचे नाही कवूल आहे तुला ही अट?' 'हो, हो, अगदी शमर टप्के कवूल।' राजकुमारीने खुलीजवाब देऊन शकरांची ती अट मान्य केली.

राजाने मुलीच्या पाठवणीची सर्प तयारी केली त्याचप्रमाणे महादेवाचा यही त्याने तयार केला त्याने एका रथावर सोमेश्वराची लिंगमूर्ति ठेवून दिली. राजकुमारीचा रथ चातू लागताच हा रथही तिच्या रथामागोमाग चातू लागला परंतु काही अंतर गेल्यावर अनवधानाने सहज म्हणून राजकुमारीने मागे वळून ग्राहिले, सोच काय चमत्कार! तो रथ भग्न झाला आणि सोमेश्वराचे लिंग भूमीवर स्थिर झाले. राजकुमारीने ते लिंग पुन्हा उचलून रथावर ठेवण्याचा पुष्कळ यत्न केला, पण व्यर्थ! राजकुमारीला अतिशय वाईट वाटले ती हमसाहमशी रडू लागली परंतु त्याचा आता काय उपयोग होता? 'अर पछताये क्या होत, गर चिडियो चुग गयी खेत?' ती त्या लिंगाजवळ उरून शोक करू लागली. कारण आता तिला त्या शिवलिंगाविना सासरी जाणे भागच होते आपल्या प्राण-प्रिय देवतेच्या पूजेला ती सर्वस्वी अंतरणार होती.

सासरी निघालेली नववधू तिथेच बसून शोक करू लागली, पुढे जाण्यास निघेना तेव्हा तिला नेण्यासाठी आलेले मुसलमान शिपाई व इतर नोकरबर्ग यांनी तिला उलजरीने उचलून रथात ठेवण्याचा यत्न चातू केला महादेवाची पूजा

आता कायमची अंतरणार. आपल्या शरीराला परपुरुषाचा स्पर्श झाला आपल्याला हिंदु म्हणून यापुढे वागता यावयाचे नाही, या निचाराने तिचे चित्त भांबावून गेले. एक क्षणभरच मन ताळ्यावर ठेवून तिने कसला तरी विचार केला, दृढ निश्चय केला आणि अगातले सारे बळ एकवटून तिने त्या यवनाच्या वाहुरूपी यमपाशातून आपली मुटका करून घेतली. मागेपुढे कोठेही न पाहता ती सुसट धावत मुटली दगडाधोड्याची-भाटवाकुट्याची पर्वा न करता ती एखाद्या पिसाट्यासारखी धावतच होती. तहानभूक मिसळून रानावनातून ती पळतच होती. आपल्या अस्ताव्यस्त अवताराकडे आणि शारीरिक जरामाकडे दुकूनदेखील न पाहता तिचे पाय जमिनीला मागे रेटितच होते. अखेर ती एका उंच पर्वतार गेली. सफ्टाने व्याकुळ झालेल्या एखाद्या मुलीने आपल्या मातेच्या किंवा पित्याच्या कुशीत तोंड खुपसून आपल्या अभ्रूना वाट मोमळी करून घ्यावी, त्याप्रमाणे या राजकुमारीने पर्वतरूपी पित्याच्या ग्राहुपाशात शिरून नि त्याच्या निगाल बधावर मान ठेऊन आपले दुःख त्याला निवेदन केले. अखेर ती त्या पर्वताच्या माथ्यावर गेली आणि खाली असलेल्या गोल दरीत 'शकर, शकर, जय शिवशकर' असा नामोन्चार करीत खुशाल तिने आपला देह झोकून दिला. आत्मसमर्पण करून ती राजकुमारी, पतिव्रता साध्वी झाली. कैलासाप्रत पोहोचून ती खरोखरीच 'बैलासवासी' झाली.

शंकराचे लिंग जेथे भूमीवर पडले तेथेच नंतर कालांतराने मंदिर उभारले गेले आणि त्याला देला सोमनाथ हे नाव मिळाले.

(कव्यार्णव क्षेत्रक, वर्ष १९५७, पृष्ठ ४२०)

(६) दंतेश्वरी

वस्तर वनसें बन नहिं, चक्रकोट प्राचीन ।

काकतीय नृप वंश जहां, राजत बहु कालीन ॥

या लोकगीताचा अर्थ असा की, साप्रतचे जगदाळपूरचे प्राचीन नाव चक्रकोट असून या ठिकाणी काकतीय वंश राज्य करीत होता. रामायणातील उल्लेखानुरूप असे दिसते की, हा भू प्रदेश रामपदस्पर्शाने पावन झालेला आहे. कारण वस्तरचा भाग दडकारण्यातच मोडतो शक्तिणी डाकिनी सगमानरच दत्तेवादा हे शहर आणि त्याला लागून असलेल्या एका उंच डोंगराला आदिवासी जनता 'भगवानची गुढी' म्हणतात. तेथून काही अंतरावर जगदाळपूर आहे. वस्तर नाव येण्याचे कारण असे दिले जाते की, पूर्वी या क्षेत्री बांधूचे मोठे जंगल होते आणि त्याला बांध तरी म्हणत. त्याचाच अपभ्रंश पुढे वस्तर असा झालेला असावा.

वन्हाड प्रांताच्या दक्षिणेस वस्तर नावाचे एक संस्थान आहे. तेथे आदिवासी जमातींची वस्ती असून तो भाग जंगलसंपत्तीसाठी अतिशय प्रसिद्ध आहे. जगदाळपूर हे त्या संस्थानाचे राजधानीचे ठिकाण होय. दंतेवाडा हे देवीचे स्थान आहे. या देवीला कोणी 'दांतवाळी देवी' अथवा 'माणकेश्वरी' असेही म्हणतात. या देवीचा इतिहास अतिशयच मनोरंजक आहे. शंखिणी आणि डाकिनी या दोन नद्यांच्या संगमावर हे गाव वसलेले आहे.

सध्याचे वस्तराधिपति भंजदेव हे आपला संबंध हस्तिनापूर येथील पंडु घराण्यापर्यंत नेतात. पाडवाचा एक वंशज वीरभद्र ह्याला दिङ्नीश्वरी देवीने एक अमोघ बाण प्रसाद म्हणून दिलेला होता. काही काळानंतर वीरभद्राने मथुरा ह्या गरी स्थानावर केले. तेथे जाऊन देवीची आराधना केल्यावर भुवनेश्वरी देवीने त्याला एक विशुद्ध प्रसाद म्हणून अर्पण केला. पुढे त्या धामधुमीच्या काळात वीरभद्राचा सर्वच वंश आपले नशीब काढण्याच्या उद्देशाने जयपूर (मद्रास) येथे गेला. त्या वेळी तेथे वीरकेशरी नावाचा राजा राज्याधिपति होता. वरंगळ येथे असलेले काकतीय वंशाचे राजे या काळी अतिशय प्रबळ समजले जात होते. परंतु वीरकेशरी हा त्याचाच माझलिक आहे, असे समजताच वीरभद्राचे वंशज वरंगळ येथे गेले. त्या ठिकाणी दंतेश्वरी या नावाची एक देवी त्या समयी पुष्कळच प्रख्यात होती. तिची सेवा त्या वंशाने केली असता देवी त्यांना प्रसन्न झाली आणि तिने एक तलवार प्रसाद म्हणून दिली. कोणी कोणी असे म्हणतात की, तो काकतीय वंश हाच वीरभद्राचा वंश होय. तो अमोघ बाण, तलवार आणि विशुद्ध ही देवीने प्रसाद म्हणून दिलेली तीन हत्यारे आजही अस्तित्वात असून ती देवळात आपल्याला पाहण्यास सापडतात.

इ. स. १४२४ मध्ये काकतीय राजा प्रतापरुद्र, याचा अहमदशाहा बहामनी याने पराभव केल्यावर, प्रतापरुद्राचा भाऊ अनामदेव हा तिथून पळून जाऊन त्याने जगदाळपूर येथे आपले स्वतंत्र राज्य स्थापन केले. अनामदेवानेच बहुधा आपली कुलस्वामिनी दंतेश्वरी हिला वस्तर येथे आणले असावे. येथील राज-घराण्याचा इतिहास अकराव्या शतकापासून उपलब्ध आहे. अनेक शिलालेखांचा आधार घेता उपरिर्निर्दिष्ट माहिती मिळते.

अनामदेवाच्या विनंतीला मान देऊन दंतेश्वरी देवीने जगदाळपूर येथे जाण्याचे मान्य केले. परंतु तत्पूर्वी त्याला अशी अट घातली की, गावी पोहोचे-पर्यंत त्याने चुकूनदेखील मागे वळून पाहण्याचे नाही. राजा पुढे नि देवता त्याच्या मागोमाग ह्याप्रमाणे ही जोडगोळी वरंगळ येथून निघाली. जाता जाता शंखिणी नदीपर्यंत राजाच गावाजवळ हे दोघेजण आले असता नदीकाठच्या

वाळूमधून मार्ग आक्रमण करताना देवीच्या पात्रलाचा जागाज राशाला ऐकून आल्यामुळे, त्याने सहजगत्या माने वळून पादाताच, भक्ताने आपली अट मोडली म्हणून देवीने पुढे जाण्याचे नाकारले ती तेथेच ठाण माडून बसली ह्याचसाठी राजाने नदीकाठी मंदिर बांधून देवीची त्याच ठिकाणी स्थापन केली अदृश्य होण्यापूर्वी देवीने राजाला वर दिला की, ' २२ पिढ्यापर्यंत मी राजवशाचे रक्षण करीन '

दत्तेश्वरी ही देवता संपूर्णतः काळ्या पाषाणाची असून मुख्यतः तिचे दात बाहेर आलेले असल्यामुळे तिला दत्तेश्वरी हे नामाभिधान प्राप्त झालेले आहे. एरव्ही ही देवी अष्टभुजा महिषासुरमर्दिनी स्वरूपाची आहे कोणी असेही मानतात की, या शहरी अनामदेव येण्यापूर्वी नागवशीय राजे राज्य करीत होते त्याची बुलत्वाभिनी मनसादेवी ऊर्फ माणकेश्वरी जी होती ती ही होय अनामदेव ह्याने नागवशाचा परामर्श करून आपले स्वराज्य त्या ठिकाणी स्थापन केले, असेही कोणी मानतात दत्तेश्वरी देवीच्या मंदिरामध्ये नारमूर येथून आणलेल्या अनेक ल्हान ल्हान देवता आहेत मनसादेवीचे स्वरूप हे अष्टभुजादेवीपेक्षा फारच निराळे असल्यान, नागवशाची हीच देवता होती असे मानता येत नाही ' मंदिरातील इतर देवतांमध्ये मनसादेवीची एग्यादी मूर्ति असावी आणि त्यामुळे नागवशाभिमानी लोकानी तिला माणकेश्वरी समजले असो दत्तेश्वरी देवीचे स्वरूप अविशय उग्र आणि भयानक असून ते पाहाताच आपल्या मनात विलक्षण भीति उत्पन्न होते देवीच्या तोंडातून बाहेर आलेले दात हेच तिच्या मूर्तीच्या भयानकतेचे कारण असावे देवीच्या वार्षिक खर्चासाठी यस्तराधिपतींनी १४४ गावाचे उत्पन्न लावून दिलेले आहे. येथील राजा हाच देवीचा महापुजारी होय

ह्या देवीचा जोडीदार अथवा मैत्र ह्याचे नाव बुराणेन ऊर्फ ठाकूर हे असून ह्याला कोणी शस्त्र असेही म्हणतात यदापरंपरेनुसार ह्या देवीच्या पूजा जेव्हाची व्यवस्था जिना या घराण्याकडे आलेली आहे

या देवीचा पूवा नररली देण्याची चाल होती असे म्हणतात की, सा १/३० पर्यंत दरवर्षा सुमारे पचवीस माणसांचा नरवली या देवीला राजघराण्या वळून देण्यात येत असे परंतु पुढे सन १८५५ पासून ब्रिटिश सरकारने ही चाल बंद केली देवीच्या साथीच्या निवारणार्थ अथवा ल्हान मुलाना दात येताना घास न व्हावा म्हणून या भागातील आदिवासी गोंड जमात या देवीला नयस

१ टीप—' भारतीय संस्कृति कोशकार ' मान असे म्हणतात की, नागवशीय राजांनीच हे मंदिर बांधले आणि ती त्याची आराध्य देवता होती.

करीत असत. आजही त्या जातीची ह्या देवीवर गाढ श्रद्धा आहे. ह्या शहरी मामामांजाका मंदिर, नारायणपाल, खुरिआराणी यांची मंदिरे आहेत.

(छत्तीसगड जिल्हा गॅझेट, पृ. ३३७ व जेम्स धार्मिक कोश ६-८५०)

सन १९६१ साली येथील राजावर जेव्हा संकट आले आणि भारत सरकारकडून त्याचे राज्याधिकार काढून घेण्यात आले, तेव्हा आदिवासी जमातीने या देवीची उपासना करून राजाच्या वाजूने स्तूपच चळवळ केली होती, हे सर्वश्रुतच असावे. राजा व प्रजा ह्याच देवतेच्या सामुदायिक भक्तीमुळे एवढे आलेली होती.

वसंततिलका

दंतेश्वरी प्रथित वस्तर प्रांत भार्गी ।

देवी स्वरूप परि अष्टमुजा पहावी ॥

अर्पितसे नरवली तुज पूर्वी राया ।

आदीजनासह तुझ्या नमितो पदां या ॥ १ ॥

(७) नाथद्वारा

मारवाटप्राती लोहमार्गीवर नाथद्वारा या नावाचे एक स्थानक आहे. येथील केशव देवतेची मूर्ति मथुरेजवळ गोमर्धन पर्यंतार होती. परंतु मोगल अमदानीत जेव्हा मूर्तिभजन सुरू झाले, तेव्हा मूर्तीच्या संरक्षणासाठी तिच्या तेथून हलविण्याचे भक्तगणानी ठरविले. सन १७७१ साली अश्विन पौर्णिमा शुक्रवार या दिवशी मंदिराचे बडे दाऊजी पुजारी यानी ती मूर्ति एका रथामध्ये घाटून दक्षिणेकडे निघाले. मार्गामध्ये कोटा, बुंदी, जोधपूर, पुष्कर, कृष्णगड या शहरा-वरून पुढे जात असताना सिंहाड गावी चारू रस्तून बसले व पुढील मार्ग तुंडित झाला. बहलभपंथीय लोक या देवतेचे भक्त असल्याने मूर्ति गुजराथकडे न्यावयाची होती. परंतु मूर्तीच्या मनावून नदाचित् या भागाकडे याण्याचे नसल्याने ते चारू त्या प्राती रस्तून बसले असावे. वाहकाना खूप प्रयत्न करूनही चारू बरती निघेना, त्याचा नाईलाज झाला.

कर्मधर्मसंयोगाने ही वार्ता मेवाडचा महाराणा राजसिंह याच्या कानी गेली. तो जातीने त्या ठिकाणापर्यंत आला आणि त्याने तेथेच मूर्तीची स्थापना करण्याचे ठरविले. सन १६७३ फाल्गुन वद्य ७ शनिवार या दिवशी मूर्तीची स्थापना झाली. आज ते स्थान नाथद्वारा म्हणून प्रसिद्ध आहे. अनेक कोटींची संपत्ति मंदिराच्या मालकीची आहे.

कालांतराने औरंगजेब बादशहाने या स्थानावर हल्ला करण्याचा प्रयत्न केला, पण असे सांगतात की, मोंगल सैन्याचा हल्ला झाल्यावर मंदिराचे पायामधून असलेल्या भ्रमर बाहेर पडले, आणि मोंगल सैन्याला त्यांनी सीमेपार पळवून लावले. याप्रमाणे बादशहाने केलेला प्रयत्न फसल्यावर त्याला मूर्तीमधील देवत्वाची प्रचिती आली. पुढे अशी दंतकथा प्रचलित आहे की, बादशहाला आपल्या कृत्याचा पश्चात्ताप झाला आणि प्रायश्चित्त म्हणून त्याने आपल्या पांढऱ्या शुभ्र दाढीने मंदिराच्या पायऱ्या झाडून साफ केल्या व अनुताप व्यक्त केला. अशा आशयाचा शिलालेख मंदिरामध्ये सापडत आहे. त्याच्या हयातीत पुन्हा असा प्रकार होऊ नये म्हणून मंदिराचे रक्षण करण्याची आज्ञा सैन्याला केली.

याप्रमाणे मूर्तीने धरलेल्या आमहुच या ठिकाणी क्षेत्र निर्माण होण्यास कारणीभूत झालेला आहे. (कल्याण क्षेत्र अंक १९५७, पृ. २९६; धर्मयुग, आक्टो. १९५४)

एकदा देरील मागे वळून पाहाण्याचे नाही. चार्शेने ही अट मान्य केल्यावर राई आपल्या गावी जाण्यास निघाली आणि त्रिशूळ तिच्या मागून निघाला.

याप्रमाणे मार्ग आश्रमण करीत असता एकदा मार्गात चुकून चार्शेने मागे वळून पाहिले. त्यानरोर ताबडतोब त्रिशूळाची गति कुठीत झाली. चार्शेने आपली चूक कबूल केली आणि पुन्हा एकाच चालण्याची विनंती केली. तिला एकवार क्षमा करून त्रिशूळ तिच्यामागेमागे चालू लागला याप्रमाणे दोघेजण सिल्लर येथील सरस्वती नदीच्या काठी आल्यावर अनवधानाने चार्शेने पुन्हा एकादा मागे वळून पाहिले आणि भगवान त्रिशूळाने पुढे जाण्यास अजिबात नकार दिला. नंतर गावातील गावकऱ्यांना हा वृत्तांत समजल्यावर त्यांनी त्याच ठिकाणी मंदिर उभारले. यालाच भैरवनाथाचे मंदिर म्हणतात. येथील यात्रा मात्र चैत्र पौर्णिमेला भरते. (लोकसत्ता, मुंबई, दिनांक २०-४-१९६२).

याच सदर्भात पुणतावे येथील देवीच्या मंदिराचा इतिहास पाहणे योग्य होईल. पुणतावे गावातील दत्त मंदिरात एक पुजारी होता. परंतु स्वतः मात्र तो अतिशय देवीभक्त होता. यामुळे आठवडा मेलावर असलेल्या देवीच्या मंदिराला तो नेहमी भेट देऊन तिची आराधना करीत असे. एके दिवशी देवी त्याच्यावर प्रसन्न झाली आणि पुणतावे येथे येण्याचे तिने मान्य केले. अत्र नेहमीचीच होती. इच्छित ठिकाण येईपर्यंत मागे वळून पाहाण्याचे नाही. पुजारी पुढे आणि देवी त्याच्या मागून याप्रमाणे गावच्या नदीपर्यंत ती दोघे आली असता, पुनान्याने मागे वळून पाहिले आणि देवता त्याच ठिकाणी स्थिर झाली. गावकऱ्यांनी नंतर त्या ठिकाणी देवीचे मंदिर उभारले. (जोगी, प्रवचनकार)

(९) साखरगडवासिनी

पीठदेवता प्रकरणामध्ये आपण यमाई देवीचा इतिहास वाचलाच आहे. त्याचाच उत्तरार्ध म्हणजे या देवतेचा इतिहास होय. व्यवकराव कुलकर्णी नावाच्या देवीभक्त सद्गृहस्थाच्या पत्नीच्या बाळंतपणाच्या वेळी, ती असहाय झाली म्हणून तिच्या मदतीला समस्त देवता घरी अवतरली आणि स्वतःच सुईण बनून तिने त्या अडलेल्या अंगुलीची प्रसूतीदेनातून सुटका केली. व्यवकराव घरी परत येताच देवी अदृश्य झाली पुन्हा व्यवकराव औषध घेणे गेले आणि त्यांना दर्शन देण्याचा हट धरताच साक्षात् देवी प्रकट झाली, त्यांना दर्शनलाभ घडून तिने त्यांचा हट पुरविला हा सर्व पुराव आपण पाहिलाच आहे.

देवतेचे प्रत्यक्ष दर्शन घडताच व्यवकरावांनी देवीजवळ मागणे मागितले की, तिने त्यांच्या किर्तई गावी यावे म्हणजे तिचे मंदिर बांधून त्या मंदिरात

तिच्या वास्तव्याची सोय केली जाईल. मनापासून भक्ति करणाऱ्या भक्तांच्या इच्छा परिपूर्ण करणे हे देवताचे आद्य कर्तव्यच असते. देवाच्या कसोटीला भक्त उतरल्यावर तर देव त्याचा अश्वरशः दासच बनतो. भक्त जे जे सांगेल ते ते सर्व काही तो करतो. देवीने किन्हीला येण्याचे मान्य केले, परंतु त्यापूर्वी त्यांना अशी अट घातली की, किन्हीला जाईपर्यंत त्यांनी अजिवात मागे वळून पाहण्याचे नाही.

याप्रमाणे त्र्यंबकराव पुढे आणि देवता त्यांच्या मागे अशी ही जोडगोळी निघाली. पंथरावीस मैलाचा जवळजवळ सर्व मार्गच संपत आला व सुमारे एक मैलाचे अंतर शिळक राहिले असता एक चमत्कारिक प्रकार घडला. देवी आणि त्र्यंबकराव ज्या रस्त्याने चालले होते, त्या मार्गावरून मिठाच्या गोणी भरून एक बैलगाडी किन्हीकडे चालली होती. बैलगाडी दिसताच देवीने सहज म्हणून गाडीवानला विचारले, 'का गाडीवानदादा, गाडीमंदी कसल्या गोणी भरल्यात जी?' गाडीवान मोठा मिस्त्रिल होता. त्याला काय माहिती की, स्वतःहून आपल्याला विचारणारी ही बाई म्हणजे साक्षात् देवताच आहे म्हणून ! त्याला या बाईची यष्टा करण्याची लहर आली नि तो म्हणाला, 'गाडीमंदी साखण्या भरल्यात नव्हे का ! पायज्याल का तुमाऱ्ही !' देवीने त्याच्याजवळ खरोखरच साखरेचा नमुना मागितला. गाडीवानाने पोल्यामध्ये हात घातून मीठ म्हणून जे बाहेर काढले ती खरोखरच साखर निघाली. अर्थातच भयंकर आश्चर्याने गाडीवानाचा जबडा फाटायची वेळ आली !

मूळपाठ अधिष्ठान । वैराटदेशीं किनई ग्राम ।
साखरगडवासिनी नाम घेवोन । अंबा येवोनि राहिली ॥
देवीची ही रम्य कथा । भक्तिभावे एकचित्ते ऐकतां ।
नमन करोनिया माथां । भक्तजना रक्षील ॥

भक्ताची सक्ते याप्रमाणे देव निवारण करतात, याची एकदोन उदाहरणे पाहता येतील. महाराष्ट्रीय सत चोखामेळा याची पत्नी सोयरासाईला मूळवाळ नव्हते. विठ्ठलरूपी ब्राह्मणाला तिने दहीभात मित्रा घातल्यावर तिला पुत्र-संतानाचा आशीर्वाद मिळाला. प्रगृहीचा समय आला तेव्हा चोखामेळा आपली बहीण निर्मला हिला आणण्यासाठी शेजारच्या गावी गेली असता, प्रसूतीवेदना असह्य झाल्या आणि वारंने विठ्ठलाची प्रार्थना केली. बहीण निर्मलारूपाने विठ्ठल तसे अवतरले, वारंची सोडवणूक झाली आणि नंतर बऱ्याच वेळाने चोखामेळा आणि सारी निर्मला आली. तेव्हा झालेला प्रकार चोखोराच्या ध्यानी आल्यावर त्यांनी पाडुरंगाचे जाभार मानले.

(डॉ. कमलानाई देशपांडे, नमोराणी मापण, २८-३-५८.)

चागदेववटेभराच्या कृपेने, नगरजवळील नारायणडोह येथील मुधोपत कुलकर्णीला पुत्रप्राप्ति झाली, म्हणून वाळाचे नाव चागदेवच ठेवले. पुणतावे येथे याने पुढे नेशवाची मूर्ति स्थापन केली. म्हणून त्याला नेशवदास चागया हे नाव पडले. हे महान् योगीपुरुष होते. त्याण कलत्रुगे येथील एका सावकाराच्या मित्रा मुलीस दिलेला पुत्रसंतानाचा आशीर्वाद ग्राह्य करण्यासाठी, त्याने पतीच्या अस्थी उगाळून त्याचे पाणी बाईला प्याययास दिले आणि नंतर त्यामुळे तिला पुत्रप्राप्ति झाली.

एकदा बेदरच्या राजाने पढरपूरचे विठ्ठलमंदिर पाडण्याची आज्ञा दिली. बडव्यानी मूर्ति लपविली, पण चागदेव दर्शनास आला असता मूर्ति न दिसल्याने कासवास झाला. तातडतीर तो वादशाहाला खुलासा विचारण्यास निघाला असता, तिकडे वादशाहाची वेगमसाईचा सर्पदशाने मृत झाली. कोणी वादशाहाला सांगितले की, मंदिर पाडण्याची आज्ञा दिल्याने, चागदेवानेच हा प्रकार घडवून जाणला असता. इतक्यात चागदेवच तेथे प्रकट झाले व वादशाहाला म्हणाले, 'पाडलेले मंदिर पुन्हा उभारून देशील तर वेगमला जिवंत करू शकेन.' राजाने ही गोष्ट मान्य केल्यावर, मृत राणीला त्याने जिवंत केले. असे अनेक चमत्कार योग-सामर्थ्याने त्याने केले जाहेत.

चागदेवाची स्मारी द्वारकेला श्रीकृष्णाचे दर्शन घेण्यास निघाली असता त्याजवरोवर धारूर येथील यादवराव देशपांडे सहस्रदुर्ग निघावे. मडळी गरोदर

असल्याने, विरोध केला असताही बरोबर गेली मजल दरमजल करीत महीनदीच्या काठी चागदेव व देशपांडे पलिकडच्या तीरावर गेले आणि पत्नी बेदना होत असल्याने भागेच राहिली तोच प्रसूतीचा समय होता आणि बरोबरची मडळी तर पुढे निघून गेली होती या असहाय्य स्थितीत शेवटी तिने द्वारजेच्या कृष्णाचा धावा केला आणि आश्चर्य असे की, कृष्णानाईच्या स्वरूपात देव लग्नगीने तेथे आले व तिची मुत्तामह सोडवणूक केली चागदेव आणि देशपांडे द्वारकेला भद्रिरात पाहतात, तर देव जाग्यावर दिसेनात त्यांना ऋतून आले की, स्वारी महीनदीच्या सिनारी आहे काय प्रकार आहे हे समजून घेण्यासाठी दोघेही परत आले, तेव्हा कृष्णानाईने प्रसूतीस मदत दिल्याचे समजले. पुन्हा तिघेही द्वारकेला गेले. देवानाई भक्ताच्या हृदासाठी कृष्णाबाई स्वरूपात त्यांना दर्शन देताच, बाईंनी ओळखले की, याच नाईने सोडवणूक केली श्रीकृष्णाची ही लीला पाहून भक्ताचे हृदय भरून आले आणि त्यांनी नेनाभूनी त्याचे चरणरुमत धुवून काढले या चागदेवाना पुणताचे येथेच शत्रे १४२७ मध्ये समाधी घेतली.

(महिपतीकृत भक्तिलीलामृत, अध्याय ६ ते १०)

(१०) गोकर्ण महाबळेश्वर

रावणाची आई दररोज मातीचे शिवलिंग बनवून श्रीशिवशक्तीची पार्थिव पूजा करीत असे ही गोष्ट एके दिवशी रावणाच्या कानावर गेली. आपल्या आईला शिवलिंगाची पूजा करण्यासाठी दररोज मातीचे शिवलिंग बनवायला लागणे ही गोष्ट त्या मातृभक्त, शक्रभक्त आणि पराक्रमी पुरुषोत्तमास रुचली नाही तत्पुढी तो कैलास परतार गेला आणि त्याने शक्राकडून आत्मलिंग मागून घेतले परंतु ते आत्मलिंग त्याला देताना शक्रानी एवढेच बजावून सांगितले की, ' लकेला पोहोचेपर्यंत हे लिंग कोठेही खाली भूमीवर ठेवू नकोस ' रावणाने ही अट मान्य केली आणि तो लकेच्या मार्गाला लागला

इतर देवाना शक्राची ही कृति आवडली नाही कारण ते लिंग लकाधिपतीकडे गेल्यास व त्याची नित्यनियमाने पूजा होऊ लागल्यास रावण अजिंक्य झेल व त्यामुळे कोणीही त्याचा नाश करू शकणार नाही तेव्हा युक्तिप्रयुक्तीने रावण लकेला पोहोचेपर्यंत त्याच्या मार्गात भिन्न उत्पन्न करण्याचे त्यांनी ठरविले परंतु हे काम करणार कोण ' जो तो एकमेकाची तोंडे पाहू लागला. जेव्हा कोणीच तयार होत नाही हे पाहिल्यानंतर शिवशक्रांचेच मुमुक्षु लक्ष्मेश्वर गणपतीनाथा हे पुढे शास्त्रे स्वतःच्या व इतर देवांच्या हितस्तव त्यांनी ही कामगिरी आपल्या शिरावर घेतली.

गणपतीने एका ब्राह्मण मुलाचा वेद धारण केला आणि तो रावणाच्या मार्गावर उभा राहिला. त्याने दैवीशक्तीने रावणाच्या मूत्राशयातील मूत्राचा दाब बाढविला त्यामुळे अर्थातच त्याला मार्गात लघुशक्तीसाठी यावणे भाग पडले. परंतु हातातील लिंग ठेवायचाचे कोठे, असा रावणाला पेच पडला. कारण शिवलिंग हातात ठेवून ती अवैधकृत्या उरकणे ही गोष्ट धर्मग्राह्य होती. इतक्यात रावणाला तो मुलगा दिसला. तेव्हा त्याने त्या मुलाला थापवून ते आत्मलिंग त्याच्या हाती सुपूर्त केले आणि 'मी परत येईपर्यंत हे लिंग जमिनीवर ठेवू नकोस, असेच हातात धरून उभा रहा' असे त्याला पुनः पुन्हा वजावून सांगितले. परंतु वराच वेळ झाला तरी रावण परत आला नाही. तेव्हा कटाळून (का मुद्दामच ?) लिंग त्या मुलाने खाली जमिनीवर ठेवले. रावण परत आला तेव्हा त्याला हा प्रकार दिसला. त्याने त्या मुलाला शोध शोध शोधले. पण व्यर्थ ! आपली होतीलव्हाती तेंपढी शक्ति यापन्न त्याने ते उचलण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला पण छे ! ते लिंग मुळी जागचे हालेचना उलट जमिनीतच आणर्सी खोल रुतून बसले. अगरे त्या जागेवर मंदिर बांधण्यात आले.

सन १९४० साली लेखकाने स्वतः ज्या वेळी या क्षेत्राला भेट दिली, तेव्हा प्रत्यक्ष हे लिंग पाहिले आहे. योनीच्या आकाराच्या पिंटीमध्ये एक तीनचार इंच खोलीचा खळगा आहे. त्याच्या मध्यभागी सुमारे अर्धा इंचाचे, माणसाच्या कानाच्या आकाराचे लिंग आपल्या दृष्टीपत्तीस येते. लिंगाची पूजा शाल्वानतर मग मात्र कोणत्याही भक्ताला या लिंगाचे दर्शन घेता येत नाही. तेथील पुजारी असे सांगतात की, या शिवलिंगाचा उरलेला भाग खाली जमिनीत गाडला गेलेला असल्यामुळे तो आपल्याला दिसू शकत नाही व त्याचे कारण म्हणून हीच कथा ते आपल्याला निवेदन करतात. शिवलिंगाचा हट्ट हे क्षेत्र निर्माण होण्यास कारणीभूत झालेला आहे.

शक्तिपीठाचा इतिहास पाहताना चाफळ येथील आदिशक्ति व राममूर्ति अशाच जड झाल्या होत्या आणि गावस्थाना त्या उचलता न आल्यामुळे त्याची स्थापना त्या ठिकाणी होऊ शकली नाही हा कथामाग सदर्भात मुद्दाम नमूद करीत आहे. त्या मूर्तींना चाफळ येथे रामदासाकडेच जायचाचे होते. यास्तव रामदासस्वामी-शिष्य उद्धव गोसावी आल्यावर, मूर्तींना स्पर्श करताच त्या हलक्या झाल्या आणि शोळीतून चाफळ येथे आणण्यात आल्या.

(११) ज्ञानेश्वर समाधी

सन १७६५ च्या सुमारास सोलापूर शहराजवळ बडापूर नावाच्या गावी हरिपत बडापूरकर नावाचे एक सत्पुरुष होऊन गेले. हे गाव भीमानंदीच्या काठी

वसलेले आहे. हरिपंत हे आळंदी-पंढरीची वारी पूर्ण निष्ठेने करित असत. वृद्धापकाळ झाला तरी त्यांनी वारी सोडली नाही. कण्ठत मुथत त्या जीर्ण शरीराने ते एकदा आळंदी येथे गेले असता समाधीचे दर्शन घेण्यासाठी वारीमध्ये उभे असताना त्यांना भोवळ आली, खाली पडून कपाळाला भले मोठे रेंगूळ आले. मूर्च्छावस्थेत ते पडून असतानाच माऊलीला त्यांची दया आली, आता यांना अधिक त्रास देणे बरे नव्हे असे समजून, त्यांना दृष्टांत देऊन सांगितले की, 'आता वारीस येऊ नकोस, मीच तुझ्या गावी येत आहे. गावी गेल्यावर ज्या ठिकाणी माझी स्थापना व्हावी असे तुला वाटेल, तेथे मागे वळून पहा म्हणजे माझे दर्शन घडेल.' असा कृपाप्रसाद होताच हरिपंताना अत्यानंद झाला व घरी परत निघाले. मुद्दामे ज्ञानेश्वर माऊलीचा घोष चाटू असून हळूहळू मार्गक्रमण चालू आहे. अशा अवस्थेत मीरी गावचा ओढा ओलाडून वडापूरच्या शिवित प्रवेश केल्यावर महादेवाच्या मंदिराच्या जवळ आले असता त्यांना दृष्टांताची आठवण झाली. माऊली आपल्यामागे आहेतना हे पाहण्यासाठी मागे वळून पाहताच, ज्ञानेश्वराची मूर्ति त्यांना मूर्त स्वरूपात दिसली आणि नंतर गुप्त झाली, त्याचे वर्णन हरिपंत स्वतः असे करतात की—

जे ज्ञानगंगे नाहले । पूर्णता येऊनी धाळे ।

जे शांतीशी आले । पालव नवे ॥

ज्या स्थळी ज्ञानेश्वरानी दर्शन दिले, आणि गुप्त झाले त्याच ठिकाणी त्यांची समाधी उभारण्यात आली व आजतागायत ती उभी आहे. यात्रिकांचे हे स्थान विमान आहे. कथाकीर्तनकाराची ती पुण्यभूमि मानली जाते. (मनोहर कुलकर्णी, प्रसाद, डिसेंबर १९६४).

इतर हद्दी देवतापेशा या ठिकाणी एक निराळीच दृष्टी मिळते. इतर देवता भक्तांच्या मागोमाग येत आहेत असा आदेश असतो, तर या ठिकाणी भक्ताला आदेश असा की, तुझे गावी पोहोचल्यावर ज्या ठिकाणी स्थापना व्हावी अशी इच्छा असेल. त्या ठिकाणी मागे वळून पाहल्यास माझे दर्शन घडेल. भक्ताची मानछिक कसोटी येथे एका निराळ्या दृष्टिकोनातून घेण्यात आलेली आहे. काही वेळा देवतापेशा भक्त श्रेष्ठ असतो, त्याचेच तर प्रत्यंतर हे नसेल ! कसेही असो, सर्वसाधारण प्रकारापेशा, हा कथाभाग वेगळा आहे न्हास.

(१२) छोटेश्वरी

या देवतेचे मंदिर वाराणसी क्षेत्री आहे. या देवतेचा एक रम्य इतिहास आहे. एके वेळी एक राजा काशीपादेस निघाला असता मार्गामध्ये एक

अनाचार घडला. क्षेत्रात गेल्यावर त्या अपराधाचा परिहार होण्यासाठी क्षेत्रो-
पाध्यायांना आपले अर्धे राज्यही देण्यास तो तयार झाला. या देवीच्या मंदिरात
जाऊन दानाचा संकल्प केला, तेव्हाच त्याचा शुद्धिस्मारक ब्राह्मणांनी पार
पाडला. राजा नंतर आपल्या शहरी दक्षिणेत परत आला. काशीचे ब्राह्मण शोध
घेत राजगृही आले असता, विस्मृतीमुळे, राजाने आपण तशी शपथ घेतलीच
नव्हती, असे अतिथी ब्राह्मणांना निभून सांगितले.

निराश झालेले ब्राह्मण परत काशीला जाऊन त्यांनी छोडेश्वरी देवीला साक्षीसाठी
दक्षिणेत येण्याची विनंती केली. त्यांचा शुद्धभाव व राजाची लबाडी पाहून देवीने
येण्याचे मान्य केले. ते एका अटीवर की, मार्गात ब्राह्मणांनी पुढे चलावे. ती
मागाहून येईल, पण त्यांनी केव्हाही मागे वळून पाहू नये.

याप्रमाणे मार्गक्रमण चालले असता नंदवरम् गावाजवळ ब्राह्मणांनी शंका
येऊन परतून पाहिले आणि देवी तेथेच थांबली. पुढे जाण्याचे ब्राह्मणांच्या वचन-
भंगास्तव नाकारले. ब्राह्मणांचा नाईलाज झाला. देवीचे मंदिर तेथे स्थापन करून
सर्व ब्राह्मणही तिच्या सेवेसाठी त्या गावीच राहिले. या ब्राह्मणांचे वंशज पुढे
'तोगत' नावाने ओळखले जातात. ही तेलंगणातील कोटी जमात बनली
आणि जाडेभरडे कापड विणण्याचा ती धंदा करते.

या जमातीची अशी भावना आहे की, छोडेश्वरी देवीचे वास्तव्य कडु-
लिवाच्या वृक्षात असते. वास्तव त्या वृक्षाची अथवा त्याच्या बुंध्याशी स्थापन
केलेल्या पाषाणमूर्तीची ही जमात पूजन करते. हे पूजन वर्षप्रतिपदेला होते.
पूजेच्या वेळी पशुबळीही देतात. याशिवाय ही जमात पोलेरम्मा, एलम्मा,
कोटम्मा व इतर देवतांनाही मानतात. मूर्तीच्या स्वरूपाचे वर्णन माहितीविना
देता येत नाही.

(भा. सं. को. ४।२०१)

(१३) रमा-लक्ष्मी

दक्षिणेत व्यंकटेश्वरी गिरी हे प्रसिद्ध क्षेत्र आहे. त्या क्षेत्री पूर्वी अशी
रूढि होती की, तेथील मठाधिपति महंतांनी हत्तीवरून भारतभर दौरा करावा
आणि संस्थानच्या राजांसाठी निधी जमवावा. रमा-लक्ष्मी-व्यंकटेश्वरीच्या पंचरसी
धान्याच्या सुवक मूर्तीही ते बरोबर नेत असत.

एके वेळी फिरता फिरता महंतांचा मुक्काम महिकावती (ठाणे) नगरीत
झाला. तेथील कार्यक्रम आटोपल्यावर महंतांनी देवाचा कौल पुढील प्रयाणासाठी
मागितला, पण तो लौकर मिळेलना. बरेच दिवस याप्रमाणे गेल्यावर महंतांचा त्या
ठिकाणी अंतर्ही झाला. गिरीपीठावरून दुसऱ्या महंताची नेमणूक झाली. त्यानेही

कौल धेण्याचा खूपच यत्न केला कौल नसल्याने सर्व लबाजमा अन्कून पडला आणि बर्नाटकात परत जाता येईना शिष्यवर्गाने महताच्या मागे नेटाचा लकडा लागल्यावर एके दिवशी त्याने निश्चयपूर्वक देवाजवळ कौल प्रसादाची भागणी केली

हे महत देवाचे नि स्तीम भक्त होते नेहमीप्रमाणे पूजनानंतर त्यांनी दुधाचा नैवेद्य देवाला अर्पण केला व ते घरणे धरून वसले आश्चर्य असे की, काही वेळातच देवाच्या पचरसी धातूच्या मूर्ति काळवल्या या आमच्या महताला याचा अर्थ परोपर समजला की दूध प्रसादाचे ग्रहण झाले म्हणजे महतही असेच काळे निळे होतील, इहलोकीचे जीवन समाप्त होईल महतानी त्वरित एक चिठी लिहिली, उद केली आणि गिरीला व्यक्तीच्या विश्वस्ताने पाठवून दिली त्या मध्ये लिहिले होते—

‘ या व्यक्तेश-रमा-लक्ष्मी याच्या मूर्ति फिरत्या जमून आता त्यांना या महिमायतीचे भूमीपर स्थापिक होण्याची इच्छा दिसून येते यापुढे त्यांना येथेच राहू द्यावे मात्र यापुढे मूर्तीचा पूजाविधि सन्यासामार्फत न करिता त्यांना राजसोपचाराची जरूरी असल्याने त्यांना गृहस्थाश्रमी व्यक्तीच्या स्वाधीन करण्याची अवश्य व्यवस्था व्हावी ’

नैवेद्य प्रसाद वाटपाची ग्राम्रोक्त पद्धत अशी की, पुजाऱ्याने प्रथम प्रसाद घेऊन नंतर इतर भक्तमंडळींना वाटावयाचा परंतु त्या दिवशी प्रसाद स्वतःच ग्रहण करण्याचे स्वामींनी ठरविले मूर्तींना आपल्या शिष्यजवळ आणून ठेवले, सर्व दूध आपण स्वतः प्यावे आणि मूर्तीकडे नेत्र एकवटून पाहत पाहत, आपली जीवनज्योती अनन्तमध्ये विलीन केली ज्या दिवशी ही अलौकिक घटना घडली तो दिवस शारदीय नवरात्रातील ललिता पंचमीचा असल्याने, सांप्रतही त्याचे प्रयत्नर अनुभवास येते

महताच्या प्रयाणानंतर त्या मूर्तीची स्थापना महिमायती नगरीत करण्यात आली मध्यभागी व्यक्तेश, उजवीकडे लक्ष्मी आणि डाव्यापार्श्व रमा याप्रमाणे मांडणी तेथे आहे यास्तव याला व्यक्तेशाचेही मंदिर म्हणतात कुशल कारागिरांनी तयार केलेल्या स्फटिकाच्या सुंदर सिंहासनावर त्या आरूढ झालेल्या आहेत मूळ सिंहासन काळीपात भग पावल्यावर, पालघर येथील सायकार बाबासाहेब दांडेकर यांनी त्याचा जीर्णोद्धार केला आहे मूळ मूर्तीची स्थापना फार पुरातन आहे असे समजते, पण काळ वेळ उपलब्ध नाही ठाणे जिन्हात कळना माहीम येथे हे क्षेत्र आहे

येथील उत्सव आश्विन शु. १ पासून चालू होतो आणि कोंजागिरी पौर्णिमेपर्यंत चालतो. याला नवरात्रीसव असेच म्हणतात. पंचमीच्या दिवशी पंचरसी घातल्या मूर्ति निळ्या पडणे ही घटना आजही घडते आणि त्यामुळे बरेच भागिक हा सोहळा पाहण्यास येतात. दर दिवशी पालखीची भिरवणूक ठरलेल्या मार्गावरून नऊ दिवसपर्यंत निघते व शेवटच्या दिवशी समुद्रावर जाऊन अवभृत स्नानाने समाप्त होते. मंदिराची इमारत जीर्ण झाली असून जीर्णोद्धाराला नित्यात आवश्यकता आहे.

सुरतेच्या नवायाने या देवस्थानसर्वांसाठी वार्षिक देणगी रु. ५० :- दिलेली आहे. तसेच पेदावे सरकारने चालू केलेले वर्षासन इंग्रजांचे व आजने स्वातंत्र्याचेही काळात चालू आहे. पण बडोदे सरकारने दिलेले वर्षासन मात्र बंद झालेले आहे.

मूर्तीच्या निग्रही वर्तनामुळेच या क्षेत्री मूर्ति स्थापना झाली, असे दिसून येते.
(नवशक्ति ७-१०-१९६७).

या प्रकरणात अंतर्भूत करण्यासारखी जेवढी माहिती हाती आली तेवढी नमूद केली आहे, पण यापेक्षा अधिक देवता असण्याची शक्यता दूर करता येत नाही.

ग्रामदेवता

वैदिक दैवतशास्त्र हे इद्रप्रधान आहे. अनेक विद्वानांनी असे मानले आहे की, वैदिक दैवतांच्या स्वरूपात निसर्गशक्तीचा समावेश झालेला आहे. निरनिराळ्या देवता या मूलतः निसर्गशक्तीच्याच निदर्शक आहेत. वेद-कालीन सांस्कृतिक इतिहासामध्ये ज्याप्रमाणे स्थित्यंतरे घडून आली, त्याचप्रमाणे या दैवतशास्त्रातही ती घडून आली असली पाहिजेत. वेदोत्तर काळात इद्रप्रधान निसर्गशक्ति देवतांचे वर्चस्व पुष्कळच कमी होऊन त्या देवता मागे पडल्या आणि दुय्यम शिखंडाना त्याहूनही कमी दर्जाच्या समजल्या जाणाऱ्या देवता पुढे पूजनात आल्या.

कोणत्याही दृष्टीकोनातून त्रिचार केल्यास आपणास असे दिसून येते की, मानवाला जेव्हा प्रथमतः देवतापूजनाची कल्पना त्याच्या अंतःप्रेरणेने किंवा स्वयंप्रेरणेने स्फुरली, तेव्हा त्याने मातृशक्तीलाच प्राधान्य देऊन तिला दृश्य स्वरूपात पनविली. कारण जगातील प्राचीन शिल्पशास्त्रात यागदल्लचे भरपूर पुरावे सापडतात. मोहेंजोदरो, आशियामध्यनर येथील उत्खननांमध्ये मिळालेल्या शिल्पाकृति हेच दर्शनितात. प्राध्यापक जेम्स आपल्या एका यथात म्हणतात, 'वांलांतराने मातृशक्तीचे तत्त्व ऋतुचक्राने होणाऱ्या देवतांमध्ये आणि वनस्पतिवृद्धीच्या देवतांमध्ये आणले गेले आणि हीच मातृशक्ति, वस्तूची वाढ चरित्र करते ही भावना जास्त शान्यामुळे प्रत्येक गोष्टीत तिला दृश्य स्वरूप येऊ लागले.'

काही संशोधकांचे असे मत आहे की, ग्रामदेवता या मानवाला वाटणाऱ्या भीतीमधून निर्माण झाल्या. जसे, मरीआई ही रोगांचा प्रादुर्भाव करणारी देवता आहे. तिचे पूजन करून, येळप्रसंगी तिला उलीढान करून शांत ठेवली नाही, तर रोगाचा चरित्र पैलान होईल व मानवाची अतोनात हानि होईल यास्तव तिचे पूजन चाऱू शाऱू. या देवतेसमधीने वर्णन खालील काव्यस्वरूपात पहा.

गांवोगांवी क्तिती देवता वर्णू न शक्ते कोणी ।
 प्रत्येकाचे क्षेत्रमाहात्म्य, दंतकथा त्यांनाही ॥ १ ॥
 कालकर्म आणि बुद्धीने कल्पित जन तें त्यांना ।
 कर्जितवग्धा येतां वदति ग्रामदेवता त्यांना ॥ २ ॥
 महत अरिष्टे-गोग समजती त्यांच्या कोणे येती ।
 विघ्न टळाया फी शमयाया पूजाअर्चा करिती ॥ ३ ॥

जत्रा उत्सव घडति त्यांचे रक्ताला अर्पुनी ।

त्यांच्या ठायीं प्रेमभाव का ? पूजित जन भीतिनी ॥ ४ ॥

कालांतरिने प्रवेश मिळतो तांत्रिक सांप्रदायी ।

कुलदैवतही कोठे वनती, श्रेष्ठ परी त्या गांवीं ॥ ५ ॥

वरील काव्यकल्पना देवियामल तत्रातील ज्या श्लोकावरून स्फुरली त्याचा आरम्भीचा श्लोक असा —

कालकर्मावशात् जाता कल्पिता बुद्धियोगताः ।

स्वदेशभाषानामाधोच्यन्ते ग्रामदेवता ॥ ६० ६०

ग्रामदेवता एकाच प्रकारच्या नाहीत पृथ्वी अथवा भूदेवता, धान्य अथवा वनस्पतिवर्धन करणाऱ्या देवता, संसर्गजन्य रोग उत्पन्न करणाऱ्या व निवारण करणाऱ्या देवता, ग्रामरक्षक देवता, शिवलक्ष्मी आणि विष्णुलक्ष्मी यांच्या प्रतिकात्मक देवता, जल व सर्प यांच्यासमधीच्या देवता, ऐयनार, हनुमान ६० ६० ग्रामदेवतांचे प्रकार आहेत. देशपरत्वे ते निरनिराळे आहेत. प्रत्येक गावी एक अगर अनेक ग्रामदेवतांची मंदिरे असून प्रत्येकी त्याची यथासांग पूजाअर्चा होत असते. देवियामल तत्रात वर म्हटल्याप्रमाणे ग्रामदेवतांचा जन्म मानवाना वाटणाऱ्या भीतीमुळे झाला, हे म्हणणे तितकेसे गंभीर नाही, कारण सर्वच देवता काही हिंसात्मक नाहीत. लक्ष्मी, पार्वती, हनुमान इत्यादि अनेक अहिंसात्मक देवतांचाही या ग्रामदेवतांमध्ये समावेश केला जातो.

‘स्मृतिपुराण संपुञ्चय’ ग्रंथामध्ये असे सांगितले आहे की, ग्रामदेवताना हीन जातीच्या वस्तीमध्ये रहाणे अधिक आवडते. आजही आपण पाहतो की, ग्रामदेवतांच्या उत्सव प्रसंगी संपूर्ण हिंदु त्यामध्ये हिरिरीने भाग घेत नाहीत, तर खालच्या थराचे वर्गच जास्त भाग घेतात. इतकेच नव्हे तर काही उत्सवातून त्यांना मानपानही असतात. या सर्वांचा अर्थ असा घेता येईल की, ग्रामदेवता या मूळच्या अनार्यांच्या असून संस्कृतिवर्धनाच्या वेळी, आर्यांनी त्यांना आपल्या संस्कृतीत सामावून घेतल्या असल्यात. जेजुरीचा खडोबा हा मूळचा द्रविडाचा मानला जातो, पण आज उच्चवर्गीय ब्राह्मण कुटुंबातही त्याचे पूजन होते. तसेच मदुरा येथील भीमाक्षी ही प्राचीन ग्रामदेवता मानली जाते, पण सांप्रत ती अनेक धर्मांच्या कुलदेवता होऊन पसलेली आहे. काही ग्रामदेवतांच्या वास्तवीत असा चमत्कार दिसून येतो की, त्यांचे पूजन करीत असताना अथवा मिरवणुकीच्या वेळी तिच्या पूजकाला लुगडे अथवा इतर स्त्रीयस्त्र निदर्शक काहीतरी नेसणे लागते. जसे मरीजाई देवीचा पोतुराजा लेहगा नेसतो त्याप्रमाणे, यामरून असेही अनुमान

काढता येईल की, काही भ्रामदैवते स्त्री वर्गाच्या ताब्यात असानीत आणि त्याची पूजा अर्चा तोच वर्ग करीत असावा

दक्षिण भारतामध्ये अकम्मा, अकलम्मा, कालिमम्मा, मरियम्मा, यल्लम्मा, गगम्मा, दुर्गेम्मा, पोलेरम्मा या स्त्री देवतांचे प्राबल्य, तर उत्तर भारतामध्ये, राजा लखन, द्वार गुसाई, भूमिया, जेठरा, गनसाम, दातनदेव, काशीनाबा, गगनाथ इ० पुरुषवर्ग देवतांचे प्राबल्य आढळून येते महाराष्ट्र कर्नाटकमध्ये वेताळ हा पुरुष देव, तर उत्तर भारतामध्ये त्याची जागा विजयसेन भरूा काढतो तामीळनाडूमध्ये ऐयनार हे त्याचे स्वरूप होय.

हिंसक प्रकारात जरी कोंबडी बकरी बळी देऊन साजरी करण्याचा प्रघात असला, तरी राम-भारति जन्माचे उगव अहिंसामय पद्धतीने साजरे होतात ऐयनार, बहिरोरा, हनुमान, शंकर इत्यादि अनेक देवता पुरुषप्रकृतीच्या आहेत जाताई, जोसाई, मरिआई, मरीअम्मा, गगम्मा इत्यादि स्त्रीप्रकृतीच्या देवतांनाच काही गात्राचा वारसा दिलेला नाही अणूरेणूमध्ये परमात्म्याचे स्वरूप आहे, ही भागवत धर्माची शिक्वण असल्यामुळे अगर सर्व बऱ्यावाईट घटना केवळ काळच घटवून आणत असतो हा शिक्वण आचरणात भिनली असल्यामुळे काही मूर्तीच्या ठायी जसा उत्तम गुणाचा समुच्चय लादला जातो, तसा वाईट गुणाचाही काही मूर्तीच्या ठिकाणी मानला जातो यावरून एकच आढळून येईल की, बरील तत्रातील भ्रामदैवताच्या उत्पत्तीबद्दलचा लेखाचा सवेत तितकासा बरोबर नाही

भ्रामदैवता का स्थापन झाल्या ? असा कोणी प्रश्न वेल्यास त्याला निश्चित उत्तर देणे कठीण आहे परंतु स्वदपुराणातरी अशी एक कथा आहे की, प्राचीन काळी आयलोर जेव्हा जगले तोडून वसतीस्थाने निर्माण करू लागले, त्या वेळी अशाच एका धर्मारण्य या स्थळी त्यांनी ब्राह्मणाची वस्ती वसविली परंतु पुढे अनार्यांच्या त्रासामुळे ब्राह्मण तेथून पळून गेले तेव्हा आर्यांनी पुनश्च त्यांना तेथे आणून प्रत्येक गोत्राच्या ब्राह्मणाची संरक्षण म्हणून एक एक देवता त्या ठिकाणी स्थापना केली यासमधीचा श्लोक जसा,

रक्षणार्थं हि विप्राणा लोकाना हितकाम्यया ।

गोत्रान्प्रति तथैकैका स्थापिता योगिनी तदा ॥ १ ॥

यस्य गोत्रस्य या शक्ती रक्षणे पालने क्षमा ।

सा तस्य कुलदेवीति साक्षात्तत्र बभूव ह ॥ २ ॥

अनार्यलोक हे मूळचे शक्ति-उपासक आहेत, असे सशोककाचे मत आहे. तेव्हा त्या ठिकाणी शक्ति देवतांची स्थापना झाल्यावर त्या देवतांचा अनादर करणे अनार्यांना दुर्घट होऊन त्यामुळे ब्राह्मणांना होणारा श्रास थांबला.

मानवाची संस्कृति जसजशी सुधारू लागली, तसतसे प्रत्येक कार्यात त्याला मानवशास्त्रीचे स्वरूप दृग्गोचर होऊ लागले. मानवाला पंचमहाभूते जीवननिषयक साहाय्य देतात, ही भावना झाल्यावरून मानवाने त्यांना समूर्त स्वरूपात आणून बसविले. भू पृष्ठावरील जीवनविषयक वस्तु पृथ्वीच देते, ह्याचे परिणत स्वरूप भू देवीचे पूजन होण्यात दिसून आले. धान्य पिकवितांना शेतकऱ्यांना अनेक छान्यामोठ्या आपत्तींना तोंड द्यावे लागते. रोगराई, किडामुगी यापासून त्या धान्याचे संरक्षण करावे लागते. तेव्हा हे संरक्षण होण्यासाठी काही देवतांची स्थापना होऊन त्यांचे पूजन होऊ लागले. रोगराईचा पैलाव होणे ही वास्तविक पाहता नैसर्गिक क्रिया, परंतु ती घडवून आणणारी कोणीतरी अदृश्यशक्ति आहे, हे मानल्यावर तिला मूर्त स्वरूप येऊन तिची पूजाअर्चा सुरू झाली.

दिनांक ११-१२-६७ रोजी अमेव समजल्या जाणाऱ्या महाराष्ट्राच्या पठाराने, कोयना धरणाजवळ जमरदस्त भूकंप होऊन आसमतातील सुमारे ४०० मैलपर्यंत तो तीव्रपणे जाणवला अनेक माणसे मृत्युमुखी पडली. शेकडो जगन्मी झाली वास्तविक हा नैसर्गिक प्रलय असला, तरी गुजराथ प्रांताचे शमुमहाराज सांगतात की, भूरूपी गोमातेची कत्तल भारतात चालू असल्याने, तिच्या शापामुळे हा भूकंप झाला यास्तव गोमातेचे दुःख राजकर्त्यांनी निवारणे म्हणजे पुन्हा अशी आपत्ती राष्ट्रावर येणार नाही. महाराष्ट्राचे दैवत पंढरपूरचा विठ्ठल यास अनेक ब्राह्मणांनी पुरुषमूक्ताचा अभिषेक करून, भूकंपानंतर प्रत्यही नृत्य असलेले धक्के निवारण करण्याची प्रार्थना केली.

गात्रावर काही अरिष्ट कोसळू नये, सर्वत्र सुखशांति व समाधान नादावे, यास्तव नहिरोगा, शंकर, माव्ती, म्हसोगा यांची स्थापना झाली. ज्याला जो मार्ग सुचला, रुचला त्याप्रमाणे त्याने हृदयपरड्यातील भाक्तिभासमुमने बाहून भाग देवतांची पूजा पाहली आणि यासाठीच ग्रामदेवतांची मोजदाद करणे, त्याचा पूर्वेतिहास शोधणे, नावाची व्युत्पत्ति पाहणे, हे अतिशय अवघड काम आहे

बरे, सर्वच देवतांच्या मूर्ति आहेत असेही नाही. ज्याची संस्कृति उच्च, त्याच्या इष्टदेवतेचे स्वरूप त्या त्या देवतेला दिले. कालांतराने त्याच्या आकारात सुधारणा करून सुंदर स्वरूपे निर्माण केली. भक्तांची आर्थिक परिस्थिति चांगली असल्याने काही देवताना बसायचा उत्तम आसन व रहायचा चांगले मंदिरही मिळाले पण ज्या समाजाला पूर्ण संस्कृतीच नव्हती, त्यांनी साध्यासुध्या ओरड-

घोण्ड पापाणाला देव मानले, त्याच्या माथ्यावर शेंदूर थापला आणि उघड्या जागेवरच त्यांना उसावयास जागा दिली या समाजामध्ये शक्तिपूजा असल्याने, देवताना रळी देण्याची प्रथा होती तेव्हा शक्तिदेवताना रक्त प्रिय आहे या समजुतीने, रक्ताचे प्रतीक म्हणून त्यांना शेंदूर लावण्यात आला गाथाच्या आस पास राहणाऱ्या या समाजाच्या देवताना शेंदूर तरी मिळतो आणि त्यामुळे त्या देवता आहेत हे पाहणाऱ्याला कळते तरी परंतु या देवतापेशा काही कमनसिबी देवता ज्या रानापनात पूजिल्या जातात, त्यांना साधा शेंदूरदेखील मिळत नाही गाथागृहेर कोठेतरी दगडाच्या राशीत त्या राहतात आणि सवडीप्रमाणे भक्ताकडून त्याचे पूजन होते.

उच्चसंस्कृतीच्या ग्रामदेवतांना दररोज पूजाअर्चा, नैवेद्य मिळतो, वारवार त्यांच्या मिरवणुका निघतात अनेक पैमराचे प्रकार त्या उपभोगतात पण शेंदूर चर्चित व इतर देवतांचे पूजन वर्षातून काही प्रसंगानीच होते, इतर सौख्य एकाददुसरे वेळीच मिळते याप्रमाणे मानवाच्या उच्चनीच संस्कृतीचा परिणाम त्या त्या देवताना भोगावा लागतो, असेच म्हणावे लागते ते जरी देव असले तरी सर्वांना सारखी वागणूक अथवा ऐश्वर्य लाभत नाही.

ग्रामदेवतांची मोक्षदाद करणे आणि त्यांचे स्पर्शकरण करणे कसे अवघड काम आहे, याचे थोडक्यात विवरण करता कै ना गो चाफेकर यांनी आपल्या ' चित्तपावन ' या ग्रंथामध्ये दक्षिण रत्नागिरी जिह्यातील ग्रामदेवतांची काही माहिती जमा करून प्रसिद्ध केली आहे त्यातील देवतांच्या नावांची यादी मुद्दामच उद्धृत करीत आहे, कारण हे काम वसे अवघड आहे याची वाचकाना थोडीथी कल्पना यांनी ती नावे येणेप्रमाणे—

आकारी, आकाशदेवी, आकाशी, इगळाई, उसलाई, एकवीरा, कमळजा, वरजेश्वरी, कळवादेवी, वाहई, कामरेवी, कालेश्री, माळकाई, कालूनाई, कुसुम नाई, केडजाई, केळमाई, केळाई, कोळीदेवी, रामदा, सेव्जाई, गीरवीरा, घोळपुली, चडकाई, चाचवलकरीण, मुरडी, चेचलाई, चौमणी, जासाई, जासमाता, जागरेवी, जखुनाई, जागेदारी, जानाई, जामई, जुगादेवी, शोलाई, डोंगरादेवी, तोरणेश्वरी, त्रिमुली, दागवटमरीण, दीधकरीण, देवसली, धरणमरीण, धर्णिवा, धानया, धामजी, नलो, नखदुर्गा, नखलाई, नवसरी, नाटी, नाटीश्वरी, नाठाई, नादगावमरीण, नित्यादेवी, निधडोदेवी, निनारी, नरकारी निलो, न्हावणकरीण, पदुबाई, पद्मावती, पाटमरीण, पानबुली, पाढरी, पाथणाई, पावनाथ, पावलाई, पाहुणजाई, पूर्वादेवी, पेठमरीण, पोतई, कराजिणी, बकी, बहिरी, बादेजाई, भरदुर्गा, भराडीण, भाऊकादेवी, भावकाई, भावयी, भावी, भूमकरी, भराडी,

मराडी, महामाई, महाभाया, मागाई, मागुनाई, मानमोडी, मानाई, मानुवाई, मामई, मालाई, मुसळादेवी, मुहुतादेवी, येग्री, सरळाई, रेडजाई, उमादेवी, वनदेवी, वरदप्रिया, वानदेवी वागजाय, वागजाई, धिठाई, धिठलादेवी, विंध्यवासिनी, वीरचडी, वेगळीदेवी, व्याघ्रावरी, सत्तानाई, सातेरी, साय करीण, सायनाय, सालबानरीण, सावणेकरीण, सालशी, सीमादेवी, सुकाई, सोनभाया, सोनसारळी, सोमजाई, सालेजाई, शेवडेई, श्रावणेकरीण, हसलादेवी, जाभरेवी, वायची, याप्रमाणे ही १३० नावांची यादी आहे

वरील यादीवर दृष्टिनेप ठारल्यास असे दिसून येईल की, ज्या प्रसिद्ध पीठस्थ देवता आहेत, त्याच्या नावाचे अपभ्रंश अनेक आहेत जसे कळरा-काली, रामदा-कामाख्या, चडकाई-चडिका, पदुवाई-पद्मावती, भागई-भगानी, महामाई-महामयी, इ० इ० तेव्हा काही पीठस्थ देवता असल्या तरी अनेक स्थानिक महत्त्वावरून त्या पूजनात आलेल्या आहेत त्यांना फक्त स्थानिक महत्त्व असल्याने आणि उज्ज्वल पूर्व इतिहास नसल्याने त्यांचे सशोधन करणे उपयुक्त ठरणार नाही कारण त्या त्या स्थानिक माणसांपासून इतरांना त्यांचे आकर्षण नाही असे स्वतःच करण्याचा कोणी प्रयत्न केलाच तरी त्याची उपयुक्तता सर्वाना पटेलच असे नाही एकाच जिल्ह्याच्या अर्ध्या प्रदेशात जर एवढी खाल्लच कटाळवाणी यादी निघू शकते, तर भारतातील सर्व प्रदेशातील देवतांची यादी किती लांबेल याची कल्पना वाचकांनीच करावी वरील यादीमध्ये आणखी एक मुद्दा ध्यानात ठेवण्याजोगा आहे, तो म्हणजे यादीमध्ये पुरुषप्रकृतीच्या देवतांचा समावेश केलेला नाही तो जर झाला असता, तर काय परिस्थिती ओढवली असती याचा विचार वाचकांनीच करावा ! ज्याप्रमाणे या ठिकाणी नाही पीठस्थ देवता ग्रामदेवता स्वरूपात वावरत आहेत, तसेच इतर प्रांताही आढळून येईल कर्नाटकातील यलम्मा, दुर्गाम्मा गगाम्मा, या पीठदेवतांचे अवतार होत ग्रामस्थानी आपल्या भाषेत ती सुसुटीत बनवली आहेत इतकेच

ग्रामदेवतांचे कार्य

ग्रामदेवतांचे कार्य अनेकविध आहे, हे त्या त्या प्रसंगावरून आपल्याला समजून येते वृक्षवनस्पतिसंवर्धन, गोवाचे संरक्षण, सर्गाजन्य रोगांचे निराकरण, भूतापेतापासून संरक्षण, नैसर्गिक आपत्तीपासून निराकरण, सततविवर्धन व त्याच्या आयुरारोग्याची राखण इत्यादी अनेक प्रकारची कार्ये या देवता करित असतात या देवतांमधील निरनिराळ्या समाजात अनेक तऱ्हेच्या समजुती प्रचलित आहेत व त्या समाजाच्या रुढीप्रमाणे, पूर्वपरंपरेप्रमाणे अगर भक्ताच्या इच्छेप्रमाणे पूजनाचे कार्य व्मत असते दीर्घकाळची अवघर्षणे ही ग्रामदेवतांची पूजा -

अगर ती यथाविधि न येव्यामुळे होतात, यासाठी अनेक गावऱ्ही नेहमी दक्ष असतात आपण नाही उदाहरणे पाहू.

महाराष्ट्र भागात अवर्षण पडले तर अथवा पर्जन्यवृष्टि होण्यास वेळ लागला (बहुधा असे कोणत्या तरी भागात नित्य घडतेच) तर शकर, हनुमान, अथवा अन्य ग्रामदेवतेवर महाराष्ट्रीय लोक अभिप्रेत चालू करतात. देवाना पाण्यात बुडवून ठेवतात, असे केल्याने देवाला सकटातून स्वतःची सुटका करून घेण्यासाठी पर्जन्यवृष्टि करावी लागते, असा विश्वास आजच्या वैज्ञानिक व तान्त्रिक युगातही प्रत्यही येत असतो. यासंदर्भाच्या अनेक वातव्या वृत्तपत्रातून प्रसिद्ध होत असतात, ज्या ठिकाणी शकराचे मंदिर नसेल अशा गावी शिवलिंगाची मूर्तिकेची पिडी उभारितात, तिची मिरवणूक काढतात, म्हणजे पाऊस पडतो अशी समजूत आहे. कुलाबा जिल्ह्यामध्ये वरसई या गावी एका मोठ्या पाषाणावर काही प्रतिमा खोदलेल्या आहेत, त्याची ग्रामदेवता म्हणून पूजा होते. अवर्षणाच्या वेळी त्या पाषाणमूर्तीची शास्त्रविधीने पूजा केल्यावर तिला गदगदा हलवितात, म्हणजे जोराची पर्जन्यवृष्टी होते, असा तेथील ग्रामस्थ भक्ताचा अनुभव आहे.

गाव मदिरामुक्त झाला

येव्यानील जनसमूहावर धार्मिक समजुतीचा पगडा आजही निती प्रखर आहे, याची प्रचिती सन १९६४ साली कापडें हवेली (सातारा) या गावी घडलेल्या एका घटनेवरून दिसून येते. असे सांगतात की, या गावी हातभट्ट्या लावून राजगी दारू गाळण्याचा उद्योग मोठ्या प्रमाणात चालत असे. अर्थातच ग्रामस्थ या पेयाचा गैरफायदा घेऊन स्वरूपणे वागत असत. एकदा एका माणसाने मनसुराद दारूचे सेवन केल्यावर त्याची शुद्ध हरपली आणि त्या भ्रमिष्ट नगेल, त्याने तेथील ग्रामदेवतेच्या मूर्तीला पादत्राणाने उडवून काढले ही कृति चार-चौपाऱ्या समोर झाली, पण भीतीमुळे ते अधिक काही करू शकले नाहीत.

कर्मभ्रमयोगाने एक-दोन दिवसात कॉलन्याची साथ सुरू झाली व काही माणसे दगावली कारण परंपरा मोडताना त्यांना असे दिसून आले की, आपल्या-पैकीच एकाचे ग्रामदेवतेची जी मिटरना केली त्याचा हा परिणाम आहे, यापुढेच गावावर सफट आले आहे. सर्वा गावऱ्ही मदिरात जमले आणि गावातील मादक पदार्थांच्या ग्राहकांचे डबे व इतर साहित्य तेथे जमा करून, देवतेसमोर त्या सर्वोचा नाश केला. इतकेच नव्हे तर सर्वोनी देवासमोर शपथ घेतल्या की, यापुढे गावात कोणीही दारू खोस्त गाळायनाची नाही. काळांतराने कॉलन्याची सापशी कमी राहिली आणि ती देवतेच्या कृपेने कमी झाली, अशीच सर्वोची श्रद्धा झाली.

(वेसरी, बऱ्हाड वातमी, ५-८-६४)

चोर सापडला

वावे पाटगे (रोहे-कुलावा) येथे डी. डी. टी. चा फवारा मारण्यास गेलेल्या एका कर्मचार्याने, नागू घाणेकर याचे घड्याळ चोरले. चोरी कोणी कवूल करीना, तेव्हा ग्रामदेवता काळकार्द देवीला कौल लावून, चोरीचा तपास करता, ' घड्याळ बाहेरच्या इसमाने चोरले ' असा जबाब मिळाला. शेवटी चारही कर्मचार्यांना देवीसमोर उभे केले, ' तेव्हा चार क्रमांकाच्या इसमाने चोरले ' असा पुन्हा खुलासा झाला. त्या इसमाचा (नारायणाचा) शेवटी नाइलाज झाला आणि पुढील यातना चक्रविण्यासाठी, त्याने रोहे येथील मारुती मंदिरात लपवून ठेवलेले घड्याळ आणून दिले. या घटनेचा अर्थ इतकाच की, श्रद्धेने देवाकडे संकट घातल्यास, आजही त्यापासून मार्गदर्शन मिळते आणि भावश्रद्धा दृढ होते.

(केसरी, रोहे वार्ताहर, १७-८-६४)

कर्नाटक प्रांती तेथील विख्यात देवता दुर्गाबा अथवा द्यावम्मा हिचा छळ करण्याची प्रथा प्रचलित आहे. या छळाचा प्रकारही अजबच आहे. अवर्षण-काळी या देवतेच्या मंदिरासमोवार पाच आठवडे बाजार भरवितात. त्यामुळे आसपास भरपूर घाण उांचते, घाण काढून टाकीत नाहीत. तथीच सत्तेल तेवढी घाण साचू देतात. भक्त या घाणीचे निर्मूलन करीत नाहीत आणि या अशा दुर्गंधीत राहणे देवतेला असह्य होते. तेव्हा या संकटातून स्वतःची मुटका करून घेण्यासाठी देवतेला पर्जन्यवृष्टि घडवून आणावी लागते आणि मगच ह्या घाणीचे निर्मूलन होते.

गिरनार, अवू, पावागड इत्यादि क्षेत्राच्या ठिकाणी तेथील देवतातही पर्जन्यवृष्टि घडवून आणण्याची दैवीशक्ति आहे, अशी त्या भागातील लोकांची श्रद्धा आहे. यासाठी अवर्षणाच्या काळी भाविक लोक या क्षेत्रांना भेट देतात. शुद्ध अंतःकरणाने देवतेची पूजा करून संकटनिवारणासाठी देवतांना सांकडे घालतात. असे केल्याने पर्जन्यवृष्टि होते, असा त्यांचा अनुभव आहे. या प्रांतीची एक सुप्रसिद्ध माता, हर्षदमाता, हिला अवर्षणकाळी अम्यंगरुनान घातून गव्हाच्या खिरीचा नैवेद्य समर्पण केल्यास पर्जन्यवृष्टि होते, असाही तेथील भक्तांचा अनुभव आहे.

भूदेवतेला संतुष्ट केल्यास पर्जन्यवृष्टि होते, या श्रद्धेमुळे काही ठिकाणी भूदेवतेची मूर्तिकांची मूर्ति बनवून, पानाफुलांनी तिला सजवून मस्तकी धारण करून, गाणी गात गात घोषरी गिरवितात. घरातील महिला या मूर्तीवर पाण्याचे मिचन करतात आणि पर्जन्यासाठी वरुणदेवाची प्रार्थना करतात. गुजराय प्रांती या विधीला ' मेहुलो अगर मेघलो ' असे म्हणतात, तर कैकाडी आणि ओड या वन्य जमाती त्याला ' धोंडिल जाग्या ' या नावाने संबोधतात.

उत्तर प्रदेशात मिर्झापूर जिल्ह्यातील एका अवर्षणग्रस्त खेड्यातील स्त्रियांनी तर कमालच केलेली दिसून येईल. त्या भागात अनेक शतके अशी प्रथा रूढ आहे की, अवर्षणकाळी विवस्त्र स्थितीत स्त्रियांनी आपापल्या शेतामध्ये सामुदायिक नांगरणी केल्यास पर्जन्यवृष्टी होते. याप्रमाणे त्यांनी ऑगस्ट १९६२ साली नांगरणी केली आणि योगायोग असा की, वरुणराजाला या स्त्रियांची करुणा आली आणि त्वरितच त्याने मुसळधार पर्जन्यवृष्टि केली.

१. टीप—अवर्षणकाळी पर्जन्यासाठी वरुणदेवतेची प्रार्थना अनेक प्रकारांनी करण्याच्या रूढि भारतामध्येच आहेत, आणि इतर देशांत त्या नाईत असे मात्र नव्हे. या श्रद्धेसंबंधीचा विश्वास सर्वत्र सारखाच दिसून येतो. आपण काही उदाहरणे पाहू—

(१) वेडूक आणि पाऊस यांचा संबंध बऱ्याच देशांत दिसून येतो. पेरू देशात वेडकांच्या मृण्मय मूर्ति तयार करून, त्या उंच डोंगरमाथ्यावर ठेवतात. हेतु असा की, वेडकाना त्रास होऊ नये. म्हणून पर्जन्य लवकर येईल.

(२) नेपाळप्रांती कार्तिक महिन्यात सप्तमीच्या दिवशी ब्राह्मणवर्ग वेडकांच्या वस्तीच्या ठिकाणी जाऊन, त्यांचे पूजन करून प्रार्थना करतात, 'हे भूमीनाथा, आमच्या पूजनाचा स्वीकार कर आणि लवकर पाऊस पड दे.'

(३) न्यूझीलंडमध्ये माओरी जमात वेडकाला कापून त्याचे रक्त शेतात शिपडतात.

(४) ब्रह्मदेशात वेडकाला पकडून, त्याच्या तोंडात धान्य भरून, ते तोंड शिवून नंतर सामुदायिकरीत्या त्याला शेतात सोडून देतात.

(५) पर्जन्य येण्यासाठी याप्रमाणे वेडकांचा उपयोग करतात, तसा तो थंड व्हावा म्हणून निवेडियन लोक वेडकाला मंदिराच्या खाली पुरतात, म्हणजे तो पाऊस थांबतो अशी त्यांची धारणा आहे.

इतर देशांतील स्त्रीवर्गाकडेही काही कामगिरी पर्जन्यासाठी आहे—

(१) रशियातील कॉकेशस भागात, वॅलाऐवजी दोन स्त्रिया जू. खांद्यावर धेऊन शेत नांगरतात, आणि नांगरत नांगरत नदीतील गुडघाभर पाण्यापर्यंत आत जातात. जॉर्जिया, आर्मेनिया या देशांतही ही प्रथा पाळतात.

(२) ग्रीस देशात एखाद्या कुमारीला नटवून, सजवून गावभर तिची गवाय मिरवणूक काढून तळे अथवा विहिरीपर्यंत नेतात. गावातील मंडळी तिच्या मागून जातात आणि मिरवणूक संपल्यावर, सर्वजण तिच्या अंगावर थोडे थोडे पाणी शिपडतात,

(टीप पुढे १०७ पृष्ठावर पूर्ण.)

संप्रतच्या युगामध्ये अर्घ्येणे पडतात आणि वेदकाळामध्ये पडत नव्हती असे नाही त्या काळीही अर्घ्येणे पडत आणि पर्जन्य येण्यासाठी यज्ञयाग करीत असत 'यज्ञात् भवति पर्जन्य ।' हे गीतेमधील वाक्य प्रसिद्धच आहे परिस्थिती नुरूप आता चालीरीतीमध्ये थोडा फरक झाला इतकेच

सर्वाभूती देवाचे वसतिस्थान आहे, माय तेथे देव आहे, या श्रद्धेने देवतेची पूजा केल्यास व सफुटनिवारणासाठी हात मारल्यास त्याच्या श्रद्धेचे पळ त्यांना मिळते, पर्जन्यवृष्टि होते, असा अनेकांचा अनुभव आहे व प्रत्यही येतही आहे धार्मिक श्रद्धेपोटी देव मत्ताचे सफुटनिवारण करतो, हा अनुभव असल्याने या समजुतीला धर्मद्वेष्टे व इतर नास्तिक काहीही म्हणोत, कितीही नाके मुरडोत, धर्माभिमानाची व श्रद्धापात्र लोकांनी त्याकडे लक्ष देण्याचे कारण नाही सत्य हे त्रिकालाबाधित सत्यच राहते, हा अनुभव आहे

प्रसुत यथाचा लेखक (म्हणजे मीच !) स्वतः लहानसा शेतामरी आहे वर्षासाठी वेबळ हौसेसाठी चिखल तुटवून, सहासात मण भात, गोरगायी जपानी धर्तीपद्धतीने पिकवितो या वेळचा अनुभव जसा की, नागरणीच्या वेळी शेत नागरणारे मजूर प्रथम भूमिपूजन केल्याशिवाय, नारळ फोडून खोत्र्याच्या तुफल्यावर गुलाल घाडून, उदराची पेट्रून, गुळाचा नैवेद्य भूदेवतेला दाखविल्या शिवाय नागराचा फाळ जमिनीला लावत नाहीत कापणीच्या वेळीही हाच अनुभव येतो अनेक त्रिकाणी शेतीच्या सरपक देवतांचे पूजन करावे लागते एरव्ही शेत चोराकडून उगळे जाईल, जमापराकडून राहणे जाईल ही भीती असते यास्तबच शेताच्या वडणीवर अनेक दैवतांची प्रतिमे आढळतात

ससगजय रोगप्रतिपदक अनेक ग्रामदेवता आहेत त्यामध्ये सीतळा,

इतरही अनेक प्रकार आहेत—(अ) शिंयात काही भागात मदिरातील पाव्यास जमिनीवर निजवून, भिजवून काढतात (ब) आभिषेक काही रानगी जमाती प्रेतनिदर्शक लाकडाचे खेळणे तयार करून, मात्रिकाकडून ते जोराने मिरवितात (इ) सहारा वाळवण्याच्या उत्तर भागात, मानवी आकाराचा लाकडी पुतळा करून, त्याची मिरवणूक काढतात, त्या वेळी गावमरी त्यावर पाणी ओततात, वरुण राजाची स्तुतीस्तोत्रे गातात, याचा ' धोंजा ' म्हणतात (ई) श्रीसच्या काही भागात वरुणाची मूर्ति समुद्राधिसरात्या भूमीवर जोराने आपटतात आणि प्रार्थना करतात, ' हे वरुणा, पायसाच्या अभावी भूमीवर राहणे किती कठीण आहे हे जाणून घे, आणि पर्जन्य पाड ' (उ) कोठे पैलाचे प्रदिदान, कोठे सर्पांचे पूजन, तर कोठे वरुण देवाला मान्याने भोतरण्याची धमरी दिली जाते, इ० इ०

(विविध विश्व, जुलै १९६८)

मरीआई, म्हसोना, सटवाई, खेरमाता, मरिअम्मा, गगम्मा इत्यादि अनेकवाचा समावेश प्रातःपर्वते करावा लागेल. सीतळादेवी ही वास्तविक थडपणा आवडणारी देवता. परंतु चंगलप्राती हिला 'वसंतभुराही' म्हणजे वसंत ऋतूची म्हातारी देवता म्हणतात, काही ठिकाणी हिला 'वसंतचडी' म्हणजे वसंतकालाची दूर देवता असे म्हणतात. तिला दूर मानण्याचे कारण असे की, वसंत ऋतूमध्ये जे नैसर्गिक रोग उत्पन्न होतात, ते रोग ही देवीच निर्माण करते, असे काही लोक मानतात. या देवीला सहा बहिणी असून ककरमाता, फुलमाता, पानशाही, बड्डीमाता, गुलसालियामाता इत्यादि त्याची नावे होत. यापैकी कोणी सात वर्षेपर्यंतच्या मुलावर आपला अमल चालविते, कोणी सात ते पंधरा वर्षेपर्यंतच्या मुलावर, तर कोणी त्याहून मोठ्या मुलावर व पुरावावर नाही भगवान् करण्याची पाळी आणते. या देवीचे स्वरूप व त्या स्वरूपाचे वर्णन ग्रंथात सर्वत्र साखेच आहे. ते असे, विवस्त्र, रक्तवर्ण, गर्दभावाहन, हातामध्ये झाडू, डाव्या काखेसाली भांडे व मस्तकानर पर्या।

पजावप्राती या देवीला सहा बहिणी आहेत असे मानतात. त्याची बसती, महामयी, पोलडे, छत्रकारिया, आगवानी, मसानी ही नावे होत. आगवानी सर्वांच्या पुढे चालते, तर सीतला तिच्या मागोमाग चालते. या देवतांची स्थाने निरनिराळ्या गावी आहेत. पात्री, कात्री, बेहोली, वशिव, मिधळून, भाटगाव ही ती स्थाने होत. निरनिराळ्या वयाच्या मुलांना निरनिराळी ग्रंथाने छळते. या देवतेला सात ठेवण्यासाठी चैन सप्तमीला तिचे विशेष पूजन करण्याची प्रथा आहे. या देवीचे वाहन गर्दभ आहे आणि वाहनाचा धनी साधारणतः कुमार हा मानलेला आहे. कारण भांडी करण्यासाठी तो गाढवावरूनच माती वाहतो. तेव्हा सप्तमीच्या दिवशी होणाऱ्या विशेषपूजनप्रसंगी या कुमाराला म्हणजेच गाढवाच्या धन्याला चण्याचा आहेर करण्यात येतो. कोंयडी, बकरी, डुवर इत्यादी पशु बळी देण्याचीही पद्धति रूढ आहे. कर्नल या भागात तर या देवतेचा शाप न रावावा म्हणून अनेक माता दरसाल एका ठराविक वेळी जोगवा भागतात आणि त्या भिन्नेच्या अन्नाचा नैवेद्य मातेला अर्पण करतात.

(लाहोर मिह्दा गॅझेट, पृष्ठ ९१)

भारतामध्ये अनेक प्रांतांमध्ये या देवतेला ग्रामदेवता मानलेले आहे, तेव्हा तिच्यासमयी येथे थोडे अधिक विवरण करणे योग्यच ठरेल. असे मानले जाते की, शंकराप्रमाणे ही आर्यतरांनी देवता असून नंतर सत्तरांनी ती आर्यधर्मात शिरली असावी. या देवतेचे पूजन आजही उच्चवर्णीय हिंदू करीत नाहीत, तर प्रामुख्याने अन्य जमाती जगर नीच वर्णांच्या जमाती करतात. कोणत्या कारणास्तव ही देवता उत्पन्न झाली, तो प्रसंग, त्याग्रहलक्ष्मी दत्तकथा अगर त्या-

वायव्यी वसलीही माहिती आढळून येत नाही. परंतु हिचे स्वरूप मात्र वर वर्णन केल्याप्रमाणेच परंतु क्वचितच काही ठिकाणी थोडेसे वेगळे आढळून येते.

तापसरीमधील चित्तविभ्रम, केपरे, आकडी, उन्मादवायु इत्यादि विकार हे यक्षाकिन्नरांच्या प्रभावामुळे उत्पन्न होतात, तर पटर्णी, हगवण, देवी इत्यादी विकार हे देव अथवा ग्रामदेवतांच्या कोपामुळे उत्पन्न होतात, अशी या जमातीतील लोकांची समजूत आहे. देवीसारख्या सांसारिक रोगात तापाचे प्रमाण भरपूर चढते आणि ते खाली उतरविण्यासाठी वर्षांची पिशवी अथवा मिठाच्या पाण्याची पट्टी मस्तकावर ठेवावी लागते. तेव्हा या तापाच्या 'उम' स्वरूपाला 'शीतल' करण्यासाठी ज्या देवतेची पूजा केली जाते, त्या देवतेचे या 'शीतल' वरून 'शीतला' (किंवा सितला, शीतळा, सितळा अर्थात् हा अपभ्रंश.) असे नामाभिधान प्राप्त झाले असणे असंभवनीय नाही. दक्षिणप्रांती ह्याच स्वरूपाला काही भागात मारीदेवी असे संबोधिले जाते.

या देवीच्या मूर्तीचे स्वरूप म्हणजे बहुधा एक गोल पाषाण असतो. त्यावर काही ठिकाणी दोंदूर लावलेला असतो, तर काही ठिकाणी नसतो. या देवीची मूर्ति मंदिरात बसविलेलीही काही काही ठिकाणी आढळते. परंतु बहुतेक ती उघड्यावरच असते. ज्या ठिकाणी मूर्ति असतात, त्या बहुधा ओवडधोवड स्वरूपांच्याच असतात. त्यात रेखांकित नसतो. पंगालमध्ये तर या देवतेचे कोणतेच स्वरूप न मांडता एक लहानसा चौक शेणामातीने सारवितात. त्यावर अग्नि पेटवून त्यात तुपाचे हवन करतात आणि या सर्व स्वरूपालाच शीतला-देवीचे स्वरूप मानतात.

देवी या रोगावर आराम पडण्यासाठी काही ठिकाणी या देवीची प्रार्थना करतात आणि खालीलप्रमाणे आचरण ठेवून काही आवश्यक गोष्टी कटाक्षाने पाळतात. ज्या घरात देवीच्या विकाराने मनुष्य आजारी झाला असेल त्या घराच्या दारावर कडुनिवाचा टाळा बांधतात. येथे हे लक्षात ठेवले पाहिजे की, कडुनिवाच्या पाल्याचा औषधी गुणच असा आहे की, तो जात्याच थंड असल्याने व त्याच्या साक्षिध्याने रोगावर अनुकूल प्रतिक्रिया होत असल्याने, तो वाघण्याची रुढी चानू खाली असावी. उच्चवर्णाधि ब्राह्मणाला देवीच्या रोग्या-जवळ जाऊ देत नाहीत. कारण त्याच्या पवित्र वामणुकीमुळे रोग जस्तच उफाळून येईल, अशी त्यांची समजूत असते. तसेच रजस्वला बाईला आजारी माणसाजवळ जाऊ देत नाहीत. कारण तिच्या अशौचपणामुळे आज्ञात्याच्या डोळ्यात फूट पडणे अगर इतर विकृति होण्याचा संभव असतो. गोडयानेलाचा दीप सतत त्याच्याजवळ ठेवत ठेवतात. आजारी मनुष्य ने ने काही . .

माणेल ते ते सर्व त्याला पानयास दिले जाते. कारण साक्षात् देवताच ते माणे मागत असते, अशी समजूत असते. काही ठिकाणी देवीच्या रोग्याला लवकर आराम पडारा म्हणून त्याचे माता पिता, भाऊ वहीण अथवा पत्नी तिचा निकटवर्ती नातेवाईक देवीचा वसा घेतात की, 'रोगी बरा झाल्यावर दडवत घालीत देवाल्यात जाईन, देवीला चांदीचा नेत्र वाहीन, उपास-त्तापास करीन,' इ० इ०. काही ठिकाणी देवीचे वाहन गर्दभ ह्याला पोटाभर चणे खायला घातले जातात. रोग्याला लवकर आराम पडारा म्हणून मदिरातून या देवीचे न्हावण आणले जाते आणि त्या न्हावणाने रोग्याला स्नान घातले जाते. अर्घात, देशपरत्वे तेथील लोकांच्या रुढीप्रमाणे या पूजनात कमीजास्त फरक असतो.

(जेम्स फर्मकोश, ३-११२)

उत्तरप्रदेशी याच देवीला कोणी धिपहारी अथवा घरती माता असे म्हणतात ह्या प्रांती जनेष्ट ठिकाणी या देवतेची भक्षिरे जादवून येतात. सीतला-सप्तमी या नावाचे एक व्रत या प्रांती पाचरले जाते. श्रावण वद्य सप्तमीच्या दिवशी ते पाळले जाते. मान या व्रताच्या दिवशी माथ्यान्हाळी सप्तमी असण्यास पाहिजे अशी जट आहे. स्कंदपुराणात या व्रताचा विधि निरूपिलेला आहे. तो असा—एका मुनगाच्या अगर ताव्याच्या पत्र्यावर देवीचे स्वरूप कोरून ती प्रतिमा एका कलशामध्ये ठेवावी. पोडपोपचारे तिचे पूजन करून तिला गोडाबोडाचा नैवेद्य अर्पण करावा सीतलादेवीचे ध्यान करावे. 'सीतले पंचपक्वान' म्हणून नैवेद्याच्या वेळी मंत्र म्हणारा. देवीला अर्घ्य देऊन विनंती करावी, 'हे देवी, तू पुनर्पौन व धनधान्याची आरादीआवाद करणारी असल्यामुळे मी तुला बदन करीत आहे, यानंतर सात ब्राह्मण आणि सात कुमारीकांना भोजन घालावे तुपाचे आठ दीप लावावेत. दररोज गार्डेचे दूध आणि मुनासिक पाणी यांनी जागा शुद्ध राखावी. व्रतसमाप्तीच्या वेळी देवीला प्रिय असणाऱ्या वस्तु ब्राह्मणाना अर्पण कराव्यात. या व्रतारावनेमुळे वैधव्य टळते, दारिद्र्य नाश पावते आणि कर्माचे फळ उत्तम मिळते. व्रताचरण झाल्यावर मोठ्या भक्तिभावाने त्याची कथा श्रवण करावी.

(व्रतराज, शृष्ठ १०४, हेमाद्रि व्रतराज, शृष्ठ ४२८)

दुसरी एक प्रमुख देवता म्हणून मातंगी या देवीचे पूजन केले जाते. मन-महार्णव या ग्रंथात या देवीच्या स्वरूपाचे वर्णन खालीलप्रमाणे आहे.

शामांगीं शशिहोत्रां त्रिनयनां चेदैः करैः त्रिभ्रतीम् ।

पाशं सेटमथां कुशं दृढमसि नाशाय भक्तद्विषाम् ॥

रत्नालंकरणप्रभां ज्वलत्तनुं भास्वत्किरीटां शुभाम् ॥

जातंगीं मनसा स्मरामि सदया सर्वार्थसिद्धिप्रदाम् ॥ १ ॥

माणिक्यां भरणावितां स्मितमुखीं निलोत्पलभांवराम् ।
 रम्यारक्तकलित्पपादकमलां नेत्रत्रयाङ्गोसिनीम् ॥
 वीणावादनतत्परां सुरनतां कीरच्छदाशामलाम् ।
 मातंगी शशिशेखरामनुभजेत्तांबूलपूर्णाननाम् ॥ २ ॥

वरील संस्कृत श्लोकाचा प्राकृत काव्यार्थ पुढीलप्रमाणे आहे.

वियतगंगा

पहा हो देवी मातंगी, स्वरूपि हास्यवदना ही ॥ छु० ॥
 शरीरीं पुष्ट आमांगी, शशिची कोर ही भाळीं ।
 त्रिनेत्री तेज भानूचे, वीणेची तार ही छेडी ॥ १ ॥
 अलंकारादि तेजाची, प्रभा लोळे फिती अंगा ।
 शिरींचा ताज तेजस्वी, मुखाची वाढवी लाडी ॥ २ ॥
 करीं घे वेद अंकुशा, तसा घे खेटका पाशा ।
 तयाने रक्षिते दासा, करोनि नाशही पाशा ॥ ३ ॥
 मिळया रिद्धिसिद्धिला, मनानें ध्यात देवीला ।
 दयाळू देवी मातंगी, प्रणिपातास घे तुजला ॥ ४ ॥

पुराणातरी अशी कथा आहे की, मातंग या दैत्याचा विनाश करण्यासाठी आदिशक्तीने जे रूप घेतले आणि जे पुढे भूतलावर कायम स्वरूपात राहिले, तीच मातंगी देवी होय. या देवीचे मूळपीठ कोठे आहे याबद्दल काहीच माहिती मिळत नाही. परंतु तुळजापूर येथे भवानी मातेच्या परिसरात या देवीचे एक प्रमुख स्थान आहे. देवीचा पुजारी महार जातीचा आहे. सामान्यतः ही देवता शुद्ध वर्णाची मानतात आणि सहसा उच्च-वर्णीय लोक तिचे भक्त असल्याचे जादवून येत नाहीत. महाराष्ट्रात अनेक गावातून या देवीची मंदिरे ग्रामदेवता म्हणून आदळतात.

गुजराथप्राती बेचरजी रेल्वे स्थानकापासून अठरा मैलावर मोढेरा नावाचे गाव आहे. त्या गावी मातंगी देवीचे एक प्रमुख स्थान आहे. प्राचीन घर्मारण्य क्षेत्रामध्ये या गावाचे नाव मोडोरक असे आढळते. ब्रह्मदेवाने ब्राह्मणांची जात प्रथम याच क्षेत्री उत्पन्न केली असे मानण्यात येते. गावाच्या नानाग्रहना या देवीला मोढेश्वरी म्हणूनही ओळखिले जाते. मुसलमानी राजवटीत अहमदनी विलजीने ज्या वेळी गुजराथ प्रांतावर आप्तमण केले, तेव्हा या देवीच्या मूर्तीस धोरा उत्पन्न झालेला पाहून तिला सुरक्षिततेसाठी वायडीमध्ये नेऊन ठेवले.

आजही ती मूर्ति त्याच स्थानी, म्हणजेच वागडीतच आहे. सिंहद्वाराकडून विहिरीमध्ये मूर्तीकडे जाण्याचा मार्ग राखलेला आहे मूर्तीचे स्वरूप सिंहासनावर अष्टभुजा असून तिलाच मातंगी म्हणतात मूर्ति वागडीमध्ये असल्याने या क्षेत्राला धर्मवापी असेही म्हणतात या प्रमुख मूर्तीव्यतिरिक्त भट्टारिका, नन्दादेवी, शान्तादेवी, विशालाक्षी, चामुंडा, तारणा, दुर्गा, निम्बज्जा, भट्टयोगिनी, ज्ञानज्जा, चंद्रिका, छत्रदा, सुखदा, द्वारवासिनी इत्यादी देवतांचे वास्तव्य या क्षेत्री आहे (गोरखपूर कल्याण क्षेत्र अंक, ५७।४०६)

आता मरीआई या देवतेसंबंधी आपण थोडा माहिती मिळवू

मरीआई या देवतेची पूजा अनेक गावातून होते. ही देवता एक प्रमुख धामदेवता म्हणून मानली जाते या देवीची मूर्ति अशी नाहीच स्वयंमु तादळा शेंदूरचर्चित अगर तसाच देवीचे प्रतीक म्हणून पूजिला जातो ही मूळची तेलगणातील देवता असून त्या प्रदेशात प्रत्येक गावी असा एक तरी मनुष्य असतो की, जो काही वेळा या देवीचा बधु होता, परंतु काही वेळा पति होता आणि सेवकही होता या देवीचा पुजारी धुद्र समाजातील असतो त्याला पोतुराजा म्हणतात मरीआई देवीचा देव्हारा डोक्यावर घेऊन गावोगावी तो हिंडत असतो या देवीचा सर्वत्र प्रसार तेलगणातील तिचा भक्तगणच करीत असतो यावरूनच ती मूलत तेथील देवता आहे, असे अनुमान काढायला हरकत नाही (मद्रास सरकार पुराणवस्तु ग्रांते अहवाल, १९०७, पृ० २२९)

या देवतेच्या उत्पत्तीसंबंधी पुढील कथा मिळते एकदा एका चांभार जातीच्या इसमाने आपण ब्राह्मण असल्याचा बहाणा करून एका ब्राह्मणकन्ये बरोबर विवाह केला पुढे त्याला दोन मुलगे झाले कालांतराने ते दोघे बघात आल्यावर, आपला वडिलोपार्जित धंदा त्यांना शिकवावा आणि त्यांच्या पोटा पाण्याची सोय लावून द्यावी, या हेतूने तो चांभार त्या मुलाना रानात घेऊन जाऊ लागला व कातडी वसावणे, ती साफ करणे, वगैरे प्राथमिक कामाचे धडे देऊ लागला रानात असताना चोरून भासाहार करण्यासही त्याने मुलाना शिकविले परंतु घरी मान आपल्या ब्राह्मण पत्नीपासून आपली ही वागणूक तो लपवून ठेवीत असे आपल्या मुलानाही त्याने तशी सत्त तारीफ देऊन ठेवली होती.

जनावरांच्या मासाप्रमाणे लागले. एक मुलगा पटवन् उद्धारला, 'हा तुकडा म्हशीच्या जिभेसारखा लागतो' या त्याच्या शब्दावरून मातेला आपल्या मुलाच्या जाहाराविषयी सशय आला आणि तिने या बाबतीत खात्री करून घेण्याचे ठरविले. दुसऱ्या दिवशी पति व मुले बाहेर कामावर गेल्यावर ती लपतछपत त्याच्या मागोमाग गेली. त्याचे तेथील काम व साणे याचे तिने निरीक्षण केले. स्वमात्र तिला आपला पति व मुले याचा व त्याच्या वागणुकीचा वीट आला आणि तिने देहान्त प्रायश्चित्त घेण्याचे ठरविले. ती आपल्या वडिलांच्या घरी आली आणि तिने विचारले की, 'कुना जर मडक्यास शिवला तर ते शुद्ध नसे करावे?' तिच्या निवारण्याचा हेतु त्याच्या लक्षात जाला नाही आणि योग्य तो उपाय म्हणजे मष्टके जाळून टाकले पाहिजे, असे त्यांनी सांगितले.

वडिलांचा उपदेश घेऊन ती पुन्हा पतिव्रती आली. आपला पति व मुले शोषणीत झोपलेली आहेत, असे पाहून तिने झोपडीला आग लावून दिली. तिची मुले जळून भेली, परंतु पति मात्र त्याही स्थितीत जागा झाला आणि पळून जाण्याचा प्रयत्न करू लागला, तेव्हा त्या स्त्रीने उग्र स्वरूप धारण करून व हातात तरवार घेऊन त्याला बाहेर पडण्यास आठकाटी घातली. असे सांगतात की, तिच्या पतीने त्या वेळी हुंकर, कोंनडा, मर्रा, रेडा इत्यादि रूपे एका पाठोपाठ एक अशी घेऊन बाहेर पळण्याचा प्रयत्न केला. पण त्या स्त्रीने प्रत्येक वेळी त्याची मान तोडून टाकून, जळत्या अग्नीत फेकून दिली. शेवटी, त्या जमिज्वालेमध्ये तिने स्वतःचीही आहुति जर्पण केली. येथे तिच्या पतीने जनावराची रूपे घेतली, हे रूपक असावे. कारण शोषणी जळू लागल्यावर आतील पाळीत प्राणी बाहेर पडण्याचा प्रयत्न करित असताना, तिला ते प्राणी म्हणजे पतीची प्रतिके वाटून तिने त्याचा शिगछेद केला असावा. माणूस सृष्ट्याच्या भावनेने एकदा का गैरहोप झाला म्हणजे सर्वत्र त्याला आपला शत्रूच दिसतो आणि त्याचे निर्दालन हेच तो आपले कर्तव्य मानतो.

काही दिवसांनी एका नातेवाईकाच्या स्वमात्र ती ब्राह्मण स्त्री घेऊन तिची वार्षिक यात्रा भरविण्याची तिने त्याला जाळा दिली. त्याप्रमाणे ती वार्षिक यात्रा त्या वेळी भरविण्यात आली आणि आजतागायत ती भरविण्यात येते या यात्रेच्या वेळी त्या स्त्रीच्या आयुष्यातील सर्व घटना जशाच्या तशा घडवून आणतात. म्हणजे त्या दोघाचा विवाह होणे, ससार चालवून मुलांची उत्पत्ती होणे, मुलांनी पूर्वापार चालत आलेला घदा व अभय भक्षण करण्यास शिकणे.

शोपडीला आग लागणे आणि त्यात सर्वोची हत्या होणे इत्यादि सर्व प्रसंगाचे नाटक केले जाते, या यात्रेसाठी दूरदूरचे भक्त त्या दिवशी उपस्थित असतात. (मुरई प्रातिक गॅझेट, पृष्ठ १५, ३४४)

शिरसी (कारवार) गावी या मारी देवीचे एक मंदिर आहे. त्या ठिकाणी वर उल्लेखिलेल्या प्रकारे देवीची वार्षिक थाना भरविण्याची प्रथा आहे. या देवीच्या भक्तांमध्ये बहुधा रालच्या जातीच्याच भक्तांचा भरणा जास्त असतो यात्रेच्या वेळी रेडा, कोंबडी, बकरी बळी देण्यात येतात. देवीची मूर्ति लाकडी असून ती शेंदूरचर्चित असते. येथील देवीचे जुने मंदिर पडिक शान्यावर सन १८९३ च्या सुमारास भक्तानी त्याचा जीर्णोद्धार केला, शेंदूर हा रक्ताचे प्रतीक मानीत असल्याने देवीला तो चढवीत असावेत.

दक्षिण भारतामध्ये पोलेरम्मा नावाची आणखी एक मामदेवता आहे. ती मारी देवीचेच स्वरूप होय. पूर्वी एका शहरी या देवीचे मंदिर गागावाहेर असल्याने तेथील जनता तिला निचारीना अगर तिची पूजाअर्चाही करीना. तेव्हा त्या देशाचा जो राजा होता त्याच्या स्वमात ती गेली आणि 'माझी पूजाअर्चा कर' अशी तिने त्याला आज्ञा केली. परंतु राजाने तिला अशी अट घातली की, 'देवीने आपले देवत्व मला दाखवून द्यावे. त्यासाठी तिने रेड्याभरोवर झुज द्यावी आणि त्या झुजात त्याला पराभूत करावे.' त्याप्रमाणे दुसऱ्या दिवशी मोठा मेळावा भरला. राजाने जापला पाळीव रेडा आणून मदिरासमोर उभा करून 'देवीने प्रकट होऊन त्याच्याशी सामना द्यावा. अशी तिला प्रार्थना केली. इतक्यात काय चमत्कार! देवळाच्या मागील राजूच्या गर्दीतून एक प्रज्जर तेजाची स्त्री हाती सार्व घेऊन पुढे सरसानली आणि सरळ त्या रेड्यावर तिने चाल केली. बराच वेळपावेतो दोघाचे तुगळ युद्ध चालले होते. पण दोघेही तुल्यबळ! एकमेकाना वसचे हार जातात! शेवटी देवीने प्रकट स्वरूपात आपल्याला दर्शन दिले आणि आपल्या विनंतीला मान दिला म्हणून त्या राजाने तिची पूजाअर्चा करण्याचे मान्य केले. अशा रीतीने प्रत्यक्ष राजानेच देवीचा उत्कर्ष साधण्याचे मान्य केल्यावर तिची पूजाअर्चा दररोज नियमितपणे होऊन ती पोलेरम्मा या नावाने प्रसिद्धीस आली. रोगराईपासून गावाचे संरक्षण करणे हे तिचे प्रमुख कार्य समजले जाते.

महाराष्ट्रामध्ये याच मारी देवीला मरीआई असे संबोधिले जाते. अनेक गावी या देवतेचे मंदिर असते. मूर्ति म्हणून एखाद्या गोल पाषाणावर शेंदूर घाटून पूजा करण्यात येते. पोतुराजा या देवीचा प्रसार गांगोबावी करित असतो. बहुधा त्याची स्त्रीही त्याच्याभरोबर असते. देवीचा देव्हारा तिने आपल्या

माथ्यावर घेतलेला असतो. पोतुराजाचा एकंदर अवतार पाहिल्यावर प्रथमदर्शना भीतीच वाटायला लागते. बहुधा तो वर्णाने काळा, माथ्यावरील लांब केस मोकळे सोडलेले, कपाळावर कुंकवाचा भलामोठा मळवट भरलेला, नेसणीस एक अनेक खण-लुगड्यानी मिश्रित असा लेहंगा, हातात कोरडा आणि गळ्यात वाद्य म्हणून एक दोलकी असा त्याचा एकंदर पेहराव असतो. पोतुराजा गुरव अथवा गोंधळी जमातीचेही जसू शकतात. देवीच्या देव्हान्यात जी मूर्ति असते, ती त्या त्या जमातीची इष्टदेवता असते. कोठे तुळजाभवानी असेल, तर कोठे कोहापूरची महालक्ष्मी असेल. परंतु प्रत्यक्ष मरीजाई देवीची मूर्ति मात्र त्यामध्ये नसते. या देवीचे प्रतीक म्हणून लाफडी दुचाभी लहान गाडा आणि वर पाच खुटथा ठोकलेल्या असतात. पैकी तीन मागील बाजूस व दोन पुढील बाजूस असतात. या खुटथावर उम्याआडव्या काही रेघोटया ओढून साही मानवी आकृति दर्शविण्याचा प्रयत्न केलेला असतो. याचा अर्थ असा असाया की, मरीजाई देवी गाड्यावरून गावोगावी प्रवास करीत आहे, तिच्या मैत्रिणी आणि सेवेरी तिच्यामोरील आहेत.

देव्हारा फिरवीत असताना बहुधा प्रत्येक खेड्यात अथवा चव्हात्याच्या जागी यांचा एक तरी कार्यक्रम होतोच. या कार्यक्रमास गावातील अनेक प्रतिष्ठित उपस्थित असतात. दोन तासपर्यंत हा कार्यक्रम चालतो. दोलकीचा एक विशिष्ट आवाज येत असतो. कोरड्याचे फटके अंगार पटाफट आवाज देत असतात. पायातील वाळे व झुगुर याचा नाद निनादत असतो. देवीला जावाइन चाललेले असते. त्यातच सुषामध्ये धान्य अगर लिंबू ठेवून, ते सूप तिरपे धरून गरगर फिरविले जात असते, तरीही त्यातील जिन्नस खाली पडत नाहीत, याचे प्रेक्षकांना आश्चर्य वाटते. लिंबे कापणे आणि वेळप्रसंगी दडानर अथवा शरीराच्या इतर भागावर जखमा करून घेणे, इत्यादि अघोरी कृत्ये तो पोतुराजा लोकाना दाखवून शक्तिदेवीच्या वैभवाचे प्रदर्शन करीत असतो. शेवटी देव्हान्यातील देवीचे लोकाना दर्शन दिल्यानंतर हा कार्यक्रम संपतो.

येणेप्रमाणे लोकांचे मनोरंजन करून, नंतर पैसे, धान्य, कपडे जे काही लोकांमधून मिळेल ते जमा करून पुढच्या गावाचा प्रवास सुरू होतो. याच पोतुराजाच्या स्वरूपाचा कोणी जरीमरी अथवा कडकलक्ष्मी असेही म्हणतात. अनार्यामध्ये शक्तिपूजा होती, आणि ती अगदी खालच्या थरापर्यंत पसरलेली होती, त्याचेच हे प्रतीक मानावयास हवे.

पटकी, देवी इत्यादि संसर्गजन्य रोगाची ही देवता मानतात. असे रोग गावात उत्पन्न झाले म्हणजे त्याचे निर्मूलन करण्यासाठी गावात एक

प्रचारात होती. एका मातीच्या मडक्यात दाह, वागड्या, कपड्याची लाल रंगाची देवीची बाहुली, रुपयाचे एक नाणे, काही भांगरीचे तुकडे घालून त्याला धुपाने ओवाळून ते मडके गावाबाहेर एका तिठ्यावर नेऊन ठेवीत. असे केल्याने रोग गावाबाहेर जातो अशी लोकांची भावना होती. कदाचित् एखाद्या वाटसरूने पैशाच्या आशेने ते मडके आपल्यानरोबर नेले, तर रोग नक्कीच त्याच्याबरोबर त्याच्या गावी गेला असे समजत. एखादी गाय अगर म्हैस ते मडके ओलाडून गेल्यास तिचे दूध त्वरितच आटते, अशी समजूत होती. तसेच ते मडके गावाबाहेर नेत असताना कोणी आडवा आल्यास त्याला मरण येते, अशी ही समजूत होती दिवसेंदिवस या रूढि मोडत चालल्या आहेत, कारण बहुजनसमाजही दिवसेंदिवस जास्त वास्तववादी बनत चालला आहे.

(जेम्स धार्मिकज्ञेश पृष्ठ ८, ३१२.)

वन्हाड प्रांती याच देवीला महीसम्मा म्हणून ओळखले जाते. हिला सर्वाजन्म रोगाची देवता मानतात. तसेच ही देवता म्हणजे महादेवाची पत्नी होय, अशीही एक समजूत आहे. गावाबाहेर शेंदूरचर्चित एखाद्या पाषाण मूर्ति म्हणून पूजिला जातो. पुजारी भराठावर्गपैरी असतो. ज्या वेळी गावात रोगाची साथ येईल, त्या वेळी गावातून वर्गणी गोळा करून जत्रा भरवितात. त्या वेळी १०० पन्नी, २ रेडे आणि डुकरे बळी देण्याची चाल होती. गावाच्या चारही दिशाना डुकरे जिवतपणी पुरली जात. पुरताना त्या प्राण्याने ओरडू नये, विरोध करू नये, यासाठी त्याच्या तोंडात रैराची पाचर मारली जात असे. कारण पुरताना जर तो प्राणी ओरडला तर सर्व ग्रिधि निष्फळ झाला असे समजले जात असे. याच यात्रेच्या वेळी एक तात्पुरता चौथरा उभारला जाई आणि त्यावर रेड्याचा बळी दिला जाई, त्या रेड्याला मारल्यावर त्याचे मुडके गावाच्या पाटलाच्या घरासमोर पुरून टाकित आणि त्याचे मांस महारवर्ग घाडून घेई. दुसरा रेडा कापल्यावर जमलेला प्रत्येक भक्त घान्याचे काही दाणे त्याच्या रक्तामध्ये बुडवून घेऊन, ते घान्य मळणीच्या खळ्यावर अगर दोतावर फेकित असे. याप्रमाणे दाणे फेकल्यास पीकपाणी चांगले येईल, ही त्यामागे भावना होती.

(मंडला जिल्हा गॅझेट, पृष्ठ ५१.)

मंदाऱांता

मारीनामं भजत जनता दक्षिणप्रांति देवी ।

पोलेरम्मा वदति जइं तीं हुंज रेड्यास घेई ॥

पैजा जिंकी नृपतिकवुनि पूजना घेत त्याचें ।

मारीदेवी मित्रवित अशी तीं प्रतिष्ठा जनातें ॥ १ ॥

शिरारिणी

मरीआई कोणी तिज वदति देशावरि पहा ।
 तिला लाभे पूजा मिळत बहुसेवादिक महा ॥
 प्रतिष्ठा हो मोठी बहुत दिसते शूद्रजातिं ती !
 यशोदामातेचा प्रसव कुणि भार्नी तिजप्रती ॥ २ ॥

शार्दूलयिक्रीडित

देव्हारा तव वाहुनी फिरतसे तो पोतुराजा पहा ।
 जातीनें बहुधा महार अथवा की मांग राही सदा ॥
 भाळीं कुंकुम फांसि, बांधी कमरे स्त्रीवस्त्रीचा लेहंगा ।
 धेई ओढोनि कोरछा फटफटा, देवी म्हणे आली गा ॥ ३ ॥

शिरारिणी

मरीआई देवी अससि परि तूं एकटी अशी ।
 घरींदारी जाशी बहुततर ग्रामी फिरतशी ॥
 तुझा पोतुराजा रिझवित चमत्कार लहरी ।
 कुठे कोणी जाणे तुज कडकलक्ष्मी जरिमरी ॥ ४ ॥

मरीआईची भेट झाली, चला, आता म्हसोमाची काय खरनात आहे,
 ती पाहू या.

म्हसोवा ही महाराष्ट्रात एव प्रमुख ग्रामदेवता मानलेली आहे. म्हसोमा हा शब्द महिषासुर या शब्दाचा अपभ्रंश असावा. लिंग अथवा गोल उभट दगड शेताच्या नाघावर अगर गावातील एखाद्या प्रमुख ठिकाणी वसवितात. त्यावर शेंदूर घातला जातो. वार्षिक यात्रेच्या वेळी त्याला कोंडडी, बकरी, नारळ, फुले अर्पण करतात याची नावे ज्वाला जशी मुचतात, तशी दिली जातात. पुणे शहरातील 'सोटेया म्हसोमा' हे यापैकीच एक नाव आहे. बहिरोमा ही दुसरी एक ग्रामदेवता आहे. शहराचे एक नाव भैरव किंवा कालभैरव असे आहे. त्या नावाचाच हा अपभ्रंश आहे. बहिरोमाची मूर्ति म्हणजे एक मला मोठा शेंदूर-चर्चित पाषाण असतो वार्षिक यात्रेच्या वेळी, त्याला कोंडडी, बकरी अर्पण करतात. सर्प दश झालेल्या मनुष्यास बहिरोमाच्या गामाऱ्यात रात्रभर ठेवला असता त्याला विषनाथा होत नाही असा अनेकांचा अनुभव आहे.

प्रत्येक प्रातीच्या मामदेवता निरनिराळ्या असतात हे आपण पाहिलेच आहे. चव्हाड प्रांतातील काही मामदेवतांची माहिती देतो, म्हणजे प्रत्येक गावातील मामदेवता कशा भिन्नभिन्न असतात, ह्याची वाचकांना यथार्थ कल्पना येईल. भंडारा जिल्हा भागात हनुमानमुटिया (गोठणीवरील देवता), सेवारिया (धेनरशक) दुल्हादेव इत्यादि देवतांची पूजा होते. धेनरशक ऊर्फ सेवारिया या देवाला कोंबडी-चकरी बळी देतात, तर एका मढक्यात चारीक दगड अथवा धातूचा तुकडा घालून ते मढके घराच्या आट्याला बगभर टांगून ठेवले, म्हणजे ती दुल्हादेवी झाली.

उमरावती भागात शंकर, गणेश, गितला, मातामई, येसकाई (गावडीवेची पादरी देवता), म्हसोबा, सटवाई, मरीआई, चिंदियादेव, आगरा, चांदशाहली इत्यादि देवतांची पूजा होते. तसेच देवीच्या रोगास्तव कोरकूमाता, काल्याच्या रोग्याच्या निर्मूलनास्तव हरदोळी, पटकीच्या निर्मूलनास्तव मरिआई इत्यादि देवतांचे पूजन होते.

दमोह जिल्हा भागात—

१. खेरमाता या भूदेवतेची पूजा होतल्यावणी अथवा नांगरणीच्या वेळी करतात. यामुळे पीकपाणी उत्तम येते, अशी तेथील लोकांची भावना आहे.

२. मीराईदेवी ही गावडीवेची पांढरदेवता मानली जाते. गावाच्या सीमेवर झाडालाली एखाद्या दगडाचे स्वरूपात ही देवता असते.

३. छोटवाईदेव हा नदीमध्ये किंवा नदीकाठी असतो आणि धीवरसमाज याचे पूजन करतो. मसणवावा हा तेली समाजाचा एक पूर्वज मानला जातो.

४. म्हसोबा या देवतेची माहिती इतरत्र आलीच आहे. तेलाचा घाणा चानू झाला म्हणजे या देवतेची त्याच्यावर स्थापना करतात. त्यामुळे पुढील तेल मिळते असा समज आहे. काही वेळा सव्या रुपया घेऊन इतर घाणेवाल्यांना हा भाड्यानेही दिला जातो.

५. हरदोळ ही देवता म्हणजे कोणीतरी रजपुत स्त्री मृत्यु पावल्यावर सालेली हुडळ असे मानतात.

६. मरहाईदेवी यालाच नागबावा असे दुसरे नाव आहे.

७. गुरग्यावावा याला गोठणीवरचा देव मानतात.

आता हरयतमाता या देवतेसंबंधी उत्सव समारंभ कसा चालतो ते आपण पाहणार आहोत.

शेतलावणीच्या वेळी नागरटीचे वैल स्वच्छ धुवावयाचे आणि वाजतगाजत त्यांना शेतावर न्यावयाचे. सर्व प्रकारची धान्ये घालून एक टोपली भरावयाची आणि शेतात नेऊन ती पुरावयाची. त्यावर शेणामातीचा थर चढवायचा. नंतर ग्राहण त्या टोपलीची पूजा करतो आणि त्यानंतर सर्व उपस्थिताना बत्तासे अगर शिजविलेल्या धान्याच्या घुगऱ्याचा प्रसाद वाटला जातो. ही देवता आषाढ वद्य ११ ला शोपते आणि कार्तिक वद्य ११ ला उठते. याच कालाला पंचांगकार चातुर्मास्यकाल म्हणतात. भगवान विष्णूची हीच शयनवेळ आहे असे मानले जाते. देव शोपले असल्यामुळे या काळात विवाहासारखी शुभकार्ये करीत नाहीत. भारतातच हा काळ पाळतात असे मान नाही. ग्रीक लोकांत देखील त्याची देवता परसोफीन व तिची मुलगी सिरिज या ज्या वेळी भूमिगत होतात, त्या वेळी धर्मकृत्ये करीत नाहीत.

श्रावण अमावास्याला पोढ्याचा सण सर्वत्र साजरा केला जातो, तसा नागपूर शहरातही होतो. या सणाच्या दुसऱ्या दिवशी बुधवारी जागनाथ विभागातून दु.ख, दारिद्र्य, रोगराई व इडापिडा याचे प्रतीक म्हणून 'मारवत' मिरवणूक काढण्यात येते आणि मिरवत मिरवत पाचपावलीकडे नेण्यात येऊन, त्या ठिकाणी त्या प्रतीकाचे दहन करण्यात येते. या रूढीचा हेतु हाच की, गावातील रोगराई नष्ट व्हावी व ग्रामदेवतेच्या कृपेने सर्वत्र समृद्धि असावी.

परंतु सांप्रत मान या ग्रामदेवतेच्या बुरख्याखाली निरनिराळे राजकीय पक्ष, सरकारविरोधी पक्ष मारवत म्हणून मान्यवर नेत्याचे पुतळे तयार करून मिरवणुकीने नेतात आणि त्यांचे दहन करतात. सन १९६३ साली सुवर्ण निवेधा-विरुद्ध सर्वत्र असतोष पैलायला असता सुवर्णकारांनी त्या वेळेस केंद्रीय अर्थमंत्री मोरारजीभाई देसाई यांची मारवत काढून पुतळ्याचे दहन केले. एक सुवर्णकार मारवतीच्या मागे उभा राहून पुतळ्याला फडाफडा मारीत होता, तर मिरवणुक-वाले भारतातील वीस लक्ष सुवर्णकारांना बेकार करणाऱ्या नर-राजसाला 'येऊन जागे मारवत' अशा घोषणा देत होते. अशा रीतीने अन्यायाविरुद्ध जनतेची हाक उठविली जाण्यासाठी या रूढीचा फायदा घेतला जात होता. ग्रामदेवतेचे एक परीने हे निडवनच नव्हे काय ?

(महाराष्ट्र टाईम्स, मुंबई दि २८-८-१९६३)

होशंगापूर भागात हरदौललाला ही कॉलरासंरक्षक देवता मानली जाते. या देवतेची उत्पत्ति पुढीलप्रमाणे आहे. ओछी सस्थानाधिपति झुजहरराजा याचा हरदौल हा भाऊ. परंतु त्याचा राणीरोखर अनैतिक संबंध असल्याचा संशय आल्यावरून राजाने विषप्रयोग करून त्याला यमसदनास पाठविले. परंतु प्रजेची

जशी भावना होती ती, हरदौल हा निष्पाप होता आणि राजाकडून तो नाइक मारला गेला त्यामुळे प्रजेने त्याला त्रिभूतिपद देऊन पूजनात आणले सन १८१७ साली तेथील ब्रिटिश सैनिकाना कॉलन्याची बाधा झाली असता हरदौल देवाच्या पूजनाने या रागाचा परिहार झाल्याने, त्या वेळच्या जिल्हाप्रमुखाचे आज्ञा काढली की, या देवतेच्या मूर्ति चौथरे घातून त्या पक्क्या बसविण्यात आल्या पाहिजेत कारण यामुळे साथीच्या रोगाला प्रतिबंधक वातावरण निर्माण होऊन शेतकरी रोगाच्या भीतीने गाव सोडून पळून जाणार नाहीत, सर्वजण आवादीआराद नादेले, लोक सरकारविरुद्ध उठाव करणार नाहीत ही त्या वेळची एका ब्रिटिश अधिकाऱ्याची देवतासमधाची श्रद्धा कौतुकास्पद आहे

आता भिलात या ग्रामदेवतेची माहिती जाणण पाहू

ही ग्रामदेवता बऱ्या झाली याची कथा चित्ताकर्षक आहे मैदा नाराची एक गौळण मूल होईना म्हणून ती चौरागड महादेवाच्या डोंगरशिखरावर गेली आणि पार्वतीच्या मूलाचे पूजन करून तिने तिचा प्रार्थिले की, 'वाई ग, एकतरी मुलगा मला होऊ दे' पार्वतीला तिचा भक्तीभाव पाहून दया आली व तिन तिला अपत्य देण्याचे अभिवचन दिले परंतु तिने त्या मुलाचे नाव भिलात अस ठेवावे असे त्या गौळणीत सांगितले पार्वतीने अभिवचन दिल्याप्रमाणे मैदाला मुलगा झाल्यावर त्याच नाव भिलात असे ठवण्यात आले काही दिवसांनी मैदाची परीक्षा घेण्यासाठी शहर भिकाऱ्याच्या वेपात तिच्या दारी येऊन त्यांनी तिच्याजवळ भिक्षेची याचना केली परंतु त्या दिवशी जणूमी असल्यामुळे भिक्षा घालणे धर्मबाह्य आहे असे ती शकराना म्हणाली शकरानी तिला पावतीकडून मिळालेल्या वरदानाची व त्यामुळे सुधारलेल्या तिच्या सापत्ति स्थितीची तिचा जाणीव करून दिली परंतु तरीही तिने भिक्षा घालण्याचे नाकारले शकराना भयंकर राग येऊन भिलातला त्यांनी आपऱ्याबरोबर नेले

हाले ! भिलात वेपत्ता झाला ! मैदा व तिचा पात या दोघानी त्याचा रूप बाध घेला पण जेव्हा सर्व उपाय यत्ने, तेव्हा नयनानायनो पुढा चौरागड येथे आले व त्यांनी पार्वतीला मुलाची हकिगत सांगितली शकरानी तो मुलगा आपल्याजवळ असल्याचे कळूळ केले परंतु तो परत करण्यास मात्र साफ नकार निला व पाहून पार्वतीने मैदाचा दुसऱ्या मुलाबद्दल वरदान दिले काही दिवसांनी मैदाला मुलगा झाला त्याच नाव सिलात असे ठेवण्यात आले त्याचे पालनपोषण मैदा व तिच्या पतीने केले

भिलातचे पालनपोषण मात्र चौरागटाने शकरानी केले जादुविद्येत तो प्रवीण झाल्यावर घगालदेदी जाऊन तेथील राजकुमारीबरोबर त्याने विवाह

केला. नंतर श्रीशंभूच्या उपदेशाप्रमाणे तो आईवापांच्या घरी राहावयास गेला. आपल्या तेथील वास्तव्यात त्याने जादुविद्येने अनेक चमत्कार केले आणि अमाप लोकप्रियता संपादन केली. याच त्याच्या लौकिकामुळे त्याला मरणोत्तर ग्रामदेवतापद प्राप्त झाले.

राजवा या नावाची आणखी एक ग्रामदेवता आहे. या देवाच्या नावाचा नुसता पुकारा केला तरी सर्पदंश बरा होतो असा अनेकांचा अनुभव आहे. ब्रिटिश इतिहासकार इलियट हा लिहितो की, विपारी सर्पदंश झाल्यावर त्या माणसाने एखादे वस्त्र अगर दोरी घाला पाच गाठी मारून ते गळ्यात घालून उघड्यावर येऊन ओरडायचे, 'दोहाई राजवादेव' (राजवादेवा, कृपा कर.) त्या वेळी त्याने आणखी नवस करावयाचा की, 'या सर्पदंशातून मुक्त झाल्यावर तुझ्या दर्शनाला येईन.' याप्रमाणे देवाची प्रार्थना करून तो घरात गेला म्हणजे विष उतरले की नाही याची खात्री पटवून घेण्यासाठी त्या माणसाला कडुनिवाची पाने अथवा मिठाचे पाणी प्यावयास द्यावयाचे. कडू अथवा खारटपणाची त्याला चव आली तर विष उतरले असे समजण्यात येते. परंतु तसे न झाल्यास तो इसम पुन्हा घराबाहेर येऊन ओरडतो, 'दोहाई राजवादेव'. याप्रमाणे विष उतरेपर्यंत ही क्रिया चालते. इलियट म्हणतो की, या क्रियेमुळे कोणीही सर्पदंश झालेला मनुष्य दगावल्याचे उदाहरण त्याच्या पाहण्यात आले नाही. विषमुक्त झाल्यावर त्या माणसाने राजवादेवाची पूजा करावयाची, गळ्यातील गाठीचे वस्त्र अथवा दोरी सोडून टाकावयाची आणि नवस पुरा करावयाचा. लोकांची अशी भावना आहे की, विषमुक्त झाल्यावर नवस पुरा केला नाही तर त्या माणसाला पुन्हा सर्पदंश होतो आणि तो मृत्युमुक्ती पडतो.

(होशंगाबाद जिल्हा मॅगसेट, पृष्ठ ५२ ते ५४)

विलासपूर भागात ठाकुरदेव ही प्रमुख ग्रामदेवता मानलेली आहे. शेतावर एका शोपडीत अनेक दगड माडलेले असतात, त्यामध्ये तो राहतो. या देवाची पूजा चारपाच वर्षांनी खडबडीतुसार बैलपोळ्याच्या दिवशी केली जाते. त्या समारंभाला गर्भापूजा असे नाव आहे. वर्षाणी जमा करून डुकर, बकरी इत्यादि पशूंचा बळी दिला जातो. या वेळी गावाचा मानकरी बैगा म्हणून जो असतो त्याच्या अंगात देवाचे बरे येते आणि तो देवाच्या बाहेर काढण्यास लागतो. भक्त मंडळी शोपडीतील सर्व दगड बाहेर काढतात, त्यांना दुधाने स्नान घालून त्यावर बऱ्याच पांढऱ्या घालतात. या वेळी बैगा त्यांना सांगतो की, यातील एक देव कमी झालेला आहे. मग एका अज्ञान मुलाच्या जवळ घेऊन त्याच्या डोक्यात तो अजून घालतो व बाहेर जाऊन हरवलेला देव आणावयास त्याला सांगतो. याप्रमाणे तो मुलगा बाहेर जाऊन काही लहान लहान

जमा करून जाणतो नंतर त्या दगडाना दुधाच्या भाड्यात घालून दैगा ते दूध ढवळीत बसतो काही वेळाने त्याला साभात्कार होतो आणि जमलेल्या मडळींना ता रागतो का, आता वस्त्र काढून टाका कारण हरवलेला देव परत आलेला आहे नंतर सर्व दगड पूर्वीप्रमाणे झोपडीत ठेवून त्यांचे पूजन केले जाते व प्रसाद वाटला जातो

छिंदवाण भागात मातामईच्या सात बहिणी या ग्रामदेवता मानल्या जातात खोक्ली (सोमला बरा करणारी), जरहई (ताप बरा करणारी) इत्यादि त्यांची नावे व कार्ये जाह्यत भामसेन हा मातामईचा बंधू मानला जाता या शिवाय जामरा, घोरदेव, वाघदेव, वनजरीदेव इत्यादि देवता आहेतच

पाचू, हरभू, रामदे मागलिया मेहा ।

पाच पीर पधारज्यो गोगाजी जेहा ॥

राजस्थानातील लोकगीतातील हा एक दोहा आहे तेथील पाच पिराची ही नामावलि आहे या ठिकाणी हे पार म्हणजे मुसलमानी नसून ते पूणपणे हिंदु आहेत ' व ' अक्षराबद्दल ' प ' म्हणजे हा त्या प्रांतीचा उच्चार आहे त्यामुळे हे पाच वीर-पाच पीर म्हटले जातात ' पितरपूजा करताना म्हणजे श्राद्ध प्रसंगा आपण देवाची प्रार्थना करताना मागतो ' वीर मे दत्त पितर । ' हे पितरदेवतानो आम्हाला जसा एक वीरपुत्र द्या, की ज्याच्या कर्तृत्वाचा झेंडा ति'ही लोकात फडकत रहावा ' रेणुका देवीच्या पोटी असा एक वीरपुत्र परशुराम जमला, यास्तव त्या देवीचे नावच ' एकवीरा ' प्रचारात आले

अशा वाराची पूजा अनेक प्रसंगाने हात असते, पण हे त्या गावापुरत अगर प्रांतापुरते मर्यादित असते याची स्मारके म्हणून काढे घडीव दगड उभा केलेला असतो, एखाद्या वेळी त्या वीराचे नावही त्यावर कोर लेले असते क्वचित् कोठे दगडाची रास त्याच्या नावाने रचलेली असते आणि ग्रामीण जनता त्याला नमस्कार करत काही बळा समाधास्वरूपाचा चौथरा असतो, चबुतरा असतो महाराष्ट्रात अग्नी जी स्मारके उभारलेली आहेत, त्यांना वीरगळ अथवा वार अस सनावले जाते अनेक ठिकाणी याची गणना ग्राम देवतांमध्ये केलेला आढळते जसा एक वीरगळ हेलकाने पुणे शहराजवळी येरवडे गावा तेथे रहात असताना पाहिला आहे तसेच पेण (जुलागा) पासून चार मैलावर बापदेव नावाचा, शिलाहार राजाच्या वेळी पराक्रम केलेल्या एका मुसली वाराचा वीरगळ आहे रणदिवे माकाणी घराण्याचे ते कुलदैवत आहे

अमक्याच अलौकिक कृत्यासाठी त्याला हे पद प्राप्त होते असे नव्हे, अनेक कृत्ये असू शकतात. एखाद्या अगला स्त्रीची अद्रू वाचविली, गावावर आलेले अग्नि आपल्या छातीवर झेलले, हिंस्र श्वापदापासून मुलाबाळांचे रक्षण केले, अग्निच्या ज्वालातून जीव धोक्यात घालून जीविताचे रक्षण केले, पर्जन्याचे प्रलयकाळी एखाद्या बुडत्याचे प्राणसरक्षण केले, सभाजीप्रमाणे स्वधर्माचे रक्षण करण्यासाठी परधर्मियाचे उग्र क्रौर्य सोसले इ० अनेक वीरकृत्ये त्यामागे असू शकतात काही वर्षांपूर्वी नागिकशहरी गायधनी नावाच्या तरुणाने वरील प्रकाराने आपले प्राणार्पण केले त्यासाठी दरवधा त्याच्या पुण्यतिथीनिमित्त वीर गायधनी पारितापिक योग्य माणसाला देण्यात येते भारतीय सुभाषितकारांनी याची दखल घेतली असून, ते म्हणतात—

एकेनापि सुपुत्रेण सिंही स्वपिति निर्भया ।

स एव दशभि पुत्रैर्भार वहति गर्दभी ॥

मावार्थ सुलभ आहे सिंहीनाचा एकाच पुत्राचा जखम असला म्हणजे तो सुराने झोप घेऊ शकते पण दहा पुत्र असलेली गार्दभी त्या दहाही मुलांसह पाठीचा कणा मोडोपर्यंत भार वाहात राहते वृक्षाच्या तानतीत हाच नियम आहे, अनेक वृक्षांपेक्षा एकच सुगंधित वृक्ष घराजवळ असला म्हणजे उत्तम होय.

राजस्थानातील वरील पाच पीरापैत्री आपण एक कथा पाहू. पात्रू हा राठोड कुळातील रजपूत, मानाने मोठा व धनाने खोटा, त्याचा विवाह ठरला वधूगृही पायी कसे जाण्याचे म्हणून त्याने शेजारीण देवल्सीजखळून धोडी घेतली याच धोडीवरून देवल्सी आपली गुरे राखीत असे पात्रूने तिला वचन दिले की, 'तुझी गुरे कोणी दुरात्मा पळविण्यास आलाच तर तू मला हात मार मी असेन तेथून घावत येऊन तुझ्या गुराचे रक्षण करीन' धोडीवरून वधूगृही गेल्यावर, त्याचा विवाह झाला होमासाठी तो अग्निमुंडासमोर बसला आणि सप्तपदी सुरू झाली दैवगति आडवी जाली आणि ती सप्तपदी पुरी झाली नाही सप्तपदा चानू असता देवल्सीचा आश्रय त्याच्या कानात उमू लागला— 'गायी जींदराज खींचीनें पळविण्या रे' पात्रू वचनाचा सच्चा होता वचन दिव्यावर त्यानून पळवाट नाढणे त्याच्या कुळाचा माहीत नव्हते शब्द कानावर येताच, त्याने निश्चय केला आपल्या नववधूचा हात तथेच शिडकवून हाती तरवार घेतली देवल्सीच्या धोडीवर स्वार होऊन तीरासारखा शत्रूच्या अंगार धावला परिणामाचा विचार करण्यास वेळच नव्हता अनेक गुंथेन्यासरोर सामना देत असता, तो धारातीर्षा पडला ही अगुभ वार्ता लंगोलंग विनादमडपात पसरली सर्व राजस्थानभर पसरली नगोढा वधू ज्याप्रमाणे हळहळली त्याप्रमाणे

सर्व राजस्थान हळहळले. केवळ वचनपूर्तीसाठी राजा हरिश्चंद्राप्रमाणे प्राणार्पण झाले. पण त्यामुळेच तो अमर झाला. जागोजाग चवुतरे उभारले गेले आणि स्मृति चिरनालिक करून टाकली.

(प. महादेवशास्त्री जोशी, केसरी, १२ ११-६७)

इतर कथा रम्य असल्या तरी विस्तारभयास्तव टाळल्या आहेत.

ग्रामदेवताचा हा आणखी एक प्रकार पहा—कांदळाचे पाषाण. बौद्ध-पंथीयाची चलती असताना त्यांनी आर्यसंस्कृति नष्ट करण्याच्या हेतूने अनेक शिव मंदिरे भग्न करण्याचा यत्न केला. त्या वेळी शिवभक्तानी त्यांना प्राणपणाने विरोध केल्यामुळे, त्या देहार्पण करणाराची स्मारके अनेक गावी करण्यात आली. प्रसिद्ध पुरुषांची स्मारके ज्याप्रमाणे शिवलिंगाची स्थापना करून करण्यात येत असत (रामेश्वर, लक्ष्मणेश्वर, नारायणेश्वर इ०), तद्वत् याची स्मारके घडीव पाषाण उभे करून करण्यात आली. त्यांना कांदळाचे पाषाण म्हणण्याचा महाराष्ट्रात प्रघात आहे. या पाषाणावर वरील भागी शिवलिंग व त्याचे उपासक श्री पुरुषाची प्रतिमे कोरलेली असून, खालच्या भागी रक्षणकर्ता भालाईत घोडेस्वाराचे चित्र असते. यांना ग्रामरक्षक देवता मानल्या आहेत.

इतिहासकार राजवाडे यासंबंधी लिहितात, ' बौद्धांच्या हल्ल्यापासून लिंग व पृथ्वी-यांचे रक्षण करणारे भालेवाले धर्मरक्षक या कांदळावर कोरलेले जाहेत. बहुधा बौद्धांचा पराजय आणि लिंगरक्षकाचा जय यामध्ये सूचित केलेला असणारा. ज्या अर्थी अनेक गावी असे कांदळे सापडतात, त्या अर्थी एकेकाळी बौद्धांची आणि शैवांची मोठीच दंगल महाराष्ट्रात होऊन गेली असणारी. '

(राजवाडे देवप्रकाश पृष्ठ २३).

या देवतेचा ग्रामदेवता म्हणून उपयोग करीत असत आणि कॉल याच्या साथीच्या वेळी तर हटकून करीतच करीत त्या उत्सवाचे स्वरूप असे— सप्तशती पाठाचे वाचन काही दिवस करून नंतर होमहवन होते पूर्णाहुतीच्या दिवशी गात्रातून वर्गणीरूपाने धान्य व पैसे जमा करण्यात येतात भाताचे हडे उमडले जाऊन त्यापैकी मण-दोन मणाचा भात एका त्रैलगाडीवर ढीग करून ठेवतात. त्या ढिगावर हळद, कुंकू, केशर सर्वत्र पेरून तो शाकतात बाजूलाच उदवर्ती जळत असते व तिचा सुवास दरवळत असतो या ढिगान्यावर पाच पेटते काकडे पुरतात. गाडीच्या चार कोपऱ्यांना चार वेळीचे खाव बांधून त्यापैकी एकाला एक शेळी बांधून ठेवतात

ही सर्प पूर्वसयारी झाल्यावर माग जातीच्या एका नाईच्या अगात देवीचे वारे येते व ही पत्रकीची साथ कोणत्या गात्रातून आली, किती दिवस राहणार, त्यासाठी गात्रकऱ्यांनी काय उपाय योजले पाहिजेत इत्यादि सर्व माहिती ती नाई ऊर्फ देवी देते, नंतर त्या स्त्रीला अभ्यगस्नान घातून, हिरवे लुगडे, निळी चोळी नेसविण्यात येते तिच्या कपाळावर कुंकूचा मळवट भरतात पाच पिड्याची पाने, पाच सुपान्या, पेरू, नारळ, केळी याची प्रत्येकी पाच पळे घेऊन त्यांनी तिची जोटी भरून झाल्यावर, गाडीला चार त्रैल जोडून वाजतगाजत मिरवणूक चालू होते मिरवणुकीच्या वेळी गात्रीच्या पुढे ती नाई नाचत असते परंतु तिचे तोंड मात्र पुढील मार्गाकडे नसून, मागे गाडीकडे असते मागच्या पात्रलांनी ती पुढे जात असते मार्गावर लिवे कापून फेकली जातात जनसमुदाय मिरवणुकीने गाडीमागे जात असतो गात्रातून गाडी गेल्यावर एखाद्या चव्हाट्यावर ती उभी राहाते त्याठिकाणी गाडीतील भात खाली ठेवला जातो तो भात व गाडीत असलेली पत्रकी रळी म्हणून महार व माग जमाती घेऊन जातात गाडीतून, गाडी व ती देवीचे वारे येणारी नाई त्याच स्थळी रात्रभर राहून सकाळी गावात परत येतात त्या तिघांची स्नाने आठोपऱ्यावर ब्राह्मणभोजन होते. त्यानंतर सर्वांना प्रसाद वाटला जातो त्यानंतर गावशीनेवर सर्वत्र तुपाची धार सोडली जाते, म्हणजे तो रोग पुन्हा गावात परत येणार नाही, अशी त्यांची भावना असते या समारंभाने कॉलरा रोगाने उच्चाटन होते अशी त्यांची समजूत आहे

(नासिक जिल्हा गॅझेट, पृष्ठ ५२०)

दुर्गम्मा आणि द्यागम्मा या बर्नाटकप्रांती पार लोकप्रिय झालेल्या देवता आहेत दुर्गम्मा ही पार्वतीचा अवतार, तर द्यागम्मा ही लक्ष्मीचा अवतार मानला जातो असे असले तरी ही शैव-वैष्णव रूपे एकत्र नादतात आणि उत्सव समारंभही एकत्रच होतो वदाचित् 'या दोन पर्यामध्ये वीगताही

भेदभाष नाही' हेच दर्शनिष्याचाच हेतु असामा. दुर्गम्मा ही देवता कॉयरा या रोगासाठी, तर द्यावम्मा ही देवता देवी या रोगासाठी कार्य करते.

द्यावम्मा देवीच्या उत्पत्तीची कथा साधारणतः मरीआईच्या घर दिलेल्या कथेप्रमाणेच आहे. द्यावम्मा ही एका मुनिचा ब्राह्मणाची मुशील नि मुनिशित्त मुलगी, परंतु एका महार जातीच्या माणसाने 'आपण ब्राह्मण आहोत' असे सांगून तिला पसवून तिच्याशी विवाह केला. सधरा चान्द्र झाल्यानंतर त्यांना मुलेवाळे झाली. एके दिवशी तिच्या सासुवाई तिच्या घरी आल्या, आणि जेवायच्या वेळी जी भाजी केली होती, ती खात असताना आपल्या जाती-धर्मा नुसार सद्दज उद्गारल्या, 'अहाहा ! सूनवाई, म्हशीची जीभ काय गोड लागतेय ग !' ते ऐकताच एका प्रकार द्यावम्माच्या ध्यानात आल्या. प्रायश्चित घेण्याचे ठरवून तिने घराला जाग लागून दिली, घरातील मुले त्या आगीत जळून मेली, आतील जनांमरे इतस्ततः सैरावैरा पळू लागली, तेव्हा रेड्याच्या आश्रयाने द्यावम्माच्या पतीने तेथून निघण्याचा प्रयत्न केला. त्याच वेळी द्यावम्माने आपल्या जबळील तरवारीने ह्या दोघानाही कापून काढले. जखेरे शेवटी त्या आगीत आपल्या देहाचीही आहुति जपून द्यावम्माने देहान्त प्रायश्चित घेतले. हीच स्त्री भरणोत्तर द्यावम्मा या नावाने घामदेवता म्हणून पूजनात आली.

या देवीची मूर्ति हिंदु स्त्रीसारखीच बनवितात. परक इतसाच की, तिच्या वारा हात असून चक्र, त्रिशूल, तरवार, भाला, खंजीर, लाव चाकू, शंख, नागपाश, तरवारीचे म्यान व रक्ताचे भाडे इत्यादि आयुधे असतात. कपाळावर कुंकवाचा मळवट भरलेला असतो. या मूर्ति लामडाच्या बनवितात. पाषाणाची मूर्ति जशी एकसंध असते, तशी मात्र ही असत नाही. प्रथम निरनिराळे अवयव तयार करून नंतर ते एकत्र जोडण्यात येतात, हे या मूर्तीचे वैशिष्ट्यच समजले पाहिजे. कारण इतरत्र असा प्रकार कोठेही पाहण्यात येत नाही. या दोन्ही देवी एकत्रच वावरतात. दुर्गम्माचा वर्ण हिरवा तर द्यावम्मा रक्तवर्णीय असते. दोन्ही देवींच्या अंगावरील अलंकार साधारणतः एजाद्या मध्यमवर्गीय स्त्रीच्या अंगावरील अलंकारासारखेच असतात. नाकामधील नथ मात्र मराठी पद्धतीची म्हणजे सुवर्णाच्या सळीची असते. एगडी, चोळी हे स्त्रियांचे कपडे त्यांना लेवचतात. परंतु चोळी मात्र अगाच्या रंगानेच दर्शनिली जाते. वाडिंग अथवा सुतारवर्ग हा देवीचा पुजारी असतो. परिस्थितीनुसार या घामदेवताची पूजाअर्चा व

१. टीप—राजपुतान्यामध्ये गणगौर उत्सव चैत्र महिन्यात करतात. ती गणगौर लाकडी असते.

नैवेद्य अर्पिला जातो. परंतु काही ठिकाणी या देवताना यापैकी काहीच मिळत नाही.

या देवताची वार्षिक यात्रा दरवर्षी न करता चारचार-पाचपाच वर्षांनी करतात. परंतु ती मात्र पार धामधुमीची असते. गावकरी मानकरी सर्व त्यामध्ये सहभागी होतात. नारा बल्लेदार, पाटील, कुल्कर्णी, वतनदार, नोकरवर्ग सर्वजण मोठ्या उत्साहाने कार्य करित असतात. यात्रा करावयाची ठरली म्हणजे गावप्रमुख व वरील मानकरी प्रथम घागम्माच्या मंदिरात जाऊन आपला मनोदय तेथे देवीजणळ प्रगट करतात. त्यानंतर ते सर्व गावकऱ्यांना सूचना देतात की, या वर्षी यात्रा करावयाची आहे, तेव्हा तुमची वर्गणी तयार ठेवा. उत्सवसमिति निवडली जाते. वर्गणी जमा करण्यासाठी एक मोहोररुद पेटी तयार करतात. या पेटीला तिकडे 'डब्वी' असे म्हणतात. ही 'डब्वी' घरोघर फिरवून वर्गणी जमा झेली जाते. वर्गणी देण्याचे सहसा कोणी नाकारित नाही. कारण वर्गणी न दिल्यास मॉलरा अथवा देवीचा घरात प्रादुर्भाव होईल अशी त्यांना भीती वाटत असते.

वर्गणी जमा झाल्यावर प्राथमिक तयारीला सुरुवात होते. मूर्तींना घागून-पुणन स्वच्छ केले जाते. भिरवणुकीसाठी धारा फूट उंचीचा रथ तयार करून त्यावर तितक्याच उंचीचे आच्छादनासाठी छप्पर तयार होते उत्सवसमिति नुसत्या मंदिराची साफसफाई करते असे नव्हे, तर गावकऱ्यांना देखील एक सूचना देते की, देवीची जत्रा होणार असल्याने सर्वोनी साफसफाई करून आपा पत्त्या धराना चुना लावावा, जमिनी सारवाव्यात, रस्ते साफ करावेत. कारण देवीच्या रथाची भिरवणूक जात असताना आसपास घोडीसुद्धा घाण असलेली तिला सहन होणार नाही. यात्रेच्या आधी दहा दिवस अगोदर पुन्हा एकदा गावात दवडी पिटविली जाते, जत्रेचे दिवस जाहीर केले जातात आणि स्वच्छता राखण्याबद्दल पुन्हा पुन्हा सूचना दिली जाते. या यात्रेसाठी आसपासचे अनेक लोक जमा होतात. जत्रा सुरू होण्यापूर्वी आठ दिवस मंदिरात नदादीप जळत ठेवला जातो. जत्रेच्या दिवसात जाते फिरविण्यास बंदी असते. त्यासाठी सर्वजण लागणारे धान्य आधीच दळून ठेवतात. जत्रेमध्ये देवीला एका महिषाचा बळी घ्यायचा असतो. तेव्हा तो खरीदला जातो आणि त्याच्या गळ्यात कड्ढनिवाच्या

* १. टीप—देवीच्या उत्सवानिमित्ताने गावची सार्वजनिक साफसफाई करून घेण्याची ही पद्धति आजच्या आधुनिक काळातही रचितच अनुकरणीय आहे.

झाडाची पाने वाधून तो मोनळा सोडला जातो या महिषाग मुक्तद्वार असते त्याने कोठेही जाणे, कोणाचे काहीही रागे त्या दिवसात त्याला कोणी प्रतिबंध करीत नाही कारण तो देवीचा बळी असतो याव्यतिरिक्त नवराचे अनेक महिष बळीसाठी तयार असतात तसेच सुमारे शभर घोड्ड बळीसाठी तयार केलेले असतात (देव अगर देवस्थानची वर्ष गानी, पैठ, रेचे अपण करण्याची रूढि महाराष्ट्रात आजही दिसते) काही गानी या पैलाना पोळ ही भजा आहे त्यांना कोणी सहसा प्रतिबंध करीत नाही

नंदादीप लावल्यानंतर आठव्या दिवशीच्या मंगळवारी (जाठवा दिवस मंगळवार येईल अन्नाच प्रकारे या समारंभाची आरंभणी केलेली असते) सुतार जातीतील दहा सुवासिनी पुजाऱ्याच्या घरी जाणि लिंगायत जातीतील दहा सुवासिनी गागातील मोठ्या जमीनदाराच्या घरी जेऊ घालतात नंतर दुसऱ्या दिवशी म्हणजे बुधवारी सर्व गावकरी स्नान करून, पुचिर्भुत होऊन मंदिरात जमतात त्यांच्या समक्ष देवीच्या मूर्तीचे नेत्र रंगविण्याचे काम पूर्ण होते या कामाबद्दल त्या रंगान्याला एक बकरी मजुरी म्हणून मिळते गावाचा प्रमुखा जमीनदार देसाई-पाटलाजवळ दोन मंगळसूत्रे देतो आणि ती तुराभ्या-द्याभ्याच्या गळ्यात बांधली जातात देवीच्या नांवात नथी घालण्याचा मान कुलकर्णी घराण्याचा, तर त्या तयार करून जाणाऱ्याचा मान देशपांडे घराण्याचा असतो मानाचे निडे देवीसमोर ठेवल्यावर मूर्तींना रथात बसवितात 'रानिगिया' म्हणजे वाणिज्य जातीपैकी एका मनुष्याने देवीच्या नावाची ललकारी पुतळ्यावर मिरवणूक चालू होते ती चालू झाल्यावर एक बकरी बळी देण्यात येते

ही रथाची मिरवणूक साधारणपणे दुपारी अकराच्या सुमारास निघून वाजतगाजत गावाबाहेर जाते शेकडो माणसे देवीचा रथ ओढण्यात सहभागी होतात मार्गामध्ये कोठे रथ थांबला तर देवता रागावली असली पाहिजे या समजुतीने एक बकरे कापण्यात येते तसेच मार्गातील प्रत्येक नाक्यावर एकेक बकरे कापतात गावाबाहेर गेल्यावर एखाद्या वृक्षाच्या छायेखाली ही मिरवणूक थांबते आणि मूर्ति राली काढून ठेवून जोगीभरणे समारंभ होतो अशा प्रकारे त्यांची स्थापना झाल्यानंतर असादि (भाग) वर्गातील स्त्रांचे नृत्य देवीसमोर होते हे नृत्य चाडू असतानाच दुसऱ्या एके ठिकाणी दहा चौरस फूट शेणाचा ढिगारा तयार केला जातो व त्यावर रांगोळी काढून तो सुभोमित केला जातो यानंतर त्या दिवशीचा कार्यक्रम संपतो

१ टीप—त्या त्या क्षेत्राच्या शुद्ध देवतांना सत्पु राखण्यासाठी हा विधि आवश्यक मानला जातो

गुरुवारी पहाटे पुन्हा सर्व मडळी जमून बळीचा महिष (ज्याला ते ' पडे-डोकाना' असे म्हणतात.) तेथे आणून जमिनीवर पाडतात. घायम्भाचा महारपति हाच होय अशी समजूत असल्यामुळे त्याचा वध करून त्याचे रक्त एका भाज्यात जमा करण्यात येते. इतरही नवसाचे जे महिष असतील त्याचाही वध याच वेळी केला जातो. बळी दिलेल्या महिषाचा एक पाय तोडून तो त्याच्या तोंडात ठेवण्यात येतो. त्याचे हे तोंड ' गुटसाला ' (मातंगीदेवीची शोपडी) मध्ये ठेवून देतात. उजेडासाठी पणत्यांची रोपणाई केली जाते. बळी दिलेल्या महिषाचे काही अवयव मानकन्यांना वाटले जातात, परंतु नंतर ते सर्व महारच नेतात. बळी दिलेल्या महिषाजवळ एक शिजविलेल्या भाताचा ढिगारा करून महिषाचे रक्त व त्याच्या पोटातील काही अन्नास काढून तो या ढिगान्यात मिसळला जातो. नंतर या मिश्रणाच्या दोन टोफ्या भरून त्या गाडीत ठेवून दोन उघड्यानागड्या वाडिगासह गावडीवेर नेल्या जातात. पुन्हा या ठिकाणी काही कन्या बळी देऊन तो भात सर्व सीमारेषावर फेकला जातो. असे केल्याने गावात रोगराई प्रवेश करणार नाही, अशी त्यांची श्रद्धा असते. हा विधि झाल्यावर गावऱ्ही घरी परत येऊन स्नान करतात.

सायंकाळी गावाचा पाटील व होत्या (गावचा वातमीदार) रागविलेले मातीचे मडके भाताने भरून, त्याचे तोंड पानापुलानी घद करून, डोक्यावरून गावाबाहेर देवीकडे नेऊन तिच्यापुढे ठेवतात. देवींना साडीचोळीचा अहेर अर्पण करण्यात येतो. नंतर असादी (माग) स्त्रियांचा नाच व पुरुष महत्यांच्या रुस्याच्या कार्यक्रमाने गुरुवारचा दिवस संपतो.

शुक्रवारी देवीचा ओटीभरणसमारंभ सर्व गावऱ्ही करतात आणि त्यानंतर देवीचा रथ स्तस्थानी येतो. पुढे तीनचार दिवस काहीच कार्यक्रम नसतो. पण गुरुवारी पुन्हा देवीच्या रथाची मिरवणूक गावाबाहेर जाते. तेथे रागोळी घातून दोन चौरस फुटाचे आसन तयार केल्यावर त्यावर एक कोंकरू उभे केले जाते. होत्याजातीचा एक मनुष्य, ज्याला पोतुराजा असे म्हणतात, तो उघडा नागडा होऊन, नमरेला कडनिंबाचा टाळा वाधून, वाघाप्रमाणे उडी मारून त्या कोंकराचे हरण करतो आणि गावाबाहेर सीमेवर घेऊन जातो. कोंकराला त्याच्या तावडीतून सोडविण्यासाठी इतर लोक पुष्कळ प्रयत्न करतात, परंतु ते व्यर्थच जातात कारण प्रत्यक्ष वाघाच्या तावडीतून कोंकरू कधीच मुक्त नाही. ज्या शोपडीत दसण्याची व्यवस्था केलेली असते तेथून देवताना उचलून सीमेवर नेले जाते आणि शोपडीला आग लावून दिली जाते.

सीमा भागात गेल्यावर मूर्तींना उचस्थानी बसवून समोर एक पडदा धरतात. देवीचा पुजारी आतील वाजूस देवीजवळ जाऊन लोकांना सांगतो की, पतिनिधनामुळे देवी आता त्रिधवा झालेली आहे. त्यानंतर तिच्या हातातील कापणे तो फोडून टाकतो, तिच्या कपाळावरचा मळबट पुसून टाकतो आणि हात पाय खेचून काढून टोपलीत भरून ती टोपली तिच्या नेहमीच्या वास्तव्याच्या मदिरात आणून ठेवून देतो. देवतांच्या या असहाय दुःख परिस्थितीमुळे शोकापात्र मंदिर तीन दिवस उद ठेवले जाते. पण तेवढ्या अवधीत सुतार पुन्हा देवीचे अवयव ठाकठीक करून जाग्यावर बसवितो. शोककालानंतर देवीची पुन्हा प्राणप्रतिष्ठा होऊन तिला सौभाग्यालंकार लेवविल्यावर तिचा ओटीभरण समारंभ होतो. त्यानंतर गावजरी आनंदाने तिचे दर्शन घेतात आणि तिची प्रार्थना करतात, 'देवी, आमच्या शक्तीनुसार आम्ही तुझा जसा राखता येईल तसा मान राखला आहे. प्रसन्न हो. सतुष्ट हो. तुला दिलेल्या प्रळीमुळे आणि यथामति, यथाशक्ति केलेल्या पूजेमुळे आमच्या गावात रोगाची साथ कधीही न पसरू. गावाच्या आरोग्याचे सर्व संरक्षण आता देवी, तुझ्याच हाती आहे.'

देवतांच्या रहस्यमय उत्पत्तिरथा आणि देवतानंदल वाटणारे आकर्षण वाढण्यासाठी भव्य, मनोरंजक कार्यक्रमांची मांडणी करण्यात आली. असावी दुष्ट प्रवृत्तींचा नाश कोणत्या रूपाने करायला याचे ते थोडक्यात दिग्दर्शनच होय.

ग्रामदेवतांच्या वार्षिक उत्सवाची तारणमीमांसा करील. कथेत उल्लेखिलेले पादावयव मिळते. उत्सवानिमित्त सर्व गाव साफसुद्ध केला जाई, घराना रंग रंगोटी होई, सर्व गावजरी दोन तीन दिवस खेळीमेळीने एकत्र वागत त्यामुळे वैरभाव वाढत नसे, सामाजिक बंधने पाळली जात असत, असे अनेक फायदे दिसून येतात. या पूर्वापार रुढी पाळण्यात चालढकल होऊ लागली, नव्हे संपूर्ण दुर्लभ झाले आणि त्यामुळेच हेवेदावे वाढले व सामाजिक जीवन अस्थिर झाले, असा निष्कर्ष काढल्यास योग्यच होईल. धार्मिक बंधनामुळे समाजात जो ऐक्यभाव होता, स्थिरता होती, ती बंधने तुटल्यामुळे नष्ट झाली, याचेच वाईट वाटते. ग्रामदेवतांच्या उत्सवाऐवजी काही ठिकाणी गणेशोत्सव, दुर्गाोत्सव सार्वजनिकपणे साजरे होतात, पण पूर्वीचे वैभव त्यामध्ये दिसून येत नाही. त्यातील कार्यक्रमांवरून समाज कसा विस्कळीत होत चालला आहे याचीच प्रचीती येते. ईसाई अथवा इस्लाम समाजाच्या वतणुकीचे, धार्मिक आचाराचे सर्वजण कौतुक करतात, पण त्या कौतुकाच मूल धार्मिक बंधने पाळण्यात आहे, हे मात्र सोयीस्वरूपाने भिसरले जाते.

वृक्षदेवता

किं जातोऽसि चतुष्पथे घनतरं छन्नोऽसि किं छायाया ।

हे सद्वृक्ष सहस्र संप्रति सखे शरणाशिराकर्षणः ॥

पाने, फुले, फळे यांनी रसरसलेला, उन्हाची तिरीप व थंडीचा वडाका निमूटपणे सहन करून आपला देह जो दुसऱ्याचे मुरती आणि सुती समर्पित करतो, त्या उदारधी गुरुस्थानी असलेल्या वृक्षराजाला कवि शतशः प्रणाम करीत असतो. वृक्षाने एखाद्याची संगत धरली म्हणजे तो त्याला कधीही अंतर देत नाही, हा त्याचा विशेष गुण होय. पक्षाच्या यज्यानी चहुबाजूनी माल कुरतडून काढली, कीटकानी सर्व दोली भरून गेली, पाद्यांवर वानराच्या व पक्षाच्या झुंडींनी वस्ती केली, भ्रमरानी फुलातील सर्ग रस शोषून टाकला तरी हा उदारधी सर्व सहन करतो. चंदनाला सहाणेवर घासून घासून मानव त्याचा क्षय करतो, पण त्या घासणारानेच सुगंध उधळतो. चपक वृक्षाला मानव कधी पाणी देखील घालीत नाही; पण आपल्या सुगंधी फुलांनी सर्वत्र सुगंध दरवळून तो त्याला लाजवितो. अशा गुणी वृक्षाची मानवानी कदर न करणे हे जणू त्याचे ललाटीचे लिहिलेले आहे. मानवसमाज जरी या वृक्षाची उपेक्षा करीत असला, तरी आपल्या गुणप्रकर्षाने सारी दुनिया ते निनादित करून टाकतात. पूर्वाच्या संस्कृत ऋषींनी मान त्याची योग्य ती दखल घेतलेली दिसते, ते वृक्षराजाला सविनय प्रार्थना करतात, 'हे वृक्षश्रेष्ठा. तू शेकडो वर्षे जगत रहा, एकटाच जगत रहा. फुलांचा सुगंध पसरवीत रहा. पशु-पक्षी, मानव यांना फळांचा आस्वाद देत रहा. त्यांना सावली छाया विनामूल्य देत रहा. पाने, फळे तोडली तरी, व पायण मारले तरी, सर्ग सहन कर आणि मानवाना दीपस्तभाप्रमाणे मार्गदर्शन कर की, प्रत्येकाने आपल्या जीवनाचा याप्रमाणे सदुपयोग करून, अमर कीर्ति संपादन करावी.'

वरं भुमिरुहाः पद्म न तु काष्ठरुहा दश ।

पत्रैः पुष्पैः फलैः मुलैः कुर्वन्ति पितृतर्पणम् ॥

(मविध्य उत्तर, १२८।२-५)

श्रीकृष्ण युधिष्ठिराला सांगतात की, 'पर्वताच्या ठिकाणी दहा वृक्षाचे रोपण करण्यापेक्षा भूतलावर पाचच वृक्षाचे रोपण करणे अधिक पुण्यकारक आहे. कारण ते वृक्ष आपली पाने, फुले, फळे व मुळे यांनी पितृतर्पण करीत असतात. वाटेत असलेला एकटा वृक्षही श्रेष्ठ मानला जातो. कारण त्याच्या शीतल छायेत अनेक पायस्थ आराम करू शकतात, विश्रांति घेऊ शकतात. त्या वृक्षाच्या या

उपकाराने तो पायस्थही सतुष्ट होतो. आपल्या फळाफुलांनी आणि शापानी मानवाला अमोल मदत करणारे हे वृक्ष खरोखरच धन्य होत. त्याचे मानमारा पार मोठे उपकार आहेत परंतु वृक्षाचे जीवितकार्य कोणाला उगमते, तर कोणाला उगमतही नाही.

अश्वत्थमेकं पिचुमन्दमेकं । न्यग्रोधमेकं दशचिच्छिणीकाम् ।

फपित्थबिल्वामलकीत्रयं च । पंचाम्नरोपि नरकं न पश्येत् ॥

(भविष्य उत्तर, १२८।२-१०)

या भूतलावर जन्म घेतल्यावर जो मानव एक पिंपळ, एक वड, एक निंब, दहा चिंचेची झाडे, तीन कवठ, तीन बेल, तीन आवळी आणि पाच आम्रवृक्षाचे रोपण करतो, तो सदा तीर्थक्षेत्रात राहातो व नरकाचे दार कधीही पाहत नाही असे मानतात. इतकेच नव्हे तर तो सदैव दान देणारा व यज्ञ करणारा असेही मानतात. फळाफुलांनी बहरलेला वृक्ष जो दान करतो तो विमान समान गृहाची प्राप्ति करून घेतो. ज्याने आयुष्यात वृक्षारोपण केले नाही, अगर एकही विहीर खोदली नाही, त्याने मातेच्या पोटी जन्म घेऊन तिची कूस उजवली नाही असेच म्हणावे लागते. हे महावृक्ष केवळ दुसऱ्यावर उपकार करण्यासाठीच जन्म घेतात. त्यांना फळे-फुले देतात. स्वतः सूर्याचा ताप सहन करीत उभे राहून दुसऱ्यांना अखंड शीतल छाया प्रदान करतात. जो कोणी पुण्यवान आत्मा मार्गावर पायस्थासाठी वृक्षाची लागवड करतो, त्या वेळी तो परमेशाची प्रार्थना करतो की, 'हे भगवान विष्णो, जितके दिवस हा वृक्ष भूतलावर जियत राहील, तत्कालपर्यंत मला स्वर्गात राहाण्याची अनुज्ञा असावी. तसेच या वृक्षछायेचा उपभोग अनेक वाटसरू घेतील आणि त्यांच्या मोनदल्यात माझ्या मृत्यूनंतर पुढील प्रवास करताना माझ्या जीवात्म्याला सूर्यकिरणांचा त्रास न होवो.' वृक्षारोपण करताना भारतीयाचे विचार किती पारमार्थिक आणि उच्च कोटीचे होते, हेच यावरून दिसून येते.

वायसना शीतल छाया देणाऱ्या व फळांनी युक्त अशा फाटा फलभारे खाली लोंबू लागल्या म्हणजे पांयस्थ त्या खाली ओढतात. त्या फळाची अभिरूपा धरतात. झाडांमरची फळे पाडण्यासाठी दगडदेखील मारायला कमी करीत नाही. हे पाहून एका मराठी कवीचे अत करण द्रवले. तो म्हणतो,

“ वृक्षा, सोस निमुट हाळ अवघे, आता न अन्या गर्ती ॥ ”

मोठेपणाने अगर घटिलकीने सुख देणाऱ्या वृक्षाची ही गति होते. त्याच्या उपकाराचे फळ केव्हा केव्हा त्याला असे अपकारानेही मिळते. तरी देखील त्या वृक्षाचा मूळ स्वभाव काही बदलत नाही.

वृक्षाची महति आधुनिक जगालाच कळत आहे आणि प्राचीन काळी ती कळत नव्हती असे मात्र मुळीच नाही. वृक्षराजीची वर्णने केवळ आजचेच साहित्यिक करतात आणि पूर्वीचे साहित्यिक करीत नव्हते असेही पण नव्हे. श्रीमद्भागवतामध्ये व्यासमहर्षि वर्णन करतात,

अहो अमी देववरामरर्चितं । पादाम्बुजं ते सुमनः फलार्हणम् ।

नमन्त्युपादाय शिरसाभिरात्मनः । तमोऽपहत्यैः तरुजन्म यत्कृतम् ॥

(भागवत, १०-१५-५)

भगवान् श्रीकृष्ण आणि बलराम सहासात वर्षांचे झाल्यावर गाईना चारण्यासाठी ते अरण्यात गेले असता श्रीकृष्णाने वनाचे सौंदर्य पाहिले. मोठया मोठया वृक्षांच्या डहाळ्या पुले व फळांनी भारवल्यामुळे खाली वारलेल्या आहेत, नव्हे त्या जणू गायीच्या पवित्र चरणाना स्पर्श करण्यासाठीच खाली वारलेल्या आहेत आणि गायींना नमस्कार करून आपल्या आश्रमात त्या त्याचे स्वागत करीत आहेत त्या वेळी श्रीकृष्ण उलरामाला म्हणाले की, 'हे महान वृक्ष आपल्या आगमनानुळे नतमस्तक झालेले आहेत आणि आपल्याला वदन करीत आहेत असे मला वाटते. मानवामधील अहंकाररूपी अज्ञानाचा नाश करण्यासाठीच या वृक्षानी आपले जीवितकार्य या वनामध्ये चानू ठेवले आहे आणि सज्जनाचे स्वागत कसे करावे याचा आदर्श ते दाखवीत आहेत. या महान वनवासी वृक्षाची येथे मोरपंथी नाचून करमणूक करतात, हरीण-वाळके त्यांच्यामध्ये इतस्तत वागडतात, कोकिलपंथी आपल्या मधूर कंठवाने त्याचे रजन करतात. शहरवासियाना जे मुल उपभोगावयास मिळत नाही, ते या उपकारकर्त्या महान वृक्षाना उपभोगावयास मिळते. त्यामुळे वनवासी असूनही हे वृक्ष धन्य होते. त्यांच्या या वागणुकीची शिकवण हीच की, माणूस कितीही मोठा झाला तरी-देखील त्याने सदैव विनम्र असावे, सदैव नतमस्तक असावे.'

भू-जळ-तेज-समीर-रव रवि आणि काष्ठादिकी असे भरला ।

स्थिर चिर व्यापुन अवधा तो जगदात्मा दशांगुलें चरला ॥

(कवि मोरोपत.)

आर्यधर्मात शक्तीचे स्वरूप वर्णन करताना सांगितले आहे की, सर्व जड वस्तूंमध्ये तिचे स्वरूप पूर्णत भरलेले आहे. जळी, स्थळी, काठी, पाषाणी सर्व ठिकाणी भक्तिभावाने व श्रद्धेने पाहणाऱ्यास ते दृग्गोचर होते. पशु, पक्षी आणि मानव यांच्यामध्येच ते आहे आणि इतर स्थूल रूपात नाही असे मान मुळीच नाही. याची अनेक उदाहरणे देता येतील. हिरण्यकश्यपूने जेव्हा आपल्या मुलाचा

अखिरत छळ करून त्याला ठार मारण्याचा, त्याचा अनेकवारचा प्रयत्न फसला त्या वेळी अतिशय क्रोधावश होऊन आपल्या मुलाला तो म्हणाला, 'तर मग इट्टी पोरा, तुझा तो नारायण कोठे आहे ते सांग. या लाकडाच्या खांब्यात तो आहे काय ?' प्रल्हाद शांत चित्ताने उत्तरला, "होय बाबा, होय ! माझा सर्वव्यापी नारायण या लाकडाच्या खांब्यातही आहेच आहे." हे ऐकताच तो दैत्य आणखीनच भडकला आणि रागाने त्याने त्या खांब्यावर लत्ताप्रहार केला. तुकाराम महाराज या प्रसंगाचे वर्णन करताना म्हणतात,

“खांबावरी लाथ मारितां दुर्जनें ।
स्तंभीं नारायण प्रकटला ॥”

तत्काळ त्या खांब्यातून सिंहमुली नारायण बाहेर आले आणि त्यांनी दिशेभक्त्यापूजा वध केला. दुसरे एक संत श्रीसावतामाळी यासंबंधात म्हणतात,

कांदामुळभाजी, अवघी पिठाबाई माझी ।
ऊस गाजर राताळू, अवघा झालासे गोपाळू ॥

संत ज्ञानेश्वर वृक्षासंबंधी लिहितात,

जो खंडायया घावो घाली । कां लावणी जयाने केली ।
दोघां एकची सावली । वृक्षू दे जैसा ॥
ना तरी झुडुंदु । पाळी तया गोडू ।
गाळितया कडूं । नोहेचि जेवीं ॥ (१२-२००) ॥

तुकाराम महाराज याच अर्थाने लिहितात,

वृक्षंघल्ली आम्हां सोईरें वनचरें । पक्षिही सुस्वरें आळविती ॥

संत एकनाथ महाराजांनी अ. ७ मध्ये, ३९३ व ४०३ ओव्यामध्ये वृक्षाची महती वर्णन केली आहे. श्रीमत् भागवत दशमस्कंध अ. २२ मध्येही वृक्षाचे महत्त्व वर्णन केले आहे,

एतावज्जन्मसाफल्यं । देहिनामिहदेहिषु ।
प्राणरथीर्धिया वाचा । श्रेय एवाचरेत्सदा ॥

वृक्ष ज्याप्रमाणे फळे, पुष्पे, साली, मुळे वगैरे आपली संपत्ति परोपकारार्थ रच करतात, त्याप्रमाणे महात्मे लोक आपली प्राणसंपत्ति, बुद्धि व वाणी सर्व जगाच्या हितार्थ अर्पण करतात.

(प्रसाद, ऑक्टोबर १९६४)

मानवप्राणी वृक्षदेवताचे पूजन का करतात, याबद्दल एका म्हापात मार्मिक विवेचन केलेले आहे. अतिप्राचीन काळी देव मानवाबरोबर बोलत-चालत असत. पण देव आणि दैत्य यांच्या युद्धप्रसंगी, दैत्यांना देव अनुकूल असल्याने युद्धामध्ये त्यांचा जय झाला आणि देवांना पळता भुई थोडी झाली आपल्या प्राणाचा बचाव करण्यासाठी त्यांनी आपले रूपांतर वृक्षामध्ये करून घेतले, ते येणेप्रमाणे—

विष्णु—पिंपळ, ब्रह्मदेव—पळस, सदाशिव—वटवृक्ष, शक्तिदेवी—आमळी; श्रीगुरु—औदुंबर, शंकर—नेलवृक्ष, इंद्र—अमरा, सरमादेवी—शमी, इ० इ०.

मंगलकार्यप्रसंगी मानव आपल्या पितरांचे ज्याप्रमाणे आवाहन करतो, तसे देवांचेही करीत असे. पण त्याचे रूपांतर वृक्षामध्ये झाल्यावर, मानव त्या वृक्षानाच आवाहन करू लागला व त्याचे पूजन सुरू झाले. त्या वेळी सुरू झालेले पूजन सांप्रतही प्रचलित आहे.

(आत्मज्ञान ग्रंथ, ले. वि. ना. पावसकर)

या सर्वांचे तात्पर्य एकच की, सर्वत्र समदृष्टीने पहाणाऱ्याला वृक्षवेलीमध्ये सुद्धा परमात्म्याचे स्वरूप दिसते आणि म्हणूनच काही वृक्षांचे पूजन केले जाते. वृक्षादिकाना आत्मा आहे, जीवात्मा आहे, हे बगूसारख्या अनेक शास्त्रज्ञानी सिद्ध केलेले आहे. तसेच मनूसारख्या प्राचीन ऋषींनी आपल्या धर्मग्रंथांमध्ये प्रतिपादिले आहे (१-४९) की, मानवाला ज्याप्रमाणे राहाण्यास घराची आवश्यकता असते तद्वतच तीर्थंगू योनीतील प्राणिमात्रांना त्याची जरूरी असते आणि ते वृक्षाच्या आश्रयाने राहातात. सर्पादि प्राणी वृक्षाच्या मुळाच्या आश्रयाने तर पशुपक्षी पांढ्यावर घरटी बांधून राहातात. खेडेगाऱ्या तर भव्य वृक्षाचा उपयोग सभागृह जगण्या श्रीठागणाप्रमाणे होतो. तेव्हा कोणत्याही आत्म्याची आराधना भक्तिभावाने केल्यास, एकनिष्ठपणे त्याची सेवा केल्यास इच्छित फलप्राप्ति होतेच, असाच भक्ताचा अनुभव आहे. पापाणमूर्तांमधील देव जर भक्तीने वश करता येतो तर मग आत्मा असलेल्या वृक्षादिकामधून तो वश करून घेणे सुलभ का नसावे बरे? आपण याची काही उदाहरणेच पाहू.

(अ) आद्यशंकराचार्यांची माता आर्यंबा पुत्रसंतान नसल्यामुळे अतिशय दुःखी होती तिचे मुले होण्याचे बंधन टाळून गेले होते अशा वेळी कोणा साधूच्या उपदेशाप्रमाणे तिने अश्वत्थाची सेवा केली आणि त्याचे फल म्हणून आद्यशंकराचार्यांसारखे सुपुत्ररत्न तिला प्राप्त झाले.

(आ) लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक यांच्या मातेने अश्वत्थ व सूर्य यांची खडतर उपासना केल्यानंतर असा सुपुत्र तिच्या पोटी जन्माला आला.

(६) गुरुचरित्रे पोथीमध्ये असा एक कथामाग आहे की, गुरुच्या आठ प्रमाणे एका वध्येने प्रतिदिनी शुष्क अश्वत्थाला पाणी घादून प्रतिदिनी त्याची सेवा केल्यानर तिला पुत्रलाम झाला

(६) आपला परागदा पती परत यावा म्हणून शानेश्वराची माता अश्वत्थाला प्रदक्षिणा घालीत असे आर्य स्त्रिया अनेक देवतांची पूजा करतात प्रत्येक देवतेची प्रिय वनस्पति त्या त्या देवतेला अर्पण करण्याचा प्रघात आहे पूजा विधीमध्ये काही वनस्पतींचा समावेश चाल्हावरोनर त्यांना महत्त्व प्राप्त झाले आणि क्वचित् त्यांचेही पूजनही होऊ लागले उदाहरणार्थ, भगवान शंकर त्रिवेण्व कमळ व घोतरा फूल, विष्णु-तुळस गणपति-दूर्वाकुर व शमा, हनुमान-ईडीची फुले व पाने, शक्तिदेवता-लाल फुले शिवाय काही वृक्षामध्ये देवतांचे निवासस्थान असते अशी श्रद्धा असल्याने त्यांनाही देवत्व प्राप्त झाले जसे औदुम्बराच्या ठिकाणी गुरु दत्तात्रयाचा निवास असतो वडाच्या ठिकाणी भगवान विष्णूचा वास असतो अश्वत्थाच्या ठिकाणी ब्रह्मा विष्णु महेश आणि लक्ष्मी व तिची बहीण जलक्ष्मी यांचा वास असतो, वगैरे वगैरे अमृतमयनानून निर्माण झाल्या मुळे आणि स्वर्गासारखे निवासस्थान असल्यामुळे पारिजातकासारख्याला देवत्व प्राप्त झाले निंबवृक्ष हा सुद्धा पूर्वाचा स्वर्गाचा वृक्ष झाल्यामुळे भूतलानर आला, म्हणून त्याला महत्त्व प्राप्त झाले

यो देव ओपधीषु, यो वनस्पतिषु, तस्मै देवाय नमो नम ॥

मावार्थ असा की, जो परमात्मा भगवान्, ज्ञानामध्ये अक्षरूपाने आहे, सर्व वनस्पतींमध्ये अक्षरूपाने आहे, त्याला माझा नमस्कार असो

ईश्वरानर पूर्ण श्रद्धा ठेवून रोग बरे करण्याची रीत फक्त भारतात आहे, असेच नाही पाश्चिमात्यही तसे करतात पतञ्जलीने ईश्वरप्रणिधानाचा पायदा वसा सांगितला आहे तो पहा—

तत प्रत्यक् चेतनागमोऽप्युत्तराया भावश्च ॥

त्या ईश्वर प्रणिधानापासून आमज्ञान व त्रिमात्राचा नाश होतो तेव्हा या सूत्रावर जे रोगी विश्वास ठेवतील, त्यांच्या रोगाचे परिमार्जन ईश्वरानरील प्रगाढ श्रद्धेनेच होईल पापाणाची मूर्ति तयार करून जर आपण त्यावर विश्वास ठेवला, तर त्यामध्ये असणारा इश्वरी अक्ष मानवाचे रोग निवारण करतो, तर कृत्र्यासारखे चेतन पदार्थातील इश्वरी अक्ष निश्चयानेच रोगाचे निवारण करील, जसा या सूत्राचा भावार्थ आहे वृक्षादिकांच्या ठिकाणी देव व आहे, असे आपला आर्यधर्म सांगतो आणि म्हणूनच त्याचे पूजन केले जाते देवावर विश्वास ठेवून राहो

झोपले आणि सकाळी उठल्यावर रोगाचे निवारण झाले नाही असे कोणी म्हणू लागला, तर त्याला उत्तर असे की, परमेश्वर हा काही कुणाचा चाकर नव्हे की, रोग्याच्या मागे स्मरण केल्याबरोबर अमृतकुंभ घेऊन धावेले. ईश्वराचे प्रेमात, सेवेत जितके लीन व्हावे, अहंकाराचा त्याग करावा आणि सर्व भरवंसा त्याज्य ठाकावा, त्या प्रमाणात रोगाचे प्रमाण कमी कमी होते आणि शेवटी ते शिथळ उरतच नाही. केवळ सद्बृत्तीने वागले असताही रोग नाश होतो, असे चरकाचे म्हणणे आहे.

तस्मात्पश्यन्ति पादपाः । तस्माच्छृण्वन्ति पादपाः ॥

म्हणजे वृक्ष पाहतात, वृक्ष ऐकतात, तसेच 'अंतः संज्ञा भवत्येते' म्हणजे त्यांना अंतर्ज्ञान असते, असे महाभारतकार व मनुचेही म्हणणे आहे.

(चातुर्यचंद्रोदय, ले. गुलाबराव महाराज, पृ. २३०)

हे जरी सर्व असले तरी काही वृक्षांना देवपण प्राप्त होण्याचे कारण म्हणजे त्यांतील रासायनिक गुण हे होय. प्रत्येक वनस्पतीमध्ये कोणताना कोणता तरी रासायनिक गुण असतोच असतो. पूर्वीच्या सुभुत, चरक यांसारख्या भारतीय संशोधकांनी आणि पाश्चिमात्य संशोधकांनी यासंबंधीचे आपले अनुभव नमूद करून ठेवले असून ते ग्रंथरूपाने आज उपलब्ध आहेत. वृक्षांना जीवन असते हे एकदा मान्य केल्यावर आणि त्यांना देवपण वहाल केल्यावर त्यांची पाने, मुळ्या, तोडताना प्रार्थना सूक्ते अथवा मंत्र अस्तित्वात आले. भूमीतून अगर पर्णामधून आपले खाद्य घेणे आणि त्याचा शक्तिसंचय खोडातून अगर मुळातून करणे हे वृक्षाचे काम असल्याने त्यांनी शक्ति संचित झालेली असते. त्यामुळे त्याचा रस अथवा मुळ्या या जास्त गुणकारी ठरतात. ब्रह्मचारी माणसाची शक्ति जशी संचित झालेली असते आणि आपल्या त्या तेजामुळे जसा तो अनेकांना आकर्षून घेऊ शकतो, तद्वतच वृक्ष आपल्या रासायनिक संचित शक्तीद्वारे मानवांची सेवा करू शकतात. मानवाची शक्ति संचित झालेली असली म्हणजे तो अनेक चमत्कार करू शकतो याचे एक उदाहरण नुकतेच माझ्या कानी आले. नागपूर येथील एक गृहस्थ रात्रसाहेब अमीन भेटले असता विषय निघाला. तेव्हा त्यांनी सांगितले की, 'एका ब्रह्मपुरी नावाच्या सत्पुरुषाजवळ मी इच्छा प्रकट केली की, गिरनार, माहुर, कैलास या ठिकाणी जाऊन मला त्या क्षेत्राचे दर्शन घ्यावयाचे आहे. तेव्हा त्या सत्पुरुषाने माझ्या दरीराला नुसता स्पर्श केला आणि काही वेळ डोळे मिटून घेण्यास सांगितले. त्याप्रमाणे मी डोळे मिटताच बरील तिन्ही क्षेत्रांचे संपूर्ण दर्शन मला घडले. सुमारे अर्ध्या तासाने मी डोळे उघडले. त्या अर्ध्या तासात त्या तिन्ही क्षेत्रांची सर्व स्थळे मी पाहून घेतली.' काही काळानंतर हे रावसाहेब प्रत्यक्ष गिरनार व माहुरगड या क्षेत्री गेले असता जो

देखावा त्यांनी त्या संपुर्णपाच्या कृपाप्रसादाने पाहिलेला होता तसाच त्यांना तेथे आढळला त्या एका सत्पुरुषाच्या शक्तिसचयामुळे आणि त्याच्या त्या लवमात्र स्पर्शामुळे दुसऱ्याला इतकी दिव्यदृष्टि या विसाव्या शतकातही येऊ शकते हे आश्चर्यच नव्हे काय ?

याप्रमाणेच वृक्ष आपली शक्ति संचित करून रासायनिक रूपाने मानवाच्या उपयोगी पद्धतात म्हणून त्यांना महत्त्व प्राप्त झालेले आहे वृक्षाची ही रासायनिक प्रक्रिया जरी सर्वकाळ जायत असली तरी काही निवृत्तित काळवेळी ती जास्त प्रभावी असते असे अनुभवास येते जसे सर्पदशावर उपाय म्हणून एखाद्या कण्हेर वृक्षाची मुळी उपयोगी पडत असेल तर ती अमक्या वेळी, अमक्या दिवशी, अमूक एका तिथीनक्षत्रावरच वाढलेली असली पाहिजे तरच ती गुणकारी ठरते, एरव्ही नाही तुळशीच्या रसाची प्रक्रिया पान्यावर केली असता तो गाढून त्याचे पारघलिंग तयार होते पण त्याला पादरी तुळस अथवा हिरवी तुळस चालत नाही, कृष्णतुळसच हवी पुढा ती सावलीत वाढलेली नसावी, अमूक ऋतूमधील नसावी, इत्यादि बंधने आहेतच कारण उघडच आहे की, त्या त्या कालमानाची प्रक्रिया त्या त्या वृक्षाने झाल्यामुळे त्याचा रासायनिक उपयोग विवक्षित वस्तु घडविण्याच्या कामी होतो तेव्हा वृक्ष वेळींची रासायनिक प्रक्रिया पाहतांना आयौषधीशास्त्राप्रमाणे तो कधी होते व त्याचा जास्तीतजास्त उपयोग कसा करून घेता येईल हे सशो धकाने पाहिले पाहिजे

या वनस्पति शास्त्राचे प्रामुख्याने तीन भाग पडतात ते म्हणजे वर्गीकरण, जीवनक्रियाविज्ञान, व शरीर विज्ञान हे होत शरीरविज्ञानाचे बाह्यशरीरविज्ञान व अंतःशरीर विज्ञान असे दोन उपविभाग पडतात जीवनक्रियाविषयक इतिहास सशोधिताना शेण, कुजट माती, विठा, माती, मासळी, राख इत्यादींचा उपयोग वनस्पतींच्या वाढीवर व सुफलत्वर कसा होतो, हे शोधून काढलेले आहे तसेच वनस्पतींची पुनरुत्पत्ति, पोषण, भूमीतून जलाचे व अन्नाचे शोषण, आत शोषलेल्या जलाचे चलनचलन व त्याच्या एकूण इद्रियाची हालचाल हे विषय येतात तसेच त्याच्या लिंगभेदाचाही विचार केलेला आहे हवेतील कार्बन डायऑक्साइड वायूचे पानाद्वारे शोषण करून सूर्यप्रकाशाखाली त्याचे पृथक्करण करून ऑक्सिजन तेवढा बाहेर सोडणे हे त्याचे कार्य मानवी जीवनाच्या दृष्टीने उत्कृष्टच समजले जाते वनस्पतींचे फळ व बीज याचे सबंध प्राचीन ऋषींना ज्ञात होते पुढे व फळे याचे प्रकार एकदल की, द्विदल याची प्राचीन ऋषींना माहिती होती यासाठीच 'वेदल वनस्पति' हा शब्दप्रयोग त्यांना माहिती होता (बृहद्योग यमिष्ठार) अमुर नष्ट झाला तर पल्लवोत्पत्ति होत नाही पण शाखापञ्च यांचा नाश झाला तरी अमुरापासून त्याची पुनरोत्पत्ति होऊ शकते त्याचे ज्ञान त्यांना होते

उदेति पूर्वं कुसुमं फलं ।

हे तत्त्व त्यांना माहिती होते.

“वेळूडू जसे आपले सारे बेटच्या घेठ नाश करून टाकणारे बीज धारण करतो त्याप्रमाणे या धृतराष्ट्र दुर्योधनाने महाभयस्कर बँर उत्पन्न होणाऱ्या द्यूताचा अगीमर केलेला आहे.”

(समापर्व—त्रिदुरकृत दुर्योधननिर्भर्त्सना)

म्हणजे बीजातील स्फोटक शक्तीचेही आपल्या पृथ्वीजाना ज्ञान होते.

काही वनस्पति स पुष्पवर्गीतील तर काही वनस्पति अपुष्प वर्गातील असतात. पहिल्या प्रकारात केव्हातरी फुलापासून फळ व बीज निर्माण होते; परंतु दुसऱ्या प्रकारात केव्हाही निर्माण होत नाही. पहिल्या प्रकारात अयोनिज अथवा नम्रबीज आणि योनीज म्हणजे अनम्रबीज होय. पहिल्या प्रकारात आवा, वड, पिंपळ, वाभूळ यांचा समावेश करता येईल. तर दुसऱ्या प्रकारात देवदार, मुरु, मोरपखी इत्यादींचा समावेश करता येईल. वनस्पतीची मुळे दोन प्रकारची आहेत. खरी मुळे व उपरी मुळे. खरी मुळे ही गर्भाच्या आदिमुळापासून प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष रीतीने उत्पन्न झालेली असतात. उपरी मुळे अथवा यांच्या घाडीला आदिमुळाला कोणताही संबंध नसतो. उदाच्या पेरापासून निघणारी मुळे अथवा वटवृक्षाच्या पारब्या या प्रकारात मोडतात. उपरी मुळात पुन्हा दोन पोटभेद आहेत. एक खोडापासून निघालेली अथवा भूगर्भातील इतर भागापासून निघालेली आणि दुसरा प्रकार म्हणजे हवेतील भागापासून उत्पन्न झालेली मुळे. जोंघळ्याच्या अथवा राजरीच्या ताटाला काही उपरी मुळे बुघ्याजवळच येतात आणि मूळवृक्षाला आधार देतात. यास्तव या प्रकारातील मुळाना आश्रयदायी मुळे म्हणतात. अनेक वेलीना फुटणारी मुळे झाडाच्या पादाचा अथवा माड्याचा आधार घेतात, असे आपण पाहतो. पळाचेही अनेक पोटभेद आहेत. जसे, शंखाकार, शकूकार गाजराप्रमाणे, मालिका कार, मध्यभागी गोल, मुळाप्रमाणे भ्रमराकार, सलगमप्रमाणे, बुडाला चेंडूप्रमाणे चाटोळे. याचप्रमाणे, मालाकार, गोपुच्छाकार, करतलाकार इत्यादि अनेक प्रकार आहेत.

वनस्पति-संशोधकांनी वरीलप्रमाणे वृक्षाचे निरनिराळे प्रकार, त्याची खोडे, पाया, स्कंद, कलिका व पाकळ्या, फुलाचे व पानाचे देठ, पानाचे निरनिराळे जाकार व त्यावरील रेषांच्या प्रकाराचे विश्लेषण, फुलाचे प्रकार, त्याचे आकार व त्यातील परागाची वर्णने, स्त्री-केसर व पू-केसर प्रकाराची वर्णने, वनस्पति आणि त्याची जीवनकार्ये, त्यांना मानवणारे उष्णतामान, शुष्कदेशीय वनस्पति,

आर्द्रदेशीय वनस्पति, जलतरणक वनस्पति, पूर्णजलाच्छादित वनस्पति, प्रमात्रामुळे वनस्पतींवर धडणाऱ्या अनुघटना व हरितरुणाचे महत्त्व इत्यादि बाबतीत संशोधन करून त्याचे विश्लेषण केलेले आहे आणि तत्समधीच्या ग्रथामध्ये ते नोंदवून ठेवलेले आहे

ॲरिस्टॉटल (ख्रिस्तपूर्व ३८४ ते ३२२) व त्याचा शिष्य थिओफ्रास्टस् याचे याबाबतीतील संशोधन आज समजले जाते त्यानंतर पधराव्या शतकात प्लिनीचे ' निसर्गाचा वृत्तांत ', आल्बर्टचे ' आरोग्य विज्ञान ', ब्रुन्हेल, लिओनार्डो यांच्यासारखे जर्मन संशोधक कुशळा सन १५४२ मधील ५०० वनस्पतींची माहिती ग्रंथ, सन १६२३ मधील बौहिनचा ग्रंथ इत्यादींद्वारे बरेच संशोधन झाले बौहिनच्या ग्रंथात ६००० वनस्पतींचा अभ्यास केलेला आहे या शास्त्राचा अभ्यास करण्यास त्याला एक खास उद्यान तयार करणे लागले अशा तऱ्हेचे पहिले उद्यान सन १५४२ साली पादुआ शहरी तयार करण्यात आले होते यथानुक्रमे ग्रंथातून वनस्पतींची चिन्ने देण्याची प्रथा सुरू झाली बौहिनच्या ' प्रोडोमॉस बोटॅनिक ' या ग्रंथामध्ये तर पृष्ठाच्या मुळाचा आकार, बुंध्याचा आकार, उंची, पानाच्या आकृति, फुले, फळे, याची सवित्र वर्णने आलेली आहेत सन १५८३ साली ॲंड्रे सेलज्जिपतो याने ' डि प्लांटिस लिब्री ' या नावाचा ग्रंथ फ्लोरेस या शहरी लिहिला व तो १५ भागांत प्रसिद्ध केला त्याचप्रमाणे जोरिम जग (सन १५८७), रॉबर्ट मॉरिसन (सन १६२०), ऑगस्टस् रेडमन (सन १६५२), जोसेफ गार्डनर (सन १७३२), ऑगस्टिन कौडेल (सन १७७८) इत्यादि अनेक पाश्चिमात्य संशोधकांनी या विषयावर ग्रंथनिर्मिति केलेली आहे

तसे पाहिल्यास गळे तर भारतात वनस्पतिशास्त्राचा अभ्यास अतिप्राचीन काळापासून चालू आहे कारण जाश्विनीकुमार, ब्रह्मदेव यांनी देशील या शास्त्राबद्दल थोडासा अभ्यास केलेला होता असे पुराणातच म्हटलेले आहे

नद्या स्मृत्वा युऽपोवेद प्रजापतिमाजिमहत् ।

सोऽदिननौ तौ सहस्राक्ष सोऽत्रिपुत्रादिकान्मुनीन् ॥

याचा इत्यर्थ असा की, मित्राची पुनरुत्पत्ति झाल्यावर ब्रह्मदेवाने आसुर्वेदाची जाटवण केली आणि तो प्रजापतीला सांगितला त्याने तो आश्विनी कुमाराना दिला त्यानी तो इद्राला सांगितला आणि इद्राने तो अग्निपुत्र, अग्निवेश, वासप, गार्ग्य, हरित इत्यादि ऋषींना दिला त्यानंतर पुढे भूतलावर त्याचा प्रसार चालू झाला चरकसंहिता अथवा सुश्रुतसंहिता ही अग्निवेशानेच सनपूर्व सुमारे दोनसहस्र वर्षे तयार केलेली आहे इतके हे शास्त्र भारतामध्ये प्राचीन आहे.

भारताचे एक मुपुत्र संशोधक अगदीशचंद्र बोस यांनी वनस्पतीनामुद्धा मनुष्यप्राण्याप्रमाणे जीवन आणि भावना असतात, असे पार पूर्वी सांगितलेले आहे. पण त्या वेळी पाश्चात्य संशोधकांनी या शोधाकडे विशेष लक्ष दिले नव्हते.

परंतु वॅनडामधील आधुनिक संशोधक यांनी वरील सूत्र ध्यानात ठेवून पुढील प्रयोग करून असे सिद्ध केले आहे की, वनस्पति ही संगीताने लुब्ध होतात. एवढेच नव्हे तर त्या संगीताचा त्यांच्या वाढीला व फलोत्पादनाला उत्तम परिणाम होतो. या संशोधकाचे नाव आहे श्रीमती पॅल वेन यर्गर. सतत दोन वर्षे त्यांनी हा प्रयोग काही गव्हाच्या वियाण्यावर करून संगीताच्या सततच्या ध्वनिलहरीं-मुळे २५० ते ३०० टक्के वाढ झालेली दिसून आली. ज्यावर संगीताच्या ध्वनिलहरी नव्हत्या, त्यांची वाढ कोणत्याही प्रकारे झाली नाही. सारांश, मानवाच्या कार्यवाढीवर जसा संगीताचा परिणाम होतो, तसा वनस्पतींवरही होतो, हेच वरील प्रयोगावरून दिसून येते.

वृक्षाचे महत्त्व इतर देशांनीही मानलेले आहे आणि त्याची जपणूक करून त्यांना दीर्घायुष्य उपलब्ध करून दिलेले आहे. भारतामध्ये अनेक ठिकाणी प्रचंड वटवृक्ष दृष्टीस पडतात आणि ते सहस्रावधि वर्षांच्या आयुष्याचे आहेत असे सांगितले जाते. गुजरात प्रांती सिद्धपूर या ठिकाणी असा प्रचंड वृक्ष आहे की, ज्याच्या छायेखाली एखाद्या सेन्याचा तळ पडू शकेल. कलकत्ता शहरातील बोटनिकल उद्यानातील वटवृक्षाचा विस्तार ११४० चौरस फूट असून खोडाचा विस्तार ५१ फूट आहे. त्याच्या ७४६ पारंग्या भूगर्भात घुसण्या असून ती प्रत्यक्षतः खोदेच वनलेली आहेत व वृक्षाची आश्रयमुळे झालेली आहेत. तो वटवृक्ष तीनशे वर्षांपूर्वीचा असावा असे म्हणतात. भारतामध्ये देवदार वृक्ष सुमारे १०० फुटापर्यंत उंच आढळतात, परंतु विस्तारामध्ये ते वटवृक्षाची बरोबरी करू शकत नाहीत.

भारतामध्ये ज्याप्रमाणे प्रचंड वृक्ष आहेत, तसे ते इतर देशांतही आढळतात. अमेरिका देशात कॅलिफोर्निया येथे प्रचंड वृक्षराजांचा एक मोठा पट्टा आहे. सेकोश्या या नावाचे प्रचंड वृक्ष, तेथे वाढतात. त्यांच्या दोन जाती आहेत. नेव्हाडा पर्वतावर चार हजार फूट उंचीवरही हे वृक्ष आढळतात. या वृक्षाचे आयुष्य साडे तीन हजार वर्षांपर्यंत असू शकते. आश्चर्याची गोष्ट अशी की, पहिला पन्नास वर्षांचा काळ लोटल्यावर मग या वृक्षाची वाढ जोरात होते. त्याच वेळी २५० फूट उंच असणाऱ्या वृक्षाची उंची आणखी पन्नास-साठ फुटाने वाढते. त्याच्या एका फांदीची लांबीच सुमारे १५० फुटापर्यंत असते. बुंध्याजवळ

खोडाचा व्यास ४० फूट व परीप १२० फूट असून यजन अंदाजे १५०० टनापर्यंत भरते, असे जादवून आले आहे. मेक्सिको येथे एका वृक्षाचा परीप १५४ फूट असून तो सुमारे सहा सहस्र वर्षांपूर्वीचा असावा, असे जाणकारांचे मत आहे. ऑस्ट्रेलियामध्ये एक प्रचंड वृक्ष ४९५ फूट उंचीचा असून त्याच्या खोडाचा व्यास ५० फूट आहे. त्याचे आयुर्मान चार सहस्र वर्षांपूर्वीचे असावे असे म्हणतात. सरकारी खात्यातर्फे त्याच्या खोडानून आरपार भोक पाडून एक बोगदा तयार केला असून प्रवासी लोक गमत म्हणून डोंगरामधील बोगद्याप्रमाणे त्यानून इकडून तिकडे हिंडतात.

पश्चिम जर्मनीमध्ये आल्फर शॉसेन भागात एक महान पुरातन वृक्ष आहे. त्याचे आयुष्य किमान एक सहस्र वर्षांपूर्वीचे आहे असे मानले जाते. त्याच्या खोडाचा परिघ १२ मीटर (सुमारे ४० फूट) एवढा प्रचंड आहे. या देशात हा वृक्ष म्हणजे बोधी वृक्षाप्रमाणे मानतात. याचे कारण असे की, बुद्धाप्रमाणे याच्या छायेखाली अनेक तपस्वीचे ध्यान-चित्तन तेथे प्रत्यक्ष करीत असतात. जगातील इतर भागातून ज्ञानी माणसे येथे येऊन चिंतन करतात. त्यामुळे ज्ञानाची वृद्धि होते असे मानले जाते. प्राचीन काळी या ठिकाणी ग्रामपंचायत भरत असे, आणि त्याचे रूपांतर तेथे एका पळीमध्ये झाले असून, त्यावर बसून चिंतन चालते. सरकारी निसर्गसौंदर्य संरक्षण समिति या पुरातन वृक्षाचे संरक्षण करते. त्यामुळे कोणाला पाने कुलेही तोडता येत नाहीत.

(केसरी, पुणे २०-९-१९६४)

वृक्ष हे दैवत मानून त्याची पूजा पक्त भारतातच केली जाते असे नाही. इतर देशातही ती होते. युरोपातील 'होली ओक' हा वृक्ष हेच दर्शवितो. विशेषतः बॅन्यजमाती या वृक्षपूजकच आहेत. ज्याप्रमाणे पंचमहाभूतात्मक देवतांची पूजा या जमाती करतात, तद्वतच निसर्गाचे उपासक म्हणून वृक्षाची पूजा करतात. भारतामध्ये ज्याप्रमाणे वारली, दुधळी, गोंड, जतिया या बॅन्यजमाती वृक्षपूजक आहेत. त्याचप्रमाणे आफ्रिका खंडातील दाट अरण्यात राहणाऱ्या छोट्या बॅन्यजमातीसारख्या जाती देखील वृक्षाची पूजा करतात. देवतांची अगर भूत-खेताची राहणी या वृक्षानर असते, असे मानल्यामुळे कदाचित् ही वृक्षपूजा होत असावी. मिनां व प्रायसेनियन संस्कृतींचे जे अश्लेष मिळाले आहेत, त्यावरून त्या काळी वृक्षपूजा होत असावी असे दिसते. कोसोस या ठिकाणी या संस्कृतीचे जे शिक्के मिळाले आहेत, त्यावरून असे दिसते की, वनदेवी 'मातर डोडोरोसा' हिचे स्थान परंतावर असावे. तिच्या आजुनाजूला अजीर, ताड इत्यादी वृक्षांची लागवड केलेली असे. तसेच काही मूर्तीच्या ठिकाणी बॅन्य पशु, कुत्री, बैल,

मेंढ्या, सिंह इत्यादि प्राणी दाखविलेले आहेत. त्याप्रमाणे त्याचीही पूजा होत असावी असे अनुमान काढले जाते.

(Mother Goddess by E. O. James, Page 128)

वृक्षांतील रासायनिक गुणामुळे त्याचे महत्त्व वाढले असे आपण वर म्हटले आहे, ते कसे सत्य आहे याची मीमांसा आपण वृक्षार्ची काही उदाहरणे घेऊन पाहू या. सर्पच वनस्पतीचा निचार या ठिकाणी आपल्याला करावयाचा नसून त्यातील काही महत्त्वाच्या घटकाचा विचार येथे वृक्षदेवता दिग्दर्शनार्थ करावयाचा आहे. त्याचा विचार करताना वृक्षाचे रासायनिक गुणधर्म व धार्मिक ग्रंथांतील दैवत म्हणून त्याला मिळालेले गुणधर्म याची सांगड घालून वृक्षाचा उपयुक्तपणा येथे दाखवायचा आहे.

(१) अश्वत्थ

मगवान् श्रीकृष्ण गीतेमध्ये निभूतियोग कथन करताना सांगतात की,

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ।

म्हणजे वृक्षामध्ये माझे अस्तित्व अश्वत्थ वृक्षामध्ये असते, यास्तव तो वृक्ष श्रेष्ठ होय.

अश्वत्थ म्हणजे पिंपळाचे झाड होय. 'मुळात पाणी शिंपडल्यावर जे दुसऱ्या दिवसापर्यंत राहात नाही असा वृक्ष म्हणजे अश्वत्थ. अश्वत्थाची दुसरी एक उपपत्ति तैत्तिरीय ब्राह्मणात दिलेली आहे. ती अशी की, एकदा अग्नि देवापामून निघाला आणि अश्वरूप धारण करून एक वर्षपर्यंत एका वृक्षाने राहिला, म्हणून त्या वृक्षाला अश्वत्थ असे नाव मिळाले. या वृक्षाच्या उत्पत्तीची कथा, 'कथाक्ल्पतरू' या ग्रंथात पुढीलप्रमाणे दिलेली आहे.

रामाने रावणाची दहा मस्तके तोडल्यावर ती ब्रह्महत्या बनून रामाला छळ लागली. रामचंद्राने मौन व्रत धारण करून ती शिरे जाळून टाकली आणि आपल्या प्रजेलाही मौन धारण करावयाची आज्ञा दिली. त्याचा परिणाम असा झाला की, राज्यातील वेदघोष बंद पडला आणि त्यामुळे सर्व राज्यावर अवकळा पसरली. ब्रह्मदेवाला हे सहन झाले नाही व त्याने श्रीरामचंद्राना त्याच्या या कृत्याचे दुष्परिणाम दाखविण्याचे ठरविले. त्या कामी त्याने शिवदाकर व विष्णु यांचेही साहाय्य घेतले. ब्रह्मदेव स्वतः अश्वत्थ बनले आणि आपल्या शालामधून ते वेदघोष करू लागले. अर्थात् प्रजाजनांची तोंडे बंद असता अश्वत्थ वेदघोष करतो, हे पाहून ते हसू लागले. ते आपल्यालाच हसत आहेत असे समजून रामचंद्राना भयंकर क्रोध आला हाती बाण घेऊन तो आपल्यावर सोडणार इतक्यात, रामाच्या बाणाने अश्वत्थरूपी ब्रह्मदेवाचे काही प्रोवाईट होईल या

भीतीने शिव व विष्णु धाबरले आणि ते रामचंद्रापुढे उभे टाकले अशा वेळी त्या ठिकाणी देवाना पाहून रामचंद्राना आश्चर्य वाटले व प्रकट होण्याचे कारण निवेदन करण्याची विनंती केली मग देवाना सर्व खुलासा केल्यावर नारदमुनींनी लोकाना वर दिला की, 'जो कोणी रामाची कीर्ति वर्णन करील त्याला अश्वथ सर्व पापानून मुक्त करील' तेव्हा अश्वथ हा साक्षात् ब्रह्माच होय असे मानले जाते याच कारणास्तव या वृक्षावर ब्रह्मा विष्णु-महेश यांची वसति असते असे मानतात

अश्वथ हा वेदकाळापासूनच पूजनीय वृक्ष आहे ऋग्वेदामध्ये आणि त्यानंतरच्या वाङ्मयामध्ये याबद्दल अनेक उल्लेख आढळतात ऋग्वेदकाळी या वृक्षाच्या लाकडाच्या नावा वनवीत होते (१-१३५) यज्ञामध्ये अग्निमयन करण्यासाठी उत्तरारणी याच वृक्षाची करीत असत या वृक्षाला वैवाष असेही एक नाव आहे याचे कारण असे दिले जाते की, हा वृक्ष दुसऱ्या वृक्षावर आपली मुळे रुजवून मूळ वृक्षाची पालेमुळे नाहीशी करतो (अथर्व०, ३-६) याची फळं मधुर असून पक्षीगण ती खातो अश्वथ हे देवसदनही मानलेले आहे

वेदपूर्वकाळी भारतात सिंधुसंस्कृति नादत होती त्या संस्कृतीमध्ये अश्वत्याला निर्मितीचे प्रतीक मानले दिसते त्या ठिकाणी सापडलेल्या एका मुद्रेवर एक देवता अश्वत्याच्या दोन पांयांमध्ये उभी आहे, असे एक चित्र होते दुसऱ्या एका मुद्रेवर पिंपळाचे एक रोप वर येत असून दोन, एकूण देवता त्याला लपेटून त्या रोपट्याच रक्षण करात आहेत असे दृश्य होते महिषमुंड ही सिंधुजनांची एक श्रेष्ठ देवता असून ती अश्वथानिवासिनी होती ही महिषमुंड देवता त्या संस्कृतीमधील खणिक्या दिसते वैदिक प्रजापतीचे ते पूर्वकालीन स्वरूप असून अश्वत्याच्या मुळातून फुटलेल्या दोन शाखासमान-रोमन लिपीतील 'व्ही' प्रमाणे-सिंधुसंस्कृताच मुख्य प्रतीक होते ऋग्वेदामध्ये अश्वत्याला यम व पितर यांचे निवासस्थान मानलेले आहे आणि म्हणूनच गयेसारख्या पवित्र तीर्थक्षेत्री अश्वत्याच्या मुळाजवळ पिंडदान करण्याचा रूढी पडली असावी भगवान् बुद्धाला ज्या वृक्षारणी साक्षात्कार झाला तो वृक्षदेखील एक अश्वथच होता मृतात्म्याला स्वर्गलोकी वागेवर मुखसाठी भिळाव्यात म्हणून याच वृक्षार पाण्याने भरलेले एक भाचे काही दिवस टागून ठेवतात या वृक्षाची पाने हातात घेऊन त्याचा चोळामोळा करीत खोटा आळ आलेला मनुष्य शपथ घेतो की, 'मी जर दोषी असेन तर ही वृक्षदेवता या पानांप्रमाणे माझ्या जीमितीचा चोळामोळा करे' सर्व पुराणानून या वृक्षाला अतिशय महत्त्व दिलेले आहे चातुर्मासमाहाम्य, कार्तिक व श्रावणमाहात्म्य, व्रतरात्र, व्रतकौमुदी इत्यादी ग्रंथांनून याचे सविस्तर चर्चण मिळते

श्रीमत् भागवतामध्ये उर्वशी पुरंदरा जाग्यानात, रात्राला सोडून जाताना आपली भेट म्हणून उर्वशीने रात्राला एक थाळी दिली आणि स्मरण होऊन मन स्तब्ध वाटला तर तिचे दर्शन घेत याम् शांत होईल असे सांगितले. राजाने ती थाळी वनातच ठेऊन दिली आणि राजमाट्यात परत आला. 'स्थालीन् न्यम्य वने गता ॥' याही दिवसाने पुन्हा वनात आल्यावर, स्थालीच्या ठिकाणी त्याला जवळच व शमी वृक्ष एकमेकात गुरफटलेले आढळून आले.

स्थालीस्थानं गतोऽश्वत्थं शमीगर्भं मिलिष्य स ।

पुढे या चोड वृक्षापासून राजाने जर्णी तयार करून, अग्निमथन केल्यावर जो अग्नि निघाला, त्याला 'पुरंदरस अग्नि' असे पारिभाषिक नाव प्राप्त झाले. (श्रीमत् भागवत, ९।१४।४४).

पद्मपुराणात या वृक्षाच्या मातात्म्याबद्दल खालीलप्रमाणे एक कथा आली आहे. धनजय नावाचा एक विष्णुभक्त ब्राह्मण होता. त्याची उत्त्वपरीक्षा पाहण्याच्या हेतूने भगवान् श्रीविष्णूंनी त्याला अतिशय दरिद्री केले. एका कवीने दारिद्र्याचे वर्णन करताना म्हणूनच आहे की,

निर्द्रव्या पुण्या न बंधुजनही संबोधिले मानिती ।
त्यांचे जे प्रिय मित्र तेही फिरती आपत्तिही भोगिती ॥

याप्रमाणे त्याला दारिद्र्यावस्था प्राप्त होताच त्याच्या आसेष्टानी त्याचा त्याग केला. मनीष्यजनही त्याला विचारलीनासे झाले. थडीच्या दिवसात तो लाकटाची दोफोटी पेटवून थडीपासून जापले सरक्षण करी. कारण विचारान्याच्या अंगार पाररायला एक सावे चिरगुटही नव्हते. दोफोटीसाठी लागू जमवीत असता त्याने एवढा नमळत अश्वत्थाची पादी तोटली. त्याचक्षणी भगवान् विष्णु ब्राह्मणरूपाने त्या स्वळी प्रकट झाले आणि त्याला म्हणाले, 'तू पिंपळार कुहाड मारलीस त्यामुळे माझ्या सर्वांगार जगमा झाल्या आहेत.' त्या विष्णुरूपी ब्राह्मणाच्या त्या जगमा पाहून धनजयास अतिशय दुःख झाले आणि या वृक्षाचे प्रायश्चित्त म्हणून स्वतःचे मस्तक कुन्हाडीने तोटण्यास तो सिद्ध झाला. तत्तद्दिवसे पातक न लागाने म्हणून विष्णु आपल्या मूळ स्वरूपात प्रकट होऊन त्याला म्हणाले, 'तू नित्य अश्वत्थाची पूजा करीत जा, म्हणजे तू पावन होशील. त्यातच तुझे दित आहे.' त्या दिवसापासून तो नित्यनेमाने अश्वत्थपूजा करू लागला. त्यामुळे कुत्रेराने त्याच्यावर कृपादृष्टि केल्याने लग्नी त्याची दासी बनली.

(त्रियासुड, नव्याय पाराशर)

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां राजा ब्रह्मवर्णकः ।

अश्वत्थः पूजितो येन सर्वं संपूजितं भवेत् ॥

अश्वत्थ हा सर्व वृक्षांचा राजा असून तो ब्राह्मणवर्णांचा आहे. ज्याने अश्वत्थाची पूजा केली, त्याने सर्व काही पूजन केले असे मानले जाते. हा वृक्ष प्रथम सृष्टिकर्त्या प्रजापतीचे प्रतीक होता, पण पुढे तो विष्णुरूप मानला गेला. विवाहानंतर कन्येला वैधव्य प्राप्त होऊ नये म्हणून प्रथम तिचा अश्वत्थावरोंवर विवाह करावा असे संस्कारप्रकाश ग्रंथात सांगितले आहे. या वेळी विष्णुप्रतिमेची पूजा अश्वत्थमुळाजवळ करून प्रतिमा ब्राह्मणाला दान करावी. संततिप्राप्तीसाठी आर्थ स्त्रिया या वृक्षाला प्रदक्षिणा घालण्याचा नेम करून त्याला प्रसन्न करून घेतात. पूजन करण्यापूर्वी स्त्रिया अश्वत्थाला सूत गुंडाळतात आणि ही रुढि पुरातन आहे.

मुद्रसिद्ध लेखिका श्रीमती दुर्गा भागवत यांनी या प्रथेचे मूळ शोधताना पुढीलप्रमाणे एक कथा दिली आहे. खोडियाळ व पिंपळाज या नावाच्या दोन देवकन्या होत्या. तहान-भूक कधी असते हे पाहण्यास त्या भूतलावर आल्या व विंध्य पर्वतावर वड आणि पिंपळ यांच्या स्वरूपात स्थिर झाल्या. शेतीच्या कामास प्रारंभ करतेवेळी तेथील देवकन्यांनी त्यांना नरमांस व पाणी यांचा नैवेद्य समर्पण केला. तो खाऊनच की काय पुढे पुढे त्यांना तहान व भूक लागू लागली. नित्य खावयास मिळाले म्हणून त्या मानवांच्या अंकित झाल्या. खावयास मिळत गेल्याने त्यांची भूकही वाढली. कालांतराने त्यांना खावयास नरमांसच मिळेल. वास्तव माणसांनी त्यांना उस व गहू खावयास दिले. खोडियाळ त्या खाण्याने तृप्त झाली, परंतु पिंपळाज मात्र नरवळीसाठी अडून बसली. आपल्याला नरमांस खावयास मिळाले म्हणून तिने निरनिराळे रोग उत्पन्न केले आणि त्यायोगे नरमांस मिळविले. आपल्या यक्षिणीचे हे क्रूर कृत्य खोडियाळला अजिबात आवडले नाही. तिला मानवजातीची दया आली. एके रात्री तिने पिंपळाजला दोरीने बांधून ठेवून तिच्या क्रूरतेला बांध घालण्याचा प्रयत्न केला. पिंपळाज गयावया करू लागली. खोडियाळ तिला म्हणाली की, 'तू जेवढे नरवळी आजप्यंत घेतले आहेस तेवढे परत करशील तर तुला सोडते. तू तसे केलेस तरच मानव तुझी परत पूजा करू लागतील.' पिंपळाजने हे तिचे म्हणणे कबूल केले. तेव्हापासून पिंपळदेवता आपण घेतलेले वळी स्त्रियांनी तिची आराधना केल्यास पुत्ररूपाने परत देते. ज्याप्रमाणे खोडियाळने तिला बांधून ठेवले त्याप्रमाणे पूजनापूर्वी स्त्रियांनीही त्या वृक्षदेवतेला बांधून ठेवण्याची रुढि प्रचारात ठेवली आहे.

अश्वत्थाना ब्राह्मण मानला असल्याने त्याचे उपनयनही करावे लागते. त्याचा विवाह तुळशीमुरीर लावतात स्नानाविधीमध्ये याच वृक्षाच्या समिधा वापरतात. तसेच गृह्यशास्त्रात गुरुमहासाठी अश्वत्थाच्या समिधा लागतात. शनिवारी सूर्योदयापूर्वी त्याचे पूजन केल्यास सतती आणि सपत्नी या दोहोंचा लाभ होतो. श्रावण मासातील शनिवारी ही पूजा विशेष फलप्रद सांगितली आहे.

या वृक्षाचे साम्य सृष्टिरूपाशी दाखविले जाते. 'ऊर्ध्वमूलमथ शाखमश्वत्थ' हे गीतेतील वचन याच वृक्षाला उद्देशून लिहिलेले आहे याच्या नावाची व्युत्पत्ति अशी — अ + श्व + त्थ म्हणजे जो आज जाहे तर उद्या नाही असा वृक्ष सतत परिवर्तनशीलता हा या वृक्षाचा गुणधर्म आहे. त्यामुळे सृष्टि सदैव ताजी टवटवीत असते, असे मानतात. याचे छेदन शक्य नाही कारण तो नित्य आहे, वेद्य आहे आणि याच्या ज्ञानानेच मोक्ष मिळतो ऋग्वेदात याला वरुणाच्या लोकातील वृक्ष म्हटला असून त्याच्या किरणाचे मूळ वर जाहे व किरण खाली जाहेत असे सांगितले आहे (१-२४-७) 'द्रामुपर्णाश्रुति' ज्या पिप्पलूखाचा उद्देश्य करते, ते याच वृक्षाचे फल होय (१-१६४-२२) वेदान्तच हे रूपक पुढे उपनिषदामध्ये उतरलेले आहे ज्याचे मूळ वर आहे आणि शाखा खाली आहेत असा हा अश्वत्थ सनातन नित्य आहे तेच शुभ्र, तेच प्रह्व व तेच जमृत असे म्हटले आहे (कठो० ६-१)

उपनिषदातून हे रूपक पुढे गीतेमध्ये आले (१०-१-४) साराश, परमेश्वराच्या मायेने उत्पन्न झालेले हे मिश्र म्हणजेच एक भला मोठा अश्वत्थ वृक्ष होय सारस्वताश्वत्थ या इत्य सृष्टीला-म्हणजेच अश्वत्थाला- 'प्रकृतीचा विस्तार' असे म्हणते व वेदान्ती त्यालाच 'मायेचा पसारा' असे म्हणतात. अनुगीतेमध्ये यालाच प्रह्ववृक्ष व ब्रह्मवन असे म्हटलेले आहे एका सूक्ष्म बीजापासून ज्याप्रमाणे गगनचुमी वृक्ष बनाना तद्वत् एका अव्ययापासून हा सृष्टीरूप वृक्ष फोफावलेला आहे, अशी कल्पना करतात प्राचीन अन्य धर्मांतही याला 'विश्ववृक्ष' हीच सजा दिलेली जाहे या वृक्षामध्ये अनेक अलैंगिक औषधी गुणधर्म असल्याने आर्य लोकां याला पवित्र मानतात याचे लाकूड सरपण म्हणून जाळण्यास निषिद्ध मानलेले जाहे मार्गावर याची लागवड मुद्दाम करतात हेतु हा न्ही, पापस्थाला याची शीतल, निरोगी व श्रमपरिहारक छाया मिळावी या वृक्षार लागेचे जंतु चांगले पोसतात म्हणून त्यासाठीही याचा उपयोग करतात.

“ बोधिदु पिप्पलोऽश्वत्थश्चलपत्रो गजाशन । ”

याप्रमाणे याची नावे आहेत. याची पाने हत्ती आवडीने खातात

याचे रासायनिक गुणधर्म खालीलप्रमाणे आहेत—

“ पिप्पलो दुर्जरः शीतः पित्तश्लेष्मत्रणास्रजित् ।
गुरुस्तुवरको रुक्षो वण्यो योनिविशोधनः ॥ ”

(भावकाश—लेखक भावमिश्र.)

सामान्यतः पिप्पळाचा रस कषाय आहे. त्यामुळे त्याचा निपाक कटु होतो. हा घेतल्याने मलमूत्र निःसारणाची क्रिया नाटपणे होत नाही. यातील रुक्ष गुणामुळे स्तमन अधिक होते. शीतवीर्यामुळे स्तमन व रक्तपित्तप्रसादन ही कार्ये होतात. कषाय रसाच्या प्रामुख्यामुळे रक्तपित्तशमन होते. पित्ताच्या दाढा-वरोर क्लेद हे लक्षण असल्यास पिप्पळाच्या रसाचा उपयोग होतो. रक्तस्तमनासाठी याच्या काढ्याचा अतर्थाह उपयोग करतात. पूयप्रमेह व उपदश या निकारात याच्या सालीचा काढा साखर घातून देतात. याच काढ्याने उपदशाचे व्रण धुतात आणि उत्तरवृत्ती देतात. योनीमार्गामध्ये पाढरा अथवा तावडा साब धावण्यासाठी याची साल १ तोळा दूध घातून व साखर टाकून सकाळ-संध्याकाळ देतात. याने दुर्गंधीचा नाश होतो. योनीमुखातील व्रण काढ्याच्या प्रक्षालनाने लवकर बरे होतात. योनीमार्गाचे शैथिल्य याने कमी होऊन तिचे प्राकृतिक संकोचन चाटू राहाते. गर्भधारणेचा काळ असूनही निवा राहिला तरी बाय होण्याची खोड नित्येक स्त्रियाना असते. अशा वेळी पिप्पळाची कोवळी पाने घातून १ तोळा कल्कारोवर जिरे व साखर घातून दुधारोवर रोज एक मट्ठा भर सायनास घ्यावीत. यानंतर होणाऱ्या ऋतुकाळात गर्भधारणा होते. योनि-शोवनार्थ पिप्पळाच्या पानाचा उपयोग करतात. त्यामुळे भूमि शुद्ध होते. पिप्पळाची फळे, कोवळी पाने दुधारोवर सेवन केल्याने जारोग्य वाढत राहाते. पिप्पळ हे एक साधे व उत्कृष्ट रसायन आहे. बुद्धीची वाढ व वाणीच्या शुद्धीसाठी लहान मुलांना पिप्पळाची पाने सकाळी उठल्याबरोबर चाटण्यास घ्यावीत. यामुळे बोलण्यातील तोंतरेपणा नाश पावतो व वाणी शुद्ध होते. तृतीय चरामध्ये याची साल ऊन पाण्यात उगाळून त्यात थोडी निरपुड घातून थंडी वाचून येण्यापूर्वी तीन तास आधी घ्यावी. सालीची साट यंत्रगळ करून तुपासह मल्ल करून लावल्यास व्रणारोपण होते. दुष्ट रणाच्या शुद्धीसाठी याच्या काढ्याने व्रणधारन करावे. दुष्टरोगात व प्रमेहात सालीचा काढा मध घातून देतात. सूजग्रंथीच्या वेळी याच्या सालीचा दाट लेप घालावा. यामुळे सूज उतरते व गाठ प्रायः आतच गिरते. अफूचा पैफ चढल्यास याच्या सालीचा काढा पिण्यास द्यावा, अफू ताबटोत उतरते.

अश्वत्थाच्या अंगी जे खालीलप्रमाणे अनेक रासायनिक गुणधर्म आहेत.

त्याम्ळेही तो एक पूजनीय नृत्य मानला गेल्याची शक्यता नाकारता येत नाही अलक्ष्मी देवीची कथा वाचताना आपण पाहिलेच आहे की, तिला यजमानाने घरातून घालवून पिल्यानंतर ती अश्वत्थाच्या मूळाजवळ जाऊन बसली आणि रडू लागली त्या वेळी तिची लहान उशीण लक्ष्मी पतीसह तिला याच ठिकाणी भेटली. भगवानांनी तिला सांगितले की, तू याच ठिकाणी बसती करून राहावे म्हणून शनिवारी अश्वत्थाची पूजा करणे चांगले. कारण त्या दिवशी लक्ष्मीचा निवास तेथे असतो पण इतर दिवशी वाईट कारण त्या दिवशी या ठिकाणी अलक्ष्मीचा निवास असतो.

वगदेशीय क्रिया वैशाख महिन्यात अश्वत्थाचे व्रत आचरतात. या व्रताचे पालन करून महिनाभर अश्वत्थाची पूजा केल्याने सुख व शांतीचा लाभ होतो. याची कथा अशी की, शामर नावाच्या एका ब्राह्मण पत्निाची मुलगी एवदा नदीवर स्नानाला गेली असता देवताच्या सभाषणामधून तिला हे व्रत समजले या महिन्यात प्रातःकाळी विधीपूर्वक स्नान करून अश्वत्थाच्या मुळाना पाणी घालून त्याच्या समोवताला भागही पाण्याने शिंपून नंतर त्याला प्रदक्षिणा घालाव्यात असे केल्याने देव पितर मनुष्याची तृप्ति शमते आणि कुळाचा उद्धार होतो (निर्णय सिंधु) हेच व्रत कोणी कोणी चैत्रापासून चार महिन्यांपर्यंत करतात

सिद्धाम्यश्वत्थ ते मूल मम सन्ततिवृद्धये।

अश्वत्थरूपो भगवान् प्रीयता मे जनार्दन ॥

‘हे अश्वत्था, माझ्या सन्ततिवृद्धीस्तव मी तुझे मूल शिंपित आहे या माझ्या करण्याने अश्वत्थरूपी भगवान नारायण माझ्यावर प्रसन्न होणो’ शत्रूची स्वारी, कुष्ठारि रोग व साथीचे रोग याच्या निवारणासाठी विधिपूर्वक अश्वत्थपूजा करतात (व्रतरात्र) काही ठिकाणी अश्वत्थाचे मूळ गेल्याने रगवितात आणि स्वप्ति वाचन व स्मरण झाल्यावर प्रथम त्रिणूचा व नंतर अश्वत्थाची पूजा करतात पिंपळाला प्रदक्षिणा घालताना त्रिणुसहस्रनामवाचन अथवा इतर प्रिय देवतेचे चिंतन व तिचा नामोच्चार करित करित घालतात प्रदक्षिणेची सख्या व्रतहेतूला धरून एक ते चार लक्षापर्यंत असते या प्रदक्षिणा नित्य एका ठराविक सख्येने घालून पुण्या करावयाच्या असतात व्रतकाळात यम नियम व कडक ब्रह्मचर्य पाळणे लागते प्रदक्षिणाची सख्या पुरी झाल्यावर व्रताचे उत्थापन केले जाते

ऋत्विश्ववरण, धृतपायस व चरु याचे हवन, तर्पण, तीलराहीवर मुवर्णाची अश्वत्थप्रतिमा स्थापून तिचे पूजन व दान, गोप्रदान, दक्षिणा आणि ब्राह्मण सुराशिनी भोजन इत्यादि कार्यक्रम व्रतउत्थापनाच्या वेळी करावा लागतो याला

दुसरा एक पर्याय म्हणजे कार्तिक महिन्यात अश्वत्याग्याली गधा दामोदराची पूजा घालून अश्वत्याला लक्ष प्रदक्षिणा घालायच्या. दररोज रात्री जागरण, कथाकीर्तन करून व्रताच्या शेवटी बरीलप्रमाणे उद्यापन करायचे. असे केल्याने पुनप्राप्ति, गतपैमवाची पुन प्राप्ति, उत्पातशान्ति, रोगनाश व सौख्यलाम होतो (व्रतराज)

अश्वत्योद्यापन या नाराचा एक धार्मिक विधि आहे. अश्वत्याचे झा लावून जाठ, अमरा किंवा बारा धपें झाल्यावर त्याच्याभोवती पार पाडून त्याचे विधीपूर्वक उद्यापन करतात अश्वत्याला लागूनच पाच किंवा नऊ कुंडे घातलेला मडप घालतात सर्वतोभद्र व वास्तुमंडळ अशी दोन मंडळे निर्माण करून त्यावर कर्मांग देवताना आवाहन करून त्याचे पूजन करतात. अश्वत्य, नारायण, वासुदेव, रुक्मिणी, सत्यभामा, सरस्वती व गणपति या देवतांच्या सुगर्भाच्या प्रतिमा करून भद्रपूर्वक त्याची स्थापना करतात. अश्वत्याभोवती अष्ट दिशाना कलश माडून त्यामध्ये पाणी घालून वरुणाला आवाहन करतात मग निरनिराळ्या कुडात अभिस्थापन केल्यानंतर प्रधानहोम करतात या वेळी चरुतील आग्य व पलाश समिधा वापरून प्रत्येकी १०८ किंवा २८ आहुति देतात. नंतर अश्वत्याच्या वृक्षाजवळ एक खड्डा खणून त्यामध्ये चार किंवा पाच हात लांबीचा एक यूप पुरून त्यावर ब्रह्मा-विष्णु-महेश याचे आवाहन करून पूजन करतात यालाच युपाधिवास असे म्हणतात. त्या रात्री पुराण-श्रवण करून दुसऱ्या दिवशी खालीलप्रमाणे संस्कारविधि करतात.

पुसनापासून उपनयनापर्यंत सर्व संस्कार करून, अश्वत्याचे अभिमनन करून ध्रुवगूताचे पठण करावयाचे यज्ञोपवित, कृष्णाग्निन, मेरुला, दंड या वस्तु पिंपळाला द्यावयाच्या मग समावर्तन करून त्याच्या विवाहाची तयारी झाल्यावर, तुळस व अश्वत्य याचा विधीपूर्वक विवाह लागायचा. क्षेत्रपाळाला उलीदान जर्पण करून होमाची पूर्णाहुति होते. यजमान व त्याचा परिवार यावर अभिषेक होतो. जेव्हा नऊ अथवा पाच कुंडे घालणे शक्य नसेल, तेव्हा एका कुडावरही कार्यभाग होतो. या व्रताने श्रीकृष्ण सतुष्ट होऊन मनोवाञ्छित सति आपल्याला देतात (ऋग्वेदीय ब्रह्मकर्मसमुच्चय)

अव्यय, अक्षर व क्षर या तीन तत्त्वाची समाप्ति म्हणजेच विश्व होय. तेव्हा ही विश्वविद्या अथवा गूढ सुप्रिहस्य याचे ज्ञान होणे म्हणजेच अश्वत्य विद्या होय 'अश्ववत् तिष्ठति इति अश्वत्य. ।' म्हणजे अश्वाप्रमाणे तीन पायांवर स्थिर व चौथा पाय उचलून उभा असतो तो अश्वत्य, अशी याची फोड आहे. हे प्रजापतीचे पूर्ण स्वरूप होय. त्याचा विश्वरूप पाय प्रत्येक क्षणी परिवर्तनशील

असतो. 'न श्व इति अश्व' म्हणजे जे आज आहे परंतु उद्या नाही ते. पण आत्मा याच्या विरुद्ध आहे. तो आजही आहे आणि उद्याही आहे. जळते कोलीत फिरविल्याने जसे चक्राकार वर्तुळ दिसते, तसे हे मिश्र जलातचक्र आहे. प्रत्येक धर्मी त्याचा समोरचा बिन्दु सरकून त्याच्या जागी दुसरा येत असतो. सारे बिन्दु सतत बदलत असतात जो बदलत नाही तो नामरूपातीत असून जो बदलतो तो नामरूपाताक होय. या सर्वांचे सम्यक् ज्ञान होणे म्हणजेच अश्वत्थप्रिया होय (डॉक्टर वामुदेवशरण अगरवाल,)

भारतीय जनता अश्वत्थाला पूजनीय का मानते हे समजण्यास बरीच अल्पसे विवेचन पुरे आहे.

२. आंबा

चृतमग्न्यं वसतस्य माकन्दकुसमं तन ।

सचन्दनं पिबामद्य सर्वकामार्थसिद्धये ॥ (धर्मसूत्रे-काणे)

'हे आम्रवृक्षा, वसन्ताचे अग्रपुष्प जसलेला तुझा सुगंधिक मोहोर मी चन्दनमिश्रित करून सर्व कामनाच्या प्राप्तीस्तव, आज वर्षप्रतिपदेच्या दिवशी प्राशन करीत आहे.'

निर्णयसिन्धु ग्रंथामध्ये मात्र हा मोहोरप्राशनविधि फाल्गुन पौर्णिमेच्या दिवशी सांगितलेला आहे कामदेवाच्या पाच मदनबाणांपैकी आम्रमजिरी हा एक बाण आहे.

आम्र हे फळ वेदकाळापासूनच अस्तित्वात असावे. निदान उपनिषद-काळापासून तर ते जाहेच आहे 'आम्र वा पिप्पल वोदुबरे' असा बृहदारण्योपनिषदामध्ये उल्लेख आहे (अध्याय ३-४) माहतीराय सीतेच्या शोधार्थ लंकेमध्ये गेले असता त्यांना ती आम्रवनात आढळली. 'चुतो रामो तथा भग्न. पचवर्षं फलोपगः।' महाभारतातील द्रोणपर्वामध्ये आंब्याचा हा उल्लेख आहे "मत्स्योदकेन सीतेन आम्राणां सेक इष्यते।" अग्निपुराणातील या सूत्राचा जर्थ असा की, आम्रवृक्षाना थंड असे मासळीचे पाणी द्यावे. अमरसिंहाच्या अमरकोशामध्ये या आंब्याला "चूत, रसाळ, सहकार, आम्र" इत्यादि अनेक नावे आढळतात महाकवि कालीदासानेही आपल्या कुमारसंभव, शाकुंतल इत्यादि अनेक काव्य नाटकांतून आम्रमजिरीचा उल्लेख केलेला आहे. अल्फॉर्स कॅडोल याच्या मते हे फळ भारतात निदान चार सहस्र वर्षांपासून तरी अस्तित्वात आहे. यासाठीच प्राचीन काळापासून त्याला राष्ट्रीयत्व प्राप्त झाले असून ते आजही राष्ट्रीय फळ म्हणून मानले जाते

मुसलमान अमदानीतही या फळाचे राष्ट्रीयत्व मिळून होते अनेक राजांनी त्याच्या वाढीसाठी प्रयत्न केलेले दिसून येतात यापूर्वीच्या बौद्धकाळातील त्या मान मिळत होता कारण आम्रचारिकेने भगवान बुद्धाच्या पिश्र्वातीसाठी आणि तपश्चर्यासाठी आम्रवन दिले असा उल्लेख मिळतो तुकां वणि अमार वगरो (सन १३१५) म्हणतो,

आम्रनदनवनीच विधुपणा । श्रेष्ठ हिंद फळातील हे फळ ।

मधुर अन्य फळे नरी पक्ष । मधुर आम्र जरी न पक्ष ॥

जफर बादशहाने (सन १५५६-१६०५) दरभंग्याजवळ एका लाख आंब्याची वाडे लावलेली होती यामुळे त्या वागेचे नावच 'लाखनाग' असे पडले होते त्यानंतर तानशे वर्षांनी जेव्हा इंग्रज भारतात आले आणि येथील राज्यकारभार पाहू लागले, तेव्हा त्यांच्यापैकी काही अधिकाऱ्यांना लाखवागताळ काही झाले अत्युत्तम स्थितीत आढळली पण प्रांतातील शूर येथील आम्रफल अफगाण बादशहा फारूख येथे नेत असे माजगाव-मुबई येथील ज्ञान गहाजहान बादशहा दिव्ही येथे नेत अस आजही रशिया, इंग्लंड, जर्मनी येथील बाजारात भारतातील उत्कृष्ट आम्रफळे जातात आणि अशा प्रकारे परकीयांनी सर्व ठवणे चांगले पडते या ज्ञानाफळाला कोणी 'फळाचा राजा' म्हणतो हॅमिल्टन सारख्या परदेशीयानी या आंब्याचे "गोव्याचा आंबा जगातील इतर कोणत्याही इतर फळापेक्षा अधिक रुचकर व हितवर्धक आहे" अशा शब्दात वर्णन केले आहे अमेरिकन फसवधनशान्त्रज्ञ कडलसन पोपेनो म्हणतो, 'आम्रफळाचा स्निग्ध व गमग रुचि, त्याचा मोहक रंग आणि सालीबरोबर अनेक सुंदर छटा, इत्यादि गुणामुळे या फळाला अमेरिकन बाजारापेठेत मानाचे स्थान आहे' सर जोसेफ हूजर या या मते आंबा हे भारतीय आद्य फळ आहे अल्फ्रॅन्स कॅनॉल व द पु पराजपे यांचेही मत तेच आहे

आंबा हे फळ जगप्रसिद्ध वसे आहे याची कल्पना निरनिराळ्या भाषांतील त्याच्या शि्लेल्या नावावरून येईल ती नावे येणेप्रमाणे—

- (१) संस्कृतभाषा—आम्र, सुत, रसाळ, सहकार, आतसौरभ, मधुदूत, माकद, पित्रहभ
- (२) मराठी भाषा—तारा
- (३) हिंदी भाषा—आम
- (४) गुजराती भाषा—आंबो
- (५) सिंधी भाषा—व्यामु
- (६) बंगाली भाषा—आम

- (७) उडिया भाषा—आम.
- (८) आसामी भाषा—आम, धारियम.
- (९) मागधी भाषा—त्तरत्मांग.
- (१०) कानडी भाषा—मातु, मगधेनहन्नु.
- (११) तेलगू भाषा—मामाडिचिट्ट.
- (१२) मल्याळी भाषा—मावा.
- (१३) तामीळ भाषा—माकाय, मोगाय, मम्मालूम.
- (१४) मिहली भाषा—आंव.
- (१५) ब्राह्मी भाषा—व्हट्टय.
- (१६) लॅटीन भाषा—मॉगिफेरा, इंडिका.
- (१७) इंग्रजी भाषा—मॅगो.
- (१८) फारसी भाषा—अंबा, आंव.
- (१९) यावद्विपी भाषा—पलम.
- (२०) अरबी भाषा—माद्यझाक.

मोंगाय या तामीळ शब्दापासून पोर्तुगीज प्रवासी वास्को-द-गामा याने मोंगा हा शब्द प्रथम युरोपमध्ये नेला आणि त्यावरून आजच्या 'मॅगो' हे नाव तिकडे रुढ झाले, असे संशोधकांचे मत आहे.

आज्याची वर्गवारी करता येण्यासारखी नाही, यासाठी त्याच्या अनेक जाती निर्माण झाल्या आहेत. एक बीज लावून त्याचीच फळे येतील हे सांगता येत नाही. कारण आम्रफळाच्या क्रीनेसरला कोणत्याही जातीच्या आज्याचा पूनेसर चालतो आणि फलधारणा होते. त्याच जातीचे पूनेसर पाहिजेत असे नाही. एका प्रकारच्या फादीवर दुसऱ्या प्रकारची कलमे वावता येतात, आणि त्यापासून दुसरी एखादी नवीनच जात तयार होते. यामुळे या फळाच्या जाती रूपाच आहेत. प्रांतपरत्ये हीं नावे पहा.

पंजाब—फझली, गोपाळभोग, कृष्णावर्ती, वृंदाननी, महाजनपसंत.

मद्रास—पिटर, गोवा, अमीरकोला, दिलपसंत, नीलम, रसपुरी.

गोवा—काळा हापूस, गोल, हापूस, मारुंराद, फर्नादिन, मलगोरा, मोलस,

मुंबई—पावरी, कावसजी पटेल, बनछोड, पायमोडा, बोरझा, रस,

वाटली, साखण्या, पावश्यां, काळा इशाड, खुंट.

आज्याच्या लागवडीस भारतामधील वातावरण जरी सर्वत्र योग्य असले तरी, रत्नागिरी जिल्ह्यातील सान्या हवेचे वातावरण झाडांना जास्त मानवते.

असे जरी असेल, तरी एका हवामानातील आंब्याची जात दुसऱ्या भागात फलप्रद होत नाही. म्हणजे रत्नागिरीकडील उत्तम हापूस, नागपूर प्रांतात तयार होत नाही. तेव्हा त्या हवामानात तयार होणारी झाडेच तेथे लावली पाहिजेत कारण नैसर्गिक फेरफार करून घेण्याची शक्ति त्यांना परमेश्वराने दिलेली नाही. अमृतसर, अलीगड, ग्वाल्हेर, मोपाळ, बंगलोर, मेलम या ठिकाणी उत्तम आंब्याची झाडे आहेत. महाराष्ट्रातील लोकांना रत्नागिरी हापूस अथवा बलसाड हापूस अतिशय प्रिय आहे, परंतु उत्तर भारतीयाला त्याची गोडी कमी. तो आपला सर्वोत्कृष्ट आंबा म्हणून तेथे वाढणारा 'लंगडा' च पसंत करतो. अमेरिकेमध्ये फ्लोरिडा, ब्राझील, क्यूबा, पोर्टोऱिका, कॅनरी, मदिरा, फिलिपाईन, ऑस्ट्रेलिया, सिलोन येथील उष्ण हवामानाच्या भागात आंब्याचे वृक्ष वाढतात. हवामानाप्रमाणे ठावणीत व खतपाण्यात जातीप्रत्ये थोडाफार फरक करावा लागतो. प्रत्येक वर्गा झाडास खतपाणी केव्हा द्यावे व छाटणी केव्हा करावी याला साधारणपणे काही नियम आहेत आणि त्याप्रमाणे झाडांचे संगोपन केल्यास उत्कृष्ट फळे येतात. आम्रमंजिरी उगवल्यावर तीवर 'तुडतुडे' नावाचे रोगगंतु उत्पन्न होतात आणि ते मंजिरीचे रसशोषण करतात. यामुळे उत्तमपैकी आलेला मोहर गळून जातो, काळा पडतो आणि प्रसंगी जळूनही जातो. यावर औषधी रसायनाचा कवारा मारणे हाच एकमेव अत्युत्तम उपाय आहे. काही मंजिरीमध्ये खीकेंसराचे प्रमाण फार कमी असते आणि त्यामुळे फळे फार कमी येतात. जसे कावसजीमध्ये हे प्रमाण ८६ ते ९६ पूंकेंसरयुक्त असते तर पायरी-हापूसमध्ये ४५ ते ७५ पूंकेंसरयुक्त असते. म्हणून त्यांना फळे फार कमी येतात.

धार्मिक संस्कारांमध्ये आंबा हा एक पवित्र वृक्ष मानलेला आहे. यज्ञसमारंभ, विवाह, उपनयन अगर मंगल प्रसंगी आंब्याच्या पानांची तोरणे तयार करून ती प्रवेश-दाराला लावली जातात. वरुणाच्या पूजेच्या वेळी त्याला आवाहन करताना कलशाच्या मुखावर आंब्याचा टाळा ठेवून त्यावर श्रीफल किंवा इतर वस्तु ठेवतात. यजमानावर अभिषेक करावयाचा झाल्यास तोही आंब्याच्या पानानेच करतात.

रक्तपित्तकरं बालं आपूर्णं पित्तवर्धनम् ।

पक्वं आम्रं जयेन् वायुं मांसं शुक्रबलप्रदम् ॥

(चरक संहिता, सूत्र २७-१३९)

आम्रमंजिरीचा उपयोग अतिसार, बहुमूत्र, रक्तदृष्टि या रोगांत करतात. हा गुणाने थंड असून कफपित्ताशक आहे. हिरवी कैरी तुरट आंबट अमून रुचिकारक आहे. तिच्या सेवनाने वातपित्ताचा प्रकोप होतो. पक्की कैरी अती

आवट असून ती अतीप्रमाणात खाण्यात आल्यास कफपित्तात वाढते आणि त्यामुळे रक्तदोषी होते. आंबोशी म्हणजे सुकविलेली कैरी रसाने आवट-तुरट-गोड असून मलमेद करणारी आहे आणि वातफनाशक आहे. पक आंबा रसाने गोड, पचण्यास जड, स्निग्ध, मामोदीपक, बल व सुलसनेदना वाढविणारा असा असून हृदयाला हितकारक आणि वातहारक आहे. आंब्याचे फळ जर झाडावर पिकलेले असेल, तर ते रसाने आवट गोड आणि पचाय्यास अधिक जड असते. असा जावा वातनाशक आहे. अढीतून निघालेला पक आंबा पित्ताशक असून वीर्यवर्धक, पचण्यास हलका व सारक आहे. आंब्याचा रस पचाय्यास जड, सारक, वातनाशक, पुष्टीकारक आणि कफवर्धक आहे आंब्याचा मोरबऱ्या पचाय्यास जड, परंतु पुष्टीदायक आहे. आंबापोळी ही रुचकर, सारक व पचाय्यास हलकी असते. ती पित्ताशक आहे. आंब्याची कोय तुरट व आवट-गोड असून तिच्या सेवनाने वाति, जतिघार व छातीतील जळजळ थाबते कोवळ्या पानांचा रस तुरट असून अतिसार याच्या सेवनाने कमी होतो. आंब्याची साल चवीने तुरट असून जतिघार, आमाश, स्त्रियांचे रक्तप्रदर इत्यादि विकारावर ती अतिशय उपयोगी आहे.

आंब्याचे हे असे अनेकविध उपयोग आहेत.

(३) उंबर

या वृक्षासाठी सद्गुरू दत्तात्रयाचा निवास असतो असे म्हटले आहे. हा एक यशीयवृक्ष मानला असल्याने त्याच्या समिधा फक्त होमहवनालाच वापरतात. तो यशीय वृक्ष मानला गेला असल्यामुळे या वृक्षावर कोणीही हत्यार चालवीत नाहीत आणि नेहमीच्या जळणासाठी त्याच्या लाकडाचा उपयोग करीत नाहीत. अनेक देगात, अनेक भागात हा वृक्ष दृष्टोत्पत्तीस येतो. जसे काश्मीर, आसाम, बंगाल, जल्लदेश, दक्षिण व पश्चिम भारत, सिलोन, इत्यादि ठिकाणीही या वृक्षाचे आस्तित्व आढळून येते. यशीय उपमरुणे याच वृक्षाची वनवितात.

हा वृक्ष खूप उच्च वाढतो आणि तो अतिशय दीर्घायु आहे. इतर झाडांप्रमाणे याला प्रथम फूल आणि नंतर फळ असा प्रकार नाही. एकदम फळच आपल्याला झाडावर दिसते. या वृक्षाला अजिरासारखी फळे येतात. ती कच्ची जयवा पक्की नशीही असली तरी लाय्यास गोड लागतात. या वृक्षाची पाने हत्ती आणि गुरेवाचरे मोठ्या आनंदाने खातात. याचे लाकूड टिकाऊ नसल्याने, लिडक्या, दरवाजे यासाठी उपयोगात आणीत नाहीत. बैलगाड्याच्या दाडक्यासाठी बगैरा या वृक्षाच्या लाकडाचा उपयोग करतात. श्रद्धावान लोक असे मानतात की, ज्या ठिकाणी उंबराचे झाड असेल त्याच्या सोडाजवळ पाण्याचा क्षरा सापडतो.

उबराचे फळ प्रथम िरव्या रंगाचे जमन नंतर पक्कव चाल्तावर ते लालसर रंगाचे होते. ही फळे गोड असली, तरी त्याच्या जातमध्ये जतु सापडतात, म्हणून याला जतुफळ असेही म्हणतात.

या वनस्पतीमध्ये खालीलप्रमाणे औषधी गुण आहेत—

उदंबरो हिमो रुक्षो गुर पित्तकफाश्रजित् ।

मधुरस्तुवरो वर्ण्यो त्रणशोधनरोपण. ॥ (भा० प्र०)

कपाय व मधुर असे उबराचे दोन प्रकारचे रस आहेत. कच्च्या उबरात व सालीत कपाय रस अधिक व पक्कव फळात मधुररस अधिक असतो सालीचा विपाक कटु होतो, तो मूत्रसमृद्धीय व पाचक आहे याचे वीर्य शीत आहे. याच्या रसाने पित्तशमनाचे कार्य उत्कृष्टपणे होते. तसेच कपायरसामुळे कफनाशनाचेही कार्य होते या वनस्पतीची क्रिया प्रासुख्याने रक्तधानूवर घडते रक्तातील पित्ताची क्षीणता कमी करून त्यात मृदुता व शीतता निर्माण करणे हे याचे महत्त्वाचे कार्य आहे. कपाय रसामुळे रक्तातलि क्लेद कमी करून रक्तादिकाचे स्त्राव बंद होनात रक्ताचे प्रसादन श्लाश्यावर त्यामुळे त्यावर अजलून असणाऱ्या त्वचेचा वर्णही सुधारतो

उबर हा न्यग्रोध गणातीत असल्यामुळे ज्या रोगात बडाचा उपयोग करतात, त्या सर्व ठिकाणी उबराचा उपयोग करतात कारण या दोघांचे गुणधर्म समान असतात. नासाई, गुदाई आणि घशानून रक्त बाहेर पडणे यात उबराच्या शाखाच्या सालीचा काढा उपयोगी पडतो. अत्यार्तय, योनिगत रक्तपित्त व विग्रेहत गर्भधारणेनंतर गर्भपात होण्याच्या अवस्थेत या वनस्पतीचा अधिक उपयोग होतो आणि यास्तवच पक्कवळाचा काढा अथवा रस उपयोगी पडतो. ही पक्कवळे गर्भस्थापकही आहेत त्यामुळे गर्भपाताची भीति टळते. उबराची साल चार तोळे व चालीस तोळे पाणी घाटून अष्टमास काढा करून त्यात भिजवलेला पिचू योगीत ठेवता आणि त्यातच भिजविलेली पडी घेंनीसाली ठेवता म्हणजे गर्भशाय अथवा गर्भपात होत नाही. लहान मुलाच्या अतिसार या विकारात उबराच्या चिऱ्याचे ५ ते १० थेंबे सागरेदरोवर दिव्यास तानडतोय गुण येतो. ही वनस्पति अत्यंत शीत असल्यामुळे सर्व प्रकारच्या दाह होणाऱ्या रोगात याच्या सालीचा काढा यड करून सागर घाटून घ्यावा. ज्वरामुळे होणारा दाहही याने थांबतो. देखी, गोंवर यामुळे होणारा दाह अथवा लघ्वीयट्टे होणार दाह याचे धमतो.

उमराच्या मुळाच्या ठिकाणी बहुधा निरक्षर वादात असतो. तेवून निमणारे पाणी अत्यंत शीत असल्याने सर्व प्रकारच्या पित्तप्रधान व रक्तप्रधान विमारात वापरता येते. मनुमेह या रोगात उमराची फळे खाण्यास दिल्याने मूत्रातील सांखरेचे प्रमाण कमी होते. याच्या मधुरम सेवनाने मेदवृद्धि होत नाही. उमराच्या पानांवर 'एक प्रकारचे लालसर पोंड येतात. त्याचा वापर गोर, देवी आणि 'तोंड येणे' यावर फार चांगल्यापैसी होतो. शरीराच्या भागावर गूज आली असता त्यावर याच्या माथीचा लेप केल्याने ग्रंथी कमी होतात. गालगुड आणि जडवृद्धीच्या वेळी उमराचा चिक धातल्याने गज उतरते. लहान मुलाच्या टाळवर उमराचा चिक धातल्याने टाळूला शीतता येते. मुगपाकात व व्रणात गुळण्यासाठी कषायरस वापरावा. तसेच हा काढा व्रणशोथन व रोपण या मित्राही भरतो. नवीन व्रणोष्ठ जवळ जवळ आणून जोडण्याचे कार्य उमराचा चिक करतो. बरील सक्षित वर्णनावरून आपल्याला असे दिसून येईल की, याच्या अनेक रासायनिक गुणामुळे आणि हा वृक्ष सद्गुरु दिगमराचे निवासस्थान मानला गेल्यामुळे त्याला देवपण प्राप्त झाले आहे.

देवपण येण्याचे पौराणिक कारण जसे की, नृसिंह अनंताराने, श्रीनिष्णूने हिरण्यनग्न्यपू दैत्याचा नाश केल्यावर दैत्याच्या पोटातील पिप पिष्णूच्या नत्रात भिनले व दाट असण्य झाला. या वेळी लक्ष्मीने जादुमराची फळे जाणली व त्यामध्ये नखे खुपसल्यावर पिपाची बाधा शांत झाली. तेव्हापासून देवानाही हा वृक्ष प्रिय झाला. जादुमर व उमर हे एकच होत.

४. तुळस

वृन्दा वृन्दावती विश्वपूजिता विश्वपावती ।

पुष्पसारा नन्दिनी च तुळसी कृष्णजीवनी ॥

याप्रमाणे तुळसीची अनेक नावे आहेत. भारतामध्ये तुळसीचे शाट हे फार पवित्र आणि पूजनीय मानलेले आहे. घरोघर राची झाडे, एक खास वृन्दावन उभाहून त्यामध्ये लावलेली अशी आजही सर्वत्र दिसून येतात. तुळसी-गमिरी निष्णूला प्रिय असल्यामुळे नित्याच्या पूजनात तिचा उपयोग नेहमी केला जातो. याच्या काष्ठाच्या मण्याच्या माळा म्हणून त्या आपल्या गळ्यात नाही भक्तजन धारण करतात. मनजपाच्या वेळी हीच माळ पुष्पहार मानलेली आहे. ज्याला तुळस माहीत नाही असा एकेही द्विदु भारतात जाटळणार नाही.

हा वृक्ष कसा उत्पन्न झाला यासंबंधी नाही पौराणिक कथा आहेत. देवीभागवत ग्रंथामध्ये शम्भूचूड-तुळसी विवाहाची कथा फार विस्ताराने

दिलेली आहे ता अशी- शस्त्रचूड या नावाचा दैत्य अतिशय मातला होता त्याला ठार मारण्याच्या कामी साप्तात् भगवान शंकराची योजना झाली अनेक दिवस दाहण सग्राम झाला, परंतु त्या दैत्याला मरण मिळण्याचे काही चिह्न दिसना शत्रूंग सरळ सरळ नामाहरम करता येईनासे झाले म्हणजे भग कपट नीताचा आश्रय घ्यावा लागतो दवानीही तेच नेले भगवान त्रिण्णु तुळसाला पसवून तिचे पातिव्रत्य हरण करण्यासाठी शस्त्रचूडाच्या वेपाने ते तिच्या घरी आल तुळसाने त्यांना आपले पति समजून त्याचे स्वागत कर आणि रात्री इतर सर्व सौख्योपभोग दिले याचा परिणाम म्हणून शस्त्रचूडाच्या गळ्यातील अमंग कवच भंग पावले आणि शंकरास शस्त्रचूडाला ठार मारता आले

तुळशी ही पूर्वजन्माचा गो लाकातील रात्रेच्या क्षापाने आपभ्रष्ट झालेली स्त्री असल्यामुळे पतिनिधनानंतर भगवान हरीने तिला आपल्याअरोवर गो लोकत नेले, पण सरस्वती इत्यादि स्त्रियांना त्याची ती कृति जायल्ली नाही तथ सवती मत्सर मुरू झाला तुळशींग तिचा हा अपमान सहन झाला नाही योग सामर्थ्याने ता अतर्धान पावली व पुढे वृंदावनामध्ये तुळशाशुभ या रूपाने उद्भवती यासाठीच तिचा वृंदावनी असे नाव पडले आहे

(देवी भागवत, अ ९)

कालांतराने तुळशी गडकी नदीच रूप घेऊन भूतलावर वाहू लागली तेव्हा जाणव्या स्त्रीचा नित्य सहवास मिळावा म्हणून श्रीहरीने गालियाम पर्वताचे स्वरूप घेतले आणि त तेथेच राहू लागले याची उत्पत्तीही वरील शस्त्रचूड कोषामध्यच सामावलेली आहे कारण श्रीहरींनी तुळशीच पातिव्रत्य हरण करून कपटाने जेव्हा शस्त्रचूडाचा वध करविला आणि देवाच हे कपटकृत्य दिला समजले, तेव्हा श्रीहरीला तिने क्षाप दिला की, 'तू पर्वत होऊन पडशील' तोच हा गडकी नदीवरील पर्वत होय

एकदा अस झाले, भगवान त्रिण्णुनी नम्रहाची निर्मिती करून त्यांना मानवी जीवनावर प्रभुत्व गाजविण्यास सांगितले शनिद्रहाची सत्ता सर्वत्र चालू हाण्यापूर्वी, प्रथम त्याने ब्रह्मदेवालाच त्रास वर्षांपर्यंत आपला शिष्य होण्याची आज्ञा दिली ब्रह्मदेवांनी त्याला त्याचा हा 'पहिला प्रयोग' त्रिण्णुवर करण्याची विनंती केली त्रिण्णुना ह वृत्त समजताच शनीचा त्रास चुकविण्याच्या उद्दिष्टाने ते पळून गेले आणि शस्त्री तीरावर पयतरूपाने पडून राहिले शनि पातलाग करीतच होता त्याही स्थितीत आपला प्रभार दाखविण्याचे शनीने

ठरविले. भुंग्याचे रूप घेऊन त्याने पर्वतरूपी विष्णूचे शरीर पोखरण्याचे काम चालूच ठेवले आणि त्याला अनेक छिद्रे पाडली. शनीच्या पोखरण्यामुळे जे लहान लहान पाषाणांचे तुकडे गंडकीमध्ये पडतात, तेच शालिग्राम या नावाने प्रसिद्ध आहेत. बारा वर्षांच्या मुदतीनंतर विष्णूनी आपले पूर्वे स्वरूप धारण करून लोकाना सांगितले की, 'गंडकी पर्वत हे माझेच स्वरूप असल्याने तुम्ही माझी अथवा लहान लहान पाषाणांची पूजा करावी.'

त्रियांनी शालिग्राम-पूजन का करू नये ?

बरील कथेप्रमाणे सन्या शालिग्रामाला छिद्र असते हे समजून येईल. तसेच आतील वाजूस भुंग्यासारखा प्राणी असून तो पाषाण कोरीत असतो हेही दिसेल. अशाही कथा प्रचलित आहेत की, शालिग्राम मूर्तीतून सुवर्ण अथवा सुवर्णाची तुळशीची पाने निघतात. चौकशी करता एका माहितगाराने सांगितले ते असे की, शालिग्रामाच्या अंतर्भागात जो प्राणी असतो, तो फक्त तुळशीची पाने खातो. म्हणून शालिग्राम मूर्तीला तुळस वाहण्याची रुढी चालू शाली असावी. हाच किडा तुळशीची पाने खाऊन सुवर्ण निर्माण करतो. असे सुवर्ण सतत मिळत रहावे म्हणून त्या किड्यासंबंधी पथ्यपाणी पाळणे आवश्यक आहे. या किड्याला जर रजस्वला स्त्रीचा स्पर्श झाला, तर मात्र तो त्वरित मरण पावतो आणि सुवर्णही बंद होते. त्रियांनी पूजन करीत असताही जर असा प्रसंग उद्भवला तरीही तो किडा मरेल. यासाठी सावधगिरी म्हणून समाजधुरीणांनी नियमच करून टाकला की, 'त्रियांनी शालिग्राम-पूजन करू नये.'

लेखकाच्या निरीक्षणात असे अनेक ठिकाणी आढळून आले आहे की, या वर्गातील त्रियांनी अथवा कुमारिकानी तुळशीच्या झाडाला स्पर्श केला, तर ते झाडही मरणास लागते. तेव्हा शक्य तो स्त्री-वर्गाने ही दक्षता पाळणे इष्ट आहे.

सांप्रत जे शालिग्राम बाजारात मिळतात आणि पूजेला असतात, ते बहुधा बनावट असतात. त्यातील सुवर्ण काढून घेतलेले असते आणि आतील किडा मारलेला असतो. व्यापार सुरू झाला म्हणजे सर्व काही उलटेसुलटे घडते. मूळ तत्त्व विसरले जाते आणि रुढि मात्र चालू राहते. तद्वत् येथे झालेले आहे. तुळशीचे रसापासून सुवर्ण निर्माण करण्याची कला कित्येकांना अवगत होती आणि पुणे शहरी सांप्रतही यावर एकजण संशोधन करीत आहे, हे लेखकाला माहीत आहे.

3

शालिग्रामाची पूजा अतिशय पुण्यकारक मानली जाते. शालिग्रामाचा पोकळपणा, त्याची उत्कृष्ट सुवर्ण काती आणि वेळी पोकळीत दिसणारी शेषशायी

भगवान श्रीविष्णूची मूर्ति यावरून त्याचे मोल ठरविले जाते. काही वेळा या शाळिग्रामाचे मूल्य तीन सहस्र रुपयापर्यंतही केले जाते. हिंदुपूजकांची अशी दृढ श्रद्धा जादे की, शाळिग्रामाची नित्यनेमाने पूजा करणारा कधीही दरिद्री राहत नाही. परंतु त्यासाठी त्याला कडक सोयऱ्याचे आचरण करावे लागते. एखाद्या बारीकसा जरी अपवित्रपणा झाला तरी पंचगव्याने शुद्धता आणानी लागते.

एका इय्यज सशोधकाने शाळिग्रामाचे पृथक्करण केल्यावर त्याला असे आढळून आले की, इय्यजीमध्ये ज्याला 'कटल् निरा' असे म्हणतात असा माशाचे जमिनीत पुरलेले आणि नंतर उतरून वाटलेले शिंपले म्हणजेच शाळिग्राम होय. इय्यजी शब्दकोशामध्ये या माशाचे असे वर्णन आढळते की, हा मासा रगत: एका जाडजूड शिंपल्यामध्ये वस्ति करून राहतो. एका गरीब छिद्रातून तो आपले तोंड, मुळे व पाय गोगलगायीसारखे बाहेर काढून आपले भक्ष्य पकडतो. त्याच छिद्रातून तो एक प्रकारचा काळ्या रंगाचा उत्सर्ग बाहेर पकडतो. त्याचा परिणाम असा होतो की, पाण्याचा रंग काळा होतो आणि त्यामुळे शत्रूच्या तावडीतून त्याला आपली सोडवणूक करून घेता येते. या माशानेच नागमोटी जाकाराने पोरसरलेला पाषाण म्हणजेच शाळिग्राम होय. नदीमध्ये जाळे टाकून असे पाषाण घर घेतले जातात, त्याची वर्गवारी केली जाते आणि त्यानंतर ते विकले अथवा वाटले जातात.

अलौकिक शाळिग्राम मूर्तीमध्ये भगवान श्रीविष्णु शेषशायी असून त्याच्या पायाजवळ भूदेवी व निलादेवी त्याचे पुजन करीत असलेले दृश्य असते. जशी जाकृति आपल्याला हपी येथील मदिरात पहावयास सांगडते.

शाळिग्रामाच्या प्रसन्नतेचे उत्कृष्ट उदाहरण म्हणून राजा चन्द्रहास याची रथा प्रसिद्ध आहे. या जर्मनाला शाळिग्रामाची मूर्ति सापडल्यावर ती ठेवण्यास इतर मोठे सुरक्षित जागा नसल्याने तो ती आपल्या मुस्तातच ठेवीत असे. पूजेच्या वेळीच पत्त तिला बाहेर काढीत असे, त्याच्या पूजनाने पुढे त्याच्यावर आलेली अनंक्र गडातरे टक्कन त्याला राज्यपद प्राप्त झाले. या भक्ताप्रमाणेच दुसऱ्या एका साठ्याची गोष्ट प्रसिद्ध आहे. हा ग्वाटीक मासविप्रीवाठी शाळिग्रामाचा उपयोग पुजन म्हणून करीत असे. इतराच्या दृष्टीने तो शाळिग्रामाचा असा दुरुपयोग करीत असे, असे वाटत असले तरी तो त्या मूर्तीची पूजा अत्यंत मनोमावाने करून भगवत् ती उपयोगात आणीत असे. यामुळे शाळिग्राम त्याच्यावर प्रसन्न झाला आणि त्याच्या व्यवसायात त्याने त्याला रूप वरकत दिली.

(मार्टिन, पृष्ठ २४१).

तुळशी वृक्षाच्या उत्पत्तीची दुसरी कथा अशी—एकदा तुळशी नावाच्या एका स्त्रीने अतिशय धार्मिक वर्तनात आपले आयुष्य व्यतीत केल्यावर विष्णूला तिने आपला पति होण्याची विनंती केली. लक्ष्मीला हे समजताच तिने तुळशीला शाप देऊन तिचे रूपांतर तुळशीवृक्षात केले. परंतु विष्णूला लक्ष्मीचे हे कृत्य आवडले नाही आणि तुळशीची झालेली गाजवणूक पाहवली नाही. तुळशीला त्यांनी आश्वासन दिले की, ‘शाळिग्रामरूपाने नित्य माझा निवास तुझ्याजवळ राहील आणि तुझी पाने व मंजिऱ्या भक्तजन त्यावर वाहतील.’ यास्तव विष्णु-सहस्रनामाच्या वेळी तुळसीदले वाहण्याची रूढि पडली असावी.

तिसरी कथा अशी—जालंदर दैत्याची स्त्री वृन्दा हिच्या सौंदर्याची विष्णूला अतिशय भुरळ पडली. लक्ष्मी, पार्वती, स्वाहा, स्वधा आदि देव-त्रियांना वृन्देने विनंती केली, “विष्णूपासून उत्पन्न होणाऱ्या या त्रासानून माझी मुक्तता करा आणि विष्णूंना वाचवा. त्यांना या मोहापासून परावृत्त करा.” त्या त्रियांनी वृन्देला एक प्रकारचे वी दिले आणि आपल्या घराजवळ ते पेरण्यास सांगितले. त्या वीपासून तीन वृक्ष तयार झाले. पहिला पादऱ्या व अतिशय सुवासिक फुलांचा होता, दुसरा लाल रंगाच्या जास्वंदी फुलांचा होता आणि तिसरा तुळशीचा होता. पादऱ्या फुलांच्या सुगंधाने, जास्वंदीच्या मोहक लाल रंगाने आणि तुळशीच्या सुवासाने विष्णूचे मन तेथेच रमले आणि ते वृन्देला विसरले.

त्यानंतरची चवथी एक कथा अशी—सागरमंथनाच्या वेळी अमृताचे काही थेंब भूतलावर उडाले, त्यामधून जे वृक्ष तयार झाले ते तुळशीवृक्ष होत.

(स्कं. पु. २४८)

पाचवी कथा अशी की, तुळशी एक ब्राह्मण-कन्या होती. बापाने घरातून हाकून दिल्याकारणाने ती विठोवाच्या आश्रयाला गेली. तेथे दोघाचे प्रेम वाढीस लागलेले पाहताच रुक्मीणीने कपटनीतीचा अवलंब करून विठोवाच्या प्रेमा-विषयी तिच्या मनात शंका निर्माण केली. परिणाम असा झाला की, त्याच्या-मध्ये दुरावा उत्पन्न झाला. कालांतराने सत्य समजल्यावर त्या शंकेचे निरसन झाले, तरी तिने विठोवाला जवळ केले नाही. ती सतिप्रमाणे भूमीत गुप्त झाली आणि वनस्पतीचे रूपाने पुन्हा जन्म पावल्यावर, विठोवाबरोबर तिचा विवाह झाला. (भा. सं. को. ४।१५५).

मणिकाञ्चनपुष्पाणि तथा मुस्तामयानि च ।

तुलसीदलपत्रस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ (प. पु)

भावार्थ असा की, सुवर्णाची, रत्नाची अगर मोत्याची फुले जरी विष्णूला वाहिली तरी त्यांना तुलसीदलाच्या सोळाव्या कलेचीही सर येणार नाही. यासाठी तुलसीदलापेक्षा विष्णूचे पूजन व्यर्थ ठरते.

तुलसीकान्तं चैव गृहे यस्यावतिष्ठते ।

तद् गृहं तीर्थभूतं हि नायान्ति यमकिङ्कराः ॥

ज्याच्या दारी तुलसीन आहे, ते घर तीर्थाप्रमाणे पवित्र होय. त्या घरात यमदूतही येत नाहीत. इतकेच नव्हे तर या वनाच्या परिसरातील कोसभर जमीन गंगेप्रमाणे पवित्र मानलेली आहे. तुलसीचे महात्म्य वर्णन करताना असे सांगितले आहे की, तिचे दर्शन, स्पर्श, ध्यान, नमन, पूजन, रोपण व सेवन या गोष्टींनी मानवाची युगायुगाची पापे नष्ट होतात. तिचे पूजन मोक्षदायक आहे. तुलसीपत्राविना पानाचे प्रोक्षण केल्यास भगवान विष्णू नैवेद्य भक्षण करीत नाहीत. तुलसीपत्र हाती घेऊन जो कोणी खोटी शपथ घेतो तो यावच्चंद्रदिनाकरौ नरकात जातो.

तुलस्यमृतजन्मासि सदा त्वं केशवप्रिये ।

केशवार्थे विचिन्वामि वरदा भव शोभने ॥ (अन्हिकसार)

हे तुलसीदेवते, तू अमृतापासून जन्म पावली आहेस, तू विष्णूला सर्वकाल प्रिय आहेस आणि म्हणून त्याच्या पूजेस्तव तुझी दले मी रुडीत आहे. हे शोभने, मला तू वर देणारी हो. तुलसी खुडण्याच्या वेळी हा मंत्र म्हणावा. या वनस्पतीच्या ठिकाणी मुळापासून तो अमापर्यंत सर्वत्र देवता वास करीत असतात. वरील सर्व कारणासाठी प्रत्येक हिंदुमानाने आपल्या घरापुढे वृंदावन करून तुळस लावणे किती आवश्यक आहे याची सर्वांना उत्तम कल्पना येईल व त्याप्रमाणे वागतील अशी अपेक्षा आहे.

या तुळशीमध्ये कृष्णतुळस, पादरी तुळस व रानतुळस असे तीन प्रकार आहेत. त्यांपैकी कृष्णतुळस ही अतिशय पवित्र मानली जाते आणि तिच्या पानांना जाम्त सुवासिक वास येतो. तुळशीत आचरणान्या आर्याश्रिया, तुळशीला पाणी घालून-पूजन करून काही निमित्तित सख्येने प्रदक्षिणा घातल्यापेक्षा पाणी तोंडात घेत नाहीत. आजच्या सुधारलेल्या विसाव्या शतकातही हे प्रत पाळणाऱ्या अनेक श्रिया आहेत. या हाडाला माथिक पाळीच्या वेळी श्रियानी स्पर्श करू

नये. कारण तसे केल्यास त्या वृक्षाचे मरण ओढवते. इतकीही अपवित्रता या वृक्षदेवतेला चालत नाही. तुळशीमंजिरीचे वर्णन करताना एक कवि म्हणतात,

पुष्पेषु तुलना यस्या नास्ति वेदेषु भाषिताम् ।

तुलसीपुष्पसारां च सर्तीं पूजां मनोहराम् ॥

तुळशीवृक्ष हा अतिशय पवित्र मानल्याने त्याची पाने केव्हा खुडावीत व कोणी खुडावीत याला काही नियम घातून दिलेले आहेत. पौर्णिमा, आमावास्या, द्वादशी, संक्रांती, मध्यान्हकाळी, रात्री, दोन्ही संध्यासमयी, अशौचसमयी, रात्री होपी गेल्यावर, सकाळी स्नान केल्याविना जो तुळशीदळे तोडतो तो स्वतः श्रीहरीचे मस्तकच तोडतो, असे गाल्ल सांगते. यामुळे मंगलसमयीमुद्धा तीन दिवसांची शिळी तुळशीदळे शुद्ध मानलेली आहेत.

तुलसीची नामावली

संस्कृत अगर देववाणी भाषेत कृष्ण तुलसी, मंजिरी, पवित्रा, सुखवल्ली, पूर्णसा, अजक भारती, मुलाका, दिव्या, कृष्णमूळ ही नावे आढळतात. शिवाय निरनिराळ्या भाषेत खालीलप्रमाणे नावे आढळतात—

- (१) हिंदी—तुलसी बरांडा, हुंदा.
- (२) बंगाली—काला तुलसी.
- (३) कानडी—कृष्ण तुलसी.
- (४) तामीळ—असांगाई, तुलसी शिडा.
- (५) तेलगू—कृष्ण तुलसा.
- (६) मल्याळम्—निलातिर्तुआ.
- (७) ब्राह्मी—नून गागोरा चेन्नु.
- (८) सिलोनी—मुदुरुतुळा.
- (९) इंग्रजी—होली मंक बॉसील.
- (१०) वनस्पतीशास्त्र—ऑसिमम् सॅकटम्, फॅमिली लॅबिएटी.

मलाया, ऑस्ट्रेलिया, पश्चिम आशिया अरेबिया इ उष्ण कटिबंधातील देशात तुलसीची लागवड केली जाते.

तुळशीवृक्ष हा रासायनिक दृष्ट्या अतिशय उपयुक्त असल्याचे संशोधकाना आढळून आले आहे. त्याच्या अस्तित्वामुळे वातावरणातील हवा शुद्ध होण्यास अतिशय मदत होते. तुळशीला पर्याय शब्द म्हणून हा श्लोक पहा

तुळसी सुरसा ग्राम्या सुलभा बहुमंजरी ।
अपेत राक्षसी गौरी शूलधनि देवदुंदुभि ॥

रासायनिक गुणधर्म

तुळसीमधील काळे बी आणि पानांचा स्वरस औषधीत वापरतात ३० ते ६० ग्रॅम स्वरस (अथवा अर्धा ते एक लहान चमचा) तो घेऊन त्यात मध घालून जे मिश्रण होते त्यास कल्प असे म्हणतात तुळशीचे गुणधर्म गालीत श्लोकात वर्णिले आहेत

तुळसी कटुका तिक्ता हृद्योष्णा दाहपित्तकृत् ।

दीपनी कुष्ठकृच्छ्रास्त्रपाश्चर्यरुक् कफघातजित् ॥ (भा प्र०)

तुळसीमध्ये तिक्त व कटू असे दोन प्रकारचे रस आहेत त्यापैकी रुद्रस प्रधान असून विपाक कटूच होतो आणि त्यामुळे वर्ष्य उष्ण होते रुद्रस व उष्णवीर्य यामुळे ती पित्ताची वृद्धि करते त्याचप्रकारे कफघात नाशनाचेही कार्य करते शीतता कमी करून उष्णता वाढविणारी ही वनस्पति आहे हिच्या गंधाने टिफ्टिकाणची दुर्गंधी दूर केली जाते शीतज्वरात, कफज्वरात स्वरसाचा उपयोग होतो सर्दी, पडसे, डोन्हेदुखी, अगदुखी, पोटादुखी, रोकला इत्यादि त्रिकारात तुळशीचा उपयोग होतो हिच्या रसाने जीम स्पृच्छ होऊन उत्तमपैकी भूक लागते ज्वरामध्ये तुळशीचा ताढा घेतल्यास धाम येऊन ताप उतरतो छातीत कफ दाटला असता तुळशीचा रस मधातून दिल्यास कफ सुटू लागतो व भरलेली छाती हलकी होते हा रस मधात वाटून चाटला असता उचकी कमी होते तुळशी ही पार्श्वशूलहार आहे. म्हणून रस पोटात देतात आणि राहूनही लागतात पोटाशूलामध्ये रस तुपावरून पोटात देतात डोन्हेदुखी या त्रिकारात या रसाचे दोन ग्रॅम नाकात घालतात तुळशी ही जतुघ्न कुष्ठघ्न आहे गजकर्ण, नाथटे यावर स्वरस चोळल्यास कीड मरून जाते पित्तप्रधान रोगात अथवा दाह होत असल्यास हा रस वापरू नये. तुळशीच्या मियाची दुधात केलेली लापशी शरीराला थंडावा आणणारी आहे त्यामुळे मूत्रमार्गाची आग कमी होते शरीराला त्रिप्राधा झाली असता या लापशीचा चांगला उपयोग होतो तुळसीतील माती ही औषधी आहे. मुजेवर लेप देण्यात उपयोग केला जातो

तुळसीचा विवाह कार्तिक शुद्ध द्वादशीला करतात त्या वेळी पूजक प्रार्थना करतो—

‘ हे तुळसीदेवते, तुझ्या पाळामुळात पृथ्वीवरील सर्व क्षेत्रे सामावलेली आहेत तुझ्या रोंडात सर्व देवतांचे निवासस्थान आहे, तुझ्या शाखांच्या

अर्थावर घेदपुराणे वास करीत आहेत. अशा तुझ्या सर्वव्यापी रूपाला
माझा नमस्कार असो '

काही शतकांपूर्वी हा विवाह रिती भव्य स्वरूपात पार पडत असे, याच
हे एक उदाहरण पहा. स्लीमन नावाच्या एका संशोधकाने हा वृत्तांत नमूद करून
ठेवलेला आहे. मध्य भारतातील ओर्चा संस्थानाचा अधिपति या तुळसी विवाह-
प्रीत्यर्थ सालीना तीन लाख रुपये खर्च करीत असे. तेथील राजोपाध्ये यांनी त्या
संशोधकाला सांगितले की, विवाहाच्या वेळी जी वहाडी मिरवणूक निघे तीमध्ये
आठ हत्ती, बाराशे उट, सहासहस्र घोडेस्वार आणि संपूर्ण पायदळ यांचाही
समावेश केलेला असे. लबाजम्याच्या अग्रभागी शृंगारलेल्या गजावर शाळियाम
मूर्ति (ऊर्फ नवरदेव !) ठेवीत आणि मदिरातील वृदावनाकडे ही मिरवणूक
जाई. मदिरात गेल्यावर शाळियाम आणि मदिरातील वृदावनामधील तुळसी
यांचा विवाह समारंभ पार पडत असे. रात्री विश्रांतीसाठी नवरदेव तेथेच लघौरा
येथे राही. या विवाहाला सुमारे एक लाख प्रजाजन उपस्थित असत. दुसऱ्या
दिवशी या विवाहानिमित्त राजा सर्व प्रजाजनाना सुवास भोजन देत असे.

(मार्टिन, पृष्ठ २१२).

परंतु आता काय ? कालाच्या कराल दाढेत या राजाच्या गाद्यांचा केव्हाच
चुराण चुराण झाला. जाता उरल्या त्या पक्त त्यांच्या आठवणी या अवाढव्य
प्रसंगाची तितकरीच अवाढव्य वर्णने ! निदान ती वाचून तरी वाचकाच्या
डोळ्यासमोर त्याच्या वैभवाचे चित्र तरळाने यास्तवच अशी वर्णने येथे देण्याचे
प्रयत्न आहेत.

या दृष्ट्या निरसिलाघसघ शमनी पृष्टा वपु पावनी ।

रोगाणामभिवन्दिता निरसिनी सिक्कातकत्रासिनी ॥

प्रत्यासत्तिविधाथिनी भगवत कृष्णस्य सरोपिता ।

न्यस्ता तत् चरणे विमुक्ति फलदा तस्यै तुलस्यै नमः ॥ (पद्मपुराण)

तुळसाचे केवळ दर्शन घडले तरी सर्व पापे नष्ट होतात तिचा स्पर्श
शरीराला झाला असता सर्व देह पवित्र करून टाकते. तुळसीला नित्य वदन केले
तरा सत्र रोगाचा परिहार होतो, तिचा दररोज जन्मिंचन केले असता यमराजाचे
भय निवारण होते. एखाद्याने तुळसीचे झाड लावले आणि बाढविले असता
भगवान श्रीकृष्णाचे प्रेम, भक्ताचे हृदयसुखात वृद्धिंगत करते व श्रीकृष्णाच्या
चरणाने तुळसीची पाने वाहिली असता ती भक्ताला सायुज्यमुक्ति प्राप्त करून
देते. अशा तुळसीला माझा नमस्कार असो. येणेप्रमाणे सगळी मुरमार्जन

झाल्यावर जरी तुळसीला धरील श्लोक म्हणून वंदन केले, तरी सर्व पुण्य पदरी पडेल यात संशय नसावा.

तुळसीचे पूजन व प्रदक्षिणा हा अनेक भारतीय स्त्रियांचा नित्यक्रम आहे. तिन्ही साजा तुळसी समोर दिवावात करणे हा नियमही आचरतात. स्त्रियांनी अनेक गाणी तुळसीवर रचलेली आहेत त्यापैकी एक महाराष्ट्रीय गाणे—

तुळशी ग बाई । जन्म अमृत मंथनी ।
 वैंस अंगणांत । जागा देते वृंदावनी ॥ १ ॥
 काशी काशी म्हणून । सर्व भारती धावत ।
 काशी माझे अंगणात । तुळसादेवी ॥ २ ॥
 तुळशीला पाणी घाली । पुत्र मागत राऊळी ।
 बाळ सुशील खेळवी । सुधाताई ॥ ३ ॥
 बाळा संगे खेळे । माय ही पाताळी^१ ।
 आजी ही न्याहाळी । तुळशी छाये ॥ ४ ॥
 लीला तव मावशी । नांदते काशीला ॥
 चंदा-राजीव-मधूला । वाढवीत ॥ ५ ॥

त्रिष्णु, कृष्ण अथवा पादुरंगाचे पूजेच्या वेळी जशी तुळशीची माळ गळ्यात घालतात तद्वत् वैष्णव अथवा चारकरी तुळशीच्या काष्ठमण्याची माळ गळ्यात सदैव ठेवतात. या माळेविषयी एक श्लोक आहे. तो असा—

तुलसीकाष्ठनिर्माणमालां गृह्णन्ति ये नराः ।
 पदे पदेऽश्वमेधानां लभन्ते निश्चितं फलम् ॥ (त्र. वै पु.)

भार्या असा की तुळसीच्या काष्ठाची बनवलेली माला जे सदैव गळ्यामध्ये धारण करतात, त्यांनी दाकलेल्या प्रत्येक पापला गणिक त्यांना अश्वमेध यज्ञाचे फल मिळते. चारकरी स्त्रिया तर पितळी तुळशीवृंदावन मस्तकी धारण करून प्रवास करतात. मृत्यूसमयी मनुष्याच्या मुखात तुळसीपत्रे ठेवतात. वृंदावनातील मृत्तिमादी मस्तकी विभुतीप्रमाणे धारण करतात. प्रवासाला निघताना तुळशीला उजवी घातून मार्गस्थ होणे हितावद् मानलेले आहे. केरळातील नायरांचे तरवाडात तुळशी वृंदावन हसग्रास असलेच पाहिजे. हे लोक तुळशीच्या पादीवर पाणी ओतून तीर्थ म्हणून प्राशन करतात. नायर पुरुष स्नानानंतर तुळशीची मंजिरी

जापले उजवे कानावर खोचून ठेवतो. त्याच्या मते तुळशीदल हे शिवालाही प्रिय आहे.

तुळशीचे वर्णन करणारे एक तुळशी उपनिषदही आहे. एका कवीने तुळशीदलाचे महत्त्व वर्णन करताना म्हटले आहे—

रुक्मीणीने एका तुळसी दलाने ।

गिरिधर प्रभु तुळिला ।

घरदार अथवा वनावर तुळशीपत्र ठेवणे म्हणजे त्याचा त्याग करणे होय.

५ वटवृक्ष

वट रक्तफल शृंगी न्यग्रोध. स्कन्धजो ध्रुव ।

क्षीरी वैश्रवणो वासो बहुपादो वनस्पति ॥ (भा. प्र.)

वरीलप्रमाणे वट अथवा वटवृक्षाला अनेक नावे आहेत. वटाची झाडे भारतामध्ये सर्वत्र वाढतात. याला अनेक पारव्या अथवा उपरीमुळे फुटतात आणि ती भूगर्भात खुसून त्या वृक्षाची आश्रयमुळे उगतात या प्रकरणाच्या प्रस्तावनेत आपण पाहिलेच आहे की, या वृक्षाचा विस्तार कसा अवाढव्य होतो आणि तो अनेक वर्षे कसा जगतो ते. यासाठीच तर त्याला अक्षयवट हे नाव प्राप्त झालेले आहे. या वृक्षाला लाल व बारीक फुले येतात. पानांच्या देठाजवळ एक तावडा मोठा असतो. त्याला शृंगी असे नाव आहे. वटाचा पाने तोडली, तर त्यातून पादरा चीक बाहेर येतो. भगवान बुद्धानी गयाश्रेणी याच वृक्षाखाली तप केले. याच वृक्षाखाली त्यांना चानसाश्वात्मर झाला. म्हणून नौद्वधर्मीय आजही त्या स्थानाला आणि त्या वृक्षाला परम पवित्र मानतात. भूमटळाच्या प्रलयकाळी भगवान विष्णु याच वृक्षाच्या डहाळीचा आश्रय घेऊन जगताची पुनरुत्पत्ति करतात, असे श्रुति सांगते. प्रयाग तीर्था यात्रा करणारे यात्रिक तेथील किल्ल्याजवळ असलेल्या अक्षय वटाच्या मंदिरात जाऊन त्याची पूजा केल्याशिवा राहात नाहीत. भारतीय क्रिया ज्येष्ठ पौर्णिमेच्या दिवशी या वृक्षाचा सापुडाधिक रीतीने पूजा करतात व पुरोहिताला दान करतात. दरवर्षी वटवृक्षाचे पूजन करण्याचे हे एक प्रवृत्त आहे. प्राचीन काळी घनलेली सत्यवान सावित्रीची कथा भारतीयांना पुनरपि सांगायला पाहिजेच असे नाही. सती सावित्रीच्या या कृत्याचे पुण्यस्मरण म्हणून त्या दिवशी वटवृक्षाचे पूजन केले जाते. मरणानंतर जुडी सोडून जाणाऱ्या जीवात्म्याला आपला प्रवास वटवृक्षाच्या शीतल छायेतून सुगमरीतीने करता यावा यास्तव सुज व श्रद्धावान मनुष्य मार्गामध्ये पयिनासाठी या वृक्षाची लागण करतो.

या वृक्षाचा उपयोग अनेक प्रकारे करतात. खेडेगांवात या वृक्षाच्या शांतल छायेचा उपयोग क्रीडागण म्हणून अथवा गावाचे सभागृह म्हणूनही केला जातो. या झाडाचा विद्याल विस्तार आणि लायसडक पाद्या यामुळे मुलांना 'सुरपारव्या' हा खेळ खेळावयास हा वृक्ष अधिक उपयुक्त वाटतो. 'सुरपारव्या' या वृक्षावरच्या साध्या खेळात भरपूर व्यायाम होतो, वृक्षावर मरामर चढण्याचे कसम अंगी येते, अंगातील साहसीवृत्ति बळावते आणि चपळता अंगी येते. मी माझ्या लहानपणी माझ्या वडिलारोबर पुणे येथील डेक्कन कॉलेजच्या परिसरात रहात असताना माझ्या समवयस्क मित्रांरोबर हा खेळ खूप खेळलो आहे. वडाची पाने पशूंना खावयास घालतात. तसेच ती पाने तोडून त्याच्या पत्रावळी वनवून व त्या राजारात विकून त्यावर काही लोक उपजीविकाही करतात. पुणे येथे पूर्वी लिमयेमहाराज या नावाचे एक पेहेलवानी पेशाचे गृहस्थ उद्योगगणपतीजवळ रहात असत. सकाळी चार तास ते जनसेवा करीत. स्वतःचे गाडेतेल खर्च करून येणाऱ्या रोग्यांचे ते अंग व स्नायु चोळीत असत त्या त्याच्या चोळण्याने अनेकांचे रोग बरे झालेले आहेत. शरीराचा एखादा साधा दुखत असला अथवा त्याला सूज आली असता ते उपाय सांगत. मनानेही ते खूप प्रेमळ आणि वाणी तर खूपच मिष्टास. एखादी आई आपल्या मुलीला अथवा एखादी प्रेमळ सामू आपल्या लाडक्या सुनेला सांगते तशा प्रेमळ शब्दात ते रोग्याला सांगत, 'वडाची पाने थोडी गरम करानीत, त्याला गोड्यातलाचा हात लावावा आणि रात्री दुखण्या भागावर ती बांधून ठेवावीत. आहे काय नि नाही काय ! सकाळी उठलास की तुझ दुखण आपोआप पळून जाईल बर !' जा आता, जा ' या त्याच्या उपचारानी अनेक रोगी बरे झालेले मी माझ्या डोळ्यांनी पाहिले आहेत. साराश, याप्रमाणे या वृक्षाचे अनेक उपयोग सांगता येतील.

सोमवती अमावस्येच्या कहाणीमध्ये असे सांगितले आहे की, वडाला प्रदक्षिणा घातल्याने अपमृत्यु टळतो. सोमा परीट नावाची स्त्री सातासमुद्रापलीकडे वडाला प्रदक्षिणा घालीत असे. एका घरात मृत्यु झाल्यावर तिला बोलविण्यात आले. घर सोडताना तिने माणसाना सांगितले की, तिच्या पश्चात कोणाचा मृत्यु झाल्यास देह तसाच ठेवून द्यावा. इकडे आल्यावर तिने आपले पुण्य देऊन मृताला जिवंत केले, पण या करण्यात तिचे पुण्य संपले. त्याचा परिणाम असा झाला की, तिकडे घरात माणूस मेले. घरी परत गेल्यावर तिला हे वृत्त समजले. तिने पुन्हा वडाला प्रदक्षिणा घातल्या आणि पुण्यसंचय झाल्यावर तो मृतदेह जास्त झाला याचे तात्पर्य हेच की, वडाला प्रदक्षिणा घालणे पुण्यसंचयकारक आहे. (कहाण्या व वसे, संपादक-वामनराव भाटे, नेळगाव)

रासायनिक गुणधर्म

आता वडाच्या रासायनिक गुणाविषयी पहावयाचे झाऱ्यास आपल्याला असे दिवून येईल की,

वट शीतो गुग्ग्राही कफपित्तत्रणापह ।

वर्णो विसर्पदाह्न कपायो योनिदोषहत् ॥ (भा प्र)

वडाचा प्रमुख रस कपाय आहे त्याचा विपाक कटु होतो पण वीर्य शीत आहे हे सर्व गुण पित्तिर्रोधी असल्याने याच्या सेवनाने पित्तशमन होते याऱ्या रसाने कफनाश होतो व वातव्रद्धीही होते यामुळे रक्ताचे शोधन होऊन प्रसादनही होते हा कपाय आणि त्यात गुरु असल्यामुळे स्तमनही होते रसाच्या सेवनाने मेदाचे शोषण होते, त्यामुळे मुत्रोत्पत्ति कमी प्रमाणात होते मेदातील मूत्रावाटे बाहेर जाणारा क्लेद कपाय रसानुळे कमी होतो यासाठी चरकाने या व्रथाचा समावेश मूत्रसग्रहणीय यथात केलेला आहे

याचा कपायरस शीतवीर्य असल्यामुळे सर्प पित्तप्रधान रक्तगत व आगुमारी तीन विनारात त्याचा उपयोग होतो रक्तपित्तामध्ये या रसाचा उपयोग होतो उपयोग करण्याची कृति अशी—वृक्षाचे नवीन मोल आणून ते चेचानेत आणि उन पाण्यात रात्रभर भिजत ठेवून सकाळी ते पाणी व चौथा भाग गुपात एकत्र करून शिजवणे यामुळे तूप सिद्ध होईल हे तूप अधिक ३ भाग साखर व ३ भाग मध घालून सर्व प्रकारच्या रक्तपित्तात ते वापरावे, यामुळे रक्तस्त्राव थांबतो उर शतात वटशृंगानी सिद्ध केलेल्या दुधातून तूप काढावे आणि ते पिण्यास द्यावे याने शुक्रवृद्ध व बलवृद्धी होते पित्तप्रधान सर्दीमध्ये वडाच्या मोलाचा थंड काढा मधातून घ्यावा त्यामुळे आमाशयातील पित्ताचे शमन होते पित्तामुळे तृष्णा वाढत असल्यास सालीचा काढा थंड करून तो मध व साखर यातून द्यावा किंवा वडाच्या पारल्या, जेष्टमध व पिंपळी ही सर्व वाटून गोळा होण्यापुरता त्यात मध घालून तो गोळा तोंडात धरल्यास तृष्णा व मुखशोष थांबतो पित्तातिसार, रक्तातिसार व रक्तप्रवाहिका यामध्ये सालीच्या काढ्याचा उपयोग होतो वडाच्या शृंगाची प्रक्रिया शुक्रघातु आणि गर्भाशय यावर अत्युत्तमरीतीने होते पु अपत्य निर्माण होण्यासाठी जर शुक्रजतूचे भाग कमी पडत असतील तर याच्या सेवनाने ते भरून येतात आणि पुत्रप्राप्ति होते गर्भाशयाचे विकार, रक्तस्त्राव किंवा श्वेतप्रदरात याच्या सालीच्या काढ्याचा चांगलाच उपयोग होतो

बाह्योपचारामध्ये वडाच्या सालीचा व पानाचा फार उपयोग केला जातो व्रणशोषणात याच्या सालीचा उपयोग करतात त्यामुळे दाह निर्माण होत नाही व

अणु दुग्ध होत नाहीत म्हणजे अधिक सराव होत नाहीत आस्थिभंग म्हणजे हाड मोडले असता अथवा साधा निराळला असता तो भाग एकसंध होण्यासाठी वडाच्या जाड साली पुढा (स्प्रिंटस्) म्हणून बाधतात याने आस्थिसंधान होते भगदर रोगात, ज्या वेळी केवळ पिटिका असते त्या वेळी सालीचा लेप करून गर्भिणी भ्राला योनिवाटे अकाली रक्तस्राव सुरू होऊन गर्भपात होण्याची धिडे दिवू लागताच तिचे शीर साली करून तिला उताणी निजवून वडाच्या सालीच्या काढ्यात भिजविलेला पिचू तिच्या योनीत घालावा आणि येथीच्या साली त्याच काढ्यात बुजविलेला वस्त्राची धडी ठेवावी यामुळे रक्तस्राव थांबतो व गर्भ वाढीस लागतो जशा रीतीने या वृक्षाच्या अंगी अनेक औषधी रासायनिक गुण दिलेले आहेत

अधकरी गुलावरान महाराज एकदा सरदारगड मुबई येथे असता शिब्या माताला हुळहुळ्या पाळ्या मुग्या आल्या आणि गडी माणसे त्या निवडीत होते महाराज याना म्हणाले, तो सर्व भात चुलीवर ठेवा आणि गरम होऊ द्या तसेच त्यावर वडाची पानेही ठेवा परिणाम असा झाला की, भात गरम होताच सर्व मुग्या वर गारवा असलेल्या पानावर आल्या आणि जमा झाल्या पाने उच्चन्न फेकल्यावर मुग्या गेल्या असा वडाच्या पानाचा गुण आहे

वरीलप्रमाणे दुर्वा, चंदन, देवदार, शमी, ऋचन, आवळी, निमार्क, रई, आपटा, पुनर्नवा, सामवेल इत्यादि प्रसिद्ध वृक्ष आणि वेली, याने वर्णन पुराणामधून आढळून येते आणि ज्यांना देवतासमान मानलेले आहे, ज्यांचे वर्णन येथे करावयास पाहिजे, परंतु स्थळाभावी ता मोठ्ठ गाळावा लागत आहे वृक्षाचे देवत्व आणि महत्त्व दर्शविण्यास वर दिलेल्या पाच वृक्षांचे वर्णन आणि त्यांचे रासायनिक गुण हे पुरेसे आहेत

टीप—या प्रकरणासाठी पौराणिक माहिती, 'महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश,' व 'भारतीय सांस्कृतिक कोश' या दोन प्रयातून प्राप्तल्याने घेतलेली असून रासायनिक गुणधर्म 'औषधीशास्त्र' (द्वितीयवर्ग) लेखक श्री० गो० आ० पटवर्णे यांच्या प्रयातून घेतलेली आहे

जलदेवता

भूपृष्ठावरील सर्व व्यवहार पंचमहाभूतानी आपल्या अधिपत्यात ठेवलेले आहेत. पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश या पंचमहाभूतांमध्ये आप म्हणजेच जल याचा क्रम दुसरा लागतो. यावरून त्याचे महत्त्व समजून घेईल. तेजापासून उत्पन्न झालेल्या काही देवता आपण यापूनीच पाहिलेल्या आहेत. त्याचप्रमाणे जलापासून उत्पन्न झालेल्या काही “जलदेवता”चा या प्रकरणात विचार करण्याचे योजिले आहे. पंचमहाभूतांमधे देवता सर्वच घड्यानी मानलेल्या असल्यामुळे भारतीयही त्यांना मानतात हे अर्थातच उघट आहे. तसेच अमेरिकन, आफ्रिकन अथवा चायनीज हे लोक या पंचमहाभूतांमधे देवता मानत नाहीत असाही ह्याचा अर्थ नव्हे. प्रत्येक राष्ट्रात व अनेक वनात अशा स्वरूपाच्या देवता आढळून येतात.

माणूस सकाळी सायंकाळी म्हणजे त्याला देवाची आठवण होते, हे तर सारेच ! एखादी घटना मानवी बुद्धीला उलगडेनाशी झाली की माणूस देव वादाचा आश्रय घेतो आणि वेळ मारून नेतो. याची अनेक उदाहरणे आपण प्रत्यक्ष पाहतो आता हेच पाहू ना !

दिनांक २२ जुलै १९६१ रोजी पुणे शहराजवळील पानशेत धरणाचा मातीचा बंधारा अचानक फुटला. त्या पाण्याच्या लोटाने त्याच्यामागील बांधलेल्या सडकसारख्या धरणाची दगडाची भिंत टाकळली आणि पाण्याचा प्रवाह वादळाच्या वेगाने पुढे सरकला. नदीकाठची अनेक पक्षी घरे अश्वरुश वाहून गेली. गावात खूप आतंर पाणी शिरून ‘पाणीच पाणी चहूकचे’ झाले. अनपेक्षितपणे झालेल्या या इल्ल्यामुळे भाणसाची मोठी केविलवाणी परिस्थिति झाली. बाटविछाना, कपडेलत्ते, दागदागिने, भाडीमुडी सर्व काही जागच्या जागी टाकून आपले प्राण वाचविण्याची पराकाष्ठा जो तो करू लागला. अशा या प्रलयनाळी अनेकाना जलदेवता कोपल्याची जाणीव झाली आणि तिच्या शक्त करण्यासाठी तिची पूजा अर्चा, नवससायास इत्यादी अनेक मार्ग लोकांना दिसू लागले ! यामुळे वाहणाऱ्या पाणलोटाला घरादारातील वस्तूंसुरोसून अनेक हिरये सण व नारळही तरगताना दिसत होते अनेक जीव प्रार्थना करीत होते, ‘गगमाई, आता तूच आमच्या मुलांस्त्राचे संरक्षण कर’

प्रलयनाळी व्याप्रमाणे जलदेवतेचे पूजन होते व सकळ निवारणार्थ भक्तमंडळी तिचे पूजन करतात, तद्वतच ज्वरपणाच्या वेळीही जलदेवतेची पूजा

वरण्याचा प्रघात भारतामध्ये अनेक ठिकाणी आढळून येतो या पूजनाचे मार्गही अनेक असून ते मोठे चमत्कारिक आहेत कोणी आपल्या इष्टदेवतेवर सकट घालतो, कोणी पर्जन्यदेवता वरुण, शंकर अथवा गणेश यांना पाण्यात बुडवितो, कोणी दैवतांच्या मिरवणुका काढतो, तर कोणी अभिषेक करून देवांवर सततधार धरतो

मैत्रायणी संहितेमध्ये अवर्षणकाळी पाऊस चागला पडावा यासाठी एक धार्मिक प्रयोग सांगितला आहे त्या प्रयोगाला इष्टि असे म्हणतात एकदा देवांचे अन्न पर्जन्यवृष्टीने पळवून नेले आणि त्यामुळे सर्वत्र दुष्काळ पडला सर्व देव प्रजापतीकडे गेले असता त्याने त्यांना ' करीरीष्टि ' प्रयोग करावयास सांगितले, म्हणजे पर्जन्यवृष्टि होईल या प्रयोगाचे विधान अस की—

ही इष्टि करताना सर्वोनी कृष्णवस्त्रे परिधान करावी करीसक्कू (वेळूचे कोयळे कोंब आणि यव) एकत्र काळवून, त्याचे तीन पिंड तयार करून, ते एका कृष्णाजिनात बांधावेत अग्निशाळेजवळ उन्हा असलेल्या बैलगाडीच्या वरच्या तऱ्याला ते कृष्णाजिनाचे गाठोडे बांधावे दुपारपर्यंत पावसाची वा पाहून तो न आला तर इष्टि करतात नाहीतर त्यातील एक आहुति देऊन, ते गाठोडे गाडीच्या मागच्या दाड्याला बांधावयाचे व पावसाची आणखी एक दिवस वाट पहाण्याची दुसऱ्या दिवशीही पर्जन्य आला नाही, तर आणखी एक आहुति द्यावयाची आणि शेवटी तिसरी आहुति तिसऱ्या दिवशी द्यावयाची या इष्टीची दैवतांमार्फत असल्याने, त्याच्या पूजनाने व हवनाने सर्वाधारणपणे पर्जन्यवृष्टि होते, असा भक्तांचा अनुभव आहे.

पाऊस येथो वा न येथो, इच्छित इष्टि पुरी करावीच लागते काही सूत्रकारांनी ही इष्टि तीन वेळा पावसाची वाट पाहून एकाच दिवसात पुरी करावी, असे सांगितले आहे अश्वलायन सूत्रात या यागाला पिंडीयाग म्हटले आहे

(मैत्रायणी संहिता २।४७)

वैदिक आर्यांची प्रमुख जलदेवता म्हणजे वरुण देवता होय, वैदिक काळी ही देवता आकाशाचे प्रतीक मानले जात होते, पण कालांतराने इतर देवतांनी ती जागा घेतली आणि सागराच्या ठिकाणी प्रतिक स्थापन झाले हा परक होण्याचे कारण असे समजते की, शत्रूंबरोबर सामना देण्याची जेव्हा आर्यांना पाळी आली, तेव्हा मित्रदेव अथवा इन्द्रदेव हे पुढे सरसावले आणि या देवतांचा प्रभाव तेव्हा कमी झाला येदामध्ये या देवतेचे वर्णन उत्कृष्ट रेखांकित आहे तो सयनेत्री म्हणजेच सहस्र नेत्री आहे (ऋ ७.६६) वैदिकमान यन्ने वारण करणारा, हातामध्ये पाश धारण करणारा ' ह्यारूद्रश्च

पाशभद्ररुणः ' (धृ. संहिता) इंसवाहन, कोणी मरुत अथवा मृगवाहनी असेही म्हणतात. हातामध्ये शस्त्र, रत्नाचे भाडे, कमळ, दोर ही सागरात उपयोगी पडणारी साधने (आयुधे) असणारा. हेमाद्रि त्याचे वर्णन पुढीलप्रमाणे करतो.

मुक्ताहारविभूषितः । पद्मपाशौ करे कार्यो देवदाक्षिणहस्तयोः ।

शंखं च रत्नपात्रं च वामहस्तस्थ कारयेत् ॥

शुभेकांतील त्याचे निवासस्थान म्हणजे सहस्र राव व सहस्रद्वारे युक्त आहे (ऋ. ५-६७). वरुणाला राजा मानल्यावर त्याचे गुप्तहेर खाते ओघानेच आले. आकाशातील तारे हे त्याचे हेर मानलेले आहेत. इराणीसंस्कृतीमध्ये मिथ्र ही वरुणदेवता मानलेली असून स्पॅन नावाचे गुप्तचर तिजजवळ आहेत.

पंचमहाभूताच्या काही निशिष्ट शक्तींवरून आर्यांनी देवता निर्माण केल्या. सृष्टीवर जलाचे सिंचन करण्याची असुरी शक्ति या वरुणदेवतेजवळ जाहे असे मानले, म्हणून त्याला यमिन् (जादूगार) असे म्हटले आहे (ऋ. ७-८८). अखिल विश्वाचा प्रचंड जीवनरुम असूनही, तो अत्यंत नियमप्रद व व्यवस्थापूर्ण आहे आणि याचे शासन करणारी कोणी शक्ति आहे, यातूनच देवताची कल्पना दृढमूल झालेली आहे. सूर्याचे नियमित भ्रमण, ऋतूचे नियमित जागमन, चंद्र तारकाचे नियमित संचलन, इतकेच नव्हे, तर भूतलावरील रता वृथाचे जीवन, आणि नदी-नाल्याचे मार्गरुमण हे सर्व व्यवस्थित चालविणारी शक्ति म्हणजे देव होय.

अथर्ववेदामध्ये वरुण हा सर्वमौम शासक असून, जलाचा नियंत्रक म्हणून दाखविलेला आहे (अ. वे. ३-३). वरुणाचे गुणधर्म दाखविणारी ऋग्वेदामध्ये जनेक सूक्ते आहेत, जसे १-२५, २-२८, ५-८५, ७-८७ इ० पश्चिमेकडील प्राचीन सेमेटिकसंस्कृतीचे म्हणणे असे की, वरुण देवता ही मूलतः त्याची असून वैदिक आर्यांनी ती आत्मसात केली आहे. महामारतात वरुण हा चत्रथा लोरुपाल मानला असून अदिति पुत्र आणि जलाचा स्वामी तो मानलेला जाणे. तो ससारी दाखविला असून ज्येष्ठा व वारुणा या त्याच्या पत्न्या होत तो लेकरवाळाही आहे. वरुण हा सागराचा अधिपति मानला असल्याने त्याच्या शुभेच्छा व सुरक्षण सदैव पाठीशी असणे, यासाठीच भारतीय नौकादलानेही आपले मानचिन्ह ' शनोवरुणः ' असे ठेवलेले आहे.

अशा प्रमुख जलदेवतेचे स्मरण सफ्टकाळी व जवळपासचे ऋाळी भारतीय जनतेने न केले तरच नवल. जनहिताय ही देवता सदैव कृपात्रु आहे, हाच पदोपदी अनुभव येतो.

पर्यंत याचा म्हणून श्रीशंकर भगवानाची जेव्हा आळवणी केली जाते, तेव्हा त्याला 'रुद्राभिषेक माहात्म्य' मध्ये आधार आहे म्हणूनच केली जात असावी शंकर आपली पत्नी पार्वतीला रुद्राभिषेकाचे वर्णन करीत असताना सांगतात की, कलियुगात फार मोठ्या प्रमाणावर धार्मिक कृत्ये करण्यास मानवाना वेळ मिळणार नाही, तेव्हा लघु उपाय म्हणून अनेक दुःखांवर त्यांनी रुद्राभिषेक निरनिराळ्या रस्त्यांनी करणे हा उपाय सांगितला आहे जसे-पाणी, दूध, दही, मध, उसाचा रस इ० —

पप्रच्छ च लघूपायं दुःखनाशाय देहिनाम् ।

सर्वकर्माणि सन्त्यज्य सुशान्तमनसा यदा ।

रुद्राभिषेकं कुर्वन्ति दुःखं तांशो भवेद्भुवम् ॥ ८ ॥

जलेन वृष्टिमाप्नोति व्याधिशान्त्यै कुशोदकैः ॥ ९ ॥

सततधार जलाने रुद्राभिषेक केला असता पजन्यवृष्टि होते या ठिकाणी शंकरांनी दुःखहरणाचे जे निरनिराळे उपाय सांगितले, ते करीत असताना अत्यंत श्रद्धावान अतः करणाने, शुद्ध भावनेने ते केले तरच फलप्राप्ति होत शकते असा अर्थही रुद्राभिषेक हे शंकरांचे कारण झाले, पण खरोखर म्हणजे तेथे अनन्यभावाचे कार्य करीत असतो आपण नेहमीचे व्यवहारी उपाहरण घेऊ सुख-सुगमतात अनंतरात खरे नावाचे शंकराचे वारे जगावर असणाऱे एक गूढ म्हणजे लेश्वर त्याच्याकडे अनेक वेळा गेलेला आहे असे दिसून येते की, एका भावनेत विभूति ठेवलेली आहे पोटाची व्यथा तरी होण्यासाठी, कोणीत चाललेली केश जिंकण्यासाठी पन्हे रुद्धी जाण्यासाठी प्रवास सुखकर होण्यासाठी इ० इ० अनेक कारणासाठी विभूति दिली जाते कोणी पोटात घेतो, कोणी खोलीत नेऊन घेतो, कोणी मस्तकाला लावतो आणि नंतर असे दिसून येते की, ती ती मागसे गुण आला म्हणून सांगतात मराठीत एक म्हण आहे की, '७२ रोगांवर औषध मान एक' तेव्हा अस म्हणावेसे वागते की, अनन्यभावाने शरण जाऊन ती विभूति घेतल्याने गुण आला कोणाला विभूतीने येता तर दुसऱ्या कोणाच्या तीर्थाने येतो अगर प्रसादाने येता भाग आहे तेथेच देव आहे हेच खरे भाग नसला म्हणजे अमृत पाजले तरी गुण येणार नाही म्हणून श्रुति वयात ह्यांनी- 'यादृशी भावना कुर्यात् तादृशी फल भवेत् ।' पूजाचे धर्मदाज गुरुवर्य वगैरेपणने घ्यात असलेला नंदादीप त्यांनीत असत, त्यामागे भावना हीच हाता की, आपली दशरथ असत तबत रहावी, त्याप्रमाणे त्याची इच्छा पूर्ण होई आणि दत्तकाची गरज भासत नसे

जसेच एकदा १९६२ सालच्या ऑगस्ट महिन्यात कोल्हापूर भागात अवर्षण घडले असता, रागल येथील एका इसमाने प्रथम नदीवर स्नान करून नंतर महादेवावर पाण्याची सततधार धरली जोपर्यंत पर्जन्यवृष्टि होणार नाही तोपर्यंत ही सततधार थांबायची नाही असेच त्याने ठरविले त्याच्या दृढ-निश्चयाचे फल म्हणा अथवा कर्मधर्मसयोग म्हणा, तिसऱ्या दिवशी जोरदार पर्जन्यवृष्टि झाली आणि सर्वत्र आनंदी आनंद पसरला. शेतकरीवर्ग आनंदाने इतरां पेहोप झाला की, त्यांनी त्या इसमाची वाजतगाजत मिरवणूक काटली व शक्ती धरणीवर डोळे आपटून परमेश्वराचे मनोमन जाणार मानले आजच्या तिसऱ्या शतकात आणि धर्मगेलानीच्या काळात कोणीही विश्वासाने व निधाराने परमेश्वराचा धावा केला तर तो भक्तीच्या हातेला धावून येऊन त्याच्या खड्याचे निवारण करतोच करतो हा केवळ माझाच नव्हे, तर अनेक धार्मिक भक्तांचा स्वानुभव आहे ते दैवी चमत्कार म्हणूनच या घटनेकडे पाहतात पण अधार्मिक आणि अश्रद्ध लोकांना मात्र परमेश्वरी शक्तीचे हे गूढ उकलत नाही व हे जसे रसे आणि कोणाच्या प्रेरणेने होते याचे स्पष्टीकरण भौतिक दृष्टिकोनातून त्यांना देता येत नाही

वरील उदाहरणावरून वाचकांच्या ध्यानी घेईल की, जलदेवता अस्तित्वात आहेत व त्या आपला प्रभाव नेहमी दाखवीत असतात

आता आपण काही जलदेवतांचा इतिहास पाहू

दिवे सासवड (पुणे) येथील ग्रामस्थानी सन १९६४ साली अवर्षणामुळे ग्रामदेवता कातोबा याला मनोभावे सर्वांनी प्रार्थना केली व कौलप्रसाद घेत-यावर चारदोन दिवसात भरपूर पाऊस पडेल असा आदेश मिळाला आणि सरावर त्याप्रमाणे भरपूर पर्जन्याचा वर्षाव झाला

देगाच्या कृपाप्रसादाने भारावलेल्या गावऱ्यांनी यानिमित्त देवाचा उत्तम साजरा करण्याचे योजिले एका रविवारी घोघर गोडाचा नैवेद्य तयार झाला आणि देवाला समर्पण करण्यासाठी ते मदिरात आले असता सुमारे तीन फूट लांबीचा जाडजूड नागराज मदिराच्या उतरठ्यावर स्थिर पडलेला दिसला. भक्तगणानी रसायसा नैवेद्य समर्पण केला आणि त्याला न दुखविता घोघर परतले रात्री देवाचा छत्रिना काढण्यासाठी मडळी पुन्हा जमली, तरी तो नागराज त्याच जागी होता चारपाच ढोल बाजू लागले लेजिमी गळसळल्या, तरी काहीच हालचाल नाही तेव्हा देवाला पुन्हा कौलप्रसाद घेता त्यांना समजले की, ' स्वतः देवच त्या रूपात तेथे आहे ' मग काय, सर्व ग्रामस्थांना अत्यनंद झाला

त्यानी त्या नागराजालाच उचलून पालखीत घातले आणि तीन तासपर्यंत वाजत गाजत त्याची मिरवणूक काढली. या प्रसंगाची अनेक छायाचित्रे घेण्यात आली पालखीतून परत उतरल्यावर ठेवल्यावर मात्र कोणालाही न चावता सयपणे तो निघून गेला आणि काही वेळाने अदृश्य झाला (केसरी, पुणे ५-८-६४)

भारतामधील सिंधीसमाज 'चाली हो' नावाचा पर्जन्योत्सव करतो. तो श्रावणमास घरून आचरला जातो. या उत्सवाचा प्रमुख देव झुल्लाल अथवा लालसई आहे. याचा जन्म सन १५० साली झाला त्या वेळी सिंधुप्रातावर मुसलमानी आक्रमकापासून समाजाला खूप त्रास होत असे, तो याने बराच निवारण केला त्याच्या स्मरणार्थ हा उत्सव होत असतो. एक ताऱ्याचे माडे आणि त्यावर नारळ माडून या प्रतिकान्वे पूजन ४० दिवस सतत केले जाते जवळ अराठ उगेत तेवत ठेवतात पूजक आणि इतर परमभक्त एकभुक्त राहून, अभ्यगस्तान वगैरे न करता एक वस्त्रावर राहतात. प्रसर्जनाच्या दिवशी झुल्लालाचे प्रतीक म्हणून एक पिठाचा गोळा करून त्याचे पूजन होते नंतर बहुराण्याचे ताव्या नारळ प्रतीक आणि झुल्लालाचे पिठाच्या गोळ्याचे प्रतीक, याची एकत्र मिरवणूक काढतात आणि ती समुद्र, नदी, तळे अथवा विहीरीच्या ठिकाणी प्रसर्जन करतात सिंध प्रात हा कमी पावसाचा प्रदेश, तेहा समारंभ साजरा केला म्हणजे भरपूर पर्जन्य मिळेल अशी त्याची श्रद्धा असते.

(भारतीय संस्कृति कोश, ३/३८८)

धोंडिला जग्या या नावाचा महाराष्ट्राचे काही भागात पर्जन्यासाठी एक विधि आहे अवर्षणाच्या वेळी हा विधि केला असता पाऊस पडतो अशी अनेकांची श्रद्धा आहे. विधि हा असा—त्रैकाष्टी जातीच्या मुलाला नम्र करून करंतीला उरदोडा कापून एका मातीच्या भूदेवाच्या मूर्तीवर ठेवतात. त्यानंतर तो मुलगा नम्र स्थितीत, मूर्ति डोक्यावर घेऊन गावात घरावर हिंडतो आणि घरोघर त्या मूर्तीवर पाणी घालून मुलाला धान्यही दिले जाते. ही मूर्ति घेऊन फिरत असताना तोंडाने मुलगा ओरडत असतो 'धोंडिलजग्या पौसजग्या' याप्रमाणे या मायप्रमाला तेच नाव प्राप्त झाले आहे.

सन १९६३ साली मिर्झापूर (उत्तर प्रदेश) जिन्हा भागात अवर्षण झाले असता ऑगस्ट महिन्यात पर्जन्य येण्यासाठी स्त्रियांनी कमालच केली म्हणायची त्या भागात अशी रूढि प्रचलित आहे की, स्त्रियांनी विचित्र स्थितीत आपल्या शेताची नागरणी के-यास आणि बरणराजाला श्रद्धायुक्त भायनेने हाक दिल्यास पर्जन्यशुटी होतेच. त्याप्रमाणे त्यांनी नागरणी करताच जोरदार पर्जन्यशुष्टि

झाली. हे सत्य आहे. भाविक जनता या कृतीलाच जलदेवतेची कृपा असे मानतात. मग इतर अश्रद्धे याला काहीही म्हणोत अथवा अन्य काही नाव देवोत. (महाराष्ट्र टाइम्स, मुंबई, दि. ३-८-१९६३)

कुचविहार प्रांती कोच या जमातीत हीच रूढि प्रचलित आहे. अवर्षणाच्या वेळी कोच-स्त्रिया हुडुमदेवाच्या शेणाच्या दोन मूर्ति तयार करून, रात्री शेतात नेऊन ठेवतात आणि नंतर विवस्त्र होऊन त्याच्या भोवती नृत्य करतात. या कृतीने पर्जन्यवृष्टि लवकर होते अशी त्यांची धारणा आहे.

(मा. सं. को., २-५५६)

पाऊस पडून पीकपाणी उत्तम यावे, या हेतूने हिमालयाच्या तराईत व वरीलप्रमाणे अन्य ठिकाणीही, शेतकरी बायका रात्री नग्न होऊन नृत्य करतात. शेतात नागर धरतात, अगर नदीमध्ये तादुळाचे पीठ टाकतात. नगावस्थेतील आणखीही अनेक प्रयोग आहेत. विवस्त्र स्थितीत गंडा तयार करून बावणे, अन्न शिजवून खाऊ घालणे म्हणजे ताप उतरतो. पुत्रप्राप्तीसाठी ग्रामीण भागातील स्त्रिया विवस्त्र स्थितीत विहिरीच्या काठावर वसून जप करतात अगर अमावास्याच्या रात्री नग्न स्थितीत चव्हाट्यावर जाऊन तेथे वड, पिंपळ, आंबा इ. पाच झाडांची पाने टाकतात. गुरांचे रोग बरे करण्यासाठी मात्रिक हातात गवताची पेटलेली चुडी घेऊन, नग्नस्थितीत जनावरामोवती फेऱ्या घालतो. मुलाच्या डोळ्यातील फुलाचा नाश करण्यासाठी त्याचा मामा नग्नस्थितीत अरणीच्या मण्याची माळ त्याच्या गळ्यात घालतो. मंत्राचा उपयोग करताना काही मात्रिक नग्न होऊन स्मशानात जाऊन साधना करतात. एरवी मंत्रसामर्थ्य प्राप्त होत नाही, अशी त्यांची धारणा आहे. मारुती, भैरव, यक्षिणी यांची कृपा संपादन करण्यासाठी नग्न होऊन पूजन करावे अशी समजूत आहे. इ. इ.

प्राचीन साहित्यात विवस्त्र स्त्री-देहाची काव्यमय वर्णने आहेत. कलेच्या क्षेत्रात ती विलोभनीय रूपात साकार झालेली आहे. नग्न स्त्री-पुरुषाची असंख्य शिल्पे आणि मूर्ति आपण पाहतो. अनेक जैन तीर्थंकरांच्या मूर्ति याच अवस्थेत असल्यात असा त्यांचा दंडक आहे. श्रवणवेळगोळ येथील भव्य मूर्ति नगावस्थेतच आहे. यावरून असे अनुमान निघते की, वेदकाली किंवा नंतर नगावस्था ही अदरानीय मानली जात नव्हती. शाक्तपंथीय तांत्रिक तर नग्न मूर्तींचे पूजनच उत्कृष्ट समजतात. धर्मशास्त्रात थोडा निषेध असला तरी अनेक साधु व दिगंबर जैन पंथीय साधु नग्नच राहतात.

आपणाला हे माहीत आहे की, प्रारंभीच्या कालात मानव नग्नस्थेत रहात असे आणि सर्व नित्याचे व्यवहार करीत असे. अद्यापही अनेक आदिवासी जमाती नग्नस्थितीत आढळतात उघड्या शरीराची पवित्रता जास्त असली आणि त्या स्थितीत आचरलेली कर्मे लपकर पलदायी होतात ही पूर्वीची रूढि जाजही प्रचारात आणीत असावेत श्रद्धा आहे तेथे देव आहे नग्नता श्रद्धेच्या पोटी बरील कार्ये आचरणारे आहेत आणि देवही त्याचा ह्म पुरवतो, असे समजायलास पाहिजे या स्थितीत कम आचरणे हे एक प्रकारचे तपच आहे आणि निष्ठेने तप केल्यावर त्याला फलप्राप्ति निश्चितपणे मिळते, हे आधुनिक युगातील सप, सत्याग्रह, धैर्य यांच्या प्रयोगावरूनही आपण निश्चितपणे म्हणू शकतो याच दृष्टिकोनातून पर्जन्यउष्टीसाठी केलेल्या प्रयोगांमध्ये पाहिले असता, आपणास आश्चर्यावर व चमत्कारिक वाटण्याचे मुळीच कारण नाही

(भा. स. पृ. ४१६६४)

इंग्लंडमध्ये पूर्वी एका परगण्याच्या राजाने जबरदस्त कर उसविला तो जन्यायी कर कमी करायला म्हणून जनतेने राणीची परोपरीने प्रिन्सी केली राजाने राणीस पेच टाकला की, ती नग्नस्थेत घोड्यावरून शहरात फिरवटका करील, तर तर रत्नादल केला जाईल आपल्या प्रजेच्या हितासाठी राणीने तेही दिव्य वेळे आणि कर कमी झाला पण जनतारूपी तिच्या पुत्रानी या वेळी स्वयस्फूर्तीने आपली धरे, दरवाजे बंद करून घेतले आणि दिव्य पुरे करण्यास राणीस सहाय्य वेळे प्रियम्नास्थितीत आचरलेल्या तिच्या तपाला याप्रमाणे फल प्राप्त झाले

१. गगादेवी

त्रियद्वापी तारागणगुणितफेनोद्गमरुचिः ।

प्रवाहो वारा य ष्टपतलघुदृष्ट शिरसि ते ॥

जगद्ग्रीवाकार जलधिवलयं तेन कृतमि-

त्यनेनैवोन्नेय वृत्तमहिमदिव्य तव वपु ॥ १७ ॥

पुष्पदंत नागाच्या गधर्व राजाने सकलानून आपली मुटका करून घेण्यासाठी शंकराची जी स्तुति केली तिला ' महिम्नस्तोत्र ' असे म्हणतात या महिम्न स्तोत्रात एकूण ४३ श्लोक आहेत त्यामधील गगेश्वरीचा श्लोक १७ वा आहे बरील श्लोकाचा भावार्थ असा की, सुरलोकीची ही गगादेवी अंतराळामध्ये स्वरूपणे वावरत असताना तिला ' जागागगा ' असे सत्रोधिले जाते जल प्रपाताच्या रीर गळगळाने उत्पन्न होणाऱ्या पुष्प फेसाने ती तारागणे शास्त्र

टाकते त्या पेसाच्या घवळतेत तारागणानी आपला प्रकाश मिळविला म्हणजे मूळचा गुप्त्रपणा द्विगुणितच होतो अतराळामध्ये अनिर्वचपणे संचार करणारी ही गंगा जेव्हा सगरपत्नीय राजाच्या पिनतीवरून भूतलावर येण्यास निघाली, त्या वेळी तिच्या प्रवाहाना जोर भूपृष्ठाला सहन न शक्याने, देवाच्या पिनतीवरून खरानी तो प्रवाह आपल्या मस्तकावर घेण्याचे मान्य केले अतराळात भव्य प्रवाहाने वाहणारी ही गंगा शक्राच्या मस्तकावर येताच त्रिंदुरूप होऊन त्याच्या जंथेमध्ये लुप्त झाली समुद्रमथनानून निघालेले दगडल त्रिष 'बहुजनहिताय बहुजनसुखाय' शक्रानी प्राशन केलेचे असल्यामुळे त्याच्या अंगाची व शीर्षाची एकसारखी लाहीलाही होत होती, ती गंगेचा शीतल प्रवाह मस्तकी उतरल्यामुळे नरीचशी कमी झाली

परंतु भगीरथ राजाला ती सुरगंगा आपल्या शापित पितराना मुक्ति मिळण्यासाठी भूतलावर हवी होती म्हणून त्याने पुढा भूतलावर अवतरण्यासाठी अनेक वर्षे तप केल्यावर व गंगा त्याला प्रसन्न झाल्यावर प्रवापतीत होण्याची तिच्या विनंती गेली तेव्हा भगीरथाच्या पितराना मुक्ति देण्यासाठी आणि भूमी भाग समृद्ध करण्याच्या हेतूने जंथेमध्ये त्रिंदुरूपाने रास करणारी गंगा अग्रादव्य स्वरूपात भूपृष्ठावर अवतरली व सर्व भूभाग द्वीपाकृतींनी वेष्टून टाकला म्हणजे ठिक्ठिकाणी असलेले सागराचे साडे तने आपल्या प्रवाहाने भरून टाकले यावरून गंगेचे लिंगमय शरीर कृती प्रस्तुत असले पाहिजे ह्याची कल्पना करता येईल पुराणामध्ये जशी कथा आहे की, जगस्तिमुनांनी सप्तसागराचे पाणी पिऊन टाकले आणि त्यामुळे ते सव कोरडे पडलेले ठिक्ठिकाणाचे सागराचे खडे गंगेने आपल्या प्रवाहाने भरून काढले यास्तव जंबुद्वीप, शाल्मलीद्वीप इत्यादि नवद्वीपांकार भूभाग तयार झाला या पुराणस्थेला उद्देगूनच पुष्पदत्ताने कायरचना केली असली पाहिजे या वर्णनात विशेष लक्षात घेण्यासारखी गोष्ट म्हणजे पूर्वीच्या वाळूच्या घन्याळाप्रमाणे अथवा शक्राच्या डमरूच्या आकाराप्रमाणे सुरलोकात असलेली ही गंगा आणि भूतलावर विशाल होऊन पळणारी ही भागीरथी हिचा प्रवाह शक्राच्या मस्तकावर इतका आमुचन पायलेला आहे की, त्रिंदुरूप होऊन तो त्याच्या जंथेत लपून बसला आहे आकाशात हिला मदाकिनी तर भूभागाने भोगायती असे म्हणतात

गंगानदीच्या उत्पत्तीसंबंधी ब्रह्मवैवर्त पुराणामध्ये पुढीलप्रमाणे कथा आढळते एकदा ब्रह्मदेव गो-लोकाकडे जात असता वाटेत त्यांना मोहिनी नावाची एक अप्सरा भेटली ब्रह्मदेवाचे तेजस्वी स्वरूप पाहून तिचा मदनाची बाधा झाली परंतु ब्रह्मदेवाने तिला सदुपदेग करून, तिच्या मन मुक्तत उसळल्या

कामज्वालाचा दाह थोडा कमी करून तो पुढे निघून गेला. त्याच वेळी मोहिनीला रमेचे शब्द आठवले, 'जो पुरुष आपल्याला आवडला त्याच्याकडे जाऊन आपली कामवासना पूर्ण करून घेतल्याशिवाय राहू नका. कारण अप्सरा म्हणजे जवळजवळ वेद्याच होत. पातिव्रत्य वगैरे शब्द त्याच्या कोशात औषघालाही सापडत नाहीत. केवळ स्वार्थबुद्धीने परपुरुषाला आपल्या जाळवात पकडणे हेच तिचे एकमेव ध्येय होय.' या उद्गाराची आठवण होताच मोहिनीच्या मनातील कामभावना 'भूया एव अभिवर्धते' या न्यायाने दुप्पट प्रज्वलित झाली आणि कामदेवासह ती गोलोकात ब्रह्मदेवाला भेटली. ब्रह्मदेवाला तिने शरीरसुख देण्याची विनंती केली, पण ब्रह्मदेव काही तयार होईना ब्रह्मदेवाचे मन वळविण्याचे सर्व प्रयत्न निष्फळ ठरल्यावर शेवटी रागावून तिने त्याला शाप दिला, 'भूतला वर तुझी पूजा कोणीही करणार नाही '

हे ऐकताच म्लानवदन होत्साता ब्रह्मदेव गोलोक प्रमुख हरीला भेटण्यास गेले. इतर देव त्याची वास्तपुस्त करित असता दहा मुखाचा दुसरा एक ब्रह्मा तेथे आला थोड्या वेळाने शंभर मुखाचा आणि एक हजार मुखाचा असे दोन ब्रह्मा तेथे येऊन आपापल्या जगताचा वृत्तान्त हरीला कथन करून निघून गेले. हे पाहिल्यावर मात्र चारमुखी ब्रह्मदेवाचा गर्वपरिहार झाला. त्याला कळून चुकले की, वैकुण्ठाची हरि केवळ एकाच जगताचा पालनकर्ता नसून अनेक विश्वांचा विश्वभर आहे. त्याच वेळी शंकर, विष्णु इत्यादि देव तेथे उपस्थित झाले आणि हरीला प्रिय असलेले रासक्रीडेतील एक गाणे त्यांनी सामिनय म्हणून दाखविले. ते गाणे ऐकून सर्व उपस्थित मंडळींना अत्यानंद झाला. सर्वांच्या नेत्रातून आनंदाश्रु वाहू लागले. त्या अश्रूंनी सारा वैकुण्ठलोक जलमय झाला ते पाहताच हरीने त्वरितच गंगादेवीची मूर्ति उत्पन्न केली आणि तिला ते सारे पाणी आवरून घेण्याची आज्ञा दिली त्याप्रमाणे तिने इतस्तत पसरलेले पाणी आवरून घेतल्यावर हरीने तिला वैकुण्ठामोवतीच जागा दिली देवांच्या अश्रुमय पाण्यापासून गंगादेवीची उत्पत्ति झाली, म्हणून तिला 'सुर निम्नगा' असे नाव मिळाले. हरीच्या चरणापासून तिचा उगम झाला म्हणून तिला 'विष्णुपदी' असेही एक नाव मिळालेले आहे.

शुभ्र, दुग्धमय आणि प्रचंड लाटांनी युक्त असे आहे. म्हणजेच हे वर्णन आकाशगंगेला लागू होण्यासारखे आहे. भगिरथाने आपल्या पराक्रमाच्या जोरावर गंगेला स्वर्गलोकातून भूलोकी आणली म्हणून तिला ' भगिरथी ' हे नामाभिधान प्राप्त झाले. पूर्वं दिशेकडे वाहत असताना मार्गामध्ये यज्ञ करीत असलेल्या जन्हू राजाने, त्याच्या यज्ञाला अडथळा आणला म्हणून, रागाने तिचे जल पिऊन टाकले आणि नंतर गुडघ्यामधून तिला वाट करून दिली, यास्तव तिचे नाव ' जान्हवी ' असे पडले. (ब्रह्मवैवर्तपुराण, अध्याय ३५, पृष्ठ १ ते ७)

दशम्यां शुक्ल पक्षे तु ज्येष्ठे मासे कुजेऽहनि ।

अवतीर्णा यतः स्वर्गात् हस्तर्क्षे च सरिद्रया ॥

जेष्ठ मासी, शुक्ल पक्षी, दशमी तिथीच्या दिवशी, मंगळवारी, हस्तनक्षत्र योगावर गंगा स्वर्गातून धरणीवर अवतरली असे पुराणकारांचे मत आहे.

रघुवंशीय सगरराजाने अश्वमेध यज्ञ करण्याचे आरंभले. त्यास्तव त्याने यज्ञीय अश्व सोडल्यावर पुरंदर नावाच्या इंद्राने त्यास अडवून कपिल मुनींच्या आश्रमाजवळ बांधून ठेवले. अश्वान्या संरक्षकांना असे वाटले की, हा घोडा कपिलमुनींनीच बांधून ठेवलेला आहे. म्हणून त्यांनी त्यांची तपस्या भंग केली. तेव्हा कपिलमुनींनी सगर राजाला शाप दिला की, ' तुझे साठ हजार पुत्र रौरवात पडतील. ' पुढे खरी परिस्थिती मुनींना समजल्यावर आणि त्याच्याजवळ उःशाप मागितल्यावर मुनींनी सांगितले की, ' स्वर्गाच्या गंगा नदीच्या प्रवाहात स्नान केल्यावर ते पुत्र स्वर्गी जातील. ' तेव्हा स्वर्गाची गंगा भूशृष्टावर आणण्यासाठी सगर राजाने तपश्चर्या चालविली. परंतु त्याच्या हयातीत त्या तपस्येचा काहीच उपयोग झाला नाही. पितरांना उत्तम गती मिळावी म्हणून सगर राजाचे वंशज अंशुमन, दिलीप, भगिरथ इत्यादिकांनी ती तपश्चर्या पुढे चालविली. या प्रयत्नांत अखेर भगिरथाला यज्ञ येऊन सुरलोकीची गंगा भूशृष्टावर आली.

परंतु भूशृष्टावर येते वेळी गंगादेवीने प्रश्न केला की, ' माझा वेग साहण्यास भूतलावर कोण समर्थ आहे ? '

कोऽपि धारयिता वेगं पतंत्या मे महीतले ।

अन्यथा भूतलं भित्वा नृप यास्ये रसातलम् ॥ (९।९-४)

या प्रश्नाचे भगिरथाने उत्तर दिले. ते असे की, ' तुझा वेग सहन करण्यास श्रीशंकर समर्थ आहेत. '

साधवो न्नासिन शान्ता श्रद्धिष्ठा लोम्पायना ।

हरन्त्यथ तेऽद्भुतमद्भुतं ग्रास्ते ह्यग्निद्वारि ॥

(श्रीमत् भागवत १।९ ६)

हिमालयाच्या पर्वतराजीमध्ये समुद्रगर्भापासून १०३०० फूट उंचीवर गंगोत्री हे धर्म आदि सगर राजांनी गंगेचा प्रवाह ज्या हिमालयाच्या योगदा मधून दक्षिणेकडे वळविला, त्या क्षेत्राला गंगामुखा अथवा गोमुख म्हणतात. हे स्थान गंगोत्रीपासून १८ मैलावर आहे. गंगोत्रीपासून निघून गोमुखाच्या ठिकाणी स्नान करून परत येण्यास विष्णू माग असल्याने साधारणतः तीन दिवस लागतात. तपस्वी लोकांचे भूजवन याच मार्गावर आहे. गोमुखाजवळचा प्रदेश फारच रमणीय आहे आणि अनेक पवित्रस्थानांनी वेढल्या आहे. तपोवन मैदान, गिबलिंग शिखर, तीन भगिरथ शिखरे, पृथ्वीचा नूला स्वर्गारोहण शिखर व सयमय, दक्षिणेकडे नारायण पर्वत आणि पश्चिम बाजूला २२ हजार फूट उंचीचा नीलकण्ठ पर्वत अशी स्थाने आहेत. परंतु हा मार्ग विकट असल्याने व सर्वोपाच तेथपर्यंत जाणे शक्य नसल्याने आज्ञाशक्तीचाचार्यांनी असा समन्वय घालून दिला आहे की, गंगास्नान, गंगापूजनविधि व इतर धार्मिक आचार गंगोत्री या क्षेत्रातच करावेत.

आमोनीची गंगा भूतलावर अवतरल्यावर शक्राच्या जेष्ठमध्ये गुप्त झाली. भगिरथाचे पुढा तपश्चर्या करून प्रार्थना केल्यावर तिला गंगोत्री सोडण्यात आले व ती ब्रह्मसरोवरात प्रथम उतरली. या सरोवरातून सात प्रवाह सुरू झाले. द्वादिनी, पावनी व नलिनी हे पूर्व दिशेला गेले. मुच्यु, सीता आणि सिंधु पश्चिमेकडे गेले आणि गंगा प्रवाह राली आला.

वित्रै पुन पुनरपि प्रतिहन्यमाना ।

प्रारब्धमुत्तमचर्या न परित्यजन्ति ॥ (भट्टहरी)

आपल्या अंगीकृत कार्यात जरी नेकडो विघ्न आला, तरी उत्तम दीर्घोपायी पुरुष हाती घेतलेले काम अर्धनट सोडीत नाहीत. सगरापासून भगिरथापर्यंत अनेक राजांनी अंगीकृत कार्य तडीस नेण्यास अतिशय परिश्रम केल, त्यांचे हे उत्तम उदाहरण आहे.

गंगोत्री या क्षेत्रा गंगादेवीचे मंदिर असून ती मूर्ति आज्ञाशक्तीचाचार्यांनी स्थापन केली अस म्हणतात. पण साधूंचे मंदिर मात्र १८ व्या शतकातील आहे. ज्या शिलेवर बसून राजा भगिरथ याने तपश्चर्या केली, ती गिळा आजही पाहता येते. त्याच्या पलिकडे रुद्रशीळा असून, यावर उभे राहून सुमारे ४० फूट

उचीवरून या ठिकाणी खाली पटणारा गंगेचा जलौघ शंकरानी आपल्या मस्तकी धारण केला असे वर्णन केले जाते पण प्रत्यक्षात हा प्रपात मात्र येथून अर्धा मैल अंतराने असून, त्याला गौरीकुंड म्हणतात. गौरीकुंडाचे ठिकाणी दृश्य असे की, मध्यभागी शिवलिंग असून त्यावर गंगेचा जलौघ पडत असतो

गोमुख हे श्रीमुख पर्वतामध्ये कोरलेले आहे. जो भक्त या क्षेत्री त्रिरात्र उपवास करील आणि श्रद्धेने गंगेचे पूजन करील, त्याला वाजपेय यज्ञाचे फल मिळून तो ब्रह्मरूप होईल, असे महत्त्व महाभारतामध्ये सांगितले आहे.

गंगोत्री क्षेत्री जी गंगादेवीची मूर्ति वसविली आहे आणि जिची छायाचित्रे अनेक यात्राकपण्या प्रवासी लोकाना वागतात, त्यावरून असे दिसते की, देवी चतुर्भुज असून ती आसनस्थ आहे यमुनोत्तरी क्षेत्री यमुनादेवीची मूर्ताही त्याच स्वरूपाची दिसते. देवीची ही स्वरूपे पुराणातील ध्यानवर्णनाप्रमाणे असावीत

गंगा नदीच्या उत्पत्तीप्रिषयी श्रीमत् भागवतातील कथा अशी की, वामन-रूपी विष्णूने वळीराजाकडून दानाने तीन वर घेतले. उजव्या पायाने सर्व ब्रह्मांड व्यापले, तेव्हा पायाच्या अगठ्याच्या नखाचा धक्का लागून ब्रह्मांड कणाहत्ती वरील कवची फुटली. तेथे एक छिद्र निर्माण झाले त्यातून एक जलधारा वर उफळली आणि विष्णूच्या पायाला स्पर्श करून वर ब्रह्मांडात आली पायाला स्पर्श करून आली म्हणून त्या जलधारेला 'भगवत्पदी' असे नाव प्राप्त झाले. भूतलावर ही जलधारा आल्यावर तिला भागिरथी नाव मिळाले.

(भागवत, ८-१७)

गंगोत्री नात्र पडण्याचे कारण असे देतात की, या ठिकाणी प्रवाह उत्तराभिमुख झालेला आहे. अमर कोशामध्ये गंगा नदीची नावे पुढीलप्रमाणे दिली आहेत—विष्णुपदी, जन्मूतनया, मुरनिम्नगा, भागिरथी, त्रिपथगा, त्रिव्योता, भीष्मसू ६० ६०. तसेच स्कंद पुराणामध्ये गंगा सहस्रनाम स्तोत्रावली आहे त्यामध्ये तिला ओंकाररूपिणी, अमृतव्या, आश्चर्यमूर्ति, गमीरागी, जगदानद जननी, जटातटीवहारीणी ६० ६० आहेत

‘ ॐ नमो भगवत्यै दशपापहरायै गंगायै नारायण्यै रंजयै शिवायै दयायै अमृतायै त्रिधरूपिण्यै नदिन्यै ते नमो नम ’ हा गंगा मंत्र आहे.

(जीवन प्रकाश, नागपूर, जुलै १९६६)

या ठिकाणी एक अशी दाग उद्भवते की, सगर राजाचे साठ हजार पुत्र म्हणजे कोणते ? महाभारतामध्ये त्याच्या उत्पत्तीची कथा जरी दिलेली असली तरी अद्यमेघ यज्ञाच्या अध्याच्या संरक्षणासाठी जे सैनिक होते, तेच तर या

ठिकाणी अभिप्रेत नाहीत ना ? यज्ञाच्याच संरक्षण करण्यास जे राजवैनिक होते, ते जर मुनींच्या शापाने जळून गेले असतील, तर तेही सगराचेच पुत्र होत असे म्हटले पाहिजे किंवा याचाच अर्थ असा की, प्रत्यक्ष सगर राजाचे साठ हजार पुत्रही यज्ञाच्या संरक्षक म्हणून असण्याचा संभव आहे. येथे पुत्र याचा अर्थ प्रजा असाही घेता येईल.

केवळ भारतीयच या गंगाप्रवाहाला पवित्र मानतात असे नव्हे, तर अन्यदेशीय आणि अन्यधर्मीयही ती पवित्र मानतात, याची अनेक उदाहरणे दाखविता येतील गंगेच्या पवित्र प्रवाहात स्नान करून पावन झाल्याने मोक्ष मिळतो, ही भावना भारतीयांच्या मनात वास करून आहेच. परंतु जेथे गंगेचा प्रत्यक्ष प्रवाह उपलब्ध नाही, त्या ठिकाणी स्नान करताना गंगादेवीचे नुस्ते नाव उच्चारून स्नान केले तरी तेच पुण्य लाभते, इतपत तिला पावित्र्य प्राप्त झालेले आहे.

गंगा गंगेति यो ब्रूयात् योजनानां शतैरपि ।

मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं न गच्छति ॥

भार्या असा की, शेकडो योजने दूर राहूनही गंगा गंगा असे जो नाव उच्चारित, तो सर्व पापांपासून मुक्त होऊन अती विष्णुलोकप्रत प्राप्त होईल

दूरदूरचे भाविक लोक गंगेचे स्नान केल्यावर एका छोट्याशा माड्यात गंगेचे पवित्र जल भरून घेतात आणि ते आपल्याघरांवर घरी आणतात. अशा वेळी इतर बाधनांना गंगेचे पवित्र जल प्राशन करण्यास मिळावे म्हणून 'गंगापूजनाचा' विधी मोठ्या समारंभाने केला जातो. ब्राह्मण-मुसलिनी भोजन होते आणि इतरांना प्रसाद वाटला जातो अशी या गंगाजलाची महती आहे ! यामुळे दूरदूरच्या गेटोपाड्यापर्यंत गंगानदीचे नाव माहीत नाही असे एकही ठिकाण अथवा असा एकही मनुष्य सापडणे अशक्यच आहे.

श्रीसुमर्थ रामदासस्वामींनी दासप्रौढामध्ये गंगेचे वर्णन रालीलप्रमाणे केलेले आढळते—

चंचल नदी सुप्र गंगा । स्मरणे पावन करी जगा ।

प्रचित रोऊडी पाहां गा । अन्यथा नहे ॥

केवळ अचंचळी निर्माण झाली । अधोमुखे वाहू लागली ।

अगंभ्र वाहे परी देखली । नाहीच कोणी ॥

गंगेवरील भारतीयांच्या भक्तेमुळे तिचे मोठेपण सिद्ध होते, असे माघ नव्हे. गंगात्रयाचे महत्त्वच असे आहे की, प्रत्येकाला तिचे श्रेष्ठत्व पटलेच पाहिजे.

भांडारकर इन्स्टिट्यूट, पुणे, या संस्थेमध्ये एक हस्तलिखित ग्रंथ आहे त्यामध्ये असे विधान आढळते की,

“ गगाजल हे पथ्यकर, अन्न शिजविण्यास उत्तम, पचनशक्ति वाढविणारे, तहान शमविणारे, मूक वाढविणारे, बुद्धीची ताकद वाढविणारे आणि उत्साहवर्धक आहे ”

अनेक पाश्चिमात्य रसायनतज्ज्ञानी गगेच्या पाण्याची विज्ञानशास्त्राच्या दृष्टीने चिन्तित्सा करून हे पाणी उत्तम ठरे याचे विवेचन केले आहे

भारतामधील एके काळचे सरकारी रसायन परीक्षक श्रीयुत ई एच् हॉकिन्स म्हणतात,

‘ गगाप्रवाहाला मिळणाऱ्या एका नाल्यामध्ये मलेरियाचे जंतु असताना तेच पाणी गगाप्रवाहात मिसळून गेल्यावर थोड्या अंतरावर गगेचे पाणी तपासले असताना ते जंतु आढळत नाहीत कारण रोगाने मृत झालेला मनुष्य एकदम त्याचे प्रेत गगाप्रवाहात टाकले असताना आणि काही अंतरावर गगाजल तपासले असताना तेथे कॉलॅन्वाचे जंतु आढळत नाहीत याचाच अर्थ असा की, वरील रोगाचे जंतु जरी गगाप्रवाहात टाकले अथवा इतर लहान लहान जोघातून मिसळले तरी ते अशुद्ध पाणी गगारूप झाल्यानंतर त्या रोगाचे जंतु मरून जातात, त्याची नावनिशाणीही शिल्लक राहात नाही असा त्या पाण्याचा गुण आहे ’

प्रसिद्ध मॅच प्रवासी मार्क ट्वेन व टॅम्बर्नियर म्हणतात की,

‘ मृत्तिभेने अगाचे मर्दन केले आणि नंतर गगाजलाच्या पाण्याने स्नान केले तर सर्व रोग गेे होतात ’

ज्यांना या गगाजलाचे महत्त्व पटलेले आहे अशी अनेक माणसे सतत गगाजलाचा उपयोग करीत असत अथवा अजूनही करतात मोंगलवशीय बादशहा अकबर याच्या पदरी असलेला अबुल फझल हा इतिहासकार आपल्या ‘ऐने अकबरी’ या ग्रंथात म्हणतो,

‘ अकबर बादशहा गगाजलाला जमूत म्हणत असे आणि घरीदारी प्रवासात काटेही असला तरी तो गगाजलाचाच उपयोग करी ’

बर्नियर नावाचा प्रवासी औरंगजेब बादशहाच्या दरबारी सन १६५९ पासून आठ वर्षे वास करून होता. तो एके ठिकाणी लिहितो की,

औरंगजेब बादशहा आपल्या भोजनात व रसोईसाठीही गंगाजल वापरीत असे. '

कॅ० एडवर्ड मूर या नांवाचा एक ब्रिटिश सेनानी टिपू सुलतानाबरोबरच्या एका पत्रात लिहितो की,

' टिपू सुलतान जरी दक्षिण भारतात राहात होता तरी पिण्यासाठी तो सतत गंगाजलाचाच उपयोग करी. राजधानीत असो अथवा लढाईवर असो, तो जेथे असेल तेथे उंटावरून गंगाजल पुरविल्याची व्यवस्था त्याने केलेली होती.'

वाराणसी येथील हिंदू विश्वविद्यालयाचे माजी संचालक पंडित मदनमोहन मालवीय सन १९३२ साली ' राउंड टेबल कॉन्फरन्स ' साठी विलायतला गेले असता दररोज त्यांना गंगाजल मिळेल अशी व्यवस्था त्यांनी केलेली होती.

एकदा वाराणसी येथील गंगाघाटावर मी स्नान करीत असता मला एक विचित्र परंतु चमत्कारिक गोष्ट अनुभवण्यास मिळाली. या ठिकाणी गंगा नदीला भक्तलोक अनेक प्रकारची फुले अर्पण करतात. त्या फुलांत जर वेलाची पाने असतील तर ती तेवटी बुडतात, परंतु इतर फुले पाण्यावर तरंगतात. तसेच अलाहाबाद येथे गंगा, यमुना, सरस्वती संगमाच्या ठिकाणी जर सौभाग्यवती मुवाशिर्नांनी थोडेसे वेणीचे केस पाण्यात टाकले तर ते केस पाण्यात गडप होतात, पाण्यावर तरंगत नाहीत. इतर नद्यांच्या वावर्तात मात्र असा प्रकार आढळून येत नाही, ही मोठी आश्चर्याची गोष्ट आहे. गंगाजलाचे महत्त्व पटण्यास बरीच उदाहरणे पुरेशी आहेत.

आधुनिक काळातील विद्यार्थी माणसे जर गंगाजलाचे महत्त्व जाणतात तर पूर्वाच्या ऋषीमुनींनी त्याची महती गायिली असल्यास त्यात भयल ते कोणते? हिमालयाच्या ज्या प्रदेशातून हा प्रवाह वाहतो तेथील अनेक वनस्पतींचे व भूगर्भाचे गुणधर्म त्या प्रवाहाने मिळले असल्यामुळे ते पाणी जंतुनाशक शाले आहे आणि म्हणूनच गुणवर्धक आहे. काशीपात्रा करणारा भारतीय तेथील पाणी बंद कलशाने आपणून ते वर्षानुवर्षे आपल्या घरी ठेवतो. त्याचे नित्य पूजन करतो. अंतकाळी गंगेचे चार घेय मुखात पडले, की कृतकृत्य होतो. अनेक वर्षे राहूनही ते जल जमिच्या तसे असते, जंतुकिरहित असते. इतर नद्यांचे पाणी असे वर्षानुवर्षे टिकत नाही. म्हणूनच आपल्या पूर्वजांनी या पाण्याचे वर्णन ' औषधी जान्धीतोय ' अशा यथार्थ शब्दात केलेले आहे.

(श्री. मुं. वं. देशपांडे, ' प्रसाद ' जुलै १९६१ चा अंक)

गंगा आणि गौरी या दोन्ही हिमालयाच्याच कन्या होत गंगाजेष्ठ आणि गौरी रुनिष्ठ दोघांनीही शिवामोरार विवाह केला याविषयीची पुराणातील कथा अशी की, प्रलयाच्या समयी सर्व पृथ्वी बुडून गेली, तरी गंगा आपली वाहतच राहिली. थोडी गर्बिष्ठ असल्याने तिने असे जगावेगळे वर्तन केले नंतर मोठ्या अभिमानाने आपला ओगार्चित्र केशपाश झाडला तेव्हा त्यातील एक त्रैस कैलास पर्वतावर शिव तपश्चर्या करीत होते, त्याच्या अगावर पडला तपश्चर्येचा भग्न मरणान्या गंगेला त्याने शाप दिला की, 'पृथ्वीवर जाऊन तिने जन्म घ्यावा' या शापाने धापरलेल्या गंगामाईनी शिवाची प्रार्थना केली आणि उशाप मागितला त्या वेळी शिव म्हणाले मी 'पृथ्वीवर तुझे पाणीग्रहण करीन' यामुळे ती जेव्हा भगिरथ प्रयत्नाने पृथ्वीवर अवतरली, तेव्हा ती भार्या वनून, त्याच्या जटमयेच वास्तव्य करून राहिली गौरीला शिवाचे शिरोभागी गंगेचे राहणे आवडले नाही त्याचे नेहमी वैर चाटू राही एका मराठी कवीने या रूपनेवर एक स्त्री गीत रचले आहे. त्याचा पहिला चरण असा की—

दोघी सवती भाडती, पती भागट मुगा ।

आपसात वर्म बोलती, गौरी आणि गंगा ॥

गंगा ही भीष्माचार्याची माता आहे हे सर्वश्रुत आहे. एरुदा सर्व देव ब्रह्मदेवाने गेले असता, गंगेचे वस्त्र सहज वान्याने जरा सरवले तेव्हा सर्वांनी माना राली घातल्या व पहान्याचे टाळले. इक्ष्वाकुवशीय राजा महामिष, त्या तसल्या सौंदर्याने पाहताच राहिला. ब्रह्मदेवाला राजाचा हा उच्छृंखलपणा आवडला नाही आणि त्यानी शाप दिला की, 'तू मृत्यूलोकी जन्म पावशील आणि गंगा ही तुझी पत्नी होईल, पण तुला अप्रिय अशाच गोष्टी ती करील.' शतम राजा हाच महामिष राजा होव झालेला प्रत्येक पुत्र गंगा प्रवाहात बुडवून टाकी. शेवटी आठवा मुलगा भीष्म याच्या वेळी राजाने तिला अडवताच, तो तेवढा वाचला, पण गंगामात्र त्याला सोडून गेली

(महाभारत आदिपर्व, १०२-१०६)

याचा भावार्थ असा की, गंगा ही सातप्रवाहांनी भूलोकावर वाहत गेली, आणि ते प्रदेश तिने पावन केले गंगप्रवाहाच्या अनुपमाने, प्रजापतीने यज्ञ केला, युधिष्ठिराने राजसूय यज्ञ केला, पण्डिताने गंगेचे काठी प्रायोपवेशन केले. शिवाचे ब्रह्मदेवीजवळी वीज धारण करून स्कंदाला जन्म दिला, गंगा प्रवाहाने हस्तिनापूर बुडवून टाकले, गंगाकिनारी साडेतीन कोटी तीर्थ आहेत, ती महासागराची पत्नी मानली जाते, इत्यादि पुराणात अनेक कथा आलेल्या आहेत

गंगेची निरनिराळी वर्णने अनेक पुराणातून आली आहेतच, पण महाभारतकार म्हणतात,

न गंगासादृश्यं तीर्थं न देवः केशवात् परः ।

ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति एवमाह पितामह ॥ (वनपर्व ८५।१६)

भावार्थ असा की, गंगेसारखे पवित्र तीर्थ नाही, विष्णूसारखा देव नाही, ब्राह्मणापेक्षा कोणी श्रेष्ठ नाही असे प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवानेच सांगितले आहे. ज्या भूमीतून गंगाप्रवाह बाहतो, तो देश व तिच्या तीरावर असलेली तपोवने ही सिद्धि-क्षेत्रेच होत. ही गंगा पृथ्वीवर अवतरल्यापासून, पूर्वे सागराच्या मिळेपर्यंत सर्वत्र मुलम असली तरी गंगाद्वार, प्रयाग व गंगासागर संगम या तीन ठिकाणी ती दुर्लभ आहे. या तीन क्षेत्री जे भक्त स्नान करतात, ते स्वर्गप्राप्ति करून घेतात आणि जे देह ठेवतात त्याचा पुनर्जन्म टळतो.

गंगा मूर्ति—भविष्य पुराणात गंगादेवीचे ध्यानवर्णन केले आहे.

चतुर्मुखां त्रिनेत्रां च सर्वावयवभूषिताम् ।

रत्नकुम्भां सिताम्भोजां वरदामभयप्रदाम् ॥

श्वेतवस्त्रपरीधानां मुक्तामणिविभूषिताम् ।

ततो ध्यायेत् सुरूपां च चंद्रायुतसमप्रभाम् ॥

याप्रमाणे मूर्ति वनवाची. गुप्तकाली शिल्पकलेत या स्वरूपाच्या मूर्ति रेखाटण्यात आल्या आणि पुढे हीच कल्पना अनेक गुहा ग्योदणारानी अथवा शिल्पकारांनी चालू ठेवली. उदयगिरी, वेसनगर, वेरूळ इ० ठिकाणी या देवतेचे शिल्प पहाण्यास मिळते.

जगन्नाथ पंडित—हा एका मोंगल बादशहाचा आश्रित होऊन गेला. त्याचा जन्म शके १४७२ साली आश्रप्राप्ती सुगुंडागावी झाला. पित्याचे नाव मोरभट व मातेचे नाव लक्ष्मी. त्याच्या पत्नीचे नाव भामिनी व मुलाचे नाव विनायक. लहान वयातच पत्नी मृत झाल्यावर तो भ्रमिष्टपणा करू लागला. या वेळी वडिलांनी त्याकडून चाचा त्रिपुरासुंदरीच्या मंत्राचे १००० सहस्रांचे पुरस्करण करून घेतले. या वेळी त्याच्या देवांने स्वमातृ दृष्टांत दिला की, यापुढे उत्तमप्राप्ती जागे म्हणजे मरभराट होईल. इतकेच नव्हे, तर प्रसादाचा निहा देवीने स्वतः त्याच्या मुखात पातळ्या. त्याचा असाही आशीर्वाद दिला की, 'तुम्ही गतपत्नी, तुम्हा भामिनी स्वरूपातच पूर्ण सुगंध्रूत झालेची मिळेल व तिजबरोबर तुम्हा तिसरा होईल.'

वाडिलाचा निरोप घेऊन तो उत्तरेला निघाला. प्रथम जयपूर येथे आश्वय
मिळाल्यावर, दिल्ली शहरी जाऊन तेथील प्रमुख काजीकडे सर्व मुडण करून
घेऊन फकीर वेपाने राहून, सर्व मुसलमानी धर्मतत्त्वे त्याने आत्मसात केली आणि
शेवटी उघड वादविवादात त्या काजीला जिकले त्या वेळेपासून अकरा बादशहा
त्याच्यावर रूप झाला व त्याने आपल्याजवळ ठेवून घेतले त्या ठिकाणी जयपूरचा
राजा भगवानदास याची बहिण भानुमती हिचा विवाह बादशहाने झालेला
असून, त्यांना भामिनी नावाची सुसंस्कृत कन्या होती घरात सर्व हिंदु पद्धति
असल्याने, ती जगन्नाथजवळ संस्कृत शिक्ण्याला येत असे याच मुलीला लवंगी
हे आईचे लाडके नाव होते

अकबराचे हिंदु आचरण

हिंदु जनतेचे प्रेम संपादन करण्यासाठी व घरातील हिंदु वातावरणामुळे
बादशहा स्वतः कपाळाला गंध लावणे, देवाचे तीर्थ घेणे, हिंदु देवताची पूजा
करणे, देवापुढे नारळ फोडणे इ० वर्तन करीत असे इतनेच नव्हे, तर त्याने
राज्यात गोहत्याबंदी, गोमांस भक्षण, दादी ठेवणे, चुग्त बहिणीबरोबर विवाहबद्ध
होणे, नमाज पढणे, मक्केची यात्रा करणे इ० रूढींवरही बंदी घातली होती
अकरा बादशहा हिंदु धर्माबरोबर इतका निगडित का झाला, याची मीमांसा
'साईनाथ कथा करडक' या ग्रंथात अशी दिली आहे की, पूर्वी मुकुंदनाथा
नावाचा एक मोठा तपस्वी होऊन गेला यज्ञ चारू असता काही अपरिहार्य
कारणामुळे, होमकुंडात उडी घेऊन त्याने आपला देह प्रसर्जन केला, तोच हा
अकबर बादशहारूपाने जन्माला आला

अकबराच्या दरवारी अनेक मुसलमान पंडित होते, त्यामध्ये दरगखान
नावाच्या पंडिताचे भामिनीवर प्रेम होते, पण विवाहाची समस्या सोडविण्याचा
—निमंदरू निमंदरू — पण जगन्नाथाने जिवल्यामुळे, बादशहाने हिंदुपद्धतीने देवक
ठेवून, त्यांचा विवाह लावून दिला वाराणसीचे अप्पया दीक्षित व इतरांना हा
यावनी विवाह माय नसल्यामुळे, त्यांनी जगन्नाथाचा रूप छळ केला अकबरा
नंतर जहांगीरच्या कारकीर्दीत जगन्नाथांनी शहर सोडले पण पुन्हा शहाजानने
मानाने त्यांना बोलावून घेतले आणि त्यांची रौप्यतुला करून त्यांना ते धन
बडीस म्हणून दिले परंतु जगन्नाथ स्वजनाच्या उळाने पूर्ण विटला होता तेव्हा
त्याने दरवारी राहणे नाकारले व काँगला आपल्या पत्नांसह गेला

आपलेच जातभाई छळ करू न गेले म्हणजे ते कोणत्या पराभोगीला
जातात याचे उत्कृष्ट उदाहरण म्हणून मुहाम देत आहे विरोध व छळ करूनही
जगन्नाथ आपली यावनी पत्नी ग्राहीत नाही म्हणून हरि दीक्षितांनी छिन्नमस्ता

देवीची आराधना करून मंत्रसामर्थ्याने तिच्या वश करून घेऊन पत्ति व भामिनी यांची दान रत्ननाथ पिरकमळे मागून घाली तीन महिन्यांच्या अर्धात या साहित्याने दोघाचा पूर्ण नाश करण्याचे त्याने ठरविले. तसेच मोहमायाने दोघाच्या शरीरात प्रवेश करायला असाही तर त्याने भागून घेतला. युनिप्रयुक्तीने पडिताने शीर भामिनीपर्यंत पोहोचविले आणि भामिनीचे शीर पत्तिनाथ टेकना शाले भामिनीला वाटले की, साटानूट झाल्यावर आपला पति निधन पावला जसावा पडितराय भामिनीच्या दोघात मटफत जमता पक्ष ब्रद्धा काठी टेकीत टेकीत पडित बेशुद्ध पडले होते तेथे प्रगट झाली आणि त्याला सावध केले मोहवश झालेला पडित ढसाढसा रडला आणि त्या वृद्धेच्या पायावर मस्तक ठेवून नेत्राभूनी तिचे चरणमळ धुवून काढले पडिताने असे वर्तन करू नये असे म्हणताच तो निघार उद्गारला, 'मी पडित नाही, मी पडित नाही, मी पत्ति नाही.' पडिताचा गर्भ नष्ट झाला असे पाहताच ब्रद्धा म्हणाली, 'तू वाराणशीला जा, तेथे तुझी पत्नी तुला भेटेल व गंगामार्ग पुढे मनोरथ पूर्ण करील.' इतका आशीर्वाद देऊन ती वृद्धा जमळच्या छुटपात गुप्त झाली. गेण हो गी ती हितमती, दुसरे कोण असणार? कोण कठीण प्रसंगी धाउन येणार? लेफराचा कळवळा मातेशियाथ कोणाला येणार? सणात देवी वाला त्रिपुरसुंदरी, त्या वृद्धेच्या रूपात त्याचे सात्वन करण्यास व मार्गदर्शन करण्यासाठी आली होती पडित वाराणशीचे गेटेवर असताना त्याचा नातू रामचंद्र त्याच्याच शोधात जमलेला भेटला जाल्मगिरेधराच्या घाटावर त्याची पत्नी भामिनी, पाठच्या भाग्यप्रमाणे सदैव सहाय्य करणारे अक्षर बादगहाचे हिंदु धर्मगुरु रामाचार्य व इतर स्नेही यांच्या गाठी होताच सर्वांच्या आनंदाला पायावर राहिला नाही तीन महिन्यांची मुदत टळून गेल्याने मोहपटल दूर झाले होते जगनाथाच्या आयुष्याची मुदत संपली होती ९९ वर्षे वयाला झाली होती ते जगाला पूर्णपणे मिटले होते तेव्हा त्यांनी आपले देह गंगार्पण करण्याचे ठरविले. अग्न्या दीक्षित पूर्व बैर विठरून स्वतः उपस्थित होते त्यांनीच गंगास्तुतीची १००० पारायणे केल्यास, गंगामार्ग साक्षात पोतात धेईल असा आशीर्वाद दिल्यावरून पडितानी ती पुरी केली इतके झाले तरी निरोधक हरि दीक्षित व दिग्गग्यान स्वस्थ बसले नाहीत. गंगेच्या पाण्याला विटाळ होईल म्हणून पडिताला ते आत प्रवेश करू देईनात. शेवटी दाराजुमोह राजपुत्र पुढे झाला आणि त्यांनी विरोधकाना वाचला सारले.

गंगामातेकडून पडिताचा बद्धार

पारायणागणिक गंगेचे पाणी एक एक पायरी वर चढत गेले आणि शेवटी त्या दोघाचा भाग्यकाळ उदयास आला पाण्यात कोण दिसते ते रूप आधी पहा—साक्षात् गंगामाता अवतरली आहे—

शरश्चंद्रश्चेतां शशिशकलशुभ्रालमुकुटाम् ।

करैः कुम्भामंभोजे वरभयनिरासौ च दधतीम् ॥ ३०

या प्रसंगाचे वर्णन अप्पया दीक्षित स्वतः करतात की, 'मला या वेळी चतुर्भुज, श्वेतवस्त्र परिधान केलेली, आणि कुंभ, कमळ, अभयमुद्रा व वरदमुद्रा असणारी गंगादेवी नफ्तावर बसलेली दिसत आहे. गंगामाता पंडित आणि भामिनी यांना आपल्या स्क्ंधावर घेऊन जात आहे. त्यांना संपूर्ण मुक्ति मिळाली आहे. पंडित हे पूर्वाश्रमी परमहंसवृत्तीने राहणारे महान योगी असून अवशिष्ट भोक्तृत्व संपविण्यास त्याचा जन्म झाला होता. लवंगी पूर्वजन्मीची अप्सरा होती. तीच त्याची प्रथम पत्नी भामिनीही होती. पंडिताला श्री, धी व स्त्रीचा गर्व शाल्याने हरि दीक्षित व टिरंगरान यांना देवीने तशी गर्वहरण करण्याची प्रेरणा केली, इतकेच नव्हे तर अंतरिश्वातून अकस्मिक वादग्रहा, राणी मानुमती, परमभट्ट व मातोश्री लक्ष्मीबाई आनंदाने पुष्पवृष्टि करीत आहेत आणि सर्वांचा उद्धार शाल्यामुळे ते अत्यंत समाधानी दिसत आहेत.'

(पंडित जगन्नाथ चरित्र-ले. रामराय मार्टेड भावूरकर, सन १९२८ याचे आधारे विवेचन केले आहे.)*

पंडितराजाच्या यवनकन्येच्या सहवासामुळे अनेक प्रवाद ऐकू येतात. पण श्रद्धावान लोक असेच जाणतात की, ती यवनकन्या पंडितजीजवळ शुद्ध-भावाने पत्नी व शिष्या या नात्याने रहात होती. या पतिव्रत बंधनांनी ते जन्मभर बांधून राहिल्यामुळेच शेवटच्या क्षणी साक्षात गंगादेवी प्रकट झाली आणि तिने त्या दोघांना आपल्या देहात समावून घेतले. आम जनतेला पावन करणारी गंगा, ती दोघे अपवित्र असती तर खासच त्यांना पावन करती ना ! कारण जेथे पावित्र्य आहे तेथेच देव आहे.

* कै. रामराय भावूरकर यांचे पुस्तक सन १९२८ सालचे आहे. पण त्यानंतर जे संशोधन भारतामध्ये अनेक विद्वानांनी केले त्याचा आधार घेऊन सन १९५२ साली ट. गो. पाध्ये आणि सन १९६२ साली विद्यावर गोण्हेले यांनी जे ग्रंथ लिहिले आहेत त्यामध्ये जगन्नाथपंडिताच्या काळाचा फरक आहे. दिल्लीचे वादग्रह जहांगीर, गद्दाजहानचा काळ ते मानतात तसे उल्लेख रससंगावर, असफ मिलास काव्यात आढळतात श्रीसमर्थ रामदास हे जगन्नाथ पंडिताचे समकालीन असे मानले जात. गंगास्तुतीने प्रायश्चित्त घेतल्यावर मथुरा शहरी ते अनेक वर्षे होते आणि त्यांनी ग्रंथनिष्पत्ति केली, असे काहींचे म्हणणे आहे. आपणाला या सर्व संशोधनाच्या वादविवादात पटणे नाही व देवीची कृपा व अवकृपा हा संबंध भावूरकर यांच्या मतात उत्पट असल्याने प्राधान्य त्याला दिले इतकेच.

पंडितराजानी अनेक दिवस हे एक व्रतच चालविले होते. त्याची इच्छा गंगादेवीने पूर्ण केली म्हणून त्या दिवसापासून दशहराव्रत आचरण्याची पद्धत चाटू झाली. जेष्ठ शुद्ध दशमीला हे व्रत आचरतात. स्कंद, वराह, भविष्य इत्यादि पुराणामध्ये या व्रताची कथा आलेली आहे त्याचप्रमाणे हीच कथा व्रतराज या ग्रंथामध्येही दिलेली आहे. परंतु निश्चित कोणत्या दिवशी हे व्रत आचरावे, याबद्दल पुराणामध्ये एकरूप मत मात्र मुळाच नाही. स्कंदपुराणाप्रमाणे दशमी मंगळवारी असावी, तर वराहपुराणाप्रमाणे ती बुधवारी 'बुधः हस्तयोः' म्हणजे हस्तनक्षत्राच्या योगावर असावी असे मानले जाते.

गंगानदीचे महत्त्व अनेकानी अनेक प्रथातून वर्णन केलेले आहे. जगन्नाथ पंडिताची गंगादेवीच्या स्तुतीप्रमाणेच यमुनास्तुति (अमृतलहरी), लक्ष्मीस्तुति (४१ श्लोक), विष्णुस्तुति (६० श्लोक, करुणालहरी), सुधाश्लोक इत्यादि १६ काव्ये आहेत. (चित्राग्रकृत मध्ययुगीन चरित कोश, पृष्ठ ३८९)

राजापूर गंगा

गंगा नदीच्या प्रवाहान्वयतिरिक्त अनेक ठिकाणी गंगा हे नामाभिधान असलेली क्षेत्रे आढळून येतात. अनेक ठिकाणी गंगादेवीची मदिरेही आढळून येतात. रत्नागिरी जिल्ह्यात राजापूर या गावी असे एक गंगेचे क्षेत्र आहे. येथील प्रवाहाचे महत्त्व म्हणजे हा प्रवाह अनियमित आणि अचानकपणे एका ठिकाणी उत्पन्न होतो. काही एका विशिष्ट काळापर्यंत राहतो व तितक्याच अचानकपणे अंतर्धानही पावतो. यास्तव कोणी याला मृष्टीचमत्कार म्हणतात. याची मूळ कथा अशी आहे—

उन्हाळ्याचे दिवस होते. धान्याची मळणी जोरात चालू होती. शेतात काम करता करता एका शेतकऱ्याला अतिशय तहान लागली, परंतु पाणी मिळण्याची जवळपास कोठेच सोय नव्हती. त्या वेळी त्याने मोठ्या भक्तीपूर्वक अंतःकरणाने गंगादेवीची प्रार्थना केली की, 'आई ग, मला एक घोटभर पाणी प्यावयास मिळू दे.' आर्त भक्ताची हाक देवतेच्या कानावर त्वरितच जाते हा नेहमीचा अनुभव या वेळीही अनुभवास आला. मळणीसाठी रोवलेल्या एका शुष्क लांकटाच्या छुंटाच्या मुळातून अचानकपणे पाण्याचा प्रवाह वाहू लागला. मळणी जरी वाहून गेली तरी पाणी पिऊन शेतकरी संतुष्ट झाला. जणू या गोष्टीची स्मृति म्हणून की काय या गोष्टीला जरी अनेक शतके लोटली असली तरी आजही प्रथम थोडासा हरकाचा (एक प्रकारचे धान्य) कोंडा येतो आणि मग पाण्याचा प्रवाह अभ्याहतपणे वाहू लागतो. 'राजापूरची गंगा' म्हणतात ती हीच.

साप्रत दगडी कुडे पाधून एकूण चौदा कुडामधून पाणी फिरविलेले आहे. पुन्हा चमत्कार जसा नी, प्रत्येक कुडातील पाण्याचे तपमान निरनिराळे आढळते. 'वसुदेवव्याळा' अथवा 'वसुनन्विका' या विज्ञानशास्त्रातील वस्तूच्या तत्वावर प्रवाहाची उत्पत्ति होते असे ज्ञाते लोक मानतात. परंतु श्रद्धावान् लोक मानण्यास तयार नाहीत. 'ही सारी गगामय्याची कृपा।' असेच ते मानतात. इसवी सन १८८३ पासून या स्थानाचा जा इतिहास उपलब्ध आहे, त्यावरून असे दिसते की, आजवर गगादेवी त्या ठिकाणी २७ वेळा अवतरली आहे. पण प्रत्येक वेळीचा तिचा उगम काल व वास्तव्य वेळ्याचे दिवस यामध्ये एकसूत्रीपणा मात्र मुळीच नाही.

या प्रवाहाच्या उत्पत्तिकालासमयी एक सशोधक अशी माहिती देतात की, सुमारे १६५० साली जजिरा संस्थानच्या नवाबाने काही राजकीय हेतूने आपला चिटणीस जायजी याला ठार मारून त्याच्या वायकापोरांना गुलाम म्हणून परदेशात रवाना केले. कर्मधर्मसयोगाने मार्गात गुलामाना नेणारे जहाज राजापूर चंदरी लागले तेथेच गुलामाची विक्री झाली. ठार मारलेल्या जावजीच्या मेहुण्यानेच त्याच्या वायकापोरांना या वेळी खरेदी केले. आपल्या चिटणीसा मुलगा बाळाजी जावजी याला त्याने वाढविला. मोठा झाल्यावर तेथील ठाणेदाराकडे नोदरी करीत असताना शिवाजी महाराजांना पत्र पाठवून ते ठाणे जिंकून घेण्याची त्यानेच त्यांना प्रिती केली. समय ओळखून शिवाजी-महाराजांनीही ते राजापूरचे ठाणे जिंकून घेतले. योगायोग असा की, त्याच वेळी राजापूरजवळील सुमारे दोन मैल अंतरावर असलेल्या पन्हाळा गावाच्या डोंगरावर हा गगाप्रवाह पहिल्यानेच प्रकट झालेला होता. शिववाना ही बाती समजताच आपल्या कार्याला शुभशुभ समजून मोठ्या भक्तिभावाने त्यांनी त्या प्रवाहात स्नान केले आणि नंतरच बाळाजी जावजीसह पुण्यास प्रस्थान केले.

(श्री. शंभुराम देवळे, प्रसाद मासिक, सन १९६२)

महाराष्ट्र त्रिविध श्री. मोरोपंत पराडकर या क्षेत्री एकदा स्नानास गेले असता तो देखावा पाहून प्रसन्न झाले आणि त्यांनी 'गगा प्रतिनिधी तीर्थकीर्तन' या नावाचे काव्य सन १७८९ मध्ये रचले आहे. त्या काव्यातील ही गीती पाहा,

मज एकवेळ घडले सत्संगातिने अलभ्य मज्जन हो ।

रचिले सुतीर्थ-कीर्तन, हे फल त्याचेचि होय सज्जन हो ॥

नारायणस्वामींना गगादर्शन

मोरोपत पराङ्गराप्रमाणे दुसरे उदाहरण नारायणस्वामींचे आहे कोल्हापूर हून गगेच्या दर्शनास जाण्याचे त्यांनी योजिले आणि त्याप्रमाणे मार्गात भुई वाजडा येथे ते आले असता गगा गुप्त झाल्याचे वृत्त परत येणाऱ्या यात्रिकांनी त्यांना कळविले पण महाराज आपल्या शिष्यवर्गाला म्हणाले की, मी गगेच्या दर्शनास महालक्ष्मीच्या आज्ञेने निघालो आहे, तेव्हा प्रत्यक्ष स्थानापर्यंत जाऊन दर्शन घेणे कर्तव्य ठरते याप्रमाणे महाराज व शिष्यवर्ग गगास्थापनापर्यंत येऊन रात्रौ कोरड्या ठणठणीत कुडाजवळ झोपी गेले असता स्वप्नात गगादेवीने एका वृद्ध स्त्रीच्या रूपात दृष्टान्त देऊन सांगितले की, 'गगा आली आहे, लवकर उठून स्नान उरकून घ्या' त्याप्रमाणे नारायणस्वामी व शिष्य जागे झाले आणि पाहतात तो गरोखरच गगेची कुठे वाहून चालली आहेत. सर्वांनी विधीपूर्वक स्नाने केला आणि परमेश्वरी शर्त्ताचे आभार मानून, सायकाळी परत गारी परतले मागाहून येणाऱ्या यात्रेकरूंनी नंतर सांगितले की, महाराजांनी म्यान सोवल्यावर थोड्याच वेळाने पुन्हा गगा गुप्त झाली याचा अर्थ असा की, आठवडाभर गुप्त झालेली गगा नारायणस्वामींना स्नान घालण्यासाठी पुन्हा अवतरली व कार्य झाल्याबरोबर पुन्हा गुप्त झाली महाराजांनी हा चमत्कार स्वतः चरित्रामध्ये नमूद केलेला आहे अगा जलैभिर्न गोटीमुळे मूळ गगेची महती वाढली आहे, आणि

गगा गगेति यो नूयात् । योजनाना शतैरपि ।

मुच्यते सर्व पापेभ्य । विष्णुलोकं स गच्छति ॥

याप्रमाणे उक्ति जनसमुदायाच्या मुखात घोळत असते

बिसाव्या शतकात अनेकानी राजापूर येथील प्रवाहाचा उगम शोधण्याचा प्रयत्न केला, पण त्यांना दृश्य पल मिळाले नाही असे सांगतात की, या प्रवाहाच्या पाण्याचे परीक्षण केले असता त्या पाण्यात गगानदीच्या पाण्याचे गुणधर्म जादळतात पण ह्या गोष्टीला लेखी आधार कोठेच मिळत नाही या ठिकाणी गगादेवी अवतरली म्हणजे लोखलाचे अनेक भक्त श्रद्धेने या क्षेत्री येतात, नवसमायास करतात, स्नान करून पावन होतात आणि मुक्तकंठे गगामैय्याची स्तुति करतात (श्री० ना रा रानडेकृत राजापूरची गगा)

येथील चमत्काराप्रमाणे अन्य ठिकाणीही जसे चमत्कार आहेत 'ओढ पेयफूल' नावाचा गरम पाण्याचा कारजाप्रमाणे उडणारा प्रवाह अमेरिका देशात अनेकजण पाहतात दर पचरा मिनिटांनी हा फारा १२५ फूट उंच उडत असतो

ही क्रिया शतकानुशतके अखंड चालत आहे. तसेच फ्रान्स देशात फॉन्तेस्तॉर्ब या ठिकाणी एक गुहा आहे. त्या गुहेमध्ये एक झरा अव्याहतपणे वाहत आहे. त्याचे वैशिष्ट्य असे की, तो ३६ मिनिटे व ३६ सेकंद वाहतो आणि साडेबत्तीस मिनिटे बंद राहून पुन्हा वाहतो. हा त्याचा क्रम निदान एक सहस्र वर्षे तरी सतत चालू आहे.

राजापूर, वज्रेश्वरी, ज्वाळादेवी इ० क्षेत्राप्रमाणे गरम पाण्याचे झरे अन्य देशातही आढळून येतात. प्राचीन रोम, बाथ (इंग्लंड), न्यूझीलंड, पश्चिम जर्मनी, आइसलंड इ० अनेक देशात असे झरे आढळतात. एकट्या जर्मनीमध्ये सुमारे २३५ पर्यंत झरे आहेत. त्यांना ते बाद (BAD) म्हणतात. शून्याचे काठी अनेक ठिकाणी आरोग्यकेंद्र आहेत आणि लक्षावधी माणसे प्रत्येकी संधीवात, दमा, पायाचे व नेत्राचे रोग, तसेच कातडीचे रोग यांवर औषधोपचार करून घेत असतात. काही आरोग्यकेंद्र तर २०० वर्षांची जुनी आहेत. या ठिकाणी पाण्याची उष्णता ७५ सेंटीग्रेडपर्यंत असते.

भारतामध्ये अशा अनेक ठिकाणी स्नान केल्याने वरील प्रकारचे रोग धरे होतात, असा अनेकांचा अनुभव आहे. पण त्याला अद्याप सुसूत्रपणा नसल्याने लोकाना त्याची महती कळून येत नाही इतकेच.

गंगादेवीची मंदिरे व मूर्ति अनेक ठिकाणी पाहावयास सापडतात. अंकोला (जिल्हा कारवार) शहराच्या उत्तरेस पाच मैल अंतरावर गंगावली या नावाचे एक गाव असून त्या ठिकाणी गंगादेवीचे एक मंदिर आहे. हे स्थान अतिशय पवित्र मानले जाते. आश्विन वृष्ण अष्टमीच्या दिवशी सर्व नागरिक एकत्र येऊन दूरदूरच्या गावाहून या सोहळ्यासाठी मुद्दाम आलेल्या लोकांसह नदीवर स्नानाला जातात आणि 'जय गंगे भार्गीरथी हर गंगे' असा नामोच्चार करून स्नाने करतात. त्यांची अशी श्रद्धा आहे की, जन्हु ऋषीने ही गंगा या ठिकाणी आणली. त्या ऋषीचे पाप धुऊन टाकण्यासाठी ती प्रथम सद्माद्रि पर्वतावर अवतरली. ऋषींनी तिला पिऊन टाकले. तिच्या जलपानाने तो शुद्ध झाल्यावर त्याने तो गंगेचा प्रवाह अंकोला शहरानजीक सोडून दिला. हे क्षेत्र गोरुर्ण महादेवश्वरानजीक असल्याने वरील उत्सवाच्या दिवशी शंकराची पाठखी या क्षेत्री स्नानास येते. गंगादेवीच्या मंदिरानजीक ज्या विश्वकर्म्याने स्थापत्यशास्त्रात निपुणता संपादन केली, त्याच्या स्मरणार्थ एक शंकराचे देवालय आहे.

(मुंबई गॅझेट, भाग १५ वा, पृष्ठ २८२)

सागर (मध्यप्रदेश) या ठिकाणी चक्राघाटावर गोंडाच्या विशाल निहाळाचा पाठीमागे गंगादेवीचे एक मंदिर आहे. ते चमत्कारिक व विचित्र

गोष्टीबद्दल त्या भागात अतिशय प्रसिद्ध आहे. गंगादेवीची चतुर्भुज संगमरवरी पाषाणाची मूर्ति फार आकर्षक आहे. वार्षिक गंगापूजनाचा सोहळा फार मोठ्या प्रमाणावर साजरा केला जातो. त्या वेळी दूरदूरच्या अंतरावरून अनेक मत्तमंडळी दर्शनास येत असतात.

(श्री० सदानंद चेंदवणकर, नवशक्ति, दि० १५/१०/१९६१)

दक्षिण हैद्राबाद येथील निजामशाहाची अशीच एक दंतकथा प्रचलित आहे. त्या ठिकाणी एकदा नदीला महापूर आला आणि पाण्याने गावात शिरून मनुष्यहानी च वित्तहानी होण्याचे संकट ओढवले. त्या वेळेचा तत्तक्षीन निजामसाहेब हा माणिकप्रभूचा उपासक होता. संकट टाळण्याचा उपाय म्हणून कोणीतरी त्यांना सुचविले की, 'महाराज, आता या संकटसमयी गंगेशिवाय दुसरी कोणतीही देवता आपल्या सहाय्यार्थ धावून येणार नाही, म्हणून आपण स्वतः गंगादेवीची प्रार्थना करावी. पूर पुढे न वाढल्यास याच ठिकाणी तुझे मंदिर बांधून अर्घ्य प्रतिष्ठा करावी म्हणजे हे पुराचे संकट टळेल.' प्रजेच्या हितास्तव त्या यावनी राजाने हिंदूच्या देवतेचीही पूजा केली. ज्या सोमेवर पाण्याचा ओघ पुढे वाढण्याचा याबला तेथे त्याने गंगादेवीचे मंदिर बांधले आणि आपली प्रतिष्ठा खरी केली.

(श्री० मोरेदर शेरे, ७५ लो. टिळकनगर, गोरगाव)

उत्तर भारतात गंगादेवीची मंदिरे अनेक ठिकाणी आढळतात. हरिद्वार या क्षेत्राला मी भेट दिली त्या वेळी गंगानदीची अपूर्व शोभा मी 'याची देही याची डोळा' अनुभविली आहे. विशेषतः सायंकाळच्या वेळी द्रोणामध्ये फुले व दीपरात घातून ती गंगेला अर्पण करतात त्यावेळची शोभा अवर्णनीय असते. अशा अनेक ज्योती धावणाऱ्या प्रवाहात पाहाताना भक्तांना परमानंद होतो. या ठिकाणी किनाऱ्यावर गंगादेवीचे मंदिर आहे. त्याचप्रमाणे "हरीची पायरी" या नावाचेही एक प्रसिद्ध स्थान आहे. या पायरीचे दर्शन घेतल्याविना भक्तमंडळी पुढे जात नाहीत. मीरत पासून २६ मैलावर गडमुक्तेश्वर या ठिकाणी गंगादेवीची चार प्रमुख मंदिरे आहेत. तसेच मुक्तेश्वर मंदिरासह तेथे निरनिराळ्या नावाची सात शंकराची मंदिरे आहेत. कार्तिक पौर्णिमेला या क्षेत्री गंगास्नानासाठी मोठी यात्रा भरते. सुमारे ८० सती स्तंभही या ठिकाणी उभारलेले दिसतात.

वेरूळ लेण्यामध्ये या देवतेला स्थान दिलेले आहे. एका गुहेच्या प्रवेशद्वारीच एका बाजूला गंगादेवी आणि दुसऱ्या बाजूला यमुनादेवी यांच्या भव्य मूर्ति कोरलेल्या आहेत. या मूर्ति गुहा क्रमांक २० च्या प्रवेशद्वारी आहेत.

रघुवंशीय भगीरथ राजाने गंगा भारतामध्ये आणली, म्हणून तिला 'भागीरथी' म्हटले जाते, हे आपण वर पाहिलेच आहे. गंगानदीच्या ओघाची

आज आपण बारम्बारने पाहाणी केली तर आपल्याला असे आढळून येईल की, हिमालयातील गंगोत्री या ठिकाणी नदीचा उगम झाल्यावर ती पश्चिमवाहिनी होऊन वाहात होती. भारतात तिच्या पत्रि पाण्याची गरज जास्त होती. धान्यसमृद्धीसाठी उत्तर भारतात तिची व तिच्या पाण्याची अत्यंत गरज असल्यामुळे तो पश्चिमवाहिनी प्रवाह भगीरथाने आपल्या कल्पक बुद्धीने आणि आत्यंतिक अविरत परिश्रमाने डोंगरकपाऱ्या पोहून दक्षिणेकडे वळविला. ज्या ठिकाणी हा प्रवाह भारतामध्ये दक्षिणेकडे वळतो, ते स्थान फारच प्रेक्षणीय आहे असे यात्रेकरूंचे मत आहे. सांप्रतच्या मिशन युगातही जसे नदीचे प्रवाह एका दिशेकडून दुसऱ्या दिशेला वळविल्याचे आपण पाहतो. बोरघाटात लोणवळ्याजवळ दक्षिणेकडे वाहाणारा प्रवाह पश्चिमेकडे खोपाली या ठिकाणी वळवून तेथे टाटा कंपनीने वीजनिर्मिती-केंद्र उघडले आहे. सातारा जिल्ह्यातील प्रसिद्ध कोयना धरणाची देखील अशीच स्थिति आहे. पूर्वेकडे वाहाणारा नदीचा प्रवाह पश्चिमेकडे म्हणजेच पोफळी या गंगानडे वळविला आहे.

एका मयकाराचे तर म्हणणे असे आहे की, विराट पुरुषाच्या एकवीस शिरामधून २१ गंगाची उत्पत्ति झालेली आहे, आणि त्यांची नावे निरजनगगा, मण्डलिना, मदाकिनी, अजन्मया, मणिपूर, क्षिप्रा, कुकुमावती, सरस्वती, तुरगना, उग्रयमुना, गंधावती, भागिरथी इ० इ० असून त्या सर्वांची स्थापना स्वर्गामध्ये निरनिराळ्या ठिकाणी करण्यात आली आहे.

वरील सर्व कारणे लक्षात घेऊन गंगादेवीची प्रार्थना झाली,
 तिस्रः कोटयोऽर्धकोटी च तीर्थानां चायुरव्रवीत् ।
 दिवि मुच्यन्तरिक्षे च तानि सन्ति हि जाह्नवी ॥
 नन्दिनीत्येव ते नाम देवेषु नलिनीति च ।
 क्षमा पृथ्वी च विहगा विश्वकाया शिवा स्मृता ॥
 विद्याधरा सुप्रसन्ना तथा लोकप्रसादिनी ।
 क्षेम्या तथा जाह्नवी च शान्ता शान्ति-प्रदायिनी ॥
 एतानि पुण्यनामानि स्नानकाले प्रकीर्तयेत् ।
 भवेत् सनिहिता तत्र गगा त्रिपथगाभिनी ॥

(भविष्यपुराण, १२३ । ६-१०)

याचा मानार्थ असा की, हे जान्दवी देवी, वायुदेवतेने साडेतीन कोटी तीर्थे वर्णन केली आहेत, त्यापैकी काही स्वर्गामध्ये, काही अतरिक्षामध्ये आणि काही भूतलानर आहेत. परंतु तुझे सचलन या तिन्ही लोकांत असल्याने, ती सर्व

तीथ, तुझ्यामध्ये सामावलेली आहेत देवलोकात तुझे नाव नादनी व नग्नी असे आहे क्षमा, पृथ्वी, विहगा, विश्वकाया, शिला, विद्याधरा, सुप्रसन्ना, रात्र प्रसादिनी, श्रेम्या, जाह्नवी, साता आणि गाति प्रदायिनी अशीही तुझी नावे आहेत दरराजच्या स्नानाच्या वेळी या नावांचा उच्चार केला असता, हे गगामाई, तू तात्काळ तेथे येऊन पोहोचतेस, कारण तू निपथगामिनी आहेस यास्तव तुझे हे स्तोत्र गाण फलप्रद आहे

आद्य गमराचार्यांना गगेजवळ जे भागणे मागितले, तेच आपण मनांनी मागावे 'हे देवी गगे तू देवाची स्यामिनी आहेस हे भगवती, तुझे तम अत्यंत चंचल आहेत तू शकराच्या मस्तकावर विहार करणारी आहेस हे गगामाते, तुझ्या पात्र चरणकमळी माफी मति रिपर राहो '

* * *

२ नर्मदादेवी

नर्मदायै नमः प्रातर्नर्मदायै नमो निशि ।

नमोऽस्तु नर्मदे तुभ्य त्राहि मा विपसर्त ॥ (ऋ पितृ)

ऋग्वेदकालापासून नर्मदा नदीचे अस्तित्व मानवाना माहीत होते आणि यासाठीच तिचा उल्लेख आलेला आहे नर्मदा नदीला सकाळी नमस्कार असो, रात्री नमस्कार असो विप आणि सप यापासून तू आमचे सदैव रक्षण कर, असे मागणे ऋषींनी मागितले आहे

वाल्मिका रामायणामध्ये या नदीचे वर्णनपर श्लोक आहेत—

चलोपलनला पुण्या पश्चिमोदधिगामिनीम् ।

महिषै मुमृगे सिंहै शार्दूलक्ष्मजोत्तमे ॥

सारसेश्च सदा मत्तै कूजद्भि सुसमावृताम् ।

कुलदुमकृतोत्तसा चक्रवाकयुगस्तनीम् ॥ ६० ६०

भावार्थ असा की, पश्चिम सागराला जाऊन मिळणाऱ्या त्या पवित्र नर्मदा नदीचे उदक पाषाणावर आदळून क्षुब्ध होते अति उष्णतेने तत होऊन वृषाक्रांत झालेले महिष, हरिण, सिंह, व्याघ्र, अस्वले व महागज यांनी तिचे जलाशय क्षुब्ध करून टाकलेले असतात चक्रवाक, कारडव, हस, जलकुबुट आणि सदैव भक्त असलेले सारस पक्षी यांनी तिचा देह व्याप्त होतो प्रफुल्लित वृक्ष ही तिची कर्णभूषणे असून, चक्रवाक पक्षाची युगुले हे स्तन होत किनाऱ्या वरील भिस्तीण वाळवंटे हा कर्मिप्रदेश मानला, तर त्यावर विराजमान हाणारी हसपक्षी ही जणू मेगलाच शोभत असे तिच्या उदकावर उफाळलेला फेस हे

हे निर्मल वस्त्र परिधान केल्याप्रमाणे भासतो, तर प्रवाहात उगवणारी प्रफुल्लित कमले हे जणू नेत्रच शोभत असत. दोन्ही तीरांवर बहरलेल्या वृक्षांचे पुष्पपराग ही शरीराची उटी होती.

आद्य शंकराचार्यांनी जे नर्मदाष्टक रचले त्यामध्ये ते म्हणतात, 'हे माते नर्मदे, तुझे पाणी अत्यंत पवित्र आहे. खोल आहे. तसेच ते भरपूर आहे. त्या उदंड पाण्याच्या पुराने, संपूर्ण भूतलाचे पापच तू धुऊन टाकले आहेस. तुझ्या जलात भक्तिभावाने स्नान करणारांच्या आणि नमन करणारांच्या सर्व पातकांचा व संकटांचा तू नाश करतोस. महाभयंकर असा भूतलाचा प्रलयकाल ओढवला असताना, मृकंड ऋषींच्या पुत्राला आश्रय देणारी देवता तूच आहेस. हे नर्मदा-देवी, तुझे चरणकमलाला माझा नमस्कार असो.'

या नदीविषयी अशी रूपक कथा आहे की, नर्मदा ही अमरकंटक राजाची एकुलती एक रूपवती कन्या होय. वडिलानी शोण राजाबरोबर तिचा विवाह ठरविला, पण तो पूर्ण होण्यापूर्वीच पित्याचा मृत्यु झाला. मरणापूर्वी राजाने तिला सिंहासनावर बसवून आपले अधिकृत चारस नेमलेले होते. पितृ-विरहाचे दुःख रंभी झाल्यावर मायी पतीने तिजकडे विवाहाच्या निश्चितीसाठी अंगठी पाठविली आणि त्यामुळेच आपला दूत पाठवून विवाहतिथि निश्चित केली. विवाहापूर्वी आपले प्रेमचिन्ह देऊन आपली विधवा झाला नामक दासी तिने शोण राजाकडे पाठविली. दासी असली तरी तीही सुंदर होती. विवाह ठरला होता, तरी आजवर बधूवरांनी एकमेकांना प्रत्यक्ष पाहिलेले नसल्याने, शोण राजाला ती दासीच आपली नियुक्त बधू वाटली आणि तिचा स्वीकार करून त्याप्रमाणे तो वर्तन करू लागला. राजाची कृति दासीला उपकार व भाग्याची वाटल्याने, तिने आपले सत्य स्वरूप उघड केले नाही.

बरेच दिवस लोटले तरी दासी परत आली नाही व विवाहाची वेळ तर जवळ येत चालली, यास्तव नर्मदा स्वतः शोण राजाकडे गेल्यावर तिला वरील प्रकार समजला. दासी व भागी पति यांनी आपला विवाहघात केला, याबुळे ती संतप्त झाली आणि नदीचे रूप घेऊन वाहू लागली.

या नदीच्या आसमंतात उत्पन्ननामध्ये ज्या वस्तू आढळल्या आहेत, त्यावरून पुराणतत्त्ववेत्ते असा अंदाज देतात की, नदीचा प्रवाह सुमारे पाच लक्ष वर्षांपूर्वीचा असला पाहिजे.

भारतवर्षातील सात पवित्र नद्यांपैकी नर्मदा नदी एक आहे. 'नर्मदा-सदृशी लोके न गंगापि वरानने।' हे पार्वती, या जगात नर्मदेसारखी गंगा

नर्दादी पवित्र नदी. 'कलौ तु नर्मदा देवी कल्पवृक्षा जनार्तिहा' कल्पिगुप्त मानवाची दुःखे हरण करणारा जणू काय हा कल्पवृक्ष होय, असे पुराणकारांनी सांगितले आहे. ब्रह्मा विष्णु महेशादि देव, ग्ली राजगादि असुर, सनत्-धनवादि ऋषिमुनि, मनु, हरिश्चंद्र, रतिदेव, नृपश्रेष्ठ या सर्वोनी नर्मदेचा परिसर पुण्यमय करून ठेवलेला आहे. इतके या नदीचे अलौकिक महात्म्य भारतवर्षांमधील आहे.

चतसूर्यपरागेषु गच्छेत् योऽमरकंटकम् ।

अमराना देवास्ते पर्वतेऽमरकंटके ॥ (पद्मपुराण १५।७४)

अमरकंटक क्षेत्रामध्ये कोट्यवधि देवता वास करीत असल्याने चंद्र सूर्य-ग्रहणकालात त्या ठिकाणी स्नानविधि केल्यास अश्वमेध यज्ञ केल्याचे पुण्य पदरी पडून जन्ममरणाचा पेरा चुकविला जातो.

मध्यप्रदेशात अमरकंटक या नावाचा एक मोठा पर्वत आहे. हा पर्वत साधारणपणे ३५.०० फूट उंचीचा असून सगमरवरी दगडासाठी तो प्रसिद्ध आहे. या ठिकाणी एकूण अकरा प्रेक्षणीय स्थळे आहेत. त्यांमध्ये नर्मदा उगम, कपिलधारा धनधना, 'भीमाची पावले,' गोग नदीचा उगम, नर्मदादेवी मंदिर इत्यादिकांचा समावेश होतो. या ठिकाणी एकूण चौदा मंदिरे आहेत. चेदीशरीय राजा कर्णदेव ह्याने नर्मदादेवीचे पारच आर्यभट्ट असे मंदिर बांधले आहे. म्हणजेच पर्यायाने पूर्वाच्या मंदिराचा जीर्णोद्धारच केलेला आहे. नर्मदानदीचा उगम ज्या सरोवरानून दाखविला जातो, ते सरे उगमस्थान नसून, त्या सरोवराच्या मागे जे दुसरे एक बुजत चाललेले सरोवर आहे, ते सरे उगमस्थान होय. (Imperial Gazette II, Page, 271)

रेवा पुराणात या नदीच्या उत्पत्तीसंबंधी अशी कथा दिली आहे की, नर्मदा ही रुद्र अथवा शास्त्रापासून निघाली, यास्तव तिला रुद्रेक्षी अथवा शास्त्री अशी नावे मिळाली आहेत. या देवीच्या सौंदर्याला भुज्जन सागराने तिला मागणी घातली होती, परंतु तिने त्याची मागणी शिटफास्ली. काहींच्या मते या शास्त्रीचा विवाद अर्जाचा पुन शासन याच्यासोबत झालेला होता त्याच्यापासून तिला प्रसिद्ध या नावाचा एक पुन झाला होता आणि त्याने दैत्यांसोबत अनेक लढे दिलेले होते. भाषिकांची अशी श्रद्धा आहे की, सरस्वती नदीमध्ये स्नानविधि केला असता तीन दिवसात पापाचा विनाश होतो. त्याचप्रमाणे गगानदीत स्नानविधि केला असता एक दिवसात व यमुना नदीत केला असता सात दिवसांत पापाचा विनाश होतो. परंतु नर्मदानदीचे माहात्म्य एवढे मोठे की, तिच्या पाण्यात बेथळ एकदाच स्नान केल्यास सारी पापे धुज्जन निघतात. गंगेच्या

पाण्याचा पवित्रपणा मात्र शुद्ध सप्तमीला सवत् १९५१ साली समाप्त झाला असला तरी नर्मदेचे पावित्र्य मात्र जखड राहिलच राहील.

(कैरा जिल्हा गॅझेट, पृष्ठ ३६८.)

शक्राच्या देहापासून ही नदी निघाली, या गोष्टीला दुसऱ्या एका ठिकाणी पुराया मिळतो तो असा प्राचीन काळी राजा पुरुरवा आणि उर्वशी याचा सवध घट्ट्यावर राजाचा जो पापसंचय झाला, तो नाश करण्यासाठी राजाने अमरकटक पर्यंताने तप साधना करण्यास प्रारंभ केला त्याची अनेक वर्षांची खडतर तपश्चर्या पाहून शक्र त्याच्यावर प्रसन्न होऊन राजासमोर प्रकट झाले. राजाने आपल्या सर्व पापाची त्याच्याजवळ ऋतुली दिल्यावर पापक्षालनार्थ स्वर्गाच्या नर्मदा नदीला भूतलावर आणण्याची त्यानी विनंती केली शक्रानी त्याची ती विनंती मान्य करून दिव्य धारानी त्या प्रवाहाला अमरकटक येथे आणले. त्या नंतर ती पश्चिमेकडे वाहू लागली

(श्री त्रिविज्रम धर्माधिकारी, आकाशवाणी पुणे, ८।८।१९६२)

नर्मदा नदीचा प्रवाह ३५०० फूट उंचीवर उत्पन्न होऊन काही अंतर वाहता गेल्यानंतर तो प्रथम ८० फूट खोल खाली पडतो, नंतर रेवा सस्थानातून वाहता जाऊन मध्यप्रदेशात शिरतो पुढे मडला टेकड्यातून मार्ग काढीत काढीत रामनगरपर्यंतचा १५ मैलाचा प्रवास वडेकपारीतून करीत असतो जलपूरपासून हा प्रवाह पुढे गेला म्हणजे ९ मैलावर सगमरवरी खडकात तो प्रपाताचे स्वरूप धारण करतो या ठिकाणालाच भेडापाट असेही म्हणतात हा प्रपात ३० फूट उंचीचा आहे याच ठिकाणाला धुवाधार हे एक प्रसिद्ध नाव आहे हे स्थान प्रेक्षणीय असल्यामुळे प्रवासी ते पाहिल्याशिवाय कधीच राहत नाहीत धुवाधार या ठिकाणी प्रवाह खाली पडल्यावर तो पुढचे दोन मैलाचे अंतर पाठल्या शुभ्र सगमरवरी खडकातून कापून पुढे सातपुडा व विंध्यपर्वत यामधील सपाटीवर शिरतो खडकातून हा प्रवाह जात असता खाली व वाहूला असलेल्या शुभ्र खडकाच्या पार्श्वभूमीवर सुंदर व नयनहारी देगना दिसतो दोन पर्यंतसपाटीमधून सुमारे २०० मैल प्रवास केल्यानंतर हा प्रवाह होशंगाबाद, हडिया या शहरांपासून वाहता जाऊन, नंतर पुनरपि ४० फूट खाली पडून पुनास या गावी जातो त्यापुढे हा प्रवाह मन्देश्वर या पुराणप्रसिद्ध शहराजवळून पश्चिमेकडे सुमारे १६० मैल वाहता गेल्यानंतर सिंधुसागराला मिळतो

(होशंगाबाद जिल्हा, गॅझेट, पृष्ठ ३२९)

नर्मदा नदीला 'रेवा नदी' असेही दुसरे नाव आहे नदीचा प्रवाह खडकातून खेळतवागडत जात असल्याने तिला 'उत्पल कन्यका' असेही एक

नाव आहे अमरकटसाच्या ज्या भागात या नदीचा उगम झालेला आहे, त्या विवर्धित टेराडाला 'मोक्लपर्वत' असे म्हणतात. यास्तव काही वेळा तिला 'मोक्लसुता' या नावानेही संबोधिले जाते. नर्मदानदीच्या उगमस्थानापासून सुमारे दीड मैल अंतरावर वृक्षांच्या दाट राईमध्ये शोणनदाचा उगम होऊन तो प्रवाह पूर्वेकडे वाहात जातो. नदाच्या उगमस्थानाजवळ शोणेश्वर या नावाचे शहराचे एक मंदिर आहे. (कल्याण क्षेत्रजक, सन १९५७, पृष्ठ २३४)

वर म्हटल्याप्रमाणे या नदीचे सौंदर्य अनुभविण्यासाठी भेडाभ्राटानून हा प्रवाह मार्ग आक्रमित असताना एकदा तरी यात्रिकाने या प्रवाहानून नौसविहार करण्यास हवा. नदीतटाच्या दोन्ही बाजूचे तुटलेले उच्च बडे इतके जवळजवळचे वाटतात की, माकडे या टोकावरून लीलया उडी मारू शकतील. प्रवातानुळे तयार झालेल्या धुवाधार धबधब्याखाली लाल गणपति व शिवलिंगे तयार होतात. त्या स्थानाला भेट देणारा भक्त ती घरोघर पूजेसाठी नेतो हे ठिकाण नदीच्या उगमापासून सुमारे दोनशे मैल पश्चिमेला आहे.

सध्याचे महेश्वर शहर म्हणजेच पुराणकालीन महिष्मती नगरी होय. नर्मदा नदीच्या उत्तर तीरावर हे शहर वसलेले आहे. कार्तवीर्य या राजाचा पुत्र सहस्रार्जुन त्याची हे शहर राजधानी होती. असे सांगतात की, या राजाने ८५ सहस्र वर्षे राज्य केले. वऱ्हाडातील द्रुग जिल्ह्यात सहस्रपूर या नावाचे जमीनदारीचे एक मुख्य ठिकाण आहे. ते लाहोरा या शहराला दोन मैल लांबीच्या तलावाने जोडलेले आहे. हे गाव द्रुगपासून सुमारे ४७ मैल अंतरावर आहे. सहस्रार्जुन ह्या हयहय वशीय राजाची या ठिकाणी पुतळ्याच्या रूपाने स्मृति उभारलेली असून त्यावर ११८२ हा काल नोंदलेला आहे. तसेच राजा यशोराज व राणी लक्ष्मीदेवी यांची त्यावर नावे आहेत. (द्रुग जिल्हा गॅझेट, पृष्ठ १७५)

महेश्वर या गावी सहस्रार्जुन राजाची समाधि बांधलेली आहे. आद्य शंकराचार्यांनी भडणमिश्रावरून जो वादविवाद केला, तो याच ठिकाणी! या महेश्वरगावी मगळगौरी, भवानीमाता, स्वाहादेवी यांची स्थाने आहेत. अष्टोत्तर देवीपीठ यादीत या क्षेत्राचे नाव आढळते.

(कल्याण क्षेत्रजक १९५७, पृष्ठ २६४)

नर्मदादेवी ही कोणी स्वरूपवान युवती मानून तिच्यावर ऋषींनी उत्तम रूपक केलेले आढळते, ते असे. या देवीच्या सौंदर्याची ख्याती ऐकून शोणनद नावाच्या एका राजाने तिची भेट घेऊन तिला विवाहाची मागणी घालण्याचे ठरविले. देवीचे वास्तव्य त्याच्या नजीकच असल्यामुळे ही वार्ता तिच्या कानावर येताच ही भेट टाळण्यासाठी तिने पश्चिमेला प्रवासाला जावयाचे ठरविले.

तावडतोत्र वाऱ्याच्या वेगाने, मोठमोठ्या धनदाट जंगलातून आणि रडनातून उडव्या टाकीत व गर्जना करीत ती माग आक्रमण करू लागली तिच्या त्या गर्जण्याचा जावाज ऐकून महेश्वर येथील सहस्रार्जुन तिला वाचविण्यासाठी तावडतोत्र निघाला व मडला जिल्ह्यातील सहस्रार्जुन तीर्थाजवळ (ज्या ठिकाणी ती साठ फूट खाली उडी घेते) खाली उडी घेत असताना तिला वाचविण्याच्या उद्देशाने आपले सहस्र नाहु पसरून उभा राहिला हेतु असा की, तिची उडी आपल्या हातावर पडल्याने तिचा प्राण वाचता परंतु त्या मुदर चपळ कन्येला त्या राक्षसाकडे जाण्याचे नव्हते त्याचे उपकारही तिचा नको होते यासाठी त्याला चकारिण्याकरिता देवीने आपल्या घरीरानी लहान लहान सहस्रावधि रूपे बनविली आणि सहस्रार्जुनाच्या योगाच्या फर्मातून निसटून जाऊन तिने पोवारा केला देवीने आपल्या हातावर वागाण्याचा अभता ठेवल्याने तो राक्षस मात्र केवळ आपली बोटे चोळत असला ! ज्या ठिकाणी हा प्रकार घडला त्या ठिकाणी नदीचे पात्र सुमारे मैलभर तरी रुंद आहे. आनूबाजूला सुंदर वनश्री असून कपिलतीर्थ, चम्रतीर्थ इत्यादि प्रेक्षणीय स्थळे आहेत.

(मडला जिल्हा गॅझेट, पृष्ठ २५४)

हैहयवंशीय माहिष्मतीचा प्रतापी राजा कार्तवीर्य सहस्रार्जुन आणि भृगु मुलोटपत्र परशुराम यांचे युद्ध नर्मदा तटावरच झाले आणि त्या युद्धात सहस्रार्जुनाचा समूळ नाश झाला अशी कथा प्रचलित आहे की, सहस्रार्जुन राजा आपल्या राण्यासह एकदा नर्मदाजलामध्ये जलविहार करीत असताना लम्बाधिपति रावण तेथे आला आणि नदीचे पूजन करून आपल्या सहस्रावधी राक्षसगणासह पाण्यात स्नानासाठी उतरला सहाजिरच त्यामुळे नदीचा सध प्रवाह टवळला गेला आणि सहस्रार्जुनाच्या नौकाविहारात व्यत्यय आला यरच्या राजाने सहस्रार्जुनाचे आपल्या हजारो नाहूनी प्रवाह रोखून धरल्याने, रावणही सतप्त झाला व त्याने युद्धाला आव्हान दिले पराच काळ दोघांचे तुमळ युद्ध झाले आणि त्यामध्ये रावणाचा पराभव झाल्याने तो माघारा गेला आपली सरदारी झाली, रावण पळून गेला, या आनंदात सहस्रार्जुनाने प्रवाह सोडून दिला आणि ते साठलेले पाणी उचलून सहस्राधरांनी वाहू लागले पुढे या ठिकाणी सहस्रधारा तीर्थ स्थापन झाले

ज्या तळ्याजवळ या नदीचा उगम झाला त्या ठिकाणी नर्मदानदीचे मंदिर आहे देवीची मूर्ति अष्टभुजा स्वरूपाची असून तिला नमदादेवी असेच म्हणतात. पूर्वी या पर्वतार यात्रेनिमित्तची वस्ती होती म्हणूनच महाकवि कालिदासाने मेघदूत या आपल्या प्रसिद्ध काव्यामध्ये या स्थानाचा उल्लेख केलेला असावा या देवीने प्रकट होऊन आपल्या भक्ताना दर्शन दिल्याची उदाहरणे घडलेली आहेत. त्यापैकी एकदा न सत्यकथा आपण पाहू

कोळणीचा वेप धरिला । नावेच्या छिद्रा हात धरिला ।
कमरेपर्यंत वस्त्राला । भिजविले होतेंचि जळाने ॥

पाण्यात राहूनच कोळणीने ही नौका किनाऱ्यापर्यंत आणली. हे दृश्य सर्व जनसमुदायाने पाहिले. ही कोळीण कोण-कोठली याबद्दल विचारणुस करता तिने सांगितले, 'तुम्हांला माहित नाही ? ऐका,

मी ओंकार कोळ्याची कन्यका ।
माझे नाव नर्मदा ऐका ।
आम्हा परिपाठ आहे देखा ।
ओले वस्त्र नेसण्याचा ॥ '

याप्रमाणे नर्मदादेवीने महाराजांना साक्षात दर्शन दिले आणि त्यांची चुटती नाव किनाऱ्याला लावली. (श्रीगजानन विजय ग्रंथ, ले. दासगणू १९६१)

दुसरी ऐका एक इतिहासकालीन गोष्ट !

सन १८५७ च्या स्वातंत्र्ययुद्धामध्ये बुंदीकोटच्या राजाकडून खंडणी वसूल केल्यावर, रावसाहेब पेशवे आणि तात्यासाहेब टोपे हे दोघेजण दक्षिणेस यात्रयास निघाले. नर्मदा नदीजवळ जाले असता त्यांना आढळून आले की, पर्जन्यशृंष्टीमुळे नदीचे पात्र तुडुंब भरलेले असून उतार मिळणे शक्य नाही. अशा वेळी रावसाहेब पेशव्यांनी संकटपौर होण्यासाठी घोड्यावरून खाली उतरून नर्मदानदीला साष्टांग नमस्कार घातला. तिला हळदीमुंकु वाहिले. भरजरी शाहू च खण मोठ्या भानिभावाने अर्पण करून त्यांनी तिला साकडे घातून म्हटले, 'गंगावाई, तूच जाता रस्ता दाखवशील तर उपाय आहे.' तिला पुनरपि नमस्कार करून त्यांनी आपला घोडा भरवाव वेगाने तितक्याच भरवाव घोड्याच्या प्रवाहात घातला. त्याच्यामागोमाग तात्या टोपे, जळना राममाऊ वगैरे सरदारांनीही वेलागळणुने उडत्या धेतल्या. नदी पार करून नंतर ते एका मोठ्या संकटातून मुक्त झाले.

(वसईनर गोडसे भटजीकृत वृत्तर)

नर्मदा परिक्रमा— परिक्रमा म्हणजे प्रदक्षिणा होय. या नदीची परिक्रमा अतिशय पुण्यकारक मानतात. परिक्रमा करणाराने नदीचा प्रवाह कोठेही ओलांडायचा नाही, हा नियम पाळावा लागतो. यासाठी परिक्रमेचा क्रम असा की, नदीच्या उगमस्थानापासून सुरुवात करून, भडोच येथील नुगापर्यंत एका किनाऱ्याने जायचाच आणि तसेच परत उगमाकडे येऊन मग दुसऱ्या किनाऱ्याने नुगापर्यंत जाऊन उगमस्थानी समाप्ति करायची. प्रतिदिनी नर्मदा जल प्राशन

रामानंद बीडकर महाराज या नावाने एक साधुपुरुष महाराष्ट्रात होऊन गेले, पुणे शहरी नारायण पेठेत त्याचा एक मठ अगून, अगूनही बराचसा त्याचा शिष्यगण आहे. हे महाराज एरंडा नर्मदा नदीच्या दिशेने जात असता वाट चुकून एका घनदाट अरण्यात शिरले आणि तीन दिवसपर्यंत रानाननात जन्माग्निना भटकत राहिले. शेवटी शक्तिशील होऊन एका वृक्षाग्याली उसले असता गौळणरूपाने नर्मदादेवी तेथे येऊन तिने महाराजाना दूध पिण्यास दिले. त्यानंतर तिने त्यांना नर्मदानदीकडे जाण्याचा मार्ग दाखविला. महाराजांची यांना पुरी शान्खावर ॐकारेश्वर येथे यांना पूर्तीसाठी त्यांना सहस्रभोजन घालण्याची इच्छा झाली. परंतु हायरे दुर्दैवा ! शिधासासुग्री प्रिक्त धेण्यासाठीही त्यांच्याजवळ तेवढा द्रव्यसचय नव्हता. अशा वेळी नर्मदादेवीने प्रसन्न स्वरूपात त्यांना दर्शन देऊन त्यांना एक रत्नजडित कणणी अर्पण केले, ते कणण विकून महाराजांनी सहस्रभोजन घातले. ही आख्यायिका नव्हे अथवा दत्तकथा नव्हे. स्वतः महाराजांनीच आपले हे अनुभव लिहून ठेवलेले आहेत. देवस्वरूप सत्पुरुषाचे हे स्वानुभवा आपण तरी सोटे कसे मानावेत !

बऱ्याच प्रातातील शेंगावचे गजानन महाराज हे तर सुप्रसिद्धच आहेत. एकदा त्याचे शिष्य मार्तेड पाटील, बसटलाल मारति, चंद्रमान, यजरगलाल इत्यादींनी महाराजाना जामह करकरून ऑफरमाघता या क्षेत्री स्नानास नेले. तत्पूर्वी महाराज त्यांना म्हणाले, 'अरे वेड्यानो, शेंगावीच विहिरीत नर्मदाजळ आहे. त्यात आघोळ केली तरी पुरे ! त्या क्षेत्री जाण्यासच पाहिजे असे नव्हे.' परंतु त्या शिष्यांनी हे ऐकले नाही. त्यांनी हट्टच धरला. अखेर महाराजाना ऑफर माघाता येथे नेलेच. नागेंत बसून प्रवाह ओलाडित असता, कशी कोण जण, त्याची नाव एका खडकावर आपटून तत्काळ नावेच्या तळाला भोक पडले. पाणी नागेंत शिरू लागताच सर्वांची गाळण उडाली. नागेंतील नावाड्यानी पटापट खाली उडत्या मारल्या. परंतु इतरांना पोहता येत नसल्याने ते नागेंतच बसून राहिले. महाराज डगमगले नाहीत, ते तसेच शांत चित्ताने नावेत आसन घालून बसले. भयभीत झालेल्या शिष्यांनी महाराजाना विनविले, 'महाराज, आम्ही चुकलो. जाम्हाला क्षमा करा. आता या सकटामून फक्त तुम्हीच आम्हाला वाचवू शकाल.' महाराजांनी हात जोडले आणि नर्मदादेवीची आळवणी केली,

नर्मदे मंगले देवी । रेवे अशुभनाशिनी ।

मंतु क्षमा करी याची । दयाळू होऊनि मनीं ॥

आणि काय सांगावे ? एवढ्यात नवल घटले. नर्मदादेवी कोळणीच्या रूपाने तेथे आली. नावेच्या खाली जाऊन ते पडलेले छिद्र तिने आपल्या हाताने बंद केले. त्यामुळे नावेत पाणी येण्याचे बंद झाले.

कोळणीचा वेप धरिला । नावेच्या छिद्रा हात धरिला ।
ऊमरेपर्यंत वस्त्राला । भिजावले होतेचि जळाने ॥

पाण्यात राहूनच कोळणीने ही नौका किनाऱ्यापर्यंत आणली हे दृश्य सग-
जनसमुदायाने पाहिले ही कोळणी कोण कोठली थापडल विचारपस करता तिने
सांगितले, ' तुम्हाला माहिती नाही ? ऐना,

मी ओंकार कोळ्याची कन्यका ।
माझे नाव नर्मदा एका ।
आम्हा परिपाठ आहे देखा ।
ओले वस्त्र नेसण्याचा ॥ '

याप्रमाणे नर्मदादेवीने महाराजाना साक्षात दर्शन दिले आणि त्याची
बुडती नाव किनाऱ्याला लावली (श्रीगजानन विजय ग्रंथ, ले दासगणू १९६१)

दुसरी ऐना एका इतिहासकालीन गोष्ट ।

सन १८५७ च्या स्वातंत्र्ययुद्धामध्ये बुंदीकोटच्या राजाकडून सडणी
चमूल केन्वार, रायसाहेब पेगवे आणि तात्यासाहेब टोपे हे दोघेजण दक्षिणेस
यात्रास निघाले नर्मदा नदीजवळ आल्या असता त्यांना आढळून आले की,
पर्जन्यवृष्टीमुळे नदीचे पात्र तुडून भरलले असून उतार मिळणे शक्य नाही
अशा वेळी रायसाहेब पगव्यांनी सरूपोर होण्यासाठी घोड्यावरून नागी उतरून
नर्मदानदीला सात्राग नमस्कार घातला तिला हळदीरुक्ता राहिले भरजरी शास्त्र
च खण माठव्या भानिभात्राने अर्पण करून त्यांना तिला साकट घालून म्हणले,
' गंगासाई, तूच जाता रस्ता दागण्यातील तर उपाय आहे ' तिला पुनरपि
नमस्कार करून त्यांनी आपला धान्य भरघाव वेगाने तितक्याच भरघाव
घावणाऱ्या प्रवाहात घातला त्याच्यामागोमाग ताच्या टोपे, जळना रामभाऊ वगैरे
सरदारानाही घेलाशकपणे उन्हाऱ्या नद्या नदी पार करून नंतर ते एका मोठ्या
सकटातून मुक्त झाले

(वसईकर गोडसे भक्तीवृत्त ग्रंथ)

नर्मदा परिक्रमा— परिक्रमा म्हणजे प्रदक्षिणा होय या नदीची परिक्रमा
अतिथय पुण्यकारक मानतात परिक्रमा करणाराने नदाचा प्रवाह कोठेहा
ओलांडायचा नाही, हा नियम पाळायला लागतो यासाठी परिक्रमचा क्रम जसा
की, नदीच्या उगमस्थानापासून मुण्यात करून भंडाच येथाला मुण्यापर्यंत एका
किनाऱ्याने वापराय आणि तसेच परत उगमाकडे येऊन मग दुसऱ्या किनाऱ्याने
मुस्यापर्यंत जाऊन उगमस्थानी समाप्ति करायचा प्रतिदिनी नर्मदा जल प्राशन

करून, परिसरातील एखाद्या देवाच्यात मुक्काम मरावयाचा मार्ग क्रमांत असता नर्मदास्तोत्रे अगर मरुवाचा प्ररिचित नर्मदाष्टक म्हणत राहावयाचे प्रदक्षिणा करणाराला प्रत्यही डोंगर पहाट उलघावे लागतात दऱ्या काटेकुटे पार करावे लागतात, घनदाट जंगलातून वाट शोधायी लागते काहा वेळा वन्य जमाती यात्रेकरूनना टाकाडतात, त्यांना तोंड द्यावे लागते अशा अनंत अडचणीतून परिप्रमा हात असल्यान व नर्मदादेवीची सेवा घडत असल्याने ती पुण्यकारक मानलेली जाहे

‘ ॐ ह्रीं श्रीं नमदायै नमः । ’ या मनाने सर्पत्रिप उतरते

* * *

३ कावेरी देवी

या महानदीचा उत्पत्ति-कथा स्कंद पुराणात सांगतली आहे ती अशी की, श्रीविष्णून एक म्न्या ब्रह्मदेवाला तिला पुढे कवर नावाचा एक ऋषि ब्रह्मगिरी पर्वतावर अपत्यप्राप्तीसाठी तप करू लागला आणि ब्रह्मदेव सतुष्ट झाल्यावर, त्यानी ती मुलगा (लोपामुद्रा) त्या ऋषीला दिली पण पुढे ती कवेर कथा म्हणने कावेरी या नावाने ओळखली जाऊ लागली परंतु या मुलीला आपला देह परोपकारार्थ सच्च ब्हावा जसे जात असल्याने तिने तपश्चर्या करून, देवांमून वर मागून घेतला की, ‘ इच्छा होईल तेव्हा नदीरूप तिला मिळावे ’

पुढे एक दिवस जगरूक ऋष पत्नी त्या पर्वतावर आले असता कावेरीचे अप्रतिम लक्षण पाहून त्यानी तिला विवाहाचा मागणा घातली एका जटीवर विवाह करण्याचे तिने मान्य केले ता अज अशी की, ‘ एक क्षणही मुर्तीनी तिला विसरता कामा नये ’ याप्रमाणे त्याचे वैवाहिक आयुष्य मुरताने चालले असताना एकदा अगस्त्याना प्रवासाला जाणे भाग पडले पत्नीचे स्मरणकार्य शिष्यवगावर सापडून, ते आश्रम सोडून निघून गेले कावेरीने ही संधी साधली व उरलेले आयुष्य परापरारागता व्यतित ब्हावे म्हणून तिने नदीरूप धारण करून वाहू लागली

आपले काम आगेपुन ऋषि परत आल्यावर व त्यांना हा वृत्तात समजल्यावर झालेल्या प्रकारानुदल पार विषाद वाटला पुढा पूर्वरूप घेऊन सत्तार करण्यासाठी येण्यावदल त्यांना कावेरीची प्रार्थना केला असता, तिलाही त्याची दया आली कावेरीने आपली दोन रूपे उतरिली एक रूपान बाह्य राहिली आणि दुसऱ्या रूपान लोपामुद्रा म्हणून ऋषीजवळ राहू लागला

कूर्ग प्रातातील ब्रह्मगिरी पर्वतावर ब्रह्मकुंड तीर्थातून हिचा उगम होतो हे उगमस्थान सनद्रमपाटीपासून ४६७६ फूट उंच असून याला कावेरीद्वार म्हटले

जाते. नदी अतिशय खडकाळ भागातून वाहत जात असताना वाटेत कारवीवे, कादानुसुर, कन्ना होले, मुडुरामुडी, चिक्क होले व सुवर्णवती या नद्या मिळतात. तामीळनाडू, म्हैसूर, कोडंबूर, तिरुचिरापल्ली या भागातून ४७५ मैल वाहत जाऊन, ती नागापट्टणजवळ समुद्राला मिळते.

या नदीला भारतामधील दक्षिणगंगा असे पुराणातरी नाव आहे. याचे कारण गंगेप्रमाणे हिची उत्पत्ति पवित्र क्षेत्रातून झालेली तर आहेच, पण हिच्या किनाऱ्यावर श्रीरंगपट्टण, श्रीरंगम्, कुंभकोणम्, तंजाऊर, तिरुवैय्यार, कावेरीपट्टणम् अशी पवित्र क्षेत्रे आहेत. भक्तिभावाने यात्रा करणारे या सर्व क्षेत्रांना भेटी देतात.

तूळ राशीत जेव्हा सूर्य येतो, तेव्हा कावेरी नदीच्या मुखाजवळ मोठा मेळा भरतो. यात्रेकरू तेथील ब्रह्मकुंडात स्नान करून कावेरी देवीचे दर्शन घेतात. कोडगू ही आदिवासी जमात मुख्यत्वे येथे स्नानाला येते. तूळ संक्रमणकाळी गंगानदी गुप्त रूपाने या उगमाच्या ठिकाणी वास करते आणि भक्तजनानी तेथे टांगलेली पापकर्म स्वतःच्या शिरावर घेऊन कावेरी क्षेत्र पूर्ववत निर्मळ करते, अशी श्रद्धावान लोकांची भावना आहे.

शिल्पाधिकाराम् या महाकाव्यात कोवलनूच्या मुखाने कवि कावेरीला विहितो, चंद्रासारग्ना छत्रधारी आणि माळांनी मुशोभित असा चोळराजा आपला शम्भनदंड उन्नत करून उत्तरेला गेला. तुला सोडून तो गंगेत पिहार करू लागला, तरी तू त्याच्यावर रुसत नाहीस अथवा रागवत नाहीस, याला काय म्हणावे ? पण मला माहीत आहे की, चक्षुलीन गृहस्वामिनी परस्त्रीविपरीत आपल्या मनात कधीही किल्मिष, दुजाभाव निर्माण होऊ देत नाहीत. आपला पति परस्त्रीजवळ बोलला, विहार केला तरी त्यांना पापवासनेची शंकाही येत नाही. यास्तव कावेरी, तुझा विजय असो.

शिवसमुद्रम् येथील कावेरी नदीचा धबधबा, जगातील एक सुंदर प्रपात समजला जातो. जोग प्रपात येथे जसे पाच प्रवाह निरनिराळ्या स्थानांतून खाली पडतात आणि पाहणाराला अपूर्व दृश्य दाखवितात, (लेखकाने हे प्रत्यक्ष अनुभवले आहे) तसे या ठिकाणी दोन प्रवाह खाली पडतात. पश्चिमेकडील ओघाला गंगाचुकी आणि पूर्वेकडील ओघाला भारचुकी असे म्हणतात. आधुनिक विज्ञान-युगात या प्रपातांचा उपयोग वीजनिर्मितीसाठी करून घेतला आहे, हे योग्यच आहे. (भा. सं. को. २/३०८).

गंगा, यमुना इत्यादि नद्यांच्या उगमस्थानी ज्याप्रमाणे त्या त्या देवतांच्या मूर्ति स्थापन केलेल्या आढळतात, त्याप्रमाणे इतर अनेक नद्यांच्या उगमापाशी

त्या त्या देवतांच्या मूर्ति स्थापन केलेल्या आढळतात. दक्षिण भारतामध्ये कावेरी नदी प्रमुख मानली जाते. कावेरीच्या उगमस्थानीच तिची मूर्ति वसविली आहे.

तामीळ भाषेत या नदीला पोन्नी म्हणजे सुवर्णाची नदी असे म्हटले जाते. कावेरी नदीच्या किनाऱ्यावर अनेक ठिकाणी सुवर्णाची माती आढळते. यामुळे तिच्या आसमतातील प्रदेशात सोन्याच्या खाणी आहेत. या नदीच्या उत्पत्तीसंबंधी अशी कथा सांगितली जाते, एकदा इंद्रदेवाने शंकराना विनविल्यावरून शंकरानी ब्रह्मपुत्रा नदीचा स्रोत अगस्तीमुनींच्या कमंडलूमध्ये सोडून नंतर त्यांना सह्याद्रि पर्वताकडे पाठविले. ती गंगा घेऊन अगस्तीकडे सह्याद्रि पर्वताच्या दक्षिण टोकावरील ब्रह्मकपाल या ठिकाणी आले. तेथे येताच एका कावळ्याच्या धक्क्याने तो कमंडलू खाली लवडला. त्या वेळी त्या पाण्याने तेथे एक तलाव तयार झाला. त्या तलावानून जो प्रवाह बाहेर वाहू लागला तीच ही कावेरी नदी होय. या प्रवाहालाच पुढे हेमा व कनका या दोन सुवर्णार्थी उपनद्या मिळतात. उगमस्थानीच कावेरी देवीचे मंदिर आहे. देवीची मूर्ति अप्रतिम असून भावग महिन्यात या ठिकाणी यात्रा भरते. हीच नदी म्हैसूरजवळून वाहात जात असताना त्या ठिकाणी 'कृष्णराज सागर' या नावाचा मोठा तलाव आहे. त्या ठिकाणी एका मंदिरात कावेरी देवीची मूर्ति स्थापन केलेली आहे. या मूर्तीचे वैशिष्ट्य असे की, मूर्तीच्या उजव्या हातातून पाण्याचा स्रोत अखंडपणे वाहत आहे असे दृश्य सजविलेले आहे.

(श्री. शंभुराज देवळे, गोकुळ मासिक, पुणे, जानेवारी ६१)

महाराष्ट्रात चंद्रकेसवर येथे गोदावरी नदीच्या उगमाची अशाच कथा प्रसिद्ध आहे. गौतम ऋषींची गोहत्या पातकापासून सुटका करण्यासाठी ही गोदावरी नदी शंकराच्या कृपेने या ठिकाणी अवतरली. ब्रह्मगिरी पर्वतावर शंकरानी आपल्या जटा जोराने आपटल्या आणि आपल्या मस्तकावरील गंगा खाली झटकली. तीच पुढे प्रवाहरूपाने एकदोन वेळा गुप्त होऊन पुन्हा प्रकट रूपाने वाहू लागली. मी स्वतः ब्रह्मगिरीवरील शंकरानी जटा आपटल्याचे ठिकाण पाहिलेले आहे. साधारण वीस फूट लांबीच्या खडकातच जटा कोरलेल्या दिसतात. सुमारे पांचसहा फूट खोल खड्डा आहे, यामध्ये पावसाळ्यात पाणी साचते. कदाचित हेच पाणी डोंगरातील खडकाच्या थरातून शिरून कुंडल्या ठिकाणी गायमुग्यातून पडत असावे. म्हणून त्याचा शंकराबरोबर संबंध लावलेला असावा. गायमुग्याजवळ गोदावरी देवीची मूर्ति वसविलेली आहे.

अद्या प्रमारे सिंधु, ब्रह्मपुत्रा, गंडकी, चर्मण्वती, शरयू, कृष्णा इत्यादि जलदेवतांची माहिती देता येईल. परंतु स्थलामात्री इच्छा असूनही ती देता येत

नाही जलदेवताचे अस्तित्व दर्शविण्यात आणि त्याचे महत्त्व पटविण्यास एवढी उदाहरणे पुरेशी व्हावीत.

४. आसरा

आसरा किंवा अप्सरा या नावाच्या जलदेवतांचा एक प्रकार आहे. तरुण मुली अथवा एरुदोन मुले झालेल्या स्त्रिया यांनी काही कारणाने जर पाण्यात जीन दिला, तर त्याचे आत्मे या स्वरूपात भूतलावर पुन्हा वापरतात. तसेच एखादी स्त्री बाळतपणाच्या काळामध्ये मृत्यु पावली तर ती पुन्हा या योनीमध्ये वापरते. याचाच अर्थ असा की, ही योनी पिशाच्च स्वरूपाची आहे. याचे वास्तव्य नेहमी पाण्याच्या ठिकाणी म्हणजे विहिरी, तळी इत्यादि ठिकाणी असल्याने त्यांना काही ठिकाणी जलदेवता मानलेले आहे.

या अप्सरा नेहमी साताच्या सव्येने वावरतात, आणि सातीच्या सातजिणी एकदम एखाद्या साजरावर झडप घालतात, म्हणून यांना सातआसरा असे मानले जाते. याचे सावज म्हणजे कमजुवत अथवा मृदुमनाची माणसे ही होत. यामुळेच स्त्रिया अथवा लहान मुले यांनाच त्याची जास्त वाधा होते. पुरुषांना याच्यापासून विशेष त्रास होत नाही याची वस्ती जशी जलसचयाच्या ठिकाणी असते, तशीच ती तीन रस्ते अथवा तीन पायवाटा जेथे एकत्र मिळतात अशा ठिकाणीही असते. या सदर्भात वाचकानी एन गोष्ट ध्यानात घ्यावी की, इतरत्र सप्तमातृकांचे जे विवरण आले आहे, त्यांच्याशी या सात आसऱ्यांचा कोणताही संबंध नाही. लढाईतील वीराला जे मरण प्राप्त होते, त्याप्रमाणे या आसराचे स्वरूप असते असे मानतात. ही पिशाचे परदेष्टी असून त्यांना चंद्रदेवते-प्रमाणे वागवायचे असल्याने त्यांना त्या देवतेच्या मैत्रिणी समजले जाते. त्या लहान मुलानाही पठाडतात. त्यामुळे अवसे पौर्णिमेच्या त्याच्या फिरण्याच्या दिवशी लहान मुलाना तिन्हीसाजेच्या वेळी अथवा रात्री बाहेर पाठवू नये.

या आसराचे स्वरूप फार विचित्र असते. त्याचे चेहरे पादरे फटफटीत असून त्याचे हात लावच लाव व पावडर लावल्याप्रमाणे पादरेशुभ्र असतात. त्याचे डोळ्याच्या भुवया सोनेरी छटा असलेल्या असतात. त्यांच्या अगावर राण्यासारखे मौन्यवान वस्त्र असते, त्या कधी अतिशय उच्च तर कधी लहान अशा स्वरूपात प्रकट होतात, तर कधीकधी त्या जुन्या माजराच्या स्वरूपातही दृग्गोचर होतात. तात्पर्य, तो जीवात्मा वाटेल ते रूप धारण करू शकतो. त्याची मूलप्रश्रुति मात्र मानवाला त्रास देण्याची असते.

कित्येकदा त्यांची वस्ती तिठ्यावर अगर चव्हाट्यावर असते. यास्तव त्यांचे देणे घावयाचे झाल्यास अगर त्यांचे सांत्वनपर उपाय करावयाचा असल्यास तो या ठिकाणी केला जातो. काही वेळा त्यांना पाकोळीच्या आकाराच्या भाकरी अर्पण केल्या जातात. एखाद्या मुलीच्या अंगावर त्यांनी झडप घातली म्हणजे ती मुलगी विचित्र वर्तणूक करते, त्यावरूनच तिला भूतवाधा झाली असली, अथवा आसरांनी पछाडले असावे, असे समजले जाते. ही पीडा टाळण्यासाठी मांत्रिका-कडून उपाय करावा लागतो. तो काही मंत्र म्हणून त्यांचा ठावठिकाणा काढून घेतो. त्याचे काय मागणे आहे ते विचारून घेऊन त्याप्रमाणे उपाययोजना करते. कित्येकदा मनुष्याला पछाडलेल्या या आसरांची पाठवणी करताना हिरवे कपडे, हळद-कुंकू, हिरव्या वांगड्या, शिजविलेले अथवा हिरवे अन्न त्यांना दिले जाते. काही वेळा नारळ अथवा कोंबडे-यकरोही दिले जाते. काही जागा अशा असतात की, या आसरांनी कोणाला त्रास देऊ नये म्हणून त्यांचे वार्षिक देणे ठराविक दिवशी त्या जागी ठेवले जाते.

पाण्यात बुडून मेलेल्या स्त्रीचा जीवात्मा 'हडळ' या नावाने भूतलावर वावरत असतो. ती पिवळे वस्त्र परिधान करते, केशपाशा भोकळ्या सोडते. तिच्या शरीराचा पुढील भाग चांगला जाडजूड तर मागचा भाग खूपच कृश असतो. ती जेव्हा एखाद्या स्त्रीला पछाडते तेव्हा ती स्त्री आपले दारीर एकसारखे घुसवून काढते आणि मोठमोठ्याने ओरडते.

भारताच्या सर्व भागांत या जलदेवता आढळतात व त्या मानल्या जातात. गुजरात प्रांती यांना 'शंखिणी' असे म्हणतात. या शंखिणी तळ्याच्या काठी आढळतात. म्हैसूर भागात यांना अक्कागारू, मद्रासकडे आसकनिकल, पंजाब भागात जलपरी, पंजाबच्या सपाट प्रदेशांत योगिनी अथवा जोगिनी असे म्हणतात. विहिरी, तळी, अथवा पाणवटे या ठिकाणी त्यांची वस्ती, असल्याने त्यांना जलयोगिनी असेही म्हणतात. (जेम्स धर्मकोश, पृष्ठ ७१८)

दक्षिण भारतामध्ये यांना काही ठिकाणी ग्रामदेवता मानतात. या कुमारिका असून तळ्याचे रक्षण करतात. तळी किंवा जलाशय यांना जेथे भेगा पडण्याचा संभव असतो, तेथे यांच्या मूर्ति बसवितात. जेथे मूर्ति नसतात, त्या ठिकाणी सर्वजणी जमून भांडण करतात व त्यामुळे भेगा पडतात अशी त्यांची समजूत आहे. संक्रांच्या वेळी यांतील एकाही देवता दारोदार हिंडून पुराच्या पाण्याची धोक्याची सूचना गावकऱ्यांना देते अथवा अन्य मार्गाने सुचविते. मानवाला त्यांच्या या सद्व्याकारी गुणामुळेही त्यांची पूजा केली जाते.

(डिसेंबर १९६७ मधील कोयनानगर मूकपात्रांवर याचा सवध जाडण इष्ट ठरेल काय ? तेथे या मूर्ति वसविणे योग्य होईल काय ?)

रात्री ठिकाणी अशी चाल आहे की, गाय अगर म्हैस व्याली म्हणजे पहिल्या तीन दिवसांचे दूध या देवताना अर्पण करण्यात येते कारण तसे न वल्यास दुभते जनावर लवकर आटून जाईल ही भीती असते

महाराष्ट्र ज्ञानमोक्षमराच्या भते आसरा हा अप्सरा या शब्दाचा अपभ्रंश जाणू शर्गामध्ये निवास करणाऱ्या ज्या स्त्रिया त्या अप्सरा होत उर्वशी, रमा, मेनका इत्यादि अनेक अप्सरांची नावे वाचनाच्या वाचनात असतीलच उर्वशी ही तर बसिप्रमुनाची माता होय अथर्ववेदामध्ये यासमधी अविक्र माहिती मिळू शकेल विद्वान् गवर्वांमार्ग तत्त्वा सवध दाखविलेला आहे ऋग्वेदोत्तर काळात भूलोक न विशेषत त्यातील वृक्ष हे देखील त्याच्या संचारक्षेत्रामध्ये अंतर्भूत केलेले आहेत न्यमार्ग व अश्वत्थ या वृक्षावर त्याचा निवास असतो त्याचप्रमाणे औदुंबर व प्लव या वृक्षावर असतो

या देवता जलामध्य राहतात भूलोकावर येऊन निमिषार्धात त्या परतही जातात त्यांनी मानव वस्तीमध्ये न राहता एखाद्या नदीतटी अथवा जल संचयनाची जाऊन वास करावा अशी वेदामध्ये त्यांना प्रार्थना केलेली आहे म्हणूनच त्यांना आपला निवास जलसंचयाच्या ठिकाणी अगर सागरामध्ये वग्नराजाच्या महालात करावा अशी त्यांना आज्ञा आहे त्याच्यात मानवाना वेग लागण्याचे सामर्थ्य आहे यास्तव त्याच्यावर मनप्रयोग, जादुटोणा करता येतो त्या रूपाची त्या माणसावर प्रेमही करतात आणि यात्रावृत्तीत मेनका, उर्वशी यांची उदाहरणे प्रसिद्धच आहेत हडळ, चाकीन, लाव, नवलाई, चडलाई, चुने ही भूतयोनी म्हणजे या आसराचाच प्रकार होय

जलदेवता हा शब्द द्वयर्थी वापरला जाता रगा यमुनासारख्या नद्यांना जलदेवता म्हणतात आणि पाण्यात सदैव वस्ती करून त्या ठिकाणी येणाऱ्या एकाचदाहूनट्या माणसावर हल्ला करून त्याच्यावर सकट परंपरा कोसळली असे सांगणाऱ्या, अप्सरा अथवा आसरा याही जलदेवता होत याची सख्या सात अश्विनाने यांना ' साती असरा ' असेही म्हणतात जलामध्य विहार करणाऱ्या त्या अप्सरा असा, अर्थ आहे अमर कोशामध्ये अप्सराची सख्या

धृताची मेनका रमा उर्वशी च तिलोत्तमा ।

मुकेशी मनुषोपाद्या कथ्यन्तेऽप्सरसो दुधै ॥

सात आसराची नावे जी प्रचलित आहेत, ती जलचराच्या नावावरूनच आलेली दिसतात. मत्स्यी, कूर्मी, कर्कटी, दर्दुरी, जतुपी, सोमपा आणि मकरी अशी आहेत. महाराष्ट्रात काही भागात त्यांना माऊल्या असेही म्हणतात. दक्षिण भारता-मधील सात आसरांना एक भाऊही असतो. अम्सरा व आसरा याच्या नावात हा मूळ फरक आहे.

गोंड वाङ्मयात याच्या उत्पत्तीविषयी एक रम्य कथा आहे. गोंड त्यांना दौगन गुरुच्या कन्या मानतात. त्याचा उगम पित्याच्या हातावरील फोडापासून झाला. पित्याचे या मुलीवर अतिशय प्रेम होते. सूर्यदेवाच्या त्या नजरेस पडू नयेत म्हणून तो त्यांना लपवून ठेवी. पण एक दिवस पवनदेवाची नजर या समुंदरिया कन्यावर गेली आणि त्यांच्या सौंदर्याने तो मोहित झाला. कन्याही त्याच्यावर आसक्त झाल्या. दौगन गुरूला हे समजताच त्याने पवनदेवाला हाकळून देऊन आपल्या कन्यारत्नांना कोडून ठेविले. पण पुढे पवनदेवाने महादेवाला प्रसन्न करून त्यांच्या मध्यस्थीने दौगन गुरुच्या कन्या हस्तगत करून पळवून नेऊन विवाह केला. त्या वेळेपासून वरुण देवाबरोबर त्या समुद्रात राहू लागल्या.

या देवताचे प्रतीक म्हणून सात दगड शेंदुरचर्चित करून त्यांची पूजा केली जाते. (लौकिक दंतकथा. नवभारत, नोव्हेंबर १९५९, ले. दुर्गा भागवत)

या देवतासंबंधी प्रचलित रूढि अशी की, घरात देवी आल्या, गोवर आला म्हणजे तो देवतेचा कोण समजून, वाजतगाजत, घटाची मिरवणूक पाणघड्यावर अथवा समुद्रावर नेऊन विसर्जन करावयाची. गुरुवार दिनांक २ मार्च १९६७ रोजी लेखक आपल्या राहत्या घरी तिसऱ्या मजल्यावर उभा राहून उगवत्या सूर्यकि्र्याची शोभा पाहत असताना, 'देवी चोळवणाची' एक मिरवणूक रस्त्याने चाललेली पाहिली. ढोलकी वाजत होती. एका मुद्दामिनीच्या मस्तकावर उदककुंभ-नारळ होता आणि दुसरा एक पीतवस्त्र नेसलेली महिला, अंगात देवीचा संचार झालेल्या स्थितीत नाचत चालली होती. गायक गाणे म्हणत होते, 'सात आसरा रयांत बैसल्या ! आम्हां सांगाती घराला चालल्या ॥' लेखक गावच्या पंचायतीचा समासद असताना घरासमोर, सर्वांच्या उपयोगासाठी एक सार्वजनिक पाण्याचा नळ त्याने मंजूर करून घेतलेला होता व अद्यापही अनेकजण तेथे पाणी घेतात. मिरवणूक चालली असताना, दहान्याच बायका तेथे उभ्या होत्या. त्यांपैकी एक एकाश्की हातवारे करून नाचू लागली आणि मिरवणुकीच्या रोखाने निघाली. ढोलकीच्या आवाजावर ती नाचत होती. शेवटी मिरवणुकीजवळ आल्यावर, कलघवाल्या बाईने तिला कुंकू लावले, फुले उधळली, त्यांतील थोडेने पाणी तिच्या अंगावर छिपडले, तेव्हा ती परत नळाजवळ आली व घाटकन अंग ग्वाली

सडीवर टाकून दिले. इतर बायकांनी तिच्या तोंडावर पाणी शिंपडले आणि हळूहळू ती सावध झाली व पाणी भरू लागली.

ही घटना सांगण्याचे प्रयोजन असे की, देवीचे वारे अंगावर खरोखरच येते का काही भौद्विगिरी आहे, हे समजून यावे. साधारणपणे कोणतीही कुलीन स्त्री, आपले पाणी भरण्याचे काम सोडून, अंगविशेष करीत रस्त्याने नाचणार नाही. देवीला नमस्कार केल्यावर, आदरभाव अर्पण केल्यावर, परतल्यानंतर खाली दगडावर पडणार नाही. ही घटना घडविण्यास तिला कोणीही प्रवृत्त केलेले नव्हते, उत्स्फूर्त होती. तिचा कोणताही त्यापासून लाम झालेला नाही. श्रद्धावान माणसे यामध्ये देवीचा छायाकार-संचारच पाहातात. मग इतरांना काहीही वाटो. अशा लहानसहान प्रत्यही घडणाऱ्या घटनांमध्ये जर अर्थपूर्ण दृष्टीने पाहिले, तर परमेश्वरी शक्तीचे अस्तित्व दिसून येते. फक्त ती दृष्टि असावयास पाहिजे. नव्हे ! प्रत्येकाने ती येण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे, हेच तात्पर्य होय.

५. डाक्रीण

जी विधवा अगर एकलकोंडे जीवन कंठणारी स्त्री, पुत्राशिवाय मरते ती डाक्रीण होते. रस्त्याच्या चौकात बसून येणाऱ्याजाणाऱ्या लहान मुलांना ती पछाडते. याचे कारण असे संभवते की, मनुष्ययोनीत असताना त्या स्त्रीची मुलावाळांची हौस अपूर्ण राहिलेली असते.

६. हडळ

जी स्त्री बाळंतपणाच्या काळी अथवा बाळंतपणात मरण पावते, तिच्या जीवात्म्याला हडळ या नावाने ओळखतात. ती पिवळी साडीचोळी नेसते. केस मोरळ सोडते. तिच्या शरीराचा पुढील भाग चांगला जाडजूड तर मागील भाग अगदीच कुश असतो. ती तळी, झाडी, ओसाड जागा व धरातील ओसाड ठिकाणी बस्ती करून राहाते. काही वेळा ही सुंदर स्त्रीचे रूप घेऊन पुरुषसहवास करते. याबाबत अनेक दंतकथाही प्रचलित आहेत.

७. लांव

लाव म्हणजे भूतयोनीतील एक स्त्रीस्वरूप. ती स्मशानात बस्ती करून असते, मृत माणसांची आतडी मक्षण करून आपले उदरभरण करते. अनेक वेळा ती मांजर, कुत्रे, शेळी या स्वरूपात प्रथम दृग्गोचर होऊन नंतर एकदम स्त्रीरूप घेऊन लहान मुलांना भिवविते.

भूतयोनीतील आसरा अथवा वरील प्रकारच्या एकाद्या स्त्रीने अथवा खरीस, ब्रह्मराक्षस, वेताळ, शोर्टिंग अशा प्रकारच्या पुरुषप्रकृतीच्या पिशाच्चांने

एखाद्या मागसाला पडावल्यात काही निष्णात मानिक याचा त्रदोरस्त करताना त्याचे काही मार्ग पुढीलप्रमाणे

(१) कापर यथा धूप याच्या घुरावर लिंज मसून ते राग्याच्या उगाग्याली ठेवणे

(२) एका कागदावर रोग्याचे नाव लिहून त्यावर विभूति या काही जौषणी ठेवून, मंत्र म्हणून तो रागद एका ताईताच्या पेट्रीत घाडून तो रोग तार्कित रोग्याच्या गळ्यात जथवा हातात घाडणे,

(३) विभूती मसून ता राग्याच्या डोक्यावर चाळणे,

(४) एखादी सोंरणी जथवा बसरी रोग्याच्या अंगावरून जोराडून ती बाहेर नेऊन ज्या ठिकाणी तो इसम पडाडला गेला त्या ठिकाणी घाडणे

(५) मात, मासाचा तुमटा, दही जड, नारळ, फुले व एक एका टापरगीत घालून ती गपली रोग्यावरून जोराडून चव्हात्यावर नऊन ठेवणे

(६) मानिकाने उडीद मसून ते सतत रोग्यावर फेकत राहणे,

(७) ज्या वळी आसता अगर सटवाई यांनी एखाद्या व्यक्तीला पडावले असेल त्या वळी लाल पिरळ्या गळा कापरार मसून तो रोग्याच्या हातात घाडणे,

(८) पडावलेल्या भुताला मनविद्येने राहेर पाडून त्याला वाटणीत मरून ती पायली जमिनीत पुरून टाकणे,

(९) भूर्जपत्रावर काही मंत्राची जशरे लिहून पाण्यात घालून ते पाणी ह्या व्यक्तीला प्याययास देणे,

(१०) मानिकाने एखाद्या झाडाजवळ नेण, योग्य मंत्र उच्चारून ह्या पित्राच्याला धरीराच्या राहेर काढणे, झाडात घालणे, आणि झाडात लोणगी पिरळ्या मारून तेथेच जाम करून टाकणे,

(११) ब्राह्मणजीनाम्याने एखाद्याला पडावले असता ब्राह्मणभोजन घाडून दारिणा देऊन बोलवण करणे,

(१२) रोग्याला वेताळाने पडावले असल्यास भात, दही, जुना, नारळ, पानमुपाही, वेतची काठी, रूच्या फुग्याच्या माळा, तूपूर, उदरनी, एखादी बसरी याचा नैवेद्य गाग्याला वेताळाने जर्पण करारा गाग्याला वेताळाने हा शेंदराने मागेल्या एक पावण अगुतो वेळप्रसंगी एक भागेची पुढी या नैवेद्यमध्ये ठेवता

(पुणे त्रिन्दा गॅझेट, मार्ग १, पृष्ठ ५५३)

माहे ऑगस्ट १९६३ साली मी औरंगाबाद येथे रुद्रस्वाहाकारासाठी गेलो असता एका मृतात्म्याने पछाडलेल्या माणसाचा मानिकावरोवर झालेला स्वाद ऐकलेला आहे. रानीचा दहाचा सुमार होता. इदूरचे एक देवीभक्त व मानिक श्रीयुत महादेवशास्त्री कुसळकर, मी स्वतः. आणि काही इतर तेथील मंडळी बोलत बसले होते. एकाएकी सुमारे सतरा-अठरा वर्षांची एक मुलगी त्या घरापासून सुमारे अर्धा मैल लांब असलेल्या तिच्या निवासस्थानापासून अगात संचार झालेल्या स्थितीत आली आणि बंद दाराने तिने जोराने धक्का मारला. इतक्या जोराने की, दाराची कडी तुटून दार उघडले गेले. मानिकाने सर्व प्रकार ओळखला. त्यानी एका तुपाचा दिवा लावला. उदरपती व धूप जळत ठेवला. देवीचे तीर्थ मिचन केले मिथूनी मजूनही त्या मुलीच्या अगार टाकली. काही क्षणानंतर तो जीवात्मा बोवू लागला. मानिकाने त्या मुलीचा उजवा हात आपल्या हातात घट्ट धरून ठेवला होता. त्या दोघांची प्रश्नोत्तर चालली होती व आम्ही ती ऐकत होतो. तो जीवात्मा धरून म्हणजे त्याला मधूनमधून पाणी अथवा दूध देण्यात येई कधी कधी तो तक्रारीच्या सुरात बोले, 'मला दिसत नाही, दिवा लावा' अशा वेळी दिव्याच्या वार्तापरील काजळी धाडून टाकली म्हणजे त्याला दिसू लागे. एखाद्या गोरीचे उत्तर देणे त्याला योग्य वाटले नाही अथवा अशक्य जसेल तर तो 'गुरु' ला मिचारून येई आणि मगच उत्तर देई. तसे तो प्रांजल पणे कबूलही करी. दूध प्यायल्यावर अथवा रुद्रस्वाहाकार प्रसादाचा लाडू खाल्ल्यावर अशीच्यपणा घालविण्यासाठी, मां पाथ धुवून येतो असे म्हणे दूध त्याला प्याय्यास देवाना फडक्यातून गाळून देण्यात येई, कारण शिळण्यास साईसारख्या वट्ट पदार्थाचा पास न व्हावा त्याचरोवर समापण सुमारे दोन तासापेक्षा जास्त चाललेले होते त्याचा जात्मा काही स्थानिक लोकांना ओळखीत होता व त्याची नारे घेऊन मिचारपूस करीत होता लेवनाचे जायत्यात हा प्रथमच अनुभव होता

'त्या सर्व प्रश्नोत्तराचे तात्पर्य त्या मुलीच्या त्रिग्राहामिषयक अडचणीचे निवारण कसे होईल एवढेच होते. ज्या बरात हा प्रकार घडला त्या घराच्या मालमिणीला मुल होत नव्हती ती कोणत्या प्रकारे बागले असता होतील याचे दिग्दर्शन, तेथील रुद्रस्वाहाकार समाभात झालेल्या चुकाचे दिग्दर्शन व त्या चुका निवारण्याचे उपाय, तसेच सहा महिन्यांपूर्वी गोरोगाव (मुपई) येथील गावठी खवात घालेल्या चुका व त्या निवारण्याचे उपाय इत्यादि अनेक प्रमुख विषयही होते. हा जीवात्मा ब्रह्मसमधापैनी असामा कारण 'मी सहा महिने अनुष्ठानास बसणार आहे' असे तो बारवार बोलत होता या योनीमध्ये अशा

तन्हेचे जीवात्मे वावरत असतात हे मी स्वतः अनुभवले आहे. म्हणून ही नोंद या प्रकरणी करावीशी वाटली, कारण जसे अनुभव क्वचित येतात.

मुसलमान लोकही जलदेवता मानतात त्यापैकी एकीचे नाव इन्यास असे आहे. हिंदु लोकांच्या श्रावण महिन्यातील प्रत्येक शुक्रवारी मुसलमान पुराणातील 'राजाविज्र' या नावाचा एक उत्सव मुसलमान जनता जलदेवतेला प्रसन्न करून घेण्यासाठी करते. इलिशा अथवा इत्यास यांना जलदेवतेचा अवतार मानतात. इन्यासच्याच तपश्चर्येमुळे जलदेवता प्रसन्न झाली आणि पृथ्वीवर पर्जन्यवृष्टि होऊन सुखसमृद्धि नादू लागली. उत्सवाच्या दिवशी नावेच्या बांधूचा सागाडा बनवून त्यावर तलममुती रेशमी अगर जरीचे कापड ताणून बसवितात त्या नावेला ते किस्ती असे म्हणतात, त्या नावेत अनेक पणत्या लावून नावेची मिरवणूक काढून तिचे नदीमध्ये निसर्जन करतात.

(भारतीय संस्कृति कोश, भाग पहिला, पृष्ठ ५५८)

भारतीय जनता जलदेवता मानते, त्याचप्रमाणे इतर देशात देखील जलदेवतांना आदरणीय स्थान आहे. आपण त्यांपैकी काही उदाहरणे पाहू.

७. इसीस

ही एक पाश्चिमात्य देवता म्हणून एका प्रकरणात पाहिली आहे. परंतु मूलतः ती जलदेवताच आहे. लिबियन संस्कृतीची ती मूळची जलदेवता, त्यानंतर जरी ती इजिप्शियन संस्कृतीची देवता बनली असली व होरोस याची माता आणि पत्नी या दोन्ही नात्यांनी वावरत असली तरी तिला जलप्रलय करणाऱ्या देवाची पत्नी म्हणूनच ओळखतात. यास्तव ती नाईल नदीचा पुर उत्पन्न करणारी देवता मानली आहे. जलप्रलय करून सर्व शेतांना ती पाणीपुरवठा करते म्हणून तिला सती अथवा सैम असेही म्हणत. पाणीपुरवठा करणारी म्हणून तिला ऐकित असे नाव आले आहे. जलदेवता म्हणून तिला मानत असले तरी पृथ्वी, आकाशातील तोरे याची देवता म्हणूनही तिला ओळखले जाते.

(जेम्स धर्मकोश, भाग बारावा, पृष्ठ ७११)

८. ऍफिट्ट्रे

ही ग्रीक संस्कृतीची एक सागरदेवता व पोसिडन या सागरदेवाची पत्नी होय. ऑफिलस येथील देवसमूहात अगर विवाहाच्या वरातीच्या चित्रामध्ये ती सागर देवाची पत्नी म्हणूनच दाखविलेली आहे. पोसिडन हा स्वतः वादळ उत्पन्न करू शकतो व ते शांतही करू शकतो. भूकपाने पर्वत दुभंगवू शकतो, वेदाचे समूह सागरात गाडू शकतो आणि नवीन उत्पन्नही करू शकतो. यास्तव देवीचे महत्त्व

त्याच्या मानाने कमी लेखतात. या देवतेला शात करण्यासाठी सागराला घोडे अर्पण करण्याची रूढि होती. (जेम्स धर्मकोश, भाग बारावा, पृष्ठ ७१३)

बॅबिलोनियन संस्कृतीमध्ये दमकिना आणि तिचा पति यांना पर्शियन सामुद्रधुनीमधील प्रमुख जलदेवता मानले जात असे. किर्गुला व निना या तिच्या दोन मुली. निना ही जहाजावर बसून सफरीचा जात असे म्हणून तिला सामरागी (गेस्टीनान) म्हणत असत. काही वेळा ती मत्स्यरूपाने वावरत असे. नद्याच्या पुराचे नियंत्रण करणारी देवता म्हणून निन-गिरसू या नावाची होती. वादळ उठविणे, पर्जन्यवृष्टि वरणे ही कामे करणारी देवता कु-आना या नावाची होती.

रशियन वंश वेद-अव्हा व वेदअझरव्हा या जलदेवतांची पूजा करीत असे.

जसिरियन संस्कृतीमध्ये ज्याप्रमाणे राक्षसयोनी मानीत असत, तसे जल-देवताही मानीत होते. एका कवीचे हे वर्णन पहा.

Seven are they, Seven are they,
In the Ocean deep, Seven are they,
Not male nor female are they,
They stand in the High way,
to befoul the path,
Evil are they, Evil are they ॥

याचा अर्थ सरळ आहे की, या जलदेवता सात आहेत. त्या सागर अथवा पाण्याच्या ठिकाणी राहतात. लोकांचे रस्ते जडवतात, त्या दुष्ट प्रवृत्तीच्या आहेत, त्या सात आहेत, भारतामध्ये जलदेवता आसरा सातच मानलेल्या आहेत आणि त्या मानवावर झडप घालतात, त्रास देतात, म्हणजे सात जलदेवतांचे तत्त्व दोन्ही संस्कृतींमध्ये एकच आहे.

जैनपंथीय ग्रंथकार ब्रह्म गुणदास याने आपल्या ' श्रेणिक चरित्र ग्रंथ ' मध्ये आसरा देवींचा उल्लेख केला आहे. तो असा.

या देवता सप्त आसरा । ज्याच्या दारी बांधिजति सुंदरा ।

त्याचा विघ्न परिहारा । करिती देखा ॥

लोकां स्थापिल्या सप्त मातरा । या कुलदेवता मनोहरा ।

एक तेज रूप त्या सुंदरा । म्हणति देखा ॥ (अध्याय ३।३०-३२)

त्या समाजात या देवतांचे स्थान कोणते आणि परिणाम काय होतो, याचे वर्णन बरील ओव्यात मिळते.

पूर्वेकडे तैमान बेटामध्ये तैपेह या राजधानीच्या दहरी, ड्रगन हिल्स एक सागर देवतेचे स्थान आहे. सुमारे दोनशे वर्षांपूर्वी रांधलेले हे देवालय, दुन्या महायुद्धाच्या वेळी त्रिचिराम करण्यात आलेले होते. पण युद्धानंतर, चैंगनै गेक याने त्या बेटाचा तारा घेतल्यावर, त्याचा जीर्णोद्धार सन १०५९ चला. या मंदिराला गगनान मंदिर असेही म्हणतात. या मंदिरात उच्चामनावर सागर देवते गेजारी त्या देवता देवीची मूर्ति आहे. दोन्ही मूर्ति भव्य असून मुष्णजन्ति आहेत. मंदिराचे सगमखरी पाषाणाखरील शिल्पकला, लाकडाखरील कोरीव काम व खरील भागी काचचे सुंदर नक्षीकाम, यात्रिकांचे नेत्र मुगलतात चिनी धम सत्संपन्न कफुगिअस याचे मंदिर याच टेकनीकर आहे. तसेच चार लाख चौरस मीटर जागेवर, रेभिन प्रासादासमान, कलापूर्ण एक मंदिरही तेथे आहे.

(श्रीमंत गिळक, प्रवासवर्णन, बेसरी १०-१२-६७)

परदेशात मुर्ण मूर्ति आजही रिसायात आणि भारतात मात्र पुणे पर्यंत मंदिरातील गणेश पार्वती मुर्ण मूर्ति, सातारा जलमंदिरातील शिवाजीमहाराजा या पूजनातील मुर्णांची भवानी देवी, पंजाबमधील मोरती देवीची मुष्ण मूर्ति चोराकडून अगर शत्रूकडून लुटल्या जाव्यात आणि मुर्ण मूर्ति दक्षालाही गिळक नसावा, हे वेगळे दुर्भाग्य होय.

गजोस या पूर्वेकडील देशात दरवर्षी जलदेवता उत्सव पार मोठ्या प्रमाणावर साजरा केला जातो. त्या दिवशी नेहमीचे गिणचार मोडण्यास समाजाची परवानगी असते. कोणत्याही व्यक्तीने कोणाचाही कसाही अपमान केला, तरी या दिवशी तो क्षम्य असतो. साधारणतः स्त्रीसंग प्राप्त झाली प्रथम घरातील पुरुष वर्गाचा अपमान करून आपल्या दिवसाच्या कार्यक्रमास सुरुवात करतो आणि पुरुषवर्ग याचा मानदला चियाना सायकाळी देता. सांगण्याचा मुद्दा इतकाच की, या देशातही जलदेवता मानतात. (विवेक, भिजयादशमी अंक, शक १८८४)

चिनी संस्कृतीमध्ये ड्रगन (Dragon) ही एक जलदेवता आहे. तिच्या स्वरूपात क्षणाक्षणी अद्भुत परक घडून येतात. अद्भुत कृति करण्याकडे या देवतेचा कल दिसून येतो. हिची सत्ता पंजव्यावर चालते. तळी, पाणवठ्यावर राहाणारी ही देवता मानवाना सहाय्यक ठरत. या देवतेचे स्वरूप वर्णन करताना तिच्या घोड्याचे मस्तक व सर्पाची शेपटी लागतात. तिच्या दोन्ही पांयांला पंख असून आणि चार पाय व प्रत्येक पायाला पाच पाच नेत्रे असतात. या देवतेचे इतर नऊ प्राण्यांरीतर साम्य असल्याचे वर्णन केले जाते. सागरातील ही सर्पाकृति देवता तळाला उत्तम राजमाण्यात राहाते. तिचे खाणे म्हणजे माती व नीममणि हे होय. तिची लांगी दीड कोशापेक्षा जास्त असून गरीबभाग पार जाऊन

असतो इतना नी, एका अगावरून दुसरीकडे वळताना पाण्याची ही हालचाल होते, त्यामुळे भूगृष्टातील पर्वत एम्बेन्सवर जादळतात ज्या वेळी ही देवता भूगृष्टावर येण्यास निघते, तेव्हा भूकंप होतात समुद्राला भरपूर पेच येता आणि जलवाढ होते ही जलदेवता ब्रह्मदेवाला वर्षानून एम्बेन्स भेटून आपल्या जगाचा वृत्तात त्याला सादर करते

कोपनहेगन (डेन्मार्क) येथे सागरतीरावर ' जलतीचा पुतळा ' पाण्यास सापडतो याची पूर्तपेठिका अशी देतात, ' एकदा एका सरदाराने एका मुदर तळणार प्रेम नडले, म्हणून त्याने एका शिल्पकाराला तिचा पुतळा तयार करण्यास सांगितले पुतळा तयार झाल्यावर तो त्या सरदाराने नेण्यात आला परंतु दरम्यानच्या काळात त्या सरदाराने मन त्या तळणीवरून उडाले होते त्यामुळे त्याने तो पुतळा स्वीकारण्याचे नाकारले पुतळा त्या शिल्पकाराला उपयोगी नव्हताच यास्तव तो शहरसमितीला जर्पण केल्यावर त्याची स्थापना प्रेक्षणीय वस्तु म्हणून सागरतीरी एका गडकावर करण्यात आली हा पुतळा संपूर्ण नम्र आहे त्याचे शिल्प अप्रतीम आहे तो सागरतीरावर असल्याने त्याला आता देवीचे महत्त्व प्राप्त झाले आहे पुतळा वसलेल्या पोहोचमध्ये असून तिने आपला नावा पाय उजव्या पायावर टाकलेला आहे याला कोणी ' लिटल मरमेड ' अथवा ' ललनती देवी ' जसे म्हणतात

(श्री राजा कुलकर्णी, कसरी, १६-९-६२)

जलचिकित्सा

कोणत्याही पदार्थाची पूर्ण चिकित्सा करून त्याचे गुणदोष ठरविणे हे साप्रतच्या विज्ञानयुगात आचरतात असे नसून भारतीय प्राचीन ऋषींनीही तसे केलेले जाडळते चरमहर्षींनी अन्नाच्या पचनाची, अक्षरीय ऋषींनी उपवासाची, तसेच जन्मीपुत्र सिद्धीप यांनी जलचिकित्सा करून आचमन, मार्जन इ० स्वरूपाने त्याची दैनंदिन वार्षिक विधींमध्ये योजना केली ' आपोहिष्ठा ' या मंत्राने त्याने जलदेवतेची प्रार्थना केली

“ हे जलदेवतानो, तुम्ही खरोखर पूर्णसुख निर्माण करणाऱ्या आहात, तेजस्वीपणा, महत्त्व, सौंदर्य व दूरदृष्टी निर्माण होण्यासाठी तुम्ही आमच्या शरीरात उतत वास करा, तुमचा अत्यंत कल्याणकारी जो अश असेल, तो आम्हाला या, रोगादिकाचा नाश करणे तुम्हाला अत्यंत प्रिय असल्याने, आमच्या शरीरात वास करून रोगाचे निर्मूलन करा आणि उत्तमोत्तम गोष्टी आमच्यामध्ये निर्माण करा ” इ० इ०

प्रत्येक वेळी मित आहार घेतल्याने, जसे पचन सुलभ होते, तद्वत् दिवसानून अनेक वेळा आचमन केल्याने आरोग्य सुधारते, असे जलचिकित्सा करून त्या ऋषीने निश्चित केले आहे. तेव्हा आचमन विधीचा मूळ हेतु लक्षात घेऊन साप्रतच्या सुक्ष्माक्षितानी त्याजकडे पहावे, म्हणजे त्यांना या आचारांत पोरकटपणा दिसणार नाही, तर सदहेतूच दिसेल.

घनाक्षरी

नभोवलयिची गंगा । फेनयुक्त धवळांगा ।
 स्वर्गिची आकाशगंगा । जनीं सर्व जाणती ॥
 फेन, फवारे धवले । उडुगणाहि झांकले ।
 त्याने फेन तेजाळले । पार्श्वपंक्ति सुकांती ॥
 - ही विपुल विस्तरता । धूर्जटी शिरसी येतां ।
 बिंदुसार तत्त्वतां । जटेमार्जि देखती ॥
 क्रमे भूमी उत्तरतां । जलप्रवाह वाढतां ।
 भूद्वीपाकृति वेष्टितां । वदती भागिरथी ॥ १ ॥

शिखरिणी

जगन्मांगल्याचे शुभ प्रतिक गंगे तव असे ।
 तबोत्पत्ती भाग्ये सुरनगरिं विष्णूपदिं असे ॥
 पराकट्रें कट्रें सगरसुत ओढी महिवरी ।
 अगा येतां येतां लपसि शिवमूर्ध्नी जटदरी ॥ २ ॥
 पतीताळा मुक्ती त्वरित तव कीर्ती जर्गी अशी ।
 अती भक्तीभावे अवगहन होतां तव कुशी ॥
 हराया तापातें दशविध अघाही दशपरा ।
 जगन्नाथें केली दशदिन स्तुती ही दशहरा ॥ ३ ॥
 तया उद्धाराया प्रकटपर तूं रूप धरिसी ।
 चतुर्हस्ता नक्रान्यहर्नि वसर्नी शुभ्र वरिसी ॥
 तदां भार्गी शोभे किरिट नवरत्नांकित महा ॥
 स्वभक्तां उद्दारी यवनसखिही पावन पहा ॥ ४ ॥

तबोत्पत्ती राजापुरि फाचित येई अवभृता ।
 मुळारंभी आली कृपिवल तृषा ही शमवितां ॥
 महादाश्चर्यातिं अजि हरिकर्कोष्ठा प्रथम ये ।
 वृथा शोधा घेती उगम न गमे सूझ वलये ॥ ५ ॥
 अनेकांना केला स्तव अजवरी जाणत असे ।
 अती श्रद्धेपोटीं स्तवन तव माते करीतसे ॥
 तुला देवी रूपे सतत भजती भारतिजन ।
 म्हणोनी गे अर्पी चरण कमळीं वदानि मन ॥ ६ ॥

मदिरा

एकुण वीस दहा सनामधिं येई पुरेपूर पूर नदीला ।
 पाणि चढे वहुं, तीर रुबे चहु, वेढित जाय निजामपुरीला ॥
 माणिक भक्ताचि म्लेच्छ स्वयें नृप, प्रार्थितसे जलदेवत गगा ।
 माई पुरे कर, ओटुनि घे जल, बांधिन मंदिर सुंदर गगा ॥ ७ ॥

वियोगिनी

जल सत्वर पाहिं आटले । मग सीमेवरी देवी स्थापिले ।
 यवने वचनास राखिलें । जलदेवीस स्वरूपिं आणले ॥ ८ ॥

नाणक-मुद्रा देवता

नाणी व मुद्रावरील देवता

रामनामांकितं चेयं पश्य देव्यङ्गुलीयकम् ।

प्रत्यार्थं तवानीतं तेन दत्तं महात्मना ॥ (रामायण)

नाणी व मुद्राशास्त्राचा उपयोग, जगाचा इतिहास, त्यामध्ये प्रचलित असलेल्या धर्मसभ्युत्ती, निरनिराळ्या लोकांचे आचारविचार, त्यांनी उत्कर्ष नैलेल्या विविध कला यांचे ज्ञान मिळविण्यासाठी होतो. यामुळेच ह्या शास्त्राला “ नाणकशास्त्र ” हे नाव प्राप्त झाले आहे. नाणी आणि मुद्रा यांची निश्चित उत्पत्ति केव्हा झाली ह्याबद्दल आधारभूत पुरावा उपलब्ध नसला तरी सुरुवातीच्या ऋग्वेदकालात असे दिसून येते की, रामायणकाळापासून या मुद्रा प्रचारात होत्या. वनवासात असता रामचंद्रांनी हनुमंताला सतिच्या शोधार्थ लंकेत पाठविले. त्या वेळी आपली मुद्रा त्याज्यवळ ओळखपत्र म्हणून दिली होती. ती मुद्रिका पाहिल्यानंतर सतिच्या हनुमंताविषयी ग्वात्री पटली, हा रामायणातील भाग प्रसिद्धच आहे. पूर्व आशियामधील बॅबिलोन संस्कृतीमध्ये शिके वापस्ले जात होते, ही गोष्ट आज उपलब्ध असलेल्या त्याच प्रकारच्या शिकक्यामुळे सिद्ध करता येते. हा शिक इ.स.वी.सन पूर्व ४५००-३५०० वर्षांचा असावा असा जाणकारांचा अंदाज आहे. त्या शिकक्यानंतर त्या लोकांच्या नॅवो या श्रीदेवतेची आणि दुसऱ्या बाजला तादमीत ह्या पुरुषदेवाची आकृति आहे. या दोन आकृत्या पाहताश्रणीच नॅवोचे मुख पसरट व तादमीचे कान भयंकर मोठे आहेत, हे ध्यानांत येते. दोघानी रानटी जनारे धरलेली दागवलेली आहेत.

सहज लक्षात येण्यासारखा आहे एका वाचूस 'हिप्पीरिस' या नदीदेवतेचे मस्तक अगून मागील वाचूस त्या हत्तीवर एक तडागदेवता चालली आहे असे दाखविलेले असेल, तर दोहोचा परस्परसंबंधच दिसून येतो कधीकधी पुढील वाचूस मस्तक तर मागील वाचूस त्या त्या देवाची प्रिय वस्तु दाखविलेली असते

नाण्याची उत्पात्ति की नशी करावी लागली? अति प्राचीन काळी वस्तूची देवघेव उत्सूमध्येच केली जात असली पाहिजे परंतु काही काळाने या वस्तूच्या देवघेवाचे प्रमाण वाढले स्थानिक स्वरूपागून या देवाणघेवाणी परदेशातही होऊ लागल्या आता या वेळी व्यापारी देवाणघेवाणीसाठी काही एका मान्यमाची गरज भासू लागली हे माध्यम म्हणजेच नाणे उपलब्ध झाले अॅरिस्टॉगल म्हणतो, 'व्यापारी देवघेवाचे प्रमाण अतिशयच वाढल्याने नाणकशास्त्र अस्तित्वात येणे अपरिहार्यच झाले धातूच्या पत्र्यावर ठसे उमटवून ह्याचा दर्जा निश्चित करण्यात आल्याने सर्वच त्यानिपयीचा विश्वास नळानळा असे मानले जाते की, योसमध्ये प्रथमतः नाणी पाडण्यात आली आणि त्यानंतर ही कला इतरत्र पसरली योसना व्यापार कार्येज, टावर, सीडन बौरे भागांनी चालत असल्याने त्या त्या देगांनीही हे शास्त्र उचलले चौफोना त्रिफोणी अगर वाटोळ्या जाकाराचे निर निराळ्या धातूचे तुकडे, त्यांना निरनिराळी किंमत देऊन प्रथम व्यापाण्यानीच निर्माण केले. त्यानंतर ही कला काहा श्रीमंत मदिरानीही उचलली अने सांगितले जाते की, सिसली ह्या ल्हानगा प्रांतात एके काळी दीड ते दोन हजार ग्याजगी टाकसाळी होत्या अनेक दारात व्यापारी लोक हा धंदा करीत असत श्री छत्रपात शिवाजी महाराज ह्याच्या सारसीदामध्ये जे सोन्याचे होनाचे नाणे होते, ते सुमारे पंचवीस ठिकाणी पाडण्यात येई, आणि त्या त्या ठिकाणाना पातगाही, शिरवाई, सणगिरी, देवगिरी इत्यादि निरनिराळी नावे होती

नाणे ज्या वेळी प्राथमिक अवस्थेत होते, त्यावेळी त्या काळचा समाज अनिश्चयच धार्मिक प्रवृत्तीचा असल्याने नाण्यावर नाही देवता, त्याचा वाहने किंवा सामाजिक स्थिति दर्शविणारे देखावे मुद्रित केले जात असत कारण एखाद्या मान्यारदलची माहिती नाण्यावर देणे अधार्मिक समजत असत परंतु काळा तराने सर्व दाकसाळी जेव्हा राज्यसत्तेच्या ताब्यात गेल्या, तेव्हा सत्तादर्शन व काळाचक म्हणून त्यांनी राजमुखवटे नाण्यावर घालण्यास सुरवात केली राजा म्हणजे नादात विष्णूचाच अवतार ही समजूत त्या काळी दृढ झाल्याने या रुढीस भरघोस पाठिंबाच मिळाला काही वेळा काही काही राजे आपल्या मुखवट्यावरूनच आपल्या प्रियतम देवतेचे चिन्हही दुसऱ्या वाचूस मुद्रित करीत असत जलेकझाडर राजाच्या काळी असा एक ठसा प्रचलित होता की, त्यावर एका वाचूला जलेन्हाडर

राजाचे चित्र आणि दुसऱ्या वाजूस त्याची प्रिय देवता अथेनी ही सनई वाजवीत असलेले दृश्य होते. इसवी सनपूर्व तिसऱ्या शतकात नाण्याच्या ठशावर शिल्पकलेचा सर्वात जास्त प्रभाव पडू लागला. प्रथमतः ओवडधोवड आणि साधीमुधी असलेली नाणी जाऊन ह्या जागी आता जास्त उठावदार व अतिमुनक अशी नाणी दिसू लागली. साधत उपलब्ध असलेल्या प्राचीन नाण्यांचा इतिहास फार तर इसवी सन पूर्व सातव्या शतकापर्यंत नेता येतो. ती नाणी ग्रीक लोकांची होती. त्यानंतर ती इतर देशांची आली. त्याचे वर्गीकरण जाणकार लोक करतात ते असे—(१) प्राचीन ग्रीक व रोमन नाणी, (२) मध्ययुगीन व जर्वाचीन नाणी, (३) पौवात्य नाणी. पहिल्या वर्गातील नाणी ही सुवर्ण, रूपे या धातूची असत. ती पातळ, सपाट व प्रायः राजमुद्रांचा असत. या नाण्यावर खालीलप्रमाणे विविध प्रकारच्या आकृतीहि असत.

(१) एखाद्या निशिष्ट नगरातील किंवा निशिष्ट जमातीच्या लोकांच्या उपास्यदेवतेचे मस्तक अगर तिची संपूर्ण आकृति

(२) एखाद्या निशिष्ट देवतेस प्रिय असलेले धुवड, कासब, नैल यासारखे प्राणी, नाही झाल्याच्या फाद्या अगर देवताची हत्यारे यांच्या आकृति

(३) स्थानिक नदी अगर पर्वताची आकृति

(४) एखाद्या कल्पित दैत्याचे मस्तक अगर त्याची संपूर्ण आकृति

(५) नाही कल्पित हेंगून प्राण्यांच्या आकृति

(६) नामवत योद्ध्याची अगर वशस्थापकाची मस्तके, त्यांच्या आकृति

(७) योद्ध्याशी संबंध येत असलेल्या वस्तु उदाहरणार्थ, घोडा टाल, माला तलवार इत्यादींच्या आकृति

(८) टेकडीवरील देवताची खरी वा कल्पित निवासस्थाने

(९) सार्वजनिक अथवा धार्मिक उत्सवाचे देखावे ६० ६०

प्राचीन भारतीय नाण्यांचे अभ्यासक म्हणून मेजर जनरल कनिंगहॅम, व्हाइटहेड, इलियट, केशिटन, मॅट इत्यादि नामवंत संशोधकांढे अगुणीनिर्देश करता येईल. या संव संशोधकांच्या अचार बुद्धिमत्तेमुळे आणि अमिरत परिश्रमांमुळे ब्रिटिश सम्राज्यातील नाण्यांची साधत दृक्शत प्रसिद्ध झालेली आहे. त्या सम्राज्या "Catalogue of the Indian Coins in British Museum" असे नाव आहे. अलेक्झांडरने इसवी सनपूर्व ३२६ साली भारतावर स्वारी केली तेव्हा तत्कालीन तेथील ऑफिस नावाच्या राजाने बरीचशा चांदीची नाणी त्याला नजराणा म्हणून दिली. संशोधनकार्यांत हीच नाणी आज

म्हणून समजली जातात. घीस वर्षांनी अलेकझांडर परत गेल्यावर घीसाच्या नाण्यावर एका वाजूस घुबट व दुसऱ्या वाजूस पौरसराजा हत्तीवरून पळ काढीत असून घोडा त्याचा पाठलाग करीत असल्याची विजयस्मृति मुद्रित केली होती. रुद्रवर्मा, कुनिंदचा अमोधमूर्ति आणि अशोक हे राजे समकालीन मानले जातात. मथुरा, कनोज, कसंबी, कुनिंद, मालव, पाचाळ, कुशान, शिबी, तक्षशीला, त्रिगर्त, उज्जयिनी इत्यादि देशांची नाणी उपलब्ध असून त्यांचे यरेच प्रकार वर्णिलेले आहेत. या भारतीय नाण्यांवर अनेक पशुपंथी मुद्रित केलेले दिसतात. मांजर, कुत्रा, उंदीर, सर्प, बिचू, मासे, वेडक, कासव, मोर, नंदी, हत्ती, गेंडा, सस्याची शिकार करणारा कुत्रा, कुंपणाआडून पक्क फळांकडे पाहणारा कोल्हा, चंद्राकृतीमधील उंदीर, जलात पोहणारे मासे, तसेच सूर्य, चंद्र, स्वस्तिक, ध्वजमंदिर, अग्निच्योत, झाडाच्या पायां यांच्या आकृत्यांचाही समावेश आहे. ही प्राचीन नाणी तक्षशीला, मथुरा, करीमनगर, सुलतानपूर, फरूकाबाद, बीसनगर, मणिपूर, मिर्झापूर, त्रिचनापल्ली, कांमा इत्यादि ठिकाणच्या उत्खननातून सापडलेली आहेत.

शतपथ ब्राह्मण, बृहदारण्यकोपनिषद, पाणिनीकृत अष्टाध्यायी ३० ब्राह्मण-ग्रंथामध्ये, निष्क, शतमान, कृष्णल या नाण्याच्या नावाचा उल्लेख येतो. कृष्णल म्हणजे गुज असावी. मनुस्मृतीमध्ये या नाण्याचा व वर्ष आणि कार्षापण याचा उल्लेख मिळतो.

सर्पपा पट् यवो मध्यस्त्रियवं त्वेककृष्णलम् ।

पञ्चकृष्णलको मापस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥

पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणं दश ।

द्वे कृष्णले ममध्रुते विज्ञेयो रुप्यमापकः ॥

सहा सर्पे म्हणजे यव, तीन यव म्हणजे कृष्णल, पाच कृष्णल म्हणजे माप, सोळा माप म्हणजे सुवर्ण ३० ३०. पल, धरण नावे प्रमाण दिली जातेत. अग्नि, मत्स्य पुराणात ही संख्या वाढून त्यामध्ये द्रम, पण या नावाची भर पडली आहे.

मात्स्यपुराणातील लीलावर्तमध्ये गद्याणन या परिमाणाची माहिती दिली ती अशी—

तुल्या यवाभ्यां कथितात्र गुब्जा । वल्लस्त्रिगुब्जो धरणञ्च तेऽष्टौ ॥

गद्यानकस्तद्द्वयतुल्यामिन्द्र । तुल्यैर्वैल्लैस्तर्धको घटकः प्रदिष्टः ॥

आ. वि. ३....१५

तीन गुजा = एक पल्ल, आठ पल्ल = एक धरण, दोन धरण = एक गद्याणक, चौदा वल्ल = धटक ६० ६०

प्राचीन भारतामधील नाणी जनविण्याच्या पद्धतीत चिन्हात (पंचमार्क) हा प्रकार असून, दुसरा दप्पा प्रकार आहे धातूचे तुफड तापवून त्यावर जरूर ते अक्षराचे आणि चिन्हाचे ठसे उठविणे याला दप्पापद्धत म्हणतात गोविंध्य, स्वस्तिक, सिंह, हत्ती अशी चिन्हे असत यानंतर धातूचा रस साऱ्यात ओतून नाणी जनविण्याचा आणखी एक प्रकार सुरू झाला पुढे क्रमाक्रमाने या पद्धतीमध्ये सुधारणा होत गेल्या (भा स का ४।७८४)

नाण्याची काही नावे वर आलीच आहेत याशिवाय विजयनगर साम्राज्यातील नाणी गद्याण, प्रताप, काटी, पण, काम हाग या नावाने आळ खली जात मुसलमान काळात टक, दानार, अदली, मुहर, पल्स, नस्फी, दामर, दमरा, निसार ही नाणी अमलात होती

भारतीय नाण्यात सर्वात जुने नाणे वरीलप्रमाणे मनुस्मृतीमध्ये वर्णिलेल्या भारतीय पद्धतीस अनुसरून आहे त्या पद्धतीचे प्रमाण गुज हे होय एक गुज सुवर्णाचे वजन १ ८३ ग्रॅम आहे ८० रति सुवर्णाचे नाणे अगर ३२ रति चांदीचे नाणे व ८० रति तांब्याचे कार्पायण हे नाणे, एवढी नाणी उपलब्ध झालेली आहेत असे मानले जाते की, मनुस्मृति सनपूर्व सातव्या शतकामध्ये लिहिली गेली आणि त्यात वणन केलेली नाणी, त्यापूर्वीच्या काळातील किंवा निदान त्याच्या काळातील असली पाहिजेत त्यानंतर वायव्य दिशेकडून भारतामध्ये अनेक संस्कृति आल्या शक्य आहे, हूण आहे, मोगल आहे आणि नाण्यामध्ये परक पडत गेला शेवटी ब्रिटिश आहे त्यांनी आपऱ्या सार्वभौम समजल्या जाणाऱ्या राजाच्या मुखवट्याची नाणी पाडली आणि आता सन १९४७ साली भारत स्वतंत्र झाल्यावर पुढा स्वतंत्र भारताचा नाणी प्रचारात आली आहेत त्यावर अशोकस्तंभ नेहरूचे चित्र, भारताच्या छोंब्या, धान्याची कणसे हा प्रकार आहे

आता भारतीय नाण्याचा नाटक इतिहास क्रमवार पाहू बौद्धकाळात तांब्याचे कार्पायण व निरव हे सुवर्णाचे नाणे होते असे जरी असले तरी त्यापूर्वी भारतामध्ये सुवर्णाची नाणी जनमराजाच्या काळीही होती, हे त्यांनी याशक्क्य ऋषीला सद्भक्त गाथी, त्याच्या शिगाना पाच पाच कनिष्क नाणी बांधून दान केल्या, द्यावरून सिद्ध होते परंतु आज ती नाणी उपलब्ध नसल्यामुळे ती दाखविता येत नाहीत पण यावरून निश्चितपणे म्हणता येते की, वैदिक काळातही नाणकशास्त्र आर्यांना माहीत होते प्राचीन भारतीय नाणी इस्वी

सनपूर्व पाचव्या शतकात इराणमधून पंजाबप्रांती आली. सुवर्णाची परंतु दोन्ही बाजूंनी मुद्रित अशी नाणी चवथ्या शतकात पाडण्यात आली. डॉ. यू. कोन्हेर ह्यांच्या मताप्रमाणे सुवर्णाचे नाणे प्रथमतः इसवी सनपूर्व ४०७ साली अथेन्स शहरी पाडण्यात आले. अथेन्स शहरी जे सुवर्णाचे नाणे पाडण्यात आले, ते “औस” नाणे भारतामध्ये आले, आणि त्याचाच आदर्श समोर ठेवून नंतर इकडील राजांनी नाणी पाडली असावीत. त्यामध्ये फरक इतकाच दिसतो की, पूर्वाच्या नाण्यावरील घुबडाची आकृति बदलून भारतीय राजांनी आपल्या नाण्यांवर गरुडाची आकृति मुद्रित केली. कुशान राजवंशावर रोमन नाण्यांचा मूलतः परिणाम होऊन त्या राजवंशाने आपल्या नाण्यांवर रोमन बादशहाचे चिन्न मुद्रित केले. पाचव्या शतकात हूणांनी स्वारी केली तेव्हा सत्सथिन खजिन्यातील लूट त्यांनी आपणांवरोबर भारतामध्ये आणली असावी आणि त्या लुटीत मिळालेल्या नाण्यांवरहुकूम नाणी पाडताना एका बाजूला राजाचा मुखवटा तर दुसऱ्या बाजूला अमिकुंड दासविले आहे. त्याचप्रमाणे कनिष्क राजाने आपल्या नाण्यांवर नानिआदेवी, सलोनीदेवी, शिव व सूर्य यांच्या आकृति मुद्रित केल्या होत्या.

शक राजवटीने तक्षशीला येथे तांब्याचे नाणे इसवी सनपूर्व १२० व्या वर्षी पाटले असावे. त्यावर भोज असे नाव आढळते. तसेच मथुरेचे सत्रप राजे, कुनिंद म्हणजे सतलज नदीच्या दोन्ही बाजूंवरील प्रदेश येथील नाणी व पंजाब भागातील इतर भागातील नाणी यांवर ब्राह्मी-खरोष्टी लिपीमधील अक्षरे आढळून येतात. कनिष्क राजवंशाची नाणी महत्त्वाची समजली जातात. त्याच्या नाण्यावर एका बाजूला श्रीक व शिधिवदेवता तर दुसऱ्या बाजूला बुद्धाची प्रतिमा आढळतात. कुशान राजवंशाची नाणी सन १८० पासून सन ४२५ पर्यंत अस्तित्वात असावीत असे दिसते. त्यावर शिवनेदी ऊर्फ राजा वासुदेव ह्याचा मुखवटा आहे. काश्मीरप्रांती गेलेल्या कुशान राजांनी एका बाजूला देवता असलेली नाणी पाडलेली आहेत.

गुप्तवंशाने इसवी सन २६० च्या सुमारास चंद्रगुप्त गादीवर असताना जी नाणी पाडली त्या नाण्यांवर एका बाजूला कुमारदेवी व दुसऱ्या बाजूला “लिच्छवयः” ही अक्षरे घातली आहेत. काही नाण्यांवर मोराचे तर काही नाण्यांवर निझळाचे चिन्न आहे. चवथ्या शतकातील कदंब घराण्याने घनुष्यबाण, हर्षी अगर मंदिरांची चिन्ने नाण्यांवर वापरली आहेत, तर चातुक्य घराण्याने डुकराची आकृति घेतली आहे. अकराव्या शतकात बलचुरी घराण्यातील नाण्यांवर एका बाजूस राजमुकुट तर उलट बाजूस देवता असत. काही वेळा

चित्रही त्यांनी वापरले आहे. विजयनगरचे साम्राज्य चौदाव्या शतकातील होय त्यांनी आपल्या नाण्यावर एका गानूला शिवपार्वती व दुसऱ्या राजा श्रीप्रतापहरिहर असलेले नाणे पाडले आहे. एका नाण्यावर एक दोन डोक्याचा गडमेरुड ह्या नावाचा पक्षी दातविला असून तो आपल्या चोचीतून व पायाच्या नव्यामधून हत्ती उचरून घेऊन उडत जात असलेला दातविला आहे. पार्श्वान, यौक, अरुन यांनीही ह्या पक्षाची नाणी पाडलेली आहेत. त्याच्या नाण्यावर हनुमान, राम सीता, कृष्ण, विष्णु इत्यादि देवतांच्या आकृति मुद्रित केलेल्या आहेत पांड्यवश आणि चोलवश यांनी पाडलेल्या नाण्यावर गरुड, शर व मत्स्य आकृति अथवा सूर्यचंद्र व वृषभाच्या आकृति आहेत. अर्काटच्या मुसलमान नवाबाने विष्णु व त्याच्या बायका याच्या आकृत्या असलेली नाणी पाडली होती

आपण वर एका ठिकाणी पाहिलेच आहे की, मराठेशाहीमध्ये होय ह्या नावाचे सुवर्णाचे नाणे अस्तित्वात होते आणि ते सुमारे पचवीस ठिकाणी पाडले जाई शिवरायांची मुख्य टाकसाळ रायगडावर होती. नंतर शाहूशिक्षा अगर शम्भूशिक्षा या नावाचे रुपये पन्हाळा येथील टाकसाळीत पाडले जात. मराठी साम्राज्य वाढत गेल्यावर उज्जयिनी, इंदोर, भोपाळ, प्रतापगड, भिलसा, कोटा, नागपूर, वाफगाव या ठिकाणीही मराठे सरदारानी नाणी पाडली परंतु त्या नाण्यावर देवतांच्या मूर्ति मात्र आढळत नाहीत. पेशव्यांची एक टाकसाळ बागलसोट येथे श्री महार भिमाजी रास्ते या नावाचे गृहस्थ चालवीत असत, म्हणून त्या नाण्यांना महारशाही रुपये असे नाव होते. कंपनी सरकारने राजसत्ता आपल्या हाती घेतल्यावर सन १८३४ च्या सुमारास तिने या सर्व ग्राजगी टाकसाळी बंद करून टाकल्या शिवाजीराजे आपल्या नाण्यावरील जगरे देवनागरी लिपीत लिहीत, तर पेशवे फारसी लिपी वापरीत. कंपनी सरकारच्या रुपयांवर इंग्लंडच्या राजाचा मुद्राबटा असे आणि सन १९४७ साली भारत स्वतंत्र झाल्यावर त्याच्या नाण्यांवर जाता त्रिमूर्ती सिंहांच्या जगोस्तभाची आकृति जसो.

काही देवताची चित्रे आढळून आली आहेत. या परदेशी राजानी ज्याप्रमाणे आपल्या नाण्यावर देवताची चित्रे मुद्रित केली होती त्याच प्रमाणे मुसलमान राजानीही आपल्या नाण्यावर देवदेवताना प्राधान्य दिले. गझनीच्या महमदाने चंद्रदेवाचा पाडान करून रनोज जिकून घेतल्यावर आपली नाणी पाडली, परंतु नाणी पाडताना त्याने एक शहाणपणा वापरला की आपल्या नाण्याच्या एका बाजूवर पार्वतीची मुद्रा होती ती कायमची ठेवली, आणि दुसऱ्या बाजूस मात्र आपल्या नाणाची 'महमुद घेने साम' ही अक्षरे कोरली. लोकांच्या जुन्या धार्मिक भावना नवीन विदेशी राजा आल्याने भडकू नयेत यासाठी त्याने ही युक्ति योजली होती, महमूद गझनीनंतर अनेक विजेत्या राजानी ही रीत अमलात आणलेली होती. असे गोल्ले जाते

भारतीय नाण्याचा बरीलप्रमाणे नोटक इतिहास पाहिल्यावर पश्चिमेकडील देशातील नोटक इतिहास पाहणे तुलनेच्या दृष्टीने उपयुक्तच ठरेल. यासाठी त्याचा धावता परामर्श मी घेत आहे. येथे फक्त देवतानाच निचार केला असून इतर जाळतीचा केलेला नाही, हे मुद्दाम ध्यानात असू द्यावे.

इफेसस

स्मर्ना शहरी चवथ्या शतकात अपोलो देवीच्या हातात धीणा घेतलेला मुगवटा कोरलेले नाणे होते. तसेच एका ठशानर अलेक्झांडर स्वप्नामध्ये दोन नेमिसिस देवताना पाहात असल्याचे दृश्य आहे. ऐतिहासिक दृष्ट्या ही नाणी फार महत्त्वाची समजली जातात.

फ्रीट—इसवी सनपूर्व पाचव्या शतकातील नाणी उपलब्ध आहेत. नाण्यांवर प्रमुख्याने जरी स्थानिक देखावे असले तरी मुख्य देवता झ्यूस, हिरा, पेसीडीन यांच्या छायाकृति त्यावर आहेत.

चीन—या नाण्याचा उगम सनपूर्व सातव्या शतकापर्यंत मिळतो. त्या काळी या नाण्याचे चलन म्हणजे प्रिनठस्याचे धातूचे तुकडे, रेशमी कापडाचे तुकडे, कूर्मस्वच, कपड्या अशा ओगड-धोगड स्वरूपात होते. परंतु सनपूर्व ३३५ च्या सुमारास या प्रकारचे चलन बद करण्यात येऊन काश्याच्या तुनड्यावर रुंदळी, पावडी, मुन्या यांच्या आकृति व मध्यभागी छिद्र असलेले नाणे काढण्यात आले. या छिद्राचा लोमाना बराच फायदा झाला. छिद्रातून दोरी ओवून नाण्याची माळा करून ती गळ्यात घातून त्यांना बाहेर जाता येई. चिनी चल-

१ टीपः—सन १९५० च्या सुमारास भारताने एक पैशाचे तांब्याचे नाणे छिद्रासहित काढलेले होते.

नांचा इतिहास पाहिला तर तो संगयात्मक, अर्थशास्त्रीय अनेक युक्त्यानी भरलेला व हिणकट धातूंच्या भेसळीने परिपूर्ण असाच आहे. नाण्याची किंमत वजनावर अवलंबून असली तरी लिहिलेले वजन नेहमीच खरे नसे. नवव्या शतकात कागदी नाणी प्रचारात आली. सर्वोत्तमहत्त्वाची नाणी प्रतिस्पर्धी राजांची व बंड्याल्यांची असून त्यामुळे चीनमधील काही अज्ञात गोष्टींवर बराच प्रकाश पडतो. सन १८६६ साली हॉंगकॉंग येथे डॉलर हे नाणे पाडण्यात आले. त्यावर पुढील बाजूस त्रिशूळ व ढाल घेतलेली ब्रिटानियादेवी असून मागील बाजूस चिनीमलाई भाषेत अक्षरे घालण्यात आली आहेत.

जपान—या देशातही चीन देशाप्रमाणे छिद्राची नाणी प्रचारात होती. सातव्या शतकात धातूंची नाणी तयार करण्यात आली. यांच्या नाण्यावर एका बाजूला ह्रॉगॉनचे चित्र व उलट बाजूला पुष्पमाला असे.

जर्मनी—सन १२५२ पासून या देशातील नाण्याचे पुनर्मुद्रण होऊन दुसरा फ्रेड्रिक राजा ह्याने नवी नाणी पाडली. त्यांना फ्लॉरेन्स म्हणत. ती सुवर्णाची होती. चांदीचे मोठे दिनारही पाडण्यात आले. पण या वेळेपासूनच धार्मिक वृत्ति छोप पावून या शिल्पांची इतिश्री झाल्याचे आढळून येते.

थेसली—येथील नाणी प्रायः सिसली व इटली या प्रदेशांतून आणत केलेली असून ती साधी असत. त्या नाण्यांवर ओक वृक्षाचे शिरोभूषण घातलेल्या झ्यूस देवीचे मस्तक किंवा युद्ध करीत असलेल्या अथेनी, इटोनिया देवीच्या छायाकृति असत.

पॅलेस्टाईन—जेरुसलेम येथील नाण्यांवर कमळाची आकृति अग्नि-चादशाही मुखवट्याबरोबर मनी, मिओस व इओ या देवतांची चित्रे होती.

फोनोशिया—येथील नाणी अत्यंत चित्ताकर्षक समजली जात. येथील बहुतेक लोक व्यापारी असल्याने त्यांच्या सापत्तिक परिस्थितीची ह्यावरून चांगलीच कल्पना येऊ शकते. सनपूर्व पाचव्या शतकातील ही नाणी आहेत. परंतु या नाण्यांपैकी कुठल्याही नाण्यावर कोणत्याही देवतेचे चित्र नाही.

बॉस्फोरस—आशियामायनरमधील हा प्राचीन देश होय. येथील कात्याच्या नाण्यावर मेडुसा, परसिउस इत्यादि लोकांना आवडणाऱ्या देवतांची चित्रे होती.

बायझंटोईन साम्राज्य—चवथ्या पाचव्या शतकातील ह्या राजवंशाचे ठसे

प्रायः धार्मिक स्वरूपाचेच असत. या नाण्यावर एका बाजूला हातात नाँस धरलेली विजयदेवता, तर उलट बाजूस कुमारी मेरीचे चित्र असे.

मायसिया—सर्वोत्कृष्ट ग्रीक पद्धतीचे नाणे ह्या देगात आढळून येते. इलेट्रूम मिशिकेन ह्या धातूचे नाणे सहाव्या शतकातील असून त्यावर युद्धप्रसंग व युद्ध-देवताचे चित्र आहे.

रोमन—सनपूर्व पाचव्या शतकापासूनची नाणी उपलब्ध आहेत. या वेळी येथे दिनारी नाणक पद्धति अंमलात होती दिनारी, किनारी व सेस्टर्टेटी या नाण्यावर शिरछाण घातलेल्या रोमोदेवीचा मुखवटा होता, तर दुसऱ्या एका नाण्यावर रथामध्ये बसलेल्या डायनादेवीचे चित्र होते. ह्याचप्रमाणे देवताच्या कपातील अनेक देखावेही सोदलेले होते.

लिसिया—येथील नाण्यावरून आशियामायनरमधील देवता, कला याची कल्पना येऊ शकते. सनपूर्व सहाव्या शतकातील नाणी अथेनिअन धर्तीची होती आणि त्यावर स्वस्तिक व देवताची चित्रे होती.

स्पेन—येथील नाण्यावर एकाद्या पुरुषाचा मुखवटा व उलट बाजूला बैलानी चालविलेला नागर अगर मदिराची आकृति असे.

पार्थिया—हा देश कास्पियन समुद्राच्या आग्नेय दिशेला व इराणच्या उत्तरेला होता. सनपूर्व २५० वर्षांपूर्वी हे राष्ट्र अस्तित्वात होते. ह्या राज्याचा संस्थापक मिथ्राइट ह्याने सोने, चांदी व तांब्याची नाणी पाडली. त्यावर एका बाजूला राजाचा मुखवटा तर उलट बाजूस अपोलो, द्यौस, दिमितर या देवताची चित्रे आहेत हातामध्ये धनुष्यबाण अथवा गरुडावर बसलेल्या देवताचीहि छायाचित्रे आहेत.

इराण—इसवी सनाच्या सुरुवातीला येथील नाण्यावर रोमन लिपी होती. परंतु पुढे लवकरच ती नाहीशी झाली. येथील नाण्यावर मिथ्र (सूर्य), मान (चंद्र), अपान-नपात (अग्नि), वात (वायू), वेरेध्न (वृत्र) व नयति उपरान्त म्हणजे गरुडाची माता विनीता इत्यादि देवता होत्या. तसेच अनहिता देवीचेहि चित्र होते.

सशोधक पर्सी गार्डनर ह्याने 'A History of Ancient Coinage' ह्या ग्रंथात सनपूर्व सातव्या ते ३०० पर्यंतच्या नाण्याचा बरील देशाचा इतिहास व प्रचलित नाण्याचे अनेक ठसे आपल्या ग्रंथात दिलेले आहेत. त्या ग्रंथातील देवताविषयी काही ठसे उद्बोधन आहेत म्हणून ते खाली उद्धृत केलेले आहेत.

एक बाजू	दुसरी बाजू	एक बाजू	दुसरी बाजू
देवी डायोनिसस : हर्क्युलिस		देवी अपोलो : मशाल	
देवी अथेना : उडता घोडा		देवी अपोलो : पलवाला हुक्कर	
देवी अपोलो : सागरातील पडान		देवी परसोफोन : शिक्षेचे मस्तक	
देवी डिमिटर : तनुवाद्य बाज- घिणारा देवी		देवी अथेना : बुवड	
देवी अपोलो : सर्पारोरा झगट- णारा हर्क्युलिस.		देवी आर्टिमिस : घोडेस्वार	
देवी हिरा : घोडेस्वार		देवी अपोलो : अर्टिमिस	
देवी परसोफोन : त्रिजयी रथ		देवी डिमिटर : सर्ववैद्यित	
देवी परसोफोन : ताडाचे झाड		ऑगालस	
परीचे मस्तक : टेकून वसलेली गाय		परीचे मस्तक : उभी गाय	
		देवी अपोलो : पाच चंद्रकोरी	

ह्याशिवाय काही नाण्यांवर वन्यपशु सिंह, डुमरे, बैल, कोरडे, बोकड इत्यादि जाकृति काढलेल्या असत.

आदिशक्तीच्या रूपाची छायाचित्रे मिती व मोगत्या नाण्यावर उपलब्ध आहेत, याची जेवढी माहिती मिळविता आली ती नोटकपणे येथे दिलेली आहे. भारत व इतर देश याची तुलना केली असता एक मोठे मनाला स्पष्टते की, धर्मप्रवृत्त जशा भारतामध्ये ह्या शक्तिरूपाचा नाण्यावर पारच कमी प्रमाणात वापर केला गेला असून आशिया मायनर व आसपासचे प्राचीन संस्कृतीचे देश यामध्ये तो पारच सुबलक प्रमाणात केला गेलेला आहे, हेच बरील माहिती दर्शविते. अर्वाचीन काळात हिंदु राजानी या शक्तिस्वरूपाचा उपयोग केल्याचे एमही उदाहरण पाहण्यात नाही, असो.

ठसे अथवा शिक्के

रामायणकाळी ठसा वापरात होता हे सुरुवातीच्या श्रोतावरून दिसून येईल. दुष्यन् राजाने आपली ठसा असलेली मुद्रणांची जंगठी शकुंतलेला दिली होती, असे इतिहास सागतो. अनेक प्राचीन राजेरजवाड्यांनी खुणेसाठी आपली ठसांची मोहर उपयोगात आणलेली दिसून येते. याज्ञवल्क्य-स्मृतीमध्ये राजधर्म प्रकरण ३१८ मध्ये मुद्रेचा उल्लेख आहे,

पटे वा ताम्रपटे वा स्वमुद्रो परिचिन्हीतम् ।

राजाने दानपत्र कापडाने अथवा ताम्रपटावर करावे आणि त्याखाली आपली 'मुद्रा करावी. दान देणाऱ्याची सत्यता पटाची ह्यासाठीच ही योजना असावी.

(४) “राजा शाहूचरणीं तत्पर तुकासुत कान्होजीराव आंगरे सरखेल निरंतर” कान्होजीराव आंगरे ह्यांची मुद्रा, शके १६५४.

सन १८१८ मध्ये इंग्रजांनी पेशवाई बुडविली. तरी देखील बरीच वर्षे पेशव्याच्या मराठी मुद्रा त्यांनी चालूच ठेवल्या होत्या. कंपनी सरकारच्या दोन मुद्रा अशा होत्या,

(अ) हुकूम कंपनी बहादर कलकटर, पुणे दिनांक २२-११-१८१९.

(आ) श्री कपतान हजरी पाटजर साहब बहादूर कलकटर, अहमदनगर, दिनांक २४-८-१८१८.

सन १९४७ साली भारत देश स्वतंत्र झाला आणि दिल्लीच्या केंद्र सरकारने स्वतंत्र भारताची “सत्यमेव जयते” ही मुद्रा स्वीकारली. महाराष्ट्र राज्य स्वतंत्र झाल्यावर त्यानेही आपली मुद्रा बनविली, ती श्रीशिवरायांच्याच मुद्रेचा स्वीकार करून,

“प्रतिपच्चंद्रलेखेव वर्षिण्युः विश्ववंदिता ।

महाराष्ट्रस्य राज्यस्य मुद्रा भद्राय राजते ।”

हे प्रकरण लिहिण्यासाठी आधारभूत ठरलेले ग्रंथ—

- (१) History of Ancient Coinage 700-300 by Percy, Gardner.
- (२) British Museum Guides to Greek and Roman Coins.
- (३) Parthian Coins by Percy Gardner.
- (४) Zoroastrian Deities on Indo-Sythian Coins by Stein London.
- (५) Coins of Southern India by Sir Walter Elliot.
- (६) Madras Govt. Museum Coins Catalogue: Indo-Portuguese and Ceylon Coins.
- (७) Coins of Arakan, Pegu & Burma by A. P. Phayre.
- (८) Catalogue of Indian Coins in British Museum by James Allen.
- (९) Ancient History of India by Ramshankar Tripathi.
- (१०) महाराष्ट्रीय शानकोश : लेखक डॉ. श्री. व्यं. केतकर.
- (११) महाराष्ट्राच्या ऐतिहासिक मुद्रा : लेखक श्री. वि. स. कामत.

शिल्पदेवता

कलयति स्वस्वरूपावेशेन तत्तद् वस्तु ।

परिच्छिनत्ति इति कलाव्यापारः । (धेमराज-शिवसूत्र धिमर्शिनी)

भावार्थ असा की, कलावंत एखाद्या वस्तूच्या ठिकाणी आपल्या आत्म-रूपाचा जो आविष्कार करतो, त्याला कला असे म्हणावे परंतु भोत्रराज आपल्या तत्त्वप्रकाश ग्रंथांत यापेक्षा सुंदर आणि यथार्थ व्याख्या करतात की,

व्यञ्जयति कर्तृशक्तिं कलेति तेनेह कथिता सा ।

म्हणजे ज्या स्थळी आपणाला ईश्वराच्या अगम्य कर्तृत्वशक्तीचा आविष्कार पाहावयास मिळतो, ती कला होय. ऋग्वेदामध्ये जरी कला हा शब्दप्रयोग आला अंशंलं तरी (८-४७-१७) कला म्हणजे शिल्प या अर्थी प्रथम तो भारताच्या नाट्य शास्त्रातच आला आहे असे मानतात. शुरुनीति, तंत्रग्रंथ, कामसूत्र यांमध्ये ६४ कलांची नामावली आहे. पण त्यात एववाक्यता नाही. प्रबंधकोश, ललित विस्तार इत्यादि ग्रंथांत तर कलाची सख्या ७२, ८६ अगर १०० चे वर सांगितलेली आहे. यामध्ये सोनाराने सुवर्णाची चोरी कशी करावी याच्या ६४ कला व वेत्यांना मोहित करून त्यांचे धन कसे लुबाडावे याच्या ६४ कलांचे ही वर्णन आढळते.

प्लेटो, अरिस्टॉटलादि पाश्चात्य दार्शनिकांनीही कलेची व्याख्या आपापल्या पराने केलेली आहे. पण त्यातील रस्किन याची व्याख्या शिल्पकलेला पोषक अशी आहे. तो म्हणतो ' प्रत्येक महान कलाकृति ही ईश्वराच्या कृतीविषयी मानवाला जो आनंद होतो, त्याची अभिव्यक्ती कलाकाराचे मनात प्रथम उत्पन्न होते, आणि नंतर तिचा बाह्य आविष्कार होत असतो. '

कलेचे प्रयोजन काय असाही प्रश्न काहीजणाना संशयात टाकतो, पण प्राचीन काळी मम्मभटाने खालीलप्रमाणे उत्तर देऊन ठेविले आहे—

काव्यं यशसेऽर्धकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।

सद्यः परिनिवृत्तये कान्तासंमितयोपदेशयुजे ॥

भावार्थ असा की— यश, धन, व्यवहार, ज्ञान, याचप्रमाणे अत्यंत श्रेष्ठ प्रतीचा आनंद, मानवाला कलेपासून मिळतो.

प्राचीन काळापासून भारतामध्ये कला ही परतत्त्वाच्या साप्ताशराचा एक मार्ग मानलेला आहे. ही वेधळ इंद्रियसुखासाठी अथवा श्रीमतांनी ऐप आराम करण्यासाठी नसून, मानवाच्या प्रगतीसाठी, जशी भाक्ति, ज्ञान व प्रेम याची आवश्यकता असते, तशीच कलेचीही आहे. ईश्वर हा जसा ज्ञानाचे अधिष्ठान आहे, तसा तो कलेचाही उगमस्थान आहे. जसा तो सर्वसाक्षी आणि सर्व व्यापक आहे, तसा तो सर्वांगसुंदरही आहे. सायकाळी उच्च डोंगरावर उभे राहून, मानळत्या सूर्याचा लाल गोळा सागरात बुनत असताना पाहिला, की क्षणमरच का होईना, आपठे मन हर्षाने उच्चवळून येते. याचे कारण ईश्वराच्या सौंदर्याचा तो साप्ता आविष्कार असतो. श्रीकृष्णाला भुवनसुंदर असे नाव आहे, तर तुकाराम महाराज विठ्ठलमूर्तीला 'सुंदर ते ध्यान उभे विटेवरी' असे सन्नेधितात. कलावत ईश्वराच्या याच सौंदर्य विषयक बाजूवर भर देऊन आपली निर्मिति करीत असतो आणि त्याद्वारे ईश्वराला मानवाचे समीप आणीत असतो.

भारतात निरनिराळ्या देवतांची मंदिरे म्हणजे कलेच्या स्पर्शांच होत. अनेक मंदिरांची शिल्पे डोळे दिपविणारी असून त्यातीठ सुंदर मूर्ति सौंदर्याने थक् करून सोडणाऱ्या आहेत. याचे कारण कलावताने भारलेल्या अत वरणाने देवाच्या चरणी दृष्ट केलेली ती भाक्तीसेवा आहे आणि याच तत्त्वासाठी त्या कलेच्या मांडणीत आपले नावही कोरून ठेवावे याचे मान त्यांना उरलेले नव्हते. ते ईश्वररूपाशी तत्प झालेले होते. हेच भारतीय शिल्पकलेचे वैशिष्ट्य मानावे लागेल. मंदिरातील मूर्ति काही विशिष्ट तत्त्वे मनात ठेवूनच कलावतानी घट्टिलेल्या आहेत. त्यांना जे सुंदर वाटले, त्याचा उपयोग त्यांनी केला आणि त्यामुळेच काही मूर्ति अर्ध मानव, अर्ध पशु, त्रिमुखी, चतुर्मुखी तयार झाल्या. अनेक वेळा त्या मूर्ति प्रतीकामक असतात, हे वाचकांच्या ध्यानात आले जसेलच. गुढग्यापर्यंत हाताचे चित्रण करून आजानुवाहू मूर्ति, म्हणजे महान् शक्तीचे प्रतीक मानावयास हवे. काही चतुर्भुज, अष्टभुज अथवा एकाहून अधिक भिरे, अथवा रावणाची दहा दिरे, हे चित्रित करण्यामध्ये मानवापेक्षा नितीतरी पशुनी त्या मूर्ति अधिक सामर्थ्यसंपन्न जाहत, हेच कलाकाराला सूचित करायलाे असते. अशा अनेक जगानी नटलेली भारतीय शिल्पकला आहे.

(भा. स. को. २।१९५)

शिल्पासवधी प्रत्यक्ष निवरण करण्यापूर्वी, ते शिल्प ज्या घटनांमुळे, कार्य वाहीमुळे उजेडात आले, त्याची पिठिका पाहणे अयोग्य ठरणार नाही. इमन सरकारच्या आमदानीत सन १८६१ साली पुराणवस्तु संशोधन खात्याची उभारणी करण्यात आली असे जरी असले तरी ही इमारत तयार होण्यास त्याचा पाया.

सन १७८३ मध्ये घातल्या गेला. या साली विलियम जोन्स नावाचे गृहस्थ कलकत्ता येथे हायकोर्ट न्यायाधीश म्हणून आले. त्यांनी संस्कृतचा अभ्यास केला आणि त्याच वर्षी भारतीय भाषा, कला व शिल्प यांचे संशोधन करण्यासाठी 'आशियाटिक सोसायटी' स्थापन केली. त्यामुळे या विषयाला चालना मिळाली.

सन १८४८ मध्ये कर्निंगहॅम नावाचे लष्करी इंजिनियर भारतामध्ये आले आणि त्यांनी पुराणवस्तु संशोधन खाते स्वतंत्रपणे उघडायचे असा प्रयत्न केला. त्याचे फळ लॉर्ड कर्निंग व्हाईसरॉय म्हणून आल्यावर सन १८६२ मध्ये मिळाले. योगायोग असा की, कर्निंगहॅम हाच त्या खात्याचा सर्वाधिकारी नेमला गेला. या खात्याचे प्रमुख काम म्हणजे 'पुराण वस्तूंचे संशोधन, जतन व इतिहाससंकलन करणे' असे होते. लॉर्ड मेयोच्या वेळी या खात्यात सुधारणा होऊन त्याचे संशोधनक्षेत्र वाढविण्यात आले. याच सुमारास चिनी प्रवासी ह्युएन-त्संग याच्या प्रवासी वृत्ताचे इंग्रजी भाषांतर प्रसिद्ध झाले होते आणि त्या त्या स्थळांची माहिती जमा करण्याचे कामही चालू झाले. सुमारे दहा वर्षांच्या आपल्या कारकीर्दीमध्ये कर्निंगहॅम साहेबांनी २१ ग्रंथ लिहून तयार केले. आजही त्यांचा उपयोग केला जात आहे. सन १८७४ मध्ये जेम्स बर्जेंस हे अधिकारी झाले आणि खाते-विस्तार पश्चिम भारत, गुजराथ येथेवर वाढविला. सन १८८१ मध्ये लॉर्ड लिटन याच्या कारकीर्दीत या खात्याचा दर्जा वाढविण्यात आला व 'Curator of Ancient Monuments' असा उल्लेख करण्यात आला. डॉ. बर्जेंस यांनी आपल्या तीस वर्षांच्या कारकीर्दीत अतिशय मेहनत घेऊन सुमारे ३२ ग्रंथ तयार केले. Imperial Series नावाने ते प्रसिद्ध आहेत.

सन १८९९ मध्ये लॉर्ड कर्झन व्हाईसरॉय झाल्यावर त्याने या खात्याकडे खूपच लक्ष घातले व सन १९०१ मध्ये Director General of Archaeology अशी नेमणूक केली. हा अधिकार सर जॉन मार्शल यानी अनेक वर्षे चालविला. सन १९०४ मध्ये Ancient Monument Preservation Act मंजूर झाला. सन १९१४ साली लडाईच्या वेळी या खात्यावर आर्थिक परिस्थितीमुळे गंटांतर आले होते. पण पुढे सर्व काही व्यवस्थित होऊन या खात्याचा कारभार चालू असून पुराण शिल्प व वास्तु यांचे जतन होत आहे.

भारतामध्ये सिंधुवंशे संस्कृति फार प्राचीन मानली जाते. आतापर्यंत झालेल्या उत्खननांवरून शिल्पकला फार पूर्वापासूनच अस्तित्वात असल्याचे पुरावे उपलब्ध झालेले आहेत. मौर्य, कुशान, हूण, शक यांनी भारतावर राग्या केल्यावर त्यांची छाप या पूर्वकलेवर पडून पुढे मिश्रकला सुरू झाली. त्याचा

प्रारंभ इसवी सनपूर्व दोन शतके तरी झालेला होताच होता, असे इतिहासकाराचे म्हणणे आहे.

अन्मयुगात राहणारा मानव वसतीसाठी गढनात गुहा छोडून राहात असे, हे सर्वविश्रुत व सर्वमान्य आहे. सीरिया, बॅबिलोनकडील प्राचीन पूर्व प्रदेशांत अद्यां शिल्पकलेचे अनेक नमुने उपलब्ध झालेले असून त्यावरून पुराण-कथा व तत्कालीन इतर प्रचलित गोष्टी याच्याबद्दल माहिती मिळण्यास मदतच होते. कोरीव शिल्प असलेल्या मोठमोठ्या गुहा आजही उपलब्ध आहेत. काही गुहामधून पंचवीस हजार वर्षांपूर्वीचे पदूचे अस्थिपत्रर दिवून येतात. त्यावरून जाणकार असे अनुमान बांधतात की, त्या काळी मानव पक्ष वन्य पशूवरच आपली उपजीविका करीत असला पाहिजे. निऑक्स (Neux), लॅस्कॉस (Lascaux), या मान्समधील ठिकाणी अर्धा अर्वा मेल छोल असलेल्या गुहामधून, प्राचीन संस्कृतीची निदर्शक अशी अनेक चित्रणे केलेली आहेत. सुमारे वीस हजार वर्षांपूर्वीचे हे एखादे धर्मपीठ असावे असे मानले जाते. काही गुहा तर पर्वताच्या अवघट उतारार सुमारे ७०० मीटरपर आढळून आल्या आहेत.

“At Monte Cireco in Italy a skull found in 1939, afforded evidence of cannibalistic and ritual treatment from 7,000 years ago” अशा गुहामधून जी धर्मकृत्ये चालत, त्याचे अग्रोप आजही उपलब्ध आहेत.

(Myths & Rituals by E O. James, P 32)

भारतामध्ये वेदकाळात यज्ञकुंड राधणे यापलीकडे शिल्पशास्त्राची अधिक प्रगति झाली नाही. त्यामुळे त्या काळाच्या शिल्पाचा उद्देश्य भिन्नत नाही. असे जरी असले तरी पांडवाच्या वेळीच्या मयसमेची माडणी हा शिल्पकलेचा एक उत्तम नमुना होता, हे निश्चित आहे. भगवान बुद्धाच्या निर्वाणानंतर अशोक राजाने बौद्ध धर्माचा प्रसार चारू केव्हापर बौद्ध भिक्षूच्या तप साधनेसाठी शांत निवासस्थान म्हणून स्तूप व विहार बांधण्याचे कार्य सुरू केले. खाली दक्षिणेत सातवाहन राजवडाच्या वेळी तेथील व्यापार चौल, सोपारा इत्यादि बदरामार्गे परदेशाशी चालत असे. या व्यापारात व्यापारी निपुल धन मिळवू लागल्यामुळे या वर्गानेही गुहा व विहार बांधण्याच्या कामी साहाय्य केले, म्हणूनच अनेक ठिकाणी त्या आजही दिसत आहेत.

या काळी जी शिल्पकला वाढीस लागली तिचे साधारणपणे चार वर्ग पाडण्यास हरकत नसावी. ते चार वर्ग पुढीलप्रमाणे.

स्तूपाचे अवशेष शहाजीकी देरी येथे आढळले आहेत. स्तूपाच्या चौथऱ्याचे काम विटाचे होते व तो पाच टप्प्यात बांधलेला असून त्याची एकूण उंची सुमारे १५० फूट होती. या चौथऱ्यावर तेरा मजल्याची लाफंडी बांधणी होती. तळाच्या तऱ्याचा व्यास २८६ फूट तर उंची सुमारे चारशे फूट होती. शेवटी त्या बांधणीवर ८८ फूट उंचीचा लोखंडी पांथ, ज्याच्यावर २५ ताऱ्यांचा मुलामा दिलेल्या छव्या शोभा देत होत्या म्हणजेच ह्या स्तूपाची एकूण उंची सुमारे ६३८ फूट होती. प्रसिद्ध चिनी प्रवासी ह्युएन त्सांगने हा स्तूप पाहिला तेव्हाच तो मोडकळीस आलेला होता. कालांतराने तो जमीनदोस्तही झाला. भिल्ला येथील एक स्तूप पायथ्याला १०० फूट व्यासाचा तर उंचीला ५० फूट असा आहे. तेथील वैशिष्ट्य असे की, या ठिकाणी असलेले अनेक स्तूप समूहासमूहाने एकत्र बांधलेले असून ह्याचे प्रत्यक्ष आपल्याला भोजपूर, सोनारी निभाग या ठिकाणी येते. सम्राट अशोकाने असे लहानमोठे एकूण ८४,००० स्तूप बांधलेले होते असे सांगितले जाते. पिप्रवा (बस्ती) येथील स्तूपामध्ये सुवर्णाची मातृशक्तीची मूर्ति आढळली आहे. तशीच ती नदगड (चपारण्य) येथे मिळाली आहे.

साची येथील स्तूप प्रेक्षणीय असल्याने अद्यापीही प्रवादयाची त्या ठिकाणी रीघ लागत असते. ह्या स्तूपाची बांधणी केव्हा झाली, हे तेथील शिलालेखावरून कळून येते. चारही प्रवेशद्वारे निरनिराळ्या वेळी बांधली गेली असल्याने, त्यावरील शिल्प प्रगतीही आले. साधारणपणे हे काम एकाच पिढीत पुरे झाले असते असा अंदाज बांधावयास हरकत नाही. भारहुत येथील शिल्पापेक्षा येथील शिल्प सुधारणांनादी आणि समकालीन परिस्थितीचे दर्शन घडविणारे आहे. प्रवेशद्वारासमोरील चार वस्तुळाकार गज, वस्तुळाभर गजाचा कठडा आणि तोरणे ही भारहुत येथील पद्धतीची भासतात. शिल्प पक्ष प्रवेशद्वारावरच आहे. कठड्याचे गज मान साधेसुधेच आहेत. शहरातील धकाधमीचे जीवन, खेडेगावातील गातताभय जीवन, जंगलातील तपस्वीचे जीवन इत्यादि प्रकारचे त्या त्या काळाला अनुसरून असलेले जीवन येथील शिल्पामध्ये पाहानयास मिळते.

दक्षिण भारतात देखील ही स्तूपाची बांधणी अमरावती, घट्टीशिला, नागार्जुनकोंडा, पेड्डागजम इत्यादि ठिकाणी पाह्यावयास मिळते. या ठिकाणच्या काही स्तूपांचा पायथ्याचा व्यास १४८ फूट तर उंची सुमारे १३२ फूट आहे. अमरावती (जि. गुदूर) येथील स्तूप सगमरवरी विटानी बांधलेला असून, त्याच्याभोवती दोन प्राकार आहेत. बाहेरचा १४ फूट व आतील ६ फूट

उंचीचे. संगमरवरी विटा व दोन्ही प्राकाराचे सर्व पाषाण नवीने भरलेले आहेत. स्तूपाचा व्यास १३८ फूट, बाहेरील कठड्याचा परीघ ८०३ फूट असून यांच्यावर सुमारे १४००० आकृत्या कोरलेल्या आहेत. आतील कठड्यावरील आकृत्या तर याहूनही जास्त असाव्यात; हे कठडे म्हणजे शिल्पकलेतील महदाश्चर्यच मानले जाते. मुख्य स्तूप ख्रिस्ताब्द २०० वर्षे व बाहेरील कठडे दुसऱ्या-तिसऱ्या शतकातील असावेत.

१९ व्या शतकाच्या प्रारंभी गावातील जमीनदारांचे नोकर टेकडीवर खोदकाम करीत असताना, ही अलौकिक कलाकृति उघडकीस आली. पण आश्चर्य असे की, इतके असूनही अनेक शिल्पांप्रमाणे, येथीलही काही मूर्ति भग्नावस्थेत व झुडित आढळतात. (मा. सं. को. १।१९६)

दिवंगत झालेल्या प्रसिद्ध व्यक्तींच्या स्मृतीसाठी असे स्तूप बांधण्यात येत असत. बौद्धपूर्वकाली ही प्रथा रूढ होती. परंतु बौद्धांनी त्यात अधिक प्रगति केली आणि बुद्धाचे अवशेष त्यामध्ये ठेवण्याची प्रथा रूढ झाली. आपण जेव्हा या पार्श्वभूमीवरून या स्मृतीचिन्हांकडे पाहतो तेव्हा परकीय संस्कृतीचा थोडक उल्लेख करणे आवश्यक वाटते.

प्रा. पेद्री यांच्या मते सुमारे दहा सहस्र ख्रिस्ताब्द वर्षे इजिप्तमध्ये कला-कुसरीची कामे हाताने वनविलेल्या मातीच्या भांड्यावर होत असत. सनपूर्व ३४०० वर्षांपूर्वी मेनेस ह्या राजाने उत्तर व दक्षिण इजिप्त एकछत्री अंमलाखाली आणला आणि त्यामुळे तेथे शिल्पकलेची वाढ होण्यास मदत झाली. तेथील पिरॅमिड्सची रचना मृताच्या स्मृतीस्तवच अस्तित्वात आली. स्तूपाच्या बांधणीस ज्याप्रमाणे अनेक वर्षांचा काळ लागत असे, तद्वतच या पिरॅमिड्सनाही लागत असे. त्यांमध्ये मृत राजाची शरीरे, त्यांच्या आश्रयित्या वस्तु व संपत्तीही ठेवण्यात येई. गीझ (Gizeh) येथील खोपुराजाच्या कारकीर्दीमध्ये एक पिरॅमिड बांधावयास वीस वर्षे लागली. दरदिवशी वीस सहस्र मजूर काम करीत असत. चुनखडीच्या दगडाचे, अडीच टन वजनाचा एक, याप्रमाणे २३००,००० दगड लागले. गणितींच्या अंदाजानुसार त्या सर्व दगडांचे वजन ५७.५० सहस्र टन भरेल. या पिरॅमिडचा सर्व पसारा सात एकर जमिनीवर होता. तसेच तळाची रुंदी ७५५ फूट तर उंची ४८१ फूट आहे. ह्याची उभारणी ख्रिस्ताब्द तीन सहस्र वर्षांपूर्वी झालेली आहे. पिरॅमिडच्या आतील वाजूस दगडी मूर्तीवर रंगीत चित्रे काढीत. त्यावरून सद्य परिस्थितीचे ज्ञान होते. नांगरणी, वापणी,

झोडणी ही शेतीविषयक कामे, लोहार, सोनार, विणकर, काच-सामानवाले, लाकडी साहित्य तयार करणारे इत्यादि कारागिरांचे त्यामध्ये दर्शन घडते

दगडानरील खोदकामही या काळातील लोमाना ठाऊक होते (Great Sphinx) स्मृजे शीर नसलेली सिंहाकृति याची साक्ष पटविते. पिरॅमिडजवळ ही आकृति आहे. ही आकृति १९० फूट लांब ७० फूट उंच असून सिंहाकृतीचे डोकें तेहतीस फूट व त्याची रुंदी १३॥ फूट आहे. या ठिकाणी एक ओळीत अनेक पिरॅमिडस आपल्याला दिसतात.

या पिरॅमिडच्या बाहेर जी मंदिरे आहेत, त्यातील राजाचे पुतळे उत्कृष्ट शिल्पाचे नमुने आहेत. येव ह्या राजधानीच्या शहराच्या बाहेर कार्नाक सूर्य मंदिरातील शिल्प असेच उत्कृष्ट आहे. भिंतीच्या आतील बाजूस युद्धाचे दृष्टांवे खोदलेले आहेत. अनेक राजानी या ठिकाणी कलाकृतीत भर घातून ते अत्यंत प्रेक्षणीय क्षेत्र बनविले आहे. सुमारे दोन हजार वर्षे येथील बाधणीचे काम चालले होते. येथील एक समग्रह रामसेस (दुसरा) ह्याने बांधले. त्याची लांबी ३३८ फूट व रुंदी १७० फूट असून त्याला १३६ स्तंभ आहेत. समग्रहाच्या मध्यभागी असलेले १२ स्तंभ तर ७९ फूट उंच असून त्याच्या माथ्यावर अनेक माणसे उभी राहू शकतील इतके ते रुंद आहेत.

या मंदिराच्या पुढे एका मैलावर लुशोरचे मंदिर आहे. त्याचे बांधकाम ख्रिस्ताब्द १५०० वर्षांपूर्वी सुरू झाले. हे मंदिरही अतिशय भव्य असून अतिसुंदर व प्रेक्षणीय आहे. येथून नदीपलीकडे राजा अमेनहोटेप (तिसरा) ह्याचे ८० ते ९० फूट उंचीचे खडकात खोदलेले पुतळे आहेत आणि त्याच्यामागेच अनेक प्रसिद्ध सरदायांचे पुतळे खोदलेले आहेत. अबू सिंनेल येथील खडकातील मंदिरात ६५ फूट उंचीचे पुतळे जाडळतात. मंदिराची लांबी १८५ फूट तर रुंदी ९० फूट आहे. समग्रहातील चौरस आकाराच्या दगडी खानानर १७ फूट उंचीचे ओसिरिस देवाचे पुतळे खोदलेले आहेत.

या अबू सिंनेलच्या देवालयाला सांप्रतच्या काळात एका निराळ्याच रीतीने महत्त्व प्राप्त झालेले आहे आणि स्थापत्यशास्त्रज्ञांची कसोटीच पणाला लागत आहे. अखिल विश्वात प्रदीर्घ लांबीसाठी विख्यात असलेली नाईल नदी (४०३७ मैल) या मंदिराच्या कक्षेतून वाहते. या नदीवर आस्थान या ठिकाणी सन १८९८ साली प्रथम बंधारा बांधण्यात आला आणि कालव्याचे पाण्यासाठी वाळवटाचा बराच प्रदेश आणला गेला. हा प्रदेश जसा सुपीक झाला तसा अधिक प्रदेश पाण्यामाली आणून देशाची भरभराट करावी या उद्देशाने सन १९१२ साली, या नद्याच्या उंची १५ फुटांनी वाढविण्यात आली. राष्ट्र

धुरिणाची भूक वाढतच गेली आणि सन १९६० मध्ये त्या वधान्याची अधिक उंची वाढवून ती एकूण २६० फूट करण्याचे निश्चित झाले, पण हा उद्देश पार पाडण्याचा तर त्यामध्ये वरील अबू सिंनेलचे प्राचीन मंदिर धोक्यात येत होते. वधान्याची उंची वाढल्यावर पाण्याच्या वाढीन पातळीसाली हे मंदिर साफ बुडणार होते. प्राचीन कलाकृतीचा हा गजिना नष्ट होऊ देण्यास सरकार तयार नव्हते, तेव्हा पॅच प्रसंगातून सुटका करून घेण्यासाठी सरकारने युनेस्को या जागतिक संस्थेकडे आग्रह, तांत्रिक व शास्त्रीय सहाय्याची मागणी केली आणि शिल्पाची प्राचीनता जाणून त्या संस्थेनेही मदत देण्याचे आश्वासन दिले हे सहाय्य ते नसू देणार आहेत ते पहा—

(१) या सर्व प्राचीन शिल्पाचे लहान लहान भाग तोडून काढून दुसरी-कडे नेऊन त पुन्हा पृथक्च जोडावयाचे (२) अशा लहान तुकड्यांना प्रभाक देऊन शिल्पिण्यापूर्वी त्याची छायाचित्रे घेऊन ठेवाण्याची म्हणजे पुढे जोडणीस नान पडणार नाही (३) लहान तुकडे झाल्यावर त्याला गडसंख्या सहाय्याने भोके पडून त्यातून पोलादी सळ्या घाटून बाहण्याचे काम सोपे करायलाचे, (४) ज्या ठिकाणी पुन्हा ही कलाकृति उभारावयाची ती नवीन जागा पूर्वी-प्रमाणेच निसर्गमुदर स्थळी निवडावयाची

या मंदिराची उंची १९६ फूट असून गाभान्यातील पुतळ्याची उंची वर लिहिल्याप्रमाणे ६५ फूट आहे. गाभान्यातील रानामध्ये ओसिरस देवाच्या भव्य मूर्ति कोरलेल्या आहेत, आतील गुरूस तीन शक्तिपीठांची स्थापना केलेली आहे. भारतामधील कोल्हापूर येथील अनासाई शिल्पाप्रमाणे येथेही मार्च व सप्टेंबर महिन्यात सूर्यकिरण रोमसिस मूर्तीच्या चरणाला स्पर्श करतात. प्राचीन स्थापत्य शास्त्रज्ञांनी तीन सहस्र वर्षांपूर्वी शिल्पकलेमध्ये घडविलेला हा चमत्कार या मंदिराची उदात्तता व भव्यता याचा साक्षात्कार घडविल्याशिवाय रहात नाही. याचसाठी साधतच इजिप्शियन सरकार व युनेस्कोसारसी जागतिक संस्था, प्राणपणाने त्याचे रक्षण करण्यासाठी कर करून आहेत. यारून इतर देशातील सरकारानी-विशेषत गुहा व कोरीव लेण्यासाठी समृद्ध असलेल्या भारत सरकारने-यापासून योग्य तो बोध घेतला पाहिजे आणि जागतिक महत्त्वाचे शिल्प व वारसे जतन करून ठेवले पाहिजेत, हाच बोध या महत्त्वासाठी योजनेतून घ्यावयास पाहिजे.

अबू सिंनेलच्या शिल्पाप्रमाणे, डेडेरा येथेही प्राचीन देवालये असून ती उत्तम स्थितीत राखण्यात आली आहेत. या मंदिराच्या प्रवेशद्वारी सुनक कोरीव शिल्पाचे २४ पाषाण खात्र असून, त्याची बाधणी राणी क्लिओपानाच्या वेळी

चाहू झाली होती. एडप येथील देवालयात, भारतामधील रामायण महाभारत कालीन देसाव्याप्रमाणे, टॉलेमीच्या काळातील अनेक राजे लोकांच्या शिशूरीचे प्रसंग चित्रित केलेले आहेत. थॉमस व कानॉन येथे दोन भैल लारीच्या अरुंद रस्त्यावर दुतर्फा “ हिफक्स ”च्या मूर्ति पसरलेल्या आहेत.

(सुट्टिज्ञान मासिक, फेब्रुवारी १९६७)

घर म्हटल्याप्रमाणे सूर्यकिरण वर्षातून एक-दोन वेळा देवतावर पडणे हा एक शिल्पशास्त्राचा उत्कृष्ट नमुना सर्वत्र गणला जातो. माझे यात्रातचे रिचर थोडेसे वेगळे आहेत आणि अनुभवाचे आहेत पूर्वी साधारणतः घराची अथवा मदिराची राधणी पूर्व अथवा पश्चिमाभिमुख केली जात असे. घरे भिळ असल्याने सूर्यकिरणाना साधारणतः अडथळा होत नसे. उत्तरायणाच्या टोमा-वरून सूर्य भ्रमती करीत दक्षिणेकडे निघाला, म्हणजे मार्गात त्याच्या किरण-शलाका निरनिराळ्या अशाने घरात वा मदिरात प्रवेश करतात आणि कोणत्या तरी दिवशी सकाळी वा संध्याकाळी बहुधा घरातील काही भागाला स्पर्श करतात, तसेच सूर्य दक्षिण टोकापासून उत्तरेकडे निघाला म्हणजे घटते लेखकाने गोरगावी सन १९५९ साली घर बांधले, पहिल्या माळ्यावर एका गोलीत लहानशी गुमटी बांधून त्यामध्ये देवताच्या मूताची माडणी केली. हे सर्व करताना त्याला वेव्हाही कल्पना नव्हती की, अमुक दिवशी सायंकाळी सूर्याचे किरण गोपाळकृष्णाच्या चरणाला स्पर्श करतील तसा कोणताच आरागडा पूर्वी तयार केलेला नव्हता, पण वर्षातून दोन वेळा सूर्याच्या भ्रमतीमुळे असे घटते आहे खरे! हा अनुभव आल्यावर जर लेखकाने या निसर्गाच्या घटनेची कल्पना आपल्याकडे घेतली, तर हे श्रेय त्याला कोणीही देऊ नये. तद्वतच प्रकार अनेक शिल्पामध्ये असावा, असे लेखकाचे प्रामाणिक मत आहे. सूर्यकिरण मूर्तीवर पडण्याचा काळ-वेळ अमुकच असा ठरलेला अनुभवाला येत नाही. किंमुना शिल्पकाराने पूर्वानुभवाने ही वेळ निश्चित करून, आराखडा तयार करणेही शक्य आहे.

या देशाजवळील आर्मेनिया देशात फर्मिर बुर या गावी उत्पन्न झाले असता, सनपूर्व सातव्या शतकातील एक भव्य मिला आढळून आला आहे. त्यामध्ये एकूण १४८ खोल्या असून त्याला “ तैशेबा ” म्हणजे सुद्धेन असे नाव दिलेले आढळले. उरातुनाम राजाच्या वेळी तो बांधला गेला, असे एका शिलालेखावरून दिसून येते. तो लेख पुढे असेही म्हणतो, ‘ तायशेरापनी ’ शहरात उरातु राजघराण्यातील रसा राजाने पाच मीदरे बांधली. या भिळ्यात त्या वेळी प्रचलित असलेल्या ब्राँझच्या वस्तु, मातीची भांडी, शस्त्रे, अवजारे, कोरीव शिल्प असलेले पाषाण, सोन्याच्या कलाकुसरीचे दागिने इ० अनेक वस्तु आढळून आल्या आहेत.

ही थडगी असून त्याच्या आतील गजस रथ, घोडेस्वार, युद्ध, शिकार, मच्छीमारी, राजस्वागत, हत्ती, उट, माऊडे इत्यादीची शिल्पे कोरलेली आहेत.

पेरू ह्या देशातही पिरॅमिड्स बांधले जात. परंतु त्याची बांधणी पर्वताच्या उंच माथ्यावर होत असे पोपल व्यूह हे मय सस्कृतीच्या माहितीपर पुराण असून त्यामध्ये पुष्कळशी पूर्वकालीन माहिती समाविष्ट केलेली आहे टिओक्ली अथवा दवघर ह्याची बांधणी पर्वताच्या उंच माथ्यावर पिरॅमिडच्याच आकाराचीच केली जात असे. सर्व बांधकाम काळ्या दगडाचे असे. बाहेरील बाजूस असलेल्या गोल जिन्याने सुमारे तीन चारशे पायऱ्या चढून गेल्यावर अनेक फूट उंचीवर देवताचे मंदिर असे अशाच एका युद्धदेवतेच्या मंदिराचा परिघ तळाला ४८०० फूट असल्याचे आढळून आले जाहे मंदिराच्या चारी बाजूंना दरवाजे असत. देवाच्याचे सभागृह चौकोनी असून त्याची लांबी रुंदी ३७५' x ३००' इतकी होती स्तूपाप्रमाणे मंदिराचा पाया सहा टप्प्यांनी बांधलेला होता मंदिराच्या माथ्यावर ५६ फूट उंचीचे दोन बुरुज असून एकामध्ये इष्टदेवतेची मूर्ति आणि दुसऱ्यामध्ये नरगळीचा दगड ठेवलेला अस. सोळाव्या शतकात स्पॅनिश लोक तेथे गेल्यावर अशा एका पिरॅमिडच्या तळघरात त्यांना एक लक्ष छत्तीस हजार मानवी सांगाडे आढळून आल्याचे इतिहासात नमूद केलेले आहे

(Myths of Mexico by Lewis Spence, P. 30)

वरील नोटक माहितीवरून असे दिसून येईल की, इतर देशातही त्या काळी शिल्पकला प्रगत अवस्थेत होती भारतामध्ये ती स्तूपरूपाने आढळते, मिस्र देशात पिरॅमिड्सच्या रूपाने आढळते, तर पाताळातील पेरू देशात भव्य मंदिराच्या स्वरूपात आढळून येते इतकेच मिस्र देशातील उभारणी ही अतिशय प्राचीन असल्याने ग्रीक, हूण, कुशान राजवशांनी ती भारतामध्ये आणली असे अनुमान काढल्यास ते वावगे ठरणार नाही

इसवी सनाच्या पहिल्या शतकात कुशाण वंश भारतामध्ये आला आणि त्यांनी आणलेल्या पाश्चात्य कलाप्रकाराने त्यापूर्वीच्या ब्राह्मणी व जैन कलेला नवीन वळण लागले. पूर्वी होत नसलेल्या बौद्धाच्या मूर्ति आता बनू लागल्या.

गुहा

आपण बर पाहिलेच आहे की, अन्मयुगीन मानवही राहाण्यासाठी गुहाचा उपयोग करीत असत. तीच रूपांना मौर्य सम्राट अशोक राजाने आणि त्याच्यानंतरच्या राजवशांनी उचलून गुहा सोदण्याचे कार्य चालू केले. या गुहा सोदण्याचा हेतु मात्र असा होता की, बौद्ध अगर जैन भिगु यांना त्या

गुहात वसून शातपणाने आपले आयुष्य व्यतीत करता यावे तसेच जे शिष्यां मिश्रु आहेत त्यांना आपले शिक्षण एकातवासात करता यावे या गुह्यांना निहार अथवा सवाराम या नावाने संबोधिले जाई ग्या शहराजवळील सारार व नागार्जुन टेकड्यांमधील गुहा या अशोभनीय असून त्या आज समजल्या जातात. हार्थीगुफाच्या शिल्पावरून व लेखावरून त्या वेळचा इतिहास उलगडून पाहता येतो. कलिंगाधिपतीने पुष्यमित्राचा पराभव केला होता, हे तेथील लेखावरून समजते. कलिंगाधिपति सारवेला राजा ह्याला राजपुत्र वनविण्याचे शिक्षण त्याच्या लहानपणीच कोणत्या रीतीने दिले गेले होते, हे देखील तेथील शिल्पावरूनच दिसून येते. ख्रिस्ताब्द १२३ वर्षांपूर्वी सुग घराणे राज्यकर्ते बनले आणि त्याने ११२ वर्षे विदिशाच्या गादीवर वसून राज्य केले. भारहुतच्या स्तूपामधील कलाकौशल्यामध्ये ह्या घराण्याने आणखी भरच घातली. उदयगिरी व खडगिरी येथील गुहा याच सुमारास तयार झाल्या. सुग व कश्यप ही घराणी ब्राह्मणधर्मी होती तसेच वाकाटक ह्या घराण्याचा विसऱ्या शतकातील संस्थापक प्रिथ्विनाथ हा देखील ब्राह्मणच होता. सातवाहन राजांच्या वेळी भारतीयांचा व्यापार बऱ्याच परदेशांमधील चाले आणि ह्या व्यापारातून होणाऱ्या विपुल नफ्यामुळे व्यापाऱ्यांनी बौद्धसावकासाठी अनेक गुहा पितळखोरे, नाशिक, गोळी, घरी शिळा, भाजे, भक्तिप्रोळू इत्यादी अनेक ठिकाणी पावल्या.

या वेळी बौद्ध धर्मात उपपथ निर्माण झाले आणि भादयानी या नावाच्या पधियानी नाशिक कांदेरी येथे, धर्मोत्तरीयांनी सोपारा येथे व महासायिकानी कालें येथे जावली वसतिस्थाने वसविली. बौद्धधर्मात उपपथ जरी निर्माण झाले, तरी त्या उपपथात स्पर्धा अशी दिसून येत नाही. सातवाहनाच्या वेळी महायान पथ पुढे सरकावला आणि त्यामुळे बुद्धमूर्तींची पूजाअर्चा फार मोठ्या प्रमाणात अस्तित्वात आली. याच कारणास्तव अनेक विहारामधून बुद्धाच्या मूर्ति आढळून येतात. बौद्धमिथु आशिया, सिलान, चीन, ब्रह्मदेश इत्यादी भागात धर्मप्रसारास पुढे सरकले ते ह्याच सुमारास.

उदयगिरी व खडगिरी (ओरिसा) येथील गुहा जैन पद्धतीच्या आहेत. फारच थोड्या गुहांच्या दर्शनी भागावर शिल्प पहाण्यास मिळते. कलिंग राजा सारवेला ह्याने ख्रिस्ताब्द ५० शतकापूर्वी हे कार्य चालू केले आणि ते पुढे १०० वर्षे तरी चालू होते, असे हार्थीगुफा येथील लेखावरून समजते. गुहांचे स्वरूप साधारणपणे भारहुतप्रमाणेच आहे, परंतु क्वचित काही ठिकाणी त्या त्या स्थानिक व तत्कालीन परिस्थितीची छाया पडलेली आढळते. येथील शिल्पकृतीत जास्त खोल्पणा व अवयवांचे उठावदार आणि मडक चित्रण आढळते. परंतु तरीही हे

चित्रण करताना मूळ कलेत जास्त सफाई आणि लवचिकपणा आलेला दिसतो. मच्छीपुरी, अनंतगुफा, राणीगुफा, गणेशगुफा या उत्तम सुधारणावादी शिल्पांची साक्ष पटवितात. विहाराचा प्रमुख उद्देश वसतिस्थान हा असल्याने मध्यभागी ऐसपैस मोठ्या चौक आणि चारी बाजूंना राहाण्यासाठी लहान लहान ओवऱ्या व मागील बाजूस बुद्धाना पुतळा हे दृश्य प्रत्येक विहारात दिसतेच. काही ठिकाणी हे विहार दोन माळ्याचेही खोदलेले आहेत. पिप्रवाह, सारनाथ, कविया, बसराह, तक्षशिला, अजिंठा, वेरूळ येथील विहार प्रेक्षणीय आहेत.

गुहा खोदकामातील आणखी एक उल्लेखनीय प्रकार म्हणजे चैत्यगृहे ही होत. याचा उपयोग प्रार्थनेसाठी केला जात असल्याने ती एकप्रकारची बुद्धाची मंदिरेच होत. रामायणात 'चैत्यगृहाचा उल्लेख आहे आणि त्यात चैत्यगृहाला बुद्ध-आयतन असे म्हटलेले आहे. सांची, सारनाथ, सोनारी, काल येथील चैत्यगृहे अशोककालीन असतील, असे जाणकारांचे मत आहे. याच्या बांधणीचा विशेष म्हणजे याचा दर्जनी भाग घोंड्याच्या नालाच्या आकाराचा असतो. मध्यभागी दगडी खानाच्या दोन लायच्या लाय रागा असून त्यामुळे तीन दालने तयार होत. तसेच मागील बाजू गोलखट असून त्या ठिकाणी बुद्धाची प्रार्थनामूर्ति बसविलेली असते. गया शहरजवळील पारारलेणी व लीमशगुफा ही या शिल्पाची सुरवात मानली जाते. यानंतर या शिल्पाचा महाराष्ट्र व दक्षिण भारतात प्रचार झाला. याना लोकरुमोपेत पाटवलेल्या असे समोधतात. पण त्याचा पाडवारोवर मात्र काटीमात्रही सख नाही ! कोंटाणे (कुलारा) येथील चैत्य ५५ फूट लांब, २६ फूट रुंद आणि २० फूट उंच आहे, तर अजिंठा आणि काले येथील चैत्य अनुक्रमे १००' X ४०' X ३३' व १२४' X २६' X ४५' या आकाराची आहेत.

वेरूळ येथे बौद्ध, ब्राह्मण व जैन पधियांच्या गुहा आढळतात. या तीनही पधियांच्या शिल्पांच्या बनावटीत जरी फारसा फरक नसला तरी शिल्पाकृतीच्या सफाईत मात्र भरपूर फरक जाणवतो. बौद्ध गुह्यातून बुद्धाच्या मूर्ति, तर ब्राह्मणांच्या गुहांमधून शंकरामधी शिल्प आढळते. वेरूळ येथील गुहा पहात असताना हा फरक आपल्याला प्रकर्षाने जाणवतो. पहिल्या दहाभारा गुहा बौद्धकालीन असून त्यातील शिल्प जरा जोरडघोरखटच वाटते. परंतु त्यानंतरच्या सुमारे सोळा गुहा ब्राह्मणवाळातील असून प्रत्येक गुहा पाहताना निच्यात

१ टीप—यानेून साप्रतचा रामायण मय बौद्धकाळानंतर लिहिलेला अणारा, या स्थानाला दुजेरा मिळतो. किंबहुना मूळ वात्मिकी रामायणात याचा उल्लेख येणे अशक्यच आहे.

पहिलीपेशा जास्त सुवस्त्रांना व सुधारणा झालेली दिसून येते. पुढील चार गुहा जैनांच्या असून त्यातील इंद्रसभा, जगन्नाथसभा, पारसनाथ, महावीरमूर्ति इत्यादि देव्याचे फारच प्रेक्षणीय आहेत. अजिंठा येथील ३२ गुहा एकापुढे एक खोदलेल्या असून बौद्धकालीन असल्या पाहिजेत. कारण त्या गुहात सर्वत्र बुद्धाच्याच मूर्ति विखुरलेल्या आहेत. लेखकाने ह्या क्षेत्रास भेट दिली, तेव्हा यावनी संस्कृतीने अनेक मूर्तींचा विध्वंस केलेला पाहण्यात आला.

शिल्पकलेच्या उत्पत्तीचा आणि विकासाचा हा चोटक आढावा घेतल्यानंतर आता आपण आपल्या विषयाकडे—म्हणजे शिल्पदेवता, या विषयाकडे—वळू. आदिशक्तीच्या स्वरूपाचा आविष्कार शिल्पकारानी कोणत्या स्वरूपात केला हे आपल्याला साररूपाने पाहावयाचे आहे.

वैदिक देवता, इंद्र, प्रजापति, यम, वरुण, मित्र, अग्नि या मागे पडून त्याऐवजी मानवरूप देवता वसुदेव, कृष्ण, बलराम, शाक्यमुनि, नरनारायण या वैष्णव सांप्रदायाच्या देवता प्रचारात आल्या. यामुळेच वैष्णव आणि शैव सांप्रदायाची उत्पत्ति झाली. वैदिकांच्या यज्ञातील हिसेला कंटाळून महावीर आदि तीर्थंकारानी नवा पंथ सुरू केला, तर बौद्ध पंथाच्या उगमानंतर त्या पंथाला भाव आला. अंधिका, दुर्गा, पार्वती, विंध्यवासिनी या शक्तिदेवतांची पूजा प्रचारात आली. हा काल साधारणतः ख्रिस्ताब्द तीनशे वर्षांपूर्वीचा असावा. या वेळी पंचोपासक म्हणजे वैष्णव, शैव, शक्ति, सौर्य व गणपत्य हे पंथ अस्तित्वात आले. दक्षिण भारतात सुब्रह्मण्यम् हा कालीदेवाचा पुत्र मानला गेल्यामुळे आणि त्याने अनेक दैत्यांचा नाश केला ह्या श्रद्धेने त्याला सुर अथवा सुरेश्वर असे नाव मिळाले. त्याला कोणी मुद्दगन असेही म्हणतात.

वेरूळ हे स्थान औरंगाबादपासून सुमारे वीस मैल अंतरावर आहे. ही लेणी पाहण्यासाठी डोंगरवडा चढावा लागत नाही. इतकेच नव्हे तर सोळा क्रमांकाच्या कैलास लेण्याशी मोठारीसारग्ये वाहून देखील सहज जाऊ शकते. ह्या लेण्यांचे काम सहाव्या शतकात चालू झाले, ते तेराव्या शतकात जैन पंथियानी पुरे केले. इतक्या दीर्घ कालावधीपर्यंत हे काम सतत चालू होते, ही एक महदाश्चर्याची बाब मानली पाहिजे. पहिली चार लेणी बौद्धांची, त्यापुढील १७ लेणी ब्राह्मणांची आणि शेवटच्या पाच जैन पंथियांची आहेत. या सर्व लेण्यांतील नुसते क्रमांक १६ चे कैलासलेणे पाहिले तरीदेखील जीवनातील सर्वोच्च आनंदाच्या क्षणाचा उपभोग घेतल्याची अनुभूति जाणवते. येथील शिल्पकाम काही दशकांतील नसून, अनेक शतके ते चालू असले पाहिजे. आरासडा तयार झाल्यावर 'आधी वळस मग पाया रे' या उर्त्तप्रमाणे याचे काम झाले असले पाहिजे.

अनक वर्षे अनेक कारागिरांचा त्या त्या कृतीवर हात फिरलेला असला तरी तेथील शिल्प कसे एकजीव आणि न यावता वेले गेले आहे असे वाटते ! जणू काय एकच दीर्घायुषी शिल्पकार अनेक वर्षे हे शिल्प घडवीत बसला होता ! सर्वांत जाश्रय असे की, ही अद्भुत किमया धडवून आणणाऱ्याचे नावही मिळत नाही. कोणा एका लेखकाने म्हटल्याप्रमाणे ' या ठिकाणी आकाशपातळ एक आहे, बाल्य-तारुण्य एक आहे, जन्म-मृत्यु एक आहे, राजारंक एक आहे. तसेच शांत, रौद्र व वीरसोत्पादक कृतीही आहेत. चंद्रशेखर शिवाची आदिमायेसह अनेक रूपे येथील शिल्पांमध्ये प्रकाशली आहेत. '

संत एकनाथ महाराज एके ठिकाणी म्हणतात,

चिंचेच्या पानावर देऊळ बांधिले ।

आधी कळस मग पाया रे ॥

त्याची तंतोतंत सत्यता हे शिल्प पाहतांना आपल्याला पटते. कारण १०७ फूट उंचीवरून कळस, शिखर, छतावरील सिंह, नक्षीकाम वगैरे कोरीत कोरीत मग सभामंडप कोरावयाचा, नंतर बाजूच्या दोन्ही भिंतीवर रामायण, महाभारत या धर्मग्रंथातील अनेक प्रसंग चित्रित करावयाचे आणि वरून खाली खाली येत येत सरतेशेवटी पायाचे प्रचंड आणि अतिमहत्त्वाचे अधिष्ठान कोरावयाचे हे काही थेरा गवाळाचे काम नोहे !

अशा रीतीने भल्यामोठ्या साक्षात् गजकूर्तीच्या आकाराचे गगनचुंबी ध्वजस्तंभ दोन माळ्यांची भव्य इमारत बांधीत खाली यावयाचे, ही करणी कलावताच्या दृष्टीने अनुपमच म्हणायला हवी. अखिल विश्वात ह्याला दुसरी तोड नाही. मिस्र देशातील पिरॅमिडस् अगर पेरूदेशातील भव्य देवालये यांची बांधणी पायापासून कळसापर्यंत अशी झाली. कळसापासून पायापर्यंत नव्हे आणि यासाठीच या शिन्पाला अगिल विश्वात तोड नाही असे म्हणावे लागते. हेच एकमेव सौंदर्य पाहण्यासाठी देशोदेशीचे अनेक हौसी प्रवासी या ठिकाणाला भेट देत असतात.

कृष्णराजाची कारकीर्द फक्त २५ वर्षे झाली. खुदाईची कलशस्थापना त्याच्या समश झाली, असा ताम्रपटात उल्लेख मिळतो. हे काम पूर्ण होण्यास १५० वर्षांचा कालावधि लागला असल्याकारणाने बरेचसे काम कृष्णराजाच्या पश्चात झाले असणे पाहिजे हे उघड आहे. मात्र आराम्यदा आहे तोच ठेवला गेला असला पाहिजे. ह्या अलौकिक शिन्पाची कल्पना ज्या शिल्पकाराला प्रथम सुचली, त्याने प्रथमतः याची येथील पैलासनाथ मंदिर, पट्टकळ (विजापूर)

अवतरले अशी कथा प्रचलित आहे. कालमानाप्रमाणे नूर्तीमध्येही वारणपरत्वे कसा फरक होतो, याचे हे उत्कृष्ट उदाहरण आहे.

रावणाने कैलास पर्वत आपल्या वीस भुजानी एकदा गदगदा हलविला होता, अशी एक आख्यायिका आहे. त्याचे साक्षात् चित्रण येथे दोनचार ठिकाणी केलेले आढळते. गर्भाग्रहाच्या पायथ्यावरील हे शिल्प अतिशय भव्य नि म्हणूनच नेत्रदीपक आहे. पर्वताच्या हलण्यामुळे भयभीत झालेली व शिवाला विलगलेली पार्वती शिल्पकाराने इतकी उत्कृष्ट चितारली आहे व तिच्या चेहऱ्यावरील भाव इतके कमालीचे वास्तव यठविले आहेत की, शिवाला विलगलेली पार्वती, ही पार्वती नसून त्या शिल्पकाराची अभिजात प्रतिभाच पार्वती यन्ून त्या पार्वतीत उतरली आहे की काय असा कोणत्याही चोखंदळ नि रसिक प्रेक्षकाला भम पडावा ! न्वरंच, माणसाच्या हातांची जादू काही औरच असते. गुहा श्रमाक वीसमध्येही असाच देखावा पाहावयास सापडतो.

राष्ट्रकूट घराण्यातील राजा दंतिदुर्ग याला दोन राण्या होत्या. एकीचे नाव घृणावती व दुसरीचे नाव माणकावती. वेरुळ लेण्याजवळील घृणेश्वराचे मंदिर बारा जोतिर्लिंगांपैकी असल्याने ते प्रसिद्ध आहे. घृणावती ही शिवभक्त असल्याने तिच्यासाठी म्हणून शंकर त्या स्थानी राहिले, अशी मुरख कथा प्रचलित आहे. हे स्थानही अतिशय प्रेक्षणीय असून ते पाहण्यासाठी यात्रिकांची नुसती रीच लागून राहिलेली असते. मंदिराचा जीर्णोद्धार राणी अहिल्याबाईने केला असून कळसाचे शिल्प अतिशय सुंदर आहे.

वेरुळ येथील लेण्याचे मुख्यतः तीन भाग पडतात. पहिला बौद्धपंथीय अनुयायांचा, ज्यामध्ये बुद्धाच्या नूर्ति स्थापन केलेल्या आहेत. दुसरा हिंदुधर्मीय शिवोपासकांचा, ज्यामध्ये शंकराच्या शाळुंका स्थापन केलेल्या आहेत व तिसरा जैनधर्मीयांचा. आपल्या विषयाच्या दृष्टीने दुसऱ्या गुहेतील शिल्पाचाच प्रामुख्याने विचार करावयाचा आहे. कारण त्यामध्येच आदिशक्तीचा आविष्कार पहावयास सापडतो.

येथील लेण्याची प्रचलित मराठी नावे उद्बोधक आहे. ती येणेप्रमाणे—

महारवाडा, घेडवाडा, दुसरा महारवाडा, विश्वकर्मा अथवा सुतार शोषडी, दोन ताल अथवा दुखा घर, तीन ताल म्हणजे पाताळ, मृत्यु व स्वर्गलोक, राणणाची खाई, दशावतार, कैलास, रामेश्वर, नीळकंठ, तेळका घाणा, कुंभारवाडा, जानोठा, दुमाळलेणे, आदिनाथ, आदिनाथसभाग्रह, पारसनाथ, जगरनाथसभा, इंद्रसभा इत्यादि इत्यादि.

येथील त्रिरूपाक्ष मंदिर पाहिलेले असावे, असे अनुमान काढण्यास हरकत नसावी. कारण येथील शिल्पात साधारणतः वर उल्लेखिलेल्या शिल्पाचे प्रतिबिंब पडलेले दिसते. तसेच डोंगर पोखरून मंदिर वनविण्याची कल्पना महावलीपुरम् येथील घर्मरथ, अर्जुनरथ इत्यादि डोंगर पोखरून तयार केलेली मंदिरे पाहून सुचली असण्याचीही दाट शक्यता आहे.

गुहा क्रमांक २० जवळील गंगा, यमुना, सरस्वती यांच्या मूर्ति फारच सुवक कोरलेल्या आहेत. तसेच शिल्पस्तंभावरील मकर तोरणाच्या सुंदर कमानींमध्ये अनेक सुंदर देवता कोरलेल्या आहेत. मस्तकावर उभट आकाराचा वरंडक मुकुट व सिंहस्त्री रत्नमेखला असलेल्या या मूर्ति खास सौंदर्याच्या मुरीतूनच बाहेर काढल्या आहेत, असेच पाहणाऱ्याला वाटते.

गुहा क्रमांक १७ मध्ये या विषयाला चालना देणारा आणखी एक देसना आपल्या दृष्टोत्पत्तीस येतो. या ठिकाणी महिषासुरमर्दिनीची एक मूर्ति आहे. देवीला चार हात असून तिच्या पायाखाली असलेला महिष संपूर्ण आहे, म्हणजे त्याचे मस्तक तुटलेले नाही. महिषाच्या पाठीवर देवीचा उजवा पाय असून डावा पाय जमिनीवर आहे. देवीच्या हातामध्ये तरवार, त्रिशूल, कमळ ही आयुधे असून डावीकडील खालचा चौथा हात, महिषाने करुणादृष्टीने वर केलेल्या मुंगार आहे. या प्रकारचे देवीचे स्वरूप अन्यत्र क्वचितच पाहावयास सापडते. या स्वरूपावरून असे अनुमान काढावेसे वाटते की, आठव्या शतकापर्यंत महिषासुरमर्दिनीचे चार हातांचे स्वरूप प्रचलित होते व या स्वरूपात तिच्या पायाखाली असलेल्या महिषाचे मुंडके तुटलेले नसे. पुणे शहरापासून चार मैलावर उरुळी गारी मार्च १९६५ मध्ये जमिनीत एक याच प्रकारची महिषासुरमर्दिनी देवी मूर्ति आढळून आली आहे. उजवे हाती तरवार व त्रिशूल आणि डावीकडे पद्म व गदा याप्रमाणे आयुधे असून महिष कवचापूर्ण दृष्टीने डावेबाजूने वरती देवीचे नेत्राकडे पाहत आहे. हातात वानुबंद, पायात साखळ्या आणि कमरेला मेखला कोरलेल्या दिसतात. कोंढणपूरची देवताही याच स्वरूपानी आहे. उत्तर प्रांती व इतर अनेक ठिकाणी याप्रमाणे चतुर्भुज मूर्ति आढळून येतात यावरून असा क्रमप्राप्त निष्कर्ष निघतो की, दैत्यांच्या विनाशाचे पवित्र कार्य करणाऱ्या या देवतेविषयी पाहणाऱ्यांशीच भक्ताना जवर व दरारा वाटावा ह्या हेतूने तिच्या स्वरूपात पुढील काळात सुधारणा केली गेली. ह्या सुधारणेचे दृश्यफल देवीला आठ हात होण्यात व तिच्या चरणयुगलाखाली असलेला महिष मस्तक तोडून त्यातून दैत्यस्वरूप बाहेर येत आहे, अशा स्वरूपात झालेले दिसून येते. काही ठिकाणी ह्या देवीला दहा हात दाखवितात. वणी येथील अठरा हातांचे स्वरूपही महिषदैत्याच्या वधासाठीच

अनंतरले अशी कथा प्रचलित आहे. कालमानाप्रमाणे मूर्तीमध्येही कारणपरत्वे रसा फरक होतो, याचे हे उत्कृष्ट उदाहरण आहे.

रावणाने कैलास पर्वत आपल्या वीस भुजांनी एकदा गदगदा हलविला होता, अशी एक आख्यायिका आहे. त्याचे साक्षात् ध्वजण येथे दोनचार ठिगणी केलेले आढळते. गर्भाग्राच्या पायथ्यावरील हे शिल्प अनिशय भव्य नि म्हणूनच नेत्रदीपक आहे. पर्वताच्या ढलण्यामुळे भयभीत झालेली व शिवाला त्रिगलेली पार्वती शिल्पकाराने इतकी उत्कृष्ट चितारली आहे व तिच्या चेहऱ्यावरील भाव इतके कमालीचे वास्तव बघविले आहेत की, शिवाला त्रिगलेली पार्वती, ही पार्वती नमून त्या शिल्पकाराची अभिजात प्रतिभाच पार्वती बनून त्या पार्वतीत उतरली आहे की काय असा कोणत्याही चोमंदळ नि रसिक प्रेक्षकाला भम पडायचा ! मरेच, माणसाच्या हाताची जादू काही औरच असते. गुहा श्रमाक वीसमध्येही असाच देखावा पाहावयास सापडतो.

राष्ट्रकूट घराण्यातील राजा दंतिदुर्ग याला दोन राण्या होत्या. एकीचे नाव घृष्णावती व दुसरीचे नाव माणकावती. वेरूळ लेण्याजवळील घृष्णेश्वराचे मंदिर बारा ज्योतिर्लिंगांपैकी असल्याने ते प्रसिद्धच आहे. घृष्णावती ही शिवभक्त असल्याने तिच्यासाठी म्हणून शंकर त्या स्थानी राहिले, अशी मुरस कथा प्रचलित आहे. हे स्थानही अतिशय प्रेक्षणीय असून ते पाहण्यासाठी यात्रिकांची नुसती रीढ लागून राहिलेली असते. मंदिराचा जीर्णोद्धार राणी अहिल्यामाईने केला असून वळसाचे शिल्प अतिशय सुंदर आहे.

वेरूळ येथील लेण्याचे मुख्यतः तीन भाग पडतात. पहिला बौद्धपंथीय अनुयायांचा, ज्यामध्ये बुद्धाच्या मूर्ति स्थापन केलेल्या आहेत. दुसरा हिंदुधर्मीय शिवोपासकांचा, ज्यामध्ये शंकराच्या शालुंका स्थापन केलेल्या आहेत व तिसरा जैनधर्मीयांचा. आपल्या विषयाच्या दृष्टीने दुसऱ्या गुहेतील शिल्पांचाच प्रामुख्याने विचार करावयाचा आहे. कारण त्यामध्येच आदिशक्तीचा आधिष्ठातृ पहावयास सापडतो.

येथील लेण्याची प्रचलित मराठी नावे उद्बोधक आहे. ती येणेप्रमाणे—

महारवाडा, घेडवाडा, दुसरा महारवाडा, त्रिध्वकर्मा अथवा मुतार शोपडी, दोन ताल अथवा दुख्या घर, तीन ताल म्हणजे पाताळ, मृत्यु व स्वर्गलोक, राणणाची खाई, दशावतार, कैलास, रामेश्वर, नीळकंठ, तेळका घाणा, कुंभारवाडा, जानोवा, दुमाळलेणे, जादिनाथ, आदिनाथसभाग्रह, पारसनाथ, जगरनाथसभा, इद्रसभा इत्यादि इत्यादि.

यातील रूही लेणी पूर्वी मातीने बुजवून टाकलेली होती ती आता उकरून साफसुफ करून पुन्हा पूर्ववत् करून ठेवलेली आहेत अफगाणिस्ताना मध्ये काही लेणी यावनी संस्कृतीने बुजवून टाकल्याचे संशोधकाना आढळले आहे तसेच ह्या ठिकाणीही धटले असण्याचा संभव आहे लेणी तार शाल्यावर अनेक मूर्तींवर चुन्याचा गिलावा करून त्या रंगविल्या होत्या, हे मूर्तीच्या काही पडीक गिलायावरून स्पष्टपणे दिसते हे रंग देण्याचे काम विजयनगरच्या यादववंशीय राजानी केले असे मानल जाते येथील शिवालयाचे वैशिष्ट्य म्हणजे मदिरातील गाभारे व शिबलिंगे इतर भागाच्या सपाटीपरीरच आहेत खोल जागी ती नाहीत बुद्धाच्या मूर्ति व इतर लेण्यातील लक्ष्मी, शेषशायी भगवान आदि मूर्तीमध्ये काही अशी साम्य आहे हिंदूच्या मूर्तीचे अनुकरण करून बौद्धानी त्याचा साज आपल्या इष्टदेवताच्या मूर्तीवर चढविलेला आहे, ही गोष्ट त्याच्या मूर्ति पाहताच आपल्याला प्रकर्षाने जाणवते आपण काही उदाहरणेच पाहू. कमलेंद्रम लक्ष्मी ही रसरी म्हणजे हिंदूची मूर्ति पण बौद्धानी ही कल्पना घेऊन कमळावर बुद्धदेवाला बसविले आहे. तसेच सर्प शंकराच्या मानेभोवती येविलेला अथवा नाग विष्णूची भक्कशय्या, परंतु या सर्पाला एके ठिकाणी बुद्धाच्या मूर्तीवर पणा धरावयास लावलेले आढळते

एका गणिती तज्ज्ञाने वेरूळची लेणी पाहून असा हिशेब ठरविला आहे की, ही लेणी कोरण्यास अठेचाळीस लक्ष भाणसाना एकवीस वर्षे लागली असावीत यावरून वाचकानी या कामी खर्ची पडलेल्या अमाची आणि द्रव्याची फक्त कल्पनाच करावी हे बरे !

ही लेणी केव्हा कोरली गेली असावीत, यासंबंधी अनेक विद्वानानी संशोधन करून, तसेच ताम्रपट, शिलालेख याचा अभ्यास करून असे अनुमान काढले आहे की, बौद्धलेणी ख्रिस्ताब्द शतकाच्या सुमारास किंवा त्यानंतरच्या त्या धर्माच्या चलतीच्या काळी खोदलेली असावीत. कारण महारी महाळसा महात्म्यात, जेजुरीच्या खडोराने मणिमल्ल दैत्याचा नाश करून सात कोटी लोकांवर आपले उर्चस्व प्रस्थापित केले आहे, असे म्हटले आहे हा मणिमल्ल म्हणजे महाराष्ट्रातील कौणीतरी बौद्धधर्मीय राजा असावा आणि त्याचाच पाडाव हिंदूधर्मीय खडेरायाने केला. हा खडेराय सन ६२० च्या सुमारास होऊन गेला असे इतिहास सांगतो इंडियन एन्टिक्वेरी व रॉयल एशियाटिक सोसायटी यांच्या अकानून या गोष्टीचा उराच ऊहापोह पूर्वीच झालेला आहे. बौद्धलेणी सुमारे दोन हजार वर्षांपूर्वीची असावीत हाच त्याचा निष्कर्ष आहे.

ताम्रपट्यांच्या आधारे संशोधन करून डॉ. श्री. रा. गो. भाडारकर ह्यांनी कैलास व इतर शिवलेण्यासंबंधी संशोधलेली माहिती खालीलप्रमाणे आहे,

धर्मात्मनस्तस्य नृपस्य जज्ञे सुतः सुधर्मा खलु कृष्णराजः ।

एलापुराचलगाताद्सुतसंनिवेशयद्वीक्षाविस्मितविमानचरामरेन्द्राः॥ इत्यादि

भावार्य असा की, 'राष्ट्रकूट घराण्यातील गोविंदराजाचा नातू व कर्कराजाचा मुलगा कृष्णराज ह्याने एलापूर पर्वतावर अद्भुत लेणे बांधविले. ते इतके अद्भुत आहे की, विमानातून जात असताना ते पाहून देव विस्मय पावतात आणि ते शिवालय स्वयंभू आहे की कृत्रिम आहे यावर चर्चा करतात. आणखी हे शिवालय असे आहे की, ज्याने ते बांधले, तो शिल्पकारच ते पाहून आश्चर्याने स्तिमित होतो आणि आता मात्र पुन्हा आपल्याला असे बांधता येणे अशक्य आहे याची जाणीव होताच स्वतःच स्वतःला विचारतो, 'अहो, मी हे देवालय बांधले तरी कसे ?'

हा उतारा गुजराथ शाखेतील कर्कराजाने सिद्धाग्नी गावी भानुभट्ट ब्राह्मणाला गाव इनाम दिल्याबद्दलचा आहे. फक्त ह्या उतान्यात शकाचा उल्लेख केलेला नाही. दुसऱ्या एका ताम्रपटात याच घराण्यातील अकालवर्ष राजाने एका ब्राह्मणाला सनद दिली, त्यामध्ये कृष्णराजाच्या नावाचा आणि शिवालय बांधल्याचा उल्लेख आहे. हा ताम्रपट शके ८६२ चा आहे व कृष्णराज (तिसरा) याच्या वेळचा आहे. पहिला व तिसरा कृष्णराज यामध्ये ९ राजे होऊन गेले. म्हणजे सुमारे दोनशे वर्षांचा कालखंड लोटलेला आहे. तेव्हा या सर्व गोष्टींचा साकल्याने विचार केला म्हणजे कैलासलेणी सन ७०० च्या सुमाराची असावीत असे अनुमान निघते.

येथील लेणी पाहिल्यावर त्यांची मज्यता पाहून आपले मन आश्चर्यचकित होते. बौद्धांच्या गुहांची लांबी-रूंदी व शिवालयाची लांबी-रूंदी भरपूर आहे. येथील दुसरा महारवाडा सुमारे १३० फूट खोल आहे. तसेच सुतारझोपडी १३० फूट, तीन ताल १४२ फूट, दशावतार १०० फूट, दुमाळलेणे १८५ X १५० फूट याप्रमाणे चढत्या क्रमाने लेण्यांची मज्यता अनुभवता येते. गडक पोखरून शिल्पासह इतकी पोकळी निर्माण करणे हेच कारागिरीचे कसब आपण पाहावयाचे असते.

येथील सर्वच लेणी पाहाण्यासारखी आहेत, हे जरी खरे असले तरी शिल्पाच्या दृष्टीने, सुतारझोपडी, दशावतार, कैलास, दुमाळलेणे, इंद्रसभा, आदिनाथसभा इत्यादि लेणी प्रागुल्याने उल्लेखनीय आहेत.

आता क्रमाक्रमाने आदिशक्तीचा आविष्कार कोठे व कशाप्रकारे झालेला आहे ते आपणांस पहाययाचे आहे. रावणाची राई या लेण्यामध्ये महिषासुर-मर्दिनी व्याघ्राकूट अमून तिच्या हातात निशूळ आहे व तिच्या वाहनाने म्हणजे वायाने महिषासुरावर झडप घातलेली आहे असा देखावा आहे दुसऱ्या एका देवळीत शंकर पार्वती बसलेली व श्रीगणेश त्यांच्या मार्गील गात्रूस उभा आहे. नदी त्यांच्या समोर उसलेला अमून शिवराण त्याचे शेपूट ओढून त्याची चेष्टा करीत आहेत एके ठिकाणी रावण कैलासपर्वत आपल्या हातांनी हलवून उचलण्याचा प्रयत्न करीत अमून या कामी त्याला सर्व शक्ति पणाला लावली लागली आहे हे त्याच्या मुद्रावरून स्पष्ट दिसत आहे.

शिवमाहिम्न या स्तोत्रामध्ये या प्रसंगाचे वर्णन पहा,

अमुष्य त्वत्सेना समधिगतसार भुजवनम् ।

बलात्कैलासेऽपि त्वदधिवसतो विक्रमयत् ॥

अलभ्या पातालेऽप्यलसचलितागुप्तशिरसि ।

प्रतिष्ठा त्वय्यासीद्ध्युमपचितो मुह्यति खल ॥ १२ ॥

याचा भावार्थ असा की, दशशूर रावणाने आपल्या वीस भुजांच्या बलाने कैलासपर्वत शंकरासह हलविण्याचा प्रयत्न केला असताना, सडज आळस देत देत पर्वत हलण्याचा भास झाल्याबरोबर शंकरांनी आपल्या अगुष्टाने रावणाला पाताळात दानून टाकले, आणि त्यामुळेच त्याला स्थिर जागा मूलोन्नी मिळाली नाही आसुरी सपत्नीने युक्त असा रावण, जेव्हा आपल्या उपकार कर्त्यांवरच अधिकार गाजवू लागला, तेव्हा त्याला यापेक्षा कोणती गति प्राप्त होणार ?

या शिल्पाची श्रीक शिल्पारोवर तुलना करण्यासारखी आहे प्युनिटरही श्रीक लोकाची महान देवता आहे त्रिआरिस हा तिचा माठा मत्त होता रावणाप्रमाणे त्याला अनेक तोंडे व हात होते. रावणाप्रमाणेच त्रिआरिसही तेथील इतर देवाना नाही भगवन् करून सोडत असे त्याच्या नाटाला कटाळून ते देव इजिप्तदेशात पळून गेले शेवटी एटना पर्वताग्याला टकळून देऊन त्रिआरिसचे पारिपत्य करण्यात आले, अशी श्रीक लोकाची पुराणांतरी एक कथा आहे

पुढे एका देवळीत शंकर गंगा व गौरी यासह बसले आहेत, तर एके ठिकाणी गजलक्ष्मीची मूर्ति आहे

दशावतार हे लेणे दुमजली अमून विष्णूचे दशावतार ह्या ठिकाणी चित्रित केलेले आहेत वरील माझ्यावरील दालनात पार्वतीच्या अनेक मूर्ति आहेत एके

टिकाणी शिव-पार्वतीच्या मूर्तीसमोर पांचमूर्ती त्यांना नमस्कार करीत जाहेत असे दाखविले असून, त्या पाच मूर्ती पाच पाडवाच्याच होत असे मानले जाते. विशेष लक्षात घेण्यासारखी गोष्ट म्हणजे जेव्हा जेव्हा शंकर व पार्वती एकेठावी दाखविले, तेव्हा शंकरांना दोनच हात असतात रामेश्वर लेण्यामध्ये दक्षयज्ञाच्या मन्पात पार्वतीचे येण, पार्वतीचा अनादर, दक्षाचा दिरच्छेद आणि वीरभद्राने त्याला भेंदल्याचे मुख लावणे, इत्यादि प्रसंगाचे देखावे आहेत एका देवळात जगदम्बेने महिषासुराचा वध केल्याचे चित्र आहे येथील एका देवळात रावण मृग्यासारख्या कैलास पर्वत हलवीत असल्यामुळे त्याचे हे कृत्य विती गाढवपणाचे आहे हे दर्शविण्यासाठी त्याच्या दहा तोंडांपैकी एक तोंड गाढवाचे दाखविले आहे दुसऱ्या एका देवळात शंकर-पार्वती सारीपाट गेळत आहेत व शिवगण आनूवाजूला असलेले दाखविले आहेत हा गेळ चानू असता गेळायरून दोघाचे भाडण होऊन, शंकर रानात निघून गेल्यावर मग पार्वती भित्तिणीच्या वेपात जाऊन त्यांना भेटते व परत आणत, या पुराणातील कथेचे, हे चित्र पाहतांना आपल्याला स्मरण झाल्याशिवाय राहात नाही मूळ चित्रात टांग देण्याबाबत ह्या दोघाच्यात काहीतरी पेचप्रसंग निर्माण झाला असून पार्वती एक हात पुढे करून 'गेळू देणार नाही' असा आविर्भाव करीत असल्याचे दाखविले आहे शिल्प आत्म्यतिष्ठ वास्तव व्हावे यासाठी शिल्पकाराने त्यात तनमनघन अर्पिले आहे हे कोणाच्याही तेव्हाच लक्षात येते

या लेण्याच्या पुढे आदिनाथ, आदिनाथसभा, पारसनाथ, जगरनाथसभा, व इद्रसभा या नावाची पाच लेणी आहेत परसनाथ गुहेमध्ये बुद्धाच्या मूर्तीजवळ भेंदथा, उदिर, सर्प, पिचू दाखविले आहेत उपद्रवी अथवा निरुपद्रवी प्राणी त्याला इजा करू शकत नाहीत, हे दागनिष्याच्याच शिल्पकाराचा प्रयत्न जसाचा या ठिकाणी एका पडवीत इद्र व इद्राणी याच्या मूर्ती जतुकमे हत्ती व वाघावर बसलेल्या आहेत त्याच्या मस्तकावर वृश्छाया असून यावर पत्नी बसलेला दागत्रिला आहे जगरनाथसभा गुहेमध्ये भवानीची म्हणजे भाग्यश्री भवानीची मूर्ती दोन ठिकाणी आहे एके ठिकाणी तिच्या हातात आरसा व फुले आहेत तर दुसऱ्या ठिकाणी तिच्या बाजूस बाघ आहे इद्रसभा लेणे ६१' X ४८' फूट असून एका पडवीत इद्राची मूर्ती आहे म्हणूनच त्याला इद्रसभालेणे हे नाव मिळाले आहे नागावरून घातले तसा सभेचा देखावा ह्या ठिकाणी मुळीच नाही सर्प लेण्यातील खागावरील शिल्पापेक्षा येथील खागावरील शिप अतिशय प्रेक्षणीय आहे बैलास लेण्यातील शिल्पाच्या खालोखाल येथील शिल्पाचा क्रम लागतो, इतके ते मंदर आहे बैलास लेण्याशी याचे परेचसे साम्य आहे या लेण्यासमोर बैलासासारखेच एक चिमुकले लेणे ग्योदण्याचा प्रयत्न केल्या आढळतो परंतु या लेण्याला पायऱ्या नाहीत हे लेणे इतके चिमुकले जाणू की, ह्याच्यापेक्षा मूळ बैलास लेणे बाराशे पटीने मोठे आहे

इतर लेण्याचा थोडक्यात परामर्श घेतऱ्यांवर जाता बैलास लेण्याकडे आपण आपला मार्चा बळबू वेरूळ येथील लेण्याची जखिल विश्र्वान जी ख्याति पसरलेली आहे, ती केवळ या बैलास लेण्यामुळेच होय या लेण्यागिनाय इतर लेणी डोंगराच्या पोटात मोरलेली आहेत तर बैलास लेणे डोंगराच्या पोटातून ग्योतून तयार केले आहे या लेण्याचा दगड पक्का काळा कुळकुळीत असल्यामुळे शिल्पाला आपोआपच सौंदर्य प्राप्त झाले आहे या लेण्याचे इथभूत वर्णन करणे सर्वथा अशक्यच तरी देखील माझ्या कुवतीप्रमाणे खालील सविन वर्णन मी करित आहे

दक्षिण भारतामधील पट्टाकळ येथील विरूपाक्ष मंदिराच्या बाघाची छटा येथील बैलास लेण्यावर पडलेली आढळून येते राष्ट्रकूट घशाने ३०० X १७५ X १०० फुटाचा खण्व खोदून त्यामध्ये हे लेणे उभारले आहे यामध्ये मुख्य मंदिर, नदीगृह, प्रवेशद्वार आणि बाजूला मूर्तीचे सोपे या सर्वांचा समावेश हातो

मुख्य बैलासमंदिर १६५ फूट लांब, १०९ फूट रुंद आणि १०० फूट उंच आहे भोवतालच्या खुल्या जागेमुळे तर त्याच्या प्रिंशालतेत भरच पडलेली आहे हा मोकळी जागा २५० फूट लांब आणि १५० फूट रुंद आहे मध्यभागी

असलेल्या देवाल्याभोवती त्याच्याच आकाराची आणखी पाच देवालये आहेत. समोर नंदीची घुमटी २० × २० × ५० फुटाची असून प्रवेशमार्गी नगर-खान्याची जागा आहे. देवाल्याची रेणाम्ति द्वारे, खिडक्या, जिने हे सर्व प्रमाणरुद्ध आहेत. आतील अंगास पिनाल दालने कोरलेली असून त्यातील जमीन गुळगुळीत बनविलेली आहे. दालनात जमी भलेमोठे खाव असून त्यावर सुंदर नक्षीकाम आहे. मोठ्या जागेच्या पलीकडे खडकांत तीन बाजूस भल्या-मोठ्या जोन्या खोदलेल्या आहेत. पुराणातील निरनिराळ्या कथा घेऊन त्याचे काही देवगणे व मूर्ति येथे चित्रित केलेल्या आहेत. ओन्याची तीन बाजूंची लांबी ४२० फूट आहे, रुंदी १२ फूट आहे व उंची सुमारे २० फूट आहे. असे हे भव्य नि तितकेच प्रेक्षणीय ग्योदकाम आहे.

प्रवेशद्वारानून आत गेल्यावर आपल्याला प्रथमतः दिसते ती गजलक्ष्मीची मूर्ति. ही मूर्ति कमलासनाने अधिष्ठित असून बाजूला उभे जसलेले हत्ती सोंडेतून तिच्यावर पाण्याचा अभिषेक करित आहेत, असा दर्शना आहे. मूर्ति माडी बाहून बसलेली व नम्र असल्याने बौद्धमूर्तीशी तिचे साधर्म्य दाखविण्याचा प्रयत्न शिल्पकाराने केलेला आहे किंवा काय अशी आपल्याला शंका येते बहुधा तोच हेतु असावा. निश्चयननी असल्याने या प्रकारच्या देवता बॅबिलोनियन, इजिप्शियन, ग्रीक, रोमन संस्कृतींतही प्राचीन काळी होत्या असा इतिहास दाखला देतो. पुढे महाद्वारी दोन प्रचंड मोठे हति आहेत. कैलासमंदिराचा गामारा ७० × ६२ × १७ फूट असून त्याला १६ खांबे आहेत. सभामंडपात शिरण्यासाठी पाच द्वारे आहेत. गामान्याच्या द्वारपाळ खिया आहेत. सभामंडपाच्या छताने लक्ष्मीनारायण खोदलेले आहेत.

उत्तम आणि बोलत्या चित्राचे साधारणतः एक वैशिष्ट्य असते की, पाहणाऱ्याने ते कोणत्याही बाजूने पाहिले, तरी त्या शिल्पातील मूर्तीची नजर पाहणाऱ्याकडे असते. छतावरील शिल्पात हे वैशिष्ट्य आढळून येते. बाजूलाच असलेल्या ओन्यातील शिल्पामध्ये महाभारत व रामायण यातील प्रसंग चित्रित केलेले आहेत. कैलास हे देऊळ २५ फूट उंच पायावर आधारित असून हत्ती, वाघ, शरभ याच्या पाठीवर कोरलेले आहे. म्हणजे त्याची मुळे फक्त बाहेर दिसतात आणि इतर भाग मदिराखाली गेलेला आहे. ओळीने ही जनावरे व त्याची मुळे पाहिली, की अतिशयच आनंद होतो. मंदिर वळसाची सुमारे ९६ फूट उंची आहे

मोलानाथ शंकराना प्रसन्न करून घेण्यासाठी एका ठिकाणी रावणाने

आपली ९ शिरकमळे उत्तरून शिवलिंगाभोवती त्याची प्रभावळ राचिली आहे, तेव्हा पुढच्या चित्रात पार्वती शिवाला निवारते, 'प्रसन्न होणार काय नाथ ? काय देणार आहात ?' त्याच्या पुढील चित्रात शंकर सांगतात की, 'रावण आत्मलिंग मागत आहे आणि मी ते त्याला देणार आहे.' हे वचन ऐकून पार्वती भ्लानवदन उभी आहे. एका ठिकाणी शंकरानी आपला निशूळ रक्तविंदू दैत्याच्या पोटात सोचला असून त्याच्या शरीरातून गळणाऱ्या रक्तविंदूपासून अधिक दैत्याची उत्पत्ति होऊ नये म्हणून गळणारे ते विंदू कपालामध्ये धरलेले आहेत आणि इतकेही करून त्यातील काही खाली वाहिल्यास कालिकादेवी ते वरच्यावर चानून टाकीत आहे.

शंकरानी रावणाची तपश्चर्या पाहून आपली पत्नी पार्वती त्याला दान केली पुढे मिष्टाने तिला सोडविले. ती कैलासाला गेली आणि शिवप्राप्तीसाठी तिने लिंगार्चन सुरू केलं. तरी शंकर तिचा स्वीकार करीनात. ते तिच्याकडे पाठ फिरवून उरले. कारण रावणासारख्या परपुरुषाचा स्पर्श तिच्या देहाला होऊन ती विटाळली गेली आहे, हे शिवाना ठाऊक होते पार्वती शिवाजवळ जाण्याचा प्रयत्न करीत असता शंकर कैलासावरून खाली उडी टाकण्याच्या वेतात आहेत व त्या कामी पार्वती त्यांना प्रतिबंध करीत आहे, तर खालील वानस नदी ते दृश्य जणू एखादे प्रणयदृश्यच आहे, या दृष्टीने त्या दोघाकडे मिस्कील नजरेने पाहत आहे, या व अशा अनेक प्रसंगाची चित्रणे तेथे आहेत. पुढे एका देवळीत शरीर व मन शुद्ध होण्यासाठी पार्वती वेदपठण ऐकत असून नंतर वेदश्रुतिमुळे ती पवित्र व शुद्ध झाली आहे, या भावनेने शंकरानी तिचा स्वीकार करून तिला आपल्या वाहुपाशात घेऊन कुरवाळीत आहेत, असे दृश्य आहे. पूर्वेकडील एका देवळीत शिव पार्वतीच्या हातावर टाळी देत आहेत आणि खाली उभे राहून ब्रह्मदेव ते दृश्य पाहत आहेत जसा देखावा आहे. त्याचा गर्भितार्थ असा की, इत पर कोणीही कितीही धोर तपश्चर्या केली तरी तुला मी त्याला दान करणार नाही असे शंकर पार्वतीला वचन देत आहेत, नि या त्याच्या कराराला जणू ब्रह्मदेव साक्षीच आहेत. पुढील देवळीत शिवशंकर रथारूढ असून ब्रह्मदेव त्याचे सारथ्य करीत आहेत व ही जोडी त्रिपुरवधास्तत्र निघाली आहे, जसा देखावा आहे. शिवाच्या हातात निशूळ व डमरू आहे. त्याच्यावरोबर त्यांची अर्धांगी पार्वती ही सुद्धा असून श्रीशंभूने आपला डाना हात तिच्या सांघ्यावर ठेवला आहे, असे दृश्य आहे. रावणाने सर्व देव वदीधासात टांगले हे दालविण्यासाठी काही चित्रात ब्रह्मदेव शृंगलाभद, शिवाची दुर्दशा उडालेली व त्रिभुवारावासाचे दु ख भोगीत आहेत, इत्यादि अनेक देखावे चित्रित केले आहेत शिवाचे अष्टभैरव अष्टतार अनेक चित्रात आहेत व त्याची नावे कालभैरव, क्रोधभैरव,

चडभैरव, प्रचडभैरव, रुरुभैरव, उन्मत्तभैरव, असहारभैरव व सहारभैरव अशी आहेत दक्षिणेकडील देवळीत अर्धनारीनटेश्वर मूर्ति, दद्यावतारापैकी हिरण्यकश्यपू-अवतार, शेषशायी भगवान, कृष्णावतार, वामनावतार, कालियामर्दन, इद्रजित-वच, अन्नपूर्णेची मूर्ति इत्यादींचे चित्रण जादळते पुढे एके ठिकाणी सप्त-मातृका असून त्यांच्यापैकी प्रत्येकीजवळ एकएक मूल आहे त्याच्या शिरोभागी गणपति आहे. मूर्तीमाली प्रत्येकीचे वाहनही सोदलेले आहे.

वैलास लेण्यात शिरण्याचा जो मार्ग आहे तेथे पूर्वी टोलेजग महाद्वार होते त्याच्यापुढे एक मुसलमानी बावणीची इमारत आहे. ती चौकोनी असून तिला डोम आहे या इमारतीच्या दक्षिणेस एक चबुतरा आहे. याचा इतिहास काही लोक असा देतात की, औरंगजेब बादशहाने या लेण्याची नासधूस केली, अनेक मूर्ति छिन्नभिच्छिन्न केल्या. त्यामुळे त्याच्यावर ईश्वरी प्रकोपाचे संकट ओढ-उले. त्यामुळेच त्याची प्रिय पत्नी मृत्युमुग्धी पडली. तेव्हा शंकराचा राग शात व्हावा यासाठी त्याने डोमाची पोलो माघली. पुढे काही दिवसांनी लगेच त्याचा मुलगा वारला त्या वेळी त्याने चबुतरा वनविला आणि त्यानंतर लगेच त्याचा आवडता घोडा वारत्यावर त्याने दरवाजा वनविला परंतु तरीही शिवशमो शांत झाले नाहीत आणि त्याचा परिणाम म्हणूनच की साय काही दिवसांनी औरंगजेब स्वतःच पैगमरवासी झाला

पृथ्वीच्या पाठीवर जे काही अनेक चमत्कार आणि आश्चर्ये आहेत त्यापैकी वैलासलेणे हे एक आहे. येथे दिसून येणारी विशाल व भव्य शिल्पे, आश्चर्यकारक कल्पकता, निलक्षण हस्तलाघव हे सर्व पाहून हे शिल्प नविणाऱ्यांना शतश, नव्हे कोटी कोटी धन्यवाद दिले तरी ते अपुरेच पडतील ज्यांनी हे भव्य शिल्प सोदले त्याच्या बुद्धिसामर्थ्याची व कार्यक्षमतेची कमाल दिसून येते. हे स्वरूपसुंदर लेणे पाहिल्यानंतर आपल्याही तोंडातून शब्द बाहेर पडतात, 'सरोजर, एकदाच जन्मा यावे नि एकदाच हे शिल्प पाहून परलोका जावे !' सन्निदानद परब्रह्माप्रमाणे—

हा कलेचा हळूवार शिल्पाचा राजिना वाणीला अगोचर आहे, अवर्णनीय आहे हा शब्दाचा विषय नसून प्रत्यक्षाचा आहे. ब्रह्ममुखाची गोडी वर्णन करताना नेहमी उदाहरण दिले जाते की, सुक्या माणसाने, किंनुना बोलक्या माणसाने सागर रवावी, पण त्याला तिची गोडी मात्र वर्णन करून सांगता येऊ नये. अशी अवस्था येथील शिल्प पाहणाऱ्या यात्रिकांची होते, " गीत गाया पत्थरीने " या शक्तीप्रमाणे येथील दगडाची भाषा व सुंदरता समजावयाला सजयाप्रमाणे दिव्य दृष्टीच पाहिजे, अथवा कलाकारांचेच अतःकरण तेथे घेऊन

जावयास पाहिजे. तास-दोन तासांत गंगीन्यामध्ये फिरण्याइतके ते सहजसोपे खात्रीने नव्हे.

कॅप्टन सिली, चार्लस मेलिट, कर्नल फिट्झ क्लॅरेन्स, कर्नल काल इत्यादि मर्मज्ञ परदेशीय संशोधकांनी या लोण्यासंबंधी धन्योद्गार काढून पुस्तके प्रसिद्ध केली आहेत. शेवटी नेपाळातील एका कवीने म्हटल्याप्रमाणे—

यावच्चंद्रदिवाकराबुदयतो यावन्महीमंडलम् ।

यावत्पर्वतनन्दिनी पशुपतेरुत्संगमालिंगाति ॥

यावज्जन्हुकलिन्दयोरपि सुते तावद्वरीवर्ततां ।

.....एषा यशोवह्नी ॥

अशी स्थिति जोपर्यंत राहील तोपर्यंत या अप्रतिम शिल्पाच्या किर्तीचा चौघडा दशदिशांत दुमदुमत राहील, यात अजिबात संदेह नाही.

या कैलास-लेण्यासंबंधी आणखी एक लोककथा पाहण्यात आली व ती उद्बोधक वाटल्यावरून तिचा निर्देश करीत आहे.

सोमवंशामध्ये पूर्वी येव्ही नावाचा राजा झाला, त्याच्या पत्नीचे नाव होते माणकावती. या राजामध्ये असा दोष होता की, रात्रौ पलंगावर झोपला म्हणजे सारे शरीर कृमी-कीटकांनी भरून जाई, पण पहाट झाली म्हणजे पूर्ववत होई. एके दिवशी राजा शिकारीला फिरत असता, तहानेने व्याकूळ झाला, कोठे पाणी दिसेना. शेवटी जमिनीवर उठलेल्या गाईच्या खुरांत थोडेसे पाणी दिसताच, कसेवसे थोडे पाणी हात-पाय-तोंड धुण्यास लावले, पण तेवढ्यात ते संपल्याने पिण्यास मिळाले नाही. पण तेवढ्या पाण्याने काय चमत्कार केला, त्या रात्री कृमी-कीटक हात-पाय-तोंड यांवर आले नाहीत, इतर भागांवर आले. माणकावतीच्या तीक्ष्ण नजरेतून हा फरक सुटला नाही. शिकारीच्या स्यळाची सूक्ष्म माहिती घेत घेत गाईच्या खुरांतील पाण्याचे स्यळ तिने निश्चित केले.

राजा व राणी त्या विविक्षित स्थळी पोहोचल्यावर, त्या पावलाच्या क्षेत्रांत विपुल पाणी मिळण्याचा संभव असल्याने, जागा खोदावयास सुरुवात झाली. आठव्या दिवशी कातळ फुटताच पाण्याचा प्रचंड झोत वर फेकला गेला व राजा-राणीला सचैल स्नान झाले. त्या पाण्याचा परिणाम असा झाला की, त्या रात्री राजाच्या अंगावर कृमी-कीटक आले नाहीत. राणीला मनोमन खात्री झाली की, ही सर्व महादेव शंकराचीच कृपा होय. यामुळे ती आपल्या पतीला म्हणाली, 'महादेवांनी आपल्याला व्याधीतून मुक्त केले आहे, तेव्हा

त्यांचे दर्शन प्रजेला घडावे म्हणून पाणी लागलेल्या ठिकाणी एक शिवालय बांधले जावे. त्या कळसाचे दर्शन झाले म्हणजेच मी अन्नपाणी ग्रहण करीन, तोपावेतो व्रतस्थ राहीन. '

अनेक कुशल कारागिरांना बोलावून, अनेक माणसांना कामावर लावून, जातीने स्वतः देखरेख करून शक्य तेवढ्या लवकर मंदिर बांधण्याचा राजाने आटोकाट प्रयत्न चालविला. माणकावतीची निष्ठा पाहून शंकरांनीच सहाय्यास जाण्याचे ठरवून एका दक्षिणेकडील शिलावटाच्या वेपात राजाची भेट घेतली आणि सात दिवसात कळस बांधून पूर्ण करण्याचे आश्वासन दिले. सुमारे ५० सहकारी त्याजवरोवर होतेच. राजाला त्या शिलावटाच्या (कोकू त्याचे नाव) कार्यावद्दल संशय होता, तरी त्याने मान्यता दिली. त्या शिलावटाने राजाला अट एवढीच घातली की, जवळच डोंगरावर तो हे मंदिर तयार करील, पण सात दिवस त्या बाजूला कोणीही फिरकता कामा नये. त्यांना पुरेसा शिधा मान पाठवून द्यावा. राजाने त्याची अट मान्य केली, कारण कारागीर माणसे स्वभावाने काही वेळा निश्चितपणे वागतात याची त्याला जाणीव होती.

कोकूची युक्ति अगदी साधी होती. जवळ एका टेकडीचा पूर्वाभिमुख कडा त्याने निश्चित केला आणि वरपावून कळस खोदण्यास आपल्या पन्नास सहकाऱ्यांसह सुरवात केली. याप्रमाणे आठ दिवसांत कळस तयार झाला आणि इतर मंदिरशिल्पाची रूपरेषा खोदून तयार करून दिली. मुदतीच्या आत मंदिर कळस तयार झाल्याचे पाहून राजाला परम कौतुक वाटले. राजाला तो म्हणाला, 'महाराज, आपल्याला मंदिर आवडले ना? आम्ही खोदून मुख्य भाग तयार केलेला आहे, इतर काम सवडीनुसार करून घ्या आणि लिंग स्थापना करा. '

मंदिर तयार झाल्याचे वर्तमान राणी व इतर नगरवासियाना समजताच सर्वांची तिकडे रीघ लागली. पण शिल्पकार त्यापूर्वीच तेथून निघून गेलेला होता. राणीने सर्वत्र शोध घेतला पण व्यर्थ. शेवटी एका अनुचराने राणीला सांगितले, 'थोड्या वेळापूर्वी कोकू मला टेकडीच्या खाली भेटला होता. तो म्हणाला मंदिराचे काम झाले. आता शिवरात्रीच्या आधी कादिविश्नेवराच्या ठिकाणी मला पोहोचलेच पाहिजे, माझी माणसे पुढे गेली आहेत. असे म्हणून उत्तर दिशेकडे शपाक्षप पावले टाकून तो निघून गेला.' राणीच्या नेत्रांतून अश्रुधारा वाहू लागल्या. तिची दृढ भावना झाली की, तिच्या व्रताची पूर्तता करण्यासाठी साक्षात् शंकर महादेव कोकूच्या रूपाने येथे आले आणि मंदिराचे काम पुरे करून दिले. येव्हा राजानेही मोठ्या आनंदाने सर्व श्रेय राणीला दिले आणि म्हणाला, 'माणकावती, ही सारी तुझी पुण्याई चिरस्वायी झाली. '

कोकूने बाधलेले मंदिर तेच कैलासलेणे होय, असे वेरूळचे रेणी दागविणारे मार्गदर्शकही सांगतात. येळू नानाग्रून पुढे येळूर=वेरूळ असे नाव रूढ झाले ज्या ठिकाणी एडकानून पाणी वर आले तेथे घृष्णेश्वर मंदिर आहे यातील दत्तकथेच्या भागाग्रून एवढे निश्चितपणे म्हणता येईल की, कुशल कारागिराने सात दिवसात मंदिर वळस आणि स्थूलदर्शन घडविणे अशक्य नाही (सद्धर्म त्रैमासिक, जुलै १९६७ कर्नाटक हाऊस, मुम्बई २)

वेरूळ येथेच अनेक देवमूर्ती का ?

यासंगी अशी कथा प्रचलित आहे की, स्वर्गातील देवाना एकदा जसे वाटले की, भूतशायर जाऊन भरपूर श्रीडा करावी, म्हणून ब्रह्मदेवाजवळ त्यांना अनुज्ञा मागितली. ब्रह्मदेवाने त्यांना एक रात्र राहाण्याची परवानगी दिली आणि मुदतीत परत येण्यास सांगितले पण देव श्रीडेमध्ये रममाण झाले व त्यांना वेळेचे भान राहिले नाही. सूर्योदय झाल्यानंतर देवांनी आज्ञेचा भंग केला म्हणून ते त्वरितच पाषाणरूप झाले आणि वेरूळ येथे स्थायिक झाले.

दुसरी एक लोककथा अशी की, शुभतुंग कृष्णराज याने नेपाळच्या राजकन्ये बरोबर विवाह केल्यानंतर ती दक्षिणत पतीगृही राहाण्यास आली. एके दिवशी कैलासदर्शनाचा हट्ट तिने आपल्या पतिराजाजवळ धरला. राजाचा नाईलाज झाला आणि एका रात्रीमध्ये त्याने भव्य कैलासलेणे कैलास शिल्पासह तयार केले व राणीला दर्शन घडविले.

आजिंठा येथील एकूण २९ गुहा एक ते सातव्या शतकापर्यंत तयार झाल्या आणि या सर्व गुहात बौद्धधर्मीय शिल्प असल्याने वर्णन करणे निषयाग अनुसरून होणार नाही. गुहा क्रमांक १६ मध्ये छतावर जे रंगीत शिल्पराम केलेले आहे, त्यासाठी या गुहा जास्त प्रसिद्ध आहेत. यावनी सुरुक्तीकडून केले गेलेले निध्वसनाचे काय येथेही केले गेल्यामुळे अनेक मूर्तींचे निरनिराळे अवयव तोडले गेलेले आढळतात.

महाराष्ट्रामध्ये कल्याणजवळ जयरनाथ येथील शंकराचे मंदिर शिल्पाबद्दल अतिशय प्रसिद्ध आहे. हेमाडपंती बाधणीच हे मंदिर अकराव्या शतकातील असले अनेक देवतांचे चित्रण मंदिराच्या शिखरावर असून त्रिमूर्ती, (ब्रह्मा, विष्णु, महेश) याच्या मांडीवर आदिमाया पावती उसलेली आहे. याच्या वरील मागी श्रीमालीदेवीची मूर्ति आहे. देवीचा शरीरयष्टि वारीक असून तिच स्तन खाली लोंवणारे आहेत. तिने गळ्यात नररुडाची माळ घातलेली असून तिच्या गळ्या

भोवती व कमरेभोवती सर्प गुंडाळलेले आहेत. भिंतीवर एकूण साठ चित्रे असून त्यापैकी अनेक शिल्पे शिवपार्वतीस्वरूप आहेत. शिलाहार राजवटीतील हा बाध-कामाचा नमुना उत्कृष्ट म्हणून गणला जातो.

पुणे शहरापासून २६ मैलांवर भुलेश्वराच्या डोंगरांच्या रांगेत ७०० फूट उंचीवर यवतेश्वर नावाचे ठिकाण आहे. मंदिराची आकृति आयताकृति अथवा तारकासदृश्य आहे. मूळ शिल्पकाम १३ व्या शतकातील असावे, तर बाहेरील बाजूची सजावट १८ व्या शतकातील असावी. मूळ मंदिराच्या समोवार ओवऱ्या बांधलेल्या असून त्यांमध्ये देवताकृति वसविलेल्या आहेत. मुख्य सभागृहामोवती, उंच कट्टा असून त्यावर अनेक सुद्धप्रसंग, सिंह, हत्ती इ० वन्य पशूंच्या आकृत्या आणि रामायण-महाभारतकालीन दृश्ये खोदलेली आहेत. दक्षिण दरवाज्या-जवळील रामायणकालीन प्रसंगात भरत-शत्रुघ्न यांच्या मूर्तींच्या बाजूला दोन चौघटेचाले उंट दाखविले आहेत. भारतीय शिल्पामध्ये उंटाकृति विशेष कोठे आढळत नाहीत, त्यामुळे या ठिकाणचे हे वैशिष्ट्य मनन करण्यासारखे आहे. म्हैसूर प्रांती सोमनाथच्या केशव मंदिरात, तसेच गुजराथ प्रांती व राजस्थान-मधील १३-१४ व्या शतकातील काही कलाकृतींमध्ये उंटाकृति आढळतात. अर्थात राजस्थानात वालुकामय प्रदेशात उंटाचा उपयोग होत असेल, पण दक्षिण प्रांती उंटाकृति असे सुचवितात की, अरब व्यापार्यांकरांवर त्या येथे आल्या असल्यात.

उत्तर दरवाज्याच्या डाव्या बाजूस द्रौपदी-स्वयंवराचा महाभारतकालीन देखावा आहे. त्यामध्ये मध्यभागी सुवर्ण मत्स्य खाली जलपात्रात पाहून भेद करणारा अर्जुन, भग्न झालेले धनुष्य, वरमाला घेऊन उभी असलेली द्रौपदी आणि जवळच तिचा बंधू, धृष्टद्युम्न, ब्राह्मणवेशात दोन पांडवपुत्र दाखविले आहेत. तसेच श्रीकृष्ण, बळराम, सांव हे यादव वीर उभे असून, द्रौपदीच्या सख्या तिच्या मस्तकावर पवित्र मुगंधी जलाचे सिंचन करीत आहेत. नर्तकीचे नृत्यही अशा मंगल प्रसंगी चालू आहे, असे सुंदर शिल्प या ठिकाणी पहावयास मिळते. पण इतर लेण्याप्रमाणे येथे इतर संस्कृति धर्मीयांनी काही मूर्ति विद्रूप केलेल्या आहेत. (प्र. ल. सासवडकर, केसरी, दि. ११-२-१९६४)

तिसऱ्या-चवथ्या शतकामध्ये शैव लोकांनी तयार केलेल्या मुंबईजवळील घारापुरी येथील लेणी प्रसिद्ध आहेत. परंतु पोर्तुगीज लोकांनी त्यांची अतिशय मोडतोड केली आणि अश्वशाला म्हणूनही तिचा उपयोग केला. त्या ठिकाणी शिवपार्वती विवाहाचे शिल्प अतिशय प्रेक्षणीय आहे. वेरूळ लेण्यातील शिल्पा-प्रमाणे साधारणतः ते कोरलेले आहे. शंकराचा डावा हात व उजवा पाय मोडलेला

आहे. दोन्ही मूर्ति अदाजे ८ ते ९ फूट उंचीच्या आहेत. पार्वतीची आकृति शिवापेक्षा लहान आहे शस्त्राच्या गळ्यात जानवे आहे. त्याच्या मस्तकावर जटाभार असून उजव्या हातावर उपरणे आहे. रमरेला पट्टा व त्याची गाठ उजव्या बाजूस मारलेली आहे. पार्वतीच्या कानात मोठीमोठी वर्णकुंडले आहेत. मस्तकावरील वेशकलाप गाठ मारून घट्ट बांधला असला तरी त्यातून सुटून काही वटा मुरमुर उडत आहेत. गळ्यात गोंडेदार हार असून उरोभाग अलंकारानी झालेला तर कमरेखालील भाग शेल्याने झाकलेला आहे. नवरी मुलगी विवाहप्रसंगी ज्याप्रमाणे लाजत लाजत वरापुढे बोटल्यावर उभी राहते, तशीच लज्जायुक्त मुद्रा पार्वतीची दाखविली आहे. पार्वतीच्या पाठीमागे तिचा पिता हिमालय, आपली मिशाल छाती पुढे काढून उभा राहिला आहे. त्याने उजव्या हातात पुष्पमाला धरली असून डावा हात पार्वतीला धीर देण्यासाठी तिच्या खांद्यावर ठेवलेला आहे. शिवाच्या बाजूला ब्रह्मदेव पौरोहित्य करण्यासाठी उभे आहेत. त्याच्यामागे महाविष्णु उभे असून त्याच्या डोक्यावर मुकुट आहे, त्याच्या एका हातात सुदर्शनचक्र दिसते, तर इतर हात गुटलेले असल्यामुळे त्या हातातील आयुधे कळून येत नाहीत. त्याच्या बाजूला पार्वतीची माता भैरवती उभी आहे.

पार्वतीच्या मागे डाव्या बाजूस एक दासी तिच्या शेल्याची टोके धरून तो सानरीत उभी आहे. तिच्यामागे मस्तकावर टोप ठेवलेले चंद्रदेव हातात गोल कलश घेऊन उभे आहेत. जणू या विवाह प्रसंगी पाहुण्यांना देण्यासाठी म्हणून कलशात अमृत घेऊनच ते उभे आहेत ! शिवाच्या पार्श्वभागी देखील अशाच पाचसहा मूर्ति असून बहुधा त्या ऋषीमुनि अथवा शिवदूत वा भूगी असावेत. या देवतांच्यावर (उत्तभागी) पन्थाच्या आकृति असून जणू त्या पुष्पवृष्टि करण्यासाठीच तेथे असाव्यात असे वाटते. या विवाह शिल्पाकृतीला 'कल्याण सुंदर मूर्ति' असेही नाव देतात. कारण शस्त्रानी मदनाचे दहन केल्यानंतर हा विवाह झाला, म्हणून शिल्पकारानी हे नामाभिधान दिले.

या शिल्पाचे खुलासेवार वर्णन करण्याचे इतकेच कारण की, कोणताही शिल्पकार एखादे शिल्प खोदताना किती बारीकसारीक तपशीलाचा सूक्ष्म विचार करीत असेल ते वाचकाच्या ध्यानी यावे.

मुंबईजवळ जोगेश्वरी या गावाी एक मोठी गुहा आहे आणि या गुहेच्या नावावरूनच त्या गावाला जोगेश्वरी हे नाव पडले आहे. ही गुहा घारापुरीप्रमाणेच अठव्या शतकात तयार झालेली असावी. याचाच अर्थ शिवशिरप असलेली ही गुहा वेळळ येथील कैलास लेण्याच्या समकालीन आहे. या ठिकाणी १० चौरस फुटाचा समामंडप असून बाजूच्या भिंतीवर शिवपार्वतीच्या आकृति आहेत. या

आकृत्यामध्ये शिवपार्वती विवाहाची मुद्रा एक आकृति आहे. हे गुहेचे ठिकाण काही प्रसंगी राजधानीचे ठिकाण म्हणूनही वापरण्यात आले आहे.

मद्रास प्रांतामध्ये पश्चितीर्थ या नावाचे एक प्रसिद्ध तीर्थ आहे. त्या क्षेत्रापासून नऊ मैल अंतरावर महानलीपुरम् येथे गुहाचा समूह आहे पहिल्या राजाच्या वेळी याचे खोदकाम झाले असे मानले जाते. वेळप्रमाणेच येथील गुहाचा पसारा चार मैलापर्यंत पसरलेला आहे. येथील खाऱ्या हवामानामुळे गुहाची थोडी खराबी झालेली असली तरी बरीच शिल्प अद्याप प्रेक्षणीयच आहे. येथील शिल्पाचे वैशिष्ट्य असे की, येथे द्रौपदी, अर्जुन, भीम, धर्मराज यांच्या मूर्ति व गुहा आहेत. त्याचप्रमाणे अनेक गुहामध्ये द्राक्षाच्या घडाप्रमाणे ठिकठिकाणी वानरसमूह कोरलेले आहेत. एका गुहेत दुर्गादेवी आणि सप्त-मातृमाया मूर्ति आहेत. या गुहेपासून एक मैल अंतरावर एका गुहेमध्ये शिव-पार्वतीमूर्ति, अष्टभुजा महिषासुरमर्दिनी आणि ११ फूट उंचीची पिण्णूची मूर्ति आहे.

कोणार्क

ओरिसा प्रदेशात भुवनेश्वरपासून ५० मैल आणि जगन्नाथपुरीपासून २० मैलावर हे स्थान आहे. गंग वशातील राजा नृसिंहदेव याने या मंदिराची उभारणी इ. स. १२७८ साली केली १२०० कारागीर सतत १६ वर्षे याची निर्मिती करण्यात गुंतलेले होते. सुमारे ३६ कोट रुपये एकूण खर्च आला असे ऐने अकबरीत म्हटले आहे. कोणी म्हणतात हे मंदिर ९ व्या शतकातील असून नृसिंहदेव यांनी नवीन रचना केली. आज या मध्य कलाकृतीचे भग्नावशेष पाहायला मिळतात त्यावर चीज पडली दुसरे मत त्याचा पाया मूळा म्हणून कोलमडले तिसरे मत काळापहाड नावाने मुलतानाने त्याचा विध्वंस केला.

आज जो सभामंडप उभा आहे त्याची लांबीरूंदी १०० फूट असून उंची १३० फूट आहे. याची रचना गिगरपद्धतीची असून एकावर एक ठेवलेल्या पायऱ्याप्रमाणे असून क्रमाक्रमाने आकार धर निमुळता होत गेलेला

१ टीप—या क्षेत्राप्रमाणे दक्षिणेत अनेक पाडवाची शिल्पे पाहाण्यात येतात वगलोरमध्ये द्रौपदी आदिशक्तीचा मोठा सोहळा होता पण महाभारत काळात पाडव प्रत्यक्ष या भागात जाल्याचे वर्णन मिळत नाही तेव्हा पाडव शिल्पाचे या भागात इतके प्रचल्य वसे झाले, याचा संयुक्ति विचार झाला पाहिजे राजसूय यज्ञाच्या वेळी सहदेवाने दक्षिणेत दिग्विजय मिळाल्याचा उल्लेख मात्र मिळतो

आहे. त्यावरील रचना तीन उंच उंच टप्प्याची असून प्रत्येकावर मानवी मूर्तीचे सुंदर चित्रण आहे. तसेच काही अप्सरा वाद्य वाजवीत असलेल्या दाखविलेल्या आहेत. प्रागणात सूर्यपत्नी संज्ञा हिचे मंदिर होते. पण आज-मितीला ते नाही.

या मंदिराची रचना अशी कल्पिलेली आहे की, समामंडप व गभारा मिलून एक भव्य रथाची मांडणी आहे. उत्तर आणि दक्षिणेला वारा वारा मोठी चाके असून पूर्वेकडे सात अश्व आकृति आहेत. याचा आशय असा की, सात घोडे म्हणजे सूर्याचे सात वार होत. रथाची २४ चाके म्हणजे वर्षातील २४ पक्ष अथवा १२ महिने आणि १२ राशी होते. चक्राचे ८ आरे हे दिवसातील आठ प्रहराचे प्रतीक होय. या चक्रावर अत्यंत कुसरीचे काम असून, त्यामध्ये मानवांच्या आणि पशूंच्या आकृतीचे चित्रण आहे. या सूर्यमंदिराचे शिखर २२७ फूट उंच असून, त्याच्या कळसाच्या पाषाणाचे वजन ५६ मण आहे. प्रागणाभोवती विस्तीर्ण तट असून पूर्व महाद्वारावर दोन विक्राळ सिंह हत्तीवर झोप घेत असल्याचे चित्रण आहे. उत्तरेकडील द्वारी दोन प्रचंड गजराज उभे आहेत. या सर्वांवरील कलाकुसर अत्यंत नाजुक अशी आहे. मंदिराचे समामंडपावर व इतर उध्वस्त अवशेषावर असंख्य प्रकारची भिन्न भिन्न चित्रे कोरलेली आहेत. राजदरबाराचे दृश्य, चतुरंग सैन्य, युद्धप्रसंग, ऋषीमुनींची योग-साधना, भक्ताकडून देवताचे पूजन, प्रेम-युगुलाचे मीलन, मृगयेचा देजावा इ० इ० अनेक प्रसंग आहेत. रामायण, महाभारत व पुराणे यातील प्रसंगही चित्रित केलेले विखुरलेले आहेत. ओरिसा प्रांतीय मूर्तिकला व स्थापत्यकला याचा परमोच्च विकास येथील शिल्पात झालेला दिसतो. यात्रिकांचे हे पार आवडते ठिकाण असून शिल्पकला पाहण्यासाठीच ते येत असतात आणि भग्नाशिल्पाबरोबर उभे असलेले शिल्प पाहूनही ते क्षणभर देहमान विसरतात, असा अनेकाना अनुभव आहे.

(भा. सा. को. २।५६१)

भारतामधील मुसलमानी शिल्प

दिल्ली येथील कुवत-उल्-इस्लाम या मशिदीने या शिल्पाची सुरुवात प्रथम भारतात झाली असे मानण्यात येते व तो काळ सन ११९९ चा असावा. याच्या शिल्पातील प्रमुख भाग म्हणजे भव्य धुमट व कमानी असे साधारणतः म्हणता येईल. या संस्कृतीचे शिल्प म्हणजे राजाची घडगी व मशिदी या स्वरूपात जास्त आढळते. भव्य राजप्रासादही क्वचित् भर घालतात. यांचे प्राथमिक मशिद शिल्प म्हणजे हिंदु मंदिरे नष्ट केल्यावर त्याच सामानातून उभागलेले शिल्प होय.

Temples were dismantled and their stones were rearranged with some skill to form elements of mosques (John Terry)

यातील काही शिल्प इराणी शिल्पाची नकल असल्याने प्रथमतः ती हिंदु कारागिराना पूर्णपणे जमेना, कारण वंशपरंपरागत शिल्पशास्त्राप्रमाणे काम करण्यात ते सराईत होते. भारतीय मंदिराचे कळस लहानसर असत. पण मशिदीमध्ये अनेक भक्तांचा समावेश म्हणून त्यांचे घुमट भव्य बांधण्यात येत असत. दिल्ली, मुलतान, लखनौ या गावी या प्रकारचे शिल्प दिसून येते. इराणी शिल्पाची प्रतिकृति याचे उदाहरणे म्हणून ताजमहालाचेच देता येईल. सन १४०४ मध्ये समरकंद येथे तैमूरलंग्याचे थडगे बांधण्यात आले आणि तीच नकल म्हणजे राणीचे खरे थडगे खालील भागात आणि दुसरे दर्शनीय थडगे त्याचे वरील भागात दिसून येते. हुमायून बादशहाने दीड सत्र रुपये या तैमूरच्या थडग्यासाठी पाठविले होते. यावरून या गोष्टीस पुष्टीच मिळते. तसेच जहांगिरचा सासरा इतमुद्दौला हा इराणी असल्याने याचे थडगे बांधताना इराणी पद्धतीप्रमाणे दर्शनी भाग संगमरवरी पाषाणाचा व आतील बाजूस रंगीत पाषाण वापरला आहे. इतर देखावेही इराणी पद्धतीचेच आहेत. अकबर-शहाजहानचा काळ म्हणजे या शिल्पाचा अत्यंत भरभराटीचा मानला जातो.

पण या कलापूर्ण भव्य शिल्पाचा परिणाम राजस्वजिऱ्यावर झाला आणि औरंगजेबाच्या कारकीर्दीत याचे प्रमाण खूपच कमी झाले. याशिवाय औरंगजेबच्या दक्षिणेकडील सततच्या स्वाऱ्याची भर पडली, म्हणून या शिल्पाची प्रगति थंडावली. औरंगाबाद येथील ' विविदा मन्बरा, लाहोर मशिद ' एवढ्याच त्याच्या कलाकृति दिसतात.

दिल्ली येथील अष्टमोनी मशिद, लाल किल्ला आणि आग्रा येथील अनेक कलाकृति या प्रेक्षणीय आहेत आणि विदेशी प्रवासी त्या पाहण्यासाठी सतत भेट देत असतात. The charm of Indo-Islamic Architecture by Sir John Terry, Published in London 1935, या ग्रंथात इस्लामी शिल्पासंबंधी बराच उद्‌घापोह चित्रासह केलेला आहे. वाचकांनी तो मूळ ग्रंथातून पहावा.

शिल्पामधील देवता हे प्रकरण संपविण्यापूर्वी दक्षिण भारतामधील काही मंदिर-शिल्पाचा उल्लेख न्हावयास पाहिजे. या मंदिराचे वैशिष्ट्य म्हणजे उंच कलापूर्ण गोपुरे होत. ' पुरंदारं तु गोपुरम् '. नगरद्वाराला गोपूर म्हणावे, परंतु द्रविड शिल्पाचा हा विशेष होय की, मंदिरासभोवार संरक्षणात्मक भव्य तट उभारून प्रवेशद्वारावर गोपुरे उभारावयाची त्याला अनेक मजले असून अनेक देव-देवतांच्या शिल्पाने बाह्यभाग भरपूर भरलेला असतो. खालील पायाचे दोन

मजले दगडी पण सरळ बाधणीचे आणि वरचे मजले पिटाचे पण प्रमाने लहान लहान होत गेलेले असतात. अगदी वरच्या माळ्याची रुंदी, तळाच्या अर्ध्याने असते. यातील बाधकाम चौरस नसून प्रवेशद्वाराला समांतर बाजू जास्त लांब आणि उजव्या-डाव्या बाजू अरुंद असतात. यामुळे शेवटचे छप्पर गोल न होता लंबायमान होते, समांतरभुज चौकोनाप्रमाणे होते. शिरोभागाला नदीच्या त्रिगा प्रमाणे शिंगाकृति असणे हे शैव मंदिराचे वैशिष्ट्य होय. मानसार ग्रथामध्ये गोपुराचे निरनिराळे प्रकार वर्णन केलेले आहेत. त्यामध्ये सातपासून सोळा मजल्यापर्यंत गोपुरे असावीत असे वर्णन आहे. शिल्पाचा आकार, घुमटांचा आकार, पडव्या, मनोरे याच्या भिन्नतेमुळे या गोपुराचे श्रीभोग, श्रीविशाल, विष्णुशान्त, चंद्रकान्त इ. ३० इ. ६० दहा प्रकार वर्णन केलेले आढळतात. प्रत्येक मजल्यावर कगोरे वसे असावेत आणि कोणकोणत्या देव देवतांचे शिल्प असावे याचेही वर्णन लिहून ठेवलेले आहे.

दक्षिण भारतामध्ये मंदिर शिखरापेक्षा गोपुरेच जास्त उंच असतात. मदुरा येथील मीनाक्षी मंदिराला नऊ गोपुरे आहेत. चिदंबरम् येथील गोपुर ६ स. १२५० च्या सुमारास तयार झाले. त्याची तळाची लांबी रुंदी ९० × ६० फूट असून दोन माळ्यांची उंची ३५ फूट आहे, तर वरील पाच माळ्यांची १०० फूट, मिळून १३५ आहे. तजानर येथील वृहदीश्वर मंदिर चोलप्रतीय राजा राजराज याने स. १०१० मध्ये बांधले. द्रविडीयन शिल्पाचा उत्कृष्ट नमुना म्हणून या मंदिराकडे बोट दाखविले जाते. भारतामधील भव्यतम मंदिरा मध्ये याची गणना होते. याला दोन प्रागणे आहेत. आतील प्रागणात गर्भागृह, अर्धमंडप, महामंडप, स्थानमंडप, नृत्यमंडप, वाद्यमंडप असे अनेक मंडप आहेत. गर्भागृह सुमारे ५० फूट उंच असून, त्यावर विमान १९० फूट उंचीचे आहे, आणि त्याला १३ मजले आहेत. या स्थानाचे अधिक वैशिष्ट्य असे की, विमानगृहावर जो कळस उरविला आहे, तो एका प्रचंड पाषाणापासून बनवून उरविला आहे. त्याचे वजन अनेक टन भरेल. असा भव्य पाषाण गोल विमान-शिखरावर कसा नेला असेल, याच पाहण्याराला आश्चर्य वाटते. याचा इतिहास असा सांगतात, की मंदिरापासून चार मैल लांबवर भरणी घातून चढाव तयार करण्यात आला आणि त्यावरून तो भव्य गोल वर चढविण्यात आला. सांप्रतच्या भौतिक तज्ज्ञाना जी कल्पना करता येणार नाही, ती अद्भुतकृति त्या काळी करण्यात आली विमानगृहावर आणि शिखरावर अनेक देव देवतांच्या सुंदर आकृति कोरण्यात आलेल्या आहेत. गर्भागृहात प्रचंड शिवलिंग असून, मुख्य मंदिराच्या बाजूला गणपति, सुब्रह्मण्यम्, गृहनाथकी, नटराज, चंडिकेश्वर यांची मंदिरे आहेत. मंदिरासमोरील नंदी भव्य असून १२ फूट उंच, २० फूट

लांब आणि ८ फूट रुंद असा आहे. प्रदक्षिणामार्गावर निरनिराळी ३५ उपमंदिरे शिल्पयुक्त अशी आहेत. मंदिरासाठी लागणारे पाषाण अनेक मैलांच्या लांबीवरून आणावे लागले होते. त्या तंजावर शहरात या मंदिरा-
शिवाय आणखी ७४ मंदिरे आहेत. शिल्पशास्त्रदृष्ट्या अनेक उत्कृष्ट मंदिरांचा उल्लेख याप्रमाणे करता येईल. उंच गोपुरांचा उपयोग टेहळणी बुरुजाप्रमाणे होत असावा.

कर्नाटक प्रांता अहिहोळ येथे काही शिल्पयुक्त गुहा आहेत आणि त्यामध्ये अनेक देवतांच्या मूर्ति खोदलेल्या आहेत. या ठिकाणचे वैशिष्ट्य असे की, सप्तमातृकांच्या मूर्तीमध्ये आठ मूर्ति आहेत. पाठभेदामध्ये सप्तमातृका आहेत, हे आपण मातृका प्रकरणात पाहिलेच आहे.

मध्य प्रदेशातील रजुरहो, अबूच्या पहाडावरील दिलवारा मंदिरे ६० इ० ठिकाणच्या शिल्पाचे व देवतांचे वर्णन या ग्रंथात अन्यत्र येऊन गेले असल्याने त्याची द्विशक्ति येथे टाळली आहे. आदिशक्तीचा शिल्पकलेतील संचार दर्शविणे हा हेतु साधण्यासाठी या प्रकरणाची मांडणी करण्यात आली आहे.

वृत्त-रसना

घारापुरीस जातां, ती भव्य लेणीं पाही ।
शिव-पार्वती-विवाह दावीत त्याच ठायीं ॥
मूर्ती अमाप उंच खडकांत खोदिलेल्या ।
अत्यंत तज्ञ शिल्प-कारांनी खोदिलेल्या ॥
दक्षिण वाजू नवरी बसवीत ते वराच्या ।
सौभाग्यलेणीं देह, मिरवीत ती विधीच्या ॥
देवो गुरुहि ब्रह्मा, स्थानी पुरोहिताच्या ।
हिमवान पिता वधूचा कर दे करां शिवाच्या ॥
वधु पार्श्वभागी चंद्र आणि सरया उभ्याहि ।
वधुचा अमोल शेला, उचळीत त्या त्वरेही ॥
साम्राज्ञीरूप भासे वधुपार्वती सरसीला ।
फिरबुनी स्वैर चवरी, दावीत वैभवाला ॥
शिवपार्वती विवाह दावीत अन्य ठायीं ।
वेरूळक्षेत्री आहे, जोगेश्वरी तसाही ॥

आधारभूत ग्रंथ

- (१) Thana District Gazetteer.
 - (२) Aurangabad District Gazetteer
 - (३) The Khandesh District Gazetteer.
 - (४) Comprehensive History of India by K. A. Nilkantha Shastri
 - (५) A Short History of the Ancient World by Charles E. Smith & Paul Moorehead.
 - (६) An Outline History of the World by H. A. Davis
 - (७) Myths & Rituals in Ancient Near East by E. O. James
 - (८) The Myths of Mexico & Peru by Lewis Spence
 - (९) वेरुळची लेणी—लेखक श्री. त्र्यंबक गंगाधर धनेश्वर.
 - (१०) गोरखपूर कल्याण क्षेत्र अन् १९५७.
 - (११) केसरी—पुणे-मुंबई, दिनांक ६।५।१९६२, गोरख देगडकर लेख.
 - (१२) भारतीय संस्कृति कोश—प. महादेवशास्त्री जोशी.
इत्यादि इत्यादि.
-

व्रतदेवता

अथातो व्रतमीमांसाः प्रजापतिः ह कर्मणि ससृजे

.....तस्मात् एकमेव व्रतं चरेत्। प्राण्यात् चैव अपान्याश्च

.....तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यं सालोकता जयति ॥

(बृहदारण्यक उपनिषद्, पंचमब्राह्मण)

प्रजापतीने मानवाला पच कर्मेंद्रिये उत्पन्न केल्यावर, ती एकमेकादरोवर स्पर्धा करू लागली. वाणी म्हणाली, ' मी सतत बोलतच राहीन ', डोळे म्हणाले, ' मी सतत पाहतच राहीन ', कान म्हणाले, ' आम्ही सतत ऐकतच राहू ', याप्रमाणे प्रत्येकाने व्रत घेतले. शेवटी त्यांना समजून आले की, मानवी जीवनातील प्राण हाच सर्वश्रेष्ठ आहे आणि इंद्रियाचे अस्तित्व त्याजवर अवलंबून आहे. हे समजल्यावर प्रत्येकाने आपले नियमन केले आणि शेवटी सर्वजण प्राणरूप झाली म्हणून त्यांनाही प्राण अशी सज्ञा प्राप्त झाली. पण वायु हा प्राणापासून उदय पावून, प्राणातच अस्त पावतो, यास्तव माणसाने एकच व्रत घ्यावे. प्रत्येक श्वास घेताना व बाहेर सोडताना ' मृत्युरूपी पाशापासून माझी मुटका व्हावी ' अशी इच्छा करावी. या व्रताला पारंग करून ते पूर्ण कराने. या योगाने माणूस देवतेची एकरूप होतो व सदैव देवतेजवळच राहतो.

वरील मंत्राचा भावार्थ असा की, इंद्रियाला बंधन घालून उपासना केली असता मनुष्य आत्मज्ञानी बनतो, असे ऋषींचे सांगणे आहे. आपली कर्मेंद्रियेही प्राणशक्तीच्या बळावर चालतात. मनाचे व्यापार हे प्राणशक्तीचेच एकरूप आहे. यास्तव इंद्रियांना आवर घातला म्हणजे प्राणशक्तीची साठवण होते आणि तां तशी झाली की, मनावर तांना आणणे सहजसुलभ होते. शिवाय प्रत्येक इंद्रियाची भोगशक्ति मर्यादित असते आणि ती मर्यादा गाठल्यावर, इंद्रिय आपोआप थकून जाते. अज्ञा वेळी आपल्या प्राणशक्तीवर बंधन घालून पुन्हा त्याला योगश्रेम करावे लागते. इंद्रियांवरील बंधने ही विवेकयुक्त व व्यवहार्य असावीत म्हणजे विनाकारण विरोध उत्पन्न होत नाही. उदाहरणार्थ, डोळ्याचे काम पाहणे हे आहे. व्यवहारात अनेक गोष्टी पाहण्या लागतात आणि त्या पाहत असताना मनाने सहाजिकच परिणाम होतो म्हणून साधकाने आवश्यक तेवढ्याच गोष्टी पाहण्या व इतर टाळण्या म्हणजे तेवढी नेत्रशक्ति कर्मा रचर्च होईल. असे केल्याने अध्यात्माची प्रगति होईल. यासाठीच मानवाला व्रतनियम आवश्यक आहेत, असे ऋषींनी प्रतिपादिले आहे.

वेदोक्तेन प्रकारेण कृच्छ्रचान्द्रायणादिभि ।

शरीरशोपणा यत् तत् तप इत्युच्यते बुधै ॥ (देवलस्मृति)

देवल स्मृतिकाराचे म्हणणे आहे की, वेदोक्त मार्गांनी शरीरशोपण करणे आणि उपवास व व्रत यांच्या नियमाचे योग्य पालन करणे म्हणजेच तप करणे होय असे ज्ञाते लोक म्हणतात

देवतांची माहिती गोळा करून तिचे सवलन करावयाचे ठरले आणि मग विषयाला निरनिराळे पाटे फुट्टू लागले वृथ लावताना त्याच्या मोटेपणाची कल्पना लावणाऱ्याला प्रारंभी येतेच असे नाही परंतु तो एकदा का वाढीस लागून म्हणजे मग त्याच्या खाद्याचा विस्तार होतो मूळ गाभा जरी सरळ वाढत असला तरी आजूबाजूला शाखा वाढत जातात आणि मूळ वृक्षाची शोभा त्या अधिकच वाढवितात ह्या यथरूपी वृक्षाची व्रतदेवता हे प्रकरण ही अशीच एक शाखा आहे ह्या शाखेची माहिती गोळा करताना एक प्रधान हेतु मनामध्ये होता, तो हा की, व्रतांच मूळ वाचकाना यावे पण बव्हंशी तो हेतु पूर्ण झालेला नाही असे मोठ्या खेदाने म्हणावे लागते हेमाद्रीचा चतुर्वर्गचिंतामणी, रणधीरव्रतसंग्रह, महामहोपाध्याय पा वा काणे ह्यांची धर्मसूत्रे, आर्योच्या सणाचा इतिहास, व्रत और त्योहार, व्रतपरिचय, धर्मसिंधु आणि पुराणग्रंथ इत्यादि अनेक ग्रंथांतून माहिती मिळविण्याचा प्रयत्न करूनही मूळ हेतु सफल झालेला नाही आणि शास्त्रीपंडितांमदल तर काहीहि न बोललेच रे ! हे प्रकरण लिहिण्यात वर म्हटल्याप्रमाणे भूलत हेतु असा होता की, सांप्रदायिक व्रतांची उत्पत्ति व्याप्रमाणे सत्यवानसांप्रदायी कथेवरून उपलब्ध आहे, त्याप्रमाणे काही प्रमुख व्रतांची माहिती देता आली तर वाचकाना काही उपयुक्त माहिती दिल्याचा आनंद उपभोगता आला असता परंतु, ध्याय्यवतीत कोणीही समाधानकारक माहिती न देऊ शकल्याने ' दुधाची तहान ताकावर भागवावी ' या न्यायाने जेवढी माहिती होती आम्ही तेवढीच देण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केलेला आहे आज ज्या दतक्या उपलब्ध आहेत त्यामध्ये बहुश्रुते कोणत्या तिथीस करावीत, कोणत्या प्रकार करावीत आणि त्याचा कथाभाग एवढीच माहिती दिलेली असते

देवी भागवत ग्रंथामध्ये (अध्याय सातवा पृष्ठ अडोत्तिसावे) देवीची व्रते कोणती व ती कशी करावीत, याबद्दल ऊहापोह केलेला आहे देवी स्वमुखांनी सांगते, ' व्रते स्त्री पुरुष या दोघानीही करावीत मंगळवार शुक्रवार, प्रदोष व चतुर्दशी या दिवशी देवीची व्रते करावीत तसेच सोमवार, चैत्र आणि आश्विन नवरात्र हाही देवीची व्रते आचरण्याचा काल होय निरुक्तामध्ये व्रतक्रमाची माहिती दिलेली आहे श्रीदत्तात्रयानी अभिष्ट कर्मफल प्राप्तीसाठी काही व्रतफल

सांगितले आहेत. त्याशिवाय पुण्यप्राप्तीसाठी आणि इच्छित फलप्राप्तीसाठीही अनेक ऋषिवर्यांनी व्रते आणि उपवास सांगितले आहेत.

या व्रताचे अनेक प्रकार सांगितले आहेत. कायिक, वाचिक, मानसिक, नित्यनैमित्तिक, काम्य, एकमुक्त, अयाचित, मितभुक्, चान्द्रायण, प्रजापत्य इत्यादि. व्रते आणि उपवास यामध्ये किंचितसा परक आहे. तो असा की, व्रताचरणा-मध्ये भोजन करण्यास अनुशा असते, तर उपवास हा निराहार करावा लागतो नक्त व्रतप्रकारात भोजन रात्रीच्या वेळी करावयाचे असते, तर अयाचितामध्ये मागितल्याशिवाय जे मिळेल, ते एकदाच खाऊन रहाण्याचे असते. मितभुक् व्रत आचरताना प्रत्यही दहा घास अगर आगळ ठरवून घेतलेले प्रमाणशीर अन्न ग्रहण करायचे असते. चंद्रलोकप्राप्तीसाठी अगर पापशालनास्तव चाद्रायणव्रत आचरतात. ह्या व्रताचे पालन करताना चंद्राच्या कला ज्याप्रमाणे प्रतिपदेपासून पौर्णिमेपर्यंत वाढत जातात त्याप्रमाणे अन्नाचा एक एक घास वाढवीत जायचे आणि आम्राप्त्येपर्यंत तो उतरत्या श्रेणीने कमी करत जायचे व शेवटी पूर्ण निराहार करावयाचा, याला यवमध्य चाद्रायणव्रत असे म्हणतात. हेच व्रत परंतु ते आचरताना प्रतिपदेला चौदा घास आणि क्रमाने उतरत गेल्यास त्या व्रताला पिपिलीकातनु चाद्रायणव्रत असे म्हणतात.

व्रताधिकारी कोण असतो हे सांगणारा स्कंदपुराणातील हा श्लोक पहा—

निजवर्णाश्रमाचार निरतः शुद्धमानस ।

अलुब्ध सत्यवादी च सर्वभूतहिते रत ॥

जो आपल्या विहित वर्णाश्रमधर्मानुसार आपले जाचार विचार आचरीत असतो, जो निष्कपटी निलोभी, सत्यवादी, सर्व प्राणिमात्राचे हित चिंतणारा, वेदानुयायी आणि एखाद्या गोरीचा प्रथमतः मनात निश्चय पक्का करून नंतर त्याप्रमाणेच आचरण करणारा असतो, असाच मनुष्य व्रताधिकारी होऊ शकतो. मग तो ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य किंवा क्षुद्र कोणत्याही वर्णाचा असो असे जरी असले तरी सौभाग्यवती सुहासिनींना मान 'यत्सिद्धेवा' हेच व्रत विहित आहे. हे व्रत भक्तिमानाने व मन पूर्वक आचरल्यानंतर त्यांनी यज्ञ, उपोषण अगर दुसऱ्या कोणत्याही व्रताचा वसा घेतला नाही तरी काहीही विघटन नाही !

नारिं स्त्रीणां पृथग् यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।

भर्तृशुश्रुपयैवैता लोकानिष्ठान् प्रजन्ति हि ॥ (स्कंदपुराण)

पतिरूपी परमेश्वराची सेवा केल्यानेच स्त्रियाना त्याचे इच्छित फळ मिळत असल्याने व स्वर्गप्राप्ति होत असल्याने इतर व्रताची त्यांना मुळीच आवश्यकता नाही. इतके असूनही जर त्यांना व्रते आचरावयाचीच असतील तर त्यासाठी पतीची पूर्ण पूर्वसमति आवश्यक आहे, अशी धर्माज्ञा आहे.

कोणत्याही व्रताला सुरुवात करताना ते व्रत आचरणान्याने प्रथम शौचस्तनानादि नित्यकर्म आटोपल्यावर मुडन केले पाहिजे. दुपारी एक वेळ आहार करून एकभुक्त रहावे. दुसऱ्या दिवशी प्रातःसमयी उठून नित्यकर्म आटोपून आपली मनीषा व्रतदेवतेला निवेदन करून भग व्रतारंभ करावा. गणपति, मातृका यांचे पूजन करून नादीश्राद्ध करावे. व्रतदेवतेची सुवर्णमयी मूर्ति बनवून पंचोपचार, दशोपचार अथवा षोडशोपचार या द्वारे तिचे पूजन करावे. व्रताची पूर्णता झाल्यावर उद्यापन करणे आवश्यक आहे नाही तर एरव्ही ते व्रत निष्फळ ठरते.

कुर्यादुद्यापन चैव समाप्तौ यदुदीरितम् ।

उद्यापन विना यत्तु तद्व्रतं निष्फळ भवेत् ॥ (नदीपुराण)

व्रताचरण करणाऱ्याला अनेक बंधने पाळावी लागतात. काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, भत्सर या षड्विधं विजय मिळवावा लागतो. वारवार जलपान करणे, दिवसा शोप घेणे, विडाताबूल खाणे, स्त्रीसहवास करणे, चोरी करणे इत्यादि घर्मनिषिद्ध गोष्टी त्याने कटाक्षाने टाळल्या पाहिजेत. तसेच आपली वर्तणूक सदैव क्षमा, दया, शांति, प्रेम, इन्द्रियनिग्रह व देवतापूजन यात रममाण ठेवली पाहिजे. पाणी, फळे, दूध, हरिराज भक्षण करण्याने व्रताचा भंग होत नाही. तसेच होमवशिष्ट खीर, सातु, यव, भाजीपाला, गाईचे दूध, दही व तूप हे पदार्थ भक्षण करण्यास योग्य होत. वर्णाश्रम धर्माप्रमाणे प्रत्येक वर्गाने कोणते कपडे वापरावेत यालाही काही नियम सांगितले आहेत. ज्याप्रमाणे ब्राह्मणाने पांढऱ्या रंगाचे व क्षत्रियाने लाल वर्णाचेच कपडे वापरले पाहिजेत असा नियम आहे. ब्राह्मणाने त्रिकच्छ घोतरच नेसले पाहिजे, असे धर्म म्हणतो.

त्रिच्छेन समायुक्तो द्विजोऽसौ मुनिरुच्यते । (याज्ञवल्क्यस्मृति)

याशिवाय महिना, पक्ष, तिथि, वार, नक्षत्र इत्यादि अनेक गोष्टींचा विचार व्रताचरण करताना कराना लागतो.

वरील मोटक विवेचनावरून असे दिसून येईल की, प्राचीन भारतीय धर्ममार्तेडानी आर्यधर्मात व्रताचरण हे अतिशय श्रेष्ठ मानलेले आहे. उदाहरणार्थ, आठव्या वर्षी मुलाचे मौजीविधन होते आणि तो गुरुगृही विद्यार्जनासाठी गेल्यावर तेथे त्याचे व्रताचरण सुरू होते. सूर्योदय होताच त्याला त्या सूर्याला अर्घ्यदान

करावे लागते. याचाच अर्थ असा की, ब्राह्ममुहूर्तावर उठून, प्रातर्विधि आटोपून त्याला सूर्योदयाची वाट पाहात बसावे लागते. हे एकच व्रत पाळावयाचे म्हटले, तर त्यामागे प्रत्येक विद्यार्थ्याने पहाटे उठलेच पाहिजे नि आपली नित्यकमें झटपट आटोपलीच पाहिजेत असा दंडक आला. ब्रह्मचारी राहून त्याने वयाच्या बारा ते सोळा वर्षांपर्यंत विद्यार्जन केलेच पाहिजे. म्हणजे तेवढ्या काळात त्याचे विद्यार्जन हे एकच ध्येय ठरते. आजच्या काळातील विद्यार्थ्याला हे कितपत शक्य आहे, याबद्दल बराच दाट संशय आहे म्हणा ! कारण आजच्या विद्यार्थ्याला सिनेमा-नाटके, छानछोकीपणा, मुग्ध यौवना याच्यापेक्षा इतर काही विशेष प्रिय असेल असे निदान मला तरी वाटत नाही. इतकेच नव्हे तर उत्तरेकडील एका विख्यात विद्यार्थ्यामध्ये तर विद्यार्थी इतके वेफाम वर्तून करीत आहेत की, झुल्लूक कारणासाठी संप घडविणे, दुल्लूगुल्लूगुला गद्दाला घेराव घालणे, परीक्षांच्या वेळी पुस्तकाचा सर्रास वापर करणे आणि कोणी पर्यवेक्षकाने याबद्दल तक्रार केली, तर त्याच्यावर हल्ला करणे, परीक्षकाना दमदाटी करून आपल्याला अमूक टक्के गुण मिळालेच पाहिजे, असा सुरीचा धाक दाखवून गुण मिळविणे. इतके नियम आणि अश्लाघ्य वर्तन प्रत्यही ते करीत आहेत. विद्यार्थ्यावर्गीला कलंक लावीत आहेत. असो. पूर्वीच्या विद्यार्थ्यांसमोर आजच्या काळातील शहरी जीवनातील प्रत्येक क्षणोक्षणी बुद्धिभेद करणारी चित्रे येत नसल्यामुळे तो एकाग्रमनाने विद्यार्जन करीत असे. मनावर संपूर्ण ताबा मिळवू शकत असे आणि संयमी जीवन कंट्रोल शकत असे. बालपणापासूनच अंगवळणी पडलेल्या या सयमाचा त्याच्या भावी काळात त्याला अतिशय उपयोग होत असे. नित्यनैमित्तिक एकादशी व्रतामध्ये शरीराला आणि पचनेंद्रियाना पूर्ण विसावा मिळून ती अधिक कार्यक्षम होत असतात. सोळा सोमवारचे व्रत अनेक स्त्रिया सायंकाळी खडीसाखरेचा एक चारीकसा खडा ग्रहण करून आचरीत असतात. त्यामुळे त्यांना शरीरस्वास्थ्य लाभते. आजकाल ही व्रते पूर्वीइतक्या निमहीपणाने आचरली जात नाहीत आणि काहीशा हेटाळणीच्या वृत्तीनेच त्यांच्याकडे पाहिले जाते, ही गोष्ट वेगळी. नताच्या आचरणाने, त्याच्या लहानमोठे समारंभाने, जे मानसिक समाधान प्राप्त होत असे, घरामध्ये शांती लाभत असे, त्याचा सांप्रत कोठे मागमूसही लागत नाही. कारण देवाला देणे बंद झाल्याने त्याकडून समाधान-शांतीचे येणेही बंद झाले. नेहमी एकमार्गी व्यवहार सफल होणार नाही. परंतु जर सांगितल्याप्रमाणे व्रतांचे असंख्य फायदे दाखविता येतील. नताचे उद्यापन करणे, हे बहुधा प्रत्येक व्रतरुपेच्या शेवटी सांगितलेले असते. तसेच अमुक एक व्रत आचरल्यास फलप्राप्ति काय होईल, याचाही त्या त्या कथेच्या शेवटी निर्देश केलेला असतो. व्रताचरणासंबंधी संपूर्ण नियम त्या त्या ग्रंथामध्ये पाहाणे श्रेयस्कर ठरेल.

उद्यापन केल्याविना व्रत सफल होत नाही, हे आपण वर पाहिलेच आहे. उद्यापनाचा सर्वसाधारण विधि असा. जलप्रवाहात अगर जलाशयात यथाविधि स्नान करून लतापल्लवाना सुशोभित केलेल्या मंडपात प्रवेश करावयाचा, त्या ठिकाणी गणपतीपूजन, आचार्यवरण, प्रतिमास्थापना, धान्यराशीवर कलशस्थापना, इत्यादि करून ग्रहवेदीकुड तयार करावयाचे. रात्रौ दंतकथा, गोष्टी, आख्यायिका इत्यादींचे श्रवण करून जागरण करून दुसऱ्या दिवशी प्रातःकाळी आख्यादि हविर्द्रव्यानी होम व पूर्णाहुति करावयाची. त्यानंतर यजमानावर अभिषेक करून पीठदेवताची उत्तरपूजा करावयाची मग आचार्यपूजा व वायनदान करून ब्राह्मणमुद्रासिनी आणि दापत्य यांना भोजन घालून शेवटी अन्नदान करून आतिथ्यासह भोजन करावयाचे.

ज्या व्रतामध्ये उद्यापन सांगितलेले नाही, त्या ठिकाणी गोप्रदान अथवा सुवर्णदान याच्या योगे उद्यापन पूर्ण होते, अशी समजूत प्रचलित आहे. ज्या तिथीला व्रताचरण सुरू झाले, त्याच तिथीला उद्यापन करणे, हा उत्तम पद्धत होय. परंतु, अनेक कारणानी तसे थडू शकत नसल्याने अनेक पर्याय सांगितलेले आहेत, त्यापैकी सोयीचा असेल तो घ्यावा. निदानपक्षी ब्राह्मणाला दक्षिणा देऊन “तुभ्या व्रताची पूर्तता झाली आहे.” असा त्याच्याकडून आशीर्वाद तरी घ्यावा. काही झाले तरी व्रताचे उद्यापन राहू नये एवढे मात्र पक्के ध्यानात अगू द्यावे.

देवादिकांची व तिथींची व्रते ज्याप्रमाणे आहेत त्याप्रमाणे व्रताचे दुसरेही अनेक प्रकार आहेत. उदाहरणार्थ, अधिक मास व्रते, सर्वसाधारणपणे वर्षाचे बारा महिने गणले जातात. पण त्यामध्ये भारतीय पंचांगाप्रमाणे काही वेळा वर्षानंतर काही वेळा क्षयही होत असतो. बारा राशींच्या बारा सक्रांति आहेत. पण एकादे वेळी असे होते की, सप्तम महिन्यात सक्रांतीची तिथि येतच नाही. तेव्हा त्या महिन्यात सूर्य सप्तात नसल्याने त्याला अधिकमास असे म्हणतात, ‘असक्रांति-मासोऽधिकमासः’ असे ज्योतिषशास्त्राचे वचनच आहे, यालाच ‘मलमास’ अथवा “पुरुषोत्तममास” असेही संबोधिले जाते. साधारणतः हा महिना ३२ महिने १६ दिवसांनी येतो.

काही वेळा सक्रांत येत नाही तर काही वेळा एका महिन्यात दोन संक्रांतीही येतात. या महिन्याला क्षयमास असे म्हटले जाते. सुमारे १४१ वर्षांनी हा महिना येतो. ‘द्विसंक्रांतिमासः क्षयाख्यः’ असे वचन आहे. अधिक अथवा क्षय मासांमध्ये काही व्रते सांगितली आहेत. त्याविषयी अधिक माहिती भविष्योत्तर पुराण, देमाद्रि, देवीभागवत, पूजापंक्त्यभास्कर इत्यादि ग्रंथांमध्ये पाहण्यास मिळेल. याशिवाय अयनव्रते, पक्षव्रते, चारव्रते, तिथिव्रते वगैरे अनेक प्रकार

आहेतच. मानवाच्या हातून झालेल्या पापांचे क्षालन होण्यासाठी काही प्रायश्चित्त-व्रतेही सांगितलेली आहेतच.

पुनर्जन्माचे तत्त्व हिंदुधर्मीय मानीत असल्याने पूर्वजन्मी केलेली पापे मानवयोर्नातही भोगावी लागतात असे समजले जाते. काही वेळा ही पापे अनेक दुर्घटनांनी भोगावी लागतात, तर काही वेळा एखाद्या दुर्धर रोगाच्या रूपाने भोगावी लागतात. यावरून असे म्हणता येईल की, अनेक वेळा रोगाचे मूळ पूर्वजन्मीच्या अगर चालू काळात घडलेल्या पापात आहे. याचाच अर्थ असा की, पापाचे संपूर्णतः क्षालन झाले म्हणजे असाध्य रोगही पूर्ण बरा होईल. ज्वर, शूल, सर्दी हे रोग झाले असता विधिपूर्वक प्रायश्चित्त घेतल्यास बरे होतात.

रोगास्तु दोषैवैपम्यं दोषसाम्यमरोगता ।

रोगा दुःखस्य दातारो ज्वरप्रभृतयो हि ते ॥ (वाग्मट, सू. १-२०)

शरीरात वात, पित्त व कफ हे तीन महादोष आहेत. जोपर्यंत ते समान असतात, तोपावेतो त्रास होत नाही. परंतु त्यांच्या प्रमाणात विषमता उत्पन्न झाली, की रोगाची उत्पत्ति व्हावयास लागते. ताप वगैरे येणे हा त्यापैकीच एक प्रकार आहे. विष्णुमंत्राने त्याचा परिहार होतो, यासाठी दुसरेही अनेक मंत्र आहेत. याप्रमाणे अतिसार, संग्रहणी, प्लीहा, उदर, कुष्ठ, नेत्ररोग, कर्णरोग, गर्भस्त्राव, उन्माद इत्यादि अनेक रोगांवर व्रताचा उपाय सांगितला आहे. तो त्या मूळ ग्रंथांतच पाहवा (व्रतपरिचय, गीता प्रेस, गोरखपूर). व्रते केल्याने काय फायदे होतात याचे फक्त दिग्दर्शन व्हावे या हेतूने हे व्रतेक विवेचन केलेले आहे.

कोणतेही व्रत घेतले आणि सातत्याने ते पाळले तर ते वसे फलदायी होते याचे एक उदाहरण प्रवचनकारांकडून ऐकण्यात आले, त्याची माहिती देऊन हा विषय आटोपता येऊ.

पूर्वी पैठण शहरी एक भक्त होऊन गेला. त्याने एवढेच व्रत आचरणात आणले होते की, जो प्राणिमान भेटेल त्याला साष्टांग प्रणिपात घालावयाचा. या त्याच्या कृतीमुळे जनसमुदाय चेष्टेने त्याला ' दंडवत स्वामी ' नावाने हाक मारू लागला. एके वेळी रस्त्यावर एक गाढव मरून पडले असता ही स्वारी त्या रस्त्याने जात होती. कुचाळखोरांना ही आयतीच संधी चानून आली. त्याचा फायदा न घेते तरच नवल. त्यांनी स्वामींना गाढव दाखविले आणि दंडवत घालण्यास सांगितले. ' निर्धरः सर्वभूतेषु ' झालेल्या स्वामींनी पळाचाही विलंब न करता दंडवत घातला. व्रतपालनाने त्यांची आध्यात्मिक श्रेष्ठता किती उच्च कोटीला पोहोचली होती, याचे स्वामीर्जनांनी शान नव्हते. तसा योगच

आलेला नसावा, पण या ठिकाणी तो आला. दडवत घातल्यावर, काही क्षणातच तो प्राणी सर्जीव झाला आणि उठून चालू झाला. मग मात्र कुचाळखोराची तोंटे पाहण्यासारखी झाली.

हे वर्तमान थोड्याच काळात सत एकनाथ महाराजांना समजले. त्यांनी स्वार्माना पोलातून घेतले आणि पिनाल्वे समाधी घेण्यास सांगितले. त्यांनी जर तसे केले नाही तर मानवाची प्रेते उठविण्याची जनसमर्द त्याचेकडे मागणी करील व त्यायोगे यमराजाच्या कारभारात हस्तक्षेप होईल. नाथांचा हा उपदेश स्वार्माना पटला आणि त्यांनी समाधी घेतली.

याचा साराश इतकाच की, कोणतेही व्रत नियमाने व श्रद्धेने आन्तरणात आणले तर मानव कोणत्या पदवीला पोहचू शकतो, त्याचे हे उत्कृष्ट उदाहरण आहे.

उदाहरणादाखल आपण आता काही प्रमुख व्रतांचा इतिहास पाहू.

विशाल नामे एका नगरीत आन्यावर तेथे विवेक नावाच्या एका ब्राह्मणाच्या आश्रयार्थ राहिले. तेथेच त्यांनी विद्यार्जन केले. एकदा एका आश्विन महिन्यात त्यांनी व्रताची पूजा श्रवण केली. विवेक ब्राह्मणाने आपली गुणवती नावाची सुकन्या श्रीपतीला दिली. काही कालाने ते दोघे भाऊ जन्मगावी आले. चुलत्याने मोठ्या हर्षाने त्यांचे स्वागत केले. काही दिवसांनी त्याने गोपतीचेही लग्न लावून दिले. परंतु गोपति विषयलंपट निघाला आणि त्याने उपांगललिताव्रताचा त्याग केल्याने त्याची अन्नान्नदशा होऊन एक वेळदेखील हातातोंडाची गाठ पडण्याची मारामार होऊ लागली. नित्य नियमपूर्वक व्रत आचरीत असल्यामुळे श्रीपति. आनंदात राहात होता व ब्राह्मणभोजने घालीत होता. एके दिवशी गोपति भावाच्या घरी जेवण्यासाठी म्हणून गेला असता तेथे त्याचा अपमान केला गेला. अपमानाने दुःखित झालेला गोपति रानावनात गेला आणि देवीची कृपा संपादन केल्यावरच घरी परतायचे असा त्याने निर्धार केला.

त्यानंतर तो उपांग नगरीत उपांग राजाकडे जाऊन ललितेच्या मंदिरात वस्ती करून राहिला. देवीने दिलेल्या दृष्टांताप्रमाणे राजाकडून त्याने देवीचे प्रतीक म्हणून करंडक (झाकण) घेतले. त्यानंतर तो घरी येऊन ललितादेवीचे यथासांग पूजन करू लागला. कालांतराने त्याचे पूर्ववैभव त्याला प्राप्त झाले हे निराळे सांगणे नलगे. याप्रमाणे आपला पूर्वकृत निर्धार त्याने सरा करून दाखविला.

असा हा कथाभाग थोडक्यात सांगितला जातो.

गुजराय प्रांती हेच व्रत आश्विन शुद्ध षष्ठी म्हणजे एक दिवस उशीरा आचरतात.

ललितापंचमीचे व्रत आश्विन नवरात्राच्या पंचमीलाच आचरतात, त्याचा इतिहास आपल्याला पाहावयास मिळेलच. म्हणजे ही दोन्ही व्रते एकाच तिथीला होतात. फक्त त्यांची नावे मात्र भिन्नभिन्न आहेत. याचे एक कारण असे संभवते की, मुख्य व्रत ज्याला करणे श्रेष्ठ नसेल त्याने त्याचेच प्रतीक असलेले ' उपांग ' ललिताव्रत, आचरावे. बरेही असले तरी या दोहोंमध्ये सूक्ष्म भेद आहे हे मात्र निश्चित.

पृथ्वी

उपांग ललिता व्रता करि पुरुष स्त्री संगती ।
कथा सुरस वर्णिनी वध पुराणी स्कंदादिकी ॥
व्रताचरण शुद्ध आश्विनहि पंचमीच्या दिनी ।
करोनि जन ते सदा वनत लक्ष्मीचा धनी ॥ १ ॥

साक्षी

गोपति ब्राह्मण लक्ष्मीसाठी घोर काननीं जाई ।
फिरतां फिरतां गोपाकबुनी, शोध देवीचा घेई ॥
उपांग नगरीं उपांग राजा उपांग-ललिता पूजी ।
गोपति ब्राह्मण तप आचरितां देवी झाली राजी ॥ २ ॥

दिंडी

देवी बोले मग त्या ब्राह्मणाला । भेट सत्वरिं तूं उपांगा नृपाला ॥
लाळ करंद्याचें माग उपांगाला । घरीं नेवोनि पूजि मग त्याला ॥
उपांगाला घेवोनि घरीं आला । मनोभावाने नित्य पूजी त्याला ॥
नित्यपूजेनें देवी वृत्त झाली । विपुल संपत्ति त्या घरीं झाली ॥ ३ ॥

वसंततिलका

देवी कृपाच घडतां जरि हो कुणाला ।
भक्तांस अर्पित उपांग सुखें त्याला ॥
येणेंपरी पुरवि जी धनकाजि सिद्धी ।
वंदी उपांगाललिते तुजलाच आर्धी ॥

(२) एकादशी

भारतीय युद्धानंतर पांडवांच्या हातून गोत्रवधाचे महान पातक घडले. धर्मराजाच्या मनाला मात्र या गोष्टीची सतत टोचणी लागून राहिली होती. त्याचे निराकरण करण्याचा उपाय विचारता, श्रीकृष्णाने पांडवांना एकादशीव्रत करण्यास सांगितले या व्रताची माहिती देताना श्रीकृष्ण म्हणाले, 'प्राचीन काळी कुंभ-दैत्याचा पुत्र मृदुमान्य या नांवाचा होऊन गेला. तपसाधना आचरून त्याने श्रीशंकरांना प्रसन्न करून घेतले आणि त्याच्यामधून अमर होण्याचा वर मागून घेतला. वरप्राप्ति झाल्यावर त्याने पृथ्वीवर अक्षरदाः धुमाकूळ मांडला. अमरत्वाचा वर देताना शंकरांनी त्याला एकच अट घातली होती ती अशी, 'मायदापवीण जी उपजेल नारी । ती मृदुमान्या तूंत सहरां ।' मदनोन्मत्त झालेल्या ह्या दैत्याने पृथ्वी, वैलास आणि स्वर्ग जिंकून घेतल्याने ब्रह्मा, विष्णु, महेश यांना आपल्या स्त्रिया व इतर देव यांसह त्या जागा खाली कराव्या लागल्या. लपतछपत दिनश्रमणा करीत असतांना एका दाट अरण्यात धात्री (आवळा) वृक्षाच्या पोलरीत ते बसून राहिले,

सहाजणे एकातीं राहिली तेथे । आम्ही पळावे कवण पंधे ?
 आतां भलते हो का येथे । म्हणोनी श्वास घेतला ॥
 तव त्या पोसरींमाझरीं । श्वासासरशी जन्मली कुमारी ।
 ते निघाली बाहेरी । देवी दृष्टि देखिली ॥

अक्षरीतीने मायरापाशिवाय जन्म झालेल्या कुमारीला सर्व देवानी मिनती केल्यावरून तिने मृदुमान्य दैत्याचा सहार करून देवपरील या अरिष्टाचे निवारण केले या कुमरिचेचा जन्म ज्या दिवशी झाला, ती तिथि एकादशी असल्यामुळे तिचे नाव एकादशीदेवी असे ठेवण्यात येऊन त्याच तिथीला व्रत आचरण्याची प्रथा रूढ झाली हे व्रत आचरणान्यानी दशमीला एकभुक्त रहावे, रात्री हरिकथा ऐकावी, एकादशीला निराहार उपवास करावा, गळ्यात तुळशीमाला घालाव्यात, हरिकीर्तन करून जागरण करणे व द्वादशीस एकभुक्त राहून पारणे करावे असे व्रताचरण आचरल्यास गोनवधाचे पातक क्षालन होईल.

(एकादशी महात्म्य, वा. ल. पाठक कंपनी, मुंबई ४)

या देवीची आणखी एक उत्पत्ति आढळते मूरदैत्य हा तालजघ दैत्याचा मुलगा होय. तो तपसामर्ण्याने प्रगळ झाल्यावर त्याने देव-मानवाना त्रास देण्याचा सपाटा चालविला. विष्णूलाही त्याने सोडले नाही. विष्णूच्या पाठीस तो दैत्य लागला असता हिमालय पर्वतावरील सिंहवती नामक गुहेमध्ये श्रीविष्णु जाऊन लपून पडले. त्या ठिकाणी व्यकटेशानी योगमायेची प्रार्थना करून रक्षण करण्यासाठी तिचे आवाहन केले. योगमायेने एकादशीदेवी उत्पन्न केली व तिच्या हस्ते मूरदैत्याचा नाश करविला. विष्णूना ही हकीकत विदित होताच त्यानी त्या देवीला वरदान दिले की, ' जो कोणी तुझी मनोभावे पूजा करील, त्याच्या सर्व पापाचा समूळ नायनाट होईल.' (पद्मपुराण, उत्तरखंड ३८)

व्रतराज या ग्रंथामध्ये या देवीसंगी एकूण २८ कथा दिलेल्या आहेत. बहुधा प्रत्येक एकादशीची कथा निरनिराळी आहे. यामुळेच भारतीय पंचागामध्ये या एकादशीची नावे कामदा, वरुधिनी, मोहिनी, अपरा, निर्जला, योगिनी, शयनी, कामिनी, पुनदा, अजा, परिवर्तिनी, इंदिरा, विजया, रमा, प्ररोधिनी, उत्पत्ति, मोगदा, सफला, पद्मिला, जया, आभलकी, पापमोचिनी इत्यादि इत्यादि अशी आढळत असतात. या सर्व कथांना समग्र 'एकादशी माहात्म्य' या नावाने श्रीयुक्त राजर्षी श्रीधर गोंधलेकर, पुणे ह्यानी सन १८८० साली प्रसिद्ध केलेला आहे. तो जिज्ञासूनी अवश्य पाहाना वनासंगी मध लिहिणाऱ्यानी याच मूळ मयातून कथा घेतलेल्या असतात आपाठ मासातील पहिल्या एकादशीच्या दिवशी महारिष्णु योगनिद्रेत थिरतात आणि कार्तिक मासातील दुसऱ्या

एकादशीला त्या अवस्थेतून ते बाहेर येतात, यास्तव या दोन तरी एकादशा कराव्यात असे शास्त्रात सांगितले आहे. (ब्रह्मवैवर्त, अध्याय ४६/१८-३९)

व्योमगंगा

दैत्यकुंभ पुत्र पाही मृदूमान्य नाम त्याही ।
शकरासी प्रार्थूनिया इष्टप्राप्ती घे वराही ॥
मेख मोठी शमु राखी, दैत्य ध्याना आली नाही ।
बाप-आईवाणि जन्म, मृत्यु दे तुला कुमारी ॥

साकी

भारतयुद्धी गोत्रवधाने धर्म दु रिता झाला ।
एकादशीव्रत शमविल दुःख कृष्ण तयाला वदला ॥

ओवी

मृदूमान्य हराच्या वरे । मदोन्मत्त धावे सैरावैरें ॥
विष्णु-ब्रह्मादिक सुरवरें । झोडपोनी काढिलें ॥
सुरवर पळाले कैलासी । शरण रिघाले नंदीवरासी ॥
परी त्यांना केले अरण्यवासी । मृदूमान्य राक्षसे ॥
सहाजणे एकांतीं राहिलीं तेथे । घात्री वृक्षाच्या पोखरीतें ॥
आतां तरी भलते न हो येथें । म्हणोनी श्वास घेतला ॥
तव त्या पोखरीमाझारीं । श्वासासरशीं जन्मली कुमारी ।
शिव-ब्रह्म-मुरारी । पत्नीसहित हर्षले ॥

विद्युन्माळा

जन्मा आली धीरा बाला । ब्रह्मानंदीं डोले मोळा ।
निर्दाळिले मृदूमान्या । भक्तांलागीं आजी मान्या ॥

वसंततिलका

एकादशी दिनिहि जन्म कुमारिकेला ।
एकादशी म्हणुनि नामहि देवतेला ॥
एकादशी करी विमुक्तहि साधकाला ।
एकादशी हरितसे आव पाप माला ॥

(३) कोजागरव्रत

आश्विनी नक्षत्रात रवि आला असता, पौर्णिमेच्या शुभ्र चादण्यात लक्ष्मी भूतलावर उतरते ही कल्पना आर्यांना सुचली असावी. कारण त्या वेळी धान्याची सर्वत्र आवादानी असते. चित्रा नक्षत्रामध्ये सूर्यनारायणाबरोबर विवाह करणारी लक्ष्मी, राली उतरत उतरत अश्विनीमध्ये येऊन विहार करू लागली म्हणजे ती पृथ्वीवर अवतरली असे मानीत असत. वेदकाळी उत्तरायणाचे आरंभीचे दिनाला पृथ्वी आणि दक्षिणायनाचे दिनाला द्यौ अशी संज्ञा दिलेली आढळते. त्यानंतर ही क्रिया सतत आठ-नऊ शतके घडत गेल्याने, पौर्णिमेला लक्ष्मी भूतलावर अवतरते ही कल्पना समाजात रुढ झाली असावी आणि त्याला व्रताचे स्वरूप आले. (अ. ज. करदीकर, कौस्तुभ १९६४).

आश्विन पौर्णिमेच्या दिवशी हे व्रत आचरावयाचे असते. लक्ष्मी आणि इंद्र ह्या व्रताच्या देवता होत. तादुळाच्या राशीवर पद्मासनस्थ लक्ष्मीची आकृति काढून तिचे आवाहन करायचे. ' इंद्राय नमः । ' या मंत्राने षोडशोपचारे पूजन करून पुष्पाजली वाहून, श्रीफळ फोडून त्यातील उदक देवतेवर समार्जन करावयाचे आणि तेच तीर्थ समजून प्राशन करावयाचे

नमस्ते सर्व देवानां वरदाऽसि हरिप्रिये ।

या गतिस्त्वत्प्रपन्नानां सा मे भूयात् त्वदर्चनात् ॥

विचित्रैरवतस्थाय भास्वात्कुलिशपाणये ।

पौलोम्यालिङ्गिताङ्गाय सहस्राक्षाय ते नमः ॥

सर्व देवाना वर देणाऱ्या हरिप्रिये लक्ष्मी, तुला नमस्कार असो. तुझे पूज-
नाने मला चांगली गति प्राप्त होवो. चित्रविचित्र ऐरावतावर बसलेल्या आणि तेजस्वी वज्र धारण करणाऱ्या इंद्रदेवा, व पौलमीने आलिंगन दिलेल्या सहस्राक्ष इंद्रदेवा, तुला नमस्कार असो.

रात्रभर जागरण करून झूत खेळून, अन्नक्रीडाही करावी. या दिवशी मध्यरात्रीनंतर लक्ष्मीदेवी आपल्या सखीसह भूतलावर हिंडावयास निघून ' को जागर्ति इति ' म्हणजे कोण कोण जाग्रण करीत आहे असा प्रश्न विचारते. जाग्रण करणाऱ्या भक्ताला तो द्रव्यसंपत्ति देते. या दिवशी पोहे, नारळ, साखर इत्यादि वस्तु एकत्रित करून देवीचा प्रसाद तयार केला जातो. प्रथम देव आणि पितर यांना नैवेद्य समर्पण करून भगवत् तो इतरांना वाटायचा असतो. सांप्रत मात्र या प्रसादाऐवजी दूध, चहा, कॉफी हेच पदार्थ देण्याचा प्रथात रुढ झालेला आहे. उत्तर प्रदेशात या दिवशी असंख्य दीप पाजळले जातात. (धर्मसिंधु, पृष्ठ १०१).

या व्रताची प्रचलित कथा अशी. पार पूर्वी धर्माचरणाने वागणारा मगध देशात वलित या नावाचाच एक विप्र होता. त्याच्या पत्नीचे नाव महाचंडी असे होते. नावाप्रमाणेच ती सरोसरच सदाकलहप्रिय अशीच होती. एकदा ती आपल्या पतीला म्हणाली, 'माझी वडील बहीण सुवर्णालकरानी सुशोभित असते. पण मी म्हणजे जणू लकेची पार्वतीच ! अगावर धड फुटका मर्णा देखील नाही माझ्या. कसे मी घराबाहेर पडावे आणि चारचौघांत मिसळावे ?' याप्रमाणे आपली तक्रार पतीजवळ मांडून आणि त्याची अतिशय निर्मत्सना व धिक्कार करून, जोपावेतो आपल्याला सुवर्णालकार मिळत नाहीत तोपावेतो आपल्या पतीच्या इच्छेविरुद्ध वागण्याचा आपला निश्चय तिने त्याला बोलून दाखविला. अशा परिस्थितीत त्या ब्राह्मणाच्या वडिलाचा श्राद्धदिन आला. तेव्हा आता कसे काय करायचे हा त्याच्यापुढे मोठाच पेच पडला. शेवटी गणपति नावाच्या आपल्या सोनत्याकडे जाऊन त्याने त्याचा सल्ला घेतला. त्याला सल्ला देताना गणपति म्हणाला, 'तुझ्या बायकोला नेहमी तुला जे सागावेसे वाटते त्याच्या उलटे साग. म्हणजे ती तुझ्या सागण्याच्या विरुद्ध वर्तन करील आणि पर्यायाने ते तुझ्या पय्यावर पडेल.'

घरी आल्यावर तो आपल्या बायकोला म्हणाला, 'यदा माझ्याजवळ काहीच पैसे शिल्क नसल्यामुळे श्राद्ध करावयाचे नाही आणि केलेच तर जुगारी आणि आचारभ्रष्ट ब्राह्मणांना निमंत्रण द्यावयाचे मी ठरविले आहे,' अर्थात् महाचंडीने नेमके त्याच्याविरुद्ध वर्तन करून उत्तम शीलवान ब्राह्मणाच्या हस्ते श्राद्धविधि पार पाडला. वलित ब्राह्मण सतुष्ट झाला आणि अतिशयानदाच्या भरात मित्राच्या सल्ल्याची त्याला विस्मृति होऊन तो बायकोला म्हणाला, 'ब्राह्मणाची उष्टी पाने समुद्रात टाकणेच बरे' आपल्या निश्चयाप्रमाणे महाचंडी याच्या उलट वागली आणि तिने ती पाने शौचकूपात नेऊन टाकली. या व तिच्या इतर वागणुकीने ब्राह्मण कटाक्षून अरण्यात निघून गेला

बल्बले परिधान करून आणि केवळ फलाहार करून तीस दिवस त्याने तपश्चर्या घेऊन लक्ष्मीला प्रसन्न करून घेण्याचा प्रयत्न केला. आश्विन पौर्णिमेचा दिवस उजाडला. त्या रात्री काल्ये नागाची कन्या मुलोचना त्या अरण्यात येऊन तिने व्रत करण्यास आरंभ केला. पूजानिधि जाटोपन्यासर या विप्राला तप करताना तिने पाहिले आणि त्याला दूत येळण्यास पाचारण केले. कौपीन धारण करून ब्राह्मण दूत खेळण्यास बसला. मध्यरात्र उलटल्यावर लक्ष्मीनारायण त्या स्थळी प्राप्त होऊन लक्ष्मीगळी कोजागरव्रत आचरणान्या ब्राह्मणाला त्यांनी विपुत्र द्रव्य दिले. दूतामध्ये त्याने ती नागकन्याही जिंकली आणि तिच्यासह तो

आनंदाने घरी आला. त्या दिवसापासून तो नित्यनेमाने कौजागरव्रत आचरू लागला.

ब्रह्मपुराणात या व्रताची कृत्ये थोडी वेगळी सांगितली आहेत. रस्ते झाडावेत, घरे सुशोभित करावीत, दिवसा उपवास करावा, सायंकाळी गृहद्वारा-जवळ अग्नि प्रदक्ष करून त्याचे पूजन करावे, चंद्राचे पूजन करावे आणि त्याला दूध व रीर यांचा नैवेद्य समर्पण करावा. ज्याच्या घरी गायी असतील त्यांनी सुरभी, घनगरांनी वरुण, माहुतांनी विनायक व घोडे पाळणारांनी रवंत-निकुंभ यांचे पूजन करावे (व्रतराज).

या व्रताचे पालन करणाराला लक्ष्मी प्रत्यक्ष दर्शन देते, याचे उदाहरण स्वामी रामकृष्ण परमहंस यांचा शिष्य धुदिराम व त्याची पत्नी चंद्रादेवी यांचेही देता येईल. त्यांचा पंधरा वर्षांचा मुलगा रामकुमार, भुरसुबो या शेजारच्या गावी कौजागिरीच्या दिवशी लक्ष्मीपूजनासाठी गेला असता, परत येण्याची वेळ टळून गेली. अर्धा रात्र झाली तरी तो आला नाही. साहजिकच माता-पित्यांची चिंता वाढू लागली आणि माता तर बाटेकडे डोळे लावून बसली. इतक्यात भुरसुबो गावाच्या दिशेने त्याच्या घराकडे, नाना अलंकारांनी भूषित झालेली एक रूपसुंदर धोवना येताना मातेला दिसली. ती एकटीच होती, बरोबर पुरुषमाणूस कोणी नव्हत्याने, तिचे कुतुहल जाग्रत झाले. धुदिराम हा कामारपूर गावी रहात होता. ती स्त्री जवळ येताच मातेने अचिरतेनेच विचारले, 'तुम्ही भुरसुबोहून आला का ?' त्या स्त्रीने उत्तर दिले, 'होय, मी भुरसुबोहूनच आले. ज्या घरी तुमचा मुलगा पूजा सांगायला गेला होता त्याच घरातून मी आले आहे. काळजी करू नका, तुमचा मुलगा थोड्या वेळाने मुखरूप परत येईल.' ही स्त्री कोण याची मातार्जीना कल्पना न झाल्याने ती पुन्हा म्हणाली, 'बेटा, तुझे वय अगदी लहान दिसते, एवढ्या रात्री अंगावर दागदागिने घातून एकटी कोठे जात आहेस ? रात्रभर माझ्या घरी मुकाम कर आणि सकाळी पुढील मार्ग घर.' ती स्त्री उत्तर देती झाली, 'माताजी, तुमचे म्हणणे सयुक्तिरूच आहे, पण मला अजून बराच प्रवास करावयाचा आहे आणि तो आजच पूर्ण झाला पाहिजे, तेव्हा मला राहता येत नाही. पण पुन्हा केव्हातरी तुमच्या घरी राहण्यास येईन.' इतके बोलून ती स्त्री पुढे मार्ग चालू लागली. माता चंद्रावती तिजकडे पाहतच राहिली. काही अंतर गेल्यावर शेजारी लाहाबाबूचे पुष्कळसे धान्याचे कणगे भरलेले होते, ती त्या रोखाने गेली आणि एकदम अदृश्य झाली.

नंतर आपले पति धुदिरामना तिने जागे केले आणि घडलेली सर्व हकिकत सांगताच ते उद्गारले, 'तू फार भाग्यवान आहेस, आज कौजागिरीच्या

रात्रौ तुला साक्षात् लक्ष्मीदेवीचे दर्शन झाले. ' काही वेळाने मुलगाही परत आला आणि सर्वाना समाधान लाभले. साधारणपणे सन १८३० च्या सुमारास ही हकीकत घडलेली आहे. (जीवनविकास, फेब्रुवारी १९६७)

वसंततिळका

आश्वीन पौर्णिम-दिनिं व्रत आचरावें ।
 कोजागिरी प्रथित नाम जनांस ठावें ॥
 लक्ष्मी शची पतिस पूजन तें करावें ।
 खेळोनि द्यूत मग जागरणा करावें ॥ १ ॥
 पद्मासनस्थ यवराशि प्रणीत लक्ष्मी ।
 पूजोनि मंत्रविधिनें रमवावि लक्ष्मी ॥
 प्राशूनि तें उदक श्री-फल आधि थोडें ।
 प्रारंभ द्यूत करिजें मग अक्षकीडे ॥ २ ॥
 हिंडोनि पाहि वरलक्ष्मी सु-मथ्य रात्रीं ।
 “ को जागर्ति ” इति विचारित प्रश्न धात्री ॥
 अर्पित द्रव्य जनकीर्ति अशा नराला ।
 येणें परी पुरवि कोड व्रताचराला ॥ ३ ॥

शिखरिणी

प्रसादाला पोहे मधुर फल-श्री आवड तिला ।
 म्हणोनी अर्पावें पितर-सुरदेवासह तिला ॥
 स्वयें भक्षावेंही हृदयजन बंधूसह सुखें ।
 चहा कॉफी दुग्धा मधुर आजि देईं कुणि सुखें ॥ ४ ॥

(४) कात्यायनी व्रत

श्रीमत् भागवताच्या दशम स्कंधावर कृष्णदयार्णव ह्यांनी टीकापर श्लोक-रचना केलेली आहे. त्यामध्ये ते म्हणतात की, वृंदावनामध्ये गोर्षांनी या व्रताचे आचरण केलेले होते. कात्यायनी देवीची वालुकामय मूर्ति बनवून मार्गशीर्ष महिना त्यांनी तिचे पूजन केले. या व्रताचा हेतु असा होता की, श्रीकृष्ण त्या सर्वाना पति म्हणून लाभावा. व्रताच्या उद्यापनाच्या वेळी श्रीकृष्ण त्यांना प्रसन्न झाले आणि गोर्षांची विनंती ऐकल्यावर त्यानुसार त्यांना आपले पत्नीपद देण्या-ऐवजी त्यांच्याबरोबर रासक्रीडा खेळण्याचे वचन श्रीकृष्णांनी त्या गोर्षांना दिले.

यामुळेच श्रीकृष्णाची रासक्रीडा हे गोपींचे ऋणविमोचन आहे. त्यामुळे ते दोषाई मानता येत नाही. ऋणदयार्णव म्हणतात,

कात्यायनी व्रतापूर्वी । जार लांठन कोणी न लावी ।
देशभाषा बदले कवी । भक्तिभावीं गौरवितो ॥
कात्यायनी व्रताचरणी । तोपावला तो चक्रपाणी ।
रासक्रीडा तद्वरदानीं । उत्तीर्ण ऋणी जाह्ला ॥

(अध्याय ८, पृष्ठ ३६४-३६५)

याच अध्यायातील श्लोक ३१ बरील टीकेमध्ये ते पुढे लिहितात की, आज ज्याप्रकारे श्रीकृष्ण-गोपींचा क्याभाग रगविला जातो, त्याप्रमाणे त्याला प्राचीन यथाधार मिळत नाही.

जार कर्मांची गान्धारिणी । कित्येक वर्णिती गोरस हरिणी ।
परी हें नाहीं व्यासवाणी । कोणे पुराणीं बोलली ॥ ३६१ ॥
शुक नारद पराशर । बैरानसादी पंचरात्र ।
विष्णूरहस्य सनत्कुमार । हा प्रकार न बदले ॥ ३६२ ॥
अथवा गोपाल-तापिनी । उपनिषदभागी अधर्वणी ।
नाहीं दीपिका व्याख्यानीं । केली कथनी भाष्यकारी ॥ ३६३ ॥
याबाबतीत ऋणोपनिषद् म्हणते.

वने वृंदावने क्रीडन् गोप-गोपीसुरैः सह ।

गोप्योभव ऋचस्तस्य, यष्टिका कमलासन ॥ ९ ॥

याचा भावार्थ असा की, गोपी व गायी या वैदिक ऋचा होत. ऋग्वेदातील ऋचासंख्या १०५८०, अधिक उपनिषदमंत्र ११८०, अधिक यजुर्वेदमंत्रांचा ४३४८ मिळून एकूण संख्या १६१०८ होते. तेव्हा श्रीकृष्णाच्या सोळा सहस्र नारी त्या, याच संख्येच्या रूपक समजायला पाहिजे.

साम्प्रतच्या काही विद्वानांमध्ये हा निषय नेहमी चर्चिला जातो आणि श्रीकृष्णचरित्रावर अश्लीलतेचा शिक्षा मारला जातो, म्हणून याचे थोडेसे अधिक विवेचन करावयाचे योजिले आहे. हेतु असा की, गैरसमजुती दूर व्हाव्यात आणि रूपकातील गूढार्थ प्रकाशात येऊन जनसमुदायाची सशयनिवृत्ति व्हावी.

ऋणदयार्णव काय म्हणतात, ते आपण वर पाहिलेच आहे. आता याच विषयावर मरहूम डॉ. अँनी बेझंट काय लिहितात ते पहा. डॉ. अँनी बेझंट या

जमाने जरी आग्लभाषीय विदुषी असल्या तरी भारतीय तत्त्वज्ञानातून वाटणाऱ्या आत्यंतिक ओढीमुळे त्यांनी अनेक संस्कृत ग्रंथांचे परिशीलन केले असल्याने त्या यावाचनेत अधिकारवाणीने बोलू शकतात, असाच त्यांचा लौकिक आहे त्या म्हणतात

‘ त्या वेळी श्रीकृष्ण म्हणजे सात वर्षांचे बाळ होते ते पोरीबरोबर नाचले काय, वागडले काय अगर आशुक माशुक खेळ खेळले तरी त्यामध्ये काही निंद्य आहे, असे पापी माणसाशिवाय कोणाला भासणार ? तरी बरे, की त्या दूरदर्शी प्रभूला बालपणातच कळून चुकले असावे मी, पुढील युगात जन्माला येणारे शहाणे आपणास नाचे ठेवतील म्हणूनच की काय, कोण जाणे, शानहीन व पापी मानवाना इष्ट उपदेश करण्यासाठी रासक्रीडच्या वेळी तो कुक्कुळे वाळच राहिला, सोळा वर्षांचा धवू झालेला नव्हता ’

आजच्या तिसऱ्या शतकात पाश्चिमात्य शिक्षणपद्धतीमुळे रजोगुणाची छाप विद्वान समजल्या जाणाऱ्या पिढीवर पडण्यापूर्वीच त्यांनी श्रीकृष्णाच्या रासक्रीडेला ‘ वैषयिक ’ म्हणून गटारगंगेत बुचकळून अपवित्र करण्यापूर्वीच भागवतपुराणातील रासलीलेचे वर्णन ऐकून, कोणारी सहृदय मानवाच्या अतःकरणात कामनासना उभी न राहता भक्तिभाव मात्र वाढीस लागत असे श्रीरामानुजाचार्य व श्रीचैतन्य यांच्यासारख्या ब्रह्मचान्यांना देखील त्या लीलाचे वर्णन मोठ्या भक्तिभावाने ऐकाय़ेसे वाटे आणि ते ऐकल्यावर त्यांच्या आध्यात्मिकप्रेमसागराला भरती येत असे

रासक्रीडेवरील ही वाप्पळ टीका ऐकून डॉ. जॅनी वेल्सट मोठ्या वेतागाने म्हणतात,

‘ ऋषीजनहो, आपण आजकालच्या असल्या या अपात्राच्या हाती आपले श्रीमद्भागवत लागू दिलेत, त्यापेक्षा ते लपविलेत का नाही ? एरव्ही तरी तुम्ही बरेचसे वेद व पुराणग्रंथ लपविले आहेतच ना ? श्रीकृष्णप्रभूच्या प्रेमलीला, निंदेवाचून व काम्यदृष्टीवाचून वाचण्याइतपत सांप्रतचे विद्वान पवित्र व निर्मळ मनाचे होईपर्यंत इतर ग्रंथाप्रमाणेच भागवत ग्रंथही दृष्टिआड का केला नाही ? ’

सर्वसाधारणपणे असे अनुमान निघते की, सहाव्या शतकापर्यंत गोपी कृष्ण विषयक गीते जरी प्रचारात होती, तरी त्यामध्ये कामीकभाषनांचा आभावच होता पुराणकारांनी या गीतांचा उपयोग आपल्या लेखनात करून घेऊन भक्तिमार्ग वाढविण्याची वाटचाल केली ‘ गोप्यस्तु श्रुतयो ज्ञेया । ’ असे वाक्

प्रयोग करून गोपींना श्रुतीसमान मानले आहे. निवारकांच्या हसप्रदायामध्ये रमा अथवा लक्ष्मी ही श्रीकृष्णाची ऐश्वर्यशक्ति, तर गोपीजन ही माधुर्यशक्ति मानलेली आहे. चैतन्य साप्रदायामध्ये गोपी या श्रीकृष्णाच्या लहादिनीशक्ति मानलेल्या आहेत. श्रीकृष्णाप्रमाणे त्यांनाही प्रकट आणि अप्रकट शरीर आहे असे ते मानतात. इतर काही संप्रदायांनी गोपींना श्रीकृष्णाच्या नित्यप्रिया मानलेल्या असून त्याच्या एकात्ममक्तीचे ते जीवात्मचे होत अशी त्यांची भावना आहे. इतकेच नव्हे तर श्रीकृष्णाच्या परमभक्तानी, श्रीकृष्णाचा चिर-सहवास मिळावा यासाठी अत्यंत दीर्घ साधना करून गोपी देह मिळविला आणि त्याच्या उज्ज्वल सुतोपासाठीच त्यांनी जन्म घेतला. बहुभसाप्रदायी तर असे मानतात की, श्रीकृष्णाच्या आनंदरूप देहातूनच त्याची उत्पत्ति झालेली आहे. सर्वश्रेष्ठ राधा त्या पूर्णानन्दाची सिद्धशक्तीच होय नारद-भक्तियुगामध्ये तर बहारीची कल्पना केलेली आहे. भक्ताची परमेश्वरप्राप्तीची अत्यंत श्रेष्ठ अवस्था म्हणजेच गोपीभाव होय. गोपींचा आदर्श भक्तामुळे ठेविलेला आहे. त्याची लक्षणे सांगितली ती अशी की, श्रीकृष्णाच्या चरणी सर्व सपत्तीचे आणि स्वतःचे संपूर्ण समर्पण करणे, क्षणभराच्या वियोगाने व्याकूळ होणे, श्रीकृष्णाच्या मुख दुःखात आपले मुख दुःख पाहणे इ०. यासाठीच निस्सीम मत्त श्रीकृष्णप्राप्तीसाठी आपणाला गोपींचा सखीभाव प्राप्त व्हावा म्हणून श्रद्धेत असतो.

बाराव्या शतकात जयदेवकृत गीतगोविंदमध्ये, ' कामबाणांनी जर्जर झालेल्या त्या गोपींनी कशीबशी रात घालविली ' (गी गो. ८-१) अगर विद्यापतीने वर्णन केल्याप्रमाणे ' रात्री प्रियतम आला, आम्ही दोघे एका शय्येवर झोपलो, पण तो केव्हा गेला कोण जाणे. त्यामुळे चक्रवाक मिथुन वियुक्त झाले. ' अशी कामिक वर्णने सुरू झाली.

काही भारतीयांना असे वाटते की, हा कामुक विषय आपल्याच मयकारानी वर्णन केलेला आहे त्याच्या या समजुतीला काही अज्ञानी ग्रंथकार खतपाणी घालतात हेही त्रिवार सत्य आहे. उदाहरणार्थ, जयदेव, विद्यापतीचे बरील उतारे आणि श्री. राजेंद्रनाथ सेन यांनी ब्रह्मवैवर्त पुराणाचे इमजीत भाषांतर करून ते प्रसिद्ध केले आहे, त्यातील हे दोन उतारे पहा—

- (1) Narad said, " O Saint, after three months had lapsed, Hari indulged for the first time in the sexual intercourse with the milk-maids

(Chapter 28/1-11)

- (2) Hari, the great spiritual guide of ascetics and thieves of the hearts of the milk-maids weilded several forms again and committed sexual intercourse with the girls.
(Chapter 28/100-116)

आजचा चोखदळ म्हणविणारा वाचक बरील वाक्याचा वाच्यार्थ तेवढाच पाहतो आणि श्रीकृष्णचरित्रावर शिंतोडे उडविण्यास घेतातो. लेखकाने ज्याप्रमाणे गुढार्थ शोधण्याचा प्रयत्न केला नाही अगर रूपकात्मक रचना भाषांतर करताना ध्यानी आणली नाही, तद्वतच वाचकही तो शोधण्याच्या पंदात पडत नाही आणि केवळ सवग प्रसिद्ध मिळविणारा टीकाकार बनतो. पण ही सत्य परिस्थिति नव्हे. ग्रंथाचे सत्यान्वेषणही नव्हे.

देव-भक्तांच्या संबंधाचे वाङ्मय जर आपण त्या दृष्टिकोनातून वाचले तर असे दिसून येईल की, सर्व देवात, सर्वकाळी, सर्व लेखकांनी जीवाची परमात्मगत अत्युत्कंठा दाखविण्यास हीच समस्या जोडलेली आहे. भज्य आणि भजक या दोघातील ऐक्य दाखविण्यासाठी दापत्यप्रेमाचाच दाखला घेतलेला आहे. कारण बहुजनसमाजाला तो तावडतोच समजतो. याबाबत हिरेन्द्रनाथ दत्त आपल्या 'श्रीकृष्ण नामक' ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत म्हणतात,

“ गुढज्ञानी मुफी पंथामध्ये स्त्री आणि मदिरा याचे वर्णन आहे. इसाई धर्मातील 'सॅंग ऑफ सॅलोमन' यातील इष्कबाजी व अश्लीलता ही रासक्रीडा वर्णनाच्या पासंगालाही पुरणार नाही. ”

पण धर्माविषयी आस्था नसलेले भारतीय टीकाकार या असल्या ग्रंथाचे परिशीलन करणार नाहीत आणि व्यर्थ टीका मात्र करीत राहतील.

कात्यायनी व्रताच्या अनुरोधाने विषयाला सोडून हा थोडासा भाग येथे घेतला. याचे कारण इतकेच की, प्राचीन वाङ्मय मूलतः वाचण्याऐवजी कोणा अन्वयार्थीय टीकाकाराच्या टीकाग्रंथाचे मनन करून आपल्या भारतीय ग्रंथावर यथामति टीका करणाऱ्या महाभागान्या ध्यानात त्या ग्रंथाचे सत्य स्वरूप यावे. मधुराद्वैताचार्य गुलाबराव महाराज हे कात्यायनी व्रत ३३ दिवसांचे करीत असत. स्वतः पुरुषदेही असूनही ते आपणाला ज्ञानेश्वर-कृत्या मानित असल्याने अनेक दिवस स्त्री-वेषातही रहात असत. या व्रतामध्ये गोप-गोपीभावाचे निर्मल दर्शन भक्तांना घडले म्हणून श्रद्धेने व्रताचे पालन करून प्रसंगानुसार काव्य निर्मितीही करीत असत आणि रासश्रीदेचे प्रत्यक्ष चित्र उभे करीत. भक्तजन वेडावून जात असत, एकदा त्याचा मुक्ताम हरदा येथे असताना सौ. गंगूबाईना दोनतीन दिवसाचा ताप आला. तीन दिवसांनी ताप उतरून

ग्लानीमध्ये जसतानाच मधून मधून ती हसू लागली आणि रासश्रीडा जणू पाहताच आहे असे वाटून वर्णन करू लागली. “वा महाराज, काय प्रमा आहे ! निळी निळी प्रभा दिसते, देवमूर्ति मिती साजरी आहे ! त्या ठिकाणी महाराज स्त्रीन्वेष्टात मला दिसत आहेत. अरे पाहना रे ! डोळे असून तुम्ही का पाहत नाही ! वेढे सर्व लोक ससारातच गढून राहतात ! ही मजा कोणी पाहत नाही. वा, काय छान रासश्रीडा चालली आहे ! महाराज त्या उमारभात मिसळून गेले. गोपी उघडधाच आहेत. केशकलाप पाठीवर लोळत आहे. गोपी बळे मागत आहेत. देव कदनाच्या झाडावर बळे घेऊन गेले आहेत. त्या गाणे म्हणत आहेत. ‘नदजी रे लाल देवो मेरे कपडे’ प्रकाशाचा झगझगाट आहे ! देवाची मूर्ति साजरी गोजरी आहे. यावगीत’ तुम्ही देवाना बाधीत होता. आता पहा बरे देवाचा कसा याट जाहे ! देवानडे पाहण्याची कोणाची छाती नाही, देवाचे पदकमल किती सुंदर आहेत ! कोमल आहेत, पायात बाकी घुगरूही आहेत. व्यकटेशस्तोत्रात सांगितल्याप्रमाणे देवाचे नाभीकमल वक्षस्थल चमकत आहे. कानात कुंडले लग्नलग्न करीत जाहेत. देव सारखे हस्तपुस्त असून मोटगोड बाखरी बाजवीत आहेत. वा महाराज वा !” (गुलामराज महाराज चरित्र, ले. मिलिंद, पृ. ३२३-२४)

(५) गजगौरी

या व्रताच्या हस्तागौरी असेही एक नाव आहे. रणवीरव्रतखान्तरमधील हा भाग पहा,

केलासगिरिपरे देवी हस्तक्षेत्रं च दिवाकरौ ।

दिवा प्रमुखा गौरी तु हरसान्निधियागता ॥

सा सप्तदेवदेवेशं स्वप्ने शंभुं ददर्श ह ।

अश्वदेहवृषार्द्धस्थमर्धं चन्द्रकलाधरं ॥

किमिदं तन्मम चक्ष्व तप्यते मानसं मम ।

ईश्वर उवाच— देवि पूर्वं च मुप्राऽसि हस्तऋक्षगते रवौ ॥ ६० ६०

ईश्वर म्हणाले, हस्त नक्षत्रामध्ये मूर्त ज्या दिवशी शिरतो त्या दिवशी या व्रतास आरंभ करावा. तसेच गौरी, हेरव व शंकर यांच्या मुवर्णाच्या प्रतिमा तयार करून काचनाच्या पुलांनी त्यांचे पूजन करावे, याप्रमाणे तेरा दिवस पूजन झाल्यावर चौदाव्या दिवशी सुरतात होऊन शुद्धवस्त्र परिधान करून पंच-पक्षानाचा नैवेद्य दाखवून त्या प्रतिमा ब्राह्मणांना दान कराव्यात आणि अज्ञा

- (2) Hari, the great spiritual guide of ascetics and thieves of the hearts of the milk maids welded several forms again and committed sexual intercourse with the girls (Chapter 28/100 116)

आजचा चोसदळ म्हणविणारा वाचक वरील वाक्याचा वाच्यार्थ तेवढाच पाहतो आणि श्रीकृष्णचरित्रावर शिंतोडे उडविण्यास धजावतो. लेखकाने ज्याप्रमाणे गुढार्थ शोधण्याचा प्रयत्न केला नाही अगर् रूपरामक रचना भाषांतर करताना ध्यानी आणली नाही, तद्वत्च वाचकही तो शोधण्याच्या पदात पडत नाही आणि केवळ सवग प्रसिद्ध मिळविणारा टीकाकार बनतो. पण ही सत्य परिस्थिति नव्हे. ग्रंथाच सत्यावेपणही नव्हे.

देव भक्तांच्या संधाचे वाङ्मय जर आपण त्या दृष्टिकोनातून वाचले तर असे दिसून येईल की, सर्व देशात, सर्वकाळी, सर्व लेखकांनी जीवाची परमामगत अत्युत्कृष्टा दाखविण्यास हीच समस्या जोडलेली आहे. भक्त्य आणि भक्त या दोघातील ऐक्य दाखविण्यासाठी दापत्यप्रेमाचाच दाखला घेतलेला आहे. कारण बहुजनसमाजाला तो ताणडतोच समजतो. यामावत हिरेन्द्रनाथ दत्त आपल्या 'श्रीकृष्ण नामक' ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत म्हणतात,

“गुढज्ञानी सुफी पथामध्ये स्त्री आणि मदिरा याचे वर्णन आहे. इसाई धर्मातील 'सॅंग ऑफ सॅलोमन' यातील इष्कवाजी व अश्लीलता ही रासक्रीडा वर्णनाच्या पासगालाही पुरणार नाही.”

पण धर्माविषयी आस्था नसलेले भारतीय टीकाकार या असल्या ग्रंथाचे परिशीलन करणार नाहीत आणि व्यर्थ टीका मात्र करीत राहतील.

कायायनी व्रताच्या अनुराधाने विषयाला सोडून हा थोडासा भाग यथे घेतला. याचे कारण इतकेच की, प्राचीन वाङ्मय मूलतः वाचण्याऐवजी कोणा अन्यधर्मीय टीकाकारांच्या टीकाग्रंथाच मनन करून आपल्या भारतीय ग्रंथावर यथामति टीका करणाऱ्या महाभागाच्या ध्यानात त्या ग्रंथाचे सत्य स्वरूप यावे. मथुराद्वैताचार्य गुलाबराव महाराज हे कात्यायनी व्रत ३३ दिवसाचे करीत असत. स्वतः पुरुषदेही असूनही ते आपणाला ज्ञानेश्वर कव्या मानीत असल्याने अनेक दिवस स्त्री वेष्टातही रहात असत. या व्रतामध्ये गोप गोपीभावाचे निर्मल व भक्ताना धडावे म्हणून श्रद्धेने व्रताचे पायन करून प्रसंगानुसार व निर्मितीही करीत असत आणि रासक्रीडेचे प्रत्यक्ष चित्र उभे करीत. भक्त वेडावून जात असत. एकदा त्याचा मुकाम हरदा येथे असताना गंगूगईना दोनतीन दिवसाचा ताप आला. तीन दिवसांनी ताप उतरा.

व्रतपूर्तीसाठी भीमाखरोर त्वरित पाठवून द्यावे ' अशा आज्ञाचा मजकूर एका पर्णाने लिहून व ते पान एका राणाच्या टोकाला टांगून तो राण स्वर्गाच्या दिशेने सोडला ' ' ऐरावत नैष्याची व्यवस्था करावी ' असे उत्तर येताच, त्याने एकापाठोपाठ एक राण सोडून स्वर्गापर्यंत राणाचा एक सेतु तयार केला. भीमान त्यावरून चालत जाऊन ऐरावताच्या मुसक्या बांधून त्याला आपल्या खात्रावरून आणले. कुर्तीने व्रत केले आणि इहलोकीच साक्षात् ऐरावतावर बसून मुहासिर्नामा वाचने दिली गांधारीलाही तिने आता न विस्मृता वाचन दिले ! आपल्या शंभर पुत्रांपेक्षा कुर्तीचे पाच पुत्र बलिष्ठ अद्वैत भावदल गांधारीला ' पुरेपूर सानी पटली, हा कथाभाग या ठिकाणी पुष्कळच थोटक दिला जाई. कारण बहुधा तो अनेकाना शांत असावा,

(भविष्योत्तर पुराण)

शुद्धसाक्षी

व्यासमुनीजी समर्थी सांगती गांधारी-कुंतीला ।
गजगोरीचे व्रत आचरिता स्वर्ग मिळे हो अवला ॥
ऐरावतही मिळे । साध्वी । मृत्युअंती वरा ॥ १ ॥
हस्ताक्षीदिनीं उठुनि पहाटे स्नानादे उरकाने ।
पुत्राकरवीं माती आणुनी गजराजा वनवावे ।
शृंगान्ति त्याला । विप्रे । पोडस पूजावे ॥ २ ॥

वसततिलका

शय्येस भूमितळ राहुनि एकमुक्त ।
विष्णूकथा करुनि गायन एकचित्त ॥
जाखद पुष्पही कण्हेर गजास माळा ।
घालोनि आचर व्रतास दिनास सोळा ॥ ३ ॥
येणेपरी व्रत करुनि दुजे दिनाला ।
देवोनि दान फळभारही ब्राह्मणाला ॥
हत्तीवरी मसुनिया मग वाढी वाणा ।
उद्यापना करुनिया गज शांतवाना ॥ ४ ॥

प्रकारे व्रताचे उद्यापन करावे सुवर्णाच्या प्रतिमा करणे शक्य नसेल तर शाल्माश्र अशी की,

अशक्तो मृद्गज कार्ये प्रतिमा चापि मृष्मयी । (व्रतराज)

म्हणजे त्या हत्तीच्या प्रतिमा मातीच्या कराव्यात

या व्रताचा दुसरा एक विधि असा प्रातःकाळी उठाने जाणि ज्या दिवशी सूर्य हस्त नक्षत्रामध्ये प्रवेश करतो त्या दिवशी पुत्राकडून माती आणवानी आणि ऐरावताप्रमाणे त्या मातीचा हत्तीचा पुतळा तयार करायला पताका बांधून, गृगारून ब्राह्मणारुडून षोडशपूजन झाल्यानंतर त्याला नैवेद्य अर्पण करावा त्या दिवशी यजमानाने एकभुक्त राहाने भूमीशयन करावे, रुपा कीर्तन श्रवण करावे, पिण्णूचे स्तोत्रगायन करावे, कण्ठेर जास्वदी इत्यादि लाल फुलाच्या माळा ऐरावताला घालाव्यात याप्रमाणे सोळा दिवस पूजन करून सतराव्या दिवशी ब्राह्मणांना फळाच्या सोळवली (सोळा प्रभारची फळे) द्याव्यात व हत्तीवर बसून गात्रात वाण वाटानीत मिरवणूक घरी आल्यावर लक्ष्मीची पूजा करून गमानदीच्या पाण्यात अगर जय जलाशयात पुतळ्याचे विसर्जन करावे व्रताचे विधिपूर्वक उद्यापन करावे

कथानुरूपतरु स्तवक २१ प्रमाणे हेच व्रत व्यासमहर्षींनी गाधारी आणि कुत्ती या दोघींना एकदमच सांगितले या व्रताची फलश्रुति त्यांनी अशी सांगितली की, हे व्रत आचरल्याने गजातलक्ष्मी प्रसन्न होऊन आपल सर्व मनारथ पूर्ण करते विशेष महत्त्वाचे म्हणजे मृत्यूनंतर स्वर्गप्राप्ति होऊन इंद्राचा ऐरावत बसावयास मिळतो

त्या वेळी दुर्योधन गादीनर असल्याने कौरव सर्वसंपन्न होते यास्तव गाधारीने आपल्या जाऊबाईंना विजयिण्याच्या इराद्याने व्रताचरण करायलाच ठरविले तिने आपल्या शंभर पुत्राकडून माती जमविली ऐरावताची प्रतिमा तयार केली सोळा दिवस तिचे पूजन करून ती प्रतिमा एका लाकडी चाकावर बसविली असल्यामुळे तिची मोठी मिरवणूक काढून नगरातील स्त्रियांना तिने वायने दिली अर्थात् कुत्तीमातेच्या घरी जाऊनही वायन देण्यास ती निसरली नाही कुत्तीला अतिशय वाईट वाटले आणि माहाजी सडन न झाल्याने ती अतिशय दुःखी झाली पडुपुत्र भीम छाला मातेची इच्छा समजताच ता यमुना नदीत उतरला आणि तेथूनच त्तरलाचे गोळे फेकू लागला सर्वजण त्याच्या त्या पराक्रमाने दिपून गेले अजुनाला जेव्हा हे वर्तमान समजले तेव्हा त्याने भीमाला मातीचे गोळे फेकण्यापासून परावृत्त करून प्रत्यक्ष मातेच्या इच्छापूर्तीसाठी साप्ताह इद्राचा ऐरावतच आणण्याचे ठरविले. तात्काळ 'ऐरावताला

व्रतपूर्तासाठी भीमाशरोर त्वरित पाठवून द्यावे.' अशा आज्ञाचा मजकूर एका पर्णार लिहून व ते पान एका बाणाच्या टोकाला लावून तो बाण स्वर्गाच्या दिशेने सोडला. 'ऐरावत नेण्याची व्यवस्था करावी' असे उत्तर येताच, त्याने एकापाठोपाठ एक बाण सोडून स्वर्गापासून पृथ्वीपर्यंत बाणाचा एक सेतु तयार केला. भीमाने त्यावरून चालत जाऊन ऐरावताच्या मुसक्या बाधून त्याला आपल्या खांद्यावरून जाणले. कुर्तनि व्रत केले आणि इहलोकीच साक्षात् ऐरावतावर बसून मुहामिनींना वायने दिली. गांधारीलाही तिने आता न विसरता वायन दिले ! आपल्या शंभर पुत्रांपेक्षा कुर्तुचे पाच पुत्र बलिष्ठ अहेत याबद्दल गांधारीला पुरेपूर खानी पटली. हा कथाभाग या ठिकाणी पुष्कळच चोटक दिला आहे. कारण बहुधा तो अनेकाना श्रांत असावा.

(भविष्योत्तर पुराण)

शुद्धसाकी

व्यासमुनीजी समर्था सांगती गांधारी कुंतीला ।
गजगोरीचे व्रत आचरितां स्वर्ग मिळे हो अवला ॥
ऐरावतही मिळे । साध्वी । मृत्युअंती वरा ॥ १ ॥
हस्ताकर्दोर्दिनी उठुनि पहाटे स्नानादि चरकावे ।
पुत्राकरवीं माती आणुनी गजराजा बनवावे ।
शृंगारुनि त्याला । विप्रे । पोंडस पूजावे ॥ २ ॥

वसंततिलका

शय्येस भूमितल राहुनि एकमुक्त ।
विष्णूकथा करुनि गायन एकचित्त ॥
जास्वद पुष्पही कण्हेर गजांस माळा ।
घालोनि आचर व्रतास दिनास सोळा ॥ ३ ॥
येणेपरी व्रत करुनि दुजे दिनाला ।
देवोनि दान फळभारही ब्राह्मणाला ॥
हत्तीवरी वसुनिथां मग वांटी वाणां ।
व्यापना करुनिथा गज श्रांतवाना ॥ ४ ॥

शुद्धसाकी

कौरवानि मग मृत्तिकेचा प्रचंड हत्ती केला ।
 गाढ्यावरती माहुनि त्याला गावारीला दिवला ।
 त्यावरी घैसोनी । वाटी । वाणें कुंतीला ॥ ५ ॥
 काचनहिन कुतीला गर्वे स्वकृतीने लाजविले ।
 भीम खवळला गजकृतीसाठी फेकी मृत्तिके गोळे ।
 व्यर्थ श्रमा घेसी । वधो । धनंजय बोले ॥ ६ ॥
 अर्जुन धाडी वाणाग्राने पत्र स्वर्गि इंद्राला ।
 मातृव्रताच्या पूर्तीसाठी ऐरावत दे मजला ।
 वाणपथे धाडी । भीमा । ऐरावत आला ॥ ७ ॥

वसततिलका

ऐरावती वसविती इहलोकं माते ।
 जावेस वंदन करा वदती तियेते ॥
 गांधारि दु रिताहि लज्जित अंतरंगा ।
 कर्तृत्वहीन शतपुत्र वदे वृधाही ॥ ८ ॥

(६) चंपागौरी

भाद्रेमासे सिते पष्ठी, सा चंपेति निगद्यते ।
 मार्गमासे शुक्लपक्षे पष्ठी वैधृतिसंयुता । (व्रतराज)
 रविवारेण संयुता सा चंपा इति कीर्तिता । (महारीमाहात्म्य)

मार्गशीर्ष महिन्यात शुद्ध पष्ठीला या देवीचे व्रत आचरतात. चालाच चपापष्ठीचे व्रत असेही म्हणतात जेव्हा वैधृति योगानर मंगळवार आणि निशाखा नक्षत्राचा संयोग असतो, तेव्हा त्याला चंपायोग असे म्हणतात (व्रतराज, पृष्ठ २३३) ' स्मृति कौस्तुभ ' हा ग्रंथ मात्रपद शु. ६ ही आणर्त्ता एक चपापष्ठीची तिथि देतो. परंतु ' मदनस्तन ' या ग्रंथाच्या मते ही तिथि मार्गशीर्ष महिन्यातच येते. महामहोपाध्याय श्री. पा. वा. राणे म्हणतात,

' मुमारे तीस वर्षांनी चंद्र जेव्हा शतभीषक (शततारका) नक्षत्राच्या स्थित येतो, तेव्हा तो वैधृति योग साधतो. या वैधृति योगानर विश्वेश्वर अगर अन्य शिवलिंग पहाणे, असे शास्त्रवचन आहे. ' (धर्मसूत्रे भाग ५, पृष्ठ २९९)

याच ग्रंथात पृष्ठे २५५ ते ४५६ इतक्या पृष्ठसंख्येत लेखकाने व्रताची निस्तृत यादी दिलेली आहे. पण त्यामध्ये फक्त त्रियीचाच विचार केलेला आढळून येतो. व्रताची उत्पत्ति अगर तिचा कथाभाग दिलेला नाही. महाराष्ट्रात सर्वसाधारणपणे हे व्रत मार्गशीर्ष महिन्यातच करतात.

या व्रताचा अपूर्व भाग असा की, हे जरी चंपागौरीचे व्रत असले तरी पूजा मात्र खंडोबा किंवा मल्हारी मार्तंडाची होते आणि याचसाठी महाराष्ट्रातील मुप्रसिद्ध जेजुरी या स्थानाला त्या दिवशी विशेष महत्त्व प्राप्त होते. या देवाचे नाव खंडोबा असे पटण्याचे कारण संगोपक असे देतात की, खंडपरशु हे श्री शिवशंकराचे एक नाव आहे. त्यापैकी परशुपदाचा लोप होऊन खंड तेवढे उरले. त्या खंडाचेच रुढ नाव पुढे खंडोबा असे पडले. दुसरी एक उत्पत्ति अशी दिली जाते की, फार पूर्वी मणि व मल्ल या दोन दैत्यांनी भूतलावर अक्षरशः यैमान घातले. शंकरानी खंडोबाचे रूप घेऊन त्या दैत्याचा नाश केला, म्हणून शंकराचे मल्हारी हे नाव प्रचारात आले. ब्रह्मदेवाच्या वराने उन्मत्त झालेले हे दैत्य मणिचूर पर्वतावर जेथे सतकृपि आपल्या परिवारासह यज्ञकर्म आचरीत होते, तेथे जाऊन त्यांनी तेथील यज्ञाचा विध्वंस केला. देवांच्या विनंति-वरून मार्गशीर्ष शु० ६ ला शंकरानी आपल्या रुद्रगणांसह स्वारी करून त्यांना ठार केले. शंकराच्या या सत्कृत्याबद्दल त्या पर्वतमाध्यावर शिवलिंग स्थापन करून त्या स्थळाला प्रेमपुरी असे नाव ठेवले. या नावाचे रूपांतर पुढे जयाद्रि असे नाव होऊन साप्रत ते जेजुरी असे आहे. (ब्रह्मपुराण, क्षेत्रखंड)

या देवाची नावे खंडोबा, मल्हारी, खंडनाथ, भैलार, भैलाळ, भैराळ, मार्तंड, मल्हारी-मार्तंड, मार्तंड-भैरव, म्हाळसाकृत, खळनाथ, खळदेव, भैरोबा, एककोटी महादेव, मलुग्यान आणि अजमतखान अशी आहेत. पैकी शेवटचे अजमतखान हे नाव औरंगजेब बादशहाने दिले, असे मोल्स-वर्थ मराठी-इंग्रजी कोशामध्ये म्हटले आहे. (सन १८५७ सालची आवृत्ति). अजमत याचा फारसी अर्थ महत्त्व असा आहे. देवाने सरोवरच आपले महत्त्व पटविले म्हणून त्याला अजमतखान हे नाव दिले गेले आहे. या देवाच्या स्त्रीचे नाव म्हाळसा अगून काहीजण ह्या म्हाळसेबद्दलची एक कथा सांगतात, ती अशी. पूर्वी नेवासे येथे तिम्माशेटी या नावाचा एक व्यापारी रहात होता. त्याच्या मुलीचे नाव म्हाळसा. या मुलीचा जन्म गावी पौर्णिमेला झालेला असून ह्याच मुलीचा विवाह पौष महिन्यात खंडोबाबरोबर झाला. जयाद्रि महात्म्य, मार्तंड-विजय अथवा मल्हारी-महात्म्य या ग्रंथांमध्ये खंडोबाचा अवतार याच ठिकाणी का झाला त्याचे वर्णन आहे. या स्थळासंबंधी ऐतिहासिक पुरावे तेराव्या शतकापूर्वीचे

मिळत नाहीत असा काही संशोधकांचा दावा आहे. तिम्लाशेटीची मुलगी म्हाळसा हिचे लग्न खंडोबावरचे झाले हे मात्र पटण्यासारखे नाही. हे म्हाळसा-देवीवर रूपक असावे. म्हाळसादेवीचे मूळस्थान नेवासे हेच असल्याने कोणी तेथील खंडोबाजी या म्हाळसेचा सवध जुळवून आणला असावा व कथा प्रचारात आणली असावी.

खंडोबाचे हे जागत देवस्थान जेजुरी (जिल्हा पुणे) येथे आहे. सुमारे आठशे फूट डोंगरपठारावर ते वसलेले असून अंदाजे ३८५ पायऱ्या चढल्यानंतर मदिराप्रत जाता येथे. (काव्यवर्णनात मात्र या ठिकाणी ' नवलख ' पायऱ्या असल्याचा उल्लेख आहे.) अहमदनगरच्या निजामशहाच्या पदरी नारो राख या नावाचा तीन हजार स्वाराचा एक मनसबी अधिकारी होता. साधारणपणे गहाजहान बादशहा दिल्लीच्या तख्तावर असतानाचा हा काळ असावा. त्याच्या पूर्वजानी हे मंदिर उभारले असे बोलले जाते. म्हणजेच चौदाव्या अगर पंधराव्या शतकात ते उभारले गेले असावे. या ठिकाणी दोन निरनिराळ्या मूर्ति आहेत. एक कऱ्हेपठारावर आणि दुसरी गड-कोटामध्ये. त्यांपैकी कऱ्हेपठारावरची मूर्ति जास्त जुनी समजली जाते.

दक्षिण रेल्वेच्या जेजुरी रेल्वेस्थानकापासून सुमारे चार मैल लांब गडकोट हे स्थान आहे. गडकोट हे नाव पडण्याचे कारण म्हणजे मदिराचा परिसर दगडी कोट बांधून सुरक्षित ठेवलेला आहे. त्यामध्ये ६३ ओवऱ्या आहेत. मंदिर पूर्वाभिमुख असून खंडोबा व इतर देवाची लहान मंदिरेही पूर्वाभिमुखच आहेत. गाभान्यामध्ये खंडोबा-म्हाळसा या जोडीच्या तीन मूर्ति आहे. म्हाळसादेवीच्या हाती उत्पल, कमलकलिका, गजहस्तमुद्रा असून कानात कर्णफुले, बुगड्या इत्यादि अलंकार आहेत. म्हाळसा या बायकोच्या नावावरूनच खंडोबाला म्हाळसाकात हे नाव पडले असावे. या देवाला आणखी बायका होत्या, त्यांची नावे बनावई, द्वारकावाई, गौतमावाई असून त्यांच्याही मूर्ति मंदिरात आढळतात. खंडोबाच्या हातात चार फूट लांब व चार इंच रंद पाते असलेली तरवार आहे. तसेच त्रिशूल, डमरू व भाडे या वस्तु इतर हातात आहेत. सभाष्टहात दोन पाषाणाचे अश्व असून एकावर खंडोबाची स्वारी आहे. एका लहानशा गाभान्यात खंडोबा आणि म्हाळसा यांच्या नावे शिवालिंगे दाखविली जातात. पण बहुधा ती चांदीच्या मुसवट्यांनी झाकलेली असतात. गाभान्याबोहेरील सभामंडपात अष्टावीस फूट रुंदीची वासवाची पाठ कोरलेली आहे. कथाकीर्तनासाठी हीच पाठ रंगशीला म्हणून वापरली जाते.

गडकोटच्या मदिराच्या पायऱ्या चढताना मार्गावर अनेक ठिकाणी कमनी उभारलेल्या दिसतात तसेच ठिनठिकाणी प्रकाशयोजनेसाठी दीपमाळा उभारलेल्या आहेत. या दीपमाळा मुमारे ३५० असाव्यात. नवस केलेल्या लोहानीच बहुधा त्या उभारलेल्या आहेत. मार्ग शोभिवत दिसण्यासाठीच की काय, मार्गामध्ये अनेक ल्हान ल्हान मूर्ति कोरलेल्या आढळतात. त्या नेहमी शेंदूरचार्चित असतात व त्यांना 'वीर' या नावाने सरोधिले जाते. प्रवेश-द्वारावरील शिवलिंग 'सव्या लाग्याचा भुगा' या नावाने ओळखले जाते. येथे कोणी काय काय दान दिले, यासुद्धी अनेक शिलालेख पहाण्यास सापडतात.

धृतमारी

जेजुरी येथील गडकोट मदिरातील प्रदक्षिणामार्गात तुळजामवानी व गणपति यांच्या मदिरापुढे एक मध्य गिळा पाहण्यात येते, तिलाच धृतमारी अथवा महामारी म्हणतात. जवळच उमाजी नाईकाची तालीम आहे या देवीच्या उत्पत्ती सुद्धी असे सांगण्यात येते की, मणिमहल दैत्याचा नाश करण्यासाठी शंकरानी अवतार घेतोवेळा आपल्या जटा प्रथम भूमीवर जोराने आपटल्या, तेव्हा ही देवी त्याच्या साह्यार्थ उत्पन्न झाली. शत्रुरोर सामना देण्यासाठी व तिला बलवान अनिष्ट्यासाठी रूप तूप पाजण्यात आले, यास्तव ती धृतमारी नाव पावली. युद्धात भैरवाला मदत केल्यावर या ठिकाणी चिरशांतीसाठी भूमीवर पडून राहिलेली आहे.

गडकोट मदिराच्या पश्चिम वाजूने गाहेर पडल्यावर कऱ्हेपठार मदिरामुळे जाता येते. हा मार्ग अतिशय उचसरसल आहे. सात बेशी आणि अनेक पायऱ्या चढून गेल्यानंतर मदिराप्रत जाता येते या मदिरामध्ये खडोवाची तीन फूट उंचीची मूर्ति असून दोन्ही बाजूंना बाळाई व जोगाई या सेवेकरी आहेत. चवुतऱ्याच्या उजवीकडे मणी आणि डावीकडे महल दैत्याची मुडकी कोरलेली आहेत. या ठिकाणीही म्हाळसेची एक पितळेची मूर्ति आहे.

“सव्या लाख भुग्या”चा इतिहास फार उद्बोधक आहे सन १६८३ साली औरंगजेब बादशहा महाराष्ट्रातील किल्ले कात्रीज करीत असताना जेजुरी-पामून १५ मैल अंतरावर आला तेथील शिवस्थानाची त्याने नाखडूस करून नंतर गडकोट जेजुरीच्या तीर्थाकडे आपला मोर्चा वळविला सैनिकानी गडामर हल्ला केला गडाचा रसवाल्दार यशवतराव पहिल्याच फेरीत ठार झाला. तेव्हा मूर्तीच्या स्थणार्थ लोहानी महाद्वार बंद करून घेऊन शत्रुसैन्य थोपवून धरण्याचा प्रयत्न केला. सुरूग लावून दिंडीदरवाजा उखडून लावण्यासाठी शत्रूने पहार लावून ठिद्र पाहण्यास सुरुवात केली. मूर्तीचे रक्षण करण्याच भक्तांचे प्रयत्न

निष्पळ झाले असे पाहून प्रत्यक्ष देवाने स्वतःच कनर कसली व आपले दिव्य स्वरूप प्रकट करण्याचे ठरविले. शत्रुपळीची दाणादाण उडविण्याचे ठरविताच पहारीने पाडलेल्या छिद्रातून लासो काळे भुगे एखाद्या प्रवाहाच्या लोंढ्याप्रमाणे बाहेर पडले. एकेका सैनिकाला कडाडून चापे घेऊन त्यांना सळो की पळो करून सोडले. यवनाना पळता भुई थोडी झाली आणि कसाबसा त्यांनी आपला तळ गाठला. देवाने आपले सत्व राखले.

देवस्थान जायत आहे हे पाहून औरगजेन प्रहोत रूप हो गया तो कच्चा धार्मिक असल्याने देवतेच्या जायतावस्थेचा ठसा ताऱडतोर त्याच्या मनावर उमटला. गदशाही फर्मानाने ताऱडतोब सन्वालास रुपये किंमतीचा रत्नजडित, नधीदार असा भुवर्णाचा भुगा तयार करण्यात येऊन मोठ्या समारमाने खडोनाला अर्पण केला गेला. मुख्य दरवाजावर हाच भुगा उसविलेला होता. जाणकराचे असे मत आहे की, रघुजीराव आग्ने याच्या वेळी हा भुगा चोरीस गेला असावा.

“खडोनाचा येळकोट” “मल्हारीचा येळकोट” अशी गर्जना ह्या ठिफाणी केली जाते. याचा अर्थ असा—येळ म्हणजे इळा म्हणजेच पृथ्वी आणि कोट म्हणजे पूर्ण भरलेले भाडे. तेव्हा सांगण्याचा आशय असा की, “पृथ्वीवर पूर्ण सुनत्ता नादू दे धान्यसमृद्धि होऊ दे” हाच अर्थ होय.

या देवाचे भक्त वाघ्या आणि मुरळी या नावाने प्रसिद्ध आहेत. नवसाने झालेला पहिला मुलगा अगर मुलगी या देवाला अर्पण करण्याची रूढि होती. त्यानाच वाघ्या-मुरळी म्हणत असत. नाचून अगर देवापुढे गाणे म्हणून हा वर्ग आपली उपजीविना करी. तसेच खडोनाची लहानशी मूर्ति गळ्यात घातून वाघ्याच्या चामड्याच्या पिशवीत हळद (भडारा) भरून गावोगाव फिरत, पोवाडे गात व खडोनाच्या नावाने भीक मागत असत. काही मुरळ्या वेश्या-व्यवसायही करीत. महाराष्ट्र सरकारने ही रूढि आता कायद्याने रद्द केली आहे.

देवदासीच्या या भारतीय चालीबद्दल बरेच सामाजिक गैरसमज असून त्याबद्दल ती रूढि चान्द्र करणाऱ्याला दोष दिला जातो. याप्रायत इतर देशातील पुराणग्रंथ चाळले तर तेथेही अशा प्रकारचा देवाची सेवा करणारा वर्ग होता असे जाणवून येते.

बॅरिलोनियन संस्कृति ही फार प्राचीन समजली जाते. सनपूर्व सुमारे पाच सहस्र वर्षांची! टायग्रीस व युफ्राटीस नद्यांच्या परिसीमानी ते साम्राज्य वेढलेले.

१ टीप—अत्रकोट म्हणजे सर्व पक्वान्नांनी पूर्ण भरलेली भाडी असाच शब्दप्रयोग आहे.

होते. याच्या प्रमुख देवाचे नाव बेल असे होते. त्याच्या पत्नीचे नाव भिलिता. पिरॅमिडच्या जाकाराचे आणि सुमारे सहाशे फूट उंचीचे, भित्तींनी वेष्टिलेले असे त्याचे भव्य मंदिर होते. गोल जिन्याने सहाशे पायऱ्या चढून गेल्यावर माथ्यावर या देवाचा गाभारा आणि शेजघर होते. पिरॅमिडच्या पायथ्याशी दुसरे एक मंदिर असून त्यामध्ये सुवर्णाच्या प्रचंड सिंहासनावर भिलितादेवीची आठशे पाँड वजनाची सुवर्णाची तेजस्वी मूर्ति विराजमान झालेली होती. या संस्कृतीचा असा कडक नियम होता की, प्रत्येक स्त्रीने तिच्या आयुष्यात एक वेळ तरी पर-पुरुषसंबंध ठेवलाच पाहिजे. यास्तव अनेक सौभाग्यवती व कुलीन, शालीन स्त्रियासुद्धा या देवीच्या मंदिरात येऊन वसत आणि जो पुरुष जिच्या पदरात नाणे टाकिल तो पुरुष देवीच्याच इच्छेने पाठविलेला आहे, असे समजून त्या पुरुषाबरोबर संबंध ठेवीत असत. ती स्त्री प्रसंगी कुमारी असल्यास त्या पुरुषाबरोबर तिचा विवाहही घडून येत असे. (लोकसत्ता, मुंबई १४।११।१९६२)

सुमेरियन संस्कृति ही सुद्धा तितकीच प्राचीन आहे, हे तर येथील उत्खननावरून सिद्ध झालेले आहे. त्यासंबंधी इतिहासकार लिहितात,

‘ One female child usually was dedicated to the calling of the Temple prostitution, sacrificing her virginity to the God, whose concubine she figuratively became.’

(A Short History of Ancient World by O. E. Smith, Page 48).

म्हणजे प्रत्येक घरटी एक मुलगी देवाला वाहिलेली असली पाहिजे आणि आपल्या शिलाचा भंग करून देवदासी म्हणून तिने राहिले पाहिजे असा दंडक होता.

हा दुसरा एक पुरावा पाहा.

‘ It is hardly necessary to state that religious prostitution (देवदासी) is not an institution of yesterday, nor peculiar to India. It was very common in ancient times amongst Lydia, Syria, Armenia, Chaldea, Egypt, a similar or even more shameless culture of unchastity was known. It was confined to Temple of Astarte, Baal, Amos and in worship of Yahwe.’ (The Brahmins Theists of India by John Campbell Oman Page 201).

(६) पोटीरून पहार मारणे अगर लाकडाची खुंटी मारून घेणे.

(७) एका लाकडाच्या पट्टीला एका वाजूला ओळीने पाच छोखडी खिळे आणि दुसऱ्या बाजूने मध्यंतरी एक खिळा ठोकावयाचा व तो डाव्या हाताच्या मनगटानून आरपार जाईल असा ठोकून पट्टी मनगटावर ठेवायची. पाच खिळ्यांना पाच पेटत्या पणत्या लावून अगर वाती वाडून देवाची आरती करावयाची.

याशिवाय चारीकसारीक अनेक प्रकार आहेत. वगड अथवा पनाड नवस घेणारा हा मनुष्य, इतके अघोर प्रकार झाले, शरीराला इजा झाली तरी देवाच्या नावाने फक्त मंत्रां हेच औषध लागतात. भक्ताचा असा विश्वास आहे की, इतक्या जखमा झाल्या तरी अशा वेळी कोणीही दगावत नाही आणि फार काळ त्याला दुःखही भोगावे लागत नाही. त्याच्यावर देवाची पूर्ण कृपा असल्यानेच तो असले चमत्कार करू शकतो.

जेजुरी या स्थानाव्यतिरिक्त दक्षिणेस या देवाची आणखी प्रसिद्ध मंदिरे आहेत, ती येणेप्रमाणे. निमगाव (पुणे), शेगुंड (अहमदनगर), सातारे (औरंगाबाद), नळदुर्ग (धाराशिव), पाली-मेंवर (सातारा), मंगसूळी (बेळगाव), मैलारलिंग (धारवाड), मैला-देवगुड (धारवाड), मैलार (वेल्हारी), मैलारपूर-पेंवर (विदर्भ) इत्यादि इत्यादि. महाराष्ट्रात या देवाला खंडोबा तर कर्नाटकात मैलार या नावाने संबोधितात. खंडोबाची पत्नी म्हाळसादेवी आणि गोवेषाप्रतीय महालसा या दोन निरनिराळ्या मूर्ति समजावयास पाहिजेत.

(महाराष्ट्रातील चार दैवते—लेखक श्री. ग. ह. खरे)

वगड नवसाची चाल महाराष्ट्राप्रमाणे उत्तर प्रदेशात ओरिसा-बंगालकडे चालू होती असे दिसते. ओरिसामध्ये चरक पूजा म्हणून एक पूजाविधि प्रचलित आहे. ही शिवगौरीची पूजा मानतात. उत्सवाच्या दिवशी सर्व भक्त एखाद्या तळ्याकाठी जमून, त्यामध्ये अगोदरच रोवून ठेवलेल्या एका लाकडी लांबाला ' जय तारकेश्वरी ' या नावाचा गजर करून वर उपटतात. नंतर जवळच मैदानावर त्याला पुरतात. या ठिकाणी भक्तगण त्याच्या पूजनानंतर अनेकविध दिव्ये करतात. अंगात सुया खुपसून घेणे, काढ्यावरून अगर अग्नीवरून चालत जाणे, तापलेले लोखंडी गोळे उचलणे असे प्रकार होतात. शेवटी कोणाला तरी बळेच जखमी करून, त्याच्या पोटाच्या दोरी बांधून, तारकेश्वरीदेवीचे नाव घेऊन खावाच्या ठोकावर चढवितात. वेदना असह्य होत असल्या तरी देवीचे वारंवार नामघोषांमुळे, तो शांतच रहातो. या देवीरूपाला अनेक भक्त प्रदक्षिणा घालीत

असतात. शिघ-पार्वती या कृत्याने प्रसन्न होते आणि त्यांची संकटे नाहीशी करते, अशी त्यांची यामागील भावना असते. (भा. सा. को. ३-३५२)

अग्निदिव्य करणे ही चाल फक्त भारतातच होती आणि अन्य ठिकाणी नव्हती असे नव्हे. अमेरिकेमध्ये रेड इंडियन लोकांच्या जमातीत अग्निदिव्य करणारे नर्तक सांप्रतच्या विसाव्या शतकातही आहेत. जळत्या निखान्यावरून एक एक तास अनवाणी नाचत राहणारे नर्तक तेथे आहेत आणि त्याचा हा चमत्कार पाहण्यास अनेक सुधारक उपस्थित असतात. भारतीयांनी मेक्सिको, पेरू देशांत प्रथम वसाहती केल्या, हे भिक्षु चमनलालचे विधान सत्य मानले, तर काही भारतीय रूढि तिकडे जाण्याची शक्यता आहे. चरक पूजा मेक्सिको-पेरूमध्ये होती.

(७) जेष्टागौरी

द्विमुजाञ्जनसंकाशा लंबोष्ठा भृंगनासिका ।

लंबमानस्तना कुक्षौ नीलं वा रक्तवाससी ॥ १ ॥

उत्पलं दक्षिणे हस्ते पीठे वामकरः स्थितः ।

भद्रपीठस्थिता वापि द्विपादं चैव लंबिनी ॥ २ ॥ (अंशुभेदागम)

भाद्रपद महिन्याच्या शुक्ल चतुर्थीला श्रीगणेशाची स्थापना करण्याची पद्धत आहे. त्यानंतर एकदोन दिवसातच चंद्र जेव्हा वृश्चिक राशीत जेष्टा नक्षत्राच्या कक्षेत येतो त्या दिवशी या गौरीचे आवाहन होते. दुसऱ्या दिवशी देवीचे पूजन आणि गोडाघोडाचे जेवण होते आणि तिसऱ्या दिवशी विसर्जन केले जाते. ज्याच्या घरी गणपति व गौरी या उभयतांचे पूजन असते, त्यांच्या गणपतीचे विसर्जनही गौरीबरोबरच केले जाते. सर्वांच्याच घरी गौरी वसविण्याची पद्धत असते असे मात्र नाही. काही घरी गौरी येतात, काही घरी येत नाहीत. यांची कारणे मात्र निरनिराळी आहेत.

या देवीचे आवाहन का करावयाचे यासंबंधी एक कथा उपलब्ध आहे. ती अशी—प्राचीन काळी एका ब्राह्मणाच्या घरी अतिशय दारिद्र्य असल्याने जीविताला तो कंटाळून गेला होता. गणपतीची मूर्ति त्याच्याकडे आणली जात असे. एखादा कुलाचाराप्रमाणे व रीतीरिवाजाप्रमाणे गणपतीची मूर्ति आणल्यावर गौरी आणण्याचा हट्ट त्याच्या मुलानी धरला. हा हट्ट पुरविणे अशक्य असल्यामुळे मुटूकेचा मार्ग म्हणून तो एका जलाशयावर गेला आणि त्याने प्राणत्याग करावयाचे ठरविले. तो उडही मारणार इतक्यात एक सुहासिनी वृद्ध बाई तेथे प्रकट होऊन त्याला उद्देशून म्हणाली, 'वेटा, आपल्या सोन्यासारख्या प्राणाचा असा त्याग करू नको. ' त्या वृद्धेने चार उपदेशपर गोष्टी सांगून प्राणत्यागापासून

त्याला परावृत्त केले. नंतर त्या वृद्धेसह तो घरी आला पण चमत्कार काय झाला पहा ! ती माई घरात येताच ज्या घरात पूर्वी अठरापिंशे दारिद्र्य नादत होते, त्या घरातील रिकामी गाडगीमडफी आपोआप धान्यानी भरून गेली दुसरे दिवशी त्या ब्राह्मणाला मिखाही उत्तम मिळाली वढेने सांगितल्याप्रमाणे ब्राह्मणाने तिला चांगले व्हाऊमासू घालून दुपारी गोड खिरीचे भोजन दिले खिरीला दूध नव्हते. परंतु तेवढ्यात एक गाय आपण होऊन घरात चालत आली व तिने खिरीसाठी दूध पुरविले मुलाना फार फार आनंद झाला तिसऱ्या दिवशी त्या माईच्याच इच्छेनुसार त्या ब्राह्मणाने तिला जलाशयाच्या काठी पोहोचविले. म्हातारी ब्राह्मणाला म्हणाली, 'मी आता माझ्या घरी या जलाशयात जाते दरवर्षी नदी अगर जलाशयाच्या ठिकाणावरून दोन दगडाचे खडे घरी घेऊन जा जाण ते माझेच स्वरूप आहेत जसे समजून त्याची पूजा कर व नंतर त्याच विसर्जन कर '

यामुळेच साप्रत तळी, निहीर, नदी अगर अन्य जलाशयावरून दगडाचे खडे, गौर म्हणून आप्याची प्रथा रूढ झाली असावी. माही ठिकाणी या देीचा मुखवटा तयार करून कपडे, दागिने इत्यादिकांनी तो सजवून त्याचे पूजन करण्याचा प्रघात आहे विशेषत या गौरीचे पूजन महाराष्ट्रात अनेक घरातून होते. (पाठककृत कदाणीसंग्रह)

पुराणातरी अशी कथा आहे की, पूर्वी दैत्यानी सव देवताना वाहि भगवन् करून सोडल्यानंतर, आपले सौभाग्य कायम रहावे या हेतूने सर्व देव त्रिया महालक्ष्मीकडे जाऊन तिला त्यानी आपले सौभाग्य कायम राखण्याची प्रार्थना केली महालक्ष्मीने त्वरित दैत्याचा नाश करून त्याचे सकुट दूर केले. महालक्ष्मीच्या उपकाराची फेड म्हणून हे व्रताचरण सुरू झाले काही ठिकाणी पुरुष व त्रिया दोघेही मिळून हे व्रत आचरतात.

देशपरत्वे या देवीच्या पूजनाचे प्रकार भिन्न भिन्न आहेत कोणी धातूची मूर्ति वनप्रितात तर कोणी मृत्तिदेची वनवितात कोणी पुभाराकडून पाच नवीन मडफी जाणवून, त्यामध्ये धा व पिवळ्या रंगाचा दोरा, सोबन्याच्या पाच घान्या, पाच सारका घाडून सर्व मडफी एकावर एक रचतात शिरोभार्गी गौरीचा मुखवटा वसवितात या मृताक्षेजारी अशीच एक दुसरी गौर वसवितात तीन दिवस पूजनाचा समारंभ झाल्यावर मडक्याची हडी उतरवून घऊन, सारीक-सोन्याचे तुऱडे पिवळ्या दोऱ्यात बाधून माळेसारखे गळ्यात घालतात काही दिवसांनी एखाद्या शुभदिनी ती माळ दही दुधात भिजवून शेतामध्ये पुरण्याचा प्रघात आहे काहीजण तिसऱ्या दिवशीच हिचे विसर्जन करतात. हा एक शक्ति-पूजेचाच प्रकार आहे (आर्योच्या सणाचा इतिहास, पृष्ठ २८०)

रक्तजेष्ठा च नीला च भूतलार्पितपादका ।

भूतलं स्पृशते दोभ्यां द्विमुजा वीरवन्दिता ॥ (विष्णुधर्मोत्तरपुराण)

या देवीची दोन प्रकारची रूपे आहेत. रक्तजेष्ठा आणि नीलजेष्ठा. सुप्रभेदागम व पूर्वकारणागम तत्रांमध्येही या देवीचे वर्णन आहे.

कोणी या देवीला गणेशाची माता असेही मानतात. यासाठी ती गणपति आल्यावर घरी येते व गणपतीबरोबर जाते असेही मानतात. कोकणप्रांती (कुडाळ) या देवीचे आवाहन गणेशस्थापनेच्या आदल्या दिवशी करतात. कारण ती माता मानल्यावर पुत्र येण्याच्या आधी बरी यावी असे मानतात.

या देवीचे पितळी, लाकडी, रांध्याचे व मातीचे मुखवटे फार सुबक बनविलेले असतात. ते आतून पोरळ असतात. कुंभार मातीचे मुखवटे बनवितात, जिनगर कागदी अगर लाकडी मुखवटे बनवितात, तर औतारी पितळी धातूचे बनवितात. खेड्यापाड्यांतून या कुशल कारागिरांनी ही कला अध्यापीही जिवंत ठेवली आहे.

(महाराष्ट्र टाईम्स, मुंबई, दि. २-९-१९६२)

संस्कृत ग्रंथांतील या देवीचे वर्णन सुरुवातीच्या श्लोकामध्ये दिलेले आहे. दोन भुजा, दोन नेत्र, फुगीर गाल, लोंबणारे वक्षःस्थळ, दीर्घ नासिका, विशाल उदर, पुष्ट मांड्या, काळा कुळकुळीत वर्ण, ओठाचा खालचा भाग लोंबणारा, मद्रासनावर बसलेली, वट्ट वेणी बांधलेली, भाळी भव्य कुंकुमतिलक असलेली, मस्तकी किरीट धारण केलेली, एका हाती नीलोत्पल आणि दुसरा हात अभयाकृति असलेली, असे या देवीच्या स्वरूपाचे वर्णन आहे. देवीच्या उजव्या बाजूस वृषभमुखी मानव एका हातात दंड आणि दुसऱ्या हातात दोरखंड घेऊन बसलेला असून, डाव्या बाजूला एक सुंदर नवयौवनेची अग्निमथ नावाची, श्यामल वर्णाची व पाय मोकळे सोडून बसलेल्या एका स्त्रीची मूर्ति असा देखावा सजवितात.

समुद्रमंथनाच्या समयी या देवीची उत्पत्ति झाली असून कपिल मुनीने तिच्याबरोबर विवाह केला. यास्तव तिला कपिल-पत्नी असेही म्हणतात. तामीळ भाषेतील निघंटूमध्ये या देवीची नावे सुगंडी, तौवाई, कलंडी, मुदेवी अशी असून फाकध्वजी, गर्दभवाहना व हातात झाडू घेतलेली असे तिच्या स्वरूपाचे वर्णन असते. काही वेळा हातातील या आयुधांवरून ती धूमावतीदेखील मानली जाते. लक्ष्मीची वडील वहीण अलक्ष्मी हिचे वर्णनही बरीलप्रमाणेच करतात आणि तिला जेष्ठागौरीसमान मानतात.

प्रतराज ग्रंथाप्रमाणे या देवतेचे स्वरूप म्हणजे त्रिनेत्र, विरक्त, सुंदर, श्वेतसिंहासून, श्वेतवस्त्र परिधान केलेली, हातामध्ये पुस्तक व पाश धारण करणारी असे दिले आहे. [प्रतराज, (गुजराती व्रत), पृष्ठे १२६ ते १२८]

लिंगपुराणात या देवीची कथा आणखी एका निराळ्या प्रकारची दिलेली आहे. धीरसागराचे मंथन झाल्यानंतर ही वर आली. परंतु अतिशय विद्रूप चेहरा असलेल्या या बाईचा कोणीही अंगिकार करीना. यासाठी दुःसह नावाच्या ब्राह्मणाबरोबर या बाईचा विवाह करून देण्यात आला. चांगल्या गोष्टीचा या बाईला मनस्वी तिडकारा असल्याने ती सदा दुर्मुखलेली राहू लागली. काही काळाने माऊंडेय ऋषि त्या ब्राह्मणाच्या घरी आले. त्या वेळी त्यांना सर्व वृत्तांत कथन केला असता ते म्हणाले, 'सर्व निषिद्ध गोष्टी जेथे घडतात त्या ठिकाणी तिला घेऊन जा. ज्या ठिकाणी नवरा-वायकोचे मांडण चालले असेल, कुकर्म चालली असतील, जुगार चालला असेल, शिवीगाळ होत असेल इ० इ० ठिकाणी या बाईची करमणूक होईल.' या वायकोच्या जाचातून सुटण्यासाठी दुःसह ब्राह्मणाने एक युक्ती योजली. एके दिवशी त्याने तिला सांगितले की, 'मी चांगला रोजगारी उद्योग पाहण्यासाठी रसातळाला जाणार आहे. त्या वेळी तू आपले घर आणि पाण्याचे तळे या दरम्यान रहा, म्हणजे इतर वायका तुला जो वळी देतील त्यावर तुझी उपजीविका चालेल. परंतु अट अशी की, त्या अन्न देणाऱ्या स्त्रीच्या घरी मान तू जावयाचे नाही.' याप्रमाणे तिला सांगून रसातळाला जाण्यासाठी तो ब्राह्मण जवळच्याच तळ्यात जो बुडाला तो पुन्हा वर आलाच नाही. ही पत्नी मात्र आपला पति चांगला उद्योग करून परत येणार आहे या भरपंधावर तळ्यावर बसून असते. यासाठीच देवीचे आवाहन जलाशयातील रडे आणून करण्याची प्रथा रूढ झालेली आहे.

एकदा श्रीविष्णूची स्वारी त्या मार्गाने जात असता त्यांची आणि या बाईची गाठ पडली. तिने वेळ घालविण्यास काही साधन विचारल्यावरून ते म्हणाले, 'ज्या घरी तुझी पूजाअर्चा होईल, त्या घरी जाण्यास तुला कुठलीच हरकत नाही. तसे केल्याने पतीआशेचा भंग होणार नाही.' इतके सांगून विष्णु मात्र मंत्राचा जप करीत त्वरितच तेथून तिची वक्रदृष्टि होण्यापूर्वीच सडकले ! यासाठीच विष्णु-भक्त मुद्दा या देवीला नैवेद्य अर्पण करतात.

शिवागम तंत्रामध्ये देवतेच्या पूजनाने समग्र वर्णन दिलेले आहे. जेव्हा ही एक जलमयी असल्याने स्थितीची चोतक मानली जाते. दक्षिण भारतामध्ये या देवीच्या पूजनाचा प्रसार जास्त होता. कित्येक प्रसंगी लोक मुख्य देवाला विसरत

परतु या देवीची वक्रदृष्टि व्हायला नको म्हणून या देवीचे पूजन करीत असत. साप्रत मान या देवतेचे महत्त्व थोडे कमी झालेले आहे, असे दिसते. उत्तर भारतामध्ये ह्याच देवीला सीतला असे म्हणतात. मलयापूर (मद्रास) वस्तु-समहालय, कुमकोणम् येथील गुहा इत्यादि ठिकाणी या देवीचे पुतळे आढळतात.

वाझपणा जाणे, जन्मतःच सतती न मरणे आणि दीर्घायुष्यप्राप्ति होणे इत्यादि फलप्राप्ति हे व्रत आचरल्यामुळे होते.

(Elements of Hindu Iconography by T. A. Gopinath Rao)

ताम्रिकही या देवतेचे पूजन करतात. त्या वेळी तिचे स्वरूप, कमलासना, रक्तमन्त्र, चतुर्भुजा आणि कलश, सुवर्णपात्र, अशुश, पाश धारण करणारी असते. दक्षिण भारतामध्ये या देवीला एक शक्तिदेवता मानलेली आहे. या देवीची दुसरी नावे कुभी, जाया, हास्तिमुखा, त्रिपार्षदा, वृक्षती व अलक्ष्मी अशी आहेत.

(विद्यार्णव तंत्र).

शार्दूलबिक्रीडित

ज्येष्ठागौरि म्हणोनि भाद्रपदिच्या पूजीत पष्ठी-दिनीं ।
जावोनि जलसंचयी नदितटी आणी रखे पूजनीं ॥
त्याचे पौडश पूजनास करुनी मिष्टान्न हो अर्पिती ।
नेती स्व-गृहि देविना तृतीय त्या दीनांस देती गती ॥

भराडी गौर

भराडी गौर हा निदर्भातील मुली व महिला यांचा अत्यंत कलात्मक आणि सामाजिक उत्सव आहे. श्रावण महिन्याच्या सुरवातीपासून तीन आठवडे अगर पौर्णिमेच्या दुसऱ्या दिवशीपर्यंत तो साजरा केला जातो. या वेळी शंकर-पार्वती अथवा महादेव-गौरी यांची माडणी कलात्मक पद्धतीने करून पूजन करण्यात येते. गावच्या लोकांसंख्येच्या मानाने एक अथवा अनेक ठिकाणी हा उत्सव होतो. आदल्या दिवशी मुलींना निमंत्रण दिले जाते आणि जी निमंत्रण वरते तिला 'मुखरीण' म्हणतात.

ही गौर स्थापनेच्या दिवशी मुली आणि महिला वस्त्रालंकृत होऊन गाणी गात भिरवणुकीने नदी अथवा जलाशयावर जातात. तेथील वाळू अथवा खडे घेते वेळी प्रार्थना करतात,

गडक फोडू, माती काढू । निघा निघा गवराबाई ॥

ही प्रार्थना पाच वेळा म्हटल्यावर, वाळू घेऊन घरी परत येतात. त्या वेळी गाणे म्हणण्यात येते,

रगण रगण कुदळी, मण मण माती ।

देऊळ खचलं, चांदण्या राती ।

चांदण्या रातीचे, माणिक मोती ।

घाल घाल गवराई, आपुल्या नाकी ॥ ३० ३०

घरोघर मुली परतल्यावर, एखाद्या पाटावर अथवा परडीवर शकर-पार्वतीच्या वाळूच्या मूर्ति बनवून, पूजेच्या ठिकाणी भिरवत आणतात. त्या ठिकाणी इतर मुली आपल्या परड्या त्यावरच रचतात तत्पूर्वी या परड्या जाईजुईच्या अगर इतर सुगंधित पुष्पानी शृंगारून, रांगोळ्यात झेला, कासव, रामलक्ष्मण यांच्या आकृति वाडून सुशोभित करतात त्या वेळी लोकगीत गातात,

ताडावरी ताड गवराई चढू लागल्या ।

तिकडून आले शंकर, त्यांनी पदर धरिला ।

बाई पदर धरिला ॥ ३० ३०

हा उत्सव चालू असताना दररोज दुपारी फुगड्या, झिम्मा, पिंगा ३० खेळ मुली व महिला खेळत असतात. त्या प्रसंगीचे लोकगीत असे,

अंगणी दूध तापे, त्यावरी पिवळी साय ।

गवराई लेकी, आज राहुनिया जाय ।

कशी राहूं माये, शंकर वाट पाहे ।

शंकर घोड्यावरी, गवराई पायी राहे ॥ ३० ३०

साधारणपणे दर चवथ्या दिवशी जुन्या शृंगारलेल्या परड्याचे विसर्जन करून नवीन रोषणाईच्या परड्याची माडणी केली जाते. पण पाचव्या वेळी सजावट झाल्यावर मात्र पूर्ण विसर्जन समारंभ होतो. ह्या वेळी पुन्हा मोठ्या भिरवणुकीने या गौरीचे विसर्जन जलाशयाचे ठिकाणी केले जाते. त्या वेळचे लोकगीत तितकेच आकर्षक असते,

जा जा गवरावाई, जा जा गवरावाई ।

घाळ तुमचे मुकेलं, मुकेलं असेल माई ।

सागराचे शिपेवरी, पाजीळ दूध आई ॥ ३० ३०

मिरवणूक परत आल्यावर मुखरिणीला आहेर केले जातात अंगर निर-
निराळ्या वस्तूंची भेट देण्यात येते. या समारंभासाठी तिने जो पुढारीपणा
घेतलेला असतो अंगर तोशीस सोसलेली असते, त्याचाच हा अल्पसा मोवदला
दिला जातो. कालमानाप्रमाणे जीवनात उत्साह निर्माण करणारी ही रूढि लोप
पावत आहे. पण काही शहरी जुने रीतीरिवाज पाळणाऱ्या घरांतून ती आचरली
जाते. आदिशक्तीची गौरी स्वरूपांतील ही पूजा होय.

जलाशयातून वाळू आणणे, पूजन करणे व पुन्हा जलाशयाच्या ठिकाणी
विसर्जन करणे म्हणजे ज्येष्ठा गौरीचाच हा एक प्रकार आहे. पण या प्रांती तो
श्रावण महिन्यात आचरतात इतकेंच.

(के. अ. पोतदार, महाराष्ट्र टाईम्स १०-८-१९६७).

(८) तुळादेवी

नमस्ते सर्वदेवांना शक्तिस्त्वं सत्यमाश्रिता ।

साक्षीभूता जगद्धात्री निर्मिता विश्वयोनिनां ॥

एकतः सर्वसत्यानि तथा भूतशतानि च ।

धर्माधर्मकृतां मध्ये स्थापितासि जगद्धिते ॥

त्वं तुळे सर्व भूतानां प्रमाणमिह कीर्तिता ।

मां तोलयन्ती संसारादुद्धरस्व नमोऽस्तु ते ॥

दानचंद्रिका या ग्रंथामध्ये महादाने कोणती ती सांगितली आहेत. कूर्म-
पुराणामध्ये तीच दाने दिलेली आहेत. सोने, घोडे, तीळ, हत्ती, दासी, रथ,
जमीन, घर, कन्या आणि कपिला अशी ही महादाने होत. यामध्येच तावे, काचे,
लोह, शिसे, तूप, तेल, मध इ० आणखी काहींची भर घालून ती संख्या
सोळा केलेली आहे. या दानांचा संपूर्ण विधि ' दानचंद्रिका ' ग्रंथामध्ये (मराठी
भाषांतर, भि. बा. ऐनापुरे, १९०८, पृष्ठे ५४ ते ६७) पहावयास मिळेल.

तुळादेवीची मंदिरे क्वचितच दृष्टोत्पत्तीस पडतात. हावरा रेल्वे जंक्शन-
पासून ६६ मैलांवर नवद्वीपधार नावाचा रेल्वेस्थानक असून त्या ठिकाणी
अनेक मंदिरे आहेत. त्यांमध्ये तुळादेवीचे एक मंदिर आहे. बंगालमधील संत
श्रीगौरांगप्रभु यांच्या निमित्ताने हे स्थान प्रसिद्ध आहे.

(कल्याण मासिक, क्षेत्र अंक, १९५७, पृष्ठ १८३).

तुळा विधि करण्याचा विधि येणेप्रमाणे. तुळेच्या मध्यभागाच्या काट्यावर
सुवर्णमय गोविंद प्रतिमा बांधावी. तुळेचा तराजू चार हात लांब व आठ
सालळ्यांनी युक्त असावा आणि त्यावर उत्तम रेशमी वस्त्र व रत्नजडित

सुवर्णमाला घातून तो सुशोभित केलेला असावा. षोडशोपचार पूजेने देवतेला आवाहन करावे. तराजूला त्रिवार प्रदक्षिणा घातून तुळादेवीची प्रार्थना करावी, 'हे तुळादेवी, तू सर्व देवांची मूलशक्ति आहेस. ईश्वराने तुला उत्पन्न केले आहे. कारण जगातील सर्व सत्ये एकीकडे व सर्व असत्ये दुसरीकडे आहेत. धर्म आणि अधर्म यांचे आचरण करणाऱ्यांच्या मध्यभागी तुला स्थापन केले आहे. 'तस्मात् मला तोलून या असार संसारातून मुक्त कर. मी तुला नमस्कार करतो.'

यमराज आणि सूर्य यांच्या प्रतिमा यजमानाने दोन्ही हातात घेऊन पारड्यात बसवे. दुसऱ्या पारड्यात आचार्यांनी व श्रेष्ठ तथा जेष्ठ ब्राह्मणांनी सुवर्ण अगर चांदी घालावी. ते पारडे जमिनीवर बसेल इतकी धातू त्यात घालावी. याप्रमाणे तुला झाल्यावर त्यातील अर्धे द्रव्य मुख्य आचार्यांना देऊन अर्धे इतरांना वाटून द्यावे. या विधीचा हेतु अगदी सुस्पष्ट आहे की, मानवाने आपल्या आयुष्यात जमविलेली संपत्ति त्रिपुल असेल, तर आपल्या मृत्यूपूर्वी ती गोरगरिबांना वाटून टाकावी आणि अशा प्रकारे समाजवाद आचरणात आणावा.

भारतातील अनेक प्राचीन राजांनी अशा तुला करून आपल्या जवळचे द्रव्य गोरगरीब प्रजेला वाटून टाकल्याची अनेक उदाहरणे आहेत. राष्ट्रकूट घराण्यातील दंतिदुर्ग नावाच्या राजाने हिरण्यगर्भ व तुलादान हे दोन्ही विधि उज्जैन येथे करून त्या द्रव्यामधून अनेक मंदिरे बांधली. ही गोष्ट साधारणतः आठव्या शतकात झाली आहे.

(विषाठीकृत प्राचीन भारताचा इतिहास, पृष्ठ ४९६)

दि. १४ जून १६७४ साली शिवाजी राजांनी गागामट्टाच्या मार्गदर्शना-खाली, रायगडावर आपणाला राज्याभिषेक करून घेतला. तत्पूर्वी प्रतापगडी देवीचे दर्शन घेऊन सव्वामण सुवर्णाची छची, देवीला अर्पण केलेली होती. महाराजांनी प्रथम सुवर्णतुला केली. त्याला सतरा हजार होन लागले, कारण महाराजाचे वजन सुमारे १६० पौंड होते. याच वेळी चांदी, तांबे, कापूर, साखर, लोणी, फळे, मसाले इ० अनेक पदार्थांच्या तुला करण्यात आल्या आणि सर्व पदार्थ ब्राह्मण व दत्तर प्रजाजन यांना वाटून टाकण्यात आले. ज्येष्ठ शु॥ १३ शके १५९६ साली पहाटे ५ वाजता ब्रह्ममुहूर्तावर महाराज सिंहासनारूढ झाले. सिंहासनाचे वजन ३२ मण सुवर्णाचे व रत्नाचे होते. समारंभाचा खर्च पन्नास लक्ष रुपये झाला. गागामट्ट गुरुजींना एक लक्ष होन दक्षिणा दिली.

याहीपूर्वी महाराजांनी दि. ६-१-१६६५ साली महाबळेश्वरी, आपली मातोश्री जिजाबाई आणि प्रमुख मुत्सद्दी सोनो विश्वनाथ डबीर, यांच्या सुवर्ण-तुला करून, लोकांना संपत्तीचे दान केलेले होते.

(व. मो. पुरंदरे, राजा शिवछत्रपति)

इतिहासकालात मोठमोठे राजेरजवाडे आपली तुला करून घनसंचयानी वाटणी करीत असत. कित्येक संस्थानच्या राजवाड्यापुढे या दानासाठी उभारलेल्या दगडी कमानी अजूनही दिसतात. इष्ट कामनासिद्धि, व्यवसायात मिळविलेल्या घनाची कृतार्थतादर्शक वाटणी होण्यासाठी शास्त्राने हा सर्वोत्तम मार्ग दाखविलेला आहे.

इद्रायणी भीमा नदीच्या काठी एका गावी एका मराठा सरदाराने आपली सुवर्णतुला करून त्यातील द्रव्य गोरगरिबांना वाटले. यास्तव त्या गावाचे नावच 'तुळापूर' असे पडले. ही तुला १६ सप्टेंबर १६२३ या दिवशी झाली असे समजते. सन १६८९ साली ह्याच गावी गोब्राह्मणप्रतिपालक हिंदुपदपादशहा श्रीमंत छत्रपति सभाजीमहाराज ह्याचा औरंगजेबाने क्रूरपणाने वध केला.

प्राचीन काळीच या तुला केल्या जात असे नव्हे. त्या अद्यापीही केल्या जातात. नुरुतेच घडलेले एक ताजे उदाहरण डोळ्यांसमोर आहे. १९६१ साली चीनने भारतावर आक्रमण केल्यावर भारत सरकारने लष्कराच्या खर्चासाठी संरक्षण निधी उभारला. त्या वेळी अनेक शहरानी व प्रांतांनी भारताच्या नामवत नेत्यांच्या तुला सोने, चांदी अथवा रुपयांच्या चलनी नोटानी केल्या आणि ते सर्व द्रव्य संरक्षण निधीला अर्पण करण्यात आले

मुजंगप्रयात

महापुण्ये दाने जर्गी जाण सोळा ।
परी श्रेष्ठ हे दान तोळोनि तूळा ॥
तराजूवरी मूर्ति गोविंद ठेवा ।
करा पूजने पोडशें शुद्ध भावा ॥ १ ॥
स्वये वैसुनी पिटकामाजि एका ।
दुजे रौप्यसौवर्ण झांकोनि टाका ॥
छुटा द्रव्य ते वांटुनि दीन लोकां ।
असे द्रव्य दे देवि तूळा अनेका ॥ २ ॥

(९) पिठोरीदेवी

श्रावण महिन्याच्या अमावास्येला हे व्रत आचरतात. या व्रताच्या उत्पत्तीसंबंधाने असा उल्लेख मिळतो की, इद्रपत्नीने हे व्रत पार्वतीला सांगितले ती म्हणाली, 'पार पूर्वी श्रीधर नावाच्या एका ब्राह्मणाची सुमित्रा नावाची पत्नी होती. त्याच्या मोठ्या मुलाचे नाव शंकर असून स्तुपेचे नाव विदेहा असे होते.

ही स्तुपा दरवर्षी भाद्रपद अमावस्येच्या सुमारास प्रसूत होत असल्याने तिच्या सासऱ्याला आपल्या वडिलांची श्राद्धतिथि साजरी करणे अशक्य होई. शिवाय ते भूळ जन्मत मरण पावत असे. असे सुमारे चारपाच वेळा घटल्याने वडिलांच्या आग्नेने शंकराने आपल्या पत्नीला घरामाहेर घालवून दिले व नुकत्याच जन्मलेल्या अर्भकासह तिला वनवासाला पाठवणे भाग पडले. पण म्हणतात ना, 'देव तारी त्याला कोण मारी?' त्या जंगलात तिला एक देवता भेटली. देवतेने तिला जवळच्या एका मदिरात रात्रभर राहण्यास सांगून 'तू जर माझे ऐकलेस तर तुझाच फायदा होणार आहे' असेही निश्चून सांगितले. देवतेच्या शब्दांवर विश्वास ठेवून विदेहेने मदिरात मुक्काम ठोकला. तो दिवस अमावस्येचा होता. नेहमीप्रमाणे रात्रीच्या वेळी चौसष्ट योगिनी त्या मदिरात आल्या आणि तेथील देवतेची त्यांनी षोडशोपचारे पूजा केली. प्रसाद वाटण्याच्या वेळी त्यांनी पिचारले, 'आमच्याशिवाय आणखी कोणी अतिथि येथे आहे नाय?' ते ऐकताना विदेहा चटकन् पुढे झाली व तिने आपली सर्व हनित्रत योगिनींना निवेदन केली. ती हनित्रत ऐकून योगिनींना तिची दया जाली. तिची मेलेली मुले तिला परत आणून देऊन सदैव कूपेचा वरदहस्त तिच्या मस्तकावर ठेवला. इतके झाल्यावर विदेहा आपल्या मुलासह घरी परत आल्यावर घरच्या मंडळींनी मोठ्या आनंदाने तिच स्वागत केले व या वेळेपासून ते सर्वजण सुप्ताने राहू लागले. त्या दिवसापासून चौसष्टयोगिनीपूजा दरवर्षी चालू झाली.

हे नत आचरताना योगिनींचे प्रतीक म्हणून ६४ सुप्तान्या माझून त्याचे पूजन करतात अनेक पीठाच्या योगिनी या समयी एकत्र येत असल्याने या प्रताला पीठारी अगर पीठोरी हे नाव प्राप्त झाले. या पूजनाच्या वेळी या योगिनींचे आवाहन केले जाते, त्याची नावे येणेप्रमाणे—

दिव्ययोगी, महायोगी, सिद्धयोगी, गणेश्वरी, प्रेताक्षी, डाकिनी, काली, कालरात्री, निशाचरी, झंझारी, रौद्रप्रेताळी, भूतळी, भूतडावरी, ऊर्ध्वकेशी, गिरूपात्री, शुष्कांगी, नरभोजनी, भडारी, वीरभद्रा, धूम्रात्री, कलहप्रिया, राक्षसी, घोररक्ताक्षी, विश्वरूपा, भयकरी, चडिका, वीरसौमारी, वाराही, मुडघारिणी, सामुरी, रौद्रझकारी, भीषणा, त्रिपुरातका, भैरविध्वंसिनी, प्रोधी, दुर्मुखी, प्रेतवाहिनी, सख्वागी, दीर्घलबोष्टी, मालिनी, यज्ञयोगिनी, चक्री, कालांगी, गृहणी, कर्नाली, भुवनेश्वरी, कटककी, कर्पाटीनी, रौद्री, यमदूती, करालिनी, घोराक्षी, कर्मुंकी, काकदष्टी, अघोमुखी, मुडायधारिणी, वाघी, किंरुणी, प्रेतभाषिणी, कालभाषिणी, कामारव्या, उष्ट्राणी, योगपीठीका, महालक्ष्मी, एकवीरा, कालरात्री व पीठिका अशी ती ६४ नावे आहेत.

(प्रतराज)

ज्याप्रमाणे सजुरहो अथवा अमरकंटक येथे योगिनीची मंदिरे आहेत, त्याचप्रमाणे प्रभासतार्याच्या ठिकाणी जी बलातिबला दैत्यांगी देवी आहे, तिच्या आसपास चौसष्ट योगिनी आहेत. त्यांची नावे येणेप्रमाणे—

महालक्ष्मी, क्षेमकरी, शिवदूती, महामद्रा, भ्रामरी, चंद्रमंडला, रेवती, हरसिद्धी, दुर्गा, त्रिषमलोचना, सहजा, कुलजा, कुब्जा, मायावी, शाम्बी, क्रिया, आद्या, सर्वगता, शुद्धा, भावगम्या, मनोतिगा, विद्या, अविद्या, महामाया, सुशुम्ना, सर्वमगला, ओंकारात्या, महादेवी, वेदार्थजननी, शिवा, पुराणा, अन्विक्षिकी, दीक्षा, चामुडा, शंकरप्रिया, ब्राह्मी, शार्त्तकारि, गौरी, ब्राह्मणा, मालिनी, त्वरिता, नित्या, साख्या, कुडलिनी, ध्रूवा, कल्याणी, गोभना, निष्फळा, परमा, कला, योगिनी, योगसद्भावा, योगगम्या, गूहाशया, कात्यायनी, उमा, शर्वा, अपर्णा व अनित्या. (स्कंदपुराण, प्रभास, अध्याय ११९)

शिरसरिणी

पिठोरी देवीचे व्रत-गृह-कुर्ची पूजित सदा ।
अमावास्यादीर्नी शुचित महिना श्रावण तदा ॥
क्रमाने योगिनी वसवितही चौसष्ट सदनी ।
अती भक्तीभावे तन-मन-धने पूजि जननी ॥ १ ॥
अनेक पीठांच्या समर्थि सदनीं देवि जमती ।
पिठोरी नामाते म्हणुनि जन त्यांनाच वदती ॥
वरप्राप्तीनेही सुत-धनहि सौभाग्य मिळते ।
म्हणोनी मातांनो शुचित मनि पूजा तुम्हि व्रते ॥ २ ॥

(१०) वृहद्गौरी

चनुर्मुजां सुवर्णाभां नानालंकारभूषितां ।
हिमेंदुतुहिनाभासां मुक्तामणिविभूषितां ॥
पाशांकुशधरां देवीं ध्यायेत् सर्वार्थसिद्धिदां ।
कर्मखलुधरासूक्ष्मां पानपात्रं च त्रिभ्रतीं ॥ १ ॥

भाद्रपद महिन्याच्या कृष्ण तृतीयेपासून दशमीपर्यंत हे व्रत आचरतात. यालाच षोणी डोलीव्रत असेही म्हणतात. तृतीयेच्या रात्री चंद्रोदय पाहिल्यावर स्नान करून व्रतास मुढ्यात करावी. शक्य झाल्यास पाच संध्यासदे देवीची पूजा करावी. मूर्ति मुखाची, चार भुजा असलेली, नानालंकारविभूषित, दातांमध्ये पाण,

अंकुश इत्यादि आयुधे असलेली अशी बरील वर्णनाची बनवावी. त्यानंतर पाच, अर्घ्य, पंचामृतस्नान, वस्त्र, अश्वत्था, चंपकपुष्पे, धूपदीप, पिडा, दक्षिणा, प्रार्थना इत्यादि षोडशोपचारे पूजा करून ज्या गार्हपत्येलावर देवतेला आसन दिले असेल त्याला प्रदक्षिणा घाटून सौभाग्यवर्धनासाठी प्रार्थना करावी. हातामध्ये दोरक बांधावा आणि चंद्राला अर्घ्यदान करावे. देवीसमोर बसून एकामचित्ताने तिची कथा ऐकावी. नंतर गोधूम-चूर्ण व पक्वान्ने यांचे भोजन गुरुजींना देऊन स्वतः पोडा प्रसाद ग्रहण कराना. काही ठिकाणी दोरक गळ्यात बांधण्याची चाल आहे.

याप्रमाणे पाच वर्षपर्यंत हे व्रत आचरून उद्यापनाच्या वेळी मुर्षणाचा अगर चांदीचा दोरक बनवून तो ब्राह्मणाच्या दान करावा. मुहासिर्नाची पूजा करावी व त्यांना भोजन घालावे. पूर्वी हे व्रत कोणी केले यासंबंधाने एक कथा श्रीशिवशंकरांनी आपली पत्नी पार्वती हिला सांगितली आहे, ती अशी. द्वापार युगाच्या अंती माता कुंती हिच्या पतीला कोणीतरी विचारले की, 'तुला मुले का होत नाहीत?' त्यावर त्याने सांगितले की, 'कोणा एका ऋषीच्या सापामुळे ती होत नाहीत.' त्यानंतर कुंती आपल्या वडिलांच्या घरी गेली असता तिने त्यांना उपाय विचारला. त्या वेळी व्यासऋषींनी तिला हे बृहद्गौरीचे व्रत संततिदायक व अश्वत्थ सौभाग्यवर्धन करणारे असल्याने ते आचरण्यास सांगितले. उद्यापन करताना बृहतीची (रिंगणीची) ६४ मुवर्णफळे करून ती देवीला अर्पण करावीत, पाच मुहासिर्नांना वस्त्रालंकार देऊन बायने द्यावीत. असे केल्याने मनोवाञ्छित संततिप्राप्त होते.

(रणवीरव्रतस्तोत्र).

शिररिणी

बृहद्गौरी कृष्णा वृत्ति तिथीला भाद्रपदी हो ।
व्रता पूजा कोणी जननि जमुनि पुण्यप्रद हो ॥
चतुर्भूजा मूर्ति वमवी सिकता-मंडळ शिरी ।
विधीने पूजोनी मनगटि धरी दोरक करी ॥ १ ॥

वसंततिलका

येणेपरी सु-व्रत आचर पांच वर्षे ।
उद्यापनीं फळ मिळे सुख पुत्र हर्षे ॥
सौवर्ण दोरकरिचा गुरुजींस द्यावा ।
गोधूम-चूर्ण-कडवैः रसपाक खावा ॥ २ ॥

(११) महालक्ष्मी व्रत

भाद्रपद महिन्याच्या शुक्ल अष्टमीच्या दिवशी सूर्य कन्याराशीत प्रवेश करण्यापूर्वी हे व्रत चालू करावे. शक्य तर त्या दिवशी जेव्हा नभः असो. हा साधारणपणे गौरीगणपति विमर्जनाचा दिवस येतो. पंचांगामध्ये त्या दिवशी 'स्त्रीणां दोरकग्रहणं' असे नोंदलेले असते. सामान्यतः हे व्रत सोळा दिवस करतात. स्त्रिया व पुरुष या दोघानाही हे व्रत आचरिता येते.

(पुरुषार्थ चिन्तामणि).

हे व्रत आचरणान्याने चंदनाने लक्ष्मीची प्रतिमा काढावी. त्याच्या शेजारी सोळा दोरे एकत्र केलेला आणि सोळा गाठी मारलेला दोरक तयार करून ठेवावा. 'लक्ष्मै नमः ।' या मंत्राने प्रत्येक गाठीचे पूजन करून लक्ष्मीचेही पूजन करावे.

धनं धान्यं धरां हर्म्यं कीर्तिमायुर्यशः श्रियम् ।

तुरगान् दन्तिनः पुत्रान् महालक्ष्मि प्रयच्छ मे ॥

या मंत्राचे पठण करून तो दोरक उजव्या हाताच्या मनगटी बांधावा. हातामध्ये सोळा दुर्वा आणि सोळा अन्नताचे दाणे घेऊन कथा ऐकावी.

या व्रताचरणाचे फळ म्हणून हेमाद्रि असे सांगतात की, या व्रताचे आचरण करणाऱ्याला लक्ष्मी तीन पिढ्यांपर्यंत लाभते, दीर्घायुष्य आणि उत्तम प्रभुतिमान राहते. महालक्ष्मीमास कोल्हापूरला जागती होते आणि आशीर्वाद देते. कन्याराशीत सूर्य असताना येणाऱ्या अष्टमीला हे व्रत समाप्त करावे. पान बघे याप्रमाणे व्रताचरण केल्यावर उद्यापन करावे.

(हेमाद्रि, भाग पहिला, पृष्ठे ४९५ ते ४९९).

याशिवाय महालक्ष्मीपूजनाचा दुसरा एक विधि महाराष्ट्रात प्रचलित आहे. आश्विन नवरात्रांमध्ये शु० सप्तमी अथवा अष्टमीच्या दिवशी हा कार्यक्रम होतो. हा भिराघातसुख असतो. सरस्वती आवाहन, सरस्वती पूजन आणि सरस्वती विमर्जन. या दिवशी कौकणस्थ ब्राह्मण समाजात 'घागरी कुंजण्याचा' समागम करतात. ही महालक्ष्मी म्हणजे अष्टादशभुजा महिषासुरमर्दिनीचेच स्वरूप होय. या देवीच्या स्वरूपाचे जे ध्यान दिले आहे, त्यावरून बरील अनुमान काढता येते.

(महाराष्ट्रातील चार देवते, ले. ग. द. गेरे, पृष्ठ ५१).

या पूजनासाठी देवीची तांदळाच्या उरडीची अथवा लोण्याची मूर्ति बनवितात. बाही ठिकाणी ती चिक्कणमातीचीही बनविली जाते. सायंकाळी या

देवतेचे पूजन-अर्चन झाल्यावर देवीचा अंगात संचार होणारे स्त्री-पुरुष तिच्या-समोर खेळतात, म्हणजेच अंगात संचार झालेल्या स्थितीमध्ये नाचत असतात. त्यांच्या हातामध्ये धागर अन्न तिच्या मुखानून फुंकर घालून आवाज काढला जातो. देवीच्या समोर धूप जळत असलेली शेगडी असते. त्यावर त्या धागरी वेळोवेळी धूपवाक्या लागतात व एकसारख्या वदलाक्या लागतात. अनेक स्त्रिया व पुरुष याप्रसंगी दर्शनासाठी उपस्थित असतात. देवीला वस्त्र म्हणून रेशमाचा तंतू वाहण्याचा प्रघात आहे. या समारंभाचे वेळी अनेकजन संचार झालेल्या स्त्रीपुरुषांना-नव्हे त्यांच्यातील 'आई' ला-प्रश्न विचारून आपल्या संकटमुक्तीचा मार्ग जाणून घेतात. साधारणतः मध्यरात्रीपर्यंत हा कार्यक्रम चालतो. देवीसाठी 'बोटण' करण्याचा प्रघात याच समाजात आहे. या समारंभाच्या वेळी मी (प्रस्तुत ग्रंथाचा लेखक) अनेक वेळा पाहिले आहे की, या ठिकाणी निरनिराळ्या पीठदेवतांचा संचार भक्तांमध्ये झालेला असून अमूक एक वारे कोणत्या देवीचे आहे, याबद्दल एकमेकांत चौकशी चाललेली असते. समाधानकारक उत्तर जर मिळाले नाही, अगर अंगात वारे जालेले नसताना कोणी खोटाच आविर्भाव करीत असेल, तर त्या व्यक्तीला त्या बाहेर धाडवितात. इतकेच काय, त्यांची एकमेकांत भांडणे देखील होतात! धागरीवर धागरी आपटून मोठे आवाज करतात, फुगड्या घालण्यासाठी बोलावतात आणि खऱ्याखोट्याचा निर्णय लावून घेतात.

देवीचे वारे पुरुषाच्या अंगातही येते, हे घर आपण पाहिलेच आहे. अशा एका गृहस्थाला यासंबंधी जास्त माहिती विचारली असता तो म्हणाला की, गुमारे दहा वर्षांपूर्वी एकाएकी त्याच्या अंगात देवीचा संचार झाला व वारे येऊ लागले, ते अगदी आजतागायत (सन १९६८). अष्टमीच्या दिवशी सायंकाळ-पासून तो वेचैन होऊ लागतो आणि दिवस माथळताच त्याच्या अंगात देवीचा संचार होतो. ज्या ठिकाणी महालक्ष्मीचा मुखवटा मांडून तिचा समारंभ साजरा होत असेल अशा ठिकाणी त्या स्थितीतच तो आपोआप ओढला जातो. त्या ठिकाणी जाऊन खेळल्याशिवाय त्याच्या मनाला स्वस्थताच लाभत नाही. धरीच वसून राहिल्यास किंवा बाहेर पडण्यास कोणी प्रतिबंध केल्यास दोनतीन दिवस त्याचे अंग दुखत राहाते, पण तेच समारंभाच्या ठिकाणी जाऊन खेळल्यास दुखत नाही. त्याने पुढे असेही सांगितले की, एकाच वेळी एखाद्याच्या घरीरात जाठ जाठ देवतांचा संचार होतो, कोणी त्याची स्थाने विचारल्यास त्या त्याप्रमाणे उत्तरे मिळतात. त्याच्या स्वतःच्या अंगात महालक्ष्मी, सप्तशृंगी, तुळनामवानी इत्यादि देवींचे वारे येत असते.

दि १३-१०-६४ रोजी लेखकाने याचा प्रत्यय घेतला आहे त्या दिवशी गोरगाव येथील जगमाई देवस्थानामध्ये १०-१२ महिलांचे अगात देवता संचार झालेला असताना, प्रत्येकीजवळ त्रिचारणा केली असता, कोणी सांगितले मी कोन्हापूरची लक्ष्मी आहे, दुसरी म्हणाली मी आवे जोगेश्वरीची आहे, तिसरी म्हणाली मी वर्णाची सप्तशृंगी आहे, इ० इ० उत्तरे लेखकाला मिळाली तात्पर्य त्या दिवशी हा देवताचा मेळावाच समजावा.

हे वारे विधवा स्त्रियांच्या अगातही येते परंतु सहसा त्या खेळण्यास बाहेर पडत नाहीत याचे मुख्य कारण म्हणजे समारंभात अनेक मुद्दामिनी अशा देवतासंचार झालेल्या स्त्रियांना कुकू लावतात देवीचा संचार होणाऱ्या व्यक्तीला अतिशय पवित्र रहावे लागते, विटाळ, शिवाशिव टाळावी लागते. जर असे काही पाळले नाही, तर अगात देवीचा संचार होण्याचे बंद होते. त्याचप्रमाणे अशीही काही उदाहरणे आहेत की, अष्टमीव्यतिरिक्त एरव्हीच्या दिवशी अगात संचारणार असेल तर पहाटे स्वप्नात एकादी बाई येऊन 'सायकाळी मी येणार आहे' असे सांगते आणि त्याप्रमाणे देवीचा संचार होतो अगात वारे येणाऱ्या अनेक स्त्रिया हातामधून कुकू अगर अन्य वस्तु काढून दाखविण्याचीही किमया करतात, हे मी प्रत्यक्ष पाहिले आहे (देवीकोश, खंड १, तुळजाभवानी पहा)

या महालक्ष्मीसंबंधी अशी कथा सांगतात की, प्राचीन काळी क्षत्र वंशे देवदानवांचे युद्ध चालू होते. त्या वेळी कोलासूर नावाचा एक प्रबळ दैत्य गोमात पर्वताच्या आश्रयाला राहून अनेक सुंदर सुंदर राजकन्यांचे अपहरण करी आणि त्याचा उपभोग घेई दैत्याचा सेनानी वृद्धामूर हा तर देवाचा पुरंदर होता अशा वेळी अगस्ती मुनि त्या ठिकाणी जाले असता त्यांनी सर्व वृत्तात ऐकला देवानी त्यांना या दैत्याचा विनाश करण्याची विनंती केल्यावरून मुनींनी मैत्रा वरूणी देवीचे स्मरण केले तसेच ब्रह्मा, विष्णु, महेश यांचेही स्मरण करून ते ध्यानस्थ बसले याप्रमाणे देवतांचे जावाहन चालले असता महालक्ष्मीने प्रकट होऊन अगस्ती ऋषींच्या आदेशानुसार त्या कोलासूर दैत्याचा नाश केला त्याच्या बंदीखान्यात असलेल्या अनेक राजकन्यांची त्यामुळे सुटका झाली आणि त्या आनंदाने घरोघर परतल्या (प्रतराज, पृष्ठ १८०)

शिरसरिणी

महालक्ष्मीचे व्रत जन बहू पाठित असे ।

शुभा आश्वीनाच्या प्रथम पर्दि अष्टादिनिं कसे ॥

तदाकारें रूपे रमत नर नारी तरि किती ।

निवाराया दु खे समर्थि कुणि हो प्रश्न करिती ॥ १ ॥

वसंततिलका

मूर्ती करुनि तिजला सजवी सुरेख ।
देवी समोर मग खेळति त्या अनेक ॥
त्या फुंकिते सतत घागरि हो कितिक ।
येणेंपरी व्रतहि आचरिते अनेक ॥ २ ॥

(१२) मंगळगौरी

विवाह झाल्यानंतर पाच वर्षपर्यंत स्त्रीने हे व्रत आचराय्याचे असते. श्रावण महिन्यातील प्रत्येक मंगळवारी देवीची पूजा केली जाते. बहुधा हे व्रत सासरीच आचरण्याची पद्धत आहे. तर काही ठिकाणी पहिल्या वर्षी मात्र हा समारंभ माहेरीच उरकतात. हे व्रत म्हणजे उमा-महेशाचीच पूजा होय. पूजेसाठी सोळा सुवासिनी, सोळा प्रकारची फुले व पत्री असे साहित्य जमा केले जाते.

“पीठोपरी गौरीं स्थापयित्वा तदग्रे लोकव्यवहारानुरोधेन पिष्टमयान्
दृपदुपलादीन्निधाय ।” (इति व्रतराज)

भावार्थ असा की, पीठदेवतेप्रमाणे गौरीची स्थापना करून त्याच्या समोर पिठाची देवीची मूर्ति करून ती पूजेसाठी बसवावी. तसेच एक पिठाची सोळा पाळ्याची समई बनवावी आणि त्यामध्ये तूप घालून सोळा वाती जाळाय्यात. सर्व सुवासिनींनी देवीची षोडशोपचारे यथाविधि पूजा करावी आणि नंतर आरती करावी. त्यानंतर एका पितळेच्या भांड्यात हळद, कुंकू, काजळ फणी, करंडा, कंचुकी, तांबूल, दक्षिणा, फुलाची वेणी, नारळ इत्यादि वस्तु घालून ते वायन मातेला अथवा मातृवंशीय मुहासिनीला द्यावे. तसेच ब्राह्मणालाही हे वायन द्यावे. त्याचा मंत्र असा.

सौभाग्यारोग्यकामानां सर्वसमस्तसंमृद्वये ।

गौरीगिरीशतुष्टयर्थं वायनं ते ददाम्यहम् ।

दोन प्रहरीचा हा कार्यक्रम आठोपल्यावर सायंकाळी पुन्हा देवीची आरती करावी. रात्रभर खेळून जाग्रण करून देवीलाही जागवावे. दुसरे दिवशी प्रातःकाळी सुस्नात होऊन गौरीचे विसर्जन करून प्रतिमा ब्राह्मणाला द्यावी. हे व्रत प्रायः महाराष्ट्रात सर्वत्र आचरले जाते.

या व्रताची कथा अशी. प्राचीनकाळी कुंडिणपूर नगरामध्ये धर्मपाल या नावाचा एक ब्राह्मण राहत होता. त्याने एका जटावारी भिक्षेकन्यास वळेच

एक सुवर्णाचा तुकडा दान दिला. त्यामुळे त्याने त्या ब्राह्मणाला शाप दिला की, एक तर तुझा निर्वंश होईल आणि जर समजा पुत्र झालाच तर त्याला अल्पवयातच मृत्यु येईल.' कसेही असो, त्या धर्मपालाला काही दिवसांनी पुत्ररत्न झाले. काशी क्षेत्री नित्य वास्तव्य केल्यास कदाचित अकाली मरण टळेल या विश्वासाने तो वाराणसी येथे जाऊन राहिला. धर्मपालाने एके दिवशी रस्त्यामध्ये मुला मुलींचा संवाद ऐकला 'तुम्ही कितीही शाप मला दिलेत तरी मी अपंड सौभाग्यवतीच राईन. कारण माझी आई मंगळागौरीचे व्रत करित असते.' आपल्या मुलाचे अपघाती मरण टाळण्यासाठी त्याने ती मुलगी व आपला मुलगा यांचा विवाह घडवून आणला. मुलगा सोळा वर्षांचा झाला असता भिक्षेकराच्या शापाने त्याला सर्पदंश होण्याचा काळ समीप आला. या सुमारास स्वप्नात देवी येऊन त्या मुलीला दृष्टांत दिला की, 'तुझ्या पतीला दंश करण्यासाठी एक सर्प येईल. त्याला निर्भय वृत्तीने पकडून एका 'मडक्यात कोंडून कंचुकीने त्याचे तोंड घट्ट बांधून टाकून मातेला ते वापन म्हणून दे.' दुसरे दिवशी खरोखरच एक सर्प आला. देवीने सांगितल्याप्रमाणे त्या मुलीने सर्व काही केले. आईने ते मडके उघडून पाहिल्यावर तिला त्यामध्ये एक मोत्याचा हार मिळाला. पतीचा संभाव्य मृत्यु टळला. या प्रमाणे हे व्रत अशा रीतीने पतीचे आयुष्य वाढविणारे सौभाग्यदायी आहे. व्रतराज या ग्रंथातील ७८७ व्या पृष्ठावरही अशीच कथा दिलेली आहे.

(आर्यांच्या सणाचा इतिहास, पृष्ठ १८४).

मंगळागौरीची मंदिरे अनेक ठिकाणी आढळतात.

(१) गया येथे ब्रह्मसरोवराजवळ मंगळागौरीचे एक मंदिर आहे. सुमारे १२५ पायऱ्या चढून गेल्यावर देवीचे दर्शन होते. याच ठिकाणी एक अबिमुक्तेश्वराचे प्राचीन मंदिर आहे. (कल्याण क्षेत्रअंक, सन १९५७, पृष्ठ १६३)

(२) जगन्नाथपुरीपासून ३९ मैल अंतरावर काकटपूर नावाचे गाव आहे. येथे प्राची नदीच्या तीरावर मंगलादेवीचे मंदिर असून त्या ठिकाणी वीणायंत्राची पूजा होते. (कल्याण क्षेत्रअंक, सन १९५७, पृष्ठ २०३).

कलकत्ता बनगाव रेल्वे मार्गावर लियालदह या स्थानकापासून छत्तीस मैल अंतरावर चंडीतला नावाचे गाव आहे. त्या गावी काकडा ओढ्याच्या काठी एका वृक्षाखाली मंगलादेवीचे मंदिर असून त्या ठिकाणीही वीणायंत्राचीच पूजा होते. सतीची कांकणे या ठिकाणी पडली असल्यामुळे हे एक शक्तिपीठ मानले जाते. परंतु ५१ शक्तिपीठांच्या यादीत त्याचे नाव आढळत नाही.

(कल्याण क्षेत्रअंक, पृष्ठ १८२).

(४) वायव्य रेल्वेमार्गावर वेगुसराय रेल्वेस्थानकापासून जारा मैल अंतरावर जयमंगलादेवीचे स्थान आहे प्रति भगळवारी या देवीवर अनेक भक्त जलाभिषेक करीत असतात या स्थानाजवळून कायर नावाचा ओढा वाहत आहे (कल्याण श्वेतजक, सन १९५७, पृष्ठ १५०)

दिंडी

श्रावणातिल सर्व भौमवारीं ।
नवपरिणित वधू जमुनि एकदारीं ॥
देवी मगळगोरीस पूजितीही ।
व्रता आचरिती पंचवर्ष पाही ॥ १ ॥

शिसरिणी

व्रतासाठीं सोळा नववधू वशाळ्या जमाविती ।
फुलें पत्री सोळा विविध तर-वेळी जमाविती ॥
दिवावाती सोळा परजुनि तुझी आराति करी ।
सु पकात्रे सोळा सरिज्जनसर्वे भोजन करी ॥ २ ॥

वसंततिलका

रात्रीस जागरण सेळुनि घालताती ।
उद्यापना व्रत करीत दुःखा प्रभार्ती ॥
सौभाग्य खडित न हो सुखप्राप्ति लाभे ।
देवी सुपुत्र मज दे कुलवर्धना मे ॥ ३ ॥

(१३) छलितागौरी

शरद नवरात्रीच्या पंचमीला हे व्रत आचरतात या व्रताची उत्पत्ति कशी झाली, त्यासंबंधाने ही कथा पहा श्रीरामचंद्रानी रावणाचा वध करून व विभीषणाला गादीवर बसवून ते जयोध्येला परतले त्यानंतर अतस्थ शत्रूनी उठाव करण्यास सुचवात केली कुभकर्णाचा पुत्र कौर्क ह्याची भार्या आपल्या पतीला म्हणाली, ' रावणाच्या नाशाला विभीषणच कारणीभूत असून त्यानेच राज्य बळकावले आहे त्याचा सूट आपण घ्यावा आणि राज्यपदाचीही प्राप्ति करून घ्यावी ' भार्याचा हा उपदेश मनाला पूर्णपणे पटल्यावर मदतीसाठी तो पाताळात शत्रुमुख रावणाकडे गेला व त्याच्याजवळ मदत मागितली त्याने ती मदत आनदाने दिली आपल्या सैन्यासह शत्रुमुख रावण लगेचच स्वारी करून आल्यावर विभीषण अतिशय घाबरला आणि साहाय्यार्थ तो रामप्रभूकडे

पळाला. आपल्या भक्ताच्या रक्षणार्थ सैन्यासह रामप्रमूही लंकेमध्ये आले, राम-रावणाचे युद्ध जुपले. परंतु रामरायाना जयाची खात्री वाटेना.

अशा भीतिदायक प्रसंगी नारदमहर्षी त्या ठिकाणी प्राप्त झाले. ते रामाना म्हणाले, 'शतमुख रावणाचा मृत्यु सीतादेवीच्या हातून घडणार असल्याने त्यांना ताबडतोब बोलावून घे.' सीतादेवीला आणण्याची कामगिरी अर्थातच माहतीरायावर आली कारण इतक्या त्वरेने हे काम करण्यास दुसरा कोणीच समर्थ नव्हता. वायुवेगाने माहतीराय अयोध्येला पोहोचले. परंतु त्या वेळी सीतादेवी मचकावर पडून निद्रामुल्ल अनुभवीत असताना आढळली. शोप भोडण्याचे पातक आपल्या माथी न यावे यास्तव पलंगासहित तिला उचलून माहतीरायानी लंकेत आणली. नारदाच्या उपदेशाप्रमाणे रामरायानी तिची पूजा करून शतमुख रावणाचा वध करण्याची तिला विनंती केली. सीतादेवीने अति उग्र असे ललितादेवीचे रूप धारण केले. चारी हातात दान्त्रे घेऊन शतमुख रावणाचा वध केला. सीतादेवीने हे अद्भुत व उपहारक कृत्य आश्विन शु. पंचमीला केले. त्याची स्मृति म्हणून हे व्रत त्या दिवशी आचरले जाते.

अद्भुत रामायणातील कथेप्रमाणे (अध्याय तेविसावा) या ठिकाणी सीतामाईने सहस्रमुख रावणाचा वध केला असे निवेदिले आहे. त्याच वेळी सीतेच्या दारीरातून हजारो मातृसा उत्पन्न झाल्या आणि त्यांनी रावणाची शमर शिरे तोडून त्याबरोबर त्या चेंडूसारख्या खेळू लागल्या. या व्रतपूजनाच्या वेळी व्रताची पूजा झाल्यावर ललितगौरीची कथा ऐकावी.

याच दिवशी ललिता-दशरथ व्रत आचरण्याचीही रूढि मित्येक ठिकाणी आहे. त्याची कथा अशी. पाच पाडव वनवासात असताना श्रीकृष्णानी त्यांना दुःखविमोचनास्तव हे व्रत आचरण्यास सांगितले. राजा दशरथाला पुत्रसंतान नव्हते. तेव्हा ऋष्यशृंग मुनींना बोलावून घेऊन त्यांना आपले दुःख निवेदन केले असता, त्यांनी कौसल्येला हे व्रत करण्यास सांगितले. चंद्राची स्त्री रोहिणी हीच ललिता म्हणून समजावी. आश्विन कृ. चतुर्थीच्या दिवशी ह्या व्रतास प्रारंभ करून दहा दिवस त्याचे आचरण करावे. दररोज सायंकाळी स्नान करून शुचिर्भूत होऊन जेव्हा चंद्रोदय होईल, तेव्हा पुष्पे, चंदन, पंचरत्न इत्यादि पदार्थांनी त्याला अर्घ्य द्यावे आणि त्याची प्रार्थना करावी,

“हे ललितादेवी, दहा पुष्पासहित तुला अर्घ्य समर्पण केले आहे. त्याचा तू स्वीकार कर. मी तुला नमस्कार करते. हे ललितादेवी, दशरथ राजापासून (अर्थातच माझ्या पतीपासून) मला पुत्रसंतान व्हावे. यास्तव मी हे व्रत आचरीत आहे. त्यासाठी माझी इच्छा तू पूर्ण कर.”

हे व्रत दहा वर्षांपर्यंत आचरावे आणि प्रत्येक वर्षी पाण्याने भरलेली दहा मडकी ब्राह्मणांचा दान द्यावीत. स्त्री-पुरुषांनी हे व्रत आचरावयास काहीच हरकत नाही. या व्रताचे फल म्हणून पुत्र, पौत्र, धनधान्य इत्यादि सर्व काही विपुल मिळते. व्रताच्या उद्यापनाच्या वेळी चादीचा चंद्र व सुवर्णाची रोहिणी वनवून त्याची यथाभाग पूजा करून ब्राह्मणाला दान करावी. होमहवन करताना तीळ व दुधाची आहुति द्यावी.

(व्रतराज, गुजराती व्रत, पृष्ठ ७५)

सूर्यकांत

ललितागौरी देवी पूजितो नवरात्री-पंचमी ।
कवी जनाला उगम सांगतो घडे व्रतापूजनीं ॥
रावण बधुनि विभीषणाला रामाने निज करी ।
राज्यपदावरी स्थापुनि त्याला जाइ अयोध्यापुरी ॥
कुंभकर्ण-सुत-कौट्टिक भार्या दावि कपटाप्रति ।
शतमुख रावण स्वारी करितो, कौट्टिक विनतीप्रती ॥

मालिनी

शतमुख शतसेना शोध घेता पळाला ।
त्वरित कथित रामा शत्रूचा घोर घाला ॥
रथह्याशिबिकाने रामसेना निघाली ।
विभीषण तनु-कापे मानितो राम वाली ॥ २ ॥

दोधक

सज्जन पालक तो रघुराम । दुस्तर संगरिं सोडित बाण ॥
दारुण भासत शत्रू रणांत । तो विजयाप्रति शंकित जाण ॥ ३ ॥

चंद्रकांत

नारद प्रकटे पाहि देना बोले रामाला ।
शतमुख रावण बघण्यासाठी आणी सीतेला ॥
वायुसुताला आज्ञा होतां सीता हो आली ।
नारद विनवी, रामा पूजी सीतादेवी ही ॥
मर्नीं चरकला, जरा दचकला पत्नी पूजेला ।
हांसे नारद बोले नाहीं अन्य उपायाला ॥ ४ ॥

भूपतिवैभव

मग पूजन केले रामाने सीतेचे ।
 सतोष पावता ललितागौरी बनते ॥
 ती चार मुजाते शस्त्राअस्त्रा घेते ।
 शतमूर्ख रावणा मारुनि विजयी होते ॥ ५ ॥

वसतातिलका

तो वध्य दीन जगती बहुमान्य झाला ।
 आश्वीनमासिं नररात्रीहि पचमीला ॥
 सीतेसि पूजन घडे ललिता स्वरूपे ।
 घेता व्रतास नमिती जन हो तियेते ॥ ६ ॥

ललितादेवी पीठदेवताही आहे त्याचा इतिहास पीठदेवता प्रकरणात पाहावा.

(१४) वरलक्ष्मी

यदा रवौ कुलीरस्थे भासे च श्रावणे तथा ।
 तस्मिन् वै श्रावणे भासे शुक्लपक्षे भृगोर्दिने ।
 प्रारब्धव्य त्रत तत्र महालक्ष्म्या यतात्मभि ॥

श्रावण महिन्यातील शुक्रवारी ज्या दिवशी पौर्णिमा येईल त्या वेळी या व्रताचा वसा ध्यावयाचा आणि पुढे चारू ठेवायचे चतुर्भुजा लक्ष्मीची सुवर्णाची प्रतिमा करून व तिची षोडशोपचार पूजा करून तिला नैवेद्य समर्पण करावा नैवेद्याला २१ मोदक, चारगे अगर अनारसे करून नंतर ते ब्राह्मणाला दान करावेत 'मत्पूजा तत्र कर्तव्या, वर दास्यामि कामितम् ।' असे देवीचे वचन आहे (सागगणी सर्वपूजाग्रयासग्रह) हे व्रत प्राय दाशिणात्य लोकच विशेषेकरून आचरतात त्यामुळे ते असा खुलासा करतात की, पाऊसपाणी उत्तम झाल्यामुळे या दिवसापर्यंत धान्याची परणी अथवा लावणी झालेली असते आणि जलदेवता प्रसन्न झाल्यामुळेच ही सर्व आवादीआनाद झालेली असते तो आनंद साजरा करण्यासाठीच हे व्रत आचरून इष्टमित्रांना प्रसाद वाटला जातो

या व्रताच्या उत्पत्तीची कथा अशी सांगतात की, एकदा पार्वतीसह शंकर सभाषण करीत बसले असता चित्रनेमी तेथे गेला आणि त्याने काही खोडसाळ व अश्लील भाषण केले त्यामुळे पार्वतीला राग येऊन तिने त्याला शाप दिला की, 'तू कुट्टी होशील आणि सरोवराच्या तीरी त्रत केव्हावरच तुम्ही काया पूर्ववत्

होईल. 'शापाचा परिणाम तामडतोय होऊन चित्रनेमी कुष्टी झाला. रात्रदिवस भटकत असता एके दिवशी अरण्यामध्येच एका तळ्याच्या काठी तो येऊन बसला. त्याच ठिकाणी त्याच्या सुदैवाने काही स्त्रिया हे व्रत आचरीत होत्या. चित्रनेमीने त्याच्याकडून हे व्रत समजावून घेऊन त्याच ठिकाणी त्याचे आचरणही केले. पार्वतीने दिलेल्या उ शापानुसार तो पुनश्च पूर्ववत झाला. हे व्रत वरलक्ष्मीचे होते. (व्रतराज)

आर्या

श्रावण पौर्णिमेच्या श्रृंगुवासरी ते व्रतांस हो घेती ।
 वरलक्ष्मीचे आधी करुनी पूजन सदैव आचरिती ॥
 चार मुजांची कांचन धातूची लक्ष्मीच घडवीती ।
 पोडशपूजा करुनि नैवेद्या मिष्ट-अन्ने अर्पिती ॥ २ ॥
 संतुष्ट होत लक्ष्मी इच्छित वर दे व्रती सु-भक्ताला ।
 म्हणुनी वरलक्ष्मी हे नाम दिले विष्णुच्याच लक्ष्मीला ॥ ३ ॥

(१५) पद्मिदेवी

या देवीच्या उत्पत्तीची कथा अशी देतात की, प्राचीन काळी प्रियवत नावाचा एक राजा होता त्याच्या पत्नीचे नाव मालिनी असे होते. त्याला पुनसतान नव्हते. म्हणून त्याने पुनरुत्पत्ती यज्ञ केल्यावर त्याला पुनप्राप्ति झाली. पण जन्मत च तो मुलगा मृतावस्थेत राहून निघाला त्याचे डोळेही उलटेच होते. उत्तरत्रियेसाठी त्याला स्मशानात नेले असता अवचितपणे त्या ठिकाणी एक निमान आले आणि त्यातून एक दिव्य स्त्री खाली उतरली. तिने स्वतःच आपली ओळख करून दिली, ती म्हणाली, 'मी स्कंदपत्नी असून, ब्रह्मदेवाची कन्या देवसेना होय.' मूळ प्रकृतीच्या सहा जशानी तिचे स्वरूप बनले असल्याने तिला षष्ठी असे नाव मिळाले. त्या देवतेने मृत गालाळा वर उचलून घेताच ते जिवंत झाले. देवी त्या मुलाच्या मातापित्यांना म्हणाली, 'ह्याच्या माळी मी ललाटेलेख लिहिलेला आहे. त्याप्रमाणे हा पुत्र नैलोक्यात पराक्रमी राजा होईल.' ही गोष्ट ज्या दिवशी घडली तो दिवसही कर्मधर्मसयोगाने षष्ठीचा होता आणि म्हणूनच हे व्रत आचरण्याची रूढि चालू झाली.

(देवी भागवत, अध्याय नववा, पृष्ठ ४६).

या देवतेची दुसरी एक उत्पत्ति अशी देण्यात आली आहे की, एकदा भगवान शंकरानी प्राणिमात्राच्या सुखस्वास्थासाठी मोठा यज्ञ केला. २१ दिवस पर्यंत तो चालत असून मार्गशीर्ष कृ. १ ला पूर्ण झाला. पूर्णाहुतीच्या

वेळी त्या यज्ञमुडातून एक देवता उत्पन्न झाली, तीच सटवी अथवा पष्ठी देवता होय नवीन जन्माला आलेल्या बालकाचे हानी, लाभ, मृत्यु इ० भविष्य पाहण्याचे काम तिच्याकडे सोपविण्यात आले या देवीला कोणी जिवती असही म्हणतात
(आमज्ञान थय, ले मि ना पावस्कर पृ ९६)

या देवीची प्रतिमा तयार करायी अथवा गालिग्राम अगर कलश याची पोडशोपचारे पूजा करावी या प्रतिमापूजनाचे फल म्हणून दीर्घजीवी पुनरन प्राप्त होते, वध्येली पुनप्राप्ति होते, काकधन्वा अथवा मृतपत्नी व्हीला या देवीच्या कृपेन दीर्घजीवी पुनराचा लाभ होतो लहान बालकाची व्याधी अगर पीडा नष्ट होते या देवीमहलचे संपूर्ण प्रकरण हवे असल्यास जिज्ञासूनी देवीभागवत स्कंद ९ हे प्रकरण मूळातूनच वाचावे

ब्रह्मवैवर्त पुराण (४३ ३ ७२) या देवीचे नाव 'देवसेना' असे सांगून ता स्मदाची पत्नी असल्याचे सांगते 'तपस्विनी मिथुमक्ता कार्तिकेयस्य कामिनी' असे ह्या पुराणात एक वचन जाहे

'मनशास्त्र' या नावाचा एक ग्रंथ रा २ ररे ह्यानी लिहिलेला जाहे त्यामध्ये ह्या देवीचे स्वरूप वर्णन करताना असे म्हटले आहे की, 'मिन्या पुत्तालिका कृत्वा, पुष्पपट्टीदिने संपूज्य' म्हणजे भिंतीवर या देवीची प्रतिमा काढून पट्टीच्या दिवशी तिचे पूजन करावे ज्या स्त्रियाची मुले जगत नाहीत त्यानी हे व्रत आचरावे आणि त्यासवर्षाच्या मनाचा जप कराना म्हणजे निश्चितच कामना पूर्ण होईल

भारतामध्ये काही समाजांत मुलाची दोन नावे ठेवण्याची प्रथा आहे याचे कारण असे दिले जावे की, दुष्ट दैवता अगर व्यक्ती माणसाना, विशेषत लहान मुलाना, त्रास देण्याच्या हेतून त्याच्या नावावर प्रयोग करतात हा दुष्ट हेतु साध्य होऊ नये म्हणून पाळण्यात ररे नाव ठेवतात आणि त्याचा उच्चार सहसा करीत नाहीत पण दुसरे एक टोपण नाव सर्वसाधारण व्यवहारात हाक मारण्यासाठी ठेवतात खऱ्या नावावर प्रयोग न झाल्यास त्रास होत नाही अशी कथा प्रचलित आहे की, श्रीकृष्णाचे पाळण्यातील नाव मिळेल असे होते पण लोकांसाठी कृष्ण नाव प्रचारात आले कस अगर अन्य धनु त्याच्या नावावर करणी करून त्याचा नाव होऊ नये, यासाठी ही काळजी घेतली गेली होती प्राचीन काळी अद्या दोन नावे ठेवण्याची पद्धति इजिप्तमध्येही रूढ होती
(इजिप्त पुराण, पृष्ठ १३८)

देशपरत्वे या देवीची पूजा करण्याच्या अनेक रुढि आहेत सोळापूरकडील तिरगूळ ब्राह्मणसमाजाची ही रुढि पहा पाळतिणीच्या सोलीत सहाव्या दिवशी

दळण दळण्याचे एक जाते माझन त्यावर जात्याचा खुंटा, एक काळा कागद आणि शाई, ज्याने नाळ कापले असेल तो चाकू, दत्तीस प्रफारची औषधे, काठी, कुटळ अथवा गुरपे, पितळेचे पाण्याचे भाडे, मुपारी, एक करवंटी, हळदीचा द्रोण, तांब्याची काही नाणी, ६० ६० वस्तु मांडतात. इतकी सर्व तयारी झाली म्हणजे मुईण त्या जात्यापुढे बसते आणि त्याची पूजा करते. सर्व दिशाना हळद-कुंकू उधळते व जात्याच्या रूपात बसलेल्या देवीला मिठाईचा नैवेद्य दाखविते. त्यानंतर पसामर गहू व काही मुपारी या देवीसमोर ती ठेवते आणि सर्वांना मिठाईचा प्रसाद वाटल्यावर हा समारंभ संपतो. हा पूजाविधि संपल्यावर निमंत्रिताना रात्री भोजन दिले जाते. (सोलापूर जिल्हा गॅझेट, पृष्ठ ४२)

वन्हाट प्रांतातील वर्धा शहरा पांचव्या रात्री सटवाई मुलाच्या कपाळी ललाटलेग्न त्रिङ्गिपास येते अशी भावना आहे. त्या रात्री कोणीतरी मुलाजवळ रानभर जागे राहाण्याची रूढि आहे. याचे कारण ते असे देतात की, कोणीतरी पहान्यावर नसल्यास सटवाई मुलाचा प्राण हरण करील, म्हणजे मुलाला आकडी, फेंफरे येऊन त्याचा मृत्यु होईल. या देवीच्या नावाचा एक दगाड गावावाहेर राईमध्ये असतो. वाळंतपण मुखरूपपणे पार पडल्यावर जेव्हा मुलाला प्रथमतःच घरावाहेर नेले जाते, त्या वेळी त्या राईमध्ये जाऊन देवतेची पूजा केली जाते. नैवेद्य होतो. वेळप्रसंगी भोजनही होते. हे सर्व करण्याचा हेतु असा की, सटवाई देवीचा आपल्या मुलावर कोप होऊ नये. अद्यापीही नवीन मूल प्रथम घरावाहेर काढताना निदान गावातील एखाद्या प्रमुख मंदिरात तरी ते नेतात. देवतेची खणानारळाने ओटी भरतात आणि नंतरच ते इतरत्र नेतात.

(वर्धा जिल्हा गॅझेट, पृष्ठ ४२.)

बंग देशात या तिथीला जमाई-पट्टी असे म्हणतात किंवा घेटेरा-पट्टी असेही म्हणतात. सोळा मातृकाशक्तींपैकी पट्टी ही मातृकाशक्ति प्रथम स्थानी मानलेली आहे. षष्ठीपूजनानंतर मंगलचंखीची पूजा करण्याचा प्रवात आहे. सहा प्रकारच्या फळाचा नैवेद्य देवीला अर्पण करून नंतर तो मुले आणि जावई यांना वाटला जातो. तसेच याप्रसंगी जावयाला शुभाशीर्वाद दिला जातो !

एक पाश्चिमात्य ग्रंथकार या देवीचे वर्णन करताना म्हणतात,

‘ ही देवी घराची रक्षणकर्ती, मुलाच्या जन्मावर लक्ष ठेवणारी, मूल देणारी आणि सौभाग्यवती स्त्रियांची परमसखी व सहाय्यकर्ती आहे. ’

या देवीची पूजा वर्षातून सहा वेळा करावी. पण ज्या स्त्रीचे मूल जगत नसेल, तिने या देवीचे प्रत्येक महिन्याला पूजन करावे. या देवीच्या मूर्तीचे प्रतीक

म्हणून एक पाषाण वडाच्या झाडाखाली ठेवलेला असतो. अनेक स्त्रियांना निमंत्रण दिले जाते आणि उत्तम सौभाग्यालंकार घालून त्या एकत्र जमतात. सर्वजणी पूजेमध्ये श्रद्धेने सहभागी होतात. पोडशोपचारे व मनानी देवतेची पूजा झाल्यावर स्त्रियांनी आणलेली वायने, ज्यानी आजपर्यंत कधीच पूजन केलेले नाही, अशा स्त्रियांना देतात. त्याही त्या वायनाचा आनदाने स्वीकार करतात. नवविवाहित स्त्रीने असे वायन स्वीकारल्यावर ती म्हणते, 'जर पृथ्वीदेवतेने मजवर स्वप्न कृपादृष्टि केली व मला 'प्रसाद' दिला, तर पुढील वर्षी मी पृथ्वीदेवीचे पूजन करीन. माझे वचन मी जरूर पाळीन' कालांतराने अशा नव्या वशाळ्यांना मुले झाली म्हणजे सहाव्या दिवशी मोठ्या थाटामाटात त्या पृथ्वीदेवीची पूजा करतात व प्रसाद वाटतात. काही ठिकाणी भोजनही घातले जाते.

पूर्वी वाळतपणाची शुद्ध व शास्त्रीय साधने उपलब्ध नसल्याने अशुद्ध व अशास्त्रीय आयुष्यामुळे लहान मुलाला वनुर्वात, आऊडी, पेंफरे इत्यादि रोग उत्पन्न होत. यामुळे लहान मुलाना त्रास होई व वेळप्रसंगी ती दगावतसुद्धा ! हे रोग देवीच उत्पन्न करते या समजुतीमुळेही पृथ्वीदेवीचे पूजन केल्यावर त्या रोगांचे निवारण होते, अशी या देवतेमहत्त्वाची श्रद्धा होती. मुलाचे भविष्य त्याच दिवशी त्याच्या ललाट फलकावर लिहिले जाई वाळतपणाचे प्राथमिक दिवस निर्दिष्टपणे पार पडल्यावर एकविसाव्या दिवशी गावाबाहेर वडाच्या झाडाखाली पूजन करून समारंभ साजरा केला जाई.

(मार्टिन, पृष्ठ २५१)

वग प्राचीन लोक या तिथीला सीतलापुत्री असे संबोधतात आणि व्रताचरण करतात. या दिवशी घरामध्ये अन्न न शिजविता आदल्या दिवशी तयार करून ठेवलेलेच अन्न खाते जाते. एका वडाच्या वृक्षाला मानवाच्या मस्तकाच्या आकाराचा गोल पाषाण माटून त्याचे देवी म्हणून पूजन केले जाते. चैन द्वादशी ही तिथी देवीच्या नावे पाळली जाते. तेथे असे शास्त्रवचन आहे की, 'या देवीची पूजा अरण्यात करानी.' आणि यासाठीच तिला 'अरण्यादेवी' असेही संबोधिले जाते. काही ठिकाणी ज्येष्ठ महिन्याच्या पौर्णिमेला अरण्यादेवी हे नाव सार्थ करण्यासाठीच की वाय त्या दिवशी तिचे पूजक कदमुळावर निर्वाह करतात पूर्वी ही व्रते पार मोठ्या प्रमाणावर व्हावयाची. पण आजच्या यंत्रयुगात व्रतांच्या आचरणात पडलेली व्यक्ती सहसा दिसत नाही. शहरातून वटवृक्षही मिळण्याची पंचाईत तर मग पाषाण दूरच राहिला ! देवावरचा विश्वास कमी कमी होत असल्याने धर्माचा आणि पर्यायाने व्रतांचाही लोप होत चालला आहे. पण भारतीयांच्या दृष्टीने ही गोष्ट चांगली नव्हे. (आर्यांच्या सणाचा इतिहास, पृष्ठ १८६)

जरा नामास्मि भद्रं ते राक्षसी कामरूपिणी ।
 तव वेश्मनि राजेद्र पूजितान्यवसं सुरम् ॥ १ ॥
 गृहे गृहे मनुष्याणां नित्यं तिष्ठामि राक्षसी ।
 गृहदेवीति नाम्ना वै पुरा सृष्टा स्वयंमुवा ॥ २ ॥
 दानवानां विनाशाय स्थापिता दिव्यरूपिणी ।
 यो मां भक्त्या लिप्तेत्कुड्ये सुपुत्रा यौवनान्विताम् ॥ ४ ॥
 गृहे तस्य भवेत् वृद्धिरन्यथा क्षयमाप्नुयात् ।
 त्वद्गृहे तिष्ठमानाहं पूजिताहं सदा विभो ॥ ५ ॥
 लिप्तिता चैव कुड्येषु पुत्रैर्वहुभिरावृता ।
 गन्धपुष्पैस्तथा धूपैर्भक्ष्यभोज्यैः सुपूजिता ॥ ६ ॥

(महाभारत, समापर्व, अ १८)

जरा नावाची देवी सागते की, स्वयंभु ब्रह्मदेवाने माझी उत्पत्ति करून प्रत्येक घराभरातून दानवाचा नाश करण्यासाठी माझी योजना केलेली आहे. मितीवर जो कोणी माझे चित्र काढून गंध, फुले, धूप, भक्ष्य, भोज्य यांनी अनन्य भावाने माझे पूजन करतो, त्याच्या घरी मी वृद्धि करते आणि बुलाचा क्षय कधीही होऊ देत नाही

या जरादेवीची प्राचीन प्रसिद्ध कथा म्हणजे जरासंध राजाच्या जन्म-वेळेची सांगितली जाते. जरासंधाच्या वडिलाचे नाव बृहदरथ होते. या राजाला दोन राण्या होत्या, पण पुत्रसंतान नव्हते एका ऋषीला प्रसन्न करून घेतल्यावर त्याने आवाफळ प्रसाद म्हणून दिले आणि राणीला भक्षण करण्यास सांगितले व तसे केल्याने पुत्रप्राप्ति होईल असा वर दिला. राजाने फळ घरी आणून मनात असा विचार केला की, आपले दोन्ही राण्यावर सारखेच प्रेम आहे, तेव्हा दोघींना अर्धे अर्धे फळ दिले असता दोघींनाही पुत्र होतील. यास्तव राजाने प्रत्येकीला अर्धा आवा राण्यास दिला. परिणाम ब्हावयाचा तोच झाला नवमास पूर्ण झाल्यावर प्रत्येकीला अर्धे अर्धे मूल झाले, ती वेडीविट्टी स्वरूपे पाहून दोघींनाही वाईट वाटले, पण कोणताही उपाय नसल्याने ते दोन्ही जीव उकिरड्यावर पोकून देण्यात जाले.

थोड्या वेळाने जरादेवीचे आगमन तेथे झाल्यावर हे मासराड राण्यास योग्य आहेत, असे समजून तिने ते उचलले आणि खाद्यावर टाकले, तोच आश्चर्य झाले की, दोन्ही भाग जवळ आल्याने ते साधले गेले आणि एक सुंदर बालक तयार झाले. एकंदर बालकाच्या गोंडस स्वरूपावरून जरेने ओळखले

की, हा राजनालक आहे, तेव्हा राजाला परत करावा या घरात पूर्वी देवीचे पूजन होत असल्याने, दुष्ट निचार तिच्या मनातही आला नाही एना मुदर तरुण स्त्रीमध्ये आपले रूपांतर करून त्याच वेळात मूल तिने राजाला परत दिले जरादेवीच्या रूपाने दोन तुफंड सावळे गेले, म्हणून त्याच नाव जरासंध असे ठेवण्यात आले हेच देवीचे स्वरूप पुढे प्रचारात आले आणि पूजन होऊ लागले लहान मुगाना अपघाती मरण येऊ नये, दुष्ट देवतांची दृष्टि त्यावर पडून अपघात होऊ नये व कमीत कमी पाच वर्षपर्यंत तरी याच रक्षण व्हावे म्हणून ही देवता रक्षण करीत असते अशी भावना आहे

या स्वरूपातच कोणी निवती अथवा जिवतीकादेवी म्हणतात श्रावण महिन्यात प्रत्येक गुप्तवारी भिंतीवर चित्र काढून अथवा बाजारात मागदार मिळणारी तयार मूर्ति आणून पूजन केले जाते त्या वेळी स्त्रावर्ग अथवा बाळतीण सालीलप्रमाणे प्रार्थना करते,

जरे निवतिके देवि बालयुक्ते प्रमोदिनि ।

रक्षाव्रते महाशक्ति पूर्णकामे नमोऽस्तु ते ॥

‘हे जिवतिकेदेवी, तू बालासह युक्त आहेस, आनंद देणारी आहेस, बालाचे रक्षण करणारी असून महाशक्तिरूपिणी आहेस, सर्वांची मनीषा पूर्ण करणाऱ्या देवीला माझा नमस्कार असो हे कदणासागर देवते, मी ज्या दिशेला अक्षता टाकीत आहे, त्या त्या सर्व दिश्यांना तू माझ्या बाळाचे अक्षय्य रक्षण कर ’ पुराणा घरणाचा नैवेद्य समर्पण करून नंतर कहाणी ऐकली जाते

या देवतेची मूर्ति कंगी असारी यासगंधीचे एक छायाचित्र लेखकाच्या पाहण्यात आले त्यामध्ये ती द्विभुज, मस्तकावर मुकुट, उजव्या हाती अमृताची कुपी आणि डाव्या हाती लहान बालकासह ठोठासा पाळणा, मस्तकाच्या दोन्ही बाजूंस सूर्य व चंद्र आणि पायाजवळ पाच सहा लहान मुलांचा समुदाय असे होते चित्रकाराने ही कल्पना कथावरून घेतली हे जरी समजले नाही, तरी अमृतरूपी रसायन देऊन लहान बाळाची वृद्धि करण्याची कल्पना त्यामध्ये निश्चितपणे असावी, कारण या देवीचे प्रमुख काम तेच आहे

साराश, जरादेवी आणि जिवतिका अथवा जिवती ही एकाच होत लहान मुलाच्या गळ्यात या देवीची मूर्तही बागात असत पण जाता श्रद्धा कमी झाल्याने या सर्व उत्तम प्रथा लयाला जात आहेत

उत्तर प्रदेशी जातमातृ देवता नावाची पाळसरक्षक देवता आहे स्त्री प्रसूत झाल्यानंतर सहाव्या दिवशी, बऱ्यावर अथवा काष्ट फलकानर या देवीचे

चित्र रेखातून पूजन केले जाते. चित्र रेखाटताना ही मार्जारमुनी दाखवून आचमनाला गालांचा समूह काढतात. हर्षचरित, सादरी इत्यादि ग्रंथांतून या देवीचा उल्लेख मिळतो. या देवीची दुसरी नावे चर्चिका, छाट्टी देवी अशी आहेत. काही ठिकाणी सूतिना गृहार देवीची चित्रे रेखाटतात.

(प्राचीन मिसर संस्कृतीमध्ये वास्ट ही देवता मार्जार मुलीच होती तेव्हा सत्तति सभमण काळी या देवीची देवमेव झाली असावी.)

काही ठिकाणी पूजनाखेरीज कुमारी, धनदा, नन्दा, विपुला, मंगला, अचला व पद्मा या द्वारमातृकांचे पूजन केले जाते. या सर्वां माता त्यांचे पूजन केल्यामुळे नवगाल्फाना दीर्घायुष्य, आरोग्य, पुष्टि, तुष्टि व संपत्ति यांचा शुभाभिर्वाद् देतात अशी पूजनाची श्रद्धा असते (कल्याण, नारीअर, पृष्ठ, ६०)

महापराक्रमी रावणाने सर्व देवाना बदिवासात टाकले. त्याच्याखेरीज या देवतेलाही बदीवास भोगावा लागला. या देवीसडे रावणमहाराजाचे पाय चुरण्याचे काम असे. पाय चुरत असता शोष लागली म्हणजे तेवढ्या वेळात ती बाहेर फेरफटका मारून येई आणि नवजात अर्भकाची भविष्ये लिहून येई. पट्टी याच नावाचा अपभ्रंश सटवाई असा झालेला आहे. एकेसमयी रावण शोपेतून अवचित जागा झाला. पट्टी आपल्या कामावर नसल्याने तो गोंधळून त्याने शिपायाना बोलावून त्यांना तिचा शोध करण्यास सांगितले. काही काळाने ती परत आल्यावर रावणाने तिला विचारले ' तू कोठे गेली होतीस ? ' त्यावर तिने आपण करीत असलेली कामगिरी त्याला कथन केली ते ऐकताच रावणाने आपल्या भाळीचे भविष्य वाचण्यास तिला फर्माविले. तेव्हा ती घोटाळ्यात पडली. उघडपणे त्याचे निधिलिग्नित वाचण्याचे धाडस तिला झाले नाही कारण आहे की, रामाच्या हातून त्याला मरण येणार होते. ती त्याला स्पष्टपणे कशी सांगणार ? यासाठी तिने आपले हात लाल कुम्बाने माखून रावणाच्या भालप्रदेशावर उमटविले. नंतर तिनेच त्याला ते निधिलिग्नित वाचण्यास सांगितले. रावणाने अक्षरे वाचली, ' प्रभु रामचंद्राचे हातून मरण येईल.' (कथाकल्पतरु, ६।१६)

सटवाई ही अनेक जमातींची कुलदेवता आहे. गुरव, मोई, वाघ्या, साळी, होलर इत्यादि जमातींची ती कुलदेवता आहे. ग्रामदेवता म्हणूनही देशावर अनेक ठिकाणी या देवीचे पूजन केले जाते. अशा मदिरापैकी पुणे जिल्ह्यात भोसरी अथवा भावसरी या गावी सटवाईच्या नावाने बारा गोल पाषाण प्रसिद्धच आहेत तसेच तेथे मरीजाई वनाई, म्हाळसा आणि घोडासटवाई यांच्याही मूर्ति आहेत.

हे स्थान कोणी व केव्हा निर्माण केले याचा पुरावा उपलब्ध नाही पण असा अंदाज बांधला जातो की, यादव शिलाहर राजवशाच्या पूर्वीचे हे स्थान असून त्या काळी लेख अथवा नावे कोरण्याची पद्धति नसावी यास्तव येथे तसा कसलाच उल्लेख मिळत नाही निरनिराळ्या दवताची मदिरे आणि स्तंभ याच्या संयोगामुळे हे गूढ स्थान झालेले आहे आश्चर्य असे की, सनपूर्व दोनशे वर्षांचा स्तंभ सोपारा व राजूर (जुन्नरपासून दहा मैलावर) येथे आढळला असून या तिही ठिकाणच्या शिल्पात बरेच साम्य आहे

भोसरी हे गाव पुण्यापासून आठ मैल अंतरावर आहे लहानशा उंचवट्या वर चार फूट उंचीचा लाजवट दगडी कोट आहे व त्यामध्ये ही मदिरे आहेत त्या समूहामध्ये एक काळका देवीचेही मंदिर आहे या मंदिराची लांबीरूंदी २५×२५ फूट आहे परंतु उंची मात्र फारच कमी आहे येथे एक दगडाचा प्राचीन स्तंभ असून त्यावर पालील दृश्ये कोरलेली आहेत

(१) एका मानवाच्या शरीरावर तीन गायी उभ्या आहेत याचा अर्थ असा घेतात की, गायीचे रक्षण करताना त्या वीराला मरण आले असले पाहिजे

(२) एक वीर दोन शत्रूंसोबत झुज खेळत आहे

(३) कैलास पर्वतावर अप्सराचे नृत्य चालू आहे

(४) एक वीर शिवलिंगाची पूजा करीत आहेत

अशा रीतीने अनेक प्रकार दाखविणारे एकूण आठ स्तंभ आहेत

(पुणे जिल्हा गॅझेट, भाग ३, पृष्ठ ११५ ते ११८)

मिसाव्या शतकाच्या सुरवातीला महाराष्ट्रात पाचवी व सहावीचे पूजन होत असे विशेषत त्या दिवशी द्विदल धाय म्हणजे हरमरे, वाटाणे, मृग इत्यादि भिजवून त्याची उसळ केली जाई त्याला कोमणप्राती घुगण्या म्हणत मुलांच्या जमाप्रीत्यर्थ आसेष्टाना अगर गावकऱ्यांना हा प्रसाद म्हणून वाटला जाई नित्येक सधन घराणी या प्रसंगी भोजनही घालत असत, मी स्वतः माझ्या लहानपणी हा सोहळा पाहिला आहे यावरून मराठीत एक वाक्प्रचार रूढ आहे ' वारशाच्या घुगण्या राणे ' म्हणजे इत्यभूत माहिती असणे असा होतो

पृथ्वी

नसेचि कुसवा कुणा चिरजिवी मुले हो कुठे ।

हवी जर क्रियास ती मिळति पृथ्वीदेवीमते ॥

चितारि प्रतिमेस भित्तिवरि शुद्ध पृथ्वी दिनीं ।

पहा पुरावि आस इष्ट घडतें व्रता-पूजनीं ॥ १ ॥

व्रताचरण आजही सतत पष्टिला चालते ।
घरोघर जई नवागतहि बाळ ते जन्मते ॥
टळो जर इडापिडा वय सु-दीर्घ इच्छि कुणी ।
मिळे सचित्त सर्वही वदति पष्टिच्या पूजनीं ॥ २ ॥

शिखरिणी

इला कोणी मानी अशुभ सदवी देवि पतिता ।
भविष्याला पष्टी दिनी लिहीत भाळी नवगता ॥
जइ वंदिवासी सतत चुरिते रावण पदे ।
तयाच्या भाळीचे मरण सुचवि राम-सुपदे ॥ ३ ॥

(१६) संक्रांतीदेवी

रवेः संक्रमणराशौ संक्रान्तिरिति कथ्यते । (नागर खंड)

या प्रकरणाच्या मुद्दातीच्या प्रस्तावनेत आपण पाहिलेच आहे की, सूर्य वारा राशीतून प्रवास करित असतो. अतरिक्ष हे वारा राशी आणि संतर्धीस नक्षत्रे यांनी विभागले आहे. तेव्हा सूर्याने एका राशीतून दुसऱ्या राशीत जाणे याचेच नाव संक्रमण किंवा संक्रात होय. उत्तरेकडून दक्षिणेकडे जाणे आणि परत फिरून पुन्हा उत्तरेकडे येणे या सहा महिन्यांच्या क्रमाला अयन असे म्हणतात. परत फिरतीच्या क्रमाला अयन संक्रात हे नाव दिले आहे. अंतरिक्षामध्ये पृथ्वीची गति, सूर्याची गति आणि इतर गतींचे परिभ्रमण किती वेगाने होते याचे एका कवीने वर्णन केले आहे, ते पाहा म्हणजे या अत्यंत जलद गतिमान विश्वाची कल्पना येऊन असल्या या अवाढव्य गतिमान विश्वाामध्ये यःकश्चित मानवाची जागा कोणती व आहे तीही किती क्षुद्र याचीही अंधुकशी कल्पना येईल.

लोकमान्य टिळकानी 'वैदिक आर्यांचा उत्तर ध्रुवावरील निवास' या नावाचा एक ग्रंथ लिहिलेला आहे. त्यामध्ये असे प्रतिपादन केले आहे की, आर्य हे मूळ उत्तर ध्रुवावर राहात असून कालांतराने तेथील यातावरणात काही क्रांतिकारक परिवर्तन झाल्यामुळे त्यांना तो प्रदेश सोडून खाली उतरावे लागले. यासंबंधी बेकविल्ड जोन्स या नावाचे ग्रंथ लिहितात,

'The Arctic waterland is a burial ground for hundreds of thousands of mammoths that Occen to have

dried about ten thousand years ago, and been quickly deep frozen some in mid-summer.'

याचा जय जसा मी, दहा सहस्र वर्षांपूर्वी लक्षावधी प्रलयपूर्वकालीन हत्ती चिंगलात रुतून पुरले गेले आहेत आणि भर उन्हाळ्याच्या दिवसात अकस्मात गोठून गेलेले आहेत. तसेच दक्षिण ध्रुवाजवळ संशोधन करणाऱ्या बर्ड नावाच्या संशोधकास त्या ठिकाणी दहा हजार वर्षांपूर्वी नद्या वाहतात होत्या असे आढळून जाले आहे. संशोधनाने या गोष्टी सिद्ध झाल्या असल्याने पूर्वीचे आर्यस्थान कोणते या संदर्भा संशय राहू नये.

त्यानंतर आर्यांनी कुरुप्रातामध्ये वस्ती केली. सीतेच्या शोधार्थ चाललेल्या वानराना मुर्घीने उपदेश केला आहे की,

न कथंचनं गंतव्यं कुरूणामुत्तरेण वः
अभास्करममर्यादं न जानीमस्ततः परम् ॥

म्हणजे या कुरु प्राताच्या उत्तरेला जाऊ नका, कारण त्या ठिकाणी सूर्यप्रकाश नसतो. त्याचे निवासस्थान रशियातील व्होल्गा नदीपासून पूर्वेकडे बैकल सरोवरापर्यंत पसरलेले होते. वैदिक काळातील रसा या नदीचा अपभ्रंश न्हा असा होऊन तीच पुढे व्होल्गा या नावाने प्रसिद्धीस आली. त्याच प्रांती राहाणारे, अगर नदीतीरी वस्ती करणारे, अभिरसकुलोत्पन्न झाले, त्यातील काही भारतात आले तर काही पश्चिमेकडे मिडिआपर्यंत सरकले. बैकल सरोवराच्या पश्चिमेला आणि वान्कश सरोवराच्या दक्षिणेला व काशगरच्या उत्तरेला सेमेरचिन्स्क म्हणजेच वेदातील सप्तसिंधूचा प्रात मानतात. (महाराष्ट्र टाईम्स, मुंबई दिनांक १।८।६३.)

आता पुन्हा थोडे मागे येऊ. मवादी ज्या कवितेचा उल्लेख केला होता, ती कविता आपण पाहू.

साक्षी

पृथ्वि फिरते अपल्या भंवती तशी सहस्र मैल ।
सूर्याभंवती फिरते तशी सात सहस्र मैल ॥
सूर्य धांवतो नवप्रहंसासह तारा मंडळी कक्षा ।
चार सहस्र सहा शतके वेगा धरुनि लक्षा ॥
तेही जाई सप्रमहर्षी आकाशाच्या गंगा ।
तोचि वेग तो घेऊनि गंगा जात गॅलॅक्सी पुंजा ॥

कुठे थावते पळ्यापळी ही, पुढे कुणा नच करूते ।

सूत्र शेजटीं निर्णयी येई, एक नियता याते ॥

आधुनिक सगोथक मरहूम आइन्स्टीन ह्यांच्या गणिताने लागलेला हा गोथ आहे, जुणा प्राचीन भारतीय विद्वानांचा नव्हे परक इतकाच फी, या सर्वांना कोणातरी नियता आहे असे आइन्स्टीन म्हणतो, तर भारतीय प्राचीन ऋषींनी त्याच निवत्याला जगर शक्तीला ब्रह्म अथवा माया या नावाने सगोथिले आणि ईश्वर असे मानले

मकर सनात ही राशिसंक्रांत नमून अयन संक्रांत आहे आजपर झालेल्या अनेक विद्वानांच्या सगोथनांवरून हे निश्चित झाले आहे फी, अती प्राचीन काळी आर्यांची वस्ती उत्तर ध्रुवाजवळील प्रदेशात होती त्या प्रदेशातील भौगोलिक परिस्थिती फारच विचित्र पण रमणीय जशी आजही आहे. प्राचीन ऋषीवर्यांनी जपरा अगदी अलीकडे तेथे जाऊन समग्र अनुभूति घेतलेल्या रा लालजी पेंडसे सारख्या लेखकांनी तथील उप कालाचे केलेले वर्णन अत्यंत आकर्षक आणि वाचनीय असेच आहे. त्या ठिकाणी सदां महिने सूर्यदर्शन होत नाही अशा वेळी सदां महिन्याच्या दीर्घ कालगण्डानंतर मकर वृत्तावरून सूर्य जेव्हा पुन्हा उत्तर दिशेकडे वळतो व प्रकाश दिसू लागतो, ही घटनाच तेथील रहिवाद्यांना अत्यंत आनंददायक वाटत असल्याच आश्चर्य ते कोणते ? मनातील हा आनंद त्यांनी उत्सव समारंभाने साजरा करण्याचे ठरविले आणि मानवी संभाराला ते सुसंगतही आहे हाच संक्रांतीचा सग झाला उत्सव म्हटला म्हणजे तेथे कोणती तरी अदृश्य शक्ति जालीच तीच संक्रांतीदेवी म्हणून मानली गेली विश्वचक्रात प्राप्ति घडवून आणणाऱ्या या शक्तीचे शरीरही अवाढव्य असणार आणि तेच तिचे स्वरूप आज वर्णिले जाते, असा हा थोडक्यात इतिहास आहे

आधुनिक गोशप्रमाणे हे मकर संक्रमण दि २१ डिसेंबर रोजी होते. पण भारतामध्ये ही संक्रांत त्यापुढे साधारणतः तीन आठवड्यांनी साजरी केली जाते. याचे कारण असे संभवते की, प्रत्यक्ष संक्रमण जरा २१ डिसेंबर रोजी होत असले, तरी तो सूर्य पूर्णपणे उत्तरध्रुवासिंथाना दिसण्यास तीन आठवड्यांचा काल मध्यतरी जात असावा ज्या दिवशी पूर्ण सूर्योदय दिसण्यास प्रारंभ होतो, तोच संक्रांतीचा दिवस म्हणून ठरविला गेला असावा दुसरे एक कारण असे संभवते की, पृथ्वीचा सपातविद्रुचा काल बदलत आहे हे सर्वोंना मान्य आहे आणि ज्या काळी हा उत्सव प्रथम साजरा करण्यात आला, त्याला सहस्रानधी वर्षांचा काळ लागला असावा त्यामुळेही कदाचित २१ डिसेंबरची १४ जानेवारी

ही तारीख निश्चित केली गेली असावी. म्हणजे माझ्या म्हणण्याचा आशय असा की, अनेक वर्षांनी हीच संक्रात फेब्रुवारी महिन्यातही येणे शक्य आहे.

अनेक पुराणकरानी निरनिराळी संक्रान्तिव्रते सांगितली आहेत. उदा० महानयासंक्रात म्हणजे कोणतीही मासिक संक्रात. जेव्हा शुद्धपक्षातील सप्तमी रविवारी होते, तोच दिवस. तसेच धनसंक्रात, धान्यसंक्रात, तेजसंक्रात, भोगसंक्रात, रूपसंक्रात, आयुसंक्रात इ० प्रकार वर्णिलेले आहेत.

या संक्रातिव्रताच्या निमित्ताने अनेक दाने देण्यास ऋष्यांनी सांगितलेली असून ती पर्वकाळी द्यावीत असेही सांगून ठेवले आहे. जशी दाने द्यावीत असे सांगितले आहे, तसेच जपजाप्यादी कर्म करावे असेही लिहून ठेवले आहे. हेमाद्रि, बृहस्पति, देवलस्मृति, वसिष्ठस्मृति, स्मृतातप इत्यादिकांच्या मते हा पर्वकाल प्रत्यक्ष संक्रातिकालाच्या काही घटिका आधी किंवा नंतर असा दिला आहे. संक्रात दिवसा, सायंकाळी अगर रात्री झाली, तर त्या कालामध्ये कर्मीजास्त घटिकांचा फरक पडतो. जसे हेमाद्रीच्या मते हा काळ बीस घटिका आधी आणि बीस घटिका नंतर घरावा, तर देवल म्हणतात तो तीस घटिकांचा घरावा.

संक्रातिदेवीचा पूजाविधि सर्वसाधारणपणे ऋष्यांचा विधि असा. लहानशा वेदीवर एक लाल रंगाचा कपडा पसरवा. त्यावर तांदुळाने अष्टदल कमळ काढावे. मध्यभागी सुवर्णमय सूर्यनारायणाची मूर्ति स्थापन करून पंचोपचार अथवा षोडशोपचारे तिचे पूजन करावे. व्रतकर्त्याने निराहार, अयाचित अथवा एकमुक्त रहावे. हे व्रत आचरल्याने सर्व प्रकारची पापे क्षय पावतात, आधि-व्यार्थाचेही निराकरण होते आणि सुखसंपत्ति व सुपुत्राचा लाभ होतो.

या संक्रातिव्रताच्या निमित्ताने अनेक पदार्थ 'लुटण्याची' प्रथा आज आचरली जाते. कोणी सौभाग्यद्रव्य, तर कोणी कारुणे, तर कोणी अन्य पदार्थ लुटतो. याचे मूळ आर्यांच्या प्राचीन परिस्थितीमध्ये आढळते. त्या वेळी साधारणतः आपाढ महिन्यात खोत्र धान्याची पेरणी करीत असल्यामुळे मकर संक्रातीच्या वेळी शेतात धान्य तयार होई. सूर्योदय झाल्यावर लोक अन्नाच्या शोधार्थ बाहेर पडत व जेथे दिसेल तेथून धान्य लुटण्यास प्रारंभ करीत. काही वेळा हे लुटारू घोड्यावर अथवा वाघावरही बसून येत आणि लुटारूट करीत असत. यामुळेच आजच्या संक्रातिदेवीचे वर्णन करताना संक्रातीचे वाहन दिले जाते; कधी सिंह, तर कधी अश्व. काही वेळा ही लुट प्रत्येक वर्षी व्हायचीच म्हणून आपले स्वतःपुरते धान्य आधी कापून घेऊन लुटारूसाठी काही भाग शेतातच ठेवून दिला जात असे. सर्वाना सारगे अन्न खाण्यास मिळावे ही शुद्धा भावना त्यामागे असण्याची शक्यता आहे. या लुटारुटीचे प्रतीक म्हणून संक्रातिसणाच्या वेळी

काही पदार्थ लुटण्याची रूढि प्रचलित झाली असावी. आता देशकालवर्तमाने कोणी स्त्रिया फणी, कंगवे, डबे, वाट्या, बरण्या इत्यादि गरजेच्या वस्तु लुटतात ही गोष्ट निराळी !

मकरसंक्रांतव्रत ज्याप्रमाणे पाळले जाते, त्याचप्रमाणे आपाढ महिन्यात येणाऱ्या कर्कसंक्रांतीचे व्रतही काही ठिकाणी आचरण्याची प्रथा होती. काही ठिकाणी आहेही. कोकणप्रांती अशी एक उक्ति प्रचलित आहे की, 'आपाढ महिन्यात तळावयाचे आणि पौष महिन्यात उकडावयाचे' आणि या प्रकारे सण करावयाचा.

निरनिराळ्या प्रांती हे व्रत साजरे करण्याचेही प्रकार निरनिराळे आहेत. आपण त्यापैकी थोडे प्रकार पाहू. महाराष्ट्रीयानांच्या पंचांगामध्ये सुरुवातीस या देवीच्या व्रताची भरपूर माहिती व इष्ट-अनिष्ट फळे दिलेली असतात. या दिवशी प्रातःकाळी स्त्रीवर्ग शुचिर्भूत होऊन देवीची विधियुक्त पूजा करून आतेष्टांना व मित्रमंडळींना " तिळगूळ " वाटतो. तिळगुळाच्या ऐवजी तिळाच्या अगर इतर पदार्थावर साखरेचा पाक चढवून तयार केलेला ' हलवा ' वाटला जातो. मुवासिर्नांना हळदी-कुंकू व वायने दिली जातात.

दक्षिण भारतात या सणाला " पोंगल " या नावाने संबोधिले जाते. सूर्यप्रकाशात, अग्नीवर दुधाने भरलेले भांडे ठेवून त्याच्याभोवती सर्व मंडळी उभी राहतात. दूध तापल्यावर ज्या दिशेला उत्तू जाईल, त्यावरून इष्ट-अनिष्ट भविष्य वर्तविले जाते. (शानकोश, ६।६८)

पंजाबप्रांती शीख समाजातही हे व्रत आचारिले जाते. अमृतसर शहरी या जमातीचे सुप्रसिद्ध सुवर्णमंदिर आहे. त्याच्या परिसरात हा उत्सव साजरा केला जातो. आसपासच्या अनेक गावचे लोक या उत्सवामध्ये सामील होतात. हा उत्सव त्या ठिकाणी एकूण तीन दिवस साजरा होतो. दुसऱ्या दिवशी सर्व उपस्थित यात्रेकरू मुक्तेसर तलावात स्नान करतात. तिसऱ्या दिवशी ' टिब्बीसाहेब ' या क्षेत्री जाऊन सादर प्रणाम करतात. हे क्षेत्र फार पवित्र मानले जाते. त्याचे कारण असे देतात की, मोगलांनी या सुवर्णमंदिराला वेढा दिल्यावर याच ठिकाणावरून गुरुगोविंदसिंगांनी प्रथम त्या फौजांवर बाण सोडले होते. दरबारसाहेब आणि शाहिदगंज या ठिकाणांनाही ते भेट देतात.

(फिरोजपूर जिल्हा गॅझेट, पृष्ठ ४६)

मुक्तेसराचा तलाव बांधण्यास रणजितसिंहाने सुरुवात केली व पतियाळा नरेशाने हे काम पूर्ण केले. सुवर्ण मंदिर हे एका मध्य तलावाच्या मधोमध बांधलेले :

जसून त्याचा घेर अदाजे ५१० चौ. फूट आहे. मदिराचा पाया ४० चौ. फूट असून तो तलावाच्या काठाला एफा ऐस्पैस २०३ फूट लांबीच्या मेनूप्रमाणे जसणाच्या मार्गाने जोडलेला आहे या तलावाच्या व्यतिरिक्त या मदिराच्या परिसरात आणखी चार तलाव निरनिराळ्या गुरूनी बांधलेले आहेत. त्याची नावे व मापे पुढीलप्रमाणे आहेत. सतोक तलाव ४९९'×३६८', रामसर तलाव ८०'×६९', कौलसर तलाव ४२१'×१७८' व वनेश्वर तलाव २४७'×१९६'.
(अमृतसर गॅझेट, पृष्ठ ६८.)

मगालमधील रहिवासी या व्रताच्या दिवशी इतर धार्मिक कार्यांपरोबर गंगासागरात स्नान करणे अतिशय पुण्यकारक समजतात. याच वेळी शरदऋतु संपून हेमताचे जागमन होत असल्यामुळे हवामान उत्तम असल्याने जनसमुदायाच्या आनंदोर्मा उफाळून येत असल्यात.

हिमालय प्रदेशातील वन्य जमाती एका गमतीदार पद्धतीने हा सण साजरा करतात. त्या दिवशी गव्हाच्या पिठाची कावळ्या-चिमणीची चित्रे करून ती तळून काढून सर्व दिवसभर लहान मुलांच्या गळ्यात घातून भिरवीत असतात. दुसऱ्या दिवशी ती चित्रे कावळ्यांना खावयास देतात. असे केल्याने मुलांची इडापिडा टळते अशी त्या जमातीची समजूत आहे.

(आनाशवाणी सुवई केन्द्र, गावकरी फंड, १४-१-६२)

जुमाळ प्रांती सत्रात हा भुलाचा सण मानतात आणि सत्रातीच्या दुसऱ्या दिवशी तो साजरा करतात. त्यासाठी आदल्या रात्री घरोघर यडे व पत्राने तयार करून त्याच्या माळा तयार करतात. सणाच्या दिवशी मुलांचे मंगलस्नान झाले म्हणजे, त्या माळा त्यांच्या गळ्यात घालतात. मुले घरामाहेर येऊन आनंदाने नाचत रागडत असताना तोंडाने मात्र का ले-का-ले म्हणजे 'कावळ्या ये आणि घे' असे म्हणतात. कापळे जाले, म्हणजे माळेतील रान्य पदार्थ तोडून ते त्यांना खावयाला घालतात. काही माळा नातेवाईकांच्या घरी पाठविण्याची चालही आहे.

(भा. स. को. २/३०६).

वसंततिलका

प्रत्येक राशि फिरतां नभि भास्कराला ।

होतेच संक्रमण ते प्रतिमासि त्याला ॥

जेव्हा प्रवेश रविचा मकरेंत जाणा ।

पावे तदा मकर-संक्रमणास नामा ॥ १ ॥

तें दक्षिणायनही सप्त त्याच वेळीं ।
 मागे फिरवि रावि उत्तरेच्या दिशेही ॥
 आर्यपनास बहु कौतुक त्या दिनाचे ।
 सन्नान्त देवी समया तरि मानि साचें ॥ २ ॥
 दक्षीण यानिं फिरता रावि सूर्य लोके ।
 अधार दीर्घ रजनी शिंशि ध्रुव लोके ॥
 जेहा उपा नयनरम्य दिसे जनाला ।
 आनंद मग्न जन आचरिं उत्सवाला ॥ ३ ॥

ऋग्विणी

ध्वात विद्राविणी देवी सन्नान्तही ।
 जी शरत्काल त्यागी वसता वरी ॥
 एकमेकामि भेटुनि सागा जनीं ।
 तिगुग्रासि घ्या गोड बोला तुम्ही ॥ ४ ॥

(१७) हरतालिका

भाद्रपद महिन्याच्या शुद्ध तृतीयेला या ऋताचे आचरण करतात या ऋताच्या उत्पत्ताची कथा अशी हिमवानाची कन्या पार्वती ही त्रिग्राहयोग्य झाली नारदानी पर्वतराजास मुचपिते की, या मुलीला पिण्ड हाच वर योग्य आहे कीलानाही जाई पसत पडला परंतु पार्वतीला ही निवड आवडली नाही अतः ऋणाच्या खोल ऋण्यात दडलेले आपले दुसः तिने आपल्या सखीला सांगितले आणि काहीतरी उपाय योजण्यास तिला विनाविले सखीच्या सल्ल्याप्रमाणे त्या दोघी गुपचुपपण अरण्यात निघून गेल्या एका गुहेमध्ये जाऊन एक धाळुलिंग तयार करून त्याचे त्यांनी पूजन चालू केले झालातराने त्यांना शंकर प्रसन्न होऊन प्रत्यक्ष दर्शन देऊन वर मागण्यास सांगितले 'आपल्याला शिवशंकर हेच पति म्हणून लाभावेत' असा वर पार्वतीने मागताच शंकरांनी 'तथास्तु' म्हणून तिला आश्वासन दिले येणेप्रमाणे पार्वतीने इच्छित वर मिळविण्या ज्या दिवशी तिला हा वर प्राप्त झाला तो दिवस भाद्रपद शु० तृतीयेचा असल्याने हे ऋत त्याच दिवशी आचरण्याचा रिवाज पडला 'आठिभि हरिता यस्मात् तस्मात् सा हरतालिका' असे संस्कृत वचन आहे याचा अर्थ असा की, सखीने पार्वतीचे युक्तीने हरण करून तिला अरण्यात नेऊन इच्छित वर मिळवून दिला यास्तन

हरितालिका हे नाव या व्रताला मिळाले आहे या व्रताच्या पूजनाच्या वेळी पार्वतीच्या मूर्तीबरोबर सखीची मूर्ति याच कारणास्तव असते सौभाग्यवर्धन व इच्छित हेतुप्राप्ति हा या व्रताचा हेतु आहे (भविष्यपुराण)

या व्रताच्या पूजनाचा सर्वसाधारणपणे विधि असा की, या दिवशी घर सारवून, रंगवून, सुशोभित करून कलशस्थापना करावी त्यामध्ये सुवर्णनिर्मित शिव गौरी मूर्ताची स्थापना करावी नंतर यथाविधि अनेक विहित मंत्राना तिचे पूजन झाल्यावर सर्व दिवस निराहार उपवास करावा दुसऱ्या दिवशी सकाळी व्रताचे उद्यापन करून पारणे करून उपवास सोडवा या पूजनाच्या दिवशी हस्तनक्षत्र अमृत सोमवार असेल तर मात्र मध्यरात्री उमा महेश्वरांची मूर्ति स्थापन करून तिचे पूजन करावे तीळ तुपाची आहुति दिल्यावर दुसऱ्या दिवशी आपल्या शक्तीनुसार जाठ अथवा साळा मेहुणे भोजन घालावे

याच दिवशी काही ठिकाणी हरिकळी अथवा हस्तगौरी अगर कोटीश्वरी देवीचे व्रत आचरले जाते शंकराची प्रथम पत्नी सती हिचा वर्ण काळा होता शंकरानी तिला 'काळी काळी' म्हणून चिडविले असता आपला देह शुद्ध करावा या हेतूने ती घराबाहेर पडली आपली काळीभोर कांति तिने गवताला अर्पण करून अवशिष्ट शरीर प्रज्वलित करून अग्रामध्ये टाकले यानंतर तिचा पुनर्जन्म हिमालयाच्या घरी झाला आहे (भविष्य पुराण) दश महात्म्या सदृशता आपण हीच कथा थोड्याफार परकाने पाहिलेली आहे

राजस्थानमध्ये हे व्रत मोठ्या समारंभाने साजरे करतात म्हणून तो प्रसंग येथे मुद्दाम उद्धृत करित आहे बीजेच्या दिवशी या ठिकाणी महिलांच्या 'सिंधारा' ('तृगार' या शब्दाचा अपभ्रंश) असतो त्या दिवशी त्या हाताला लाल भेंडी लावून त्यावर कलानुसार काढतात हातात नवीन काकणे भरतात तिजेच्या पहारे उठून अन्यगस्नान करतात व निराहार उपवास करतात विवाहित स्त्रिया आपल्या पतीला दीर्घायुष्य लाभाने यासाठी, तर कुमारी उत्तम पतिमिळावा म्हणून हे व्रत आचरतात सत्र दिवस खेळणे, गाणी म्हणणे, हिंदोब्यावर उणे असे कार्यक्रम आटोपून रात्री चंद्रदर्शन झाल्यावर त्या दिवशी बनविलेला सानूचा अगर गव्हाचा अर्धगोलाकार पिंज चाकूसुरीने कापून व साकून पतिपती उपवास सोपतात काही ठिकाणी हा तरवारीने कापला जातो

नवविवाहित स्त्रिया या सणाला अतिशय महत्त्व देतात जशी पहिली मंगळागौर माहेरी आपल्या आईच्या घरी करतात तशीच पहिली तीन ही मुलाच्या घरीच साजरी झाली पाहिजे असा या ठिकाणी दृक्क आहे त्या दिवशी

समजा एखाद्या अनपेक्षित आणि अपरिहार्य कारणाने जर पति या समारंभास उपस्थित राहू शकला नाही, तर पत्नी कुरजा पक्षावरोवर निरोप धाडते.

‘कागद हो तो बॉच ल्युं, करम न बॉचो जाय ।
बालक हो तो दौंट ल्युं, जोवन छोटयो न जाय ॥’
हाही निरोप पाठवून पति आला नाही तर ती म्हणते—
‘जो डोलां ना आवियो, काजळी यारी तीज ।
चमक मरेली मारवण, देस विंवता बीज ॥’

बरोल चरणांचा अर्थ असा की, ‘हे नाथा, काजळी तीजपर्यंत जर तू आला नाहीस तर तुझी ही प्यारी विद्युल्लतेच्या लखलखटाने दचकून मरून जाईल. कारण तिचे संरक्षण (तुझ्याशिवाय) दुसरा कोणीच करू शकणार नाही.’ तीजेच्या दिवशी सेंडोपाडी स्त्री-पुरुष समूहासमूहाने ढोलकीवर याच प्रकारची लोकगीते गात-नाचत फिरत असतात.

(सौ. शांता राठी, महाराष्ट्र टाइम्स, दि. १९।८।६२)

फटका

पार्वतीकन्या हिमवानाची पाहुनी नारद विनवितो ।
वैकुण्ठपती विष्णु सुंदर अनुरूप वर आहे तो ॥
हिमवानाला मान्य जाहला नारद आनंदे परते ।
वृत्त समजतां परी पार्वती दुःख सांगते सखीस तें ॥
आर्लांने भग हरण करोनि पार्वती काननी नेली हो ।
विवरां एका शिरुनि पूजन वाळुलिंगी केले हो ॥
हर-तालिका नाम व्रता । सांवसदाशिव वरदाता ॥
पार्वती मेळवी तो भर्ता । सौभाग्या ये वर्धनता ।
भाद्रपदाच्या शुद्ध तृतीये महिलांनीं व्रत आचरितां ॥

(१८) स्वर्णगौरी

क्षीरार्णवे सलक्ष्मिकः सदा स्वपिति केशवः ।
तं संपूज्य गोविंदं सर्वान्कामान्नवाप्नुयात् ॥
भो भूहिरण्यदानानि शतकल्प शतायुष ।
अशून्यशयनी नाम द्वितीया संप्रकीर्तिता ॥

हे व्रत श्रावण महिन्याच्या कृष्ण तृतीयेला करतात हे व्रत कसे आचरणे यासबंधी विवरण बरील श्लोकात देलेले आहे कज्जली नावाच्या याम पुष्पानी दिवोदासाचा पूजा करून सौभाग्यालंकारानी मुहासिनीची ओटी भरावी वास्तविक ही विष्णूचीच पूजा होते कारण श्लोकत सांगितल्याप्रमाणे गोरिदाचे पूजन करून, तेलवर्जित पदार्थांचे सेवन करून शक्य तर चार महिऱ्यापर्यंत क्षार लवणही वर्ज्य करावे ब्राह्मणाला भोजन घातून दक्षिणा म्हणून दिवा द्यावा

काही ठिकाणी या व्रतपूजनासाठी गौरीची मूर्तिकेची प्रतिमा करून, सोळा ततूचा एक दोरक तयार करून तो सोळा गाठींनी युक्त करतात त्याचे सोळा वर्षे यथाविधि पूजन करून नंतर उद्यापन करतात उद्यापन प्रसंगी सोळा मेहुणांना भोजन देऊन सोळा प्रकारची मिठाई प्रसाद म्हणून वागतात (स्वदपुराण)

या व्रताची कथा अशी प्राचीन काळी सिद्धगर्भव कैलास पर्वतावर शंकराची सेवा करीत असताना शंकर स्वतः सांगतात की, सरस्वती नदीच्या तीरी विमलारण्य नावाची नगरी होती त्या नगरीत चंद्रप्रभा नावाच्या राजाची पत्नी महादेवी विशालाभा या नावाची होती तो राजा एकदा एका अरण्यात गिकार करीत असताना पाणी पिण्यासाठी पद्मानी प्रफुल्लित अशा एका सरोवराजवळ आला त्या ठिकाणी अनेक अप्सरा या व्रताचे पूजन करीत होत्या सपत्ति मिळवून देणाऱ्या या व्रताचा विधि त्यांनी राजाला कथन करून त्याच्या मनगटा दोरक बाधला राजा घरी परतल्यावर विशालाभा राणी तो दोरक पाहून रागाने अतिशय सतप्त झाली त्या भरातच राजाच्या हातातील तो दोरक ताडून टाकला तक्षणाच राणीला वेच लागले आणि तिच्या आयुष्याचे मातेरे बाल रानावनात भटकत असताना ती ऋषि अगर जलाशय यांना विचारी, 'गौरी! गौरी कुठे आहेस?' शेवटी राजाने या व्रताचे पूजन करून गौराची क्षमायाचना केल्यावर त्याची राणी शहाणी झाली (व्रतराज)

सुजगप्रयात

सदा स्वर्णगारी व्रता पूजी आची ।
पहा श्यामवर्णा फळा पुष्प राजी ॥
अलंकारिं सौभाग्य ओटी भरावी ।
क्षीरार्णवीं लक्ष्मी होई राजी ॥

(१९) वटसावित्री

कुलस्त्रीणा व्रत द्रूहि महाभाग्य तथैव च ।
अवैधव्यकर स्त्रीणा पुत्रपौत्रप्रदायकम् ॥

सनत्कुमार ऋषींनी विचारल्यावरून शंकरांनी हे व्रत सांगण्यास सुरुवात केली. ज्येष्ठ महिन्याच्या पौर्णिमेला हे व्रत आचरतात. सत्यवान सावित्रीचा कथामाग सर्वविश्रुत असल्याने येथे त्याची द्विरुक्ति करण्याचे काही प्रयोजन नाही. आपल्या कडक तपाचरणाने आणि नितात श्रद्धेने यमराजापासून सावित्रीने आपल्या पतीचे प्राण परत मिळविले. त्याच्या स्मरणार्थ व आपल्या पतीच्या आयुर्वर्धनार्थ हे व्रत सुवासिनी स्त्रिया आचरीत असतात. या व्रतामध्ये प्रामुख्याने वटवृक्षाची पूजा केली जाते. काही ठिकाणी गावातील वटवृक्षाखाली ही पूजा सामुदायिक पद्धतीने केली जाते. ज्या ठिकाणी हे शक्य नसेल तेथे वडाची एक लहानशी पादी मध्ये ठेवून त्याची पूजा केली जाते. वडाच्या झाडाची पादीसुद्धा जेथे उपलब्ध नसेल तेथे कागदावर वडाच्या झाडाचे चित्र काढून त्याची पूजा केली जाते. आजच्या सुधारलेल्या 'स्पुटनिक' युगात जी काही व्रते तग धरून आहेत त्यामध्ये प्रामुख्याने यार्ची गणना करावी लागते.

शार्दूलविक्रीडित

मावित्रीव्रत ज्येष्ठ पौर्णिमदिनीं पूजित आर्थ स्त्रिया ।

त्याची पुण्यकथा फलोक्त विधी हा सु-ज्ञात आहे तथा ॥

अंगुष्ठाप्रति प्राण नेत पतिचा, आणी यमापासुनी

सौभाग्यासि अखंड वर्धन मिळे, श्रद्धा धरी पूजनीं ॥

व्रतपरिचय या ग्रंथामध्ये प्रतिमासिक व्रतसंख्या ३४० दिलेली असून गिवाय अधिकमास ३०, वार-तिर्थासाठी ४१, प्रायश्चित्तविधीसाठी ५० आणि रोगपरिहारक यादीमध्ये १०८ व्रते दिलेली आहेत. त्या सर्वांची माहिती देणे हा या प्रकरणाचा मुळीच हेतु नाही. व्रताचरणावर शक्तिदेवीचा अधिकार चालतो हे दाखविण्यासाठी काही प्रमुख व्रतांचा इतिहास दिलेला आहे. बरील व्रतान्यतिरिक्त त्या त्या व्रताची काही खास व्रते आहेत, त्यांपैकी दोनतीन उद्बोधक व्रते पाहून या प्रकरणाला पूर्णविराम देऊ.

(२०) शीतलासप्तमी

श्रावण कृष्ण सप्तमीला हे व्रत आचरतात. या व्रताची पूर्वकथा अशी. पूर्वी इक्ष्मिनापूर नगरामध्ये इन्द्रद्युम्न नावाचा राजा होऊन गेला. त्याच्या पत्नीचे नाव धर्मशीला, मुलाचे नाव महाधर्म आणि मुलीचे नाव गुणोत्तमा असे होते. कौंडिण्य नगरीचा राजपुत्र सुमित्र याजवरोवर गुणोत्तमेचा विवाह झाला. माता-पित्याचा निरोप घेऊन ती सासरी जात असताना तिच्या पित्याने तिला शीतला-सप्तमीचे व्रताचरण करण्यास सांगितले. हे व्रत अरण्यामध्ये तळ्याच्या काठी

करावयाच असल्याने व्रताची सर्व साधुशी घेऊन व पति आणि ब्राह्मण यांसह ती रथातून निघाली. अनुकूल स्थळ धुडाळीत असता ती सर्व दमून गेली. एवढ्यामध्ये एक वृद्धा तेथे उपस्थित होऊन गुणोत्तमेला म्हणाली, 'तुझा पति दमून गेल्यामुळे झोपला आहे. त्याला तसाच झोपू दे. तू माझ्याबरोबर चल. मी तुला जलाशय दाखविते.' त्याप्रमाणे गुणोत्तमा जलाशयावर गेली व तिने यथासांग व्रतपूजन केले. शीतला सतुष्ट होऊन तिने तिला इष्ट वर दिला.

व्रतपूजन आटोपून परत आल्यावर तिने पाहिले तो तिचा पति सर्वदशाने ग्लानी येऊन पडलेला होता. ताबडतोब तिने शीतलादेवीची प्रार्थना केली आणि दिलेल्या वराच्या बदल्यात पतीचे प्राण परत मागिते. त्याप्रमाणे नंतर आनंदाने ती आपल्या पतिगृही गेली. (हेमाद्रि-भविष्यपुराण व्रतराज).

अवेर (जयपूर) येथील समहालयात या देवीची जी मूर्ति आहे, ती १५ इंच उंच व १५ इंच रुंद अशी हिरव्या पाषाणाची आहे. गर्दम वाहन व सहा हात आहेत. डारीकडे ढाल, झाडू, कमंडलू आणि उजवीकडे सूप, खड्ग आणि वरदमुद्रा असे स्वरूप आहे. ही मूर्ति प्राचीन असल्याने शीतळादेवीचे खरे स्वरूप मानले जाते. (परभारती मासिक, जुलै १९६४).

(२१) अहोईओठव्रत

उत्तरप्रदेशी कार्तिक वद्य अष्टमीला हे व्रत आचरतात. सर्व दिवसभर उपवास करून सायंकाळी सुस्नात होऊन भिंतीवर आठ कोठे असलेला एक देवीचा पणा रेषाटतात. त्याच्या खाली एक साळ व तिचे एक पिल्लू रेषाटतात. भिंतीजवळ कलशस्थापना करून सर्वांची यथाविधि पूजेने होतात आणि त्यांना दूधभाताचा नैवेद्य दाखविला जातो. निपुनिकाला सतान व्हावे यास्तव हे व्रत आचरले जाते. (भारतीय सांस्कृतिक कोश, भाग १/३५२).

(२२) श्रुतपूजाव्रत

वगालमधील नवसाळा पावणारी ही एक देवता होय. कार्तिक महिन्यात दर रविवारी या देवीची पूजा केली जाते. या देवीचा सवध मूर्त्योशी आहे, अशा समजुतीमुळे रविवार हा दिवस निवडला असणारा. एका मातीच्या परळामध्ये चार चोळकी ठेवून त्यामध्ये मात, जव, गहू मिवा अन्य एखादे धान्य पेलून दर रविवारी त्यांना पाणी घालतात. ही चार चोळकी म्हणजे वर्षातील चार ऋतूंची प्रतीके मानतात. तांदुळाच्या गिरीचा अथवा मिठाईचा नैवेद्य दाखविल्यानंतर या देवीची कहाणी ऐकतात. ती कहाणी अशी.

एक दरिद्री ब्राह्मण होता. तो अतिशय आधारी व खादाड वृत्तीचा होता. एकदा त्याला धिरडे खावयाची इच्छा झाली. त्याच्या सांगण्यावरून बायकोने धरात धिरडी वनविली. त्याला दोन दिली आणि त्याच्या मुली जुन्नो व उन्नो या दोघांना प्रत्येकी एक एक दिले. पण त्याला ती दोन धिरडी कशी पुरणार? त्याची इच्छा अपुरी राहिल्यामुळे तो मुलींवर रागावून त्यांना त्याने अरण्यात नेऊन सोडले. त्या ठिकाणी आकाशातील काही पण्या इतुदेवीची पूजा करीत होत्या, त्याच्याबरोबर त्या मुलीनीही पूजा केली. देवी प्रसन्न झाल्याने तिने त्यांना इच्छित वर दिला. त्या घरी परतल्यावर त्याच्या बापाचे दारिद्र्य नष्ट झाले होते.

एकदा त्या शहराचा राजा गावातून फिरत असता तहान लागली म्हणून त्याने त्या मुलींजवळ पाणी पिण्यास मागितले. मुलींनी पाणी दिले. राजा ते भरपूर प्याला. पण तेवढे पाणी पिऊनही मांड्यातील पाणी काही बर्मी झाले नाही. ही किमया पाहताच राजा निहायत लूप होऊन असली दैवी शक्ति अंगात असलेल्या या मुली आपल्या कायमच्याच सहवासात असाव्यात या हेतूने राजाने उन्नोबरोबर आणि प्रधानाने जुन्नोबरोबर विवाह केला. राजाची पत्नी झाल्यामुळे वैभव प्राप्त होताच उन्नो इतुपूजा विसरल्यामुळे तिला पुन्हा दारिद्र्य प्राप्त झाले. जुन्नोला हे कळल्यावर तिने आपल्या बहिणीला पुनश्च इतुपूजा करण्यास सांगितले. बहिणीच्या सांगण्यावरून तिने पूजा चालू केल्यावर तिचे पूर्व वैभव तिला प्राप्त झाले आणि ती सुखी झाली.

(Hindu Holidays & Ceremonials by B. A. Gupta).

(२३) अमावास्याव्रत

अमावास्या विधातन्या द्विर्दोर्मरकतप्रभा ।

दर्भासनस्थिता चैयं दर्भपिंडाधरा कृशा ॥

या देवतेचे स्वरूप द्विभुज, मरकतीमणीकातियुक्त, दर्भासवाधिष्ठित, दर्भमुष्टी धारण करणारे व कृश असे असवे. वंगालमध्ये या दिवशी सूर्यपूजा आणि उपवास करण्याची प्रथा आहे. व्रताची कथा अशी.

एका सूर्यभक्त ब्राह्मणाच्या मुलाचा विवाह चान्द्र असता एकाएकी त्याच वेळी त्या मुलाला मांडवात मरण प्राप्त झाले. दुर्दैवाने त्याच वेळी तो ब्राह्मणही मृत्यु पावला. त्याच्यामागे सासू-मुना वसेवसे दिवस कंठीत असताना एकदा सूर्यदेव तरुण ब्राह्मणाच्या रूपाने त्याच्या घरी येऊन त्याच्याकडून नेसाव्यास मृत पुत्राचे वस्त्र व भोजनास थाळी मागून घेतली. तो सासूला म्हणाला, 'तुझा

पुन हा माझाच अवतार होता तेव्हा आज रात्रौ तुझ्या खनवाईला माझ्या सेवेसाठी पाठव ' सासूने त्याप्रमाणे केले त्यानंतर सूर्यरूपी ब्राह्मण नेहमी त्याच घरात राहू लागला दिवसा आपल्या कामगिरीवरही जात असे

सासूने एक दिवस त्याला आपली दरिद्रावस्था निवेदन केल्यावर सूर्याने तिला ओंजळभर मोती दिले. सुनेने ते सर्व मोती इतस्तत पेकून दिले आश्चर्य असे की, त्याप्ररोपर सर्वत्र मोत्याचे वृक्ष उगविले सासूने त्यातील काही मोती खुडून, ते बाजागत विकून द्रव्य मिळवून आपला ससाराशकट उत्तम रीतीने चालू गेला मिळणाऱ्या त्या विपुल द्रव्यातून तिने एक सूर्य मंदिरही बांधले एके दिवशी सासूने त्या मंदिरात सूर्याला कोंडून टाकले त्यामुळे दुसरा दिवस उजाडला तरी सूर्याला आपल्या कामगिरीवर जाता आले नाही सर्व देव, मानव भयशस्त झाले त्याचे दैनंदिन व्यवहार नद पडले चौकशीअती त्यांना खरी हक्कित समजल्यावर ते त्या सासूकडे आठे सत्य परिस्थितीची तिला जाणीव करून देऊन तिची मनघरणी गेल्यावर तिने दरबाजा उघडला

बाहेर आल्यावर सूर्यदेव देवाना म्हणाले, ' मग कोंडून ठेवण्यात या बाईचा मळीच दोष नाही कारण मला तसा शापच मिळालेला होता ' नंतर सूर्यदेवाना सासू व सून यांना आपल्या रथावर घेतले तो दिवस अमावस्येचा होता त्या दिवसापासून संपत्ति मिळावी म्हणून अमावस्येचे व्रत आचरण्याची रूढि प्रचालित झाली

(Hindu Holidays & Ceremonials by B A Gupta)

तुषुलक्ष्मी

हे एक स्त्रीव्रत आहे मार्गशीर्ष अमावस्यादिनी या व्रताला प्रारंभ हाऊन पौष अमावस्येपर्यंत आचरतात विशेषत बंगाल प्रांती कुमारी आणि नवविवाहित, हे व्रत आचरतात सामुदायिक रीत्या याचे पूजन होते

व्रताचरण करणाऱ्या मुली एवढे जमल्यावर, मातीचे परातीत एक अव्याचे पान माटून, त्यावर नारा लहान लहान शेणाचे गोळे, अथवा पाण्याने भरलेली बोळई ठेवतात ती परात चौरगावर माटून पूजन करतात पण हे पूजन करण्याआधी एका मोडक्या मुपात अलक्ष्मीची पूजाही करतात दररोज सायंकाळी याप्रमाणे एकत्र जमून पूजन झाल्यावर तुषुलक्ष्मीच वर्णनपर गाणी गातात तसेच व्रतकालात मुली सकाळी उठून भाताचे शेतात जाऊन बांधावर नाचत रागडत गाणी म्हणत फिरतात कारण या वेळी भाताची शेते भराला आलेली असतात त्या गाण्याचा भावार्थ असा की, ' हे तुषुलक्ष्मी देवी, आम्हाला पावड्याने

ढक्कलता येईल इतके धान्य दे, गोठा सुदोमित करणारी गाय दे, राजदरवारी चमकणारा मुलगा दे, सभेमध्ये पडित शोभेल 'असा जाई दे, सौभाग्यचिन्ह सिंदुर याच्या राशी दे. आमचे घर शहरभागात असावे आणि आम्हाला गंगासागर-सगमावर मरण यावे, एवढेच आमचे नम्रतेचे मागणे तुझ्याकडे आहे.'

यावरून असे दिसेल की, ही एक समृद्धीची देवता आहे. तिचे स्वरूप वर्णन करताना ती अत्यंत सुंदर, सुदृढ, उंची वल्ले नेललेली, उन्नत वक्षःस्थल असणारी, डोक्यावर छत्र आणि हातामध्ये शस्त्र, पद्म धारण करणारी, द्विभुजा लक्ष्मी आहे. तैथील स्त्रियांची जशी श्रद्धा आहे की, वरीलप्रमाणे देवीचे व्रताचरण केव्हावर देवता सतुष्ट होते आणि घरात तादळाचे पीक काढण्यात, सट्टन साफसुफ करण्यात, हळद दळण्यात व हरएक प्रकारे घरामध्ये सुनत्ता नादण्यास ही देवता सहाय्य करते.

व्रतकाळी मासे आणि ताटळाची काजी हे पदार्थ भक्षण करतात.

(भा. सं. को., ४।१६५).

उत्खनित देवता

भारतातील उत्खनित संस्कृतीचा इतिहास पाहिला तर तो फारसा जुना नाही ब्रिटिश लोकानी भारतात प्रवेश केल्यावर त्यातील काही नामवंत आणि अन्यासू अधिकाऱ्यानी भारतातील प्राचीनतम संस्कृतीची ओळख करून घेण्याच्या दृष्टीने या विषयाकडे आपले लक्ष वळविले त्याच्या परिश्रमाचा परिपाक प्रभा प्रमाने होऊन भारतीय शिल्प व कला यांचा ठसा तत्कालीन राज्यकर्त्यांच्या संस्कृतीवर उमटून सन १७८४ साली सर विल्यम जोन्स यानी कलकत्ता येथे 'आशियाटिक सोसायटी'ची स्थापना केली आशिया खंडातील इतिहास, कला, शिल्प, शास्त्रे व वाङ्मय याचे परिशीलन करून त्याच्या आधारे प्राचीनतम संस्कृतीचे सुस्पष्ट दर्शन भारतीयांना करून द्यावयाचे, हाच प्रमुख उद्देश ती सोसायटी स्थापन करण्यामागे होता या सोसायटीच्याच धर्तीवर पुढे मुंबई, मद्रास व कलकत्ता या ठिकाणी संस्था स्थापन होऊन त्यांचे कार्य अलगपणे सुरू झाले

संस्था चालविणारे हे उच्चवर्गीय अधिकारी प्रथमतः आपले कर्तव्य चोख बजावून उरलेल्या वेळात आपले संशोधनाचे कार्य चारू ठेवीत. परंतु यामध्ये एक तोटा होता तो असा की, ब्रिटिशाना आपली सत्ता दृढ करावयाची असल्याने त्या अधिकाऱ्याना संशोधनासाठी संपूर्ण वेळ देता येत नसल्याने या विषयाची पूर्ण वाढ होऊ शकली नाही इतकेच नव्हे, तर असे सांगतात की, ताजमहालसारखी एकमेव सुंदर कलाकृति, सगरमंथरी पाषाणाला चांगली किंमत येईल या भ्रामक समजुतीने, ती फोडण्याची कल्पना लॉर्ड बेंटिन्गच्या अमदानीत पुढे आली होती

कपनी सरकारचा कारभार संपुष्टात आल्यावर सन १८६० साली त्या वेळच्या अधिकाऱ्यानी 'आर्किऑलॉजिकल सर्व्हे ऑफ इंडिया' म्हणजेच 'भारतीय पुरातत्त्व कार्यालयाची' स्थापना केली या कार्यालयायोगे अनभिज्ञ व्यक्तीस सरकारी परवानगीशिवाय उत्खनन करण्यास बंदी करण्यात येऊन शिल्प व इतर प्राचीन कलाकुसरींच्या कृतींचे संरक्षण करण्याची व्यवस्था करण्यात आली या मागे होणाऱ्या संशोधनास प्रसिद्धी देण्याकरिता 'इंडियन ऐंटीक्वेरी' या नावाचे एक नियतकालिकही सुरू करण्यात आले या दोन्हीचे कार्य आजतागायत अव्याहत चारूच असून त्यामुळे भारतीयांच्या ज्ञानात प्रत्यही भरच पडत आहे. प्राचीन संस्कृतीबद्दल वाटणारा अभिमान दिवसेंदिवस वाढीस लागत आहे व इतर

पेशातील संस्कृतीपेक्षा आपण मागासलेले नाही, आपण त्यांच्या मागे नाही हेच खणोखणिक सिद्ध होत आहे.

वाही वर्षापूर्वीच्या कालखंडात संशोधन होऊन जी उत्पन्नने शास्त्री, त्यांमध्ये सुसूत्रता, शास्त्रीय दृष्टि व साधने याचा अभाव असल्यामुळे त्या काल-खंडातील पुराणवस्तु संशोधनाचे कार्य बव्हंशी बौद्धकालीन संस्कृतीचा इतिहास शोधणे यापुरतेच मर्यादित होते. संस्कृतीचा निदर्शक म्हणून मिळालेल्या या वस्तूंचा साठा एखाद्या समहाल्यात करणे हे उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेवूनच संशोधन होत असे. यामध्ये प्राचीन कल्पकतेमदल वाटणारा आदर आणि शैवुक याचाच भाग जास्त होता. या अवगेषाचे भाग पाहून त्यावरून प्राचीन संस्कृतीचा तौलनिक अभ्यास करून क्रमशः होत गेलेल्या वाढीचा विचार करण्याची दृष्टि नव्हती. परंतु तिसऱ्या शतकाच्या सुरुवातीला सर जॉन मार्शल या अनुभवी तज्ञाची या स्वात्मार नेमणूक झाल्यानंतर त्याला अधिक चालना मिळून संशोधनाचा दृष्टिकोनच पार बदलून गेला. ग्रीस, रोमांस-क्रेवू, ऊर, एलिमा इत्यादि पाश्चिमात्य ठिकाणी पूर्वी झालेल्या उत्खननाचा या ग्रहस्थाला अनुभव असल्याने त्याने पूर्व-पाश्चिमात्य संस्कृतीचा आणि मानवी जीवनात क्रमशः झालेल्या वाढीचा जथवा उत्पत्तीचा अभ्यास चाटू केला. अस्मयुग, ताम्रयुग, लोहयुग असे निरनिराळे विभाग पाहून उत्पत्तीचे एक एक टप्पे उलगडण्यास या वेळीच सुरुवात होऊन पुरातत्त्वशास्त्राचे महत्त्व एकदम वाढीस लागले.

तज्ञांनी या युगाचे अनेक विभाग व उपविभाग पाडलेले आहेत. अस्मयुगाचा इतिहास पाहताना त्यामध्ये प्राचीनतम अस्मयुग, प्राचीनतर अस्मयुग, प्राचीन अस्मयुग, मध्यअस्मयुग, नवअस्मयुग असे उपविभाग आढळतात. त्यानंतरचा काल म्हणजे ताम्रयुग आणि शेवटी लोहयुग असा अनुक्रम आढळतो. वरील युगकाळात ज्या ज्या ठिकाणी काही संस्कृतीचे अवशेष सापडले आहेत, त्यावरून ती ती नावे त्या त्या संस्कृतीला दिली गेली आहेत.

प्राचीनतम युगात दगडी हत्यारांच्या विखेपणावरून त्या संस्कृतीचे तीन विभाग पाडलेले आहेत. सोहनपूर्वसंस्कृति, सोहनसंस्कृति आणि हातकुन्दाडसंस्कृति. सोहन हे नाव देण्याचे कारण असे की, रावळपिंडीजवळ सोहन (संस्कृत-शोभना) नद्याची नदी वाहते आणि तिच्या ग्योऱ्यात जे संशोधन झाले आणि दगडी हत्यारे मिळाली, त्यावरून सोहन येथील उत्पन्ननाचे तीन विभाग कल्पण्यात आले आहेत. ही हत्यारे दगडगोऱ्याच्या अगदी खालच्या थरात सापडली असल्याने भारतात ही संस्कृति अत्यंत प्राचीन समजली जाते. प्रथमतः सापडलेली हत्यारे अतिशय ओबडधोबट होती व त्यानंतर सापडलेली हत्यारे क्रमशः सुधारत

गेलेली आढळून येतात या सस्कृतीची हत्यारे आता गुजराथ, बिहार, ओरिसा, महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश व मद्रास भागात सापडली असल्याने त्या सस्कृतीतील मानवप्राणी याही प्रदेशात वस्ती करून होते अगर संचार करीत होते असे अनुमान साहजिकच निघते या सस्कृतीचा कालखंड सनपूर्व साडेतीन हजार वर्षांपर्यंत मानला जातो आणि त्यानंतर ताम्रयुगास प्रारंभ होतो

अश्मयुग कालखंडात सोहन नदीजवळ ज्याप्रमाणे ओमडघोमड दगडी हत्यारे मिळाली, तद्वत् इतर ठिकाणी हातकुऱ्हाड, फरशी अफीक, जाखर ही भोक्के पाडण्याची टोकदार हत्यारे सापडली आहेत तसेच भाला अथवा बाण, गोदावरी नदीच्या काठी सापडलेला रानटी बैलाचा सागाणा, गारगोटीपासून बनविलेली हत्यारे, मृताचे अवशेष, अनधान्य साठवणीसाठी उपयोगात आणलेली मडकी व अन्न शिजविण्यासाठी उपयोगात आणलेला अग्नि इत्यादि मानवी प्राण्याच्या अस्तित्वाला पुष्टि देणारे पुरावे सापडले आहेत

अश्मयुगापर्यंत मानवाला कोणत्याही धातूचा उपयोग माहीत नव्हता. तो ताम्रयुग सुरू झाल्यानंतर मानवाला ठाऊक झाला तो आणि प्रौढ या धातूचा उपयोग हत्यारात व दैनंदिन वस्तूच्या वापरात होऊ लागला, म्हणूनच त्याला ताम्रयुग हे नाव प्राप्त झाले या युगातील सिंधुसंस्कृति ही तर प्रसिद्धच आहे या सस्कृतीचा काल सनपूर्व तीन सहस्र वर्षांचा मानला गेलेला आहे या सस्कृतीची व्याप्ति मोहेंजोदरा, हरप्पाप्रमाणेच अबाला, भार्तिडा, जालंदर, गुजराथ, सौराष्ट्र या प्रदेशातही होती या सस्कृतीचे वैशिष्ट्य असे सांगता येईल की, खापरांची विविध पनावट, त्यावरील रंगीत नक्षीकाम, तांब्याची हत्यार, रंगीत दगड, मणी, मुद्रा, योजनाबद्ध खानगहे, बहुविध मृण्मय मूर्ति, मुद्रा इत्यादि वस्तु हे होय

याच कालखंडात भातृशक्तिदर्शक काही मूर्ति उपलब्ध झाल्या असल्याने त्याचा थोडासा निस्तरापूर्वक इतिहास पहाणे उचित होईल डॉ. साम्बलीया यानी नेवासे येथील उत्खननावटल एक 'हिस्ट्री ऑफ नेवासे' या नावाचा ग्रंथ प्रसिद्ध केला आहे त्यावरून असे दिसते की, सनपूर्व दोन लक्ष वर्षे येथे मानवाची वस्ती होती ताम्रयुगाती सनपूर्व १५०० वर्षांचे असे अनेक जुने अवशेष, उदा० सापरे, पेले, धान्य ठेवण्याचे राजण इत्यादि प्रकारचे सापडले आहेत मानवाची राहण्याची ठिकाणे ४५ X २० फूट इतक्या मोठ्या आकाराची आढळली आहेत घराच्या भिंती मातीच्या बांधलेल्या असत, तर घराची जमीन चुनामिश्रित असे काही भिंतीसाठी विटाचा वापर केलेला आढळता आणि त्याचा आकार २१ X १३ X ३ असा आहे. ही बहुधा सातवाहनकालीन

संस्कृति असावी असे मानले जाते. येथील उत्पन्ननात मातीच्या मातृकेच्या मूर्ति आढळल्या आहेत यावरून असे अनुमान काढण्यास हरमत नाही की, ताम्रयुगात मातृदेवताचा प्रसार झालेला होता लोकांच्या त्या पूजनात असून त्याच अनुरोधाने चित्रकार मातीच्या चित्रात त्याचे रूपांतर करीत असले पाहिजेत तसेच काही भाजलेल्या खापरारवर स्त्री-मूताच्या आकृति आढळून जाल्या आहेत महाराष्ट्रात प्रकाशे, गहाल, नालाखोपारा, जोरें, नासिक, कऱ्हाड, कोल्हापूर, दायमागाद, पैठण इत्यादि अनेक ठिकाणी उत्पन्नन झाले पण तेथे मातृकेच्या मूर्ति मिळाल्याचा उल्लेख आढळत नाही पदरपूरजवळील तेर या गावी मात्र काही विशेष वनागदीच्या मातीच्या मातृकेच्या मूर्ति आढळून जाल्या आहेत

सिंधुसंस्कृति

भारतामधील उत्पन्नन कार्याचा इतिहास पाहतांना पंजाब प्रातातील मॉन्टगोमेरी जिल्ह्यातील हरप्पा व सिंधप्रातातील मोहेंजोदरो याचा प्रामुख्याने उल्लेख केला जातो तेथील उत्पन्ननाची माहिती देणारे अनेक ग्रंथ निर्माण झालेले आहेत इ.स.वी सन १९२० ते १९२७ पर्यंत येथे सतत उत्पन्नन सुरू होते, त्याचे प्रगर्भ पुरातत्त्वशास्त्राच्या त्या वेळचे अधिकारी सर जॉन मार्शल यांनी व इतरांनी यथातून करून ठेवलेले आहे सन १९३१ मध्ये त्यांनी हा ग्रंथ इंग्लंडमध्ये प्रसिद्ध केलेला आहे या दोन्ही ठिकाणांच्या उत्पन्ननामध्ये भरपूर साम्य जादे तेथे आढळलेल्या अवशेषावरून जाणकारांचे असे मत बनले आहे की, सनपूर्व मुमारे चारथे वर्षे तरी ही संस्कृति त्या ठिकाणी स्थापन झालेली असून तिचा काळ मुमारे तीन सहस्र वर्षांपर्यंत तरी चांगला होता

या दोन्ही गहरातील लोक चांगले सुधारलेले होते हे ग्यालील वर्णनावरून आपल्या तेहाच लक्षात येईल

(१) या गहरातून मुमारे तीस फूट रुंदीचे पक्के रस्ते बांधलेले होते

(२) मोठमोठी घरे रस्त्याबरोबर काटकोनात बांधलेली होती.

(३) घराच्या रागेमध्ये ३ ते ७ फूट अंतराचे ल्हान बोळ अगर बाटा होत्या

(४) रस्त्याच्या दोन्ही बाजूस साड्याणी जाण्यासाठी पक्की गटारे बांधलेली होती

(५) १०८' × १८०' या आकाराची सार्वजनिक स्नानगृहे बांधलेली होती

(६) ३९' X २३' या आकाराचे पोहण्यासाठी तलाव असून त्याच्या चारी बाजूस विश्रांतीसाठी ओवऱ्या बांधलेल्या होत्या. या ओवऱ्याचे बांधकाम भाजलेल्या पिटाचे केलेले होते व त्यांना चुऱ्याचा गिलावा केलेला होता. एका पाण्याच्या साठ्यातून दुसऱ्या सांठ्यात पाणी जाण्यासाठी जमिनीत आठ फूट खोलीवर नळ टाकले होते, तसेच अशुद्ध पाण्याचा निचरा होण्यासाठी नळ टाकून मार्ग केलेला होता.

(७) १६८' X १३४ या आकाराचा भाजलेल्या पिटाची एक भव्य इमारत बांधलेली होती. या इमारतीत अनेक गाळे असून ही इमारत म्हणजे त्या काळचे भाकट होते, असा कयास बांधला जातो.

(८) २४०' X ११२' या आकाराची आणखी एक भव्य इमारत होती. तिचा पाया नऊ फूट रुंद होता व दोन्ही बाजूंना पादचारी लोभाना जाण्यायेण्यासाठी मार्ग केलेला होता.

(९) दोन रस्त्यांच्या कोपऱ्यावर एखादे तरी भव्य उपाहारगृह बांधलेले होतेच.

(१०) काही ठिकाणी सार्वजनिक बागाच्या जागा होत्या.

यावरून असे दिसून येईल की, या संस्कृतीमधील लोकां पूर्ण सुधारलेले होते. आरोग्यदृष्ट्या शहराचा माडणी कर्मा करारी याची त्यांना पूर्ण कल्पना होती. धरं रेखात व रस्ते सुगोभित ठेवण्याची आवश्यकता त्यांना पटलेला होती. यामुळेच आर्यांच्या आगमनापूर्वाच भारतामध्ये मानवी संस्कृति वृद्धिंगत झालेली होती, असे मानल जाते, ते उपरिनिर्दिष्ट पुराव्यामुळेच होय.

सिंधुसंस्कृतीचा निस्तार भारतामध्ये इतर ठिकाणीही झालेला होता. त्या संस्कृतीच क्षेत्र उपरिनिर्दिष्ट हरप्पा व मोहेंजोदरो या दोन ठिकाणापुरतच मर्यादित नसून त्या संस्कृतीच अवशेष पंजाबात अंबाला, भाटिंडा, जाल्मर हे जिल्हे, गुजरात-मध्ये लोथल व इतर अनेक स्थळ, सौराष्ट्रात रोजडी, सोमनाथ आणि उत्तर प्रदेशात मीरतच्या पश्चिमस सरा मेलानर असलेल्या अल्मगोरपूर या ठिकाणीही आढळल आहेत. काही ठिकाणा इतर संस्कृतीशी या संस्कृतीचा सर्पक साधल्यासारखा वाटतो.

काठेवाडात लायल या गावा एक मोठी गोदी उघडकीस आली आहे. ७१०' X २१०' या आकाराचा तिचा निस्तार असून पक्कडडील बाजूला तेव्हास फूट रुंदीच मोरळे दार आहे. तसेच ७१०' X ५२५' या आकाराचा घकाही

आहे. हल्ली मुंबई अथवा इतर मोठ्या बंदरात ज्याप्रमाणे बोटी बंदरात धेण्यासाठी लॉकगेटची (Lock-Gate) व्यवस्था असते आणि त्यामुळे भरती अगर ओहोटीच्या वेळी बंदरात बोटी धेणे सुलभ जाते, त्याप्रमाणेच या तेव्हीस फूट रुंदीच्या दरवाजाचा उपयोग होत असावा. याप्रमाणे एक निष्कर्ष काढता येतो की, सध्या जरी लोथल हे गाव समुद्रापासून फार दूर भासत असले तरी त्या वेळी तशी परिस्थिति नसून समुद्राचे पाणी जवळ असल्यामुळे जहाजांची वाहतूक सुलभपणे होत असावी. या गोदीचा उपयोग परदेशावरोर चालणाऱ्या व्यापारासाठी होत होता. कारण सिंधुसंस्कृतीचे अनेक अवशेष इजिप्त, मेसोपोटेमिया, इराण, बॅबिलॉन इत्यादि ठिकाणी आढळून आलेले आहेत. येथील उत्खननात अरब खलाशांची स्वरूपे दाखविणारी अनेक चित्रे मिळाली आहेत. या ठिकाणाहून जाणाऱ्या-येणाऱ्या जहाजांचा प्रवास सुरावह व्हावा म्हणून तेथेच बंदर भागात 'वरुणावती' या देवीची पूजा केली जात असे. ही देवता आजही त्या ठिकाणी आहे असे समजते. या बंदरानून सुमारे सनपूर्व तीन सहस्र वर्षे तरी व्यापार चालत असे.

(भाषण— श्री. एस. आर. राय, अधिकारी, पुरातत्व संशोधनखाते)

सौराष्ट्रात रणपूर, रोजडी आणि सोमनाथ येथील उत्खननात सिंधुसंस्कृतीचे काही अवशेष म्हणजे खापरे, विटाची घरे, गटारे, दागदागिने इत्यादि वस्तु मिळाल्या. परंतु त्या ठिकाणी मातीच्या देवतांच्या मूर्ति मात्र मिळालेल्या नाहीत. पंजाबप्रांतात रूपड, उत्तर प्रदेशात आलमगीरपूर या ठिकाणी सिंधुसंस्कृतीदर्शक काही खापरे अगर मृत्ताना पुरण्याचे खाडे मिळाले आहेत. तसेच काही दागिने व विटाची घरे मिळाली आहेत. पण यातील काही अवशेष इतर संस्कृतींशी मिश्रित असल्याने संशोधकांना पूर्णतः उपयोगी वाटत नाहीत. या संस्कृतीचा विनाश कसा झाला याचा उलगडा संशोधकांना होत नाही. कोणी म्हणतात की, नद्यांच्या पुरामुळे ती नष्ट झाली, तर काहींच्या मते आर्योनी आपली सत्ता भारतात दृढमूल करीत असताना या पूर्व संस्कृतीचा नाश करूनच आपले बस्तान बळविले असले.

भारतात राजस्थान भागात आह्राट (उदेपूर) गिलुड, नर्मदाकाठी नावडतोडी, खंबळा नदीच्या किनारी नागदा या ठिकाणी उत्पन्न होऊन ताम्र-युगीन संस्कृतीचे काही अवशेष (उदाहरणार्थ) मद्य-चपक, तोडीची मडकी इत्यादि सापडली आहेत. तसेच उत्तर प्रदेशातील आलमगीरपूर, मथुरा, अहिच्छत्रा हस्तिनापूर या ठिकाणांच्या उत्खननात उत्तम भाजणीची व काळ्या रंगाने नक्षीकाम केलेली मडकी आढळली आहेत. दक्षिण भारतामध्ये अरिकामेडु,

गामाच्यात पुरुषदेवता नसते. शंकर-पार्वती, लक्ष्मीनारायण ही प्रमुख उदाहरणे सोडली तर रेणुका, जोर्याई, माता, बोलाई, मरिअम्मा, जोर्याई यांची पूजा फक्त स्त्रीस्वरूपाचीच केली जाते. काही ठिकाणी जरी देवीची रक्त म्णून एकादी पुरुष-देवता असली तरी श्री. रिचर्डसन ह्यांच्या म्हणण्यानुसार दक्षिणेकडील देवळांमधून हा प्रकार आढळत नाही. आता दक्षिणेकडील लोक म्हणजे द्रविडियन वंश आणि हाच वंश पूर्वी हरप्पा, मोहेंजोदरो या ठिकाणी होता असे जाणकार सांगतात. तेव्हा आर्य भारतामध्ये आल्यावर आणि त्यांनी या ठिकाणाच्या संस्कृतीवर आघात केल्यावर, द्रविडियन क्रमशः दक्षिणेत येऊन स्थायिक झाल्यावर आपली संस्कृति त्यांनी आपल्याबरोबर आणली. तेव्हा तात्पर्य असे की, हरप्पा येथे मातृदेवतेला पुरुष जोडिदार नव्हता, तसा तो आजही दक्षिणेत देवीच्या मंदिरातून आढळत नाही.

या ठिकाणी अनेक गिऱे सापडलेले आहेत व त्यापैकी अनेकावर मातृ-शक्तिनिदर्शक आकृति आहेत. एका शिक्क्यावर पांचामुनी शंकरांची आकृति आहे. शंकराची नावे अनेक आहेत, यास्तव त्या संस्कृतीमध्ये नेमके कोणत्या नावाने त्याला संबोधित असत हे माहीत नाही. परंतु एवढे मात्र खरे की, या संस्कृतीमध्ये शंकराची व मातृकांची पूजा होत असे. केवळ याचसाठी शंकर ही आर्यांनी पूर्व संस्कृतीमधील आत्मसात केलेली देवता आहे, असे मानले जाते. ही मूळ आर्यांची देवता नव्हे असेच अनुमान निघते. या ठिकाणी शंकराच्या लिंगाचे अवशेष विपुल प्रमाणात सापडलेले आहेत. याच आकाराचे लिंग जैनधर्मीय अथवा लिंगायतधर्मीय आपल्या गळ्यात बापरीत असतात. उमा, काली, पार्वती, दुर्गा इत्यादि शंकराच्या अनेक बायका मानलेल्या आहेत. त्यांपैकी काही रूपे सौम्य स्वरूपाची तर काही उग्र स्वरूपाची आहेत. येथील उत्खननात मातृकेच्या ज्या बाहुल्या सापडलेल्या आहेत, त्या सौम्य स्वरूपाच्या भासतात, म्हणजे यावरूनच दुसरे अनुमान निघते की, आदिशक्तीची उग्र रूपे काली, दुर्गा ही या संस्कृतीनंतर अस्तित्वात आली. अनार्यांचा पाडाव करित असताना आर्यांनी या शक्तिस्वरूपाची उपासना केली आणि त्यानंतर ती प्रचारात आली.

दुसऱ्या एका मूर्तीचे निरीक्षण केले तर असे दिसून येते की, मूर्तीच्या वक्षः-स्थळांची वाढ मुळातच दाखविलेली नाही. यावरून असा निष्कर्ष काढता येतो की, ही आकृति कुमारी मातृदेवतेची असली पाहिजे, पूर्ण वाढ झालेल्या स्त्रीदेवतेची नव्हे.

एका शिक्क्यावरील स्वरूप तर फारच आकर्षक आहे. ही देवता मस्तका-वर दोन शिंगे असलेली व दोन पिंपळाच्या वृक्षांच्या मध्ये उभी असलेली

ब्रह्मगिरी, चंद्रवल्ली, अमरावती, नागार्जुनकोण्डा इत्यादि ठिकाणी उत्पन्न झाले व अनेक अवशेष सापडले. परंतु प्रस्तुत ग्रंथाच्या विषयाच्या दृष्टीने त्यामध्ये विशेष नोंद करण्यासारखी माहिती उपलब्ध नाही.

सिंधुसंस्कृतीमध्ये हरप्पा व मोहेंजोदरो येथील मातृदेवताचा ऊहापोह जरा विस्ताराने करायचा पाहिजे. हरप्पा हे स्थान पंजाबात रावी नदीच्या काठी तर मोहेंजोदरो हे ठिकाण खाली दक्षिणेस चारशे मैल अंतरावर सिंधुनदीच्या किनारी आहे. एके काळी जरी ही शहरे नदीच्या काठावर बसलेली होती, तरी आता नदीच्या पात्रापामून सुमारे शंबर मैल लांब गेलेली आहेत. यावरून असे अनुमान काढले जाते की, ही संस्कृतीदर्शक शहरे नद्याच्या पुराच्या पाणलोटखाली गाडून गेलेली असतील. कारण सुमारे ४० ते ५० फूट भूपृष्ठाखाली गेल्यावरच त्या शहरांचे अवशेष सापडतात. येथील उत्पन्ननामध्ये त्याप्रमाणे भव्य इमारती, गटारे, नागा इत्यादि आढळल्या त्याप्रमाणे खापरे, काचेचे मणी, तरवार व इतर जखेदेखील सापडली आहेत. परंतु आपल्याला मात्र फक्त तेथे मिळालेल्या पुतळ्याचा विचार करावयाचा आहे.

येथे मातीच्या अनेक लहान लहान मूर्ति सापडल्या आहेत त्याचे आकार व त्याची सजानट निरनिराळ्या प्रकारची आहे. एका मातृकेच्या जगावर भरपूर अलंकार व मस्तकावर पंजाच्या आकाराचा मुकुट असून दोन्ही बाजूंना दुपाटण्यासारखे दोन गोल पेंढे आहेत. या मूर्तीचे नाव मात्र समजून येत नाही. पेल्यावर पडलेले धुराचे डाग आजही दृष्टोत्पत्तीस पडतात, त्यावरून असे अनुमान काढले जाते की, देवीपूजक त्या पेल्यात धूप जाळीत असावेत. मूर्तीचे स्वरूप कालमानाप्रमाणे जरी नरेचसे खराब झालेले असले तरी या बाहुल्या मातृशक्तीच्याच निदर्शक आहेत, असे सात्रीपूर्वक म्हणता येते. या मूर्ति घराच्या भितींना जडवून ठेवीत असावेत. कारण मूर्तीच्या पाठीमागील भाग ओरडधोरड बनारतीचा दिसून येतो. या मूर्तीच्या अगावर अतिशय तोकड्या क्षम्याशिवाय कोणतेही वस्त्र नाही. गळ्यामध्ये छातीपर्यंत लोंबणारा पुष्पहार आहे. सिंहकटीप्रमाणे वर बारीक, सरळ लांब हात आणि नागरूपी कमरपट्टा आहे. कमरेभोवती नागाची तीन घेतोळी असून पुढील भागात पंजा पसरलेला आहे. तोंड रुंद, डोळे बटवटीत आणि कानात कुडले घातलेली दिसतात.

येथे लक्षात घेण्यासारखी गोष्ट म्हणजे स्त्रीमूर्तीव्यापारोवर पुरुषदेवताची मूर्ति आढळली नाही. आजही अनेक गावामधून देवी ही मामरक्षक असून भक्तांची इच्छा पूर्ण करणारी म्हणून मानली जाते, तद्वतच त्या संस्कृतीमध्ये तिची योग्यता असावी. भारतामधील अनेक गावी फक्त देवीची पूजा होते.

गामान्यात पुरुषदेवता नसते. शंकर-पार्वती, लक्ष्मीनारायण ही प्रमुख उदाहरणे सोडली तर रेणुका, जोराई, माता, बोलाई, मरिअम्मा, जोखाई यांची पूजा, फक्त स्त्रीस्वरूपाचीच केली जाते. काही ठिकाणी जरी देवीची रक्षक म्हणून एकादी पुरुष-देवता असली तरी श्री. रिचर्डसन ह्यांच्या म्हणण्यानुसार दक्षिणेकडील देवळांमधून हा प्रकार आढळत नाही. आता दक्षिणेकडील लोक म्हणजे द्रविडियन वंश आणि हाच वंश पूर्वी हरप्पा, मोहेंजोदरो या ठिकाणी होता असे जाणकार सांगतात. तेव्हा आर्य भारतामध्ये आल्यावर आणि त्यांनी या ठिकाणच्या संस्कृतीवर आघात केल्यावर, द्रविडियन क्रमशः दक्षिणेत येऊन स्थायिक झाल्यावर आपली संस्कृति त्यांनी आपल्यावरोवर आणली. तेव्हा तात्पर्य असे की, हरप्पा येथे मातृदेवतेला पुरुष जोडिदार नव्हता, तसा तो आजही दक्षिणेत देवीच्या मंदिरातून आढळत नाही.

या ठिकाणी अनेक शिक्रे सापडलेले आहेत व त्यापैकी अनेकावर मातृ-शक्तिनिदर्शक आकृति आहेत. एका शिक्क्यावर पांचामुखी शंकराची आकृति आहे. शंकराची नावे अनेक आहेत, यास्तव त्या संस्कृतीमध्ये नेमके कोणत्या नावाने त्याला संबोधित असत हे माहीत नाही. परंतु एवढे मात्र खरे की, या संस्कृतीमध्ये शंकराची व मातृकाची पूजा होत असे. केवळ याचसाठी शंकर ही आर्यांनी पूर्व संस्कृतीमधील आत्मसात केलेली देवता आहे, असे मानले जाते. ही मूळ आर्यांची देवता नव्हे असेच अनुमान निघते. या ठिकाणी शंकराच्या लिंगाचे अवशेष विपुल प्रमाणात सापडलेले आहेत. याच आकाराचे लिंग जैनधर्मीय अथवा लिंगायतधर्मीय आपल्या गळ्यात वापरीत असतात. उमा, काली, पार्वती, दुर्गा इत्यादि शंकराच्या अनेक बायका मानलेल्या आहेत. त्यांपैकी काही रूपे सौम्य स्वरूपाची तर काही उग्र स्वरूपाची आहेत. येथील उत्खननात मातृकेच्या ज्या बाहुल्या सापडलेल्या आहेत, त्या सौम्य स्वरूपाच्या भासतात, म्हणजे यावरूनच दुसरे अनुमान निघते की, आदिशक्तीची उग्र रूपे काली, दुर्गा ही या संस्कृतीनंतर अस्तित्वात आली. अनार्यांचा पाडाव करित असताना आर्यांनी या शक्तिस्वरूपाची उपासना केली आणि त्यानंतर ती प्रचारात आली.

दुसऱ्या एका मूर्तीचे निरीक्षण केले तर असे दिसून येते की, मूर्तीच्या वक्षः-स्थळांची वाढ मुळातच दाखविलेली नाही. यावरून असा निष्कर्ष काढता येतो की, ही आकृति कुमारी मातृदेवतेची असली पाहिजे, पूर्ण वाढ झालेल्या स्त्रीदेवतेची नव्हे.

एका शिक्क्यावरील स्वरूप तर फारच आकर्षक आहे. ही देवता मस्तकावर दोन शिंगे असलेली व दोन पिंपळाच्या वृक्षांच्या मध्ये उभी असलेली

दाखविली आहे. देवीपूजकाच्या मस्तकावर लात्र केशकलाप असून तसाच मूर्तीच्या ठायीही दाखविलेला आहे. मूर्तीच्या हातात पुष्कळशी काकणे असून काही ठिकाणी वृक्षाच्या डहाळीच्या मागे शिंगामधून पुष्पहार सोडलेला आहे. पूजकाच्या मागे मानवमुख असलेला एक प्रकारा देवीकडे लक्ष लावून पाहात आहे. खालील वाजस सात स्त्रीआकृति देवीकडे तोंड करून उभ्या असून त्याच्या केशांच्या वेण्या पाठीमागे लाब मुटलेल्या असून त्यावर वृक्षाची डहाळी असल्याचा देखावा आहे. या आकृतीचा अर्थच समजावून घ्यावयाचा तर असे म्हणता येईल की, विंपळ वृक्षाने लक्ष्मीचा निवास असतो. तसेच विंपळवृक्षाची पूजा म्हणजेच वनस्पतीची पूजा आणि वकरा म्हणजे पशूची पूजा याचे प्रतीक मानावे लागेल.

एका आकृतीमध्ये देवता दोन वृक्षांच्या मध्ये उभी असून आपल्या दोन्ही हातांनी तिने ते वृक्ष धरलेले आहेत. या आकृतीवामत जाणकाराचे असे मत आहे की, ही वृक्षदेवता असून एकतर ती वृक्षाची लागवड करीत आहे असे निदर्शित केले असाने, अथवा साप्रत आपण ज्याप्रमाणे तुलसी-वृक्ष निवाह करतो, त्याप्रमाणे ती देवता दोन वृक्षाचा संयोग घडवून आणीत असानी

कहल्याच्या वृक्षाची पूजा, वकरा, रेडा, हत्ती, वाघ, बैल, सुसर या सर्वांची चित्रे निरनिराळ्या शिक्क्यावर आढळतात. यापैकी कित्येक देवतांची वाहने आहेत. पण ती देवतांबरोबर एकत्र काढलेली आढळत नाहीत. तरी ती एकत्र न दाखविण्याचा उद्देश काय होता, हे कोडे उलगडत नाही. कदाचित देवतांचे प्रतीक म्हणून त्यांचे वाहन दाखविले असेल तर गोष्ट निराळी

सूर्यदेवता व स्रस्तिरु यांचेही शिक्के मिळालेले आहेत. काही मानूकांच्या मूर्ति नृत्यामध्ये मग्न असलेल्या आढळल्या आहेत त्याचे ओठ व शरीरभाग रंगविलेला दिसतो. गुतलिंगे झाकण्याचा प्रयत्न नेहमीच केलेला नाही. एका निमूर्तीच्या आकृतीत पाय जोडलेले, तर हात पसरलेले आणि तेही काकणयुक्त आहेत. गळ्यात निकोणी कठा, उजव्या बाजूला हत्ती-वाघ तर डाव्या बाजूला गेंडा म्हैस आणि पायाखाली दोन हरणे दाखविलेली आहेत.

या सस्कृतीचे संशोधन करणारे श्री. अर्नेस्ट मॅकेसाहेब म्हणतात, ‘येथील काही अन्वेषकांचा पुरावा उपलब्ध आहे. त्याचे निरीक्षण केल्यावर असे दिसते की, सिंधुसोन्यातील लोकांचा धर्म काय होता, हे निश्चितपणे सांगणे कठीण आहे. शिव आणि त्याचा परिवार यांची चित्रे जरी विपुल प्रमाणात मिळाली असली तरी ती हेच दर्शवितात की, दराण्या आणि मोहेंजोदरो येथील सस्कृति ही त्या वेळच्या तेथील लोकांनी फार पूर्वी तेथे राहात असलेल्या लोकांपासून घेतली असली पाहिजे. उदाहरणार्थ, मानूदेवताची पूजा ही भारतामधील अति-

प्राचीन पूजेपैकी एक आहे व ती सिंधुखोऱ्यातील लोकानी उचलली असली पाहिजे प्राणी व वनस्पति यांच्या वावतीतही हेच खरे असेल पाहिजे शिगे असलेली देवता या ठिकाणी दिसते, ती गडुधा इजिप्त (हॅयोरप्रमाणे) सुमेरिया येथे व्यापार करीत असताना येथे आली असली पाहिजे ^१ परंतु या शिगवाल्या देवतेचा प्रसार पुढे भारतामध्ये झालेला नसून सिंधुसंस्कृतीवरीलच ती विलयाला गेली ^२ हे मत जर खरे असेल तर सिंधुसंस्कृतीचे लोक वायव्य दिशेकडून भारता मध्ये आले, तेव्हा या भागात मानववस्ती होती आणि तीही चांगल्या संस्कृतीची निदर्शक होती मातीची पक्की भाजी तयार करणे, ती रंगविणे, मूर्ति बनविणे, त्या रंगविणे इत्यादि कला त्यांना अवगत होत्या इतकेच असेल की, त्यांची संस्कृति सिंधुसंस्कृतीपेक्षा हलक्या प्रतीची होती, तितकीही उन्नत नव्हती, प्रगत नव्हती परंतु हे पूर्वकालीन लोक भारतामध्ये केव्हा आले, कोठून आले याचा सभावानकारक उलगडा होत नाही सारांश इतकाच की, आर्य भारतामध्ये येण्यापूर्वी दुसऱ्या दोन टाळ्या काही काळाच्या अंतराने येऊन स्थाईक झालेल्या होत्या व त्यांचीच काही संस्कृति उचलून आर्यांनी त्यात पुढे सुधारणा केली

मध्य भारतामध्ये जवळपास शहरापासून सुमारे पंधरा मैल अंतरावर रायर हे गाव आहे हे गाव घोल नदीच्या खोऱ्यात वसलेले आहे सनपूर्व दोनशे वर्षांपूर्वी, या ठिकाणी मुग घराणे राज्य करीत होते त्या वेळचे शहर जमीनदोस्त झाले असून जाता पचवीस तीस झोपड्यांचे ते एक रोडेगाव आहे या ठिकाणी जे उत्खनन झाले त्याचे वृत्त डॉ. के. एन्. पुरी यांनी 'रायर येथील उत्खनन' या नावाने प्रसिद्ध केले आहे मातीची भांडी, दगडाची व धातूची भांडी, धानूची हत्यारे, यक्षिणीचे पुतळे, वस्त्रे व सौंदर्यप्रसाधने इत्यादि अनेक वस्तु येथे मिळाल्या आहेत त्याचप्रमाणे मातृकाच्या मूर्तीही मिळाल्या आहेत त्या मूर्तीचे स्वरूप आपण सधिसरीतीने पाहू

या ठिकाणी सुमारे तीस मातीच्या मूर्ती मिळालेल्या आहेत त्यांची उंची साधारणतः आठ इंचांहून जास्त नाही काहींचे अवयव तुटलेले, काही वस्त्र-विरहित, तर काही वस्त्रांनी आच्छादलेल्या आहेत काहींच्या अगाला गेरू लावलेला, काहींच्या अगार अलंकार व हातात कातणे असून काहींच्या मस्तकावर मुकुट आहेत काहींचा आकार वेढव आहे तर इतर काही शिल्पदृष्ट्या जतिदाय रेखीव आहेत तेथील शिल्पांवर गौड संस्कृतीचा ठसा मात्र उमटलेला दिसून येत नाही

१ टीप—मिथु चमनलाल यांच्या संशोधनाप्रमाणे भारतीय सूर्यवागाने, ईजिप्त, ग्रीस, सिरिया येथे आपल वंशस्व स्थापून, संस्कृतीचा प्रसार केला,

एक मूर्ति समोर चेहरा करून उभी आहे तिच्या मस्तकावर केसांची मोठी गाठ व त्याच्या खालील केस चापूनचोपून बसविलेले असून त्यावर पुष्पमाळा माळलेल्या आहेत मस्तकाच्या दोन्ही बाजूंना खजुराची तीन तीन झाडे असून त्याला आलेली फळे लाल रंगाने रंगविलेली आहेत कानाच्या पाळ्यात दोऱ्याच्या रिळाच्या आकाराची कर्णफुले असून कानाच्या वरील बाजूला ती दोऱ्यानी अडकविलेली आहेत उजव्या खांद्यावरून पुष्पमाला खाली मुटलेली असून झग्यावरून कमरपट्टा आहे झगा बराच खाली लोंबत असून त्याच्या घड्या भित्तिजाला समांतर अशा घातलेल्या आहेत या घड्या उच्च संस्कृतीच्या निदर्शक मानल्या गेलेल्या आहेत मूर्तीच्या कमरेवर तिचे दोन हात असून त्या हातात तिने काहीतरी वस्तु धेतलेली आहे, असे दिसते बहुधा ही सिनीवाली या देवतेची मूर्ति असावी

एका मातीच्या भांड्यावरील चित्रामध्ये देवता समोर तोंड करून उभी आहे व तिच्या मस्तकामोर्तती तेजाचे बल्य आहे असे दाखविले आहे वरचा येथील उत्खननामध्ये जसे बल्य असलेली एक मूर्ति आढळलेली आहे त्या मूर्तीच्या मळ्यात छातीवरून खाली लोंबणारा पुष्पहार आहे त्याची टोके मण्यानी युक्त असून खाली मुटलेली अशी जाणवू कर्णभूषणे आहेत डाव्या हाताने झग्याच्या घड्या धरलेल्या असून उजव्या हातात तख्तारसारखे एक हत्यार आहे शरीराची रचना अतिशय रेखीव असून तिने नसलेल्या झग्यावर अनेक चुण्या पावलेल्या आहेत अगावर बारीक कलामुसर वेलेले अल्कार आहेत यावरून येथील शिल्पकला उत्कृष्ट दर्जाची असली पाहिजे, असे दिसते झग्याच्या खालील कापटाचा पारदर्शकपणा त्या वेळी बल्लानस्था किती उघटता वस्थेस गेली होती, हेच दर्शवितो मूर्ति लाल रंगाने रंगविलेली आहे मूर्तीची उंची मात्र सहा इंचापेक्षा जास्त नाही

वरीलप्रमाणेच इतर मूर्तींचेही वर्णन देता येईल परंतु विषय समजण्याच्या दृष्टीने वरील नमुने पुरेसे आहेत सिंधुसंस्कृति पूर्वकचे सरकत जाऊन ती कशी उन्नत झाली हेच या वर्णनावरून घ्यानी येईल. कौसवी, लुबिनी, पैठण इत्यादि ठिकाणी उत्खनन झालेले आहे पण त्या ठिकाणचे अवशेष वा त्याची माहिती या मयाच्या विषयाच्या दृष्टीने अनुरूप नाही

भारतामधील उत्खनन पाहिल्यावर पाश्चिमात्य देशातील काही नमुने पाहणे तौलनिक दृष्ट्या इष्टच होय इजिप्त, मेसोपोटेमिया, सीरिया या भागात अनेक ठिकाणी उत्खनन झालेले असून त्यामध्ये भारतीय संस्कृतीमधील अनेक वस्तु आढळल्या आहेत उदाहरणार्थ, बोघास-बेबू या ठिकाणी जे उत्खनन

झाले त्यामध्ये सनपूर्व १४०० वर्षांपूर्वीच्या सस्कृतीची चिन्हे आढळली आहेत त्यावरून स्पष्टपणे दिसते की, मेसापोटेमिया या भागात पूर्वा आर्य लोकांची वस्ती होती त्याचे देव, मित्र, वरुण, इद्र, नासित्य यांची पूजा त्या ठिकाणी होत असे. पण सनपूर्व नवव्या शतकात तो यश “इराणी” या नावाने ओळखला जाऊ लागला कोणी त्यांना “मिडीयन” असेही म्हणत

सन १९०७ साली जर्मन पंडित ह्यूगो रिंकलर ह्याने तेथे जे संशोधन केले त्यावरून त्याने असे निश्चित केले आहे की, युरोपियन मानववंश आणि भारतीय वंश याचे मूल गृह एकच असल पाहिजे या विधानाला पुर्ण स्लॉव्ह भाषेतील काही शब्दांची देता येईल श्रीमती गुसेवा या रशियन नाईने असे प्रगट केले आहे की, भारतीय वरुण या अर्थाचे वरुण अथवा मोक्ष या अर्थी मोक्षोक्ष हे सस्कृत शब्द त्या भाषेत आढळतात भाजलेल्या विटाने मिळालेली मित्र, वरुण, नासित्य यांची चित्रे याच त्याच्या निदर्शक होत

येथे सापडलेल्या एका मातीच्या मूर्तीचे हे वर्णन पहा या मूर्तीची उंची साधारण एक फुटाची असून मस्तकावर मुकुट आहे वेशाचा लाज वेणी पाठीवर लोळत आहे डोक्या हातात एक मूर्तिचिन्ह असून उजव्या हातात काठी आहे हा मूर्ति सिंहाधिष्ठित असून तिने लाज झगा परिधान केलेला आहे त्याच आकृतीत तिचा मुलगाही दाखविलेला आहे त्याचा पुरुषवेश असून दाढी वाढविलेली, हातात काठी व कुन्हाड, कमरेला रज्जर व सिंह वाहन अशी त्याची आकृति आहे या मूर्तीचे नाव अँटीस असे आहे

पूर्व युरोप भागात अनेक सस्कृति आल्या आणि गेल्या सुमेरियन, अरुंडियन, बॅबीलोन, असेरियन, हिटाईट, सारिडियन, ग्रीक, फोनेशियन, माओ इ० त्यापैकी या प्रमुख होत या सस्कृतींची माहिती घेण्यासाठी अनेक ठिकाणी उत्खनने झालेली आहेत सुमेरियाची पूर्वीची राजधानी निपूर शहर हे होय तेथे झालेल्या उत्खननामध्ये पाच ते सहा सहस्र वर्षांपूर्वीचे अवशेष मिळालेले आहेत दुसरे एक प्रसिद्ध शहर उर हे उक्करते असता तेथे तीन सहस्र वर्षांपूर्वीचे अवशेष सापडले आहेत त्यामध्ये देवतांच्या मूर्ति, राव, स्तंभ, सुवर्ण व चांदीचे अलंकार, हस्तिदंताचे अलंकार, रथ, शिरछाणे, गळ्यातील मौल्यवान कडे इत्यादि वस्तु मिळालेल्या आहेत सुमेरियन वंश सुमारे सनपूर्व २७५० साली संपुष्टात आला एनलिल ही त्याची प्रमुख देवता असून तिचे अश्व उत्खननामध्ये मिळालेले आहेत हमूरबी ह्याने सनपूर्व २१०० वर्षे बabilon येथे साम्राज्य स्थापिले त्या सस्कृतीचेही अवशेष मिळालेले आहेत

पूर्व युरोपातील बरील संस्कृति आणि भारतामधील सिंधुखोरे संस्कृति या समकालीन मानल्या जातात. या दोन्ही देशात त्या वेळी व्यापार चालत असे आणि त्यामुळे वस्तूंच्या देवघेवांत गेलेल्या भारतामधील काही वस्तु त्या ठिकाणी आढळतात. सिंधुसंस्कृतीमधील मुद्रा ऊर येथे आढळल्या आहेत. संशोधक श्री. जर्नेस्ट मॅकेसाहेब या वस्तूंची यादी आपल्या पुस्तकात देतात. ती येणेप्रमाणे.

१. पॅलेस्टाईन—तरवार. २. कॉकेशस—ब्रॉन्सचे कुन्हाडीचे पाते.
३. इजिप्त-सुमेर—ब्रॉन्सची चित्रे. ४. एलम—दगडाची वजने व चकाकीचे द्रव्य.
५. मेसापोटेमिया—दशांश वजने. ६. सुमेर-बॅबीलोन—मातीच्या वस्तु.
७. इजिप्त—चुना, दगड, अलबेसर. ८. सुमेरिया—गिंपाचे मूर्तीचे डोळे.

बरील विवरण देण्याचे कारण असे की, भारतामधील सिंधुखोऱ्यामध्ये त्या वेळी प्रगत संस्कृति नांदत होती असे विधान आपण करतो, त्या वेळी अथवा त्याच्या किंचित् अगोदर पूर्व युरोपमध्ये तितकीच सुधारलेली संस्कृति नांदत होती. जर्मन पंडिताने म्हटल्याप्रमाणे असेही म्हणता येईल की, या दोन्ही संस्कृतीं-तील लोकांचे मूलस्थान एकच असून गर्दीच्या रेट्याच्या प्रभावाने ते दोन ठिकाणी विभागले गेले असावे. याचाच अर्थ असा की, सिंधुखोऱ्यात आलेली ही आर्य लोकांची पहिली टोळी व ज्यांना आपण साप्रत आर्य म्हणून संशोधतो ती दुसरी टोळी असावी. सिंधुखोऱ्यातील लोक भारताच्या अनेक भागातून कच्चा माल मिळवत असत. म्हैसूर भागातून सोने, काश्मीरमधून काळवीटाची गिंगे, नीलगिरीमधून जॅमेझॉन जातीचा दगड, मध्य आशियामधून जडाइट नावाचा पदार्थ, अफगाणिस्तानमधून जस्त-शिसे, इत्यादि इत्यादि. या वस्तूंपासून बनविलेल्या तयार वस्तु पूर्व युरोपातील उत्खननात सापडलेल्या आहेत. दोन्ही देशातील व्यापार व देवघेव दाखविण्यास हा पुरावा पुरेसा वाटतो.

बरील त्रोटक विवेचनावरून उत्खनन अवशेषातही आदिशक्तीचा प्रसार कसा झालेला होता, याची कल्पना वाचकांना येईल.

ब्राह्मण व अन्य जमातींच्या देवता

आदिशक्तीची अनेक रूपे आहेत हे आपण आतापर्यंत पाहिलेच आहे. त्या रूपांचे पूजन जरी सर्वत्र होत असले तरी एका विशिष्ट देवतेचे पूजन अथवा काही देवतांचे पूजन हे प्रत्येक समाजविभागाचे वैशिष्ट्य असल्याचे दिसून येते. वर्णाश्रम-धर्मव्यवस्थेमध्ये ज्याप्रमाणे प्रत्येक समाजाच्या चालीरीतीत अगर धार्मिक विधींमध्ये परक आढळून येतो त्याप्रमाणे ह्या देवतांच्या पूजनामध्येही आढळून येतो. ह्याचा परिणाम असा झाला आहे की, ज्याप्रमाणे वर्णाश्रम धर्मांमध्ये सामाजिक उच्चनीचपणा रूढ झाला त्याप्रमाणेच तो देवतांच्या स्वरूपातही झालेला आढळून येईल. म्हणजेच जातीपरत्वे देवतांचीही विभागणी झालेली आढळून येईल.

दुसरी विभागणी देशपरत्वे झालेली आढळून येईल. कोल्हापूरच्या परिसरातील स्थानिक जमाती व कारणपरत्वे कोल्हापूर सोडून बाहेरगांवी स्थायिक झालेल्या जमाती ह्या कोल्हापूरची महालक्ष्मी हीच आपली बंदनीय देवता मानतील, तर अरामुरी अंबा हीच स्थायिक व परदेशस्थ गुर्जर बंधूंची इष्ट देवता मानलेली असेल. तामीळनाडकडील रहिवासी मीनाक्षी, कामाक्षी ह्या देवतांचे पूजक अगदील तर बंगदेशीय कालीमातेचे भक्त असतील.

समाजामध्ये ज्या जातीचे अधिष्ठान उच्चनीच त्याप्रमाणे ते देवतांनाही मिळालेले आढळून येईल. जोगेश्वरी, रेशुका, योगमाया, मीनाक्षी, कन्याकुमारी ह्या देवतांचे भक्त उच्च वर्णांतील असल्याने त्यांचे पूजनअर्चन षोडशोपचार वैदिक पद्धतीनुसार केले जाते, पशु-बळी दिला जात नाही. पण मरीजाई, एक्वीरा, कालीदेवी अथवा अन्य ग्रामदेवता ह्यांचे पूजन मांसाहारी लोकांकडून होत असल्याने पूजनाचे बळी पशुबळी दिलाच पाहिजे अशी त्यांची समजूत आहे. साम्राज्याच्या प्रतिष्ठेत ज्याप्रमाणे चढ-उतार झालेला आढळून येतो तद्वत देवतांमध्येही चढउतार झालेला आढळून येतो. मी माझ्या गावातीलच ह्यावायत लहानसे उदाहरण देतो. गोरगाव (मुंबई) येथील अंबावाई (देवस्थान) शक्ति-स्थानाची निर्मिती इ. स. १८८८ मध्ये एका कृष्णाबाई नावाच्या मांसाहारी महिलेने केली. त्यानंतर अनेक वर्षे त्या देवी-प्रतिष्ठादिनी (वाढदिवस) तिला शांतविण्यासाठी कोंबडे बळी देण्याचा प्रघात होता. तसा बळी न दिल्यास देवीचा कोप होऊन आपल्या गावावर काही अरिष्ट येईल अशी त्यांची समजूत होती. पण कालांतराने ह्या देवस्थानाची व्यवस्था मांसाहार न करणाऱ्या व्यक्तीच्या हाती आल्यावर त्याने पशु-बळी देण्याची चाल बंद केली, कारण ते त्याच्या सामाजिक

आचरणाच्या विरुद्ध होते आज त्या गोष्टीला जवळजवळ १५ वर्षांचा काळ लोटून गेला असून आनंदाची गोष्ट अशी की, पहिल्यापेक्षा आज देवस्थान अधिक भरभराटीत आहे ह्यावरून जसे दिसून येईल की, त्या जयामातेची सामाजिक प्रतिष्ठा क्रमशः उच्च श्रेणीत आहे मासाहार आनंद्यन समजणारी देवता आज अहिंसामय झाली, तरीही तिचा कोप न होता उलट भरभराट दृग्गोचर होत आहे. मात्र काही वेळा याच्या विरुद्धही परिस्थिती आढळून येण्याचा संभव आहे

धर्मगंलानीच्या काळात प्रत्येक समाजाला आपल्या इष्टदेवता कोणत्या, आपल्या पूर्वजानी कोणत्या देवताचे पूजन केले ह्याचे ज्ञान व्हावे म्हणून हे प्रकरण दिलेले आहे. तसेच प्रत्येक समाजाला त्याच्या इष्ट देवताचे ज्ञान मिळून अन्य देवतांचेही ज्ञान होऊ शकेल परस्परासवर्षांचे असे ज्ञान एकमेकांना ज्ञान्याने साहजिकच त्याची वाढ प्रेमभाव वाढण्यात व्हावी, आपलेपणा वाढावा अशी लेखकाची इच्छा आहे ह्यामुळे सामाजिक संघर्ष कमी होऊन समाज एकरूप होण्यास मदत होईल

भारतामध्ये जनेक समाज व जाती आहेत त्या सर्वांचीच निचूक माहिती येथे नाही पण जेवढी माहिती हाती जाली तेवढी देऊन ह्या दृष्टीने कोणास अधिक कार्य करण्यास चालना मिळावी, असाच ह्या प्रकरणी हेतु आहे. ज्या समाजाची येथे नोंद आढळणार नाही त्या समाजाने उदार बुद्धीने मला क्षमा करावी अशी नम्र प्रार्थना आहे

कुलदेवतेच्या नावावरून त्या धर्माच्या मूळ ठिकाण आणि स्थलांतर कसे कळते, हे पाहण्याचे असेल तर माझे वाचनात आलेल्या 'कऱ्हाडे ब्राह्मणाचा इतिहास' लेखक विष्णु वामुदेव आठल्ये या ग्रंथाचा देईन कऱ्हाडे नाव का आले, तर ऋग्वेदी अश्वलायन शास्त्राचे देशस्थ ब्राह्मण कऱ्हाड प्रांती राहणारे, निरनिराळ्या कामाच्या सनदा घेऊन कोरणात गेले व सरकारी काम पाहू लागले कऱ्हाड प्रांतानून ही देशस्थ धराणी तिकडे गेली म्हणून कऱ्हाडे झाले सरदेसाई धर्माच्या मूळ पुरुष नृसिंह भट सत्यवादी, हा मूळ पैठण गावचा रहिवासी नृसिंहाचे सेवेने त्याला पुनरुत्पन्न झाले आणि सन ११८५ साली खोती हक्काची सनद मिळून तो मायळगे गावी आला तेव्हा सरदेसाई धराणे नृसिंहोपासक झाले. त्याच्यामध्ये महालक्ष्मी कुलदेवता नाही तसेच काने, पिने, सप्रे धराण्यातही नाही याचे उलट ररे धराण्याची स्थिती आहे. ते मूळगाव अंबेओगाईकडून कोरणात आले, म्हणून तेथील देवता जागेश्वरी-काळभैरव ही कुलदेवता आहे. वेळगाव जवळ पलाशीका हळदी नावाचे गाव आहे. ही कदव राजवशाची

राजधानी सन १०९१ साली सूर्यग्रहणानिमित्त शिवचित्त राजाची राणी कमला-
देवी हिने ६० ब्राह्मण कुटुंबांना अग्रहार (इनाम) देऊन गोमातकात वसाहती
साठी नेले. तेथील देवता आर्यादुर्गा (अकोला), विजयदुर्गा (केरी), शातादुर्गा
(कवळे), नवदुर्गा (चोरी), महालसा (म्हारदोळ) या कुलदेवता त्यांनी
स्थापन केल्या अगर आत्मसात केल्या पुढे १४ वे शतकात पोर्तुगीजांचे धर्म
छळामुळे काही घराणी मालवण, देवगड, राजापूरकडे गेली आणि स्थाईक
झाली. पण कुलदेवता त्याच राहिल्या. नंतर पुन्हा देशावर स्थलांतर झाले, तरी
कुलदेवता त्याच आहेत

काही ब्राह्मण पोटजाती व त्यांच्या देवता

इ. स १९२१ च्या शिरगणतीप्रमाणे भारतात एकूण २३७८ जाती
आढळून आल्या आहेत. त्यापैकी वृहन् महाराष्ट्रातील ब्राह्मण जाती सालीलप्रमाणे
आहेत ह्या दशविध, पंचद्रविड, ब्राह्मणांपैकी आहेत देशस्थ, चित्तपावन,
कहाडे, सहवासी (सवाशे), पये, भट्ट, प्रभू, खोत. भभवत, तिरगूळ, गोवर्धन,
मैत्रायणी, चरक, कण्ठ, जयकण्ठ, माध्यदिन, वाज माध्यदिन (उत्तर कोंकण),
किस्ती, कात्यायन, पळेवाल, रामचेदी, सारस्वत, शेणबी, आद्यगौड, ह्रस्वोत्तिया,
वारदेशकर, छोटलीकर इ० इ० अनेक पोटजाती आहेत. पंचद्रविड व गौड ह्या
दोहोमधील भेद केवळ आहारमूलक असून बाकी इतर काही भेद नाही. पूर्वी
ब्राह्मणांना जाडनासे नव्हती, ती पारल्या शतकानंतर चाटू झाली. विंध्यपर्वताच्या
उत्तरेकडील ब्राह्मणांना पंचगौड, तर दक्षिणेकडील ब्राह्मणांना पंचद्रविड म्हणतात
पंचगौडामध्ये १५, पंचद्रविडामध्ये ३५, तर उत्तर गुजराथमधील ब्राह्मणात ९०
पोटजाती आढळून येतात यावरून ब्राह्मण घराण्याचा मूळ वृक्ष कसा फोफावत
गेल्या हेच दिसून येते

(१) अथर्ववेदी—सामान्याजवळ चिघणली व सगळी मातुली येथे ह्याची
वस्ती आढळते, पण आता हा समाज ऋग्वेदीय शास्त्रे मिसळून गेला आहे. हा
समाज सातारा भागात ग्रामाधिकारी म्हणून वावरत असे देशस्थ ब्राह्मणवर्गातील
देवताप्रमाणेच ह्याच्या कुलदेवता आहेत

(२) आपस्तंब—ह्या शाखेचे देशस्थ ब्राह्मण वर्नाटक, वेळगाव,
धारवाड, मिजापूर, भैसूरपर्यंत आढळून येतात ते मूळ गोदावरीकाठचे रहिवासी,
असून वर्नाटकामध्ये वस्ती करून राहिले. मातृभाषा कानडी असली तरी
त्यांना मराठी भाषेची आवड आहे ऋग्वेदी लोकांच्या देवताचीच ते पूजा
करतात त्यांच्या अशा विशिष्ट देवता नाहीत श्रौतभर्मांमध्ये हे लोक निष्णात
असून ' चयन ', ' वाजपेय ' वगैरे यज्ञयाग करण्यात ह्याची प्रसिद्धी आहे.

(३) कण्व ब्राह्मण — प्राचीन काळी एक मोठा यज्ञ झाला. त्याला चतुः-
शापीय ब्राह्मण उपस्थित होते. याज्ञवल्क्य व त्याचा शिष्य कण्व ह्यांचा यज्ञमूर्तील
मानाच्या जागेवरून तटा झाला. कण्व यज्ञमंडप सोडून सूर्याकडे गेले व त्यानी वेद
शुद्ध करून आणले. पण अनुस्वाराऐवजी चुकून ञ्कार ठेवला गेला. ह्या शापेच्या
ब्राह्मणांना पुढे कण्व असे नाव पडले. महाराष्ट्रात सर्वत्र ह्याची वस्ती आहे.
सप्तशृंगी, मातापूर, रेणुका, मल्हारी मार्तंड, त्या देवतांचे हे उपासक. चै. शु. १४
ला जोगतीण व मार्गीण ह्यांना आदले दिवशी बोलावून आणतात. ती आल्यावर
म्हणते, ' उदो बोला उदो । नवचंडी, नवदुर्गा, गदी, सारका । उदो चाई रेणुका ।
रेणुकेच्या भक्तीने । उदो करिती राजराणी । चौसष्ट योगिनी पाने भरती । '
ह्या तिच्या वाचनानंतर तिला पैसा, हळद, कुकू व भोजनाचे वाढलेले पान
देऊन तिची बोळवण करतात. सटीच्या नवरात्रात ह्या जमातीला मार्गीण
संवाण लागते.

(४) जंबू-कण्व—दुसऱ्या पुलकेशी राजापासून तो सोळशी राजा
भीमदेवापर्यंत म्हणजे सुमारे इ. स. ११०० पर्यंत गुजराथ (छाट) देशावर हिंदु
राजे होते. त्या वेळी उत्तरेकडून व दक्षिणेकडून पुष्कळ ब्राह्मण त्या राज्यात आले
व जंबुसर येथे स्थायिक झाले. त्यांपैकी रोडावा व मोतला ह्या जाती दक्षिण कण्व
असून ते कोल्हापूरची महालक्ष्मी आपली कुलदेवता मानतात. यांतील काही
घराणी नेमाड, मध्यप्रदेश ह्या भागात अद्याप आहेत.

(५) जंबू-कण्व (नेमाड प्रात)—गुजराथमध्ये महमद बेगडा ह्याने
स्वारी केल्यावर तेथील पुष्कळ मुसलमण उजाड केला, चंपानेरचा िछा त्याने
घेतला व हिंदूंचा पुष्कळ छळ केला. त्याला म्हाळून काही कण्व घराणी ह्या
प्रातात आली व स्थायिक झाली. गणेशांबिका ही त्याची कुलस्वामिनी होय.

(६) कन्होडे

वेदवतीयाश्चोत्तरे तु कोयनासंगमदक्षिणे ।

कराप्ट्रे नाम देशश्च दुष्टदेशः प्रकीर्तितः ॥

पापसंकर्मतो नष्टा व्यभिचारसमुद्भवाः

सरस्य ह्यस्थियोगेन रेतःक्षिप्तं विभावकम् ॥

(सहाद्रि खंड, पृ. ३०६)

वेदवतीच्या उत्तरेला आणि कोयनासंगमाच्या दक्षिणेला कन्होड प्रात
आहे. काही संशोधक ' सरस्य ह्यस्थियोगेन ' ह्याचा अर्थ ' गाढवाच्या अस्थींच्या
संयोगाने ' असा करतात; पण तो अर्थ चूक आहे. ह्या ठिकाणी हे लक्षात घ्यावयास

पाहिजे की, पूर्वाच्या शास्त्रकरांनी गर्दम, हत्ती, कोन्हा ह्यांच्या हाडामध्ये इतरांपेक्षा रेत उत्पन्न करण्याची शक्ति जास्त असते व ते सूर्यासारखे प्रभावी असते असे मानले आहे. म्हणून ज्यांच्यामध्ये अशा तऱ्हेचे रेत आढळते, ते कऱ्हाडे असा अर्थ घ्यावयास हवा.

कोंकण, देश, वऱ्हाड, क्षात्री, इंदूर इ० प्रांतांत कऱ्हाडे ब्राह्मणांची वस्ती आहे. इतिहासकार राजवाडे म्हणतात, 'नरसिंहभट्टाचे घराणे हेच कोंकणातील पहिले व महत्त्वाचे घराणे होय.' शके १२०० नंतर शिलाहार राजवटीत ही जात उदयास आली. शिलाहार राजे ऋग्वेदी व कोन्हापूरच्या महालक्ष्मीचे भक्त होते. पधराच्या शतकात ते राजापूर प्रांती गेले असावेत. कऱ्हाडे ब्राह्मणांची कुलदेवता मुख्यतः देवी होय. कोन्हापूरची महालक्ष्मी, शातादुर्गा, महालसा, महालक्ष्मी, आर्यादुर्गा, विजयादुर्गा ह्या देवतांचे ते उपासक आहेत. अनंत व्रत फक्त ह्याच समाजात पूजितात. इतर जातीत सांप्रत ह्या व्रताचे पूजन दिसत असले तरी ते नंतरचे होय.

कऱ्हाडे जावयाला विष घालतात. त्यानदलचा उल्लेख असा—

तद्देशे मातृकादेवी महादुष्टा कुरूपिणी ।

तस्याःब्राह्मणो दीयते वलिं ॥

.....जामाता ह्यथवा भगिनीसुतः ।

एतन्मध्ये त्रयो विभ्राः पद्ययोर्नामधारकाः ॥ १६ :

(सह्याद्रिखंड, पृ. ३०७)

म्हणजे महादुष्ट मातृकादेवीला वार्षिक पूजेच्या वेळी ब्राह्मण, जावई अगर भाचा वळी देतात असे सांगितले आहे.

(सह्याद्रिखंड, ले. डिकुन्हा इ. स. १८७७).

मातृका म्हणून त्याची एक देवता आहे. त्या कुलदेवतेला नरवळी देण्याची चाल होती. पण नानासाहेब पेशवे यांनी कडक शासन करून बीप घालण्याची चात्र बंद केली. बाळाजी बाजीराव ह्यांच्या कारकीर्दीत एका कऱ्हाडे ब्राह्मणाने आपल्या तेलंगी जावयास विष घाटून ठार मारले असा प्रवाद पसरला होता, त्यामुळे तर तो समाज पार भीत असे.

(श. को. २/३४३)

(७) क्रमवंत—कोंकणात अष्टागारात ही जमात आढळते. ह्यांचे मूळ स्थान जोगाईचे अंथे होय. पण 'दुर्गादेवीच्या दुष्काळात दुल्लु घराणे ह्या भागात रहावयास आले. 'श्रमांत' वेदाध्ययन केले असल्याने त्यांच्या वंशजांना 'क्रमवंत'

असे नाव मिळाले ह्याची कुलदेवते इतर ब्राह्मणाप्रमाणेच होत गोमातकाकडील किरवत ब्राह्मणांचा व ह्याचा मुळीच संपर्क नाही ते भिन्न होत

(८) कात्यायन—अज्ञाउद्दीन राजाने देवगिरा येतल्यावर तेथील ही जमात नगर जिल्ह्यात अकोला, कान्हूर, सगमनेर ह्या ठिकाणी वस्तीस आली हे 'यजुर्वेद कात्यायन शास्त्रे'चे असल्याने त्यांना 'कात्यायन' असे नाव पडले. हे शेतमी करून आपला निर्वाह करीत, म्हणून ह्या व्यवसायावरून त्यांना 'कास्त' असे म्हणू लागले यजुर्वेदीय ब्राह्मणाच्या देवतांचीच हे पूजा करतात

(९) गोवर्धन—ह्याचे मूळ स्थान उत्तरेकडील हे क्षत्रिय राजावरोर दक्षिणेत आले नाशिक भागाला पूर्वी गोवर्धन म्हणत तेथे त्याची वसाहत झाली म्हणून त्यांना गोवर्धन म्हणतात ह्या जमातीचा इतिहास श्रीरामचंद्र पंचवटीमध्ये आले तेव्हापासून उपलब्ध आहे वाल्मिकी रामायण, मार्कण्डेय पुराण, मत्स्य पुराण व लिस्ताब्दी पूर्वीचे ताम्रपट ह्यामध्ये ह्यांचा उल्लेख मिळतो काळातराने सात शाखांच्या संयुक्त राज्याला 'महाराष्ट्रीय' असे नाव पडले आणि त्याचेच रूपांतर 'महाराष्ट्र' ह्या नावामध्ये झाले, असे संशोधकांच्या मताचे सार आहे गोवर्धन प्रांतातून त्यांना ज्योतिषी, पुरोहितपण न मिळाल्यामुळे ते अपरातामध्ये शिरले आणि तेव्हापासून आजतागायत २३०० वर्षे रोड्यातील अधिकाराच्या जागावर काम करीत आहेत त्यांना 'गोळक' म्हणून सरोधिले जाते, पण ते खरोखर नाही हे ब्राह्मण ऋतू, यजु व सामवेद शास्त्राचे असून अश्वलायन, बौधायन व कात्यायन सूत्राप्रमाणे ह्याचे धार्मिक विधि होतात देशस्थ, कोटस्थ, व हाडे ब्राह्मणाप्रमाणेच ह्याच्या कुलदेवता असून त्याची ते पूजा करतात

(१०) गोसावी परिव्राजक ब्राह्मण—चारही वेदांचे अनुयायी ह्या समाजात आहेत, पण या अथर्ववेदीयांचा भरणा अधिक आहे गोत्रापेक्षा मठ, आखाडे ह्याची परंपरा अधिक पूर्णांगिरी, भद्रवाडी, शारदा व विमला या शक्तिदेवतांचे ते उपासक होत

(११) श्री गौरमालवीय—हे मूळ गुजराथमधील पंचद्रवीड यजुर्वेदी माध्यमिनाशास्त्रीय ब्राह्मण देवीच्या शास्त्रांमुळे ते माळव्यात गेले व तेथेही गुजलमानाचा त्रास झाल्यावर ते नेमाडात गेले तरीही गुजराथमध्ये त्यांची अद्याप दरीच वस्ती आहे नर्मदीय ब्राह्मणाप्रमाणेच हेही त्यांचे देवीचे उपासक आहेत

(१२) चरक यजुर्वेदी ब्राह्मण—यजुर्वेदाचे ८६ भाग आहेत त्यापैकी एका शाखेचे हे होत ह्या गाळेचे मूळ स्थान मयूर पर्वतापासून दक्षिण गुर्जर दशापर्यंत हाते कारणपरत्वे भोसल्याच्या स्मारीबरोबर वहाड प्रांतात ही जमात पसरली ह्या जमातीची देवी, बालाजी, राम, कृष्ण इ० कुलदेवते होत

(१३) चित्तपावन—डॉ. भाडारकर, श्री. गुंजीकर, श्री. न. चिं. वेळकर, श्री. राजवाडे, श्री. ना. गो. चाफेकर इ० संशोधकांचे ह्या जातीच्या उत्पत्तीबद्दल एकमत नाही. ह्या जातीविषयी खालील उत्पत्ति संभवते—

(१) यज्ञयाग करून पवित्र असणारे म्हणजे चित्तीपावन.

(२) सद्याष्टि खंडात लिहिल्याप्रमाणे, परशुरामाने निःशस्त्रीय पृथ्वी केल्यावर प्रायश्चित्त घेण्यासाठी यज्ञयाग योजिला. पण यज्ञाकरिता ब्राह्मण मिळेलनात इतक्यात एक जहाज फुटून समुद्रकिनारी आलेले त्याने पाहिले. त्यातील १४ प्रेते त्याने जिवंत केली. त्यांना ब्राह्मणधर्म शिकवून चिपळूण येथे त्यांची वस्ती केली. ह्यावरून ह्या ब्राह्मणांना चिपळोणे ब्राह्मण म्हणतात. हेच पुढे कोंकणस्थ झाले.

(३) यज्ञासाठी परशुराम ब्राह्मण शोधीत असता समुद्रकिनारी काही कोळी लोखंड्यांच्या दृष्टीस पडले, त्यांच्याबद्दल असलेल्या जाळ्याची त्याने जानवी बनविली व ती कोळी लोकांच्या गळ्यात घालून, ब्राह्मणांची साठ कुळे तयार केली. त्या सर्वांना चित्तास्थानी पावन केल्यामुळे ते चित्तपावन झाले. इ. स. १७१५ पर्यंत कोंकणस्थ हा शब्द प्रचारात नव्हता. बाळाजी विश्वनाथाने तो प्रचारात आणला. पूर्वी हे अप्रकृत असत, पण औंधच्या पंतप्रतिनिधींनी त्यांना पंक्तिपावन केले.

ह्या ब्राह्मणांच्या परशुराम व जोगेश्वरी ह्या कुलदेवता. शिवाय भुवनेश्वरी, महालक्ष्मी, जोगाई, वनशंभरी, वेळणेश्वर, वाडेश्वर इ० कुलदेवता आहेत. आश्विन शु. ८ चे महालक्ष्मीचे व्रत व घागरी पुंकणे हा विधि फक्त ह्याच जातीत आहे.

(१४) जवळ अधवा खोत ब्राह्मण—ह्यांचे मूळ स्थान दक्षिणेकडील गोंगाणांच्या वाजूम असणे. दुष्काळ, उत्पात, तत्कालीन, सरकारी जुद्धम ह्यांना कंटाळून जहाजानून स्थलांतर करीत असताना दापोली तालुक्यातील बुरोंडी-नजीक वादळ होऊन जहाज फुटले. परंतु सुदैवाने मुले-माणसे किनाऱ्यास लागली. ज्या भागात ती आली त्याला 'जवळखोरा' असे म्हणत. म्हणून हे 'जवळ ब्राह्मण' झाले. कोणी म्हणतात, जळवात (वादळात) सापडून बचावले म्हणून त्यांना 'जवळ' असे नाव मिळाले. ह्यांच्या कुलदेवता, तसेच आचारविचार कोंकणातील इतर ब्राह्मणांप्रमाणेच होत.

(१५) तिरगूळ ब्राह्मण—आंध्रप्रदेशातील सप्तगोदा म्हणजेच राजमहेंद्री, मछलीपट्टण, बेसवाडा भागातील ह्या लोकांची मूळ वसाहत. परंतु दुष्काळामुळे प्रथम बेहारी व नंतर नाशिक, नगर, सोलापूर, सातारा, वेळगाव भागात हे

पसरले हे आपस्तव यजुर्वेदी तैत्तिरीय शाखाय ब्राह्मण होत ह्याना तिरगूळ, तिगडस, तिगळस असेही म्हणतात 'जोगे अनाई' येथील हवी विरूपाक्ष मठाचा ठराव क्रमांक १८३१ म्हणतो की, "मगू नामक, उकर जातीतील पुरुषापासून कुमकार स्त्रीच्या ठिकाणी उत्पन्न झालेला शाल्मरु ता 'त्रिगूळ' त्याची पानमळे लावण्याची वृत्ति ही वृत्ति ज्याने स्वीकारली तो 'त्रिगूळ' होय" कोल्हापूरची महालक्ष्मी, तुळजाभवानी, मैलार मगसूली बनशक्ती, रदामी, चिंतापूर येथील नागम्मा, हैसूर व कारिफल येथील नागम्मा देवी ह्या त्याच्या कुलस्वामिनी होत

(१६) देशस्थ ऋग्वेदी स्मार्त ब्राह्मण—महाराष्ट्रात ह्या ब्राह्मणाची वस्ती सर्वत्र आढळते म्हाळसा, अबावाई, व्यकोवा, सडोवा ही त्याची कुल देवते होत

(१७) देशस्थ वैष्णव—देशस्थ ब्राह्मणात स्मार्त व वैष्णव हे दोन प्रमुख भेद होत मध्यमतानुयायी ब्राह्मणाना वैष्णव म्हणतात महाभारतकाळी हा पथ होता जसे आढळते कर्नाटक, बलारी, राजमहेंद्री, बगलोर, भैसूर, हैद्राबाद, मद्रास भागात ह्याची वस्ती आढळते ऋग्वेदी व कृष्ण यजुर्वेदी दोही एक पथाचेच होत ह्या समाजात आप्तनाचे नाहीत जी आहेत ती गाव व घद्यावरून पडलेली दिसतात, महालक्ष्मी, तुळजाभवानी, बनशक्ती, रेणुका ह्यांचे प्रामुख्याने ते उपासक आहेत परंतु हनुमानाची उपासनाही ते करतात गिमाचे नाव घेत नसले तरी हनुमान हाच रुद्राचा अवतार मानून त्याची ते उपासना करतात

(१८) देशस्थ सह्यासी—ऋग्वेदी देशस्थ वैष्णव ब्राह्मणामधील एक पोटभेद श्रीरामचंद्राच्या अगर आचार्यांच्या सह्यासात किंवा सह्याद्री पर्वताचे जवळ राहणारे म्हणून त्यांना सह्यासी ऊर्फ 'सव्याचे' ब्राह्मण म्हणतात कोल्हापूर, सागली, हवेरी, भैसूर, अडोर्ना ६० भागात त्याची वस्ती आहे कोल्हापूरची महालक्ष्मी, उडुपीचा श्रीकृष्ण, पालीचा खत्रोना ही त्याची कुलदेवते होत

(१९) देशस्थ अथवा देवर्षी—ह्याचा मूळ प्रांत कोल्हापूर, विशाल गड, सगमेश्वर असामा कारण ह्याच भागात त्याच्या कुलदेवताची क्षेत्रे आहेत साप्रत या समाजाची वस्ती मुंबईशहर, रत्नागिरी, चिपळूण, ठाणे, उबरगाव, अलिबाग, महाड ६० ठिकाणी आढळून येते ऋग्वेद शास्त्रशास्त्रा व हिरण्यकेशी शास्त्रा अशा ह्याच्या वेदशास्त्रा होत कुलदेवता व व्रतवैकन्य देशस्थ व वहा ब्राह्मणाप्रमाणे आहेत

(२०) नर्मदीय ब्राह्मण—परीक्षित राजाच्या स्वर्गारोहणानंतर काही ऋषि नर्मदेच्या काठी राहण्यास आले नदीच्या कूपेने त्याची वाढ झाली म्हणून त्यास नर्मदीय हे नाव मिळाले नर्मदा तीरावरून आले म्हणून नर्मद हे नाव

त्यांना मिळाले, जसे माळव्यातून आलेले माळवी, कोरणातून आलेले कोरुणस्थ, वऱ्हाड प्रातातून आलेले ते वऱ्हाडे इ० इ०. नर्मदातीरवासी नर्मदीय ब्राह्मण व जात्राल ब्राह्मण हे एक नव्हेत, भिन्न आहेत. दोघांच्या आचार-विचारात, पोषाखात व आडनावातही परक जाळले. साप्रत ह्याचे वास्तव्य अकोला, अमरावती, बुलढाणा, चादा इ० वऱ्हाड भागात आहे. ह्याची उपास्यदेवते इतर यजुर्वेदी ब्राह्मणाप्रमाणेच होत.

(२१) जावाल-नार्मद-ब्राह्मण—सुमारे एक हजार वर्षांपूर्वी नर्मदा नदीच्या काठाने गुजराथमधून विदर्भात आले आणि पयोणी व वैन नद्यांच्या संगमावर जेथे जात्रालेश्वराचे मंदिर आहे तेथे स्थायीक झाले.

(२२) पट्टेवाल—हुशगावाद, ऊर्जोद, बहादूरपूर ह्या भागात ह्याची वस्ती असून याच्या देवता वाज माध्यदिन ब्राह्मणाप्रमाणेच होत. कारण ही त्याचीच एक उपशाखा आहे.

(२३) पुराड ब्राह्मण—वऱ्हाड, नागपूरकडे हा समाज आहे. ह्याचे गोत्र, प्रवर, आचार विचार ब्राह्मणी असल्याने. इ. स. १९४० च्या सर्वपक्षीय ब्राह्मण संमेल त्यांनी 'पुराड ब्राह्मण' असे नाव लावण्याचे ठरविले. हे पूर्वी गुजराथ मधून मुसलमानांच्या त्रासामुळे वऱ्हाडात गेले. हे शुद्ध यजुर्वेदी माध्यदिन शास्त्रीय ब्राह्मण होत. मातापूरची रेणुका व गिरीचा व्यकोम ह्या कुलदेवता होत.

(२४) भट्टप्रभू—हे ऋग्वेदी शास्त्रशास्त्रीय ब्राह्मण पथे ब्राह्मणा-मधून हे फुटून अलग झाले आहेत. ह्याच्या कुलदेवता व उपास्य देवता ह्या सर्व पथे ब्राह्मणांच्या देवताप्रमाणेच होत वऱ्हाडे ब्राह्मणांची एक पोटाशाखा समजली जाते.

(२५) मैत्रायणी ब्राह्मण—कृष्ण यजुर्वेदी तैत्तिरीय शाखेवरवीर ह्या शाखेचे साम्य आहे. नाशिक, मालेगाव, खानदेश, नगरदेवळे, भंडारा, नागपूर ह्या भागात ह्याची वस्ती असून हे पंचद्रविड शाकाहारी आहेत. सप्तशृंगी, कोल्हापूरची महालक्ष्मी, म्हाळसा, लक्ष्मीव्यंक्देश ह्या त्याच्या कुलदेवता होत.

(२६) यजुर्वेदी ब्राह्मण—हे शुद्ध यजुर्वेदी माध्यदिन शाखेचे ब्राह्मण. नाशिक, सातारा, वऱ्हाड, नगर, मध्यप्रात इ० भागात ह्याची वस्ती असून मातापूरची रेणुका, तुळजाभवानी, सप्तशृंगी, कोल्हापूरची महालक्ष्मी इ० देवतांचे ते उपासक आहेत

(२७) शुद्ध यजुर्वेदी किस्ती अगर रानवट ब्राह्मण—ह्याची प्रमुख वस्ती शहादे, तळोदे, एरडोल, नदूरवार, राणे इ० भागात असून सप्तशृंगी,

मातापूरची रेणुका, तुळजाभवानी इ० देवींचे ते उपासक आहेत किस्त म्हणजे हत्ता. व्याजाने पैसे देऊन हप्त्याने पैसे वसूल करणारा म्हणून ' निस्ती ' हे नाव आले. हा समाज व्यापारी असून एलिचपूर, अकोला, माडारा, गोंदिया, नागपूर इ० ठिकाणीही त्याची वस्ती आहे.

(२८) शुद्ध यजुर्वेदी माध्यादिन—या ब्राह्मणाची दुसरी शाखा उत्तर कोवणात राहते यमाई, महालक्ष्मी, एकवीरा, कामाक्षी, सप्तगृगी, चडिका, म्हाळसा, जोगेश्वरी, अधिका, तुळजाभवानी इ० देवतांची ही शाखा उपासक आहे. याचा मूळपुरुष पुरुषोत्तम कावळे नावाचा गृहस्थ. विंदुराजाररोबर या भागात आला आणि त्याने जोशीवृत्ति घेतली

त्या वेळी पोर्तुगीजांनी केलेल्या बाटवानाटवीत याने अनेक जणाना शुद्ध करून घेतले व जातीत समाविष्ट केले. इतरांचेही त्याने रक्षण केले, असा हा कर्तव्यगार व धर्मनिष्ठ होऊन गेला

(२९) शुद्ध यजुर्वेदी वाज माध्यादिन—या शास्त्रीय ब्राह्मणाची वस्ती नाशिक, खानदेश, वऱ्हाणपूर, खामगाव, जालना, देऊळगावराजा इ० ठिकाणी जाडळते. मातापूर, शहादे, प्रकाशे व लोहारे येथील रेणुकादेवीची ही जात उपासक आहे.

(३०) सामवेदी ब्राह्मण—ह्या जातीचा जेमिनी हा मूळ पुरुष होय नासिक येथे ब्रह्मा, मिथु, महेश व सूर्य ह्यांना प्रसन्न करून घेण्यासाठी त्याने १३ हजार वर्षे तपश्चर्या केली देव प्रसन्न होऊन त्याला उरदान दिले त्याप्रमाणे त्याने जेव्हा १३ पुत्र उत्पन्न केले. राक्षसांच्या भयास्तव जेमिनी आपल्या नृत्तन बाल्मसिंह अरनाळा (वसई) येथे बेटात जाऊन राहिले. काही काळाने परशुरामाला आपल्या आईच्या उत्तरक्रियेसाठी ब्राह्मणाची गरज पडली त्या वेळी नारदांनी त्याला हे ब्राह्मण मुचमिले. त्याप्रमाणे परशुरामाने त्याच्याकडची आपल्या आईची उत्तरक्रिया करवून घेतली, पुढे देवाभ्रमा नाराच्या तेरा ऋषि-बन्यांबरोबर त्याची लग्ने होऊन तेथेच ते स्थायी झाले. तेच हे सामवेदी ब्राह्मण होत. ब्रह्मणू ताडुक्यातील महालक्ष्मी ही त्याची कुलस्वामिनी होय. ब्रह्मणूपासून १८ मैलांवर हे देवीचे स्थान आहे.

(३१) सारस्वत

दिग्भ्यस्तान् प्रदस्तान् दृष्ट्वा मुनि सारस्वतस्तदा ।

गमनाय मर्तिचक्रे तं प्रोवाच सरस्वती ॥

न गन्तव्यमितः पुत्रः तवाहारमहं सदा ।
 दास्यामि मत्स्यप्रवरानुप्यतामिह भारत ॥
 आहारमकरोन्नित्यं प्राणान्वेदांश्च धारयन् ॥
 (महाभारत, शल्य ५१।३८)

श्री. रा. भि गुजीनर हे ' सरस्वती मंडळ ' ह्या पुस्तकात खालील-
 प्रमाणे माहिती देतात. सरस्वत हे मूळचे पंजाबातील सरस्वती नदीकाठी राहणारे
 ब्राह्मण. पूर्वी एकदा १२ वर्षांचे अवर्षण पडले होते. त्या वेळी वेदविद्या जगणिणारे
 सहा हजार ऋषि निर्वंतले या वेदविद्या तिसरले. परंतु तशाही विमट परिस्थितीत
 दधिचीपुत्र सरस्वतमुनी प्रतिदिनी नदीतील एक मासा खाऊन कसातरी आपला
 पाळ ठेवत होता. दुष्काळानंतर त्याने इतर ऋषींमध्ये वेदविद्येचा प्रसार केला
 व वेदविद्या जगविली. ह्या कारणास्तव त्याच्या वंशजास पुढे ' सरस्वत ' हे नाव
 पडले. ' जाजही पंजाब, बंगाल, गुजराथ प्रांतात या ब्राह्मणांची वस्ती आहे.
 परशुरामाने गोवा प्रांतात यज्ञ केला होता. त्या यज्ञासाठी त्याने बंगाल प्रांतीय
 सरस्वत ब्राह्मण आणले होते. त्यांनी गोव्यात येतेवेळी आपल्यापरोवर आपल्या
 देवता धातादुर्गा, महालक्ष्मी, मंगेश, नागेश, कामाक्षी, मीनाक्षी ह्यांना आणले
 होते. गोवा प्रांतात आजच्यानंतर त्यांनी आपल्या देवतांची गोव्यातच स्थापना केली.
 ह्याच त्याच्या कुलदेवता होत.

(प. दिवेनरकृत ' ब्राह्मणातील भिन्नशाखीय विवाह ')

काही जमाती व त्यांच्या देवता

(१) अतारी—भवानी, धनाई, जनाई, खडोवा, बहिरोवा यांचे पूजक

(२) आगरी—या जमातीमध्ये दास आगरी, शुद्ध आगरी, वरप
 आगरी, ढोल आगरी याप्रमाणे जनेर उपजाती आहेत. आगर म्हणजे ताड,
 माढ, पोफळी यामध्ये काम करणारे ते आगरी हे लोक आपली उत्पत्ति-कथा
 जशी सांगतात ती, त्याचे पूर्वज प्राचीन काळी दम्भाननाजबळ गायक—वादक म्हणून
 रहात होते. राजा त्याच्या सेवेर प्रसन्न झाल्यावर, त्याचे उत्तम गुणाचे चीज
 म्हणून पश्चिम मिनाच्यापरील जमीन त्यांना देऊ दिली. ढोल आगरी हे नाव
 रासनघात घेरेच सूचक आहे. सांप्रतही नाही आगरी गायक—वादक म्हणून काम
 करताना आढळतात.

१ टीप—देवीकोट भाग २, पृ. ३२४ याचे स्पष्टीकरणार्थ पहा.

बहिरी, भवानी, राडोना, म्हसोना व पीरसाहेब या त्याच्या उपासक देवता होत. सुधारणावादी मान मिष्णु, गणेश, राम याचा पूजा करतात.

(३) ओरायन—राची, पालमाऊ, ओरिसा ह्या भागात राहणाऱ्या ह्या वन्य जमातीची देवता 'धर्मी' ही होय. काही ठिकाणी हिला पुरुषदेवता मानतात. हा समाज असे मानतो की, त्या देवतेमुळे त्यांना प्रजाश व सजीवपणा प्राप्त होतो. पृथ्वीचे अस्तित्व तिजमुळे कायम राहते, झाडाझुडपाची वाढ व मानवाना सतति तिच्या कृपेनेच मिळते. 'काला पाको' देवी ही तिची जोडीदारीण असून तिला झत्रा बुन्ही, सरना बुन्ही (बृद्ध स्त्री) अशीही नावे आहेत. धर्मी ही वगाल प्राती एक ग्रामदेवता मानलेली आहे

प्रतिवर्षी एवढी यानेच्या वेळी ह्या देवीला कोंनडे, भात व तादुळापाखून बनविलेली दारू ६० पदार्थांचा नैवेद्य दाखवितो. देवीपुढे टाकलेले तादूळ त्या कोंवड्याने त्वरित टिपले, तर देवीला नैवेद्य पोहोचला असे मानतात याचा ते असाही अर्थ करतात की, 'त्या वर्षी पाऊसपानी चांगले होऊन पीन्याणी उत्तम येईल'. 'देशवाली नाद' ह्या नावाच्या एका ग्रामदेवतेची हे पूजा करतात. दर तीन अगर दहा वर्षांनी धर्मीदेवीला रेडा बळी देतात. कारण तसा न दिल्यास ती पशु व मानवावर अरिष्ट आणते.

(४) इरूर—निलगिरी पर्वतानर राहणारी एक वन्य जमात. मुख्य धंदा शेती, पण गुरे-मेंढऱ्या पाळणे, जंगलात मध, मेण, शिकेकाई जमविणे व विकणे ही कामेही करतात. कन्निरम्मा व मारी देवताचे पूजन करतात. पण उत्तर अर्काटमध्ये ही जमात, सप्तकन्यकादेवीचे (म्हणजे सप्तमातृका) पूजन करते. या जमातीमधील काही स्त्री-पुरुष भविष्य सांगण्यासाठी दारोदार फिरतात आणि त्या वेळी टोपलीत काही कवड्या ठेवून देतात. वेळप्रसंगी देहामध्ये देवता-संचारही होतो.

(५) इलिगेर—कर्नाटक प्राताची ताडी काढणारी एक जमात. पण स्वतः मात्र पीत नाहीत, कारण ते तिला बहिर्णीप्रमाणे मानतात. झुळजाभवानी, यल्लम्मा व हनुमान या त्यांच्या पूजनीय देवता होत.

(६) उल्लादन—दक्षिण भारतामधील एक वन्य जमात. मोठ्या लाकडी ओंडक्याच्या पोखरून होड्या तयार करणे हा प्रमुख धंदा, पण जंगलातून मध व अन्य उपयुक्त वस्तूही जमा करतात कप्पिरी, थिमुट्टी, छायन या देवतांची पाषाण स्वरूपात पूजन करते. या जमातीमध्ये वराची निवड एका विशिष्ट रुढीप्रमाणे होते. वधूला सर्व बाजूला बसवून असणाऱ्या झाडपाल्याच्या

झोपडीत कोंडतात अणि तरुण मडळी बाहेरून आतमध्ये लाव काढता खुपसतात. वधू ज्याची काठी धरील, तो नवरदेन होतो आणि विवाह होतो.

(७) छप्पर—म्हैर, रावणकोर भागातील मिठागर कामगार. ही वन्य जमात पारसगडची यहाम्मा, दुर्गम्मा, सजुळम्मा, जजूळम्मा या देवतांचे पूजन करिते. त्याचप्रमाणे तिरपती, व्यकोवा, पिठोवा ह्यांना मानते.

(८) कमार—आसाम, बंगाल व मध्यप्रदेशातील ही जमात. दुल्हादेवी अगर दुल्हादेव ह्यांचा पूजा करते. तसेच वडीमाता, माई व देवी यांचे रोगराई निवारणार्थ पूजन करतात

(९) कलाल—भारतातील दारू गाळणारी एम जमात. भारतात सर्वत्र आढळते. देवी, भैरवा, खडोवा ही यांची देवते होत

(१०) कदर—फोर्चीन, फोश्चूर भागातील एम वन्य आदिवासी जमात. कदनुळे हे त्यांचे मुख्य अन्न होय. भद्रकाळी, भगवती, शास्ता हनुमान यांची पूजा करतात पण कुळस्वामिनी म्हणून अथुयचेरि अम्मल या देवीचे पूजन घटते. ज्या भागात त्यांची वस्ती आहे, त्या ठिकाणा पाषाणावर या देवतेच्या अनेक मूर्ति कोरलेल्या असतात आणि प्रत्यक्ष देवीनेच त्या तयार केल्या आहेत, अशी त्यांची धारणा आहे या देवतेच्या पूजनाचा दिवस नक्षी नसतो आणि पुजारीही नसतो

(११) कट्टालिगर—मनांटातील नाराडी जात. गौरांचे वंशज ते गौरी मक्कळ आणि गगेचे वंशज ते गगी मक्कळ असे दोन पोटभेद आहेत. वैष्णवपूजन असले तरी मैतारलिंग, द्यावम्मा, दुर्गम्मा यांचीही ते पूजा करतात. हुल्गम्मा या देवीला काहीजण आपल्या मुली अर्पण करतात व त्यांना वसवी म्हणतात. भाद्रपदान पर्जन्यासाठी जो उत्सव करतात, त्या वेळी जोकुमर नावाच्या देवीची मूर्ति करून पूजन करतात.

(१२) कण्वार—बिहार, ओरिसा, उत्तर प्रदेशातील ही जमात दुर्गा, कुल्मती, सयारी (पृथ्वी देवी) व रतमा (लघ देवी) ह्यांची पूजक आहे. ह्या जातीचा दारू गाळणे व विकणे हा धंदा आहे. काळी देवी, गोरिया, माता देवी यांनाही भजतात.

(१३) कामलिया—पश्चिम किनाऱ्यावरील एक मुसलमान जमात. हे मुळचे ब्राह्मण आणि वाटविल्यावर त्यांच्या प्रमुखांना कमाल (पूर्ण) सहा दिली गेली. त्यावरून हे नाव मिळाले, बहुचरा देवींचे हे पूजक. देवीचे दर्शनाला जाताना तिचे नावाने मिठा मागून भग जातात. ही जमात गुंता करित नाही.

(१४) कथोद्विया—राजस्थानामधील कात वनविणारी जमात विशेषत अरवली पर्वताच्या आश्रयाने राहते टिगळी, शिमगा हे याच मुख्य सण पण कालिका देवीचे उपासक एखादा मागूस आजारी पडला, तर देवी प्रसन्न होऊन त्याला गुण वाटावा म्हणून जगलाला जाग लावून देतात कारण औषध म्हणजे मंत्र तसच होय

(१५) कम्माळर—तामीळनामघाल एक जमात याच्या पाच प्रमुख उपजाती आहेत सोनार, कांसार, सुतार, गवली व पिमानी यावरून यांना पाचाळ ही संज्ञा आहे हे स्वतःला विश्व ब्राह्मण म्हणवितात व यांनी ब्राह्मण गोत्रेची धारण केली आहेत विश्वकर्मापासून त्यांची उत्पत्ती झाली असे मानतात कामाया अम्मा ही त्यांची कुलदेवता, पण श्रद्धादेवता असा उल्लेख करतात

(१६) काची—मध्य व उत्तरप्रदेशातील ही जमात सीतला देवा, विषहारी, धरतीमाता ह्यांचा ही उपासक होय विषहारीचे मंदिर फरकानादजवळ 'सिनकिसा' गावी आहे शेतीपाठी व भाजीपाला पिकवून त्यावर ही जमात उदरपोषण करत

(१७) कालन—(दारु गाळणारे) हे बहिरी देवी, रात्रोवा याचे उपासक

(१८) कामद—नेमाड, हुशगागादकडे राहणारे हे लोक हिंग्लज देवीचे उपासक होत जादूगारीचा धंदा करून ही जमात आपला उदरनिर्वाह करते हिला अतिशय हलका जात समजतात

(१९) कासार (महाराष्ट्र)—याच्या एकरीरा, बहिरी भवानी, हामनाई, निमजाई, जमनाबाई इ० देवता होत

(२०) किशोरी भवन समाज—आसाम प्रांती श्री कालाचंद विद्यालंकार ह्याने पक्त ऋणमत्तीने मोक्ष मिळतो ह्या तत्त्वावर हा समाज स्थापन केला हा शाक्तपथाप्रमाणे गुरुपत्नीची पूजा करणारा आहे रात्री एकाच जमून गुरुपत्नीचा पूजा करावयाचा, तिला जेवू घालायचाच आणि उरलेले जन्न प्रसाद म्हणून इतरांनी घ्यायचाचे गुरुपत्नी ह्याच्यात रागास्वरूप मानली जात हिंदु समाजाप्रमाणे हा जमात सरस्वती पूजा, सूर्यपूजा, गिवरात्र, डोल्यात्रा, जगन्नाथाचा रथ जोढणे, चोट पूजा हे समारंभ करते पण दुगापूजा आणि विषहारी म्हणजे मानसादेवीचीही पूजा करतात हे समारंभ फार लोकप्रिय असून ह्या बळी कोंडो, बकरी पळी देतात

(२१) कुभार—मातीचा भाती घणविणारी एक जात भारतामध्ये सर्वत्र आढळते बंगालमध्ये याच्या उत्पत्तीसंबंधी कथा अशी की, महादेवाचा निवाह

दुर्गेगरोर ठरला तेव्हा त्याने चार कळशाची मागणी केली. पण कळशी वनविणारा कोणीच नसल्याने, त्याने जापल्या दाढीचा एक नेस उपटून त्यापासून याची उत्पत्ति केली यामध्ये देशपरंपरे जथवा मटकी धडविण्याच्या भिन्न रुढीमुळे अनेक पोटभेद निर्माण झाले आहेत. जसे लहान चाफावर काम करणारे—लहान चाफे, गळ्यात लिंग धारण करणारे—लिंगायत, लाट (गुजराय) देशातून आले—लाट ६० इ०. प्रातःपरत्वे ते अनेक देवतांची उपासना करतात, पण भवानी, शांतळामाता, हर्दिया, लक्ष्मी, यल्लमा, शिव, रावळनाथ या प्रमुख होत.

(२२) कुडवक्क—महाराष्ट्र व भैयूर राज्यातील एक शेतकरी जात. वेळगाव, धारगाड, मिजापूर, सोलापूर भागात याची वस्ती जास्त आहे. कुदळ वापरणारा शेतकरी तो कुडवक्क होय. यल्लव्या, दुर्गेव्या, दयामाव्या, गुळव्या, चगळव्या, दसवणा, वीरभद्र इ० देवतांचे हे उपासन होत.

(२३) कुरुविदारन—दक्षिणेतील पारधी जमात, तामीळमध्ये या शब्दाचा अर्थ पक्षी परडणारे असा आहे. याच्या उत्पत्तीची कथा अशी की, तीन भाऊ जंगलात मटकत असता त्यांना रामपत्नी सीता दिसताच ते कुचेष्टेने हसले. तेव्हा सीतेने शाप दिला की, 'जर तुम्हाला पक्षी मिळाले तर शिकारी व्हाल, अन्यथा भिकारी व्हाल.' यामुळेच कीकाय, यातील काही भौक मागावयाचा धडा करतात. या दत्तस्थेवरून जसे अनुमान मिळते की, ही वन्य जमात इतकी जुनी, रामकाळापासूनची आहे. हे लोक काली आणि दुर्गा देवीचे उपासक आहेत. उत्सवाचे वेळी ९ वकरे आणि एक रेडा बळी देतात.

(२४) केवट—मिहार, ओरिसा, मध्यप्रदेश यामध्ये राहणारी ही जमात स्वतःला प्राचीन वैवर्तीचे वंशज मानते. यामध्ये अनेक पोटभेद आहेत. भगवती, काली आणि होड्याचे संरक्षण करणाऱ्या चौरसी देवीचे पूजक हे आहेत.

(२५) कोंडार—समुद्राधिनाथ इतर जलागयात मासे पकडणारी जमात. गंगादेवी, चामुंडा, कालिका यांचे हे पूजन करतात.

(२६) फोल्टा—ओरिसा, संवळपूर भागातील एक शेतकरी जमात. बौद्ध संस्थानात सरसर गावीच्या रामचंडी देवीचे हे उपासक. या मूळच्या ठिकाणाहून थोडी माती नेऊन देवीचे प्रतीक वनवितात व त्याचे पूजन केले जाते. रामचंडी हे एक भूमातेचे स्वरूप समजले जाते.

(२७) कैफाडी—तुळजाभवानी, खडोबा, मिठोबा, सोनारी बहिरोना याचे उपासक. महाराष्ट्रात राहणाऱ्या बुरवा जातीला कैफाडी असे म्हणतात.

(२८) कोंकणी—(ठाणे जिल्ह्यातील जमात) देवी, चेडा, हिरवा, राडोबा यांची ही जमात उपासक

(२९) कुरवा—म्हैसूर, हैद्राबादकडे राहणारी ही जमात मरिअम्मा, कोलापुरी अम्मा, पोलेरम्मा इ० देवतांची ते उपासना करतात.

(३०) कोमटी—कन्यकादेवी, नागेश्वर, नरसोबा, वीरभद्र या देवतांचे उपासक. कन्यका परमेश्वरी ही सती गेल्याचे प्रसिद्ध आहे कन्यकापुराण नावाचे तिमय्याकृत काव्य आहे. याच देवीला कण्णिदापरमेश्वरी असेही म्हणतात.

(३१) कोयी—मद्रास, हैद्राबादकडे राहणारी ही जमात कोमळुम्मा, मामलोपेली, पिडा, कोराराशा इ० देवतांची उपासक. ह्यांपैकी काही देवताना नरगळी देण्याची प्रथा होती. आता कोंबडे, दकरे देतात.

(३२) कोळ—द्रविड प्रांतीय एक वन्य जमात, निरमह देवीची उपासक आहे. या देवीचे मंदिर चुनार (मध्यप्रदेश) जवळ पिंप्रिया गात्री आहे. तसेच हे खेरमाई, शीतला व शक्तिदेवी पूजतात

(३३) कोष्टी—अवागाई, जाखार, कोंगाई, शिवराई पूजतात

(३४) कोळी—ह्यांच्यामध्ये महारकोळी, राजकोळी, सोलेसी कोळी असे पोटभेद आहेत. त्यांच्या देवता—भवानी, खडोना, बहिरोना, गिठोना, अवागाई ह्या होत.

(३५) कोल्हाटी—महाराष्ट्रात ही जमात जानाई, जोसाई, मरिआई ह्यांची पूजा करते हुकर कोल्हाटी व पाल कोल्हाटी असे दोन भेद आहेत.

(३६) कोरया—मध्यप्रदेशातील हा वंश त्याची उत्पत्ति 'खुरिया राणी' ह्या देवतेपासून झाली असे मानतो. तिचे मंदिर जगपूर संस्थानच्या पठाराच्या अवघड मुळक्यावर बाबलेले आहे.

(३७) कंसारा—गुजरात-सौराष्ट्रामध्ये यांची वस्ती आहे. यांच्या उत्पत्तीची कथा अशी की, पावागढ येथे पाच बंधू कालीदेवीचे भजन काशाचे टाळ वाजवून करीत. त्यावर देवी प्रसन्न झाली आणि सांगितले की, 'तुम्ही घातूची भांडी बनवून उपजीविका करारी' ती ही जमात तयार झाली काळी ही यांची कुलदेवता.

(३८) कंजार—उत्तरप्रदेश, पंजाब भागातील ही जमात, विंध्यवाहिनी प्रभा (प्रकाशदेवी), भवानी (पृष्णीदेवी), मारी (मरणदेवी) अगर महाराणी ह्या देवतांची उपासक आहे.

(३९) खत्री—महाराष्ट्रातील ही जमात रेणुका, तुळजाभवानी व जयपूर भागाकडील जमात हिंगलज देवीची उपासक आहे.

(४०) सास्ना—गुजरात, ठाणे-मुंबईकडे आढळणारी ही जमात अंबाजी, चतुचरा व हरसाद देवीची उपासक होय. छोटा नागपूरकडे ही जमात दर तीन वर्षांनी भू-मातेचे लग्न लावते. त्या वेळी तिला मुचकराणी म्हणतात. गावऱ्ही गाणी म्हणत वाद्यासह मिरवणूक गावाबाहेर एग्याद्या गुहेजवळ नेतात. येथील शेंदूर लावलेला दगड घेऊन त्याला नवरीचा पोषाख घालतात व शेजारी रहात असलेल्या आगरिया (लोरखी भट्टीवर काम करणारा वर्ग) तेथे दोघाची भेट झाली म्हणजे एका उच्च टेकड्यावरून भूमातेला साली खोल दरीत फेकून देतात. तेथून ती भुयारी मार्गाने परत येईल असा त्यांचा विश्वास असतो.

उत्तर प्रांतात मुसाहर जमात, वनस्पति-देवीचे गणेशारोहर लग्न लावते. बिहारमध्ये हर व गौरी ह्यांना एकत्र स्थापन लग्नाच्या वेळी हर-गौरीची पूजा करतात. खानदेशात कणकेशी मूर्ति करून राणूबाईचे लग्न लावतात. हा कार्यक्रम सात दिवस चालतो. लग्नाच्या वेळी मातीची अगर शेणाची देवीची मूर्ति तयार करतात. अगार दागदागिने घालतात आणि लग्नसमारंभ झाल्यावर विहिरीत मिसर्जन करतात. 'गोंड' असे मानतात की, 'पूर्वी पृथ्वी व आकाश एकमेकांस मिडलेले असे. पण एक म्हातारी घरासमोर झाडत असता तिचे डोळे वरती आकाशाला लागले. तिने वर पाहिले, तो तिला असे दिसले की, आकाश तिच्या डोक्याला चिकटू पडात होते. म्हणून तिने त्वरित हातातील झाडूने ते वर लोटले. त्यानंतर ते आकाश पुन्हा ग्राही आलेच नाही. ही देवता इतर देवतांसह दगडाच्या राशीमध्ये रहाते अगर एखाद्या पवित्र झाडावर वस्ती करून असते.

(४१) सासीया—आसाम टेकड्यांमधील ही जमात 'का-अवानी' ही आपली मूळमाता मानतात आणि त्याची उत्पत्ति तिच्याचपासून झाली असेही ते मानतात. या समाजात मातृसत्ता आजही प्रभावी आहे. याचे कारण ते असे देतात की, 'त्यांची माता का-मै-खा एका अडथळ्यातून उत्पन्न झाली आणि नंतर तिने मानव जमात उत्पन्न केली.' यास्तव कामाख्या देवीचेही पूजन करतात. तसेच जतिया व गोरा या वन्य जमाती कामाख्या देवीच्या पूजक आहेत.

(४२) खंडेलवाल—राजपुतान्यामधील खंडेलवाल गोंड जमात बाजुरी यापन, नागिन, कळषाणी, मुक्ता, सम्राईमाता, तांथी, शलाई इ. देवतांची पूजा करते.

(४३) गदव—दक्षिण हिंदुस्थानातील आदिवासी जमात. मुख्य वस्ती त्रिजगापट्टण भागात आहे. हे स्वतःला गुप्ती म्हणजे ओसे वाहणारा असे

म्हणवितात. याच्या अनेक पोटजाती आहेत. ठाकुराणी माता, बुटीमाता, ईश्वर, भैरव यांचे पूजन करतात. शंकर ही पर्जन्य आणि धान्यदेवता होय भांडारीण ही कृपी देवता, दड देवी ही जगली पशूपामून रक्षण करणारी देवता, माती देव हा शिकारीचा देव होय ठाकुराणी ही रोगनिवारक देवता असून एखादी साथ आली म्हणजे फुले वाहून पूजा वाधतात. पण इतकेही करून साथ जर थांबली नाही, तर मान पूजा बंद करून तिला धिरीगाळ करतात

(४४) गवळी—जमाई, खडोया, कृष्ण, तुळजामवानी, जनाई, कोंडाई यांचे पूजन

(४५) गवंडी—सोलापूरजडील ह्या जातीमध्ये दोन पोटभेद आहेत. एक जिरे गवडी व दुसरा सागर गवडी होय. त्यांच्या कुलदेवतांमध्ये फरक आहे.

(अ) जिरे गवंडी—तुळजामवानी, जाखाई, जोखाई, खडोया यांची पूजा.

(ब) सागर गवंडी—तुळजामवानी, निरुपति, माळाजी, र्नाटमातील यक्ष्मा, रत्नागिरीचा ज्योतिषा व खडोवा यांची पूजा.

(४६) गदारिया—उत्तर व मध्यप्रदेशातील ही धनगर जमात चामर व जोखाई ह्या देवींची उपासक होय. यात्रेच्या वेळी हुंकर जगर बक्रे उळी देतात. काली ही प्रमुख देवता. तसेच दिशाई देवीचे (भेदे प्रसण्याचे ठाणे) पूजन करतात

(४७) घ्रासिया—गुजराथ, राजस्थानातील एक जमात. पूर्वी वसाहती-साठी राजाकडून जमिनी (घास) मिळाल्या म्हणून हे नाव पडले. चामुडा, शीतलामाता, कालिका, गणपति, शैयनाग यांची ते पूजा करतात.

(४८) गाब्रीत—कामाक्षी, तुळजामवानी, पार्वती, रामनाथ व वेताळ पूजा.

(४९) गुडीगार—गुडी म्हणजे मंदिर, त्याच्यावर चित्रकाम करणारा वर्ग मूळतः हा गोवे प्रांती अस्तित्वात आला. परंतु कालांतराने दक्षिणेकडे कानडा, उडुपी भागात जाऊन स्थाईक झाला. हस्तितदत आणि लाकूड यावर शिल्पकाम करून हत्ती, बैल, रेडे व मानवाकृति निर्माण करून निर्वाह करणे. हे शैवपंथी अमन कामाक्षी, शालादुर्गा, कावेरी, नागेन, रावळनाथ यांचे उपासक होत.

(५०) गुजर—पंजाब प्रांतीय गुजर जमात शीतळाभवानी व चामर ह्या देवींची उपासक होत. शीतळाभवानीचे मंदिर, मसाणी (गुरगाव) येथे आहे.

(५१) गुरखा—नेपाळातील ही जमात भैरवी, चडेश्वरी देवीची उपासक आहे. म्हैस जगर रफरी देवीला उळी देतात व त्याचे ताजे रक्तही पितात. देवीघाटावर भैरवीचे मंदिर आहे. ही दशमहा त्रिनेपैकी देवी होय.

(५२) गुरव—अनावाई, महादेव, मास्ती, सोलापूरमंडील उमराई, जनाई, जोखाई, सटवाई, बहिरोमा, खडोबा इत्यादिकांची पूजक.

(५३) गोहम—तामीळनाडू, आंध्र प्रदेशातील एक जमात. गोपाळ शब्दाचा हा शब्द अपभ्रंश आहे असे ते मानतात आणि त्यामुळे स्वतः ला श्रीकृष्णाचे वंशज मानतात. गायी, म्हशी, मेंढ्या पाळणे व विक्री करणे, हा यांचा प्रमुख धंदो. इतकेच नव्हे तर यांचे वैशिष्ट्य असे की, शनि, रवि, सोम या दिवशी दूध, तूप विक्री करावयाची नाही आणि मीठ, निस्तब व पाणी कोणाला द्यावयाचे नाही माडगोले प्रदेशाच्या आसपास पूर्वी यांचे राज्य होते असे म्हणतात. होळरिया ही यांची कुलदेवता. ती गुराटोराचे रक्षण करते. रोगराई होऊ देत नाही अशी त्याची भावना असते. दर पाचसह्या वर्षांनी या देवीला नोकड वळी देतात.

(५४) गोघळी—अशामगानी, तुळजाभवानी, रेणुका इ० पूजक.

(५५) गौडा—म्हैसूर प्रांती राहणाऱ्या ह्या वंशाची जजिया ही कुलदेवता होय.

(५६) घिसाडी—महाराष्ट्र, कर्नाटक प्रांती आढळतात. यांच्या देवता-वरून असे वाटते की, हे नृळचे गुजराथ प्रांतीचे अणभेत. त्यांच्या भाषेतही बरेच गुजराथी शब्द आहेत. हे नागराचे पाळ, रुदळी, पावडी, खुरपी, गाडीच्या धारा इ० वस्तु वनवितात. अवाजी, बहिरी, बल्लभा, बालाजी या देवतांचे उपासक होत.

(५७) चाम—इंडोचीनमधील ही जमात आणि प्राचीन चंपा नगरीचे रहिवासी हे पो-इनो नोगार, पायाजूपान, पोयानदारी इ० देवतांचे उपासक.

(५८) चावडा—रजपूत वंशाच्या ह्या एका जमातीची वायन-माता ही कुलस्वामिनी व रक्षणकर्त्री देवता.

(५९) चारण—भवानी माता, खोडियार माता व आशापुरी माता पूजक.

(६०) चित्रकथी—महाराष्ट्रातील एक प्रमुख जात. पौराणिक प्रसंगाने चित्रे स्वतः तयार करून ढोलकी, एकतारी यांच्या ठेक्यावर गात गात ती चित्रे दाखवितात. धंद्यावरून जातीला नाव आले. तुळजा भवानी, कोल्हापूरची महालक्ष्मी, जेजुरी-पाली येथील सडोमा यांची उपासना करतात.

(६१) चेचू—आंध्र प्रदेशातील एक आदिवासी जमात. हे निसर्गशक्तीचे पूजक असून, आकाशम्मा, भूमीअम्मा व अम्मतळी या देवतांची उपासना करतात. शिवाय सूर्यनारायण, नरसिंह, अकलम्मा यांनाही भजतात.

(६२) चाभार— नाशिक, खानदेशकडे ही जमात भवानी देवीची, तर छत्तीसगडकडे मरी देवीची पूजा करते.

(६३) चंडमुंड—चंडो ओमल ही चंडाची, चंडोयोगा ही सधालाची देवता होय कोंनडी, वररी बळी देतात

(६४) छामता (काडेवाड)—खोडियार माता, ही छामता जमातीची देवता होय.

(६५) च्छुतिया— ही वन्य जमात आसाममधील लखमीपूर जिल्ह्यात आढळते. ह्या जमातीच्या देवीचे नाव गोसाईन देवी. ह्या देवीच्या मंदिराचे वर्णन ले. डॉल्टन असे करतात की, त्या देवळाला ' तामरघर ' असे म्हणतात. साधारणतः हे ८×८ फूट आकाराचे असून वर तांब्याचा पना छप्पर म्हणून घालतात. साध्या जोमडघोत्र दगड, मिटानी ते बांधलेले असते. पण ह्या मंदिरासभोवरा १३० × २०० असे दगडी कुपण असते

देवीचे प्रतीक म्हणून दगडाची तिर्ई असते आणि त्यासमोर खोल ग्राडा असतो पृथ्वी ह्या देवीसमोर नरबळी देत. आजही क्वचित चोरूनमालून देतात. बळी जाणारा मनुष्य शुद्ध वशीय व विशुद्ध आचरणाचा असावा लागतो. जर त्याच्या शरीरावर जरामा असतील, इतकेच नव्हे तर त्याचे कानही जर टोचलेले असतील, अगर तो हुजळा असेल तर बळी देण्यास तो अपात्र ठरविला जातो बळी देण्यापूर्वी त्या माणसाला मंदिरात घेऊन येते आणि उत्तम पौष्टिक अन्न साऊ घालण्यात येते बळी देण्याच्या दिवशी त्याला उत्तम स्नान घालून सुवर्ण व फुलांच्या माळानी शृंगारण्यात येते. नंतर त्याची वाजतगाजत मिरवणूक बाढतात मंदिरात नेल्यावर देवीसमोर मान वाकवून ती तोडण्यात येते. बाकीचे शरीर खाली खाड्यात पडते आणि मुडके देवीसमोरील पूर्वीच्या मुडक्याच्या ओळीत ठेवण्यात येते

ह्या देवीला तामशेरी माई, नील गोसाईन, पचायतन, गोसाईन वायधोयी, गोसाईन अशीही आणखी नावे आहेत.

(आसाम गॅझेट, लखमीपूर, पृ. ११२ ते १३०)

(६६) जाट— राजपुताना, भारवाड भागात ह्या जमातीची प्राबुल्ल्याने वस्ती होती. माता, महादेव व तेजाजी ह्या त्यांच्या देवता. त्याचप्रमाणे

‘भूमियान’ देवतेच्या हे मानतात आणि लन शान्यावर तिच्या भेट देतात. देवीच्या साथीच्या रोगात, ‘माट’ देवीच्या पूजितान (दिल्ली गॅझेट, पृ. ६६). तेजाजी-समधी अशी कथा प्रचलित आहे. तेजाजी हा एक सामान्य गुराखी होता. एकदा रानात गाई चारावयास नेत असताना त्याला असे दिवसे की, एका ब्राह्मणाची गाय एका निशिष्ट स्यळी वारुळावर दूध सोडते काही दिवस हा तिचा क्रम पाहिल्यावर, ब्राह्मणाचे नुकसान टळोने ह्या हेतूने त्याने आतील नागराजाला भिन्नती केली की, त्याला लागणारे दूध नित्य पुरविले जाईल. नागराजानेही नंतर गाईला दूध सोडण्यापासून परावृत्त केले.

एके दिवशी नागराजाने तेजाजीला दग करण्याची इच्छा प्रदर्शित केली आणि त्यानेही त्याला त्वरित समती दिली. त्या दिवशी तो सर्व जनावरे किसनगडला घेऊन गेला आणि त्याने जनावरे ज्याची त्याला परत केली. परत येत असताना जघार पडला आणि वाटेत लुटारू लोकानी त्याला लुबाडले आणि जखमी केले. तथाही स्थितीत तो वचनपूर्तीसाठी वाढलाजवळ आला. नागराजाने पाहिले तो त्याच्या अगार दश करण्यास जागाच नव्हती. कारण इतक्या जलमा दरोडेखोरांनी त्याच्या अगार केव्हा होत्या. अशा वेळी तेजाजीने आपली जीभ बाहेर काढली व नागाने तिला दश केला. साहजिकच थोड्याच वेळाने त्याला मृत्यु आला. ह्या त्याच्या अलौकिक कृत्यामुळे तो जाट जमातीमध्ये अमर झाला आणि त्याचे पूजन होऊ लागले.

(अजमीर, मारवाड गॅझेट, पृ. ३०)

(६७) जालरिया—गजम व प्रिययापट्टण भागातील जालरिया ह्या कोळी जातीच्या याच्या देवता. पाल्ही वाहणे व शेतीकाम करणे हा याचा धंदो.

सामलम्मा—अगात हिरवे कपडे व तापसरीपासून रक्षण करणारी देवता.

राजन्या—काळा हत्ती हे वाहन, उजव्या हाती तलवार. ह्या देवीच्या कृपेने वाझ ब्रियानाही मुले होतात.

येरनम्मा—अश्वारूढ, डाया हाती तलवार. पाण्यात बुडणे, अगर अपघाती मृत्यूपासून रक्षण करणारी देवता.

भागिरथ्यम्मा—गजारूढ, बारा भुजा. पटकी, हगवण इ० रोगाचे निवारण करणारी.

तुकुलुम्मा—देवीच्या आजारापासून रक्षण करणारी देवता.

भागदेवी—ज्याप्रारूढ. पटकी रोगापासून रक्षण करणारी.

ओरोसोडी—होट्याचे रक्षण करणारी देवता.

(६८) जोगी—तामीळनामधील ही जमात मलालम्मा, गगम्मा, रुद्रम्मा, अवबान्, पेडपेड (रेणुका) ह्या देवतांची उपासक आहे.

(६९) जोशी (कुडबुडे)—अनाभवानी, शिदोरा, बहिरोवा पूजक.

(७०) जाग—कटक प्रांतात घनेस्वाळ जाग ह्या अनार्थ जमातीच्या मनुमती (पृथ्वी), ममुला व मासिमुली ह्या देवता होत.

(७१) टकारी—या जमातीच्या अनाभवानी, मरिआई या देवता होत

(७२) ठाकूर (मुबई प्रांत)—ही जमात सहिरी भवानी, चेडा, रिवा, वाधीआ, सुपली, खडेराय व यताळ ह्या देवतांची उपासक

(७३) डोम—गगाभिनीरी उस्ता करून असलेली ही प्राचीन जमात मुकमी, गडकी, समैच्या, रनिया इ० देवतांची पूजा करते कलिंदीडोम म्हणून एम पोन्जात कालीदेवीची पूजा करते

(७४) डोवारी—कुर्नुल, नेलोरुडील ही जमात सरुडम्मा, येलम्मा देवीची उपासक चद्रगिरी (म्हैमूर) येथे पूजा करताना घरात नम्र होऊन नंतर हाताला चदन चोपडून, दोन्ही हात जोडून रेणुकेच्या प्रार्थनेला हे मदिरात जातात.

(७५) डांगी—मध्यप्रदेश व राजस्थानामधील एक वन्य जमात. दुर्गा-देवीचे उपासक असून गाथीला लक्ष्मीस्वरूप मानतात

(७६) डोर—बेळगाय, मिजापूरकडील ही जमात आकाशी, शिकोत्री ह्यांची पूजक. महाराष्ट्रातील डोर जनाई, भवानी, खडोवा यांचे पूजन करतात.

(७७) तोडा—अराबाई, ज्योतिरा, खडोरा पूजक. ही वन्य जमात दक्षिणेस निलगिरी पर्वतावर वस्ती करून आहे ही फार प्राचीन मानली जाते. ही महिषी पूजकही आहे. सरकारने मुक्ताच ह्या जमातीचा चित्रपट काढून दाखविला तेई भिक्की ही त्याची प्रमुख देवता

प्रेत जिवंत करण्याचा आपला इरादा बदलला. योग्य प्रकारे प्रेताची विन्हेवाट करी लावावी ह्याची दिशा दाखवून देवी अंतर्धान पावली.

स्वॅटेनेट्जिन पौराणिक कथात अशी मान्य दर्शविणारी एक कथा आहे. त्या समाजाची मरणदेवता हेल् ही जेव्हा बल्डोर (Balduar) मारला गेला, तेव्हा त्यात प्राणदान देण्यासाठी तयार होती. पण तत्पूर्वी ' सर्वांनी बल्डोरसाठी भरपूर रटले पाहिजे ' अशी तिने अट घातली. परंतु आश्चर्य असे की, त्याच्या आवडत्या माणसासाठी कोणाही रटण्यास तयार होईना. अर्थात तिने आपला वेंत बदलला आणि ती निघून गेली.

(७८) तेली—अंबानाई, मोतिया, गंडोवा पूजक

(७९) तांबट—बहिरी, भवानी, चडकाई, एन्धीरा, कुमारिका, महालक्ष्मी, अनजाई, निमजाई (कोकणात), सटवाई यांची पूजक.

(८०) दुबळी -- टाणे, नुरतकडील ही जमात आकाशी, निकोवी ह्यांची पूजा करते.

(८१) देवार—रन्तोरस्ती गाणी गाऊन मित्रा मागणाऱ्या द्रविडजन समाजाची कोळेरम्मा, भवानी, वा देवता. साप्रत हा समाज मध्यप्रदेशात आढळतो.

(८२) देवांग—तेलंगणातील नायगी जातीची ही पोटजात. चांदेश्वरी ही त्यांची देवता.

(८३) धनगर—पितर, पुर्यज व मातादेवी ह्यांना कुलदेवता मानतात. वाघनाथ, चेडनाथ, काळकाय, गंडोवा, विठोबा, तुकाई, मार्गी, यमाई, जेजुरीचा खंडोवा, मुलेशा ह्या ग्रामदेवता होत. वेळगायकडे ह्यांना ' हनवार ' म्हणतात. त्यांच्या देवता यल्लना व मारुति होत. मध्य प्रांतातील ही जमात मय्या अधिकारी ह्या देवतेची पूजा करते. ती निकार देवता आहे.

(८४) थोडिया—जागाई, जोराई पूजक जमात.

(८५) थोरी—राजपुतान्यामधील ही जमात बखेरा देवीची उपासक आहे. दसनाला नैस अगर वकरी बळी देऊन त्याचे मान प्रसाद म्हणून वाटून तुपाचा दिवा लावतात.

(८६) धेड—कामा, जालंदर, होशियारपूर—ज्याला पूर्वी त्रिगत म्हणत—त्या मागात राहणाऱ्या जमातीला ' भास्ती ' असे नाव आहे. त्याची मातादेवी ही कुलस्वामीनी होय. तिचे जालंदर येथे मंदिर आहे. ह्या देवीला कोणी कोणी वप्रेश्वरी म्हणतात.

ओरोसाडी—हाड्याच रक्षण करणारी देवता

(६८) जोगी—तामाळनाट्यमधील ही जमात मलालम्मा गगम्मा, रुद्रम्मा, अवबाल पन्वडू (रेणुका) ह्या देवतांची उपासक आहे

(६९) जोशी (कुडबुडे)—अवाभवानी, शिदोना, बहिरोवा पूजक

(७०) जाग—कटक प्रांतात धनेर्याळ जाग ह्या अनार्य जमातीच्या मसुमती (पृथ्वी), मसुला व मासिमुला ह्या दत्ता होत

(७१) टकारी—या जमातीच्या जनाभवानी, मरिआई या देवता होत

(७२) ठाकूर (मुवई प्रात)—ही जमात गिहरी भवानी, चेडा हिखा, वाधीजा, सुपली, खडेराय व वताळ ह्या देवतांची उपासक

(७३) डोम—गगागिनारी उस्ता करून असलेली ही प्राचान जमात कुस्मी, गडकी, सामैया, रुनिया इ० देवतांची पूजा करते कलिंदीडोम म्हणून एक पाटजात कालीदेवीची पूजा करत

(७४) डोवारी—मुतुल, नेलोरचील ही जमात सफडम्मा, येलम्मा देवीची उपासक चडगिरी (म्हैमूर) येथे पूजा करताना घरात नग्न होऊन नवर हाताला चंदन चापून, दो हा हात जोडून रेणुकेच्या प्रार्थनेला हे मंदिरात जातात

(७५) डागी—मध्यप्रदेश व राजस्थानामधील एक वन्य जमात दुर्गा देवीचे उपासक असून गायीला गमीस्वरूप मानतात

(७६) डोर—त्रेळगान, विजापूरकडील ही जमात आकाशी, पिक्कोत्री ह्याची पूजक महाराष्ट्रातील डोर जनाई, भवानी, खडोवा यांचे पूजन करतात

(७७) तोडा—अवावाई, ज्योतिगा, म्बडोरा पूजक ही वय जमात दक्षिणेंस निलगिरी पर्वतावर वस्ती करून आहे ही फार प्राचीन मानली जाते ही महिषा पूजकही आहे सरकारने नुकताच ह्या जमातीचा चित्रपट काढून दाखविला तेई किर्झी ही त्यांची प्रमुख देवता

अशी दत्तकथा प्रचलित आहे की, प्राचान काळी ह्या जमातीमध्ये कोणी मरण पावत नसे एकदा एक बृद्ध अग्रचित्त अपघाती मरण पावला अत्यसस्कारा साठी जातभाईंनी त्याचे प्रेत गावाबाहेर नेले तेई किर्झीला ह्या प्रकरणी दया आली ती प्रेताला जिवंत करण्यासाठी स्मशानात आली परंतु तेथे तिला उलटाच प्रकार दिसला बहुसंख्य वर्ग आनंदी होता व अगदीच थोडे दुःखित दिसले हे दृश्य पाहिल्यावर देवीने मानवी स्वभावधर्माचा योग्य तो बोध घेतला आणि

प्रेत जिवंत करण्याचा आपला इरादा बदलला. योग्य प्रकारे प्रेतांची भिल्हेवाट कशी लावानी ह्याची दिशा दाखवून देवी अंतर्धान पावली.

स्वॅडेनेव्हिअन पौराणिक कथात जशी साम्य दर्शविणारी एक कथा आहे. त्या समाजाची मरणदेवता हेल ही जेव्हा बल्डोर (Balduar) मारला गेला, तेव्हा त्यास प्राणदान देण्यासाठी तयार होती. पण तत्पूर्वी 'सर्वांनी बल्डोरसाठी भरपूर रडले पाहिजे' जशी तिने अट घातली. परंतु आश्चर्य असे की, त्याच्या आवडत्या माणसासाठी कोणाही रडण्यास तयार होईना. अर्थात तिने आपला वेत बदलला आणि ती निघून गेली.

(७८) तेली—अंबावाई, जोतिवा, खडोवा पूजक

(७९) तांबट—बहिरी, भवानी, चडवाई, एस्वारा, कुमारिका, महालक्ष्मी, अमजाई, निमजाई (कोवणात), सटवाई यांची पूजक.

(८०) दुवळी - टाणे, मुरतम्डील ही जमात आकाशी, धिकोत्री ह्यांची पूजा करते.

(८१) देवार—स्तोरस्ती गाणी गाऊन भिक्षा मागणाऱ्या द्रविडिअन समाजाची कोळिरम्मा, भवानी, या देवता. साप्रत हा समाज मध्यप्रदेशात आढळतो.

(८२) देवांग—तेलंगणातील नायगी जातीची ही पोटजात. चादेस्वरी ही त्यांची देवता.

(८७) नात—मेलरीमाता पूजक.

(८८) निराळी (रंगारी)—तुळजाभवानी, खंडोबा पूजक.

(८९) निहाळ—वन्हाड, मध्यप्रदेशात राहणाऱ्या ह्या जमातीची शारंगंडी ही देवता. चैत्र महिन्यात उत्सव व जत्रा भरते.

(९०) पटवेगार—महालक्ष्मी, यल्लम्मा, खंडोबा पूजक.

(९१) परीट—लक्ष्मी, यल्लम्मा, शिव, विष्णु पूजक.

(९२) पद्मसाळी—धारवाड जिल्ह्यातील गुलडगुडा येथील यल्लम्मा, सोलापूरचा ओंकार व तिरुपतीचा व्यंकटरामन्ना ही कुलदैवते.

(९३) पांचाळ—तुळजाभवानी, कर्नाटकची कमलादेवी (कलम्मा), गिरीचा व्यंकोबा, खंडोबा, गौरी, ईश्वर पार्वती व इतर ब्राह्मणदेवता पूजक. 'पांचाळ समाज' म्हणून हा सर्वोना विदित आहे. गुजराती समाजात ह्या आडनावाची अनेक घराणी आहेत. तेव्हा ह्या शब्दाची व्युत्पत्ति पाहणे मजेशीर होईल. मोलस्वर्थ व कॅंडी ह्यांच्या इंग्रजी-मराठी शब्दकोशाप्रमाणे (सन १८५७) ह्या शब्दाचा अर्थ असा की, सोनार, सुतार, लोहार, कासार व पाथरवट ह्या पाच जातींना 'पांचाळ' ही संज्ञा आहे. पंच = पांच आणि तळ = वितळणे. सोने, रूपे, तांबे, पितळ, कथील हे धातू वितळविणाऱ्या जाती म्हणून त्यांना 'पांचाळ' असे संयोषिले आहे. ह्याशिवाय मुंबई व मद्रासकडे हे धंदे न करणारी परंतु 'पांचाळ' म्हणूनच वावरणारी जमात आहे.

(९४) पाथरवट—तुळजापूर व कोंडणपूर देवी व खंडोबा पूजक.

(९५) पिंगळ्या—मरगाई पूजक.

(९६) फांसेपारधी—उपजाती—(अ) लग्नाडी, (ब) चिता, (क) शीलार्जात, (ख) वाघी व पचळवाला पारधी असे प्रकार आहेत. ह्यांची देवता अंबाभवानी, जरीमरी व खंडोबा पूजक.

(९७) घात्री (काठेवाड)—खोडियारमाता, चावंदमाता, भूतभवानी, छत्रामाता पूजक.

(९८) बुरुड—अंबाभवानी, सटवाई, खंडोबा, महादेव, मारुती, राम पूजक.

(९९) घेरख—वेळगाव, धारवाडकडील ही जमात यल्लम्मा, दुर्गा, मल्लिकार्जुन, खंडोबा, मारुती ह्यांचे उपासक होय. सोलापूरकडे अंबाभवानी व ज्योतिबा पूजक.

(१००) भडमुजा— भवानी, खडोवा, रहिरोवा पूजक

(१०१) भावसार— हिग्लज माता, गालाजी पूजक.

(१०२) भिह— अशीरगड, चोपडे भागात सातपुड्याच्या पायथ्या-जवळ तडवी मुसलमान म्हणून भिह्याची एक जमात आहे मानागाई ही त्याची कुलस्वामिनी. तिचे मंदिर आडवादजवळ आहे

(१०३) भूमिया — वन्हाडमधील ही जमात वाघेश्वरी, दुल्हादेवी, बुरादेव ह्यांची उपासक

(१०४) भोई— अबामवानी, तुळजाभवानी, सटवार्दे, खडोवा, रहिरोवा पूजक.

(१०५) (अ) भडारी वाजंत्री—महालक्ष्मी (कवळे) दुर्गा, दामोदर पूजक

(ब) हळर वाजंत्री—मामाथी अगर महामयी, ही देवी म्हणजे डोंगराचा एक मुळगा, चिताकुळे (सदाशिवगडजवळ) ह्या ठिकाणी आहे.

(१०६) महार— तुळजाभवानी, मरीआई, बोलाई, चोखोवा, ज्ञानोवा, बहिरोवा, छेडोवा, खडोवा पूजक

(१०७) माडिंग (कॅनरा)— मरिअम्मा (Mother Death) व्यकटरामना पूजक.

(१०८) माळी— सोलापूरकडे अवाई, भवानी, जनाई, तुकाई, खडोवा. मिठोवा, कर्नाटकात चद्रगुर्चीदेवी, म्हैसूरकडे सोन्नादेवी पूजक

(१०९) मुसाहर— मुस = उदीर + आहर = खाणारे = उदीर खाणारे ते मुसाहर. ही उत्तर भारतातील एक जमात काली, दुल्हादेवी, अनसारी, वनराजपत्नी, वनस्पति ह्या देवींचे उपासक. त्यांची अशी श्रद्धा आहे की, वनस्पतिदेवीच्या कृपेमुळे झाडे वाढतात, मनुष्यप्राण्यांना धान्य मिळते, प्राणि-मानांना जीवन मिळते. मानवाना यतति प्राप्त होते, वाझ न्नियाना मुले होतात, इ० इ०. ह्या देवींच्या प्रार्थनेसाठी एक कुड तयार करतात आणि अग्नीमध्ये पळे, उले, मुळ्या अर्पण करतात. पण एखाद्याला खास मागणी करावयाची असेल, तर तो आपल्या हाताची अगुळी कापून घेतो आणि रक्ताचे काही थेंब ह्या कुडस्वरूप देवीला अर्पण करतो. असे असूनही ह्या देवींची मूर्ति आढळून येत नाही.

(मलकता रिव्यू ३६/१८८८/१-५३)

(११९) लोहार—यहम्मा, यहम्मा, खंडोबा. यहम्मादेवीचे मंदिर कारवार, अंकोला येथे आहे. गुजराथमधील लोहार भवानीमाता तर मध्यप्रदेशातील लोहार सोमलाईमाता कुलस्वामिनी मानतात.

(१२०) लोहाणा—काठेवाट, वच्छकडील ह्या जमार्तीची रंडेलमाता ही कुलस्वामिनी, सिधुनदीला ' दर्यापीर ' म्हणून देवता मानतात.

(१२१) वडूर—सोलापूर—मरिजम्मा, यहम्मा, पन्नव्या. इतर भाग—तुळजाभवानी, मरिआई. मध्यप्रदेश—यहम्मा, मुर्गेच्या पूजक.

(१२२) वाघरी—खोडियारमाता, चहुचरा व मेलरीमाता पूजक.

(१२३) वाच्या—भवानी, सटवाई, खंडोबा, ज्योतिबा पूजक.

(१२४) घांझा (विणकर)—काठेवाटमधील जमात हिंगलजमाता पूजक.

(१२५) वाणी—ह्यामध्ये बऱ्याच उपजाती आहेत.

(अ) लिंगायत—अंबावाई, तुळजाभवानी, बनार्ली, यहम्मा, (सौंदत्ती), शार्कंभरी (बदामी), नखई, महिकार्जुन, खंडोबा, व्यंकोबा पूजक.

(आ) काठेवाडी—प्रांगधामधील सुदरी गावची सानुद्रीदेवी उपासक.

(इ) वैश्य—महालक्ष्मी (नागेशाची), शांतेरी (म्हाडदोळ), गणपति (कंदवाळ) पूजक.

(ई) वैश्य (सोलापूर)—तुळजाभवानी, पनमाई (जतची), बनार्ई (कोन्ण), एसई, जनार्ई, शार्कंभरी (बदामी), ज्योतिबा (कोल्हापूर), यहम्मा (सौंदत्ती) पूजक.

(उ) नार्वेकर—कनकादेवी, भगवती, यहम्मा, म्हाळसा, तुकाई, रामलिंग, बैकापती पूजक.

(१२६) वारली—ह्याच्यात देवता नाहीत, पण डहाणूची महालक्ष्मी, नगरचा बहिरोबा हे मानतात. हे स्थान धरमपूर संस्थानात फत्तेपूरजवळ आहे.

(१२७) वासुदेव—भवानी, ज्योतिबा, खंडोबा, महाकाली, बहिरोबा पूजक.

(१०८) वेद—न्हैयूरकडील ही जमात गगम्मा, मरम्मा, कावेलम्मा ह्याची पूजक होय

(१२९) वजार—(१) दक्षिणेकडील ही जमात मरिआई, महाकाली ह्याची पूजक

(२) वजारा—काळकामाता पूजक

(३) वजारी (पुणे)—भवानी, सडोवा व बहिरोवा पूजक

(१३०) सनगर—भवानी, जनार्द, ज्योतिबा, खडोबा पूजक

(१३१) सरानिआ (काठेवाड)—काळकामाता, हनुमान पूजक

(१३२) सुतार (काठेवाडा तळवडी)—भावनगरजवळील रात्रपुरीमाता पूजक

(१३३) सथाल—जाइर इरा ही मोरोको देवाची बहीण व जाईरस्थानची देवता सथाल परगण्यात ह्या देवतेचे स्थान बहुधा प्रत्येक गावी असते मंदिर बहुधा नाहीच, पण दाट राईमध्ये दगडाच्या राशीत देवीचे स्थान आहे, असे मानतात गोसाईन इरा ही जाइरची लहान बहीण भागलपूर परगण्यातील सथाल जमातीच्या ह्या स्त्रीदेवता हात

(१३४) हाटकर—सोलापूरकडे ही जमात कुमारवाम, धनगर अगर घरकाम करते तुळजाभवानी, दुर्गा ह्या देवता होत

(१३५) होलार—सोलापूरकडील ही जमात भागाचे काम करते. डमराई, जनार्द, जोराई, सटवाई, सडोबा, बहिरोवा ह्या देवता

देवतांची नामांतपत्ति

आदिशक्तीची स्वरूपे ही शिवशक्ति व विष्णुशक्ति स्वरूपात सर्वत्र आढळतात. असे असूनही ती अनेक नामरूपात संबोधिली व वर्णिली जातात. याचे अनेकाना कोडे पडते आणि त्यामुळे मन किंचित् गोंधळून जाते. तेव्हा देवतांच्या नामांतपत्तीची काही उदाहरणे माझ्या अल्पमतीनुसार येथे देत आहे. त्याप्रसून सर्वसाधारण वाचकाना कल्पना येईल की, एकच स्वरूप अनेक स्वरूपात कसे संबोधिले जाते व जाणले जाते ! हा काही संपूर्ण नामकोश नव्हे. काही ठळक ठळक उदाहरणे आहेत ही नावाची माहिती वाचली असता इतर नावा-समधी वाचकाला कल्पना येईल. वास्तविक ही नावासमधीची माहिती देवतांच्या त्या त्या भागात, प्रयात विस्ताराने आली आहे. परंतु येथे ती त्रोटकपणे एकाच दृष्टिकोपात आढळून येईल इतकेच.

(१) श्रीकरणीदेवी— देवीच्या वराने मानवदेही उत्पन्न झालेल्या मुलीने अनेक अद्भुत चमत्कार केल्याने—करणी केल्याने—नामरूपात आलेली देवता.

(२) अन्नपूर्णा— भगवान शंकराना आणि सर्व मानवप्राण्यांना अन्न पुरविणाऱ्या पार्वतीचे स्वरूप

(३) अष्टमुखा— दानवापासून होणाऱ्या त्रासाचे निर्मूलन करण्यासाठी सर्व देवतांनी एकत्रितपणे आपल्या तेजापासून निर्माण केलेले शक्तिसरूप

(४) अभयबा — सतीने मयुराला अभय देऊन प्राण रक्षण केले म्हणून हे नाव प्राप्त झाले.

(५) अंबिका— ‘ अंब ’ या शब्दाचा अर्थ माता किंवा बहीण असा होतो. तेव्हा रुद्राची माता अथवा बहीण म्हणजे अंबिका. परंतु नाही वेळा ती रुद्रपत्नीही समजली जाते.

(६) अलक्ष्मी—लक्ष्मीची ज्येष्ठ भगिनी. परंतु तिच्या बरोबर विरुद्ध गुणांची.

(७) आनंदनायकी—आनंद पर्वतावर असलेले पार्वतीचे स्वरूप.

(८) आरासुरीअंबा—आरासूर पर्वतावर वास करणारी देवता.

(९) ओसाममाता—“ ओजस् ” शब्दाचा अपभ्रंश. बल देणारी देवता. भीमाने याच देवीच्या आशीर्वादाने हिडिंबेन राक्षसाचा वध केला.

(१०) ऊनईमाता—ऊन अथवा गरम पाण्याच्या कुंडाजवळ स्थापन केलेली देवता.

(११) उमा—पार्वतीने शुष्क पणें अथवा दररोज एक पान साऊन शिवाराधना चालविली असता उ = मुली आणि मा = नको, अशी उग्र तपश्चर्या मातेच्या उपदेशाविरुद्ध करणारी म्हणून हे नाव प्राप्त झाले.

(१२) उग्रतारा—सूर्य हा एक तारा मानलेला आहे. आच्याहुति अथवा अर्घ्यदानाचा मिथि अस्तित्वात येईपावेतो त्याची जी अतिशय उग्रशक्ति होती तीच उग्रतारा होय.

(१३) एकवीरा—परशुरामाची माता रेणुका हिने विश्वविख्यात वीर सुपुत्र प्रसवला म्हणून पडलेले नाव.

(१४) एकादशी—मृदुमान्य दैत्याच्या वधासाठी एकादशीच्या दिवशी प्रसवलेली शक्ति.

(१५) कनकसुंदरी—व्यापारवृद्धीच्या वेळी अमाप कनक म्हणजे पैसा मिळाला असता झालेल्या नफ्यातून स्थापन केलेली अष्टभुजा देवीची मूर्ति.

(१६) कमळा—कमलासनावर आसनस्थ लक्ष्मी.

(१७) कन्याकुमारी—दैत्यवधासाठी निर्माण केलेली आणि नियोजित वर भगवान शंकर याची जनत कालपर्यंत मार्गप्रतिष्ठा करणारी कुमारी.

(१८) कामाक्षी—कामासुर दैत्याचा वध करणारे दुर्गादेवीचे स्वरूप.

(१९) कामात्या—भगवान शंकरानी पार्वतीसह वास्तव्य करून आपल्या कामाची शांति ज्या प्रदेशात केली तो देश कामरूप नावाने ओळखिला जाऊ लागला. ह्या देशातील शनिपीठाला कामाच्या अग्ने नाव प्राप्त झाले.

(२०) कात्यायनी—कात्यायन ऋषीने आपल्या सेजातून दैत्यवधासाठी निर्माण केलेली शक्ति.

(२१) काली—मळाला मिळकत करणारी. पार्वती जन्मतःच सागळ्या चर्णाची होती. परंतु तपश्चर्येने आपला गौरवर्ण करून घेतला. काली हे एक सृष्टी-संहाराचे रूप आहे.

(२२) कुलकुल्या—कुलकुल्या नदीच्या तीरावर असलेली दुर्गादेवीची मूर्ति.

(२३) कौमारी—कार्तिकेयाला कुमार या नावानेही ओळखिले जाते, त्याची माता अग्र शक्ति.

(२४) कौशिकी—पार्वतीने आपल्या तपश्चर्येने आणि ब्रह्मदेवाच्या वरामुळे शरीराच्या सावळ्या वर्णाच्या त्वचेचा त्याग केल्यावर जे रूप निघाले, तेच हे होय.

(२५) कंकाळी—देवकीची सात मुले कंसाने ज्या शिळेवर आपटून ठार केली त्या शिळेला पुढे कंस-काळी आणि अपभ्रष्टाने कंकाळी नाव प्राप्त झाले.

(२६) खोडियारमाता—खोडियार (काठेवाड) गावी भूमीतून वर आलेले देवीचे स्वरूप.

(२७) गजांतलक्ष्मी—धीरसागरातून लक्ष्मी प्रकट झाल्यावर तिला स्नान घालण्यासाठी दोन्ही बाजूंना दोन हत्तींनी आपल्या सोडेतून तिच्यावर पाण्याची धार धरली, त्या स्वरूपाला गजातलक्ष्मी हे नाव रूढ झाले.

(२८) गावदेवी—गावाच्या सीमेवर असलेले देवीचे स्थान अपवा गावामध्ये असलेले ग्रामदेवतेचे स्थान.

(२९) गिरनारअंबा—गिरनार पर्वताच्या माथ्यावर असलेली अंबेची मूर्ति.

(३०) गुह्येश्वरी—भगवान शंकर पशुपति क्षेत्री राहावयास गेल्यावर गुप्तरूपाने पार्वतीने त्याची सेवा केली म्हणून त्याच्या स्मरणार्थ स्थापन झालेली अष्टभुजा देवता.

(३१) गोत्रदेवी—नैमिषारण्यात ब्राह्मणांनी वसाहत केल्यावर त्यांच्या संरक्षणार्थ ब्रह्मदेवाने प्रत्येक गोत्राची निर्माण करून तेथे ठेवली देवता.

(३२) गौरी—पार्वतीने आपल्या सावळ्या वर्णाच्या त्वचेचा त्याग केल्यावर उरलेल्या गौरवर्णाला गौरी हे नाव प्राप्त झाले.

(३३) चामुंडा—चामुड दैत्याला मारणाऱ्या अष्टभुजा देवीचे स्वरूप.

(३४) चतुःशृंगी—वणी (नाशिक) येथील सप्तशृंगीला पूर्वी चतुःशृंगी संबोधिले जात असे आणि दृष्टान्ताने तेच रूप पुण्याला असल्याने तेथील तांदुळा-स्वरूप देवतेला चतुःशृंगी हे नाव प्राप्त झाले.

(३५) छिन्नमस्ता—यशदेवतेचे शीर कापलेले असल्याने प्रत्येक यशाच्या अंती शिरोयश म्हणजे कोणत्यातरी पशूचे शीर अर्पण करण्याची रूढि आहे. हे हवन बंद झाले म्हणजे छिन्नमस्ताशक्ति सर्वांचा संहार करते.

(३६) जननी—अष्टभुजा पार्वतीचेच स्वरूप. परंतु देवता जननीप्रमाणे आपल्या भक्तांचे पालनपोषण करते, म्हणून हे नाव प्रचारात आले असावे.

(३७) ज्येष्ठागौरी—ज्येष्ठानक्षत्रावर गौरीचे आगमन होते, पूजन होते, म्हणून हे नाव आले असावे. अथवा लक्ष्मीची ज्येष्ठ वहीण अलक्ष्मी आहे, तिचे हे नाव असावे.

(३८) ज्वालादेवी—हे देवतेचे स्वरूप नाही. पण भूगर्भातून अग्निरतपणे निघणाऱ्या ज्वालांच्या समूहाला, हे नामामिधान प्राप्त झाले आहे.

(३९) जोगेश्वरी—योगमाया, योगेश्वरी या शब्दाचा हा अपभ्रंश आहे.

(४०) तुकाई—राम वनातून सीतेच्या शोधार्थ वनवण हिंडत असता पार्वतीने सीतास्वरूप बनून त्याच्या मनाची उद्विग्नता कमी करण्याचा प्रयत्न केला. त्यासाठी मार्गात ती एका भव्य शीळेवर उभी राहिली रामचंद्रानी आदिशक्तीचे ते स्वरूप ओळखिले आणि प्रश्न केला. 'तू का इथे?' त्याचाच अपभ्रंश तुकाई झाला.

(४१) तुळजाभवानी—हिलाच त्वरिताभवानी असेही म्हणतात. कर्म ऋषींची पत्नी अनुभूति हिची दैत्याच्या नासातून सोडवणूक करण्यासाठी भवानीने स्वरित ते रूप धारण केले, म्हणून त्वरिता = तुरजा = तुळजाभवानी हे नाव रूढ झाले,

(४२) तूळादेवी—आयुष्यभर कष्ट करून संचित केलेली संपत्ति मृत्यूपूर्वी गोरगरिवांना अथवा गरिवांना वाटून टाकण्यासाठी जो निधि करतात आणि त्या वेळी तुळेवर (तराजूवर) जी देवता स्थापन करतात ती तूळादेवी.

(४३) त्रिपुरा—ही एक आदिशक्ति मानलेली आहे. दैत्याच्या तीन पुरांना (शहरांना) त्रिकणारी, शंकराची शक्ति ती त्रिपुरा. मानवी देहात स्थूल, सूक्ष्म व कारणदेहाने त्रिगुणात्मक रूपाने वावरणारी शक्ति असाही उगम सांगितला जातो.

(४४) दशाशुभहरी—सर्व प्रकारच्या पापांचे निर्मूलन करणारी देवता.

(४५) दाक्षायणी—दक्षप्रजापतीची कन्या सती व शंकराची पत्नी.

(४६) दुर्गा—ही एक आदिशक्ति होय. विंध्यपर्वतावर दुर्गमस्थळी जाऊन तप करणारी पार्वती, म्हणून दुर्गा अथवा दुर्गम दैत्याचा वध करणारी म्हणूनही दुर्गा.

(४७) दंतेश्वरी—दात उठावदारपणे बाहेर असलेले अष्टभुजादेवीचे स्वरूप.

(४८) नागनकी—नागन (मारवाड) येथे स्थापन झालेले राष्ट्रसेना-देवीचे स्वरूप.

(४९) पटेश्वरी— पाटण येथे स्थापन झालेली अष्टभुजा दुर्गामूर्ति.

(५०) पद्मावती— पद्मासनस्थ लक्ष्मीची मूर्ति. सागरमंथनातून वर आलेले लक्ष्मीचे स्वरूप.

(५१) पिठोरी— पिठोरी अमावास्येच्या दिवशी ६४ शक्तिपीठांच्या देवता एकत्र स्थापन करून पूजासमारंभ होतो म्हणून पिठोरी हा अपभ्रंश होय.

(५२) प्रत्यंगिरा— अंगिरा ऋषींच्या शापाने निर्माण झालेले देव-तेचे स्वरूप.

(५३) प्रभादेवी— प्रभू समाजातील एका भक्ताने दृष्टांताने विहिरीतून वर काढलेली व स्थापन केलेली चतुर्भुज देवीची मूर्ति.

(५४) पंपावती— ब्रह्मदेवाची कन्या देवीरूपाने पूजित आली. देवीच्या नावाने पंपावती नगर आणि पंपासरोवर ही नावे रूढ झाली.

(५५) पार्वती—टेकाडमाथ्यावर असलेले शिव-पार्वती मंदिर.

(५६) वगळामुखी— सर्व प्राणिमात्रांच्या शरीरात, अथर्ववेदात सांगितल्याप्रमाणे एक अथवा नावाची सुतसंवेदनात्मक जी शक्ति आहे तिला अथर्वागिरा अथवा वगळामुखी असे नाव आहे. वगळामुखीचा अपभ्रंश चाल्गामुरी असा झालेला आहे.

(५७) वनशंकरी—दुर्गादेवीचे एक नाव कांतारवासिनी असे आहे. तेव्हा वनामध्ये (वनामध्ये) असणारे दुर्गेचे जे स्वरूप तेच ही वनशंकरी होय.

(५८) बहुचरा— बहुतेर दैत्यांचा वध करणारी शक्ति ती बहुचरा होय. पण दुसरा पाठ असा की, बहुचरा, बाला आणि बभूत या तिथी बहिणी होत. आपल्या अलौकिक त्यागामुळे त्या देवपदाला पोहोचल्या.

(५९) ब्राह्मी— ब्रह्मदेवाच्या तेजापाखून निर्माण झालेली शक्तिदेवता.

(६०) भगवती— भग म्हणजे संपत्ति देणारी देवता.

(६१) भवानी—भव म्हणजे शंकर, त्याची पत्नी.

(६२) भ्रमरंबा—भक्तांच्या रक्षणार्थ शरीरामधून असंख्य भ्रमर निर्माण करून त्यांच्या शत्रूंची दाणादाण उडविणारी देवता. अथवा श्री शैलपर्वतावर अमावास्यपौर्णिमेला शंकरासह भ्रमण करणारी पार्वती म्हणून भ्रमरंबा.

(६३) भारतमाता—प्रत्येक मानवाला जन्मदात्री, कर्मदात्री आणि स्फूर्तिदात्री अशा तीन माता आहेत. त्यापैकी स्फूर्तिदात्री म्हणजेच देशमाता—

भारतमाता होय. कोठे चतुर्भुजा देवीचे स्वरूप तर कोठे देशाचा आलेखच रेखाटण्यात आला असून त्याला भारतमाता संबोधिले जाते.

(६४) भुवनेश्वरी—यज्ञसंस्थेमध्ये जाहुति देण्याची प्रथा रूढ झाल्यावर जी तीन भुवने उत्पन्न झाली, त्याची व्यवस्था पाहून त्यावर सत्ता माजविणारी शक्तिदेवता ती भुवनेश्वरी.

(६५) भैरवी—भैरव म्हणजे शंकर याची शक्ति ती भैरवी. दक्षिणाधिकारी यमाला म्हणजेच रुद्राला शंभैरव ही सत्ता आहे. त्याचीच ही विनाशक शक्ति

(६६) महाकाली—परात्पर महाकालाची संहारक शक्ति.

(६७) महिकावती—महि म्हणजे पृथ्वीसारख्या अवाढव्य आकाराची म्हणून महिकावती नाव आले असते. दुसरे कारण असे की, महिरावणाच्या राजधानीच्या गावाला त्याच्याच नावाचा अपभ्रंश झाला असताना आणि तेथील देवता म्हणून महिकावती नाव आले असते. सांप्रत फक्त भव्य सुप्तकमल तेवढे हृदयमान आहे.

(६८) महामयी—महा म्हणजे मोठी आणि मयी म्हणजे मही, म्हणजेच पृथ्वी भूमातेचे भव्य स्वरूप असा अर्थ.

(६९) महालक्ष्मी—विष्णूची पत्नी लक्ष्मी हिला दोन भुजा दाखवितात. पण महाविष्णूची शक्ति म्हणून महालक्ष्मी ओळखली जाते आणि तिला अठरा भुजा दाखवितात.

(७०) म्हाळसा—मोहिनीराज = महालया = म्हाळसा. देवदानवाच्या वेळी अमृताची वाटणी करताना विष्णूने घेतलेले मोहिनीरूप, अथवा राहु दैत्याला मारणारे स्वरूप.

(७१) महिषासुरमर्दिनी—महिषासुर दैत्याच्या वधासाठी सर्ग देवाना आपली दिव्य तेजे एकत्रित करून अष्टभुजा देवी शक्ति भूतलावर पाठविली आणि तिने त्याचा वध केला, ते स्वरूप.

(७२) माहेश्वरी—महार्द्धेश्वर = शंकर, त्याची अविष्टान शक्ति

(७३) मीनाक्षी—मीनासुर दैत्याचा वध करणारी शक्ति, अथवा जिचे नेत्र मीनासारखे तरल आहेत अशी देवता.

(७४) मंगळ्यागौरी—मत्ताचे सदासुंदर मंगल करणारी आणि विवाहानंतर श्रावण महिन्यातील प्रत्येक मंगळवारी नववधूकडून सौभाग्यसमर्थनार्थ पूजिली जाणारी गौरीची मूर्ति.

(७५) मुंवादेवी—या देवीच्या तीन व्युत्पत्ति आढळतात.

(अ) मुगा नावाच्या कोळणीच्या नावाचा अपभ्रंश.

(ब) महामयी—ममई—मुंवई = मुंवादेवी.

(क) मुबारक दैत्याचा नाश करणारी शक्तिदेवता. मुवा या शब्दाचा अपभ्रंश मुंवा झाला असावा.

(७६) मनसा—कश्यप ऋषींनी त्यांच्या तेजाने मनात आणल्याबरोबर निर्माण झालेली देवता, अथवा मीन म्हणजे मत्स्यकुलोत्तम देवता.

(७७) यल्लमा—मूळ नाव रेणुका, कर्नाटक प्रांती सप्तमातृकाना योद्धमाता म्हटले जाते. तेव्हा योद्धुअम्मा = यल्लम्मा असा अपभ्रंश झालेला असावा, असे काहींचे म्हणणे आहे. परंतु उत्तरीची कथा रेणुकेचीच आहे.

(७८) यमाई—प्रभुरामचंद्र वनवासात असताना सीतारूपी पार्वती शिळेंवर उभी राहिली. तेव्हा रामचंद्र तिला म्हणाले, 'ये माई' म्हणून हे नाव रूढ झाले.

(७९) रामवरदायिनी—प्रभुरामचंद्र लोकेच्या मार्गावर असताना विजयाचा वर देणारी लुळजा भगानी.

(८०) रुद्राणी—रुद्र (शंकर) याची पत्नी पार्वती.

(८१) राजराजेश्वरी—दशमहानिद्यापैत्री चौथी शक्ति जी भुवनेश्वरी तीच राजराजेश्वरी स्वीकली जाते. मूळ अग्निनेच्या मूर्तीला जी आसनाची बैठक जाहे त्याला ब्रह्मा, विष्णु, महेश, ईश्वर याचा उपयोग केला आहे. तेव्हा अशा राजराजेश्वरीत राहणारी ती राजराजेश्वरी होय.

(८२) राष्ट्रसेना—संसारारूपी देवता. पण एका राजवंशाने तिला राष्ट्र-देवता मानल्यामुळे तिला हे नाव प्राप्त झाले.

(८३) रेणुका—रेणु राजाची मुलगी व परशुरामाची माता.

(८४) लुंबिनी—भगवान बुद्धाची माता. पुढे त्या पंथीयानी तिला देवता मानली.

(८५) वत्सला—भगवान शंकर पशुपति क्षेत्रात राहत असताना वत्सल मासाने त्याची सेवा करणारी पार्वती.

(८६) वरदायिनी—दुर्दम दैत्याचा वध करणारी व देवाना इच्छित वर देणारी देवता. तसेच रावणवधाच्या वेळी प्रभुरामचंद्राना आणि अज्ञातवासाच्या वेळी पांडवाना इच्छित वर देणारी देवता.

(८७) वरलक्ष्मी—इच्छित वर देणारी चतुर्भुजा लक्ष्मी देवी.

(८८) वज्रेश्वरी—वसिष्ठ ऋषींवर इंद्राने फेकलेले वज्र गिळणारी पार्वती.

(८९) वामा—शंकर पार्वतीला म्हणाले, 'तू वामा (सुंदर) आहेस.' त्यावरून हे नाव रूढ झाले.

(९०) विषहारी—सर्पाने दध्न केला असता त्याच्या विषाचे हरण करणारी मनसादेवी.

(९१) विदर्भचंडिका—महाराष्ट्र राज्यनिर्मितीच्या वेळी आपले राजकीय हेतु साध्य करून घेण्यासाठी विदर्भाच्या नागपूर येथे स्थापन केलेली चंडिका देवी.

(९२) विंध्यवासिनी—विंध्य पर्वतावर नित्य वास करणारी पार्वती.

(९२) वैष्णवी—विष्णूच्या शरीरापासून निर्माण झालेली शक्ति.

(९४) वैकुंठमाता—वैकुंठाप्रमाणे उच्च पर्वतमाथ्यावर वास करणारी चतुर्भुजा देवी.

(९५) शांतादुर्गा—हरि-हराच्या दीर्घकालीन युद्धाच्या वेळी शांतता प्रस्थापित करणारी दुर्गा देवी.

(९६) शाकंभरी—भयंकर दुष्काळ पडला असता लोकाना शाकभाजी पुरवून त्याची क्षुधा शांत करणारी देवता.

(९७) शताक्षी—शंभर नेत्ररूपाने प्रकट होणारी भुवनेश्वरी देवता.

(९८) शिवदूती—रुद्र दैत्याच्या वधासाठी शंकराच्या जटेतून प्रकट झालेली आणि दूताचे काम करणारी शक्ति.

(९९) सप्तशृंगी—पर्वताला सात शृंगे-शिखरे असलेल्या ठिकाणावरील देवता. वास्तविक प्रत्यक्ष तपासणीत चारच शृंगे आढळून आल्यानंतर त्याच देवीचे चतुशृंगी हेही नाव रूढ झाले.

(१००) सामुद्रीमाता—समुद्रमंथनाच्या वेळी प्रकट झालेले लक्ष्मीचे स्वरूप म्हणून सामुद्रीमाता.

(१०१) सागरगडवासिनी—सागरगड डोंगरमाथ्यावर स्थापन झालेले यमाई देवीचे स्वरूप.

(१०२) पृथ्वी—ब्रह्मदेवाची कन्या देवसेना. मूळ प्रकृतीच्या सहा अंशांनी तिचे रूप बनले ती पृथ्वी. नववाल्मिकी जन्मल्यावर सहाव्या दिवशी या देवतेचे पूजन करतात.

(१०३) पोडपी—उपतारा उत्पत्तीमध्ये सूर्याला आहुति देतात. आहुति मिळाल्यावर तो शिव-सूर्य बनला आणि त्याची ही पत्नी.

(१०४) हरितालिका—आलि = सर्लीकडून जिचे हरण झालेले आहे, अशी नववधू पार्वती.

(१०५) हरसिद्धी—हराच्या सिद्धीमुळे निर्माण झालेली आणि चंड व प्रचंड दैत्यांचा वध करणारी देवता.

(१०६) हर्षदमाता—महाकालीच्या अनन्य रूपेमुळे भक्ताना अतिशय हर्ष झाला. त्यावरून रुढ झालेले तिचे नाव.

(१०७) हुंकारेश्वरी—भूगर्भातून हुंकार मिळाल्यामुळे तेथे असलेल्या देवतेला मिळालेले नाव.

(१०८) हिंगुळा—गुप्तरूपाने राहात असलेले शंकर, पार्वतीने हिंगुळा नदीच्या ठिकाणी शोधून काढले. यामुळे हिंगुळा क्षेत्राच्या स्वरूपाला मिळालेले नाव.

(१०९) क्षीरभवानी—क्षीरसागरातून प्रकट झालेले लक्ष्मीचे स्वरूप.

चौद्धपंथीय देवता

आर्यसनातनधर्मात ज्याप्रमाणे त्रिश्वाची उत्पत्ति ब्रह्म आणि माया या जोडीपासून झाली, तद्वत् बौद्ध धर्मांमध्ये ही उत्पत्ति आदिवुद्ध आणि आदिप्रज्ञा या जोडीपासून झाली, असे मानतात. आदिप्रज्ञेला कधी कधी प्रज्ञा पारमिता असेही म्हणतात. पुरुष आणि प्रकृति अथवा शिव आणि शक्ति याप्रमाणेच ही जोडी होय.

या जोडीपासून पाच ध्यानी बुद्धाची उत्पत्ति शाली असून, जगाच्या दैनंदिन व्यवस्थेमध्ये ते कोणताही माग वेत नाहीत. त्यांचे वर्णन असे

ध्यानी बुद्धाचे नाव	दिशाधिपति	कोणते तत्त्व	इंद्रिय	वर्ण	शक्ति
१ वैरोचन	मध्य	आकाश	शब्द	शुभ्र	वज्रधातुवीथरी
२ अशोभ्य	पूर्व	वायु	स्पर्श	निळा	लोचना
३ रत्नसंभव	दक्षिण	अग्नि	रूप	पिवळा	मामक्री
४ अभितम	पश्चिम	जल	रस	तांबडा	पादरा
५ अमोघसिद्धि	उत्तर	पृथ्वी	गंध	हिरवा	तारा

हे ध्यानी बुद्ध नेहमी वज्रासनाधिष्ठित असून पाच एकमेकांत गोललेले आणि तळवे दिसत असलेले असतात. यांच्या मूर्ति स्वतंत्रपणे तयार करीत असूनही, त्यांच्या वशावळीतील मूर्तींचे मस्तकानर बोरतात. त्यामुळे त्या देवता कोणत्या कुळातील जादे, हे समजते. त्यांच्या शक्तिस्वरूपासह दर्शन नेपाळमधील ग्याटमाड येथील यमगुठी येथील मठात घडते.

ध्यानी बुद्ध सदैव चिंतनात मग्न असल्याने, त्यांनी आपले दुसरे स्वरूप मानुषीस्वरूपात, विश्वाचे नियमन करण्यासाठी निर्मिलेले आहे. त्यांना बोधिसत्व असे म्हणतात. त्या त्या युगामध्ये या बोधिसत्वाची निर्मिति होऊन, युगांचे अती, तेही आमस्वरूपात विनीत होतात.

ध्यानी बुद्ध	ध्यानी बोधीसत्त्व	मानुषी बुद्धाचे स्वरूप
१ वैरोचन	सामतामद्र	भकुचंद्र
२ अशोभ्य	वज्रपाणी	वनकमुनी
३ रत्नसंभव	रत्नपाणी	काश्यप
४ अमिंतम	अवलोकितेश्वर	गौतम
५ अमोघसिद्धि	विश्वपाणी	मैत्रेय

वरीलप्रमाणे तीन युगे संपली आहेत आणि गौतमाचे चवथे युग सुरू आहे. शाक्यमुनीच्या निर्वाणाच्या पाच हजार वर्षांनंतर मैत्रेयाचे युग चालू होईल.

प्राथमिक पाच बोधीसत्त्वाच्या यादीतून काही वेळा रत्नपाणी आणि विश्वपाणी यांना वगळून, त्यामध्ये १. आकाश-गर्भ, २. क्षिती-गर्भ, ३. सर्व-निर्वाण विशकर्म्मिन, ४. मनुश्री व ५. मैत्रेय यांची नावे घातून, ती यादी आठ-पर्यंत वाढवितात. चामध्ये मंजुश्री हा प्रमुख आहे आणि म्हणून त्या पंध्यामध्ये त्याला जास्त महत्त्व आहे.

बौद्ध पंध्यामध्ये अनेक स्त्री-देवता असून त्यांचे स्थान ठरविणे फार कठीण आहे. ध्यानी बुद्धांपासून, जशी बोधीसत्त्वाची निर्मिती झाली तशीच त्यांच्या स्त्रियांची झाली असल्याने, दोघांचे महत्त्व समानच आहे. परंतु काही वेळा एकापासून अनेक स्त्री-देवतांची उत्पत्ति झालेली असल्याने त्याचा संबंध जोडणे फार कठीण पडते. हा घोटाळा टाळण्यासाठी त्याची वर्गवारी खालीलप्रमाणे साधारणतः करतात.

१. वैरोचन (शुभ्र) = शुभ्रतारा, उष्णीशविजया, जागुलीतारा, मारिची.
२. अशोभ्य (नील) = नीलतारा अथवा एकजटा.
३. रत्नसंभव (पीत) = पीत-तारा, वसुधारा, वज्रतारा.
४. अमिंतम (रक्त) = रक्ततारा अथवा कुरुकुला, सितातपत्रा, भकुडी.
५. अमोघसिद्धि (हिरवा) = हरितवर्ण तारा, पर्णशबरी.

या पंध्यामध्ये तारादेवीला प्रामुख्याने महत्त्व आहे. ती जेव्हा अमोघसिद्धि ध्यानी बुद्धाची शक्ति असेल, तेव्हा ती आसनावर ललितासन घातून बसते, उजवा हात वरद-मुद्रा आणि डावा हात वितर्क-मुद्रामध्ये असतो. दोन्ही वाज्जना

दोन दोन कमळे असून त्यावर घड ठेवलेले असते. घ्यानी बुद्धाची आकृति मस्तकावरील मुकुट अगर प्रभावळीमध्ये असल्याने तिचे वूळ शोधणे कठीण जात नाही. परंतु मूर्तीचे लेखन करणाऱ्या अनेकांनी हा नियम पाळला नसल्याने काही वेळा घोटाळा होतो.

सरस्वती ही ब्राह्मण धर्मातील घेतलेली देवता असून, ती मंजुश्रीची पत्नी मानतात. शुभ्र तारेचे स्वरूप आर्या जागुली हे आहे आणि ते सरस्वतीप्रमाणे मानतात. या पंधामध्ये तीन वर्ग केलेले आहेत.

(१) यमातक, जंभाल, हेवज्र, हेरुख, महामाया, पंचरक्षक इ० भक्ताच्या रक्षक देवता.

(२) कुवेर, यम, हयग्रीव, महाकाल इ० धर्मरक्षक देवता.

(३) सोळा महास्थवीर, नागार्जुन, पद्मसंभव इ० देवतास्वरूप पावलेले महात्मे. कुवेरपत्नी हारिती याच वर्गात मोडते.

याव्यतिरिक्त डाकिणी, शंखिणी, पिशाच, भैरव इ० अनेक देवता या पंधामध्ये आहेत.

बौद्ध पंधामध्ये अनेक देवता आहेत आणि त्यांची कार्ये वेगवेगळी आहेत. अणिमा, महिमा, लघिमा, दूरश्रवण, परकाया प्रवेश, जलस्तंभन, वायुस्तंभन, वान्हिस्तंभन, वाक्सिद्ध, प्राणदान, इंद्रियस्तंभन इ० एकूण २४ प्रकारच्या सिद्धि आहेत. या सर्व सिद्धि प्राप्त असणारालाच सिद्ध पुरुष म्हणतात. बौद्धकाळी या प्रकारचे ८४ सिद्ध पुरुष होते आणि नेपाळ, तिबेट प्रांती त्याचे आजही पूजन घडत आहे.

या सिद्धि प्राप्त करून घेण्याचा जो मार्ग त्याला साधना असे म्हणतात. एकूण उपलब्ध सामुग्रीवरून या प्रकारच्या ३१२ साधनांचा शोध लागला आहे. काही साधनांचे कर्तें माहीत आहेत तर काहीचे नाहीत. या साधनांचा उद्दोष ज्या यंत्रात केलेला आहे त्याला ' साधनमाला ' हे नाव असून याचे दोन खंड विनयतोष भट्टाचार्य यांनी गायकवाड सरकारच्या वतीने प्रसिद्ध केलेले आहेत.

त्या साधनमार्गातील खालील दोन श्लोक उदाहरणार्थ पहा.

उत्तराभिमुखो भूत्वा मन्त्रौ शान्तिकमारभेत् ।

पौष्टिकं तु सदा पूर्वं अभिचारं तु दक्षिणे ॥

पश्चिमे तु सदा प्रोक्तं आकर्षोच्चाटनादिकम् ॥

शान्तिकं शरत्काले तु हेमन्ते पौष्टिकं तथा ।

प्रीप्तेऽभिचारकर्माणि कुर्यात् सर्वाणि साधकः ॥

(साधनमाला, २/३६९)

याचा भावार्थ असा की, पूजकाने शांतिकर्माचे वेळी उत्तराभिमुख असावे. पौष्टिककर्माचे वेळी पूर्वाभिमुख, अभिचारकर्माचे वेळी दक्षिणाभिमुख आणि उच्चाटन अगर आकर्षणकर्माचे वेळी पश्चिमाभिमुख असावे. शांतिर्में ही शरद ऋतूमध्ये, पौष्टिकर्में हेमंत ऋतूमध्ये आणि अभिचारर्में ग्रीष्म ऋतूमध्ये करावीत. तसेच शान्तिकर्म सायंकाळी, पौष्टिक सूर्योदयापरोक्षर सकाळी आणि अभिचार दुपारी अथवा मध्यरात्री करावीत. याप्रमाणे इतर देवतांचे साधनमार्ग दिलेले आहेत. वरील आचारात मूर्ति जरी एरुच असली तरी कालमानाप्रमाणे तिचा वर्ण बदलतो, आयुधे बदलतात व स्वरूपेही बदलतात आणि यानुळेच एरुच देवतेची अनेक नावे आली आहेत. जसे तारा, उग्रतारा, शामतारा, रक्त-तारा इ० इ० त्या त्या प्रसन्न करून घ्यायऱ्याच्या असतील, तर त्याचे विहित साधनमार्ग माहीत करून घेऊन त्याचे आचरण केले तरच फलप्राप्ति होईल, एरुदी नाही. यासाठी साधकाने पूर्ण ज्ञात्याकडून या आचरणाचे धडे घेतले पाहिजेत. तानिक बाब्रय इतके अवाढव्य आहे की, पी. कॅडिअर या संशोधकाने मॅन्च भाषेत त्याची नुसती यथयुची दोन मोठ्या भागात छापलेली अमून त्याचे नाव 'Bibliothèque Nationale' असे आहे.

आयुधांची उपयुक्तता

भारतीय, बौद्ध, जैन अथवा इतर पर्यायांच्या देवतांच्या हातात निरनिराळी आयुधे दिलेली आपण पाहतो. त्या त्या मूर्तीचे उय अथवा हात स्वभावानुसार हातात आयुधेही असतात. पण एकच आयुध सतत एकाच विवक्षित हाती असते असे नाही. त्याचा क्रम काही वेगळा दिसतो. अग्निपुराणात मूर्तिविधान नावाच्या प्रकरणात याचा थोडासा ऊहापोह केल्याचे आढळते. भगवान विष्णूची सध्याकर्म करताना २४ नावे स्मरण करावी लागतात. ही चौवीस नावे म्हणजे चौवीस मूर्ति आल्या व विशेष म्हणजे ही फक्त विष्णूचीच नावे आहेत. विष्णूची आयुधे शस्त्र, चक्र, गदा, पद्म, ही चार ठरलेली आहेत आणि तत्स्वरूप इतर मूर्तींचे ठिकाणी हीच असावयास पाहिजेत. तेव्हा मूर्तिविज्ञान शास्त्रज्ञानी ही चार आयुधे देऊनच चौवीस मूर्ति सजविल्या, फक्त त्याचा क्रम मात्र बदलला.

उजवेकडील खालचे हाती, एकदा शस्त्र, तर दुसऱ्यात चक्र, तिसऱ्यात गदा व चवथ्यामध्ये पद्म व बाकीची तीन आयुधे इतर तीन हातात दिली. या-प्रमाणे केशवाचे हाती शस्त्र-चक्र-गदा-पद्म आयुधे आली. वाराणशी येथील आदि-केशव मंदिरात ही मूर्ति पाहावयास सापडते. दुसरे नाव नारायण, याचे हाती चक्र-गदा-पद्म-शस्त्र आयुधे दिली. माधवाचे हाती गदा-पद्म-शस्त्र-चक्र आयुधे दिली. प्रयाग येथील वेणीमाधव मंदिरातील मूर्ति याप्रमाणे आहे. याप्रमाणे

चार आयुधांच्या अदलाबदलीच्या एकीकरणाने गणित शास्त्राप्रमाणे $४ \times ३ \times २ \times १ = २४$ प्रकार शास्त्रज्ञ ठरवू शकले. आयुधांचा क्रम निश्चित न्हयामुळे, उजवे खालचे हाती शस्त्र म्हणजे केशव, तर उजवे खालचे हाती पद्म म्हणजे गोविंद याप्रमाणे आयुधावरून मूर्तीचे नाव निश्चित करता आले. लोकाना त्याचा आपोआप बोध हाऊ लागला.

या विवरणावरून मूर्तिविज्ञान शास्त्राची महती समजून येईल. शिल्पकार अथवा चित्रकाराला या शास्त्राचे संपूर्ण ज्ञान पाहिजे आणि शास्त्राप्रमाणेच त्याने मूर्ति घडविल्या असतील, तर मत्ताला ती मूर्ति ओळखणे सुलभ होते असे दिसून येईल. भारतीय शिल्पकलेत या शास्त्राची उपयुक्तता कमी आहे, हे यावरून ध्यानी येईल.

हिंदुदेवतांची बौद्धपथायारुहून विटवना

वज्रयानीपथाच्या धर्मप्रचारकांनी हिंदुदेवतांपासून आपला दृष्टिकोन पारच मिळत स्वरूपाचा ठेवलेला होता असे दिसून येते. वज्रयानी ग्रंथकारांनी जे ग्रंथ लिहिले ते मूर्तींना जाऊन दिले त्यावरून हे स्पष्ट होते. गौतमबुद्धाच्या वेळी मात्र ही स्थिति नसावी.

(१) काही गौद्ध शिल्पात हातात प्रह्लादीर्ष घेतलेले असते. याचा अर्थ असा की, बौद्धपंथीय देव इतके सामर्थ्यवान आहेत की, ते हिंदुदेवांचा नाश करून, त्यांची भस्मके जाणले हाती घेऊन फिरवतात.

(२) हरिहरिहरिवाहनोद्भव हा एक अवलोकितेश्वर बुद्धाचा अवतार आहे. याच नाटन म्हणून विष्णुमूर्ति दाखविली आहे. हरि = सिंह, हरिवाहन = गवड, त्यावर विष्णु आणि त्याच्या माथ्यावर अवलोकितेश्वर सिंह व गवड, याचे शिल्प त्यावर विष्णु, म्हणजे हिंदूच्या विष्णुदेवाशिवाय इतर कोणतेही शिल्प नव्हे. 'सिंहगरुडविष्णुसंरुधस्थितमामान ध्यात्वा।' इ० इ०

(३) चंद्ररोशन—अज्ञानध्यानी बुद्धापासून याची निर्मिति जन्मून तो भयंकर क्रूर आहे. त्याच ज्ञानाचित्र उपलब्ध आहे, त्यामध्ये डावे हाती छाती जगळ त्याने पाश धरिलेला आहे. विष्णु, ब्रह्मा, शिव यासारखे जे कोणी मानवजातीला नाश देत असतील, त्यांना बाधण्यासाठी त्या पाशाचा उपयोग आहे. इतकेच नव्हे तर या बुद्धाने आपली तर्जनी वर केलेली असल्याने हे देव भीतीने घाबरून गेलेले आहेत.

‘तर्जनीतर्पितव्याकुलानेह हरिहरहरिण्यगर्भादि
दृशवृन्दारिवधनाय इ० इ०’

विष्णु गिन ब्रह्मा-न्दर्प या दुष्टदेवतांच्या कालचक्रामध्ये जे जीव दुःखी होतात, त्याकडे चद्रोशन कृपेने पाहात आहे.

‘हरिहरहिरण्यगर्भकन्दर्पादिभिः
भवचक्रे भ्राम्यतस्तान् पश्येत् ।’

(४) मृत्युचवना तारा देवीची उपासना केल्यास उपासक मृत्यूनर जय मिळत शक्ती आणि हिंदुदेवता ब्रह्मा विष्णु महेश, इद्र, चद्र, सूर्य त्या उपासकाच्या वेशांची टोनेही नाश करू शकत नाहीत.

(५) मारिची देवीचे ध्यानार्जन करताना ‘पुरन्दर उन्दिता . जघो हरिहर ब्रह्मादयो मर्दिता . वसुलोकपाला वन्दनामाज्ञा च कुर्वन्त स्थिता’ म्हणजे इद्र ब्रह्मा वसु लोकपाल इ० देवता तिला वदन करीत आहेत काही तिच्या पायागाली चिरडले जात आहेत, काही तिच्या आज्ञा सेवकाप्रमाणे पाळतात आहेत याप्रमाणे ध्यान दिलेले आहे.

(६) कुरुकुला देवीचे उपासकाला ब्रह्मा, रुद्र, इद्र, नारायण इ० हे आपण होऊन भेटतात आणि सेवकाप्रमाणे त्याची कामे पूर्ण करतात.

(७) वज्रवालाननार्का—या देवीचे ध्यानमध्ये विष्णु व लक्ष्मीला तो पायागाली तुटवीत आहे. ‘सपत्नीक विष्णु जालीढपदेनारुम्यास्रियतम् ।’ इ० इ०

(८) बोधीसत्त्वाचा अवतार भूतढामर याचे वर्णन करताना इद्र, ब्रह्मा, कुबेर इ० देवतांचा गर्व हरण करणारा असे आहे.

(९) सच्चुरमजंभल—या धनदौलत देणाऱ्या देवाचे वर्णन करताना कुबेराचे पाठीवर पाय देऊन त्याला रत्ने ओळावयाला लावणारा देव असे वर्णन आहे

(१०) ह्यग्रीवाची पूजा करताना भक्तासमोर फारच रम्य चित्र ठेवलेले आहे. ह्यग्रीव पूजनानंतर प्रसन्न झाला तर तो पूजक विद्याधराचे लोकात जातो आणि तेथे सर्व मुक्त अनुभवतो, देवेंद्र त्याचा रक्षक—चोपदार बनतो, ब्रह्मदेव प्रधान होतो, कार्तिकस्वामी त्याचा सेनापती होतो, विष्णु द्वाररक्षक होतो, शंकर सद्गुणान्तर प्रवचने करतो, इतर सर्व देव त्याच्याभोवती जमा होतात.

याप्रमाणे मारिची देवी ब्रह्माचे मस्तक हाती मिरविते. त्रैलोक्यविजय-देव शंकर आणि गौरी याचे छातीवर नाचतो. प्रसन्नतारा देवी इद्र-उपेंद्राचे

चार आयुधाच्या अदलाबदलीच्या एकीकरणाने गणित शास्त्राप्रमाणे $४ \times ३ \times २ \times १ = २४$ प्रकार शास्त्रज्ञ ठरवू शकले. आयुधाचा प्रथम निश्चित वेग्यामुळे, उजवे खालचे हाती शंख म्हणजे केशव, तर उजवे खालचे हाती पद्म म्हणजे गोविंद याप्रमाणे आयुधावरून मूर्तीचे नाव निश्चित करता आले. लोकाना त्याचा आपोआप बोध होऊ लागला.

या विवरणावरून मूर्तिविज्ञान शास्त्राची महती समजून येईल. शिल्पकार अथवा चित्रकाराला या शास्त्राचे संपूर्ण ज्ञान पाहिजे आणि शास्त्राप्रमाणेच त्याने मूर्ति घटविल्या असतील, तर भक्ताला ती मूर्ति ओळखणे सुलभ होते असे दिसून येईल. भारतीय शिल्पकलेत या शास्त्राची उपयुक्तता कशी आहे, हे यावरून ध्यानी येईल.

हिंदुदेवतांची बौद्धपंथीयांकडून विटंबना

धत्र्यानीपंथाच्या धर्मप्रचारकांनी हिंदुदेवतांवाबत आपला दृष्टिकोन फारच विकृत स्वरूपाचा ठेवलेला होता असे दिसून येते. धत्र्यानी ग्रंथकारांनी जे ग्रंथ लिहिले धर्म मूर्तींना आकार दिले त्यावरून हे स्पष्ट होते. गौतमबुद्धाच्या वेळी मात्र ही स्थिति नसावी,

(१) काही बौद्ध शिल्पात हातात ब्रह्मशीर्ष घेतलेले असते. याचा अर्थ असा की, बौद्धपंथीय देव इतके सामर्थ्यवान आहेत की, ते हिंदुदेवांचा नाश करून, त्याची मस्तके आपले हाती घेऊन मिरवतात.

(२) हरिहरहरिवाहनोद्भव हा एक अवलोकितेश्वर बुद्धाचा अवतार आहे. त्याचे वाहन म्हणून विष्णुमूर्ति दाखविली आहे. हरि = सिंह; हरिवाहन = गरुड, त्यावर विष्णु आणि त्याच्या माथ्यावर अवलोकितेश्वर. सिंह व गरुड, याचे शिल्प त्यावर विष्णु, म्हणजे हिंदूंच्या विष्णुदेवाशिवाय इतर कोणतेही शिल्प नव्हे. ' सिंहगरुडविष्णुस्वर्गस्थितमात्मानं ध्यात्वा । ' इ० इ०

(३) चंद्ररोशन—अश्वमेध ध्यानी बुद्धापासून याची निर्मिती असून तो भयंकर क्रूर आहे. त्याचे जे छायाचित्र उपलब्ध आहे, त्यामध्ये डावे हाती छाती जरळ त्याने पाग धरिलेला आहे. विष्णु, ब्रह्मा, शिव यांसारखे जे कोणी मानवजातीला त्रास देत असतील, त्यांना बाधण्यासाठी त्या पाशाचा उपयोग आहे. इतकेच नव्हे तर या बुद्धाने आपली तर्जनी वर केलेली असल्याने हे देव भीतीने वावरून गेलेले आहेत.

‘ तर्जनीतर्जितव्याकुलानेह हरिहरहरिण्यगर्भादि
हेशवृन्दारिबंधनाय इ० इ० ’

विष्णु-शिव-ब्रह्मा-कंदर्प या दुष्टदेवतांच्या कालचक्रामध्ये जे जीव दुःखी होतात, त्याकडे चंद्रोशन रूपेने पाहात आहे.

‘हरिहरहिरण्यगर्मकन्दर्पादिभिः
भवचक्रे ध्राम्यतस्तान् पश्येत् ।’

(४) मृत्युवंचना तारा देवीची उपासना केल्यास उपासक मृत्यूवर जय मिळवू शकतो आणि हिंदुदेवता ब्रह्मा-विष्णु-महेश, इंद्र, चंद्र, सूर्य त्या उपासकाच्या केसांची टोकेही नाश करू शकत नाहीत.

(५) मारिची देवीचे ध्यानवर्णन करताना ‘पुरन्दरं वन्दितं... अधो हरिहर-ब्रह्मादयो मर्दिता... वसुलोकपालाः वन्दनामाज्ञां च कुर्वन्तः स्थिताः’ म्हणजे इंद्र-ब्रह्मा-वसु-लोकपाल इ० देवता तिला वंदन करीत आहेत. काही तिच्या पायाखाली चिरडले जात आहेत, काही तिच्या आज्ञा सेवकाप्रमाणे पाळोत आहेत. याप्रमाणे ध्यान दिलेले आहे.

(६) कुरुकुला देवीचे उपासकाला ब्रह्मा, रुद्र, इंद्र, नारायण इ० हे आपण होऊन भेटतात आणि सेवकाप्रमाणे त्याची कामे पूर्ण करतात.

(७) वज्रवालाननार्का—या देवीचे ध्यानामध्ये विष्णु व लक्ष्मीला तो पायाखाली तुडवीत आहे. ‘सपत्नीकं विष्णुं आलीढपदेनाक्रम्यावस्थितम् ।’ इ० इ०

(८) बोधीसत्त्वाचा अवतार भूतडामर याचे वर्णन करताना इंद्र, ब्रह्मा, कुबेर इ० देवतांचा गर्व हरण करणारा असे आहे.

(९) उच्छुक्लमजंभल—या धनदौलत देणाऱ्या देवाचे वर्णन करताना कुबेराचे पाठीवर पाय देऊन त्याला रत्ने ओकावयाला लावणारा देव असे वर्णन आहे.

(१०) ह्यग्रीवाची पूजा करताना भक्तासमोर फारच रम्य चित्र ठेवलेले आहे. ह्यग्रीव पूजनानंतर प्रसन्न झाला तर तो पूजक विद्याधराचे लोकात जातो आणि तेथे सर्व सुख अनुभवतो, देवेंद्र त्याचा रक्षक-चोपदार बनतो, ब्रह्मदेव प्रधान होतो, कार्तिकस्वामी त्याचा सेनापती होतो, विष्णु द्वाररक्षक होतो, शंकर सद्गुणावर प्रवचने करतो, इतर सर्व देव त्याच्यामोठवी जमा होतात.

याप्रमाणे मारिची देवी ब्रह्माचे मस्तक हाती भिरबिते. त्रैलोक्यविजय-देव शंकर आणि गौरी याचे छातीवर नाचतो. प्रसन्नतारा देवी इंद्र-उपेंद्राचे

शरीरानर नाचून रुद्र व ब्रह्मा यांना मध्ये दाबून राहते परमाश्वदेव आपले चार पायाखाली इद्राणी, लक्ष्मी, रति, प्रीति, मधुकर, वसंत इ० चिरइन टाकतो

वज्रयानीपथीयाचा हा दुष्टपणाचा वारसा पुढे अनेक प्रचारकानी व लेखकानी चालविला आर्यदेवाने चित्तशोधन प्रकरणात जे उद्गार काढले, ते हा वारसा सिद्ध करण्यास पुरेसे आहेत

प्रतरन्नपि गगाया नैव श्वा शुद्धिमर्हति ।

तस्माद्धर्मधिया पुसा तीर्थस्नानं तु निष्फलम् ॥ इ० इ०

‘एखाद्या कुत्र्याने गगास्नान केले, तरी तो शुद्ध होत नाही, म्हणून तीर्थ स्नान व्यर्थ आहे स्नान हाच जर गुण असेल तर पाण्यात सदैव वातरणारा कोळी जास्त पवित्र मानला पाहिजे तीर्थामध्ये स्नान केल्याने माणसाची पापे नाहीगी होत नाहीत कारण तसे जर असते तर तीर्थयात्रा व स्नान करणारी माणसे रागीट, दुष्ट स्वभावाची आणि दुरगुणी जाडळणार नाहीत ’

(सायनमाला-भद्राचार्य २/CXXX to CXXXIV)

बौद्धपथीयावर सनातनधर्मप्रचारक आद्य शंकराचार्य याचा एवढा राग का होता हे बरील विवरणाने ध्यानी येईल तसेच हिंदुदेवतांचे द्वेषावर उभारणी झालेला हा पथ पुढे ब्राह्मणफालात आपोआप मरणोन्मुख का झाला याचे अधिक विवरण करण्याची गरज नाही करावे तसे भरावे

सनातनवैदिकधर्म हा सहिष्णु व वर्धिष्णु आहे, याचे प्रत्यंतर या ठिकाणीही येते वज्रयानीपथीयानी जरी ब्राह्मणदेवतांची एवढी विटबना मूर्तिकत्तेत केली, तरी वेदप्रामाण्य न मानणारा हा पथ शेवटी बव्हंशी भारतामधून लयास गेला आणि त्या पथातील काही देवता तारा, छिन्नमस्ता, मातंगी, डाकिनी इ० आमसात करून, बुद्ध हा विष्णूचा नववा अवतार मानून चैत्र व श्रावण महिन्यात बुद्धाचे पूजन करून त्याची सुवर्णप्रतिमा ब्राह्मणाला दान करावी असा धर्मनियम करून, इतकेच नव्हे तर कामाशी मदिराप्रमाणे बुद्धाच्या मठाचे रूपांतर करून आणि सर्वांवर कर्णी म्हणजे कामाशी मदिरातील लोकनाथ मूर्ति, हीच आद्य शंकराचार्यांची मूर्ति होय असे मानून, या पथाचे ब्राह्मणधर्माने पूर्ण उच्चाटन केले तसेच तेराव्या शतकाच्या शेवटी महायानपथाची तत्वे आमसात करून शक्तिपथाने आघाडी मारली व सर्व तान्त्रिक मार्ग आत्मसात केला बराह, गरुड, मत्स्य, लिंग पुराणानी बुद्ध हा विष्णूचा अवतार होय असे प्रतिपादन सुरू केले आणि त्या पथाचे जीवन भारत देशातून संपुष्टात आणले

ब्राह्मणदेवतामधील भगवान शंकर हे एक प्रसुप्त देव अगून दक्षिणेश्वर

काली मूर्तचि शिल्पात, ते काली देवीचे पायाखाली पहुडलेले दाखविले आहेत. पण या गूढशिल्पाचे जाणकारांनी विवरण केले असल्याने, त्यामध्ये सर्वसाधारणपणे काही वाढणे भासत नाही. तसेच अद्भुत रामायणातील सीतादेवी (ललिता पंचमी, व्रतदेवता पहा) जेव्हा सहस्रमुख रावणाच्या वधाने धुंद होऊन वेफाम नृत्याने पृथ्वी दोलायमान होते व ज्या वेळी सर्व देवांच्या इच्छेनुसार, भगवान शंकर शवरूपाने तिच्या पदतळी पडतात, त्या वेळी सीतादेवीचे तांडव शांत झाले आणि भूदेवीचे आंदोलनही थंड झाले असे वर्णन आढळते. तद्वतच बौद्ध शिल्पकारांनी अथवा आचार्यांनी, याप्रमाणे मूर्ति घडविताना समाधानकारक कारणे व उद्दिष्ट देणे उचित झाले असते. मूळ उद्दिष्टाच्या स्पष्टीकरणाचे अभावी इतरांना शंका घेण्यास जागा राहून गेली आहे. असा खुलासा कोठे आला नाही आणि अनेकांना विनंती केली असता तो कोणी करू शकलेच नाही. असो.

एका धर्मातून कुठून निघालेले पंथ स्वतत्त्वाभिनिवेदाने मूळ पंथावर तुटून पडतात, त्याची निंदा-नालस्ती करतात आणि आपलाच पंथ श्रेष्ठ दाखविण्याचा प्रयत्न करतात हे सर्वश्रुत आहे. इंग्लंडमध्ये रोमन कॅथोलिक प्रथम आले. त्यांतून प्रॉटेस्टंट पंथ निघाला. त्यातून क्रमाने प्रेजबिटेरियन-प्युरिटन, इंग्लिश चर्च हे पंथ निघून त्यांनी आपसात भरपूर लाथाळी केलेली आढळते. तसेच इस्लामधर्मात सुन्नी, शिया, सुफी इ० अनेक उपपंथ उत्पन्न झाले असून, त्यांच्यामध्ये अंतर्गत वैमनस्य आढळते. तेव्हा बौद्धपंथीयांनी ब्राह्मणदेवतांची मूर्तिकलेत याप्रमाणे विटंबना केली यात वैयम्य वाटण्यासारखे काही नाही.

वर म्हटल्याप्रमाणे भारतीय धार्मिकसांप्रदाय, संस्कृति व तत्त्वज्ञान या सर्वांतच समन्वयात्मक वृत्तीचे अद्भुत दर्शन घडत असल्याने प्रथमतः विशिष्ट तत्त्वज्ञानाचे पायावर उभारलेले वेगवेगळे संप्रदाय एकमेकांशी वादविवाद करून यकले, म्हणजे कालांतराने त्यांच्यातील कटुता कमी होऊन ते ऐक्यकां-जवळ येऊ लागतात. एकमेकांच्या कल्पना व तत्त्वे आत्मसात करतात आणि एकजीव होतात आणि सनातनी धर्माचे अखंड निशाण पाडकते ठेवून, सनातन-धर्माचे श्रेष्ठत्व कायम ठेवतात.

अपराजिता—अष्टभुजा कुबकुळा देवीच्या वर्णनात या देवतेचे नाव आलेले असून तेथे ती रत्नसंभव कुळातील दाखविलेली आहे. परंतु येथील वर्णन अधिक स्पष्ट करणारे आहे. बौद्धपंथीयांतील ही फार महत्त्वाची देवता आहे. साधनेमधील वर्णनाप्रमाणे ती पीतवर्णा, एकमुखी, द्विभुजा, सुवर्णालंकारधारिणी आणि हिंदुदेवता गणेश याला पायाखाली तुडविणारी, उजवा हात एखाद्याला चापट मारण्याच्या अवस्थेत, तर डावा हात छातीजवळ पाश घेतलेला पण तर्जनी

सुद्रेत, चेहरा उग्र व भयंकर आणि माराचा' (ब्रह्मा विष्णु शंकर) नाश करणारी व ब्रह्मदेव मागील राजसूच चोपदाराप्रमाणे हाती दंडा घेऊन उभा असलेला, असे शिल्प आहे. 'अशेषमारनिर्दालिनी' इ० इ०.

साधनेमध्ये 'गणपतिसमाक्रान्ता' हे शब्द असल्याने, ती गणपतीला पायाखाली तुडविते यात संशय रहात नाही. तसेच नालदा आणि इडियन म्युझियममध्ये (कलकत्ता) ज्या मूर्ति आहेत, त्याचे शिल्प यावरहुकूमच आहे. नालदा येथील मूर्ति वरील भागी भगलेली असल्याने वरील भागी ब्रह्मा अगर इतर शिल्प दिसत नाही. पण नेपाळमधील चित्रकाराकडून जे चित्र उपलब्ध आहे, त्यामध्ये सावनेतील वर्णनाप्रमाणे सर्व काही मिळते. साराश, हिंदु देवताची मिटरना येथे पूर्ण दिसून येते.

भारतीय हिंदु दसऱ्याच्या दिवशी शमीवृक्षाच्या पूजनाच्या वेळी याच देवतेचे पूजन करीत असतात.

उष्णीषविजया— इडियन म्युझियममध्ये जी देवीची मूर्ति आहे, तिचे वर्णन असे की, वज्रपर्यंतसर असलेली, त्रिमुखी, अष्टभुजा, मधला मुकुट इतर दोनापेक्षा उच्च व नथीदार आहे. उजवीकडे हातात बाण, वज्र, वरद, कमळ आणि त्यासर बुद्धमूर्ति, डावीकडे धनुष्य, पाश, अमयमुद्रा व पानपात्र अशी आयुधे आहेत उजवे मूळ शुभ्रवर्णा, डावीकडे पीतवर्णा आणि समोर नीलवर्णा आहे मस्तकावरील प्रभावशील ध्यानी बुद्ध अशोभ्य मूर्ति आहे.

कमळार बुद्धाची मूर्ति असणे हे या देवीचे वैशिष्ट्य असल्याने जोल्लग्न्यास त्रास पडत नाही. या देवीच्या ध्यानसाधनेत वरील भाग वैरोचन असावयास पाहिजे, पण येथे ध्यानी बुद्ध अशोभ्य आहे.

(साधनमाला, २।१३८)

एकजटा— वज्रयानी बौद्धपंथीयाची एक सामर्थ्यशाली देवता आहे. ही एकमुखी, नीलवर्णा, द्विभुज अथवा अष्टभुजा, परंतु काही वेळा चार मुखे आणि २४ भुजाही असतात. शंवार बसलेली, नागानी अलंकृत, पिंगल जटा, डोले हाती कमळ व भोजनपात्र, उजवे हाती उत्पल, राक्ष, वज्र इ० आयुधे

१ टीप—या पद्यामध्ये मार याचा अर्थ हिंदुदेवता ब्रह्मा विष्णु महेश-
इष्ट असा वेला जातो. पण जेन पद्यामध्ये याचा अर्थ एका तिथीचा देव असा
अग्नि मदन या अर्था वापरला जातो त्याचा त्रिमूर्ति खोदविताना मा = लक्ष्मी
आणि २ = देणारा, म्हणजे लक्ष्मीप्रदान करणारा असा वेला जातो

धारण करणारी, नवयौवना, मस्तकावर अश्रोग्य, मुकुट धारण करणारी, उग्र व भयानक स्वरूपाची आहे. वाघाचे कातडे पांघरणारी, त्रिनेत्री, गळ्यात रंडमाळा असते.

या देवतेचा मंत्र 'ॐ नमो भगवति एकजटे मम वज्रपुष्पं प्रतीच्छ स्वाहा' असा असून, तो अतिगव तेजस्वी, सुश्राव्य आणि सामर्थ्यशाली आहे. या मंत्राच्या नुसत्या श्रवणानेही माणसाची सर्व पापे आणि विघ्ने दूर होतात अशी भक्तांची श्रद्धा आणि त्यांचा प्रत्यक्ष अनुभव आहे. तसेच शत्रूचा नाश होऊन धार्मिकवृत्ति वळावते. इंडिअन म्युझिअममध्येही अशी मूर्ति आहे.

जेव्हा द्विभुजा असते, तेव्हा कानी व कपाल हाती असतात. जेव्हा चतुर्भुजा असते, तेव्हा धनुष्य, तरवार, वाण व कपाल धारण करते. जेव्हा अष्टभुजा असते तेव्हा तरवार, वाण, वज्र, कात्री, धनुष्य, उत्पल, परशु व कपाल ही आयुधे असतात. (साधनमाला १।२५४)

कल्याण-सुंदर—शिव-पार्वती वैवाहिक संवत्तातील हे शिल्प असून सतपदीच्या वेळी पाणीग्रहण करत्या वेळचे आहे. दक्षिणप्रांती या मूर्ति जास्त प्रचारात असून याचे शिल्प वसे असावे, याची माहिती टी. ए. गोपीनाथराव याच्या 'हिंदु-मूर्तिशला' या ग्रंथात आढळते. डाका येथील साहित्य परिषदेच्या संग्रही जी मूर्ति आहे, त्यामध्ये पार्वती शंकराच्या डाव्या वाजूला उभी असून आपला हात पाणीग्रहणासाठी शिवाच्या हाती दिलेला आहे. या मूर्तीची अनेक प्रकारची शिल्ले आहेत व प्राताग्रमाणे त्यामध्ये भेदही आढळतो. परंतु मूळ कल्पना एका शिल्पाच्या आधारे मांडलेली आहे.

उमा-आलिंगन मूर्तीच्या शिल्पात शंकर आसनावर बसलेले असून, त्याचा उजवा पाय खाली लोंबता, पण काही वेळा कमळ अगर नंदीच्या पाठीवर आधारित असतो. त्याची पत्नी उमा डाव्या माडीवर बसलेली, डावा पाय खाली लोंबता, कमळ अगर तिचे वाहन सिंह यांच्या पाठीवर असतो. दोघे एकमेकाना आलिंगन देत असल्याने शिल्पाला उमा-आलिंगन अथवा आलिंगन-मूर्ति म्हणतात. अर्धनारीनटेश्वर हे याच प्रकरणातील तिसरे शिल्प होय.

कुरुकुला—तांत्रिक मार्गातील ही एक प्रमुख देवता आहे. या देवतेची उत्पत्ति ध्यानी बद्ध अमितम यापामून झालेली आहे. साधनमाला (भाग २) या ग्रंथात देवतेसंबंधी १४ साधना दिलेल्या असून पृ. ३४४ ते ३९४ म्हणजे ५० पाने खर्ची पडलेली आहेत. तेव्हा ही सर्व साधना येथे स्थळाभावी देणे अशक्य आहे.

ही देवता एकमुखी असून द्विभुजा, चतुर्भुजा, पद्भुजा अथवा अष्टभुजा असते. ज्या वेळी तिला दोन भुजा असतात, तेव्हा तिला शुद्ध कुरुकुळा, शुभ्रवर्णा वज्रपर्यंक-आसना, हातात माळा, अमृत भरलेला कमळाचा प्याला, त्रिनेत्रा, मस्तकावर अमितभ बुद्धाची मूर्ति असलेला मुकुट, प्राण्यावर बसलेली, अंगावर उत्तम वस्त्रालंकार असलेली, केशकलाप अनंत नागाने गुंफलेला, गळ्यामध्ये पादप्या रंगाचा वामुकी नागाचा हार, कानातील कुंडले रक्तवर्णा तक्षक सर्पाची, गळ्यातील जानये हिरण्या रंगाच्या कर्कोटक नागाचे, कमरेभोवती मदन नागाचा कमरपट्टा, पायातील नुपरे म्हणजे महापद्म नागाचे वेष्टोळे, दंडावरील दागिना म्हणजे शंखपाल नाग, चेहरा हसतमुख आणि हृदय दयेने भरलेले असे असते व शृंगारभाव व्यक्त करते.

तारोद्भवकुरुकुळा—रक्तवर्णा, चतुर्भुजा, अभयमुद्रा, बाण, धनुष्य व कमळ ही आयुधे, वज्रपर्यंकासना, मुकुटामध्ये अमितभ बुद्धाची मूर्ति, सदा हसतमुख असते. कुरुकुळा पर्यंतावर बसती करून असते. राहु आणि कामदेव यांच्या मस्तकावर आरूढ असते.

ओरियान कुरुकुळा—उग्र चेहरा, रक्तवर्णा, अर्धपर्यंकासना, प्रेतवाहना, गळ्यात नरखडाची माळ, मस्तकावर पांच मुंडकी, जीभ व दात बाहेर आलेले बाघाचे कातडे पांशलेली, मस्तकावरील केश ज्वाळाप्रमाणे उभे असलेले, त्रिनेत्रा, चतुर्भुजा, दोन हात फुलाचे धनुष्य ओढण्यात गुंतलेले, तर दुसरे दोन फुलाचा गुच्छ व रक्तकमळ धरण्यात गुंतलेले आहेत.

अष्टभुजा कुरुकुळा—रक्तवर्णा, अष्टभुजा, वज्रपर्यंकासना, त्रैलोक्य-विजयमुद्रा धारण करणारी, अंकुश, बाण, धरदमुद्रा, पाश, धनुष्य व उत्पल ही आयुधे. उजवे बाजूला प्रसन्नतारा, डावीकडे जयतारा, खाली निष्पन्नतारा आणि वरती कर्णतारा असून चार उपदिशाना चुंदा, अपराजिता, प्रदीपतारा व गौरीतारा या देवता आहेत. माथ्यावर पाचही ध्यानी बुद्धाच्या आकृति आहेत.

पूर्वेकडील दरवाजारक्षक म्हणून वज्रवेताली देवी, दक्षिणेकडे अपराजिता, पश्चिमेकडे एकजटा व उत्तरेकडे वज्रगांधारी देवता आहेत. साधनमाला मंयात या देवतेचे ध्यान व इतर मंत्र पढान्यास सापडतील.

(भारतीय बौद्ध मूर्तिकला, भट्टाचार्य, पृष्ठ ५८).

कुरुकुळा मठारिका, स्वाधिष्ठान कुरुकुळा असे प्रकार आहेत. या देवीचे हातातील आयुधे, अनेक सेवेकरी, वाहन ६० पाहिले म्हणजे हे दुर्गादेवीचेच एक स्वरूप असावे, असे वाटते. वशीकरणासाठी या देवीचा मंत्र ' ॐ कुरुळे हुं न्ही स्वाहा ' याचे पठण करतात.

खादिरवनी तारा — कमलासनावर वज्रधर्मक आसनाने बसलेली असून सर्वोगावर अलंकार असून, मस्तकीचा मुकुट खास कलाकुसरीचा आहे. मुंदरतेची लक्षणे म्हणजे वारिक कंबर, खोल नाभी आणि उन्नत वक्षःस्थल या ठिकाणी दिसते. उजवा हात वरदमुद्रा, पण हातात रत्न घेतलेले असल्याने या मुद्रेला 'रत्नसंयुक्तवरदमुद्रा' असे नाव आहे. डाव्या हाती उत्पल म्हणजे कमळ असून, उजवीकडे कमळाचे शिल्प, वाजू सारख्या दिसण्यासाठी दाखविलेले आहे. मुख्य मूर्तीच्या उजव्या वाजूस एका स्त्रीचे शिल्प, असून तिच्या हाती वज्र व अशोकरूपण आहे. डावेकडील स्त्रीमूर्तीच्या हाती कात्री आणि कपाल असून, स्वरूप फारच भीतिदायक आहे. माध्यावर पाच ध्यानी बुद्धाचे शिल्प असून, अमोघसिद्धि, वंशावळीचा देव मध्यमाली आहे. देवतेचा वर्ण हरित, साधनमालेतील वर्णनाप्रमाणे असावयास पाहिजे. दोन्ही वाजूंची स्त्रीस्वरूपे त्यांच्या आयुधाच्या वर्णनाप्रमाणे अशोककाता, मारिची आणि एकजटा असावयास पाहिजेत. इंडियन म्युझियम—कलकत्ता आणि हाक्का म्युझियम येथे या देवतेच्या मूर्ति आहेत.

(साधनमाला, २।१४४).

चुंदादेवी—एक बौद्ध संप्रदायी देवता. हिला चंद्रा, चंद्रा असेही म्हणतात. ही वैरोचनाची कन्या होय. साधनमालेतील या देवीचे वर्णन असे की, चतुर्भुजा, एक हात वरदमुद्रा, दुसरा पुस्तकयुक्त कमळ धारण करणारा, दुसऱ्या दोन हाती पात्रे, शरदकालीन चंद्राप्रमाणे काति, सर्वालंकारी युक्त स्वरूप असते. काही ठिकाणी ही सोळा भुजांची असते, तर एके ठिकाणी ती २६ भुजांची दाखविलेली आहे. (मा. सं. को., ३।४३३)

जांगुली—सर्पांचे विष हरण करणारी म्हणून ही देवता प्रसिद्ध आहे. तसेच सर्पदंश झाला असता, या देवतेच्या पूजनाने विषाचे निर्मूलन होते. या देवीच्या चार साधना दिलेल्या आहेत.

शुभ्रवर्णा, चतुर्भुजा, दोन हाती वीणा, सर्प, अमय व चक्र ही आयुधे. एकमुखी, मुकुट धारण करणारी, गळ्याभोवती शुभ्रवर्णा गळपट्टा असलेली अशी मूर्ति असते. काही वेळा या देवीला आर्य जांगुली असेही म्हणतात.

दुसऱ्या साधनेप्रमाणे ती त्रिशुली, पीतवर्णा, सहा भुजामध्ये तरवार, वज्र, वाण, पाश, नील कमल ही आयुधे, सर्पाच्या फण्यावर विभ्राती घेत असलेली असे स्वरूप असावे.

मनसा अथवा त्रिपहारी या देवीबरोबर, या देवीचे बरेचसे साम्य आहे आणि त्या दोघींच्या उपयोगही एकच आहे.

या देवतेचा मंत्रोच्चार केला असता सर्पांचे त्रिप उत्तरते

तारा

शयासीना कण्ठाकलितनृरोटीपरिलसत् ।
कपालासिंश्यामोत्पलरुचिरकर्त्रीं प्रिनयनाम् ॥
नवाम्भोदश्यामा प्रकटरदभीमा प्रथुकुचा ।
सदैव त्वा ध्यायन् जनानि च जडो वास्पतिसम ॥

महाकालकृत कर्पूरतारिणीस्तोत्रात तारादेवीचे ध्यान घरीलप्रमाणे वर्णन केलेले आहे ही देवता प्रेतावर बसलेली, गळ्यात नररुडाची माला घातलेली, चार भुजामध्ये कपाल, सड्गा, नील कमल आणि मुदर कात्री धारण केलेली, तीन नेत्राची, नवीन भेषाप्रमाणे श्यामवर्ण असलेली, मोठे स्तन असणारी आणि तोंडेर आलेल्या दातामुळे भयंकर दिसणाऱ्या तारादेवीचे ध्यान करणारा मनुष्य अतिशय मतिमद असला तरी गृहस्पतीप्रमाणे वक्ता होईल केव्हा केव्हा या देवीचे मस्तकावर मुकुटाच्या जागी पाच मुळाची माला असते आणि ती मुडे पंचब्रह्म, पंचप्रेत व पंचरुद्र याची प्रतीके मानलेली जाईत

अमिताभ या ध्यानी बुद्धाच्या नेत्रातून जो निळा किरण निघाला त्यातून या देवतेची उत्पत्ति झाली जसे मानतात इतरही अनेक उत्पत्तीच्या कथा आहेत पाच रगाच्या पाच तारा देवता, या पाच ध्याना बुद्धाच्या शक्ति मानलेल्या आहेत याची सख्या एकूण १०८ मानतात तिनेट प्रदेशात या देवतेचे महात्म्य विशेष मानतात इतकेच नव्हे तर या देवतेची मूळ कल्पनाही तिथेच आहे तेथून ती बौद्ध व हिंदु तंत्रात समाविष्ट झाली त्या प्रदेशी या सप्त देवतांचा समूह झालेला आहे साधारणतः ही देवता बसलेल्या स्थितीत चितारतात पण जेव्हा ती अवलोकितेश्वरापरोपर असते, तेव्हा मात्र ती उभी असते

पाच रगाच्या तारेचे अनेक प्रकार आहेत सतिरवनी, वश्यतारा, आर्य तारा, महत्तरी, वरद, दुर्गोत्तरिणी, धनद, जागुली, व पणेश्वरी हे हरित तारेचे प्रकार आहेत अष्टमहामया, मृदुवचना चतुर्भुजा, वसुभुजा, विश्वमाता, कुरुकुल्ला व जागुली हे गौर तारेचे प्रकार होत वज्र, जागुली, पर्णशवरी भुकुटी व प्रसन्नतारा हे पीत तारेचे प्रकार होत एकजटा व महाचीन हे नील तारेचे प्रकार होत कुरुकुल्ला ही रक्तताराही आहे तारा हाताची मुद्रा वरद दाखविते आणि डावे हाती कमल धारण करते रक्तवर्णा तारा प्रकारात कुरुकुल्ला ही एकटीच देवता आहे

महाप्रत्यगिराधारिणी या मयात तारेचा प्रथम उल्लेख येतो या ठिकाणी तसे वर्णन श्वेतवर्णा, उदात्तमुखी, वज्रमालाधरा व वज्रहस्ता असे दिलेले आहे तससाहित्यात तारा ही पूजेतील अमदेवता मानली जाहे मजुश्रीमूलकल्प मयात व्याधिपस्त लोहानी आपल्या व्याधीचा परिहार व्हावा, म्हणून प्रामुख्याने या देवीचे पूजन सांगितले आहे भुवुटी, लोचना, मामिका, श्वेता, पादरवासिनी व सुतारा अशी निरनिराळी नावे त्यामध्ये दिलेली असून महासुद्रा म्हणून त्याचे वर्णन केले आहे ती करुणामयी असून सर्व प्राण्याच्या दुःखाचा परिहार करणारी आहे ती ससारसागर तरून जाण्याला मदत करणारी आहे प्रजा किंवा प्राणापारमिता या नावाने समोर्धून तिला सर्व बुद्धाच्या मातृपदी वसविण्यात आले आहे अवलोकितेश्वराची ती सहचरी मानली गेली आहे

साधारणतः सहाव्या शतकात या देवतेचा बौद्ध धर्मात प्रवेश झाला असून बाराव्या शतकापर्यंत तिची लोकप्रियता सारली वाढत गेली अनेक मंदिरे निर्माण झाली किंहुना उत्तर भारतात त्या काळी तारेची मूर्ति नाही असे धरही नसणे इतका बौद्धांचा प्रभाव त्या वेळी जनसमुदायावर होता

या देवतेचे काही मंत्र आहेत— (१) ॐ तारे तुतारे तुरे स्वाहा, (२) ह्रीं श्रीं हूं फट्, (३) श्रीं ह्रीं ह्रीं हूं फट् इ० इ० विशेषतः सपत्नी, पांडित्य, कीर्ति व पुनर्पौष यांच्या प्रार्थनासाठी साधक या मंत्राची साधना करतात

स्मशान, ओसाड घर या ठिकाणी त्रेतावर असून मंत्राचा जप करून दशाक्ष सख्येने दुधा तुपात भिजविलेल्या रक्त कमलाचे हवन करतात नंतर स्त्रीचे पूजन करून, चव्दाश्यापर त्रिदान देण्यावर मंत्रसिद्ध होता साधकाची अशी भावना आहे की, मूळ जमल्यावर दोन दिवसात, सुवर्णाचे शलाकेने त्याच्या जिभेवर हा सिद्ध मंत्र लिहिला असता, आठव्या वषाच ता मलगा गाटा पणित होतो तारायनही तयार करून शरीरावर धारण केले जाते

(भा स को, ४-८९)

तारायोगिनी नावाचा एक तांत्रिक देवतांचा समूह असून त्यामध्ये पुढील देवता येतात— महारुची, रुद्राणी, भया, भीमा, घोरा, भ्रमरी, महारानी, सप्तमी, अष्टमी आणि भैरवी

प्रा फौचर याने सशोबन करून अनेक तारा देवतांचे वर्गीकरण केलेले आहे वास्तविक ज्या तारा देवतेला ' ॐ तारे तुतारे तुरे स्वाहा ' हा मंत्र सांगितला आहे, तीच खरी देवता होय एका हाती उत्पल कमल आणि दुसरी वरद मुद्रा दर्शविणारी एकूण सात स्वरूपे आहेत, पण यापैकी पक्ष दोन देवतांच्या

मस्तकी वक्षकुळ दाखविणाऱ्या अमोघसिद्धि ध्यानी बुद्धाच्या मूर्ति आहेत. त्यामुळे इतरांचे वर्गीकरण करणे कठीण जाते. परे, त्यांच्या रमावरून ते करावे, तर पाषाणमूतामध्ये रंग समजणेही कठीणच. तेव्हा मूर्ति ओळखण्यासाठी मूताचे शिल्प आणि आजूबाजूच्या मूर्ति यांचे सहाय्य घेऊन, विचाराती निर्णय ठरवावा लागतो. 'साधनमाला' ग्रंथामध्ये जनेक ध्याने व साधना वर्णन केलेल्या आहेत. (स्वामीनाग, दयागज, डाक्का शहरी अशी सुंदर मूर्ति आहे.)

चीनमध्ये तारा आणि कुवान-यीन या देवता समसमान मानतात, त्यामध्ये परक इतकाच करतात की, तारा ही अवलोकितेश्वर बुद्धाच्या सान्निध्यात असते, तर कुवान यीन ही अवलोकितेश्वराचाच शक्तीचा अवतार होय. कारण अवलोकितेश्वर हा देव वाटेल ती स्वरूपे घेण्यास समर्थ आहे. जपानमध्येही ही देवता पार प्रसिद्ध आहे. याचे कारण असे दिले जाते की, अवलोकितेश्वराचा मंत्र 'ॐ मणि पद्मे हूम' असा असून, या मंत्राने त्याच्या शक्तीला आवाहन केल्यावर, त्याला स्त्रीरूप प्राप्त झालेले असावे. कुवान यीन ही चीनमध्ये स्त्रीदेवता असली तरी त्याच्या शेजारच्या कोरिया देशात प्रथम ते पुरुष मानतात, आणि कालांतराने त्याला स्त्रीरूप प्राप्त झालेले असावे.

(Hinduism and Buddhism by Elliot, Vol II, P 17).

तीक्ष्णकांता—या देवीला उग्रतारा असेही म्हणतात. गौहाट्टी शहरी या देवतेचे मंदिर असून, उग्रतारा या नावानेच उपासना होते. पूर्वी आसाम-प्रांती या देवतेचे प्राबल्य पार होते. ही देवी चतुर्भुज असून उजव्या दोन्ही हाती रत्न व चामर आणि डाव्या दोन्ही हाती कात्री आणि खापर ही आयुधे असतात. जटा लाब असून वक्ष स्थलावर नागाचा हार रुळत आहे. ताम्र नेत्र असून तिने कृष्णवस्त्र व व्याघ्राजिन परिधान केलेले आहे. डावा पाय प्रेतांच्या छातीवर असून, उजवा सिंहाच्या पाठीवर आहे. हे वर्णन कालिकापुराणात आढळते.

एके काळी ही सौम्य वर्गातील देवता होती, परंतु बसिष्ठ ऋषींच्या शापाने ती उग्र बनली. यासाठीच नवरान उत्सवात तिला रेडे, बफरी वळी देण्याची रूढि प्रचारात आली.

काही वेळा या देवीला मंगलचंडीचेही रूप मानतात.

(पी. के. गोडे स्मृतिप्रथ)

त्वारीता—एक तान्त्रिक देवता. या देवतेचे स्वरूप वर्णन करताना, मस्तकावर मोराची पिंहे व मोरपिंसांचेच छत्र असते. तिच्या गळ्यात गुजराची माळ असून, एक हात अभयमुद्रा दाखवितो.

ब्रह्मांडपुराणामध्ये 'अक्षरादेवी' म्हणून तिचा उल्लेख आहे. मंड-
राक्षसाचा सेनापती पुंड्रकेतू याला या देवीने ठार केले अशी कथा आहे.

(४-१९-५८) (श्रीविद्यार्णवतंत्र)

त्वरिता हे तुळजाभवानी देवीचेही एक नाव आहे.

त्रैलोक्यमोहना—तांत्रिकांची एक शक्तिदेवता. श्रीविद्यार्णव तंत्राप्रमाणे
या देवीचे वर्णन असे—अष्टदल कमलावर विराजमान असून, पद्मसुजा आहे.
डावीकडील वरच्या हातापासून प्रमाने पाश, अंकुश, कल्पवल्ली, कपाल आणि
वीणा ही आयुधे असतात. नृसिंहाने निर्माण केलेली त्रैलोक्यमोहिनी या नावाची
एक देवता मत्स्यपुराणात सांगितली आहे.

त्रैलोक्यस्तंभिनी—या नावाचीही एक शक्तिदेवता आहे. ती सुवर्ण
सिंहासनावर बसलेली, पीत वस्त्र परिधान करणारी असून चतुर्भुजा आहे. हिच्या
हाती मुद्गर, पाश, वज्र आणि जिह्वा ही आयुधे आहेत.

या शक्तिदेवतेव्यतिरिक्त, त्रैलोक्यशंकर, त्रैलोक्यविजय, त्रैलोक्यसंमोहन,
त्रैलोक्यगणेश असेही तांत्रिकांचे देव आहेत.

त्रिपुरसुंदरी—एक तांत्रिक देवता. या देवीचे नावावर एक पंथ आहे,
त्याची दीक्षा घेतल्यानंतरच देवतेची उपासना करता येते. ही उपासना तीन
प्रकारांनी करता येते. पहिला प्रकार असा की, ही देवता महापद्मवनात शिवाच्या
माडीवर बसलेली असे कल्पून ध्यान, पूजन करणे. दुसऱ्या प्रकारात श्रीचक्राचे
रूपाने पूजन करणे. तिसरा प्रकार म्हणजे पंधाऱ्या तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास करून
भाव याग साधणे. या देवीची तीन वेगवेगळी रूपे आहेत.

(१) चतुर्भुज, त्रिनेत्र, शेंदराप्रमाणे लालवर्ण, वरचे डावे हाती पुष्प-
धनुष्य आणि खालचे हाती पुस्तक, उजवे वरचे हाती पंचबाण व खालचे
हाती अक्षमाला, जटाजूट धारण केला असून त्यामध्ये अर्धचंद्र आहे, चार
प्रेतावर ठेवलेल्या एका प्रेतावर दोन्ही पाय सोडून ती बसलेली असून, विद्वत् आणि
उदर भागावर तीन बळ्या पडलेल्या आहेत. सर्वांलकार युक्त असल्याने सुंदर
दिसते आहे.

(२) आद्यशंकराचार्य हे या देवीचे भक्त असून त्यांनी केलेले त्रिपुरा-
सुंदरी स्तोत्रात खालील वर्णन आढळते.

'कंदवपुष्प प्रिय असल्याने कंदववनात वास करणारी, सुवर्णाच्या श्रीचक्रा-
रूप मंडलावर विराजमान झालेल्या, पद्मकमलामध्ये (देहातील मूलावारासह

सहा चक्रे) वास्तव्य करणाऱ्या, सिद्धाऱ्या अतःपरणात सतत त्रिबुल्लतेप्रमाणे प्रकाश देणाऱ्या, जास्वदीचे फुलाप्रमाणे अगकाति असलेल्या, उज्ज्वल चंद्र मस्तकी धारण करणाऱ्या, अशा या शिवपत्नी त्रिपुरमुदरीच्या चरणाचा मी आश्रय करतो.'

‘इद्रपत्नी शक्ती ही दासीप्रमाणे वेणी घालीत आहे, ब्राह्मणी अगाला चंदनाची उटी लावीत आहे, लक्ष्मी जगावर तेजस्वी अलंकार घालीत आहे, आणि इतर देवस्त्रिया जिचे दास्य करीत आहेत, अशा देवतेचे मी पूजन करतो.’

(३) अतमोडा शहरात या देवीचे मंदिर आहे. या देवीने अर्जुनाला धनुर्बिद्या शिकविली अशी कथा आहे. (सुत्रोप स्तोत्रसंग्रह, भाग २, गोस्वामीकृत)

राजपुतान्यामध्ये वासवडा या पूर्वाच्या सस्थानच्या शहरी या देवतेचे मंदिर असून मूर्ति काळ्या पाषाणाची चतुर्भुज आहे, असे थोरात नावाच्या प्रवास्याने सांगितले.

त्रिपुरभैरवी— एक तांत्रिक देवता. धर्म, अर्थ व काम या तीन पुरुषार्थांची प्राप्ति करून देणारी अशी हिची ख्याती आहे. ही देवता शिवलिंगाचा भेद करून उत्पन्न झाली. कालिका पुराणात या देवीचे ध्यान वर्णन—

चतुर्भुजां रक्तवर्णां रक्तवस्त्रविभूषिताम् ।
दक्षिणोर्ध्वे स्त्रजं चाद्यो विभ्रतीं पुस्तकोत्तमम् ॥
अभयं वामहस्ताभ्यां वरं च दधती तथा ।
महस्त्रसूर्यसंकाशां त्रिनेत्रां गजगामिनीम् ॥ ६० ६०

मागार्थ असा की, ही देवता चतुर्भुज, तांबड्या वर्णाची, तांबडे वस्त्र परिधान केलेली, उजवे वरचे हाती माला आणि खालचे हाती पुस्तक असणारी, डाव्या दोन हातांनी अभय व वरद असणारी, सहस्रसूर्यांप्रमाणे तेजस्वी, त्रिनेत्रा, गजगामिनी, पुष्ट व उत्तुंग स्तन असणारी, शुभ प्रेतासनावर आरूढ झालेली, हसण्यासाठी मुख उघडलेली, सर्वांलंकारानी नटलेली, शिर, वक्षःस्थळ आणि कटिभाग यावर मुढाच्या तीन माळा धारण करणारी, नेत्र मंदिरापाताने धुद व ओठ लाल झालेली अशा या भक्तवरदायिनीची स्तुती करावी.

श्रीविद्यार्णवतन्त्रात या देवीचे वर्णन अर्धचंद्र व तज्ज्ञा-विष्णु महेशाच्या मुढाची माला धारण करणारी असे आहे.

दिक्पालिका—दिशाचे रक्षण करणाऱ्या बौद्ध देवता असून याची सख्या सहा आहे. साधनमाला मयात याचे वर्णन मिळते.

वज्रांकुशी—शुभ्र वर्णाची, एकमुखी, द्विभुजा व डाव्या हातात शुभ्र वर्णाचा अंकुश धारण करणारी, पूर्व दिशेची देवता.

वज्रपाशी—पिवळ्या वर्णाची, एकमुखी, द्विभुजा, डावे हाती पाश धारण करणारी, दक्षिण दिशेची देवता.

वज्रस्फोटा—तामड्या वर्णाची, एकमुखी, द्विभुजा, उजवे हाती वज्रान्वित साखळी धारणारी, पश्चिम दिशेची देवता.

वज्रघंटा—हरित वर्णाची, एकमुखी, द्विभुजा, उजवे हाती वज्रघंटा धारणारी, उत्तर दिशेची देवता.

उष्णीष-विजया—शुभ्र वर्णाची, एकमुखी, द्विभुजा, उजवे हाती चक्र धारण करणारी, ऊर्ध्व दिशेची देवता.

सुंभा—नील वर्णाची, एकमुखी, द्विभुजा, उजवे हाती नाग-पाश धारण करणारी, अधर दिशेची देवता.

या सर्व देवतांची डाव्या हाताची तर्जनी उंच वेलेली असते. पुष्पा, धूपा, दीपा आणि गंधा या चार उपदिशाच्या देवता होत. (भारतीय बुद्धमूर्तिशास्त्र)

द्वार देवता—श्रीत्रिघार्णव तंत्रात या देवताचे वर्णन दिलेले असून, द्वारावर राहून वास्तूचे रक्षण करणे हे काम त्याजवर सोपविलेले आहे.

पद्मा—कमलासना, चतुर्भुज, दोन हाती पद्म आणि दुसरे दोन हात अभय व वरदमुद्रेत असतात.

भारती—द्विभुज, एका हाती अक्षमाला व दुसऱ्यात पुस्तक असते.

दुर्गा—द्विभुज आणि सिंहासुद्ध असते.

द्वारश्री—पद्मासना, द्विभुज, अभय वरदमुद्रा असते.

विश्वसंरूप आणि कल्पक—मोती व माणिक्य वर्णाचे असून, हाती शंख, पद्म अथवा दोन कमले असतात.

काम—इक्ष्वाप (उजव्या काड्याचे अनुध्य) व पुष्पवाण धारण करतो.

तालिका—गौरवर्ण आणि कुलूप हे चिन्ह असते.

कुंची—पीतवर्ण आणि किल्ली हे तिचे चिन्ह असते.

फपाटा—रक्तवर्ण आणि फळी हे तिचे चिन्ह असते.

पटधारिणी—नीलवर्ण आणि हाती पडदा असतो.

(भा. सं. को., ४/५३२)

धनद-तारा—एक बौद्ध देवता. तारादेवीचे एक तांत्रिक स्वरूप होय. एकमुख, चतुर्भुज, हरित वर्णाची, उजवा खालचा हात वरदमुद्रा, वरचा माला धारण करणारा. डावीकडे खालच्या हाती पुस्तक व वरती कमल असते. या देवीचा मंत्र ‘ॐ तारे तुतारे तुरे स्वाहा’ असून मन्त्राक्षराच्या वर्णांपासून उत्पन्न झालेल्या आठ देवता, हिच्याच सभोवार मांडतात. कोणताही प्राणी या देवीचे वाहन होऊ शकतो. काही ठिकाणी ती कमलासना असते. मस्तकावर अमोघ-सिद्धीची मूर्ति असते. तिबेट व चीनमध्ये या देवतेच्या मूर्ति अधिक प्रमाणात आढळतात. (भारतीय बुद्धमूर्तिशास्त्र).

धनमाणिक—ही ओरिसा प्रांतातील धनदेवता असून, त्या प्रदेशी प्रत्येक गुरुवारी घोघरी हिचे पूजन केले जाते.

धारणी

धारणीं देवीं कृष्णवर्णां चतुर्भुजां पद्मासनां ।

मातुर्लिंगोत्पलान्वितदक्षिणभुजां पाशाक्षसूत्रान्वितवामकराम् ॥

निर्वाणकलिका या जैन ग्रंथात देवीचे बरीलप्रमाणे रूप वर्णन केलेले आहे. ही देवी कृष्णवर्णा, चतुर्भुजा, कमलासनावर बसलेली, उजवे दोन हाती मातुर्लिंग व नीलकमल आणि डावे दोन हाती पाश व माला धारण करणारी आहे. परंतु या ग्रंथातील दिगंबरपंथमते हातातील आयुधे सर्प, वज्र आणि मृग व वादमुद्रा धारण करणारी असते. जैन समूहातील ही एक यक्षिणी असून ती अमरनाथाची सेविका आहे.

(भा. सं. को., ४/६१३)

याव्यतिरिक्त बौद्धांच्या महायान पंथाच्या वाङ्मयामध्ये धारिणी नावाचा एक मंत्रसमूह व एक देवतासमूह आहे. नेपाळात पंचरक्षक नावाचा एक धारिणी संग्रह आहे व तिथडे तो अत्यंत लोकप्रिय आहे.

(१) महाप्रातिसरा— रोग, पाप व इतर अनिष्ट गोष्टींपासून संरक्षण करते.

(२) महासहस्रप्रमर्दिनी— भूत-पिशाच्चाची याधा दूर करते.

(३) महामयूरी— सर्पपिष उतरविते.

(४) महाशीतवती— णु, दुष्ट घट, हिंस पदपासून संरक्षण करते.

(५) महामंत्रानुसारिणी— समस्त रोगांचे निवारण करते.

एका त्रिपिटकात स्वतः गौतम बुद्ध सांगतात— “ धारिणीचा उपयोग केल्याने सर्वांची दुःखे दूर होतील. सर्वांना निर्वाण प्राप्त होईल, यथाकाली पर्जन्य-वृष्टि होईल आणि त्यामुळे वृक्ष-वनस्पती वाढून बियाणी दजतील आणि रस वाहवतील. ” यासाठीच अवर्षणाच्या निवारणासाठी किंवा पाऊस पडण्यासाठी या समूहाचा उपयोग करतात. त्यांची अशी श्रद्धा आहे की, पंचमहाभूतावर यांची सत्ता चालते. तसेच या समूहात ग्रहपीडा निवारण, विषवाधा निवारण, रोगनाशक, आयुष्यवर्धन, युद्ध विजय, पातक निवृत्ति इ० संबंधी मंत्र असतात. बौद्ध-तंत्रकारांनी त्यांची अधिक नामे दिली आहेत. ती येणेप्रमाणे— सुमती, रत्नोल्का, उष्णीषविजया, मारी, पर्णशवरी, जागुली, अनंतमुखी, चुंदा, प्रश-वर्धिनी इ० इ०. यांचे वर्ण जरी वेगवेगळे असले, तरी या एकमुखी, द्विमुख, प्रत्येकीच्या हाती विश्व, वज्र व अभिशान चिन्ह असते. (भा. सं. को. ४/४१६)

ॐ धूमावती— एक तांत्रिक देवता. शाक्तसिद्धान्ताप्रमाणे महाशक्तीचे हे वृद्धरूप होय. तिने हे रूप धारण का केले यासंबंधीची कथा अशी.

एकदा कैलास पर्वतावर पार्वतीने शंकराना म्हटले, ‘ मला मूक लागली आहे, काही तरी खावयाला द्या. ’ पण शिवाने त्या मागणीकडे दुर्लक्ष केले. यामुळे पार्वती आदिशक्ति रागावली आणि तिने शंकरांनाच गिळून टाकले. पण त्याचा परिणाम असा झाला की, तिच्या शरीरातून धुराचे लोट निघू लागले. त्या वेळी शंकरानी तिला तिच्या उदरातूनच म्हटले,

एषा मूर्तिस्तव परा विख्याता वगलामुखी ।

धूमव्याप्तशरीरात्तु ततो धूमावती स्मृता ॥

भावार्थ असा की, तुझी पराशक्तिमूर्ति वगलामुखी नावाने प्रख्यात होती, पण आता सर्व शरीर धुराने झाकून गेल्यामुळे यापुढे ती धूमावती नावाने प्रसिद्ध होईल. या रूपाचे ध्यान-वर्णन आहे—

विवर्णा चंचला कृष्णा दीर्घा च मालिम्बरा ।

विमुक्तकुन्तला रुक्षा विधवा विरलाद्विजा ॥

काकध्वजरथारूढा विलम्बितपयोधरा ।

शूर्पहस्तातिरूक्षाक्षी धूतहस्ता वरान्विता ॥

ॐ टीप— दशमहा विद्या प्रकरणांत या देवीचा उल्लेख आलेला आहे.

भानार्थ असा की, धूमावती देवी ही वर्णहीन, चंचल, काळी, उच वाभ्याची, मलीन वस्त्रे नेसलेली, पिजारलेल्या केसाची, रुक्ष, पिघवा, निरळ दाताची, काक्वध्वज असलेल्या रयावर आरूढ झालेली, लोंग्या सनाचा, हातात सूप धरणारी, रुक्ष नेत्राची, हात हालविणारी, मोठ्या नाकाची, तिरळ्या डोळ्याची, सदैव तहानमुळेने व्याकूळ झालेली, भयानक व कलहकारिणी जशी आहे ती रूपाने विस्फाळ असली तरी स्वतः नर्तनी आहे 'धूँ धूँ धूमावति स्वाहा' या भानाचा निवस्त्र होऊन स्मशानात एक रुक्ष जप केला व मीठ मोहरने हवन केले, म्हणजे तो सिद्ध होतो आणि शत्रुनाशासाठी त्याचा उपयोग केला जातो (भारतीय प्रतिक्रिया, जनार्दन मिश्र, १९७९)

ध्वजाग्रकेयुरा—एक बौद्ध देवता भारतीय बौद्ध मूर्तिशिल्पामध्ये या देवतेचे वर्णन मिळते ते असे की, नील जखवा पीतवर्णा, त्रिमुखा किंवा चतुर्भुज, चतुर्भुजात सङ्ग, पाश, चक्र व सट्वाग धारण करणारी, गळ्यात रुडमाला परिधान करणारी, मस्तकी अशोभ्याची मूर्ति धारण करणारी, व्याघ्रचर्म नेसलेली असते मात्र जेव्हा ती चतुर्भुज असते, त्या वेळी मस्तकी अशोभ्य नसतो आणि आयुधही निराळी असतात प्रत्यालीढ आसनामध्ये ही उभी असते या देवतेची काही रूपे अत्यंत भयानक असतात

नरदत्ता—जैनसमूहातील एक यनिणी हिला बहुरुपिणी असेही म्हणतात निर्वाणकलिकेमध्ये या देवीचे वर्णन असे—

गौरवर्णाची, कमलावर आरूढ झालेली, चतुर्भुज, उजवीकडे एक हात वरदमुद्रा व दुसऱ्यात अश्रमाला आणि डावीकडे मातुलिंग व कुम्भ धारण करणारी देवता आहे मुनी मुक्ताची ही सेविका होय दिगंबरपधियाचे मते ही कृष्ण सर्पावर आरूढ असून हातामध्ये डोल, फल, सङ्ग आणि वरदमुद्रा धारण करणारी आहे या देवीचे पौराणिक शक्तीस्रोवर साम्य आहे (जैन मूर्तिशास्त्र)

नैरात्मा—इंडियन म्युझियममध्ये जी मूर्ति आहे, तिचे वर्णन असे की, ती नृत्य करीत असलेली, आणि पायाखाली कमलदलावर दोन प्रेतासह असलेली, भीतिदायक स्वरूपाची, रक्तनवाळ तिनैन, जीभ बाहेर आलेली व कुत्र्याप्रमाणे दात असलेली आहे गळ्यात रुडमाला व अगातून निघणाऱ्या अग्निज्वालावर शोभून दिसते माथ्याखाली केस ताठ उभे असून अग्निज्वालाप्रमाणे भासतात या पार्श्वभूमीवर ध्यानी बुद्धाची मूर्ति फारच निरकीळ दिसते उजव्या हातीचा चाकू कोणाला मारण्याच्या परिस्थितीत धरलेला असून डाव्या हाताने भांडे छातीजवळ धरलेले असावे डाव्या खांद्यावर एक सोटा घेतलेला दिसतो, कदाचित् ते जादूने भरलेले सट्वाग असावे

साधनमालेत या देवीचे जे ध्यानवर्णन केले आहे, त्यावरहुकूम हे शिल्प आहे. ध्यान, मनन व मंत्र हे साधनमाला (भाग २।४५१) यांत दिलेले आहे.

पर्णशबरी—विक्रमपूर (डाका) येथे काळ्या पाषाणाची ही मूर्ति ३३ फूट उंचीची आहे. ती त्रिमुखी असून सहा भुजांची आहे. शिरकमळ किंचित डावीकडे कलते असून उजवा पाय सरळ व डावा पाय किंचित वाकलेला आहे. चेहरा रागीट असला तरी मोहक आहे. हातामध्ये वज्र, वाण, कुन्हाड, दोन हातांत पानांसह बुद्धाची डहाळी व शेवटी तर्जनीमुद्रा याप्रमाणे आयुधे आहेत. देवीचे पोटा थोडे मोठे आहे.

या मूर्तीचे वैशिष्ट्य असे की, दोन माणसे खाली पडलेली असून त्यांना तुडवीत ती पुढे सरकत आहे. ही दोन माणसे कमलासनावर, मस्तके विरुद्ध दिशेला ठेवून, गिजलेली असून त्यावर देवता आहे. या मानवाचे अंगावर देवीचे वणासारखी लहान लहान वर्तुळे आहेत. याचा अर्थ असा की, देवीचा रोग ही देवता पायाखाली चिरडीत आहे. तसेच गणेशाची मूर्ति हाती तरवार असलेली, आसनाच्या पाषाणावर दाखविलेली आहे. उजवे वाजूला ब्राह्मणदेवता, हयग्रीव, शीतला यांच्या मूर्ति आहेत. या शिल्पाचा असा आशय घेतात की, ब्राह्मणदेवता गणेश, हयग्रीव व शीतला यांचा पराभव या पर्णशबरी देवतेने केलेला असून, त्यांचे पूजन मागे पडून, रोगराईसाठी खालील मंत्राचा जप करतात.

ही देवता तारादेवीची सहचरी असून प्राचीन काळी वन्य शायर जमाती हिचे पूजन करीत असल्यात. तिच्या गळ्यात काही वेळा पानांच्या माला घालतात अगर झगा घालतात. तिचे नाव काही वेळा सर्व-सर्वनाम भगवती म्हणजे सावर जमातीची देवता असे आहे. सांप्रतही ही वन्यजमात भारताच्या पूर्व भागी आढळते. नन्यदा (डाका) गावी या देवीची पूजा जिअस ठाकूराणी या नावाने होते. रोगराई नष्ट करण्यासाठी खालील मंत्राचा जप करतात.

‘ ॐ पर्णशबरी, चेटकिणी, सर्व रोगराई नष्ट कर हुं फट् स्वः ’

(बौद्ध मूर्तिजला-महसाली)

काही शिल्पात ही देवता एकमुखी, द्विभुजा, शुभ्रवर्णा, कमलासना, हाती पाश व परशु धारण करणारी व अर्धचंद्राप्रमाणे नयनमनोहर केशरचना करणारी, पिशाची देवतास्वरूप असते. प्रभावळीचे वर पाचही ध्यानी बुद्धाच्या मूर्ति असून अमोघसिद्धि हा मध्यभागी आहे, कारण ही देवता त्याचे वंशातील आहे. या देवीच्या दोन साधना आहेत.

(साधनमाला, २।१४२)

प्रज्ञापारमिता— डाका येथील सग्रहालयातील मूर्ति चतुर्भुज असून वरील दोन्ही हात धर्मचक्रप्रवर्तन मुद्रा दर्शवितात गालील एका हाती कमल, फुलाचा दांडा व त्यावरती पुस्तक आणि चवथ्या हात अभयमुद्रा दर्शवितो रघुरामपूर येथील उत्पन्ननामधे या प्रकारची ४३' X ३' मूर्ति मिळाली असून मुखापासूनचा वरील भाग तोडलेला आहे ती कमलासनावर अधिष्ठित असून दोन्ही पाय माडी आसनात अडकलेले आहेत कोणी एन पुरुषव्यक्ति सेवक म्हणून जवळ उभी आहे. हे स्वरूप पीत प्रज्ञापारमिता देवीचे होय. साधनमाला ग्रंथात या देवतेसंबंधी ९ साधना सांगितल्या आहेत. दुसरे स्वरूप सीत प्रज्ञापारमिता स्वरूपाचे आहे. तेथे ती एकमुखी, द्विभुजा, शुभ्रवणा, शुभ्रकमलावर बसलेली, उजवे हाती रक्तकमल व डावे हाती प्रज्ञापारमिता पुस्तक, मस्तकी अशोभ्य धारण करते बौद्ध पंथाचे ज्ञान असणारे हे पुस्तक आदिबुद्धाने नागाजमातीजवळ ठेवलेले होते. ते नागार्जुनाने हस्तगत करून ज्ञानाचा प्रसार दुसऱ्या शतकात केला. आर्य-प्रज्ञा, शुद्धप्रज्ञा, वनकवणा, सितप्रज्ञा असेही प्रकार या देवीचे आहेत

भृकुटी तारा— या देवतेची जी मूर्ति आढळली आहे ती ४३' उंच २३' रुंद असून हिरवट पाषाणाची आहे. ती पद्मासनस्थ त्रिमुखी व अष्टभुजा स्वरूपात आहे. आसनाचे खाली दोन सिंहाकृति गर्जना करीत आहेत. काही भुजा जरी भगलेल्या असल्या तरी हातात तलवार, त्रिशूल, वज्र, सोटा, कुहाड, ६० प्रकारची आयुधे दिसतात समोरील मुख सौम्य असून टाव्या बानूकडील मुखात दात बाहेर आलेले, तर उजरीकडील अती हास्यामुळे दंतपक्ति उठावदारपणे दिसत आहे. चेहरा आठव्या पडल्याने तिरस्कारयुक्त दिसत आहे. या शिल्पातील वैशिष्ट्य असे की, गणेशाची मूर्ति लहान मुलाप्रमाणे हात व डोपरे यावर रागत असलेली आसनाग्याली आहे. यावरून ती धर्मपाल म्हणजे धर्माचे रक्षण करणारी होय. तसेच आणि एक वैशिष्ट्य म्हणजे आसनाच्या उजवे बानूस एक माता बाणानी भरून तयार ठेवलेला आहे. माण्यावरील किरीटावर ध्यानी बुद्धाची आकृति आहे. सारास, ध्यानी बुद्ध आणि चेहऱ्यावरील मुकुट्या यावरून ती भृकुटी तारा होय. डाका जिल्ह्यातील भयानीपूर येथे १० व्या शतकातील या प्रकारची मूर्ति मिळालेली असून सातत ती डाका साहित्य परिषदेच्या संपदी आहे.

मनसादेवी—मनसादेवीच्या एका ध्यानस्थे भक्त म्हणतो, हे आस्तिर ऋषींचे माते, मी तुझे चरणी आश्रय घेतो. तिचे मांडीवर एक लहान मूल आहे ती मूर्ण कमळप्रमाणे प्रकाशित जाहे, मोटमोठे भुजग इतस्तत फिरून तिची सेवा करीत असतात. ती आपल्या दोन्ही हातात नाग धरते, तिचे वस्त्र रंग उजळ असून, एमसुंग आणि अलंकारानी सुशोभित असते, हाती मूल आणि

सर्प, यावरुन ती चतुर्भुजा आहे. (बौद्धपंथीय देवता हरितीप्रमाणेच हे वर्णन आहे.)

बंगाल प्रांती या देवतेच्या अनेक मूर्ति उपलब्ध आहेत आणि त्या भागातील ती एक प्रमुख देवताही आहे. इंडियन म्युजियममध्ये जी मूर्ति आहे, ती कमलासनावर बसलेली असून, उजवा पाय खाली लोंबत असतो. सात अगर आठ नाग तिच्या मस्तकावर पणे उभारून असतात. उजवे वरद-मुद्रा हातात एखादे फळ असते. उजवीकडे एक थकलाभागलेला दाढीवाला मनुष्य असून तो जरत्कारू असल्या. डावे बाजूस अस्तिक मुनीचे शिल्प असते. ज्या वेळी त्याचे मस्तकावर मुकुट असतो त्या वेळी बहुधा नागराजा वामुकी तिचा भाऊ असतो. काही शिल्पात कमलासनावर एक कुंभ मांडलेला असून, त्यामधून दोन नाग विरुद्ध दिशेकडे सरकत असलेले दाखवितात. ढाका येथील संग्रहालयात सुमारे २० इंच उंचीची जी मूर्ति आहे, ती वरील वर्णनाची आहे.

साधारणतः १० ते १२ व्या शतकात या देवतेचा ऊर्जितकाल होता. त्या वेळची शिल्पे अनेक ठिकाणी आढळतात. इतकेच नव्हे तर पूजासभ्यी लागणारी भाडी व इतर साहित्य, याजवरही नागाकृति कोरलेल्या असत. दक्षिणेतील ब्राह्मण आजही संध्याचर्चनासाठी लागणारी पळी नागाचे शिल्पाची वापरतात. या रीतीची उपकरणे उत्तरनामांमध्ये मिळालेली आहेत व राजगाही संग्रहालयात ठेवलेली आहेत.

या देवतेच्या उत्पत्तीसंबंधी कथा अशी की, कश्यपकृष्णीला कट्टु आणि विनता नावाच्या दोन स्त्रिया होत्या. विनतेपासून अरुण व गरुड यांची उत्पत्ति झाली, तर कट्टूपासून सर्प अगर नागाची उत्पत्ति झाली. पुत्रांनी आपली अवज्ञा केली म्हणून कट्टूने शाप दिला की, पुढे जनमेजय राजा त्याचा कुलशय्य करील. पुढे नागराजा एलापत्थ असे सांगता झाला की, वामुकी व इतर नाग यांची बहीण जरत्कारू, जर एखाद्या त्याच नावाच्या ब्राह्मण मुलाबरोबर विवाह करील तर तिचा पुत्र हे संकट दूर करील.

जरत्कारू नावाचा ब्राह्मण मुलगा सदा फिरतीवर असे, कारण त्याचा वंशच यायावर-सदा फिरत असणारे-होता. घरदार करून संसार थाटवा हे त्यांना माहीत नव्हते व आवडतही नव्हते. पण एके वेळी पूर्वजाचे आत्मे लोंब-बळत राहिलेले त्याने पाहिले आणि पुत्राविना त्यांना सद्गति मिळणार नाही, म्हणून विवाह करण्याचे योजिले. वामुकी नागाने वरगोधनार्थ अनेक हेर पाठविलेले होते, त्यापैकी एकाला हा ब्राह्मण सापडला आणि मुलगी त्याचेच

प्रसिद्ध आहे. चांदसदगर हा पक्का शिवभक्त असल्याने तो मनसादेवीचे पूजन करण्यास राजी नव्हता. त्याच्या स्त्रीचे नाव सोनेका. हिने एके दिवशी त्याच्या नकळत मनसादेवीचे पूजन आरंभिले असता, चांद रागावला व त्याने सर्व पूजा-साहित्य उधळून दिले. मनसादेवीची अवस्था होताच त्या व्यापाऱ्याचे सहा मुलगे मृत्यु पावले, तरी तो बघला नाही. वैर चाटूच ठेवले. सातवा मुलगा लखींघर नावाचा जन्माला आला आणि बयात आल्यावर बहलानामक मुलीपरोवर त्याचा विवाह ठरला. त्याचे भविष्य असे होते की, विवाहाच्या रात्री त्याला सर्पदंश होईल, त्याप्रमाणे घडले व त्यास मृत्यु आला. बहलाने त्याचे प्रेत एका तराफ्यावर घातून ती नदी प्रवाहानून वाट कुठेल तिकडे निघाली. अनेक संकटांना तोंड देत ती जात असताना तो तराफा एके ठिकाणी मिनाऱ्याला लागला. तेथे देवा-दिकांचा घोवी नेता तिला भेटला. सर्व हकिगत समजल्यावर नेत्याने तिला भगवान शंकराकडे नेले आणि उत्तम नृत्य करून शंकरांना प्रसन्न करून घेतल्यावर, शंकरांनी तिच्या पतीला प्राणदान दिले. तसेच पूर्वीचे सहा दीरही परत केले. सर्वासह घरी परत आल्यावर चांदसदगरला आनंद झाला, त्याला आपली चूक उमगली, अहंकार गळला आणि त्याने देवीचे पूजन केले, पण ते सुद्धा डाव्या हाताने. अशा रीतीने मनसादेवीचे महत्त्व तेथे वाढीस लागले.

कामाख्या देवीच्या मंदिरात देवधानी नावाचा उत्सवसमारंभ होतो व प्रामुख्याने मनसादेवीचे पूजन होऊन, त्यामध्ये बरील प्रसंगाचे वर्णन करणारी गीते गायिली जातात.

(Temples of Assam by B. K. Barua, P. 41-42)

गोलपारा शहरापासून ७ मैलावर श्री सूर्यपहाड नावाचे क्षेत्र आहे. तेथे सूर्यमंदिरात एक सूर्यमूर्ति आणि बारा आदित्याचे दर्शन घडते. तसेच येथे टेकडीच्या पायथ्याशी कुहंदी पाषाणाची हजार शिबलिगे आढळतात. याचे कारण असे देतात की, येथे प्रती काशी वनविण्यासाठी प्राचीन काळी ९९,९९९ शिबलिगे स्थापन करण्यात आलेली होती. येथे एका खडकात कोरलेले मनसा-देवीचे स्वरूप असून, त्याला १२ भुजा दाखविलेल्या अहित व निरनिराळी आयुधे असून मस्तकावर सात नागफण्याचे छत्र आहे. ती एका कमळावर उभी आहे.

(आसाममधील देवळे—बार्हआ, पृ. ८९)

भारिची—तिबेटप्रांती लामा धर्मगुरू प्रातःकाली सूर्याप्रमाणे या देवतेचे पूजन करतात, म्हणजे ती सूर्यस्वरूप समजतात. विरोचनाच्या शरारिपासून या देवीची निर्मिति झालेली आहे. वैदिक देवता उपाप्रमाणे या देवीचे बौद्ध-धर्मातील स्थान आहे. येथील वैशिष्ट्य असे की, या देवीचा रंग सात हुकरांनी

ओढलेला आहे उघा देवीच्या रथाला सात घोडे दाखवितात ही त्रिमुखी असून त्रिनेत्र व आठ भुजा आहेत तिच्या उजव्या पांजऱ्याचे मुख रक्तवर्ण असून, डावी कडील हुकरप्रमाणे निळसर रंगाचे आहे हातातील आयुधे उजवीकडील प्रमाने वज्र, अशुश, बाण, सुई, अशोकपर्ण, धनुष्य, पाश व तर्जनीमद्रा याप्रमाणे आहेत रथामध्ये बसल्यावर उजवा पाय गुढध्यात दुमटलेला व डावा समोर ताणलेला असतो राहु तचे सारथ्य करतो चार पांजऱ्या देवता आहेत पृथ्वी रक्तवर्णी, चतुर्भुजा, हुकरमुखी वत्तली, दक्षिणेला, पीतवर्णी, चतुर्भुजा वडाली, पश्चिमेला शुभवर्णा चतुर्भुजा वराली, आणि उत्तरेला रक्तवर्णी चतुर्भुजा वराहमुखी होत परीदावाद जिल्हा भेदरगज ताटक्यात पन्नानदीमध्ये या प्रकारची मूर्ति आढळून आलेली असून ती डावा येथे सग्रहालयात आहे काही वेळा मुकुटावर तिरोचनाची आवृत्ति दाखवितात उजानी, टिपेरा, आटपारा, दुवाली या ठिकाणी आढळलेल्या मूर्ति राजशाही सग्रहालयात ठेवलेल्या आहेत

काही शिल्पात ही देवता सप्त पर्यंकावर बसलेली असून, हृदयाच्या ठिकाणी ॐ चार धारण करते, भक्ताची सकटे हरण करते (साधनमाला, १।१६६)

साधनमालाग्रंथात या देवीसंबंधी सोळा साधना दिलेल्या असून तिच्या मूर्तपाचे सहा प्रकार वर्णन केलेले आहेत ती एकमुखी, त्रिमुखी, पंचमुखी जथवा सहा मुखाची असून तिला दोन, आठ, दहा, बारा भुजा असतात हातातील सुई व दोरा या आयुधानी ती दुष्ट वृत्तीच्या लोकांची तोंडे व नेत्र शिवून बंद करते, अशी भक्ताची भावना आहे वज्रवाराही देवीस्वरूपाला काही वेळा मारिची मानतात, पण ते गरोर नाही

या वेळी या देवीला एक मुख, दोन हात असतील व एका हाती अशोक वृक्षाच पर्ण असेल, तऱ्हा तिला अशोककाता म्हणतात, पण याच स्वरूपात हातात सुई दारा असेल तर मात्र तिला आर्य मारिची म्हणतात

यागिवाय मारिचीत्रिगुण, उभयवराहानना मारिची, दशभुजा मारिची, यज्ञ धाविश्वरी मारिची इ० स्वरूपे आहेत, त्याची साधनेही आहेत ती साधनमात्रा ग्रंथात पहावीत (भारतीय गौड मूर्तिकला, ९६-१००)

महत्तरा तारा—बडोदा सरकारच्या सग्रहालयात या देवतेची मूर्ति आहे कमळानर ती प्रत्यकासनी (एकावर एक पाय) असून उजवा हात वरद आणि डावा हाती कमलपुष्प आहे नंदाचित ही शामातारेची मूर्ति असावी

महासरस्वती—भारतामध्ये आल्यावर आर्योनी सरस्वती नदीचे काठी पेंदरचना केली आणि शान देणारी म्हणून सरस्वती देवीची मूर्ति अस्तित्वात

आली. बौद्धपंथीयानी पुढे ही देवता आत्मसात करून, तिची अनेक स्वरूपे बनविली. ती एकमुखी, द्विभुज असेल अथवा त्रिभुजी असून पद्मजुजा असेल. बौद्धदेवता मुजुथ्री आणि प्रज्ञापारमिता याप्रमाणे ती द्वाहाणपण, प्रिद्या, बुद्धि व स्मरणशक्ति देणारी मानलेली असल्याने बहुजन बौद्धपंथीय तिच्या भजनी लागलेले होते.

या देवतेचे स्वरूप वर्णन करताना जेव्हा ती एकमुखी असेल, तेव्हा द्विभुज, हाती शुभ्र कमळ व वरदमुद्रा, हस्तमुद्रा, अगावरील वस्त्रालंकार चंदनाचे पुष्पांनी युक्त असतात. गरुड्यात शुभ्र मौक्तिक माला, बारा वर्षांची कुमारी स्वरूप, सुंदर कांति आणि कमलासनावरील चंद्रावर बसलेली, सर्व जगाला आपल्या प्रकाशाने दैदिप्यमान करणारी असते. या देवीचे वैशिष्ट्य म्हणजे नालन्दा येथील मूर्तीप्रमाणे दोन बानूला दोन दोन तिच्या समान लहान मूर्ति असतात. त्याची नावे प्रज्ञा, मेधा, स्मृति आणि मति अशी आहेत. डाका म्युझियममध्ये या प्रकारची मूर्ति आहे.

साधनमाला ग्रंथात, या देवीसमधी अनेक साधना वर्णन केलेल्या आहेत. या देवतेचे वज्रनीणा सरस्वती, वज्रशारदा, आर्यशारदा, वज्रसरस्वती इ० मूर्तिभेद आहेत. त्याची वर्णने मूळ ग्रंथात पहावीत.

महार्थी-तारा— इंडियन म्युझियम, कलकत्ता यामध्ये जे देवीचे स्वरूप आहे, त्याचे वर्णन असे की, कमलासनावर ती ललितासन घातून बसलेली आहे, म्हणजे उजवा पाय त्वाली लोंबत असून डावा पाय कमलासनावर आहे. या मूर्तीचे वैशिष्ट्य असे की, धर्मचक्रमुद्रा छातीवर असून दोन्ही कापेतून दोन कमळे बाहेर आलेली व दटाजवळ घोभत आहेत. सर्व शरीरावर जलमार आहेत. अंगात पातळ कापडाचे वस्त्र दाखविले आहे. मुख्य मूर्तीच्या डावी-उजवीकडे आणि खाली आसनावर चार देवतांचे शिल्प असल्याने त्या सहचरी असल्यात. वरील राजस पाच ध्यानी बुद्धाच्या मूर्ति असून, जमोषसिद्धि मध्यमार्गी आहे. हे सर्वच शिल्प रेखांत व सुंदर, आकर्षक आहे. ती शामवर्णा असून द्विभुजा आहे.

उजवीकडील देवता अशोकनान्ता व डावीकडील एकजटा असून खालील बानूच्या दोन महामयुरी आणि आर्यजागुली आहेत. साधनमालेतील ध्यानात हेच वर्णन मिळते.

(साधनमाला, २-१४६)

महाचीन तारा— ध्यानी बुद्ध जथोग्याचे वडातील ही देवता होय. जांगुली, एकजटा, पर्णशयरी, प्रज्ञापारमिता, वज्रचर्मिका, महामत्रानुसारिणी, महाप्रत्यगिरा, ध्वजामकेयुरा, धनुधारा, नैरात्मा या देवता याच वंशातील होत.

याशिनाय दगभुजा महाप्रतिसरा देवीचे स्वरूप आहे. इतर वर्णन साधारण-पणे करीलप्रमाणे आहे. (भारतीय बौद्ध मूर्तिकला, पृ. ११६)

महाप्रतिसरा, महासहस्रप्रमर्दिनी, महामनानुसारिणी, महामयुरी व महासीतावती या पञ्चरत्न देवता मंडलातील होत. यांची मंडलपूजा होते. पूर्वी प्रत्येक निहारामध्ये हे पूजन केले जात असे. या देवतांच्या पूजनाने राज्य, गाव, व जनतेचे रक्षण होत असे. तसेच रोगराई, दुष्काळ व सकटाचा नाश होत असे. साधनमालेत या पूजेचे विधान दिले आहे.

महाप्रत्यंगिरा—देवीचा वर्ण नील असून, एकमुखी, सहा भुजात तरवार, अशुश, वरद, तर्जनीमुद्रा, रत्नमळ व त्रिशूल ही आयुधे ती धारण करते. दु या बीजाक्षरामधून देवतेची निर्मिति झालेली असून, मस्तकी अशोभ्य धारण करते, जनेक अक्षर धारण करते, दिसण्यात तरुण व सुंदर मूर्ति दिसते. नेपाळप्रांती या देवीचे जे शिल्प उपलब्ध आहे त्यामध्ये ती अनेकमुखी व असंख्य हाताची दाखविली आहे. साधनमाला ग्रंथात या देवतेसंगी एकच साधना दिलेली आहे, पण या अनेकमुखी देवतेसंगी साधना कोठे आढळून येत नाही. हिंदु देवतांमध्ये प्रत्यंगिरा म्हणजे अतिरा ऋषींच्या शापाने तयार झालेली देवता आहे, म्हणून या ग्रंथामध्ये देवीचा वरचढपणा दाखविण्यासाठी महाप्रत्यंगिरा नाव दिलेले असते. नेपाळमध्येच ही मूर्तिकला जास्त आहे.

(भारतीय बौद्ध मूर्तिकला, पृ. ८८)

यामरी—ही यमातका नानानेही ओळखली जाते. ध्यानी बुद्ध अशोभ्याचे यशातील ही देवता आहे. या देवतेच्या साधनमाला ग्रंथामध्ये १४ साधना दिलेल्या आहेत. त्यापैकी नमुन्यादाखल एक साधना अशी की, साधकाने पूर्ण दिशेला मुग्न करून शातिकर्म केले, तर त्याचा चेहरा शुभ्रवर्णी होतो, उत्तरेकडे मुग्न करून पौष्टिकविधि केला, तर मुग्न पीतवर्णी होते, पश्चिमाभिमुख होऊन वश्यविधि केला तर मुख रक्तवर्णी होते. दक्षिणाभिमुख होऊन आकर्षण-कर्म केले तर मुख नीलवर्णी होते सारांश, असे विधि व आचरण केल्यास भक्त-मंडळी साधकाकडे जास्त आकर्षित होतात. या देवीची पूजा एकटीच अथवा प्रगदेवीसह करतात या वेळी रेटधाचे मस्तरु जवळ असावे. यमराजाचे वाहन रेडाच असते.

या देवतेच्या उत्पत्तीची दंतकथा बोधकारक आहे. एके काळी एक साधु तपश्चर्येसाठी एका गुहेत बसला असता, पन्नासव्या वर्षाचा शेवटचा दिवस उगवला. त्या वेळी दोन चोर त्याच्या गुहेत एका चोरलेल्या बैलासह शिरून, त्यांनी बैलाचे मस्तरु तोडले. पण आपले हे दुष्टकृत्य या तपस्वीने पाहिले आणि

तो बोभाटा करील, यास्तव त्यानी त्या साधूचा शिरच्छेद केला. परिणाम असा झाला की, तपश्चर्येच्या सामर्थ्याने त्याच्या मृत शरीराने अतिशय उग्र स्वरूप धारण केले आणि जवळच पडलेले त्रैलाचे मस्तक आपल्या शिरस्थानी ठेवून, त्या चोराना ठार बेले त्याचे रक्त, त्याच्याच कपाळाच्या कवटातून घटाघटा प्याला याचा मूड म्हणून सर्व तिपेट देश उध्वस्त करण्याची त्याने प्रतिज्ञा केली. तेव्हा सर्व प्रजानेन मजुश्री बुद्धाच्या चरणी नतमस्तक झाल्यावर, त्याने यमातकाचे स्वरूप घेतले व त्रैल मस्तक धारण करणाऱ्या यमाचे निर्मूलन केले. मजुश्रीचा वरचष्मा दाखविण्यासाठी ही दंतकथा प्रचलित असावी. रक्तयामारी व कृष्णयामारी असे दोन भेद आहेत, त्याची वर्णने निराळी आहेत

लक्ष्मी-नारायण-शिव-शक्तीची मूर्ति जशी असते, तद्वत या देवतेची मूर्ति एकत्र अधिष्ठित असते. वगाल प्राप्ती एक मूर्ति प्राचीन शिल्पाची आढलेली असून तिची उंची सुमारे २० इंच आहे. डाका शहरापासून सुमारे २० मैलावर वास्ता गावी ती आहे.

भगवान नारायण कमलासनावर अधिष्ठित असून उजवा पाय खाली लोंबवळत आहे. शस्त्र, पद्म, गदा, आणि चक्र याप्रमाणे चार भुजात आयुधे असून चक्र असणारा हात लक्ष्मीचे अगार आहे.

नारायणाचे डावे माडीवर लक्ष्मी बसलेली असून तिचा उजवा हात आपले पतीचे मानेभोवती आहे डावे हाती कमळ आहे. उजवा पाय नारायणाचे माडीवर दुमटलेला असून डावा पाय खाली लोंबत आहे. त्याचे वाहन गरुड खाली असून तो चतुर्भुज आहे. जोडप्याचे लोंबते पाय जणु काय त्याने आपले दोन हातावर घेतलेले आहेत. पुढील दोन नेहमीच्या नमस्कार पद्धतीत आहेत. एकदर शिल्प आकर्षक आहे.

शतकातील हे शिल्प असावे असे मानले जाते कमळाच्या पाकळ्याची उघड-
झाप व मूर्तीचे दर्शन असे उत्कृष्ट शिल्प इंडियन म्युझियममध्ये पहाण्यास
मिळते मुख्य देवता तारा आणि इतर आठ योगिनी असाव्यात

वज्रतारा देवता ही चतुर्भुज, प्रत्येक मुसाला त्रिनेत्र व अष्टभुजा स्वरूपाची
आहे ही चार मुखे पीत, कृष्ण, शुभ्र व रक्तवर्णाची आहेत रक्तवस्त्र धारण
करणारी पायावर पाय टाकून आसनस्थ आहे. तिचे हाती आयुधे वज्र, बाण,
शस्त्र, वरदमुद्रा, नील कमल, धनुष्य, अशुश व तर्जनीमुद्रा याप्रमाणे आहेत
नाही शिल्पात आयुधामध्ये फरक आढळतो साधारणतः कलरत्ना समृद्धालयातही
या प्रकारची जणू पाकळ्यातील एका मूर्ति असून धनतारा, कुरुकुला यांच्याही
मूर्ति अशा शिल्पात आढळतात काही ठिकाणी कमळाच्या पाकळ्यावर डाकिनी
अगर नागसंन्याच्या आकृति दाखविते

वज्रवाराही—वज्रवाराही तंत्र आणि चमसहारतनातील ही एक प्रमुख
देवता असून हेरुल रौद्रातरोर तिचा घनिष्ट संबंध आहे एका साधनेमध्ये
तिची उपाधी 'श्रीहेरुलदेवसयामहिंसी' अशी आहे ती हेरुलदेवाची प्रथम
पत्नी असून, वज्रयोगिनी ही दुसरी असावी या देवीचे शिल्प बहुधा नम्र असून
तीव्र कामेच्छा असणारी आहे या देवीचे मुख हुकरिणीप्रमाणे (वराही)
असल्याने हे नाव प्राप्त झाले आहे काही वेळा हिला डाकिनी असेही म्हणतात
व तिच्या चार टांगिनी सटचरी असतात मारिची व ही देवी एकरूप मान
नव्हत

या देवतेसाठी अनेक साधना आहेत पण त्यापैकी बुद्धडाकिनी आणि
वज्रवैरोचनी या जास्त प्रसिद्ध आहेत जेव्हा ती एकमुक्ती असते तेव्हा तिला दोन
भुजा, त्रिनेत्र, रक्तवर्णा, नम्र, कामेच्छा दर्शनासाठी, उजवे हाती वज्र, तर्जनीमुद्रा,
डावीकडे कपाल आणि सन्वाग धारण करते कालरात्री देवीला पायाखाली तुड
पिते, गळ्यात रुडमाळा धारण करून, त्यातून ठिक्कत असलेले रक्त पीत असते
ती ज्या चार कमलपत्रावर उभी असते, त्या प्रत्येकावर डाकिनी, लामा,
सन्त्रोहा आणि रूपिणी या देवता असतात ज्यांना जादूटोणा अगर मोहिनी
पित्रा जमलात आणण्याची असेल, ते या देवतेची आराधना करतात

वरील प्रकारच्या एका स्वरूपाला आर्यवज्रवाराही असेही म्हणतात
फक्त आयुधामध्ये फरक असतो या वेळी ती वज्र आणि अशुश, कपाल आणि
तर्जनीमुद्रा असते व त्यामध्ये पांग असतो ती एकमुक्ती त्रिनेत्री व भयकर
स्वरूपाची असते

तो रोमाना करील, यास्तव त्यानी त्या साडूचा शिरच्छेद केला परिणाम जसा झाला की, तपश्चर्येच्या सामर्थ्याने त्याच्या मृत शरीराने अतिशय उग्र स्वरूप धारण केले आणि जवळच पडलेले त्रैलोक्ये मस्तक आपल्या शिरस्थानी ठेवून, त्या चोराना ठार केले त्याचे रक्त, त्याच्याच कपाळाच्या कवटीतून धाधटा प्याग याचा मृद म्हणून सर्व तिघेय देश उध्वस्त करण्याची त्याने प्रतिज्ञा केली तेव्हा सर्व प्रजाने मनुष्य बुद्ध्याच्या चरणी नतमस्तक झाल्यावर, त्याने यमातकाचे स्वरूप घेतले व त्रैलोक्ये मस्तक धारण करणाऱ्या यमाचे निर्मूलन केले मनुष्याचा वरचष्मा दाखविण्यासाठी ही दत्तकथा प्रचलित असारी रक्तयामारी व कृष्णयामारी असे दोन भेद आहेत, त्याचा वर्णने निराळी आहेत

लक्ष्मी नारायण—शिव शक्तीची मूर्ति जशी असते, तद्वत या देवतेची मूर्ति एकत्र अधिष्ठित असते वगळता ती एक मूर्ति प्राचीन शिल्पाची आढलेली असून तिची उंची सुमारे २० इंच आहे डावा शहरापासून सुमारे २० मैलावर वास्ता गावी ती आहे

भगवान नारायण कमलासनावर अधिष्ठित असून उजवा पाय खाली लोंबकळत आहे शंख, पद्म, गदा, आणि चक्र याप्रमाणे चार भुजात आशुधे असून चक्र असणारा हात लक्ष्मीचे अंगार आहे

नारायणाचे डावे माडीवर लक्ष्मी प्रसलेली असून तिचा उजवा हात आपले पतीचे मानेभोवती आहे डावे हाती कमळ आहे उजवा पाय नारायणाचे माडीवर कुमटलेला असून डावा पाय खाली लोंबत आहे त्याचे वाहन गरुड खाली असून तो चतुर्भुज आहे जोटप्याचे लोंबते पाय जणु काय त्याने आपले दोन हातावर घेतलेले आहेत पुढील दोन नेहमीच्या नमस्कार पद्धतीत आहेत एकंदर शिल्प आकर्षक आहे

वज्रतारा—रत्नसंभवापासून या देवतेची निर्मिति झाली आहे भागलपूर जिल्ह्यातील पथर घाटाजवळ चादीपूर नावाचे देवस्थानचे एका क्षेत्री उत्खनना मध्ये एका मडक्यात कमळाच्या कळ्याच्या आकाराची आकृति मिळाली, आणखी काही इतर वस्तूही त्यामध्ये होत्या हा कमळाचा कळा सुमारे जाठ इंच उंचीचा असून त्याखालील बैठक फारच उलाकुसरीची आहे कमळ कळा वर ठेवण्यासाठी वरच्या बाजूस टोपीवजा झाकण आहे या कळ्याला जाठ पाकळ्या असून त्या उघडल्या म्हणजे आतील बाजूला कोरलेली प्रत्येकी एका देवीची मूर्ति दिसते त्यापैकी काही उम्या तर काही प्रसलेल्या आहेत पाकळ्या खाली पाडल्या म्हणजे मुख्य देवता तारा दिसून येते ती अष्टभुजा असून बसलेल्या स्थितीत आहे मूर्ति ब्रॉन्स धातूची असून मस्तकावर रूपाचे आकाराचे शिरस्त्राण आहे साधारणतः दहाव्या

शतकातील हे शिल्प असावे असे मानले जाते. कमळाच्या पाकळ्यांची उघड-झाप व मूर्तीचे दर्शन असे उत्कृष्ट शिल्प इंडियन म्युझियममध्ये पहावयास मिळते. मुख्य देवता तारा आणि इतर आठ योगिनी असाव्यात.

वज्रतारा देवता ही चतुर्मुख, प्रत्येक मुखाला त्रिनेत्र व अष्टभुजा स्वरूपाची आहे. ही चार मुखे पीत, कृष्ण, शुभ्र व रक्तवर्णाची आहेत. रक्तवस्त्र धारण करणारी पायावर पाय टाकून आसनस्थ आहे. तिचे हाती आयुधे वज्र, बाण, शंख, वरदमुद्रा, नील कमल, धनुष्य, अंकुश व तर्जनीमुद्रा याप्रमाणे आहेत. काही शिल्पात आयुधामध्ये फरक आढळतो. साधारणतः कलकत्ता संग्रहालयातही या प्रकारची अष्ट पाकळ्यांतील एक मूर्ति असून धनतारा, कुरुकुला यांच्याही मूर्ति अशा शिल्पात आढळतात. काही ठिकाणी कमळाच्या पाकळ्यावर डाकिनी अगर नागकन्यांच्या आकृति दाखवितात.

वज्रवाराही—वज्रवाराही तंत्र आणि चक्रसंहारतंत्रातील ही एक प्रमुख देवता असून हेरख बौद्धांवरोवर तिचा घनिष्ट संबंध आहे. एका साधनेमध्ये तिची उपाधी 'श्रीहेरखदेवसंग्रामहिंसी' अशी आहे. ती हेरखदेवाची प्रथम पत्नी असून, वज्रयोगिनी ही दुसरी असावी. या देवीचे शिल्प बहुधा नग्न असून तीव्र कामेच्छा असणारी आहे. या देवीचे मुख डुकरिणीप्रमाणे (वराही) असल्याने हे नाव प्राप्त झाले आहे. काही वेळा हिला डाकिनी असेही म्हणतात व तिच्या चार डाकिनी सहचरी असतात. मारिची व ही देवी एकरूप मात्र नव्हत.

या देवतेसाठी अनेक साधना आहेत. पण त्यापैकी बुद्धडाकिनी आणि वज्रवैरोचनी या जास्त प्रसिद्ध आहेत. जेव्हा ती एकमुखी असते तेव्हा तिला दोन भुजा, त्रिनेत्र, रक्तवर्णा, नग्न, कामेच्छा दर्शविणारी, उजवे हाती वज्र, तर्जनीमुद्रा, डावीकडे कपाल आणि खट्वांग धारण करते. कालरात्री देवीला पायाखाली तुडविते, गळ्यात रुंडमाळा धारण करून, त्यानून ठिबकत असलेले रक्त पीत असते. ती ज्या चार कमलपत्रावर उभी असते, त्या प्रत्येकावर डाकिनी, लामा, खंडरोद्दा आणि रूपिणी या देवता असतात. ज्यांना नादूटोणा अगर मोहिनी विद्या अंमलात आणावयाची असेल, ते या देवतेची आराधना करतात.

वरील प्रकारच्या एका स्वरूपाला आर्यवज्रवाराही असेही म्हणतात. फक्त आयुधामध्ये फरक असतो. या वेळी ती वज्र आणि अंकुश, कपाल आणि तर्जनीमुद्रा असते व त्यामध्ये पाश असतो. ती एकमुखी त्रिनेत्री व भयंकर स्वरूपाची असते.

याशिवाय वज्रडाकिनी, रक्तडाकिनी, पद्मडाकिनी, विश्वडाकिनी या देवता वज्रधाराही वर्गात मोडतात.

वज्रयोगिनी— या प्रातातील ही एक प्रमुखदेवता असली तरी हिचे वैशिष्ट्य म्हणजे मस्तकी वंशागळ दाखविण्यासाठी ध्यानी बुद्धाची आकृति नसते. या देवीसाठी चार साधना सांगितलेल्या आहेत. पण यामध्येही दोन प्रकार आहेत. एकामध्ये देवीचे मस्तक छाटलेले असून ते हातात धरलेले आहे, तर दुसऱ्यामध्ये ते छाटलेले नाही. या देवीचे मंत्रावरून असे दिसते की, पहिलीचे नाव सर्वबुद्धडाकिनी असून दुसरीचे नाव वज्रयोगिनी असे आहे. पहिले स्वरूप दशमहाविद्यापैकी छिन्नमस्ता स्वरूपाचे दिसते. यावरूनही बुद्धदेवता हिंदु देवतांमध्ये मागाहून समाविष्ट करण्यात आली असावी. वज्रवैरोचना आणि वज्रवर्णी या दोन देवता दोन्ही बाजूला रक्षणकर्त्या म्हणून असतात.

या देवीचे ध्यान वर्णन करताना साधनमाला सांगते की, ही भट्टारिका योगिनी समजावी. पीतवर्णा, नम्र, उजवा पाय सरळ तर डावा पाय बाकलेला. उजवे हाती कात्रीने कापलेले स्वतःचे मस्तक, तर डावे हाती तर्जनीमुद्रा असते. साधकाने असे चिंतन करावे की, मस्तकातून जे रक्त राली ओघळत आहे ते स्वतःचे मुखात प्रसाद म्हणून पडत असून तसेच एक धारा बाजूचे योगिनीचे मुखात पडत आहे. योगिनीचे हाती कात्री असून दुसरे कपाल आहे.

दुसऱ्या एका स्वरूपात ती फारच भयंकर आहे. कारण तिचे बाजूला जळते स्मशान आहे. ती रक्तवर्णी असून सूर्यदेवावर उभी आहे. ती प्रेतवाहना असून, नम्र, त्रिनेत्री, ढेरपोटी व जिह्वा बाहेर आलेली असून हातात कपाल, वज्र, खट्वाग आयुधे आहेत. नैरात्मा देवीचे जरी किंचित साम्य असले तरी ते स्वरूप मात्र नव्हे. पुढील एका साधनेत तिचे हाती असलेल्या कपालात देवाचे आणि दुसऱ्यात दैत्याचे रक्त भरलेले असते. ती हेरक बुद्धाची एक पत्नी आहे. हे आपण मागे पाहिलेच आहे.

वर्गभीमा—तामलुक (बंगाल) येथे ही देवी बुद्ध विहारामध्ये आहे. ही ताम्र वर्गातील आहे. या मंदिराचे तीन प्रमुख भाग पडतात. पहिला बडादेऊळ, ज्यामध्ये मूर्ति आहे, दुसरा जगमोहन म्हणजे सभामंडप आणि तिसरा नटमंदिर. जेथे भक्तांना देवापुढे ठेवण्याच्या वस्तु ठेवता येतात. बडादेऊळ व जगमोहन हे भाग जोडणाऱ्या जागेला ज्ञानमंडप म्हणतात व तेथे धर्मचर्चा चालते. या मंदिराप्रत जाण्यास २२ पायऱ्या चढून वर जावे लागते आणि विशेष म्हणजे येथे नौवतणाना आहे. तसेच संरक्षणासाठी बाहेरच्या प्राकाराला तंटबंदी आहे. मूर्ति चतुर्भुज असून, भगवान शंकराच्या शरीरावर उभी आहे. हातात त्रिशूल, त्रयार,

माणसाचे मुंडके व राक्षसाचे मुंडके ही आयुधे आहेत. वैशिष्ट्य म्हणजे या देवीच्या आसनावर दोन शिवाच्या पिंढ्या आणि दशभुजा महिषामर्दिनीची मूर्ति आहे.

या मंदिराची बांधणी ओरिसा रीतीची आहे, हे वडोदेऊळ, जगमोहन व नटमंदिर या निरनिराळ्या भागावरून म्हणता येते. पुरी येथील जगन्नाथ मंदिर आणि भिदनापूर येथील मंदिराची बांधणी याच प्रकारची आहे. या देवतेच्या उत्पत्तीसंबंधी कथा अशी की, पूर्वी गरुडध्वज राजाच्या वेळी, एक कोळी दररोजप्रमाणे राजाला ताजे मासे न देऊ शकल्याने, राजाने त्याला फाशीची शिक्षा सुनावली. कैदल्यान्यातून त्याने पळून जाऊन जंगलात फिरत असता, देवीवर संकट घातले की, आलेल्या संकटातून याची मुक्तता व्हावी, कारण रोज मासे मिळणे हे दैवावर अवलंबून होते. त्यावर देवीची कृपा होऊन तिने त्याला दर्शन देऊन सांगितले की, माशाचा छाठा जमा करून तो घाळवून ठेव व लागेल त्याप्रमाणे, त्यावर एका विवक्षित विहिरीतील जलसिंचन केल्यास ते मासे जिवंत होतील व त्याचा कार्यभाग होईल. त्या विहिरीतील पाण्याचा असा अलौकिक गुण आहे की, मर्त्यजिवावर जलसिंचन केल्यास त्याला पुन्हा प्राण परत मिळतील. याप्रमाणे दररोज ताजे मासे कसे मिळतात, याचे गुप्तित राजाने त्या कोळ्यापासून काढून घेऊन, तेथे जाण्याचे ठरविताच, आजपावेतो जी देवता त्या कोळ्याच्या घरी होती, तिने कोळ्याने विश्वासघात केला म्हणून त्या विहिरीच्या मुखावर जाऊन बसली, कारण राजाला जर ते दिव्य जल मिळेल तर त्याचा दुरुपयोग होऊन सर्वत्र हाहाकार माजला असता. कोळ्याने विहिरीची जागा दाखविली, पण तेथे देवीचे आसन झाल्यामुळे राजाला विहीर दिसली नाही. सत्य परिस्थिती समजल्यावर आणि देवतेचे अलौकिक कर्तृत्व समजल्यावर, त्याने त्या मूर्तीवर मंदिर उभारले.

दुसरी एक कथा अशी की, धनपति व्यापारी आपली जहाजे माल भरून रूपनारायण नदीच्या प्रवाहांतून चालला असता तामुलख बंदरात थांबला होता. रस्त्याने एक मनुष्य सुवर्णाचा तांब्या घेऊन जाताना त्याने पाहताच, त्याने त्याला विचारले. तेव्हा तो मनुष्य म्हणाला की, या क्षेत्री जंगलात एका ओढ्याच्या प्रवाहात वस्तु घातली तर त्वरितच ती सुवर्णाची होते. परीक्षा घेण्यासाठी म्हणून त्या व्यापाऱ्याने जवळची सर्व तांब्या-पितळेची भांडी त्या ओढ्यात घालताच सर्व सुवर्णाची झाली. ती सर्व भांडी त्याने सिलोनला पोहोचल्यावर विकली आणि जो नफा झाला, त्यातून मंदिर उभारले.

येथील बांधणीचे वैशिष्ट्य असे की, पायामध्ये मोठमोठे लाकडाचे ओंडके

वापरले असून त्यावर पाया ३० फूट उंचीचा बांधला आहे. तसेच संरक्षण मिळत तळाला ९ फूट जाड असून उंची ६० फुटांची आहे. जाड जाड दगड वापरले असून एवढे भव्य पाषाण या ठिकाणी कसे जमविले यांचे पाहणाराला आश्चर्य वाटते. तळ्याच्या काठी पुन्नाग वृक्ष असून, त्याची सेवा केल्यास स्त्रियांना संतति मिळते, पण तसे करताना आपली सर्व संपत्ती एका टोपलीत भरून, डोक्यावर धेऊन, पाण्यातून त्या वृक्षाला अर्पण करावी लागते. नदीचे पाणी किती वाढले तरी आजवर मंदिराप्रत येऊन परत जाते, अशी अलौकिक कृति अनुभवास येते.

(मिदनापूर जिन्हा गॅझेट, L. S. S. O'Malley, P. 222-223)

विशुज्वाला कराली—एकजटा देवीचे १२ मुखांचे हे स्वरूप होय. बुद्ध देवाच्या घामापासून या देवतेची निर्मिति झाली. नीलवर्णा, २४ भुजांत तरवार, वज्र, चक्र, रत्न, अंकुश, बाण, माला, हातोडा, मुसळ, करवत, दुंदुभी, माळा; डाव्या बाजूला धनुष्य, पाश, तर्जनीमुद्रा, निशाण, गदा, त्रिशूल, भांडे, नील कमळ, घंटा, कुन्हाड, ब्रह्मदेवाचे तुटलेले मस्तक आणि कपाल याप्रमाणे आयुधे असतात. ब्रह्मा-विष्णु-शिव-इंद्र यांच्या शरीरावर नाचणारी, प्रत्यालीढ आसनात उभी असणारी, अग्नीप्रमाणे भयंकर संहारक भासणारी, 'आ' पसरून मुख असणारी व हौं हौं शब्द बाहेर पडत असणारी, जीभ बाहेर निघालेली, कपाळावर भयंकर आठव्या घालणारी, मस्तकी रुंडमाळा धारण करणारी, सर्पांलंकार घालणारी, नीलवर्णी मुख, नंतर शुभ्र, पीत, हरित, रक्त, धुरकट या रंगांची मुखे असणारी; प्रत्येक मुखावर विनेत्र असणारी, मस्तकी अग्नीज्वाळाप्रमाणे जटा ठेवणारी, ढेरपोटी, उन्नत वक्षःस्थल, उसासा टाकीत असलेली, वाघाचे कातडे पांघरणारी, मस्तकावरील मुकुटावरील ध्यानी बुद्ध अक्षोम्याची आकृति धारण करणारे स्वरूप भयंकर उग्र व हेकट असे आहे.

या देवीचे वैशिष्ट्य म्हणजे हिंदु देव इंद्र-ब्रह्मा-शिव-विष्णु यांचे वाहन या देवीने बनविलेले आहे. या देवतेचे शिल्प वरील वर्णनाप्रमाणे मिळणे फारच दुर्मिळ आहे. साधनमाला ग्रंथात या देवीची साधना व मंत्र दिलेले आहेत.

(भारतीय बौद्ध मूर्तिकला, पृ. ८१)

शामतारा—या देवीची मूर्ति ४ फूट उंच आणि २ फूट रुंद, पद्मासनावर आरूढ असलेली, डावा पाय दुमटलेला व उजवा खाली सोडलेला, कुण्ठा पाषाण वर्णाची, उजवा हात यरद-मुद्रा आणि डावे हाती पद्मासनातून वर येत असलेले कमळ वितर्कमुद्रा स्वरूपात धरलेले अग्नी आहे. आसनावरील शिल्पात वज्रसत्त्वाचे स्वरूप दिसत असून, त्याने उजवे हाती वज्र व डावे हाती घंटा घेतलेली आहे. मूर्तीचे उजवे बाजूला लहान आकाराची अशोककांता देवीची

मूर्ति असून, डावे हाती तिने अशोकाचे पान घेतलेले आहे व उजवा हात अभय मुद्रेमध्ये आहे. हातातील अशोकाचे पान, एखाद्या पिठाप्रमाणे भासत आहे. हे स्वरूप महामयुरी देवीचे असावे असेही म्हणतात. कारण हातातील पीठ मयुराचे आहे. डावे बाजूची मूर्ति गलेलट्ट, एकजटा देवीची असून एका हाती चाक्र आणि दुसऱ्यात कपाल आहे. सभोवाराच्या प्रभावळीमध्ये लहानसर आठ तारादेवींच्या मूर्ति आहेत, त्यांचे डावे हाती कमळ आणि उजवे हात अभयमुद्रामध्ये आहेत. उजवेकडील दोन देवताना सिंह व हत्तीचे वाहन आहे. प्रभावळीचे मध्यभागी कृत्तिमुखाचे शिल्प आहे. बाराव्या शतकातील हे शिल्प असून 'कायस्थ संगेश गुप्त' अशी अक्षरे कोरलेली आहेत.

सोमणारा, तहसील-मुनगांगंज, टाका या गावी ही मूर्ति सापडली असून सांप्रत ती डाका येथील संग्रहालयात आहे.

दुसऱ्या एका या देवीचे शिल्पात प्रभावळीमध्ये उजवीकडे रत्नसंभव आणि डावीकडे अशोम्य बुद्ध यांचे शिल्प आहे. वरील शिल्पापेक्षा हे शिल्प प्राचीन असावे. ही मूर्ति टाका जिल्ह्यामध्ये खैलकेर या गावी आढळलेली आहे.

सीतातपत्रा—तारादेवीचाच हा एक प्रकार असून, मूर्ति शुभ्रवर्णी व हातामध्ये छत्र धरलेले असल्याने हे नाव प्राप्त झालेले आहे. गेटी संशोधकाने या देवीचे वर्णन करताना तिला निशिरा म्हटले आहे. ती अष्टमुखा असून, दोन हातांनी माथ्यावर छत्र धरलेले असून, इतर हाती चक्र, धनुष्य, वाण, पुस्तक इ० आयुधे आहेत. तिचे स्वरूप मोहक आहे. तिच्या कृपाछनाजाली ती आपल्या मक्ताचे रक्षण करते असे मानतात. साधारणतः ती पद्मासनस्थ असून, डावा पाय मोडून व उजवा पाय खाली सोडून बसलेली असते. बौद्धदेवतांना साधारणतः ब्राह्मणदेवताप्रमाणे वाहन नसते, तसे या ठिकाणी देवीलाही नाही. तसेच ब्राह्मणदेवतांना साधारणतः माथ्यावर छत्र असते. परंतु बौद्धदेवतांना ते क्वचित्च आढळते. ही वैरोचनाचे कुळातील देवता होय.

बंगालमधील टिपेरा येथे अशी मूर्ति आढळली असून, सांप्रत ती डाका संग्रहालयात ठेवण्यात आलेली आहे. मूर्ति जीर्ण झालेली असली व हातातील आयुधे पुसट झालेली असली, तरी इतर वर्णनावरून ती सीतातपत्रा असावी असेच संगोयकाचे मत आहे.

सर्वाणी—दुर्गादेवीच्या सोळा नावांपैकी एक नाव होय. बंगालमध्ये टिपेरा जिल्ह्यात देऊळवाडी गावी या देवीची मूर्ति उपलब्ध आहे. हे गाव कोमिछापासून सुमारे २० मैल दूर आहे. मूर्तीप्रातील गिलालेन्नावरून दिसून

येते की, सातव्या शतकातील देव-नंद राजाची राणी प्रभावतीने त्यावर मुवर्णाचे पाणी चढविले होते. राजा जरी बौद्धधर्मीय होता, तरी राणीने ब्राह्मणदेवतेचे ठिकाणी श्रद्धा ठेवावी, यावरून दोन्ही पंथातील मत-भेद इतके विकोपास गेलेले नव्हते असे म्हणता येईल.

ही अष्ट धातूची मूर्ति सुमारे २० इंच उंचीची प्रभावळीसहित आहे. प्रभावळीचा वरचा भाग तुटलेला आहे. देवतेला आठ भुजा असून त्यामध्ये अनुक्रमे बाण, तरवार, चक्र, शस्त्र, त्रिशूल, घटा, ढाल आणि धनुष्य अशी आयुधे आहेत. हातात मद्याचा पेला घेऊन दोन्ही बाजूला दावी उभ्या, बाहून सिद्ध जवळच उभा आहे. ती कमळावर उभी असून एकूण शिल्प कल्पक असले, तरी सुबक नाही. देवीचे वरीलप्रमाणे ध्यान, दारदातिलकतंत्रामध्ये (अ. १०) दिलेले आहे. ते मूळानून वाचणे योग्य होईल. राजशाही येथील संग्रहालयात ही मूर्ति आहे. (बौद्ध मूर्तिकला, पृ. २०४)

हारिती—हृ = हरण करणे, यापासून हे नाव प्राप्त झाले आहे. महावस्तु या बौद्ध धर्मग्रंथामध्ये या देवतेच्या उत्पत्तीची कथा अशी दिलेली आहे की, हिमालय प्रदेशात कुडला नावाची यक्षिणी रहात असे. दरवर्षी ती १०० मुलाना जन्म देई. येणेप्रमाणे १००० मुलांना जन्म दिल्यावर ती मरण पावली.

जीवनशक्तीचे हरण करणारे काही महारोग अथवा देवीच्या साथीचे रोग वैशाळी शहरात पसरले आणि ग्रहरात मरणाविक कहर उडाला. त्यांना असे वाटले की, तपस्वी, साधुपुरुष यांचे निवारण करू शकतील. याकरिता त्यांनी प्रमाणाने कश्यप, मत्सरी गोशालीपुत्र, कुड कात्यायन, अजित केसवली, संजयी वरतीपुत्र, निग्रय ज्ञातीपुत्र इ० त्या वेळच्या तपोनिष्ठाना बोलाविले, पण त्यांच्या कर्मठपणाने ही साथ थांबली नाही.

त्यानंतर सालोहिता नावाच्या ग्रहरथाला देवतांचा दृष्टात झाला की, भगवान गौतमबुद्ध या शहरी जाला तर साथीचे निर्मूलन होईल. त्याप्रमाणे नगरवासियाना त्याने दृष्टात सांगितला आणि गौतमाना आणण्यासाठी तो गेला. तेथील लहवी जमातीने आपला प्रतिनिधी म्हणून तोमर नावाचा ग्रहस्थ नेरोवर दिला. या वेळी गौतमबुद्ध निवसार राजाच्या घरी होता. राजाने त्याची विनंती मान्य केली आणि मोठ्या भव्य स्वागतसमारंभात गौतमबुद्ध वैशाळी नगरात शिरला असताना रोगराई संपूर्णपणे नष्ट झाली.

विनयपिटक ग्रंथाप्रमाणे मगध देशाची सरशक देवता राजग्रह येथील नांदिनी नावाची होती. पूर्वजन्मातील मरणमालीच्या दुष्ट वासनेमुळे, तिने येथील

आतारामध्ये मगधनासिवाची मुले ग्राण्याचा सपाटा चालविला रोगराईने मुलांचे मरण घटवून जाणायचाचे आणि भक्षण करायचाचे याप्रमाणे मुले चोरणारी म्हणून हारिती नाव प्राप्त झाले तिची गोड जिरनिष्ठ्यासाठी बुद्धाने एका वेळी तिचा आयउता मुलगा पिगल याला लपवून ठेवले आणि नरमास खाणार नाही या जमीनर तिला परत केला तिला नित्य गाययास मिळावे, म्हणून प्रत्येक गौड मठात सकाळी काही वाचूला खाणे ठेवावे, असा नियम त्याने धाडून दिला

या मूर्तीचे जे स्वरूप उपलब्ध आहे, त्यावरून ती कृष्णपायाणवणा, कमण्डलूवर उभारी, चतुर्भुज जमून बरील एसा हातात मासा व दुसऱ्यात पानपात्र घेतलेले असून, सालील दोन हातांनी मुलाला खेळवीत असते पैकपाद गारी (टाक्का) १'-७ X १० आकाराची मूर्ति आढळली असून साप्रत ती डाक्का समहाल्यात आहे ती महायानपंथियाची देवता होय.

तामडुक (मिदगापूर) येथे या देवीचे एक मंदिर आहे श्री वील या सशोधकाच्या मते, दक्षिणेतील चालुक्य व इतर राजघराणी ही या देवीचे वंशज आहेत अगर भक्त होते कारण त्यांना हरितीपुत्र म्हणत असत येथील मूर्ति वराह मंदिरात आहे आणि वराह हे त्या राजघराण्याचे प्रमुख सन्मानचिन्ह होते (बंगाल मंदिर-राय चौधरी, पृ ८८)

ती मुले देणारी, रक्षण करणारी, तसेच धनसंपदा देणारी देवता आहे भारतीय गौडमठात या देवतेची मूर्ति देवीपुत्र अगर भोजनवहाच्या एका कोपऱ्यात स्थापन केलेला जाढळते आणि या वेळी आपल्या हाती ती मूल घेतलेली असून काही मुले तिच्याजवळ खेळत आहेत, असे चिन्प असते

बरील प्रमुख देवताव्यतिरिक्त महासीतवती, महामयुरी, गृहमातृका, ज्वालासुरी, धूपतारा, वन्यतारा, पद्मतारा, पुष्पतारा, प्रदीपतारा, प्रसन्नतारा, राजश्रीतारा, धनुजतारा, धान्यमजिरी, पद्मजालिनी, पद्मडाकिनी, भीष्मभगिनी, भूचरी, मामकी, महाप्रवागधारी, रौद्री, वज्रचर्चिका, वज्रगुल्ला, वज्रागधारी, वज्रविदारिणी, वराहिका, वसुधारिणी, वाराही, विन्धाटवी, विन्धाडाकिनी, दामादेवी, लोकेश्वरी, सर्वडाकिनी, सुमालिनी, रामादेवी, सक्षितरत्ना, होमाही इत्यादि अनेक देवता आहेत, पण स्थळामात्री या सर्वांची स्वरूपे व इतर माहिती देणे टाळले जाई. बौद्ध पंथियाच्या शक्तिदेवतेसमधी सर्वसाधारण माहिती व्हावी एवढा हेतु बरील विवरणाने साध्य होईल

संदर्भग्रंथ :

१. साधनमाला, भाग १-२. विनयतोष भट्टाचार्य, ओरिएण्टल इन्स्टिट्यूट, वरोडा, १९२८.
 २. Indian Buddhist Iconography by Vinoytosh Bhatta-
charya, 1924. (भारतीय बौद्धमूर्तिमाला)
 ३. Buddhist and Brahmanical Sculptures in Dacca Museum,
by N. K. Bhattasali, 1929.
 ४. Buddhism & Hinduism by Sir Charles Elliot.
 ५. The culture of South-East Asia, by Reginald Le May,
Govt. of India Publication, 1952.
 ६. भारतीय संस्कृतिक कोश, पं महादेवशान्मी जोशी व काही इतर ग्रंथ.
 ७. Studies in Jainism & Buddhism in Mithila, by Upendra
Thakur (1964).
 ८. Popular Dictionary of Buddhism, by Christmas
Humphrey.
-

जैनपंथीय देवता

या पंथातील देवता समजून घेण्यापूर्वी त्या धर्माची प्रमुख धर्मतत्त्वे दिगंबर आणि श्वेतांबर उपपंथ, तीर्थंकर, यक्ष व यक्षिणी, दिक्पाल, नवग्रह यांचीही त्रोटक माहिती असणे अवश्य आहे. विषय समजण्यास त्यामुळे मुलभूता येईल.

जैनपंथ हा आर्य धर्माचाच एक उपपंथ आहे, असे त्यातील आचार-विचार, तत्त्वे, मूर्ति यांवरून म्हणता येते. दसरा-दिवाळीसारखे आर्य लोकांचे सणही हा पंथ पाळतो. हा पंथ वेदप्रामाण्य मानीत नसून त्याऐवजी अंग व सूत्रे यांना प्राधान्य देतो. याची मुख्य गमके म्हणजे—

(अ) सर्व प्राणिमात्रावर अतिशय दया करणे म्हणजेच अहिंसा पाळणे.

(आ) साधु-पुरुषांचे पूजन म्हणजे तीर्थंकरांना काही वेळा देवादिका-पेशाही श्रेष्ठ मानणे.

(इ) या पंथातील यती संस्था हे एक वैशिष्ट्य आहे. त्याने द्रव्यसंचय करावयाचा नसून, फक्त भिक्षेसाठी आपला मठ सोडावयाचा असतो. मिताहार, भित्तोपभोग, मौन, संयम, ब्रह्मचर्य इ० कडकपणे पालन करावे लागते. प्रवासासाठी वाहन वापरावयाचे नाही. यामुळे त्याने धार्मिक पूजन केले नाही तरी चालते ही त्याला खास सवलत आहे.

(ई) या धर्मातील पूजक आर्यांप्रमाणेच जलपूजा, चंदनपूजा, अक्षतपूजा आणि नैवेद्य यांनी पूजन पुरे करतो. त्यानंतर आरती होते.

(उ) दिपवाळी धनत्रयोदशी, शारदापूजन, लक्ष्मीपूजन, सीतलापूजन, दसरा, मकरसंक्रांत यासारखेही सण पाळतात. इ० इ०

श्वेतांबर-दिगंबर—हा भेद पडण्याचे कारण असे दिले जाते की, सनपूर्व ३१५ च्या सुमारास मगध देशात भयंकर दुष्काळ पडल्याने, अनेक जैन कुटुंबे, उदरनिर्वाहासाठी, भद्रवाहूचे मार्गदर्शनाखाली दक्षिणेकडे सरकली. जी कोणी मागे राहिली त्यांचा स्थूलभद्र हा पुढारी यनल्यावर, पाटलीपुत्र येथे जैन ग्रंथांचे रक्षण करण्यासाठी त्याने एक धार्मिक सभा भरविली. एकूण १२ अंग ग्रंथ त्याने जमविले आणि राहणीमानही सुचारूले. दुष्काळ संपल्यावर भद्रवाहू आणि इतर परत आले. पण त्यांनी धर्मसभेचे निर्णय मानण्याचे आणि अंगात कपटे घालण्याचे तेथील स्थानिक लोकांचे आचार, अंगीकारण्याचे नाकारले.

यास्तव श्वेतावर म्हणजे शुभ्रवस्त्र धारण करणारे व दिगंबर म्हणजे आकाशवस्त्र (वस्त्रे नाहीत) वापरणारे जैन होत या दोन पथात जादळणारा भरक खालील प्रमाणे आहे—

(१) श्वेतावर आपली दैवते व तीर्थंकर यांच्या मूर्ति सौन्यामोऽधानी आणि बलालंकारानी सजवितात, दिगंबर नग्न स्थितीतच ठेवतात.

(२) श्वेतावराचे मते १२ स्वर्ग व ६४ इद्र आहेत, तर दिगंबरपंथी १६ स्वर्ग आणि १०० इद्र मानतात

(३) श्वेतावराचे गुरु पात्रातून भोजन करतात, तर दिगंबर पंथी जर आपले दोन्ही हाताने करपानात घेऊन भक्षण करतात.

(४) श्वेतावर अन्न, दान, भिक्षा घेण्यासाठी काष्ठपान घेतात, तर दिगंबरपंथीय तसे घेणे पसत करीत नाहीत

(५) श्वेतावर आपले धर्मग्रंथ अगो ही तीर्थंकरांचे शिष्यांनी लिहिलेली आहेत असे मानतात, तर दिगंबरपंथीय ती पुढील आचार्यांनी रचलेली आहेत असे मानतात कारण मूळ अगमग्रंथ हे हरपलेले आहेत इ० इ० कालांतराने रुनग, स्थानरु बासी, धुडिया असे अधिक पोटभेद मूर्तिपूजेच्या जाचारावरून उत्पन्न झालेले आहेत.

तीर्थंकर—भविष्यकाल जाणून धर्मतत्त्वे सांगणारा, प्रचार करणारा गुरू. या ठिकाणी तीर्थ याचा अर्थ धर्म असा ठेला जातो तेव्हा धर्मतत्त्वे सांगणारा व ससारसागरातून पैलथडीला नेणारा तो तीर्थंकर होय. हे सर्व तीर्थंकर उपजत मानव होते पण आपल्या अलौकिक कर्तृत्वाने, त्यागाने व जनतेच्या उन्नतीसाठी झटल्याने त्यांना देवपणा प्राप्त झालेला आहे तीर्थंकराचे दुसरे नाव जिन असे आहे राग, लोभ, द्वेष, काम इ० प्याने जिम्मे तो जिन होय यांची सगळ्या एकूण २४ आहे कर्मधमसयोगाने विणूची जी २४ नावे सध्यासमयी ब्राह्मण उच्चारतात, ती सख्याही तितकीच आहे सर्वच तीर्थंकरांना सारखे महत्त्व नाही पहिला आणि शेवटचे दोनतीन जास्त महत्त्वाचे मानले जातात त्याची नावे धमामे अशी —(१) आदिनाथ अथवा ऋषमनाथ, (२) अजीतनाथ, (३) समवनाथ, (४) अभिनंदन, (५) सुमतीनाथ, (६) पद्मप्रभा, (७) सुपार्श्वनाथ, (८) चंद्रप्रभा, (९) सुविधीनाथ, (१०) सतिप्रनाथ, (११) श्रेयांसनाथ, (१२) वामपृष्ठ, (१३) विमलनाथ, (१४) अनतनाथ, (१५) धमनाथ, (१६) सतीनाथ, (१७) कुयनाथ, (१८) आग्नाथ, (१९) मल्लीनाथ, (२०) मुनिमुद्रत, (२१) नेमीनाथ, (२२) नाभिनाथ,

(२३) पार्श्वनाथ, (२४) महावीर. प्रत्येकाच्या उत्पत्तीच्या व कर्तृत्वाच्या कथा उपलब्ध आहेत. श्वेतांबरान्या कल्पवृक्ष ग्रंथाप्रमाणे श्वेवट्या तीर्थंकर महावीर सनपूर्व ५२७ या वर्षी निर्वाणपदाला गेला. पण दिगंबरपंथियांना हे मत मान्य नाही. प्रत्येकाला एक यक्ष आणि एक यक्षिण सेवेकरी असतात.

दिक्पाल— ब्राह्मणधर्मात ज्याप्रमाणे अष्ट दिक्पाल-संस्था आहे, तद्वत् जैनपंथियांनी तीच संस्था आत्मसात करून, त्यांना तीर्थंकराच्या खाली स्थान दिलेले आहे. या पंथातील श्वेतांबर आणि दिगंबर हे दोन्हीही पंथ दिक्पाल मानतात. काही वेळा त्यांच्या धर्मग्रंथांमध्ये यांना लोकपाल म्हणूनही संबोधिले आहे—

(१) पूर्वदिशा रक्षण करणारा इंद्र व त्याची पत्नी शची. ऐरावतावर बसून हाती वज्र धारण करतो. तो सहस्राक्ष आहे.

(२) आग्नेय दिशेचा स्वामी अग्नि व पत्नी स्वाहा. भेंडा वाहन, हाती शक्ति धेतो.

(३) दक्षिण दिशेचा स्वामी यम व पत्नी छाया. महिष वाहन असते. वास्तविक छाया ही सूर्यपत्नी आहे.

(४) नैऋत्य दिशेचा स्वामी नैऋत. प्रेतवाहना, हातात तरवार व गदा धारण करतो. वाघाचे कातडे पांघरतो.

(५) पश्चिम दिशाधिपति वरुण, मकर वाहन, हाती पाश धारण करतो. काही वेळा हाती मत्स्य धेतो.

(६) वायव्य दिशेचा स्वामी वायु, मृगवाहना असून हाती वज्र अगर निशाण धारण करतो. दिगंबरपंथीय हाती लाकडी हत्यार धेतो. या ठिकाणी हातातील आयुधे ही ब्राह्मणधर्मातील दिक्पालापेक्षा वेगळी आहेत.

(७) उत्तरदिशाधिपति कुवेर, यक्ष वर्गाचा राजा होय. पुष्पक विमानातून जातो व बैलास प्रांतावर सत्ता गाजवितो. परंतु जैन पंथात तो मान्य वाहन वापरतो आणि हाती रत्ने व गदा धेतो.

(८) ईशान्य दिशेचा स्वामी ईशान, हा वृषभवाहना, हाती धनुष्य व विशूल धेतो. मस्तकावर जटा धारण करून सर्पोलंकार घालतो. सरासि, हा शंकरच होय. ईशान हे शंकराचे एक नावही आहे.

(९) ब्रह्मदेव उत्तर प्रांतावरील सर्वाधिकारी.

(१०) नागराज वासुकीला दक्षिण प्रांतावरील सर्वाधिकारी नेमलेले आहे. सर्व मिळून दहा दिक्पाल होतात.

वरीलप्रमाणेच नवग्रहांची संस्था या धर्माने आत्मसात केलेली आहे. सूर्य आणि त्याची प्रभावळ चंद्र, मंगळ, बुध, गुरुदेवता, शुक्र, शनी, राहु, केतु हे सर्व उपग्रह तसेच घेतलेले आहेत.

यज्ञ-समारंभाच्या वेळी अष्ट देवतांना आवाहन करतात, त्यांची नावे येथेप्रमाणे—

जया— कर्माच्या पाच प्रकृतींवर ज्याने जय मिळविला आणि आपल्या भक्तानाही जय मिळविण्यास सहाय्य करते तो जगा जिनेश्वराचे पूजन करणारी देवता.

विजया— सुंदर व प्रिलोमनीय दृष्ट पदार्थांवर ज्याने जय मिळविला, अशा जिनेश्वराचे पूजन करणारी विजया देवता.

अजिता— अष्टावीस मोह प्रकृतींचा पराजय करून ज्याने मोह जिंकला आणि भक्तजनाना जिंकावयास सहाय्य करतो, अशा जिनेश्वराची सेवा करणारी देवता

अपराजिता— दिव्य दृष्टि असल्यामुळे सर्वसाधारण मानव शरीरातून कर्मांचा जे नाश करू शकत नाहीत, तो नाश करणाऱ्या जिनेश्वराची सेवा करणारी देवता.

जभादेवी— ज्याने वेदनीय कर्मांपासून उत्पन्न होणाऱ्या दुःखादिकांची मात्रा चालू दिली नाही आणि जभारि अर्थात इंद्र याच्याकडून पूजनीय झाला, अशा जिनेश्वराची सेवा करणारी देवता

मायादेवी— नानाप्रकारच्या प्रिलोमनीय वस्तु ससाराची शृंखला बाढवितात व मोह उत्पन्न करतात, पण असल्या शृंखलांचा नाश करणाऱ्या जिनेश्वराची सेवा करणारी देवता

स्तभादेवी— जिनेश्वराच्या चरणीं मंनरूपी मुगा जिने स्तमित करून, सर्व धिमांचे स्तभन करणारी देवता.

स्तभिनी— ज्याने गोत्र कर्मांची रूढि स्तमित केली आहे, अशा जिनेश्वराची पूजन करणारी देवता

सकट निवारणार्थ या अष्ट देवतांचे पूजन करून मगच पुढील यज्ञकर्म चालू होते

सप्तमाता— श्री, ऱ्ही, धृति, कीर्ति, बुद्धि, लक्ष्मी, शान्ति, पुष्टि या देवतांना सप्तमाता म्हणतात. कधी कधी यामध्ये जिनमातांचाही समावेश करतात

(प्रतिष्ठातिलक, अ. ५)

यज्ञ समारंभाचे वेळी विद्यादेवताना आवाहन केले जाते. या देवता चतुर्भुज असून जिनधर्माची प्रभावना या करीत असतात. एकाताच्या मार्गाचा या नाश करतात. या देवतांचे वर्ण, सुवर्ण, पीत, शुभ्र, नील, रक्त इ० १६ प्रकारचे वर्णन केलेले असून, त्यांची वहाणे म्हणूनही अश्व, हत्ती, भयूर, हरिण, शरभ, काष्ठव, सर्प, हंस इ० सोळा प्रकारची दिलेली आहेत. त्याची नावे येणेप्रमाणे—रोहिणी, प्रशस्ति, वज्रगृखला, वज्राकुशा, जाजुनदा, पुरुषदत्ता, काली, महाकाली, गौरी, गाधारी, ज्वालामालिनी, मानवी, वैरोटी, अच्युता, महामानसी, मानसी या होत. प्रतिष्ठातिलक यथाप्रमाणे याची आयुधे दिलेली आहेत, पण खालील वर्णनात असल्यापेक्षा थोडी निराळी आहेत. (प्रतिष्ठातिलक, अध्याय ७)

या पंध्यामध्ये चोरीस तीर्थंकर झाले. त्याच्या मातानाही देवता मानलेल्या असून शुभ कार्यप्रसंगी त्याचे स्मरण केले जाते. त्याची नावे येणेप्रमाणे—मरुदेवी, विजया, सुषेणा, सिद्धार्था, मंगलामति, सुधीमा, पृथ्वीपेणा, लक्ष्मणा, जयरामा, सुनंदा, विष्णुश्री, जयावती, जयश्यामा, सुवता, सुप्रभा, ऐरा, सुमित्रा, प्रभावती, पद्मावती, वप्रा, विनुता, शिवा, देवदत्ता, प्रियकरिणी या होत. या न्निया कोणत्या तीर्थंकराच्या माता व कोणत्या राजाच्या राण्या होत्या याचीही वर्णने प्रतिष्ठातिलक यथात दिलेली आहेत. याना जिनमाता असे संबोधिले जाते.

यक्ष अथवा यक्षिणींच्या नावातही एकवाक्यता आढळत नाही. वज्रगृखला, महाकाली, अच्युता, शाता, सुतारा, चंडा, निर्वाणी, नरदत्ता, अनंतमति इ० नावे प्रतिष्ठातिलक देत नाही; तर त्याऐवजी नम्रेझी, संसारी, मनोवेगा, चामुडी, विज्रंभेणी, परभृता, तारावती, सुंगविनी, कुमुममालिनी इ० नावे देतो. तसेच हातातील आयुधाचे बाबतीतही एकवाक्यता नाही. साराश, जैनपंथ जरी एक असला, तरी उपपंथियाची देवताकडे पाहण्याची दृष्टि वेगवेगळी असल्याने हा फरक आलेला असावा.

ब्राह्मणधर्मातील अष्टमातृका इंद्राणी, वैष्णवी, कौमारी, वाराही, ब्रह्माणी, लक्ष्मी, चामुंडा व रुद्राणी या मानलेल्या असून, यशवेदीच्या आठ दिशाना संरक्षणासाठी त्याची स्थापना करून पूजन करतात. त्याची वाहने व वर्णही दिलेली आहेत.

यक्ष-यक्षिणी—या पंध्यामध्ये या दोघाताही फार महत्त्व आहे. यक्षिणी ही शासनदेवता या नावाने ओळखली जाते. प्रत्येक तीर्थंकराबरोबर ही जोडी असते. याचा समावेश या पंध्यामध्ये केव्हा झाला हे निश्चयात्मक सांगता येत नाही. पण यक्ष ही संस्था आर्यधर्मांमध्ये असून देवताचा खजिदार म्हणून कुपेर यक्षाची योजना केलेली आहे. तसेच त्याची अलकानगरी होती असे उल्लेख

बौद्ध व जैनपथाचे उदयाचे पूर्वी सापडतात. पूर्णभद्र, मणिभद्र, शालिभद्र, सुमनभद्र, सर्वज्ञ, सर्वकाम, समृद्ध, जमोघ, जस्मत इ० यथांची नावे आढळतात. या वर्गाचा समावेश जैनपथात होणाऱ्यांचे असे एक कारण समजते की, भारतीयांचा यक्षगणांचा वर्ग म्हणजेच सपत्नीचे रक्षण करणारा होता आणि जैनपंथी हे बरेचसे सपत्तिमान असल्याने सपत्नीचे रक्षण करण्यासाठी हा आर्यांचा वर्ग त्यांनी आत्मसात केलेला असावा जैनपथात याचाच समावेश करताना त्यांनी सूत्र नमिले की, 'तीर्थंकराची सेवाभक्ति करणारा म्हणजे यक्ष होय' त्याची अशी समजूत आहे की, प्रत्यक्ष इंद्रदेव, यक्ष यक्षिणींची प्रत्येक तीर्थंकरासाठी नेमणूक करतो उजव्या पांज्याला यक्ष तर डावीकडे यक्षिणी उभी असते या वर्गाचे महत्त्व कालांतराने वाढल्यावर, यक्ष आणि यक्षिणी यांच्या मूर्तीही निराळ्या घेऊ लागल्या.

तीर्थंकरांमधील २४ यथांची नावे क्रमाने पुढीलप्रमाणे आहेत—

(१) गोमुखा, (२) महायक्ष, (३) त्रिमुखा, (४) यक्षेश्वर, (५) सुवर, (६) कुसुम, (७) मातंग, (८) विजय, (९) अजित, (१०) ब्रह्मयक्ष, (११) ईश्वरयक्ष, (१२) कुमार, (१३) चतुर्भुज, (१४) पाताळयक्ष, (१५) किन्नर, (१६) गरुडयक्ष, (१७) गधर्व, (१८) यक्षेंद्र, (१९) कुत्रे, (२०) वरुण, (२१) मृदुटि, (२२) गोमेध, (२३) पार्श्व, (२४) मातंगयक्ष.

यांच्या मूर्ति चितारताना भुजा, आयुधे, आसन, वाहन इ० वर्णन आहे, पण प्रस्तुत प्रकरणाशी ते सुसंगत नसल्याने दिलेले नाही.

यक्षिणींचा वर्गही जैन पंथाने ब्राह्मणधर्मातून घेतलेला दिसतो चक्रेश्वरी, निर्वाणी, अंबिका ही नावे तर ब्राह्मणधर्मातील आहेत तसेच काही यक्षिणींना विद्यादेवी असेही म्हणतात यक्षिणी या स्त्रीदेवता या पंथाने मानलेल्या असल्याने त्यांचे वर्णन पहिले, हे मयाचे मूळ उद्देशाला धरूनच होईल.

(१) चक्रेश्वरी — गरुडपादना, श्वेतावरपथात ती अष्टभुजा, वरदमुद्रा, बाण, चक्र, पाश, धनुष्य, रज, अरुण याप्रमाणे आयुधे, दिगवरपथात ती चतुर्भुजा अगर वाराभुजाची दारुद्रितात. या देवतेच्या एकटीच्या मूर्तीही आढळतात. या देवीची वाहने आणि आयुधे यावरून ती त्रिगुणांची शक्ति बैरागी असावी

१ टीप—या पाति शासन जैन उद्य प्रत्युद्घनाशिनी ।

साभिप्रेतसमृद्ध्यर्थे भूषाच्छासनदेवता ॥

(आदिश्वर चरित, पृ १-३)

असे पाटते शिवाय चक्र धारण करणारा म्हणून विष्णूचे चक्रेश्वर असेही नाव होते, त्याची पत्नी ती चक्रेश्वरी होय.

(२) अजिता—या यक्षिणीचे दुसरे नाव रोहिणी असेही जाहे. 'आचार्य दिनकर' यथाप्रमाणे बैल हे वाहन जमून, वरदमुद्रा, पाश, महाकुंग व अंशु हा आयुधे आहेत. ही अजितनाथाची सेवेकरीण होय.

(३) दुरितारी—मैढा वाहन असून हातात वरदमुद्रा, अक्षमाला, फळ व अभय याप्रमाणे आयुधे होत. प्रत्येक देवीच्या वर्णनाचा श्लोक आहे नमुना पहा

दुरितारिदेवी गोरवर्णा मेघवाहना चतुर्भुजा वरदां ।

अक्षसूत्रयुक्तदक्षिणकरां फलभयान्वितवामकरां चेति ॥

(निर्वाणस्त्रिका)

या देवीचे दुसरे नाव प्रज्ञाप्ति असे जाहे. देवीचे वाहन मैढा, आणि हातात वरद व माला यावरून तिचा संपन्न अग्नीच्या पत्नीपरोपर जोडता येतो.

(४) वज्रशृंगला—अभिनदन तीर्थंकराची शासनदेवता. दिगंबरपंथी या देवीचे वर्णन हंसवाहना, चतुर्भुजा, हातात सर्प, पाश, माला व फळ धारण करणारी असे करतात. श्वेतांबर तिला काली म्हणतात आणि कमलासनावर आरूढ असे वर्णन करतात. ही यक्षिणी जसून, विद्यादेवीही आहे.

(५) महाकाली—सुमतिनाथाची ही शासनदेवता. श्वेतांबरपंथी ही देवी कमलासनावर आरूढ आणि हातात वरद, पाश, अंशु हा आयुधे घेते. दिगंबरपंथीय या देवतेला पुरुषदत्ता म्हणतात. गजवाहना आणि हाती चक्र, वज्र, फळ, वरदमुद्रा दागवितात, ही विद्यादेवीही आहे

(६) अच्युता—पद्मप्रभा तीर्थंकराची शासनदेवता हिचे शामा असे दुसरे नाव आहे. श्वेतांबरपंथीय देवीचे वाहन मनुष्य आणि शरद, वीणा, धनुष्य आणि अभय आयुधे दाखवितात. दिगंबरपंथीय हिला मनोवेगा असे म्हणून जम्बवाहना व हातात तरवार, भाला, फळ व वरदमुद्रा दाखवितात. अच्युत अथवा गाम ही भगवान विष्णूची नावे आहेत, त्यावरून या देवीचे स्वरूप विष्णूचे जसाचे.

(७) शांता—सुपार्श्वनाथाची शासनदेवता श्वेतांबर हिला गजवाहना व हातात वरद, माला, भाला आणि अभय दागवितात. ती सुवर्णवर्णा असते दिगंबर हिला काली म्हणून जम्बवाहना व हातात निशूल, फळ, वरद आणि घटा देतात.

मातंग उधाची पत्नी म्हणून हिला मातंग म्हणजे गजवाहन दिले असावे. ती विद्यादेवीही आहे.

(८) भृकुटी—चंद्रप्रभा तीर्थेकराची शासनदेवता श्वेतावर हिला माजर अथवा हस वाहन देतात हाती तरवार, गदा, माला व कुन्हाड आयुधे असतात. दिगवर हिला ज्वालामालिनी म्हणतात रेडावाहन, हाती चक्र, बाण, पाश, ढाल, त्रिशूल, तरवार, धनुष्य आयुधे देतात म्हणजे तेथे ती अम्बुजा आहे.

नाच्छेरा सस्थानपासून ५ मैल अंतरावर पटानी मंदिरात यक्षिणीच्या सहस्र मूर्ति आहेत तसेच ग्वाल्हेर फिह्यात यक्षिणी ज्वालामालिनी आहे.

(९) सुतारा—श्वेतावर हिला वृषभवाहना, हाती वरद, माला, भाडे व अक्रुश देतात, तर दिगवर कासव वाहन, हाती वज्र, गदा, फळ, वरदमुद्रा देतात तिला ते महाकाली म्हणतात

(१०) अशोका—सीतलनाथाची शासनदेवता श्वेतावर हिला कमलासना, व हाती वरद, पाश, फळ आणि अक्रुश देतात दिगवर हिला मानवी म्हणतात आणि डुकर वाहन देऊन हाती फळ, वरद, धनुष्य इ० आयुधे देतात ही एक विद्यादेवी आहे

(११) गौरी—दिगवर—हरिणवाहना. हाती गदा, कमळ, भाडे व वरदमुद्रा, श्वेतावर—मानवी म्हणतात. सिंहवाहना, वरद, गदा, भाडे व अक्रुश. ही ब्राह्मणवर्गातील देवता असून, ईश्वराची पत्नी होय येथे यक्षाचे नावही ईश्वर असेच आहे ही एक विद्यादेवी आहे.

(१२) चंडा—हिला प्रचंडा असेही म्हणतात श्वेतावर—अश्ववाहना, हाती वरद, माला, फुले आणि गदा देऊन शामवर्णा मानतात. दिगवर—नक्रवाहना, हाती गदा, दोन हाती कमळे व वरदमुद्रा. हिला गधर्वी असेही म्हणतात. ही एक विद्यादेवी आहे

(१३) विदिता/विजया/वैरोटी—श्वेतावर—कमलासना, हाती बाण, पाश, धनुष्य व सर्प धारण करते. दिगवर—वैरोटी म्हणतात. सर्पवाहना व हाती दोन सर्प, धनुष्य व बाण धारण करते. ही विद्यादेवी आहे हा एक दुर्गादेवीचा अवतार असतो

(१४) अंबुशा/अनंतमती—श्वेतावर—कमलासना, हाती तरवार, पाश, माला व अक्रुश धारण करते. दिगवर—या अनंतमतीला हसवाहन देतात. हाती

धनुष्य, वाण, फळ, वरद ही आयुधे असतात. ही विद्यादेवी आहे. तसेच अनंतनाथ तीर्थंकराची शासनदेवता म्हणून अनंतमती नाव आलेले असावे.

(१५) कंदर्पा/पन्नगदेवी/मानसी—श्वेतांबर-अश्ववाहना अथवा मत्स्य-वाहना. हाती कमळ, अंकुश, कमळ व अभय आयुधे असतात. दिगंबर व्याघ्र-वाहना, हाती कमळ, धनुष्य, वरद, अंकुश, वाण व कमळ याप्रमाणे आयुधे असतात. ब्राह्मणदेवता कंदर्प-काम याचा संबंध काय आहे ते समजत नाही. पन्नगदेवी नाव येण्याचे कारण असे दिसते की, ब्राह्मणदेवता मनसा ही सर्पदेवता मानलेली आहे, तिच्या नावावरून हे नाव आले असावे. ती एक विद्यादेवी आहे.

(१६) निर्वाणी—श्वेतांबर-कमलासना, हाती पुस्तक, कमळ, कमंडलु व कमळकळी देतात. दिगंबर-हिला महामानसी म्हणतात आणि मोरवाहना, हाती चक्र, फळ, तरवार व वरदमुद्रा दाखवितात. हातातील आयुधांवरून ही ब्रह्मदेवाची पत्नी सरस्वती. सावर्म्य दिसते म्हणून ही विद्यादेवी आहे.

(१७) बाला/विजया—श्वेतांबर-मोरवाहना, हाती भाला, खेटक-मुसंडी, कमळ आयुधे. दिगंबर-हिला विजया म्हणतात. हाती शंख, तरवार, चक्र, वरद मुद्रा दाखवून काळ्या अस्त्रावर आरूढ दाखवितात.

(१८) धारणी/तारा—श्वेतांबर-कमलासना, हाती भाला, वज्र, दोन हातात कमळे दिगंबर-हंसवाहना, हाती सर्प, वज्र, हरण व वरदमुद्रा दाखविते.

(१९) वैरोटी/अपराजिता—श्वेतांबर-कमलासना, हाती भाला, वरद खेटक शक्ति धारण करते. दिगंबर-हिला अपराजिता म्हणतात. सिंहवाहना. हाती तरवार, ढाल, वरदमुद्रा आणि खेटक असते. ही विद्यादेवी आहे. अपराजिता नावावरून हे दुर्गादेवीचे स्वरूप असते.

(२०) नरदत्ता/बहुरूपिणी—श्वेतांबर-भद्रासना, हाती वरद, भाला, खेटक व त्रिशूल ही आयुधे. दिगंबर-कृष्णसर्पवाहना. हाती ढाल, फळ, तरवार, वरदमुद्रा असते.

(२१) गांधारी/चामुंडा—श्वेतांबर-हंसवाहना, हाती वरद, तरवार, खेटक आणि भाला धारण करते. दिगंबर-चामुंडा, सागर (मकर) मत्स्यवाहना, हाती भाला, दंडा, ढाल, तरवार धारण करणारी; हरित वर्णाची.

(२२) अंबिका/अम्बा—नेमिनाथाची शासनदेवता. श्वेतांबर-सिंहवाहना, हाती अंकुश, पाश, मूल आणि आम्रफळे धारण करणारी.

दिगंबर--सिंहवाहना. हाती मूल, पाश आणि दोन हाती आम्रफळे घेणारी. अंबा, अंबालिका अंबिका ही दुर्गादेवीचीच नावे आहेत.

(२३) पद्मावती--प्राश्ननाथाची शासनदेवता. वर्णन असे--

तथा पद्मावती देवी कुर्कुटोरगवाहना ।

स्वर्णवर्णा पद्मपाशभृद्दक्षिणवरद्वया ॥

फळांकुशधाराभ्या च वामदोभ्या विराजिता ॥

(पारसनाथ चरित्र-हेमचंद्र)

श्वेतावर--ती सर्प कोंडवाहना असून हाती कमळ, पाश, फळ व अकुश धारण करते. दिगंबर-हाताच्या सख्येवरून तिची चार स्वरूपे मानतात. कोणी सर्प, कोणी कोंडवा तर कोणी कमळ वाहन देतो निरनिराळी आयुधे देतात. देवीच्या कथा सर्पांमोरील संपन्न दाखविणाऱ्या आहेत हाती सर्प धरणारी ही पद्मावती वगालमध्ये मनसा नावाने पृजिली जाते

(२४) सिद्धायिका--महामाई तीर्थंकराचा ही गार्जनदेवता श्वेतावर-सिंहावाहना, हाता पुस्तक, अभय, शेटक व वीणा असावा दिगंबर-सिंहावाहना, वरदमुद्रा व पुस्तक धारण करते

श्रुतिदेवी आणि विद्यादेवता

विद्यादेवता या पथामध्ये महत्त्वपूर्ण जागा धरून आहेत. त्याची सख्या सोळा असून इतर कोणत्याही पथात इतकी सख्या नाही. या सर्वांवर श्रेष्ठत्व गात्रप्रिणारी श्रुतिदेवी अथवा सरस्वती देवी होय. ब्राह्मण देवतांमधील सरस्वती देवता जैनपथियानी आत्मसात केलेली आहे. श्रुति याचा अर्थ वेद असाच घेतला जातो आणि ज्या वेदाची जपणूक पक्त ऐकून व पठण करून केली गेली ती श्रुति झाली श्रुतीचे सामर्थ्य देणारी म्हणून श्रुतिदेवी हे नाव प्राप्त झाले कार्तिकेय युद्ध पंचमीच्या दिवशी 'जन्म पंचमी' म्हणून या देवतेचे पूजन या समाजात होते.

ॐ नमो भगवति ब्रह्माणि विणापुस्तकपद्माक्षसूत्रहंसवाहने श्वेतवर्णे
द्वह पद्मीपूजने आगच्छ । (जाचार दिनकर प्रतिष्ठात्रिधि)

या समारंभाच्या दिवशी भक्त उपवास करतो, पुस्तकाचे पूजन करतो आणि नीट मांडणी करून ठेवतो इतर विद्यादेवतांचे नीट निरीक्षण केले तर असे दिसून येईल की, त्या यंत्रिणीच्या वर्गात मोठ्ठतात यक्ष-यक्षिणी ही सग्या आर्यधर्मात आणि जैनधर्मात प्राचीन असल्याने यंत्रिणीच्या कार्यावरून यांना विद्यादेवता मानलेल्या असल्या पाहिजेत या देवतांच्या पूजनाने भक्ताला ज्ञान, धर्म, प्रयत्न,

(६) अप्रतिचित्रा—श्वेतावर—गरुडवाहना, हाती चारी चक्रे धारण करते. दिगवर तिला जवूनदा म्हणतात. त्या वेळी मयूरवाहना, हाती तलवार व माला धरते. ती श्रयमनाथाची शासनदेवता होय.

(७) पुरुषदत्ता—श्वेतावरपथात दिची स्वरूपे निरनिराळी आहेत. एका स्वरूपात ती द्विभुजा असून हाती तरवार व ढाल घेते. दुसऱ्या स्वरूपात ती महिषवाहना असून, चार हाती ढाल, तरवार, रौद्र व बरद ही आयुधे घेते. दिगवरपथीय मयूरवाहना, हाती वज्र व कमळ जसे स्वरूप मानतात ही तुंबर यक्षाची पत्नी असून महिषवाहन म्हणजे यमधर्मांजरोर राही राख असता. कारण त्याचंही वाहन महिषच आहे.

(८) काली—श्वेतावर दोन स्वरूपे मानतात. एकात ती कमळासना असून हाती गदा व बरदमुद्रा असते, तर दुसऱ्यात चार हाती माळा, गदा, वज्र आणि अभय असतो. दिगवर—ती मृगवाहन असून हाती तरवार व दंडा असते. अभिनंदन तीर्थंकराच्या शासनदेवतेजरोर साम्य आहे.

(९) महाकाली—श्वेतावर दोन स्वरूपे मानतात. एकात ती मानववाहना असून चार हातात माला, फळ, घटा व बरदमुद्रा असते. दुसऱ्यातही ती मानववाहना असून चार हातात माळा, वज्र, घटा व अभयमुद्रा असते. दिगवर—प्रेतवाहना व चार हातात तरवार, धनुष्य, फळ व शस्त्र धारण करते. ही जरी तीर्थंकराची शासनदेवता असूनही, तरी हातातील आयुधांवरून ती प्राक्षणेदेवता कालीम्वरूप मानतात.

(१०) गौरी—श्वेतावर—गोधावाहना असून चार हातात गदा, माळा, कमळ व बरदमुद्रा धरते. दिगवर—गोधावाहना असून हाती कमळपुष्पे घेते. ही एक शासनदेवता असून, आयुधांवरून ती गंगादेवीस्वरूप असारी.

(११) गांधारी—श्वेतावर—कमळासना असून, द्विभुज अंगेल तेज हाती दंडा व वज्र असते. चतुर्भुज अंगेल तेज दंडा, वज्र, अभय व बरदमुद्रा असते. ही एक शासनदेवता असून आयुधांवरून ती जलदेवता यमुना असारी.

(१२) महापारला—अपारलामालिनी—श्वेतांयगाचा पथ आचार्य दिनकराप्रमाणे ती मार्जारवाहना आहे. पण हाती आयुधे दिलेली नाहीत. निरांगकल्पा प्रमाणे ती जलवाहना व अनेक आयुध धारण करणारी म्हणजे आहे, पण ती दिलेली नाहीत. दिगवर—महिषवाहना असून हाती ढाल, तरवार, धनुष्य व वज्र धारण करते. ही एक शासनदेवताही आहे.

(१३) मानवी—श्वेतावर—एका स्वरूपात ती नागवर्णी असून कमळ भगवत्पथाचे दाहणीवर आरूढ असते. दुसऱ्या स्वरूपात ती कमळासना असून

चार हाती वरद, माला, खेटक व वृक्षडाहळी धारण करते. दिगंबर-नालवर्णा अस्त्रलवाहना व हाती त्रिशूल धारण करते. दोन्ही पंथातील तीर्थंकरांची ही शासनदेवताही आहे. आयुधांवरून ती वाराही अथवा नील सरस्वतीचे स्वरूप असावे.

(१४) वैरोटी—श्वेतांबर-सर्पवाहना असून चार हाती तलवार, ढाल व दोन हाती सर्प धारण करते. दिगंबर-सिंहवाहना असून हाती सर्प धारण करते. ही एक शासनदेवताही आहे.

(१५) अच्युता—श्वेतांबर—अश्ववाहना व चार हातात धनुष्य, तलवार, ढाल व बाण धारण करते. दिगंबरपंथीय हेच स्वरूप मानतात.

(१६) मानसी—श्वेतांबर—एकास्वरूपांत ती हंसवाहना असून हाती वज्र व वरदमुद्रा धारण करते. दुसऱ्या स्वरूपांत ती सिंहवाहना असून हाती वज्र, माला, वरदमुद्रा धारण करते. दिगंबरपंथीय हेच स्वरूप मानतात. फक्त वाहन सर्प असते. ती सर्ववाहना आहे, म्हणजे मनसादेवीधरोवर साम्य दिसते. बुद्धाची विद्यादेवी म्हणून वागीश्वरी प्रसिद्ध असून तिचे मंदिर वाराणसी येथे आहे.

(१७) महामानसी—श्वेतांबर-सिंहवाहना असून चार हातात तलवार, कमंडलू, माला आणि वरदमुद्रा धारण करते. दिगंबर-हंसवाहना असून चार हातात माला, अंकुश, अश्वमाला आणि वरदमुद्रा धारण करते हातातील आयुधे कमंडलू, पुस्तक इ० यावरून बौद्धांची विद्यादेवता वागीश्वरीचे स्वरूप असावे.

याप्रमाणे विद्यादेवता १६ आणि श्रुतिदेवता मिळून या सर्व जैनधर्मातील विद्यादेवता आहेत.

वरील देवताव्यतिरिक्त लक्ष्मी, शांति देवी आणि चौसष्ट योगिनी हा पंथ मानतो. योगिनीपैकी काही नावे ब्राह्मणधर्मातील योगिनीप्रमाणे आहेत, तर बरीचशी जैनपंथातील आहेत. विस्तारभयास्तव नावे दिलेली नाहीत.

संदर्भग्रंथ

(१) जैन देवता संबंधीची माहिती अधिकांशाने बी. सी. भट्टाचार्य यांच्या सौजन्याने त्यांचा ग्रंथ जैनमूर्तिविज्ञान (Jain Iconography) या ग्रंथातून घेतलेली आहे.

(२) Studies in Jainism and Buddhism in Mithila by Upendra Thakur.

(३) प्रतिष्ठितलक, लेखक—श्रीनेमिचंद्र आचार्य, धर्मवीर जैनग्रंथमाला, सोलापूर.

संकीर्ण देवता

देवतांचा इतिहास वाचीत असताना लहानमोठ्या, श्रेष्ठ-कनिष्ठ अशा अनेक देवतांची नावे माझ्या पाहण्यात आली. ज्या ज्या देवताना महत्त्व व बौध्दप्रद आणि रम्य पृर्वेतिहास होता, त्या त्या देवता वर्गवारीनुसार पाडलेल्या निरनिराळ्या प्रकरणातून आपल्या दर्शनास आल्या नि त्यांनी आपल्याला त्याचे वसण्यावसल्या हुबेहूब दर्शन घडविले. ज्या देवता अगदी किरकोळ आहेत नि ज्याचा समावेश इतर कोणत्याही प्रकरणात करता येण्याजोगा नव्हता, अगर ज्याची माहिती सर्व प्रकरणे लिहून, छापून झाल्यावर हाती आली त्याचा निर्देश या प्रकरणात करण्याचे योजिले आहे. केवळ हाती आलेली नावे व माहिती वाया जाऊ नये, हाच हे प्रकरण निर्मिण्यामागील शुद्ध हेतु आहे. किरकोळ अशा देवतांची नावेही आपल्याला ठाऊक असावी, अशी ज्या देवीभक्ताची आत्यंतिक इच्छा आहे, त्या निस्सीम उपासकाची ही इच्छा पूर्ण व्हावी म्हणूनही हे प्रकरण लिहिण्याचा खटाटोप केला आहे. हे प्रकरण म्हणजे कोठल्याही एकाच प्रकारच्या देवताची यादी नव्हे, तर थोडक्यात घेतलेला त्याच्या ऐतिहासिक महत्त्वाचा घावता आढावा आहे, हे मी मुद्दामच येथे नमूद करीत आहे.

टीप—या प्रकरणात अंतर्भूत करण्यासाठी वृत्तपत्रद्वारे विनंती करून भक्तावहून स्थानिक देवीविषयक माहिती मागविली असता त्याला प्रतिसाद मिळालेला नाही, हे नमूद करणे आवश्यक वाटते.

—लेखक

(१) श्रीदेवी—महिदपूर (माळवा) येथून एक मैल अंतरावर किल्ल्याच्या पायथ्याजवळ एका उंच टेकाडावर या देवीचे मंदिर आहे. मंदिरातील देवीची मूर्ति चतुर्भुज असून त्या चार हातात देवीने शस्त्र, चक्र, गदा आणि टाल ही आयुधे घेतलेली आहेत.

(२) श्रीछायाभगवती—नारायणपूर (गुलबर्गा) या गावापासून दोन मैल अंतरावर कृष्णावेणी नदीच्या तीरावर या देवतेचे स्थान आहे. हे स्थान अतिगम्य प्राचीन असून ते या भागात वारच सुप्रसिद्ध आहे.

(३) अजादेवी—प्रभासतीर्याच्या ठिकाणी सोमेश्वराच्या ईशान्येस या देवीचे मंदिर आहे. एकदा बोलता बोलता कैलासपति श्रीशिवशंकर पारंगती-माईस म्हणाले, 'मला पूर्वी सद्योजात, वामदेव, अधोर, तत्पुरुष, इशान, अज आणि पिचू या नावाची सात सुले होती.' शंकराच्या या सात सुलावरून असा

इतिहास उपलब्ध आहे की, त्या सात मुलांपैकी 'अज' हे त्यांनी ब्रह्मदेवाना दिले. त्या पासून अजाशक्ति निर्माण झाली. दैत्य जेव्हा देवांना पीडा देऊ लागले, तेव्हा ही अजाशक्ति सिंहावर आरूढ झाली आणि दैत्यांचा पाठलाग करित करित प्रभासतीर्थाच्या ठिकाणी तिने दैत्यांना गाडून, त्यांचा पराजय केला. त्यानंतर ती त्याच क्षेत्री कायमची वस्ती करून राहू लागली.

(स्कंद पुराण)

(४) अनकाईदेवी— मनमाड—कोपरगाव रेल्वेस्त्यावर अनकाईच्या टेकड्या असून, तेथे या देवीचे स्थान आहे. या देवीव्यतिरिक्त तेथे कोणीही नाही, यास्तव अनकाई नाव आले आहे.

(५) अतलादेवी— अतल या शब्दाचा अर्थ स्थिर, कायम, अचल, पक्की रोवलेली असा होतो. या देवीचे मंदिर पूर्वी जोनपूर नावाच्या शहरी होते. सन १४४८ च्या सुमारास इब्राहिमशहाने ते तोडून त्या ठिकाणी मशीद उभारली. ती मशीद आजही त्या ठिकाणी उभी असून ती अतल मशीद या नावाने ओळखिली जाते.

(६) अदिष्टी— शिरगाव (रत्नागिरी) येथे या देवीचे मंदिर आहे. मंदिरातील मूर्ति काळ्या पाषाणाची व चतुर्भुज आहे. तिच्या चार हातांमध्ये तरवार, ढाल, त्रिशूल व कमळ ही आयुधे आहेत. आदिष्टी, आकाशी या देवतांचा उल्लेख देवीभागवत या ग्रंथात आलेलाच आहे. अदिष्टी हा शब्द अदिती या देवतेच्या नावाचा अपभ्रंश असावा.

(७) अनुसूया— बडोदा प्रांताच्या सिनोर ह्या नावाच्या पोढ-भागात आवोली नावाचे एक खेडे आहे, त्या ठिकाणी या देवीचे मंदिर आहे. रक्त-पीतीची व्याधी असणाऱ्या रोग्यानी या देवीचे तीर्थ अंगाला चोळल्यास त्याची ती व्याधि हमखास सगळू नाहींशी होते, असा माविक भक्तांचा श्रद्धायुक्त लोक-समज आहे.

(८) अनसिंग— वाशीम (वऱ्हाड) पासून सुमारे पंधरा मैलांवर असलेल्या एका खेडेगावी या देवीचे स्थान आहे. ऋषशृंग नावाच्या ऋषींचे एक जुनाट मोडके पडके मंदिर तेथील गावठाण या भागात आहे. त्या मंदिराचेजारीच एक पाण्याची विहीर असून जवळच एका दगडावर सतीचा एक हात कोरलेला आहे. तो हस्त सौभाग्यदर्शक काकणांनी विभूषित केलेला असून, त्याबद्दलची कथा अशी आहे. दक्षयज्ञाच्या वेळी सतीच्या शरीराचे तुकडे करण्यात आले,

त्या तुकड्यांपैकी तिचा हात या ठिकाणी येऊन पडला. दगडावर येऊन पडलेल्या त्या हाताचा नंतर केवळ ठसाच त्या दगडावर राहिला. तोच हा ठसा होय. सांप्रत ही कथा जरी प्रचलित असली तरी देवीभागवत या ग्रंथामध्ये सतीचे अवयव पडल्याची जी स्थाने दिलेली आहेत, त्यांत ह्या स्थानाचा समावेश केलेला नाही. असाच एक हातरूपी देवीचा तांदळा अहमदनगर जिल्ह्यातील आमगावी आहे.

(९) अहिछत्रा—वैदिक साहित्यामध्ये परिचक्रा नावाच्या एका नगरीचा उल्लेख केलेला आहे. ही परिचक्रा नगरी उत्तर पांचाल देशाची राजधानी होती. बरेली जिल्ह्यातील रामनगर या गावाजवळ त्या नगरीचे भग्न अवशेष आजही दृष्टीस पडतात. जैन ग्रंथामध्ये अहिछत्रा या नगरीचे वर्णन आहे. त्या स्थळी पूर्वी बुद्धाचे दहा संघरामही होते. येथे ज्या वेळी उत्खनन करण्यात आले, त्या वेळी त्या उत्खननामध्ये शिवपार्वतीच्या अनेक सुंदर मूर्ति सांपडलेल्या आहेत. त्या सांपडलेल्या मूर्तींमध्येच एक चतुर्भुज मृण्मय मूर्ति मिळालेली असून तिचेच नाव अहिछत्रा होय. तिच्या एकूण स्वरूपावरून ती बौद्धशिल्पदेवता असावी असे वाटते. तिच्या परमपवित्र चरणाजवळ दोन साधक हात जोडून प्रार्थना करीत उभे असलेले दाखविलेले आहेत. अहिछत्रेच्या मस्तकावर किरीट असून हा किरीट बौद्धशिल्पपद्धतीचा दिसतो.

(१०) अश्वारूढा—ही एक शाक्त देवता आहे. या देवीला तीन नेत्र असून रक्तवर्णा करणारी अशी तिची ख्याति आहे. तिला चार हात असून ती लाल अश्वावर आरूढ झालेली आहे. तिच्या उजव्या हातात काठी आहे. तिच्या पायाजवळ तिनेच सुवर्णदंडाने मारलेला एक भक्त तिची धमा मागत आहे, असे दृश्य आहे.

(११) अहेरियादेवी—द्रविडवंशाची अहेरिया ही एक पोटजात आहे. विशेषतः पंजाबमध्ये आणि उत्तर प्रदेशामध्ये वन्य जमात म्हणून ती आढळते. जे हिंदु आहेत ते अहेरिया देवीची पूजा करतात. वगईचमार आणि जाखिया हे त्यांचे ग्रामदेव आहेत. रामायणकर्त्या वाल्मिकीला ते आद्यगुरु मानतात. उत्सवप्रसंगी किंवा नवसंवासा केल्यावर कोणाला देवी पावली तर मोठ्या समारंभपूर्वक ते देवीला बकऱ्याचा बळी देतात.

(१२) आईजी—खारडिया शीख जमातीची ही कुलदेवता होय. मारवाडप्रांती बिलडा गावी ह्या देवीचे स्थान आहे. शीख समाज ह्याला दरगह असेही म्हणतो. या देवतेच्या मांदिरातील नंदादीप अखंड तेवत असून आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे ह्या नंदादीपाची काजळी पिवळसर असते. म्हणून भक्तगण त्याला

केशर असेही म्हणतात. येथील एकाच घराण्यात वंशपरंपरा देवीची पूजा-अर्चा चालत आलेली आहे. ह्या पुजाऱ्यास येथे दिवाण असे म्हणतात. माद्रपद शु० २ ला देवी अंतर्धान पावली, या समजुतीने त्या दिवशी देवीचा वार्षिक उत्सव करतात.

या समाजाची अजूनही इतर सर्व समाजांनी अनुकरण करण्यासारखी धार्मिक प्रथा आहे. या देवीच्या पूजाच्या घरी ह्या दळायला वसण्यापूर्वी ती या देवीच्या नावाने एक मूठभर धान्य वाजला काढून ठेवते. हे वाजला काढून ठेवलेले धान्य ती प्रत्येक वेळी एका हंड्यात साठवून ठेवते. हे वाजला काढून ठेवलेले धान्य जमविण्यासाठी भगव्या वस्त्रांनी सजविलेल्या अनेक बैलगाड्या मारवाड, मेवाड व माळवा इत्यादि प्रांतातून सतत फिरत असतात आणि शेकडो मण धान्य गोळा करतात. या साठविलेल्या धान्यामधूनच देवीचे उत्सवसमारंभ व लंगर पूर्ण होत असतात. (भा. सं. कोश, १/३७८).

(१३) अगरतारा—तिरहूत (बंगाल) जिल्ह्यात वाणगाव नावाचे एक रोडे असून त्या ठिकाणी देवीचे हे स्थान आहे. देवीपुराणात या देवीबद्दलची माहिती आणि नामोहोत आहे. या देवीची वार्षिक यात्रा नवरात्रामध्ये भरते. त्या यात्रेस फार मोठ्या प्रमाणावर भक्तगणांची उपस्थिती असते.

(१४) आनंदीभवानी—चोपडे (खानदेश) येथे ह्या देवीचे स्थान आहे. सन १९५७ मध्ये काही गुंडानी देवीची ही मूर्ति फोडली होती. या अमानुष प्रकारामुळे देवीचे भक्तगण पुष्कळच क्रुद्ध झाले आणि त्यांनी कोर्टाचेऱ्यापर्यंत जाऊन ह्या प्रकरणाची दाद मागितली. शेवटी आता मंदिरात देवीच्या दुसऱ्या मूर्तीची स्थापना करण्यात आली आहे.

(१५) आराही—तंत्रमार्गातील ही एक देवता आहे. ही देवता हुंकारमुक्ती व कृष्णवर्णा असून ती चतुर्भुज आहे. तिच्या एका हातात नागर व दुसऱ्या हातात मुसळ ही दोन आयुधे असून तिसरा हात अमय व चौथा वरद आहे. ही देवता कमलासनाने अधिष्ठीत आहे.

(१६) औसानविवी—ह्या देवतेचे मूळ नाव औसानविवी असेलच असे वाटत नाही. माझ्या मते औसानविवी हा शब्द मूळ अवसानविधि ह्या एका विधीच्या नावाने वसला असावा. हा अवसानविधि असा : प्रथम चौक सारवून त्याने मातीच्या सात पिशव्या चक्रांवर माडावयाच्या आणि मधोमध कोन्या मातीच्या घड्यात पाणी भरून तो माडावयाचा. नंतर मुवांशिनींनी स्नान करावयाचे व स्नान झाल्यावर प्रथम या कलशाची पूजा करावयाची. नंतर भाजके

चणे आणि गूळ याचा त्या घटाला नैवेद्य दारवावयाचा मग कथा श्रवण करून दिवसाच्या इतर दिनचर्येला सुरुवात करावयाची. विशेषतः उत्तर प्रदेशात विवाह-समारंभ झाल्यावर पाच अथवा सात सुवासिनींना बोलावून हा विधि करतात. याबाबतची कथा अशी :

एका गृहस्थाला चिमण्या पाळण्याचा अतिशय नाद होता. एकदा त्याला बाहेरगारी एका विवाहसमारंभास जावयाचे होते. तेव्हा जाताना त्याने आपल्या बहिणीला त्या गरीब जीवाची देखभाल करण्यास सांगितले व तिनेही ते कबूल केले. परंतु अतरीच्या उमाळ्याशिवाय का कोठे माया जन्मत असते ? ज्याची कड त्यालाच येणार. मुलाला दुरलखपल तर प्रत्यक्ष मातेच्याच डोळ्यात टिपे जमा होणार. त्या बहिणीने केवळ कबूल केले, परंतु प्रत्यक्षात मात्र तिने आस्थापूर्वक त्या चिमण्यांची मुळीच देखभाल केली नाही. त्यामुळे त्यापैकी बऱ्याचशा चिमण्या मृत्युमुखी पडल्या. काही चिमण्या स्वर्गा निघून गेल्यापर मग मात्र तिचे डोळे उघडले. आपल्या हातून ही अश्वभ्य चूक झाल्याप्रदल तिला अतिशय पश्चात्ताप झाला आणि दारातच बसून ती धाव मोरूनून रडू लागली. तिने ताणडतोव औसानमिबीला नवस केला की, 'मेलेल्या चिमण्या पुन्हा जिवंत केल्यास, तुझी पूजा मी बाधीन.' तिचा हा नवस ऐकताच त्याप्रमाणे देवीने त्या चिमण्या जिवंत केल्या.

चिमण्या तर जिवंत झाल्या. त्यांना खावयास घालण्यासाठी तिला माजके चणे हवे होते. एकदा एक लग्नाची बरात चालली असता तिने त्या बरातीतील लोकाना ते चणे भाजून देण्याप्रदल विनंती केली, परंतु त्याच्यापैकी कोणीही तिच्याकडे लक्षच दिले नाही. त्यामुळे एक मोठाच चमत्कार घडला आणि बरातीमधील नवरा मुलगाच एकाएकी थडगार पडला. काही वेळाने त्याच मार्गाने एक प्रेतयात्रा चालली असता त्या बाईने त्या लोकानाही तीच विनंती केली. त्या लोकानी तिची विनंती तावडतोव मान्य केली. त्याबरोबर त्या प्रेतयात्रे मधील ते ताठलेले प्रेत ताडकन् उठून बसले आणि नुसत्याच होपून उठलेल्या माणसाप्रमाणे डोळे चांळू लागले नंतर लोकानी तिला विचारले, 'बाई, बरातीतील नवरामुलगा का मरण पावला ?' त्यावर ती त्यांना एवढेच म्हणाली, 'बागानो, ही सारी अवसानवित्रीची कृपा अवकृपा आहे !' नंतर त्या बरात-याल्यानी औसानमित्रीची विधियुक्त पूजा करताच मृत नवरामुलगा पुनश्च जिवंत झाला आणि आपल्या सहचारिणीसह मोठया आनंदाने आपल्या घरी गेला. हा कथेवरून उत्तर प्रदेशात विवाहसमारंभ झाल्यावरच या देवतेची पूजा का करतात, हे बाबताच्या सहज ध्यानी येईल.

(भा. स. कोश, १/२७९).

(१७) आशापुरी—गुजरात प्रांतामधील ही एक देवता आहे. ही अनेक घराण्यांची कुलस्वामिनी आहे, कुलदेवतेचे स्थान पार लांब असून येथे एकाच भावनेमुळे अनेक ठिनाणी ह्या देवतेची स्थाने स्थापन केली गेली आहेत. या सर्व देवस्थानी माघ महिन्यात मोठाच उत्सव चालतो. त्या वेळी अनेक भक्त या स्थानी येतात नि देवीचे दर्शन घेऊन पुर्नात होतात. उत्सवप्रसंगी या देवस्थानातून 'भवाई नृत्य' होते. या देवीला कोणी आशापुरी असेही म्हणतात. मनोवांछित संततीप्राप्तीसाठी अनेक भक्त या देवीची आराधना करतात.

(भा. सं. बोध, १/४९८).

आनंदपासून सोळा मैलावर पिंपळगाव या नावाचे एक रोडे आहे, त्या ठिकाणी या देवीचे प्रमुख स्थान आहे. लहान मुलाचा मुंडणसंस्कार करण्यासाठी अनेक भक्तमंडळी दूरदूरच्या ठिकाणाहून येथे येतात. माणवड (नवानगर) जवळ लुंच टेनाडावरही या देवीचे एक स्थान आहे.

गंगेची कावड लावावर टाऊन, भगवी वस्त्रे धारण करणारे कावडी यात्रेकरू, या देवीचे उपासक आहेत.

(१८) अखिलेश्वरी—या देवीला अखिलेश्वरी असेही म्हणतात. श्रीरंगपट्टणपासून एक मैलावर तिरुवनकावल नावाचे शिवाचे श्रेष्ठ असून तेथील शिवलिंग हे 'आपुलिंगम्' नावाने प्रसिद्ध आहे. तेथील लिंगामधून पाण्याचा प्रवाह अग्रेट वाहत असल्याने याला हे नाव प्राप्त झाले आहे. या क्षेत्राची शक्तिदेवी अखिलेश्वरी नावाने प्रसिद्ध आहे. प्रथमतः या देवीचे स्वरूप फारच उग्र होते. पण आद्यशंकराचार्यांनी सुवर्णालंकारानी पूजन करून तो उग्रपणा कमी केला आहे, असे सांगितले जाते. तसेच देवीसमोर तिचा पुत्र गणेश याची स्थापना केल्याने मातेने मुलाकडे पाहून आपले उग्र स्वरूप सौम्य करावे, अशीही युक्ति योजण्यात आली. अखिल विश्वावर सत्ता चालते म्हणून हे नाव धारण केले आहे. या क्षेत्राचे वैशिष्ट्य असे की, देवीचा पूजक दुपारचे पूजनाचे वेळी खविष धारण करून पूजन करतो. याचे कारण असे दिले जाते की, कोणते एके वेळी पर्वतीने स्वतः आपल्या स्त्री वेगात शंकराचे पूजन दुपारी केलेले होते. म्हणून ही रूढि चालत आलेली आहे. (तामीळनाडू मंदिरे—दास, पृ. १०६)

(१९) अनंतलक्ष्मी—सत्यवती—अन्नावरम् (आंन्र) गोदावरी जिल्हा येथे श्री वीर व्यंकट सत्यनारायणस्वामीचे मंदिर असून ही शक्तिदेवता त्या क्षेत्राची आहे. येथील वैशिष्ट्य असे की एकाच शिवलिंगावर शंकर व देवी यांच्या मूर्ति यसवितात. तसेच मंदिराचे प्राकारात वनदुर्गा व कनकदुर्गा यांच्याही मूर्ति

आहेत. वनदुर्गादेवता रात्री वारेर फिरून मंदिराचे रक्षण करते जशी भक्ताची भावना आहे.

आम्र प्रदेशातील मंदिराचे वारकाईने निरीक्षण केले तर असे दिसून येते की, येथील मंदिरात गिऱ-विष्णूच्या मूर्ति एकात्रित आदळतात अहोयलम्, मंगलगिरी, अकिरिपली, सिहाचलम् श्रीपुराम, यादगिरी, धर्मपुरी इ० क्षेत्री नर सिंहरूपी विष्णूच्या मूर्ति आदळतात. तसेच गिऱ व रामचंद्र यांचीही मंदिरे आदळतात. तामीळनाटमध्ये शैवमंदिरे ज्या प्रमाणात आदळतात, त्यापेक्षा येथील प्रमाण खूपच कमी आहे. नरसिंहाची मंदिरे याच प्रांती अधिक का, याचे संशोधन करण्यासारखे आहे.

(२०) अचलागौरी—आई वडील व सासू-सासरे ज्या स्त्रीचे ह्यात आहेत, आणि जिच्या एकाही अपत्याचा मृत्यु झालेला नाही, अशा मुहासिनीला अचलागौरी संपोधतात काही धराण्यात अशा स्त्रीला नगराग्रामध्ये भोजन व दक्षिणापान देण्याची रूढि आहे.

(२१) आसमाई—मनोवाञ्छित इच्छा पूर्ण करणारी एक देवता. उत्तर भारतात वैशाख, जाषाढ व माघमासी रविवारी या देवतेचे पूजन होते या देवतेसमोर बाराजित (बारा आदित्य) यांचीही पूजा होते मुख्यतः पुत्रवती स्त्रिया हे व्रत करतात आणि या दिवशी त्यांनी लवणविरहित भोजन व्यावयाचे असते. एका पानावर आसमाईचे चंदनाचे चित्र रेखाटून, त्यावर चार कवड्या माझन, दोजारी एक कलश स्थापन करून, सर्वांची पूजा करावयाची असते पूजा समाप्त झाल्यावर, पुरोहित बारा गाठी मारलेला एक दोरा, व्रत जाचरण करणाऱ्या स्त्रीच्या हातामध्ये बांधतो आणि उत्तरपूजा समाप्त झाल्यावर, सर्व पूजाराजुप्ती व गडा पाण्यात सोडून देतात. त्यातील फक्त कवड्या तेवढ्या दाराच्या उधरठथार ठेवतात.

यानंतर देवीच्या उत्पत्तीची कहाणी सांगितली जाते. त्यामध्ये एका घोडकर मुलाला राजाने नगराबाहेर घालविल्यानंतर त्याला आसमाई कशी भेटली, सामर्थ्यातून चार कवड्या कशा दिल्या, त्यामुळे त्याने घोड्याला दुगारात कसे जिंकले, नंतर राजाचा जावई रजा झाला व शेवटी पुनःशोकाने मातेचे अथ झालेले नेत्र तिला कसे परत मिळाले, इ० भाग रसभरीत वर्णन करून सांगितला जातो (मा. स. को., १/५१०)

(२२) एकानशा— हे दुर्गादेवीचंच एक स्वरूप मानतात 'देवक्य-जनयत् विष्णु, यशोदायास्तु कन्यकाम् ।' असे हरिवंशात एक सूत्र आहे. प्रजापतीच्या अज्ञाने कृष्णाच्या साहाय्यार्थ यशोदेच्या पोटी या देवाने जन्म

घेतला आणि तो योगमायेचाच अश होता, म्हणून तिचे नाव एकानशा असे पडले. गृहसंहितेमध्ये या देवीचे वर्णन करताना ती द्विभुजा, चतुर्भुजा किंवा अष्टभुजा असावी असे म्हटले आहे. ही मूर्ति द्विभुज असेल तर ती गलराम आणि कृष्ण यांच्या मूर्तीच्या मधोमध उभी करतात तिच्या डाव्या हातात कमळ असते आणि उजवा हात कमरेवर असतो भुवनेश्वर भागात अशा स्वरूपाची मूर्ति आढळून आली आहे. त्यावरून असे अनुमान काढता येते की, पूर्व भागामध्ये, मध्ययुगीन काळात या देवतेची पूजा केली जात असावी. वासुदेवाच्या मंदिरात या देवीच्या मूर्ति आहेत ह्या देवीला एकानगा असेही एक नाव आहे

(भा स कोश, १/७४४)

(२३) इद्रायणी देवी—जिल्हा परभणी (मराठवाडा) येथे माडासळीचे इद्रायणी नांवे माळार या देवीचे स्थान आहे. याच ठिकाणी पापदंडी रामपुरी नांवाची देवता असून, तिने हातपाय नसलेल्या गोलकामुसाल ठार मारले अशी कथा प्रचलित आहे

(२४) एकाक्षी—कारजा (वऱ्हाड) येथे एकाक्षी, कमलाक्षी या देवतांची मंदिरे आहेत दडकारण्याच्या मार्गावर असताना साक्षात् प्रभुरामचंद्रानी या देवतांची स्थापना करून त्यांची मंदिरे बांधलेली आहेत, अशी ह्या ठिकाणी या देवतांमधील दत्तकथा प्रचलित आहे.

असत. ह्या स्थानापासून जवळच कनकदुर्गा अथवा कनकमोंडा ह्या नावाची एक लहानशी टेकडी असून त्याच्या माथ्यार हे देवीचे मंदिर आहे. त्या ठिकाणी एका भव्य पाषाणावर ह्या देवीची अनेक स्वरूपे कोरलेली आढळतात. ही सर्व स्वरूपे 'मद्रास एपीग्राफिकल अहवाल, सन १९१७-१८' यामध्ये समाविष्ट केलेली आहेत. काही वेळा या देवतेची बाष्ठाची मूर्ति बनवून रोगराईचे निर्मूलन करण्यासाठी गावाबाहेर मिरवणूक काढतात आणि तेथे देवीचे विसर्जन करतात.

या देवीचे दुसरे एक ठिकाण बगालप्राती, दलुग नदीचे किनारी चिलकी-गृह येथे घनदाट अरण्यात आहे. मूर्ति म्हणजे शेंदूरचर्चित पाषाण असून, आपूणजुला मातीचे हत्ती घोड्याची चित्रे जवळ मांडलेली असतात तसेच या ठिकाणी राकिणी देवीचेही पूजन होते. या देवता अरण्यात असल्याने, निर्जन-स्थळी मूर्ति भेसर वाटतात बहुधा येथील वन्यजमाती याचे पूजन करतात.

(गगलमदिरे, रॉय चौधरी, पृ ७७).

या देवीचे आणखी एक मंदिर मिजयगाडा येथे असून, मूर्ति स्वयंभू असल्याचे सांगतात येथील मंदिर कोणी व केव्हा उभारले याचा ठाठठिकाणा मिळत नाही. दक्षिणापथामध्ये दुर्गम दैत्याचा नाश करण्यासाठी या देवतेची निर्मिति झाली, अशी दंतकथा प्रचलित आहे.

(२८) कल्पकवलीदेवी—दक्षिणेत मल्यापूर येथे शंकराचे स्थान असून, त्याचे नाव कपालीश्वर असे आहे. तेथील शक्तिदेवीचे नाव कल्पकवली असे आहे

(२९) कमळजादेवी—भीमाशंकराची (पुणे जिल्हा) मोटार-स्थानकाजवळ या देवीचे मंदिर आहे. मूर्ति तांदळास्वरूप असून, वाघ व नदी यांच्याही मूर्ति आहेत उत्पत्तिकथा अशी सांगतात की, शंकरांनी जेव्हा या ठिकाणी दैत्याचा नाश केला तेव्हा गौरी त्यांना मदत करण्यासाठी सिंहावर बसून आपल्या-सव्यासह आली दुर्गावर दैत्याची हत्या करण्यात तिची मदत झाली, म्हणून शंकरांरोबर तिची स्थापना या ठिकाणी करण्यात आली या विजयानिमित्त ब्रह्मदेवाने स्वतः तिची पूजा कमलपुष्पानी केली, यास्तव कमळजा असे नाव प्राप्त झाले.

(३०) कर्ण पिशाची—एक देवता. या देवीची मूर्ति चित्तेवर बसणारी, नरमुटमाळा धारण करणारी, हातात अस्थीमण्याच्या माळा माणसाच्या आतड्यात ओतून धारण करणारी, मलीन वस्त्र नेसलेली या स्वरूपाची असते. या देवीचा ध्यान करण्याचा मंत्र असा—

चितासनस्थां नरमुण्डमालां । विभूषितामस्थिमणीन्कराञ्जैः ॥

प्रोतां नरान्यैर्दधतीं कुवलां । भजामहे कर्णपिशाचिनीं त्वाम् ॥

यंत्रावर दिक्पाल व त्यांची आयुधे यांची पूजा करून मग या देवीचे पूजन करावयाचे असते. पूजा झाल्यावर तिच्या मंत्राचा जप एक लक्ष आणि दशांश हवन, वेहड्याच्या समिधानी करावे, तरच मंत्र सिद्ध होतो.

ॐ ह्रीं कर्णपिशाचिनी कर्णे मम कथय स्वाहा ।

या मंत्राचा जप, हवन झाल्यावर, नंतर बोरीचे झाडाखाली अशुचि अवस्थेत वसून पुन्हा एक लक्ष जप करावयाचा, म्हणजे देवी संतुष्ट होते आणि दुसऱ्याचे मनातील विचार तसेच भूत-मविष्याच्या गोष्टी कानात येऊन सांगते, व त्याच पृच्छकाला निवेदन केल्यावर तो आश्चर्यचकित होतो. पण या मांत्रिकाचा शेवट मात्र चांगला होत नाही असा लोकांचा अनुभव आहे.

(३१) कल्याणदेवी— या देवीची मूर्ति महाकोसल प्रांतात आढळते. ही चतुर्भुज असून हिच्या हाती धनुष्याची प्रत्यंचा असून ती सिंहाच्या पाठीवर बसलेली असते. स्त्री-सौंदर्याच्या सर्व कळा या मूर्तीमध्ये दाखविलेल्या असतात.

(३२) कांचनकुंडली— एक तांत्रिक देवता आणि सिद्धिप्राप्ति करून देणारी देवता. शेणाची देवीची मूर्ति करून कांचनकुंडली नावाने तिचे वर्षभर पूजन करावयाचे. देवीचा मंत्र असा—

ॐ लोलजिह्वे अट्टाट्टहासिनि सुमुखि कांचनकुंडलिनि खे चक्षे हुं ।

या मंत्राचा जपविधि तिवाठ्यावरील वडाचे बुंध्याजवळ बसून कोणाच्या न कळत करावयाचा असतो. वर्षभर नित्य आराधना केल्यावर देवी साधकाला वश होते आणि इच्छित पुरे करते.

(३३) काकतीदेवी—काकतीय राजवंशाने (सन ११५०-१३२५) दुर्गा देवीची उपासना या नावाने चारू केली. आग्र प्रांती हिची मंदिरे अनेक ठिकाणी आहेत.

(३४) कल्याणेश्वरी— बारकर (बगल) गावाजवळ या देवीचे मंदिर आहे. याची अशी कथा सांगतात की, एकदा रोहणी देवघर नावाच्या ब्राह्मणाला नदीमध्ये मुवर्ण रत्नांकित हात रात्रीच्या वेळी दिसला. त्याने ती गोष्ट काशीपूर येथील कल्याणसिंह महाराजांना सांगितली. राजाने स्वतः स्वामी केल्यावर त्याच रात्री त्याला दृष्टान्त झाला, की ताटळास्वरूपी देवीची मूर्ति एका विवशित

ठिकाणी आहे, ती काढून मंदिर उभारावे याप्रमाणे राजाने मंदिर उभारले वन्याणसिंहाने स्थापना केली म्हणून देवीचे नाव वन्याणेश्वरी असे पडले

दामोदर व्हॅली कापॅरेंशनने मैथान गात्री पाण्याचे धरण बांधल्यापासून या देवस्थानाची ऊर्जितावस्था आली जवळच नाळकठेश्वरी अथवा निव्यवासिनीचे लहानसर मंदिर आहे पूर्वी या क्षेत्री नरवली अर्पण करीत असत

मंदिराशेजारचे कलना गावी शकराचे उत्कृष्ट शिल्प आहे सन १८०९ म ये राजा तेजचंद्र बहादूर याने १०८ शिव मंदिरे बांधली असून हे शिल्प एकमेव आहे जपाच्या माळेची मणीसख्या १०८ असल्याने तेवढी मंदिरे उभारली आहेत सगळी मध्यभागी छिद्रातून एका दोन्यात ओवलेले असतात त्याप्रमाणे एकातून दुसऱ्यात जाण्यास मार्ग आहे मंदिराचे मळस रुद्राष्ट्र मण्याच्या घुमटा प्रमाणेच आहेत पहिल्या ६६ मंदिरात काळी पाढरी शिपलिंगे एक टाकून एक याप्रमाणे असून गात्रीची ४२ फक्त शुभ्रवर्णाची आहेत, माळेच्या मेरुमण्याप्रमाणे एक मंदिर समोरील राजूस आहे.

हा १०८ आकडा कसा तयार झाला, याचा खुलासा देताना असे दाखविले आहे की, अक्षराची वर्णसंख्या ५०, ती उलट मुलट केल्यास १०० होते, अधिक अ क च ट त प य स हे सुरवातीचे वर्ण मिळविल्यास ती संख्या १०८ होते

१०८ शिपलिंगाचे पूजन केल्यास मनकामना सफल होतात आणि तनू शान्नाप्रमाणे तेच उत्तम पूजन समजण्यात येते

(बगाल मंदिर, रॉय चौधरी, पृ ३७-३८)

(३५) कमलाक्षी— एक तांत्रिक देवता मूर्ति निलोचना, शशांकला धारिणी, उजव्या हाती कमळ, डावे हाती रुद्राक्षमाला धारण करणारी असते आरूपक प्रयोगासाठी या देवीचे पूजन केले जाते.

(३६) काकिनी— एक तांत्रिक देवता या देवीचे स्वरूप असे की, पद्दळार वसलेली, चतुर्भुजी, चतुर्भुजा, पीतवर्णा, त्रिशिखा, पीतवर्ण सग्यानी घेरलेली आणि दही भात खाणारी आहे या देवीलाच अनाहत चक्राची शक्ति असे मानलेले आहे

(३७) कामेश्वरी—कामाख्या देवीच्या पाच मूर्तींपैकी एक देवता तांत्रिक या देवीची उपासना करतात या देवीचे स्वरूप त्रिनेत्र, अर्धचंद्रधारिणी, रक्तवस्त्रा, दशभुजा, भेतावर वसलेली, गळ्यात मुडमाळा धारण करणारी आणि

हातात अक्षमाला घेतलेली असते विशेष म्हणजे या देवतेचे पूजन डावे हाताने करावयाचे असते

(३८) कालिजाई—जोडिसामधील चिन्का सरोवराची रश्मिदेवता ही एक जलदेवता मानली जाते बाळूगाव खेड्यापासून आठ मैलांवर हे तळे असून, त्यातील बेटावर देवीचे मंदिर आहे देवीची मूर्ति म्हणून एक जोमट घोवड पाषाणावर तेल देंदूर धातून काचेच्या पांगड्या, कवड्या इ० त्याला चिकटविलेल्या असतात या देवीलाच कालीचा अवतार मानतात तेलगू व उरीया कोळी या देवीचे भक्त आहेत यादळ उठवून षोडशाचा नाग करून नये, पुनसतान याव यासाठी कोंनडी, रमरी बळी देतात, म्हणजे तिच्या बेटावर सोडून देतात

(३९) कुलगोळम्मा—आंध्र प्रदेशातील एक देवता या देवतेची जन्मस्थळा विशेष आहे एके गावी एक रेड्डी नावाचा शेतकरी नाचणी पिन्वीत असे व्यापारी त्याजकडे खरेदीसाठी आला असता, तो कणगी उपसू लागला दाणे कितीही उपसले तरी ते सपेनात शेतकरी आश्चर्यचकित झाला व त्याने सर्व कणगीच पालथी केली त्या वेळी त्यानून एक गोल दगड गाली पडला, तीच कुलगोळम्मा होय मग रेड्डीने भगताला बोलावून आणून या सर्वांचे रहस्य विचारता तो म्हणाला, 'देवीचे असे सांगणे आहे की, धान्य काडण्याचा आवाज माझे कानी पडणार नाही, अशा ठिकाणी गावाबाहेर मंदिर बांधून माझी स्थापना कर त्या ठिकाणी राहून रेड्डीचे आणि गावाचे मी मले करीन' रेड्डीने देवीची आज्ञा गिरसावद्य मानून मंदिर बांधले

(४०) कोटवी—दक्षिण देशातील एक नम्र मातृदेवता कोटवी नावाची असून तीच उत्तर प्रांती या नावाने प्रचलीत झाली असणं. बाणासुराची कोटवी नावाची माता होती तिचे कमरेच्या वरील भाग कवचाने अच्छादित असून रंगालील निवस्त्र असे, अशी समजुत आहे तिच्या निपथी कथा प्रचलीत आहे की, बळीपुत्र बाणासुर याचे एकदा निष्णूररोर युद्ध झाले त्या युद्धात जितके अमुर मारले जात त्यापेक्षा अधिप पुन्हा उत्पन्न होत मग देवीची प्रार्थना केल्यानर महाकाली प्रकट झाली आणि तिने अमुराचा पराभव केला आणि त्यांना प्रेरणा देणाऱ्या या कोटवीचाही नाश केला काही वेळी हिला कोटरा असे म्हणतात या देवीची पूजा उत्तर भरतात प्रचलीत आहे वाराणसी जवळ कोट्याईचे एक मंदिर आहे तर अलमोडा भागात लोहघाट जवळ कोट्याई नावाचे याचे देवतेचे एक दुर्गस्वरूप ठिकाण आहे राणकवीच्या काळी ही देवी दुर्भाग्यसूचक ठरली असल्याने, सकटनिवारणार्थ देवीचा उत्सव करीत बाणासुर कन्या उपा याचे

विवाहसमयी अनिरुद्धाने मुटकेसाठी कौटवती देवीची प्रार्थना केली आहे. ती देवता हीच असावी.

(४१) कांतीमती देवी—तिरुनेलवेल्ली हे तामीळनाडूचे जिल्ह्याचे ठिकाण असून तेथील शाक्तीदेवीचे हे नाव आहे. तिरु = सुंदर, नेल = भात, वेली = कुंपण.. भातशेताला सुंदर कुंपण असलेली जागा. यावरून गावाचे नाव पडले आहे. येथील शंकराचे नाव नेल्लयापर असून येथील मंदिर पांड्य राजाने सातवे शतकात बांधले असा उल्लेख मिळतो. येथील वैशिष्ट्य म्हणजे मंदिरातील ४८ पाषाणाचे खांब हे स्वरस्तंभ म्हणून प्रसिद्ध आहेत. निरनिराळे खांब गायनाचे निरनिराळे स्वर देतात. (तामीळनाडू मंदिरे—दास, पृ. ४२)

(४२) किरीटेश्वरी—मुर्शिदाबाद (बंगाल) शहरापासून भागिरथी नदीचे पैलतीरावर दहापारा नावाचे गावी या देवीचे मंदिर आहे. उतीचे शरीर भागापैकी किरीट या क्षेत्री पडला म्हणून हे नाव प्राप्त होऊन पीठस्थान बनले. पीठनिर्णय ग्रंथाप्रमाणे किरीट कोणा गावी पडला हे जरी खरे असले तरी देवतेचे नाव मात्र निराळे आहे. इतिहासात या क्षेत्राचा उल्लेख किरीटकोणा असाही मिळतो. मुर्शिदाबाद ही पूर्वी बंगाल प्रांताची राजधानी होती. त्या वेळी तेथील राजवंश या देवीला मान देत असे, परंतु राजवंश लयाला गेल्यावर देवीवरही संकट ओढवले आणि तिचे महात्म्य लयाला गेले.

(४४) कोलेरम्मा—कोलार (म्हैसूर) ह्या ठिकाणी या देवीचे प्रमुख मंदिर आहे. अकराव्या शतकापासून आजतागायत ते अस्तित्वात आहे असे मानतात. या मंदिराच्या प्रवेशद्वाराखाली एक मोठे भुयार आहे, परंतु सध्या ते वापरात नसल्यामुळे त्या भुयारात विंचवानी आपली भली मोठी वसाहत घाटून ते भुयार म्हणजे जणू काही ' विंचू-नगर 'च बनविले आहे ! यावरून या देवीला विंचू फार प्रिय असावेत असा तमाम भक्तगणांचा समज झालेला आहे. ह्याच कारणास्तव वरेचचे भक्त देवी नवसास पावल्यावर तिला पूजा नैवेद्याबरोबरच चांदीचा विंचू अर्पण करतात. कोलार ह्या गावावरूनच बहुधा देवीचे नाव कोलेरम्मा असे पडले असावे.

(४५) कोल्हंविका—त्र्यंबकेश्वर (नाशिक) येथे गंगाद्वाराजवळ गंगा नदीचा (गोदावरी) उगम झाल्यावर, जो प्रवाह सुरू झाला तो प्रवाह मदनोन्मत्त कोल्हासूर राक्षस पिऊ लागल्याकारणाने पुढे सरकेनासा झाला. गौतम ऋषींच्या तपःसामर्थ्यामुळे हा प्रवाह सुरू झाला असल्याकारणाने त्यांना अर्थातच हा प्रकार रुचला नाही आणि त्यामुळे राक्षसाच्या नाशार्थ देवीची प्रार्थना केली. गौतम ऋषींच्या हातला ओ देऊन देवी प्रगट झाली आणि कोल्हासुराचा नाश केल्यावर, प्रवाह पुढे खाली कुशावर्त तीर्थामध्य प्रकट झाला. प्राण सोडताना राक्षसाने ' शिव, शिव ' असे शब्द उच्चारल्यामुळे पार्वतीला कळून चुकले की, हा कोल्हासूर आपल्या पतिदेवाचा निस्सीम उपासक होता. आपली स्मृति ह्या भूतलावर कायम रहावी ह्यासाठी राक्षसाने प्रार्थना केल्यावर पार्वती त्या ठिकाणी त्याच्या इच्छेप्रकारे कोल्हंविका या नावाने वास करू लागली.

(४६) कन्यका-परमेश्वरी—दक्षिणेतील कोमटी समाजाची ही कुलदेवता होय. या देवतेसंबंधी आख्यायिका अशी की, एके वेळी म्लेंच्छ आणि कोमटी यांच्या युद्धात कोमटी समाजाचा पराभव झाल्यावर त्यांनी आदिशक्तीची प्रार्थना करून सहाय्य देण्याची विनंती केली. पार्वती त्यांच्या समाजात जन्माला आल्यावर तिचे अप्रतिम लावण्य पाहून म्लेंच्छांनी तिलाच मागणी घातली. अर्थात् मागणी अमान्य झाल्यावर पुन्हा दोघाचे युद्ध जुंपले आणि त्या दैविशक्तीच्या पाठवळामुळे कोमटी समाजाने युद्ध जिंकले. पण त्या मुलीच्या कौमाराची शका समाजाला आल्याने तिला अश्लिष्ट भक्षण करावयास भाग पाडले. चमत्कार असा झाला की, अग्निगुंडात उडी मारल्याबरोबर ती कुमारी गुप्तच झाली व प्रत्यक्ष पार्वतीच्या स्वरूपाने कुंडानून वर आली. सर्व जातीने आपल्या शंकेबद्दल देवीची कर्पणा भाकली आणि सदैव तिचे पूजन करण्यास मिळावे म्हणून देवीरूपाने राहण्याची विनंती केली. भक्तांच्या विनंतीला मान देऊन पार्वती, कन्यका-परमेश्वरी नावाने स्थाईक झाली.

(४७) कटि अंकम्म — दक्षिण भारतातील एक शक्ति-देवता. ती स्मशानात रहाते व गावामध्ये अनेक प्रकारचे उत्पात घडविते. संकटे टळावीत म्हणून वार्षिक तिला एक वकरा बळी देतात. या समयी गावकऱ्यांची मिरवणूक स्मशानात जाते. कथा सांगणारा माडिगा हा स्मशानातील माती, कापूस, चिंध्या एकत्र करून कटि अंकम्माची मूर्ति तयार करतो. तिच्या पुढे शिजविलेल्या माताचा ढीग घालतात आणि वकरा बळी देऊन त्याचे रक्त तिच्या तोंडाला लावतात. हे सर्व घडत असता, माडिगा देवीच्या कथा लोकांना सांगत असतो.

(४८) कोटमची शक्तिदेवी — येवचे-औरंगाबाद मार्गावर येवल्यापासून १३ मैल कोटमगावी त्रिमूर्ति महालक्ष्मी, महाकाली, महासरस्वतीचे स्थान आहे. नारदी नदी गावाजवळून वाहते. येवले शहर शके १५४५, म्हणजे सुमारे ३५० वर्षांपूर्वी स्थापन झाले, पण तत्पूर्वी सुमारे तीनशे वर्षे तरी देवीची स्थापना झालेली असावी, अशा लोकवाता आहेत.

या देवीची प्रतिष्ठापना कशी झाली याबाबत अनेक दंतकथा आहेत.

(१) एक शेत शेतकरी नागरीत असता, फाळ एके ठिकाणी अडकून बसला. शेतकऱ्याने हाताने थोडेसे उकळून पाहिले आणि मूर्ति आढळून आली.

(२) कोणी एक देविभक्त देवीची मूर्ति घेऊन जात असता, त्याने मागे न बळून पाहण्याची अट मोडली म्हणून देवीने पुढे जाण्याचे नाकारले. इ० इ०

साप्रत देवीचे मंदिर नवीन पद्धतीचे बांधलेले असून, परिसरात लहानसर महादेवाचे देवालय, गाडीधानाचा मंडप, नगरखाना, दीपमाळ व सात-आठ धर्मशाळा आहेत. आजवर दोनतर्तीन वेळा या मंदिराचा जीर्णोद्धार झालेला आहे. आश्विन नवरात्रांमध्ये उत्सव होतो. त्या वेळी या क्षेत्राचे वैशिष्ट्य म्हणून असे सांगता येईल की, निमान ५०० पुरुष-स्त्री वर्ग घटी बसतात. वेळप्रसंगी केलेले नवस या उत्सवसमयी फेडले जातात. काही भक्त ९ दिवस मंदिरात उलटे टांगून घेऊन, अगर, उमे राहून खडा पहरा देण्याचे प्रताचरण करतात. काही भावित्र तर येवल्यापासूनचे तेरा मैलाचे अंतर साष्टांग दंडवत घालून तोंडतात आणि तेथे गेल्यावर उपवासही करतात. या प्रताचरणी लोमाना उदार बुद्धीचे लोक, फराळाचे पदार्थांही खाऊ घालतात आणि त्यामध्ये पुण्य मानतात.

इतर क्षेत्राप्रमाणे तीन देवतांच्या मूर्ति भिन्न नसून, दत्तानथाचे मुक्ताप्रमाणे सुगंध संश्रम आहेत, मथले मोठे व वाजूची त्या मानाने लहान आहेत. मूर्तीचा चेहरा ठाणेजवळील महालक्ष्मीप्रमाणे उमट रुंद जवळच्याचा दिसतो. आस-पासचे ग्रेकडो गावातील लोक या उत्सवासाठी येत असतात.

(लोकसत्ता, दि. ८-१०-१९६७)

(४९) कोटी माहेश्वरी—केदारनाथाच्या मार्गावर कालीमठपासून दोन मैलानर क्षेत्र आहे. या ठिकाणी पितराना पिंड व तर्पण करण्याचा प्रघात आहे.

(५०) कृष्णाबाई—बाई (सातारा) येथे या देवीचे एक मंदिर आहे. तसेच दुसरे एक मंदिर वृष्णा-कोयना या नद्याच्या संगमावर आहे. ह्या ठिकाणी एकूण ६२ मंदिरे आहेत. ह्या सर्वांमध्ये हे स्थान प्रमुख मानले जाते. सन १७३५ च्या मुमारास सातारा येथे राहणारे श्री. परशुराम नारायण अनगळ ह्यांनी महाजळेश्वर येथे, ज्या ठिकाणी कृष्णानदीचा उगम होतो, त्या ठिकाणी एक मंदिर बांधले आहे. त्या मंदिराचा जीर्णोद्धार सन १८७५ साली जमखिंडी संस्थानाधिपतींनी पंधरा हजार रुपये खर्च करून केला या कृष्णाबाईच्या मंदिरात उत्सव मात्र आश्विन नवरात्रामध्ये साजरा होतो.

(सातारा जिल्हा गॅझेट, पृष्ठ ५११)

(५१) गणदेवी—गणदेवी (बडोदा) हे एक तालुक्याचे ठिकाण असून, त्याच शहरी श्रीगणदेवीचे मंदिर आहे. गावाचे नाव देवीच्याच नावावरून आले असे म्हणतात

(५२) गीश -आर्य अफगाणिस्थानमार्गे भारतामध्ये आले. त्यापैकी काही तेथेच स्थाईरू झाले होते. त्या वेळी त्यांनी स्थापन केलेल्या देवतापैकी ही एक देवता होय सध्या तेथे रहात असलेले नागरिक या देवतेला ' काफीर लोमाची देवता ' किंवा ' बुद्धात साहाय्य करणारी देवता ' असे मानतात

(५३) गंगन्मा—तिरुपाती (मद्रास) या गावी या देवतेचे प्रमुख मंदिर आहे. कौन्सेलन (कोठी) ही जमात उत्सवप्रसंगी निरनिराळे वेप धारण करून व पोशाख बदलून तेथे नाचतात. नाचणारे नर्तक मातंगीच्या वेपात असताना जिभेत लोखंडी सळई टोचून घेण्याचा अद्भुत व लोकप्रियक्षण धाडसा प्रयोग करून दाखवितात

दक्षिणेतील धनगर समाजाची एक प्रमुख देवता या देवीचे उत्पत्तीविषयक प्रचलित कथा अशी की, या देवाने आत्माशातून भूतलावर मदुरा येथे आगमन केले तेथील राजा काही कारणाने तिला मारू लागला. तेव्हा गावानाहेर उडत जाऊन तिने जमोजी गुहेचा आश्रय घेतला काही काळाने वनात पशु चारणाच्या धनगरांना ती आढळली, एक दिवस शिवपूजक धनगराचे पूजेत तिने व्यत्यय आणला, म्हणून धनगरांनी तिला दोरखडाने बांधून ठेवले, पण त्वारितच तिचे रूपांतर पाषाणमूर्तीत झाले. ह्या वेळेपासून धनगर समाज तिचे पूजन करू लागला आणि पशुगळी अर्पण करू लागला

(५४) गार्सी—हे एक अलक्ष्मिचे स्वरूप आहे. देवीचा कोप झाल्यास दारिद्र्य, रोगराई व आपत्ती येतात अशी समजूत आहे. यास्तव जेसोर भागातील बिया आश्विन आमावस्या दिनी या देवीची पूजा करतात. त्या दिवशी घर व गोठा सकाळीच साफसुध करतात. अगणात शेकोटी पेटवून त्याला गार्सी देवीचा अग्नि म्हणून नमस्कार करतात. देवीचे प्रतीक म्हणून एक कलश गवताचे चुनळी चर ठेवून त्याचे पूजन करतात. नैवेद्य म्हणून घुतलेले तादूळ उन्हात वाळवून परळ्यात मध्यभागी ठवून सभोवार फळफळावळ व मिठाई रचतात. हा नैवेद्य झाल्यावर घरातील वृद्ध स्त्री गार्सी देवीची कथा सांगते. पूर्व बगलमध्ये याच स्वरूपाला गाढसी असे नाव आहे.

(५५) गांधर्वी माया—स्कंद पुराणात या देवतेचे वर्णन आहे. शंकर आणि जालवर दैत्य युद्ध चारू झाल्यावर, शंकराना मोह घातून पकडण्यासाठी जालघराने या देवीचा उपयोग करून घेतला तिच्या प्रभावाने शेंकडो गंधर्व-जप्सरा युद्धक्षेत्रात उतरून गाऊ नाचू लागल्या. शंकरही किंचित काळ स्तमित होऊन तिजकडे पाहता राहिला. पण शेवटी शिवाकडून तो पराभूत झाला.

(५६) गिरजामाता—वेरुळची लेणी ज्या डोंगरामध्ये कोरलेली आहेत, त्याच्या डोंगरमाथ्यावर हे देवीचे स्थान आहे. या देवळाच्या आजूनाजूच्या मुलूखाला म्हैसमाळ असे म्हणतात. त्यामुळे देवीला म्हैसमाळची देवी असेही म्हटले जाते हे स्थान जागृत असून नवस करणाऱ्याला ती पावते, अशी तिची प्रसिद्धी आहे या ठिकाणी प्रतीनर्षी माघी पौर्णिमेला यात्रा भरते.

(पुरुषार्थ, डिसेंबर १९६३)

(५७) गुढी देवता—एका म्ह्याणी-सग्रहात या देवतेची माहिती दिली आहे. ती अशी की, लक्ष्मी, दुर्गामाई, आपली कहाणी ऐका. प्राचीन काळी पैठण राजधानी शालिनाइन राजाने केली. शकानी, हुणानी त्याला धेदा घातला. शालिनाइन राजाने त्याचा परामंत्र केला. सर्वत्र आनंद झाला. त्या आनंदात सर्वोनी दुर्गादेवीच्या विजयाप्रीत्यर्थ गुढ्या उभारल्या. लक्ष्मीचा उत्सव साजरा केला. गुढीवर रेशमी खण, जरीचे शालू डोऱू लागले. त्याच्या माथ्यावर मुवर्णाची, रुप्याची पात्रे झळसू लागली. पुष्पांच्या माळा त्याच्या अगाधर दोभू लागल्या. सर्वोनी या गुढी देवतेची पूजा केली, गोडाचा नैवेद्य समर्पण केला आणि चरदान मागितले, ' गुढी देवते, श्रीदुर्गा महालक्ष्मी नमोऽस्तु ते, तू सर्वोना सुख व संपत्ती दे.'

असे सांगतात की, या दिवसापासून गुढीची पूजा प्रचलित झाली आणि आजही ती सर्वत्र सुरू आहे. (कहाण्यासमूह, ले. वामनराव भाटे, बेळगाव)

(५८) गुप्तावाई—(ताम्हाने-राजापूर) रत्नागिरी.

गुप्तदुर्गे महाभागे गुप्तपापप्रणाशिनि ।

नमस्ते गुप्तकामाख्या तुभ्यं त्र्यलोक्यपूजिते ॥ (कामाख्या दर्शन)

वरणाथर देवकात गर्मा, बडा पुजारी, कामाख्या देवी, आशाम यानी ' कामाख्या दर्शन ' नावाचे लहानसे चौपडे प्रसिद्ध केले असून त्यामध्ये वरील श्लोक आलेला आहे. त्याने असेही म्हटले आहे की, छिन्नमस्ता देवी गुप्तरूपांन या ठिकाणी वास करित आहे, असे जरी असले तरी या ठिकाणी गुप्तदुर्गा हा शब्दप्रयोग छिन्नमस्ता देवीला अनुलक्षून नमून कामाख्या देवीलाच लागू पडत असावा. कारण उघड आहे. दक्षिणांनी शाप दिल्यानंतर हे पीठ अनेक शतके भूमीमध्ये गुप्त झाले होते, ते पधराव्या शतकात पुन्हा वर आले. दुसऱ्या ओळीतील ' गुप्तकामाख्या ' या शब्दप्रयोगावरून वरील विधानाला पुष्टीच मिळते.

मार्कंडेय पुराणामध्ये या देवीचे वर्णन करताना असे प्रतिपादिले आहे की, या गुप्तरूपाचे अव्यक्त स्वरूप लक्ष्मी, महाकाली, महासरस्वती या तीन रूपांत प्रगट होते. ही तीन स्वरूपे म्हणजे राजस, सात्त्विक व तामस गुणांची प्रतीके होत. हेच गुप्तरूप आणगी अनेक रूपांत प्रगट होते, जसे नृष्टिनिर्मितीच्या काळसमयी ती महाकाली वनून ब्रह्मदेव प्रजापतीवरही असल गाजवीत असते, तसेच प्रलयकाली हे रूप महामारी वनून संपात्ते आणि उत्कर्ष याचा नाश करित असते.

या देवीच्या नावाची मूर्ति आणि मंदिर सु ताम्हाने, ता. राजापूर, जि. रत्नागिरी, या लेगकाच्या जन्मगावी आहे. तेथील मूर्तीचे स्वरूप असे. उंची सुमारे अडीच फूट, चार भुजा, उजव्या वरच्या हाती डमरू, उजव्या सालच्या हाती तलवार, डाव्या वरच्या हाती विश्वळ आणि सालील हाती पानपात्र, मागील बाजूस पाषाणाच्या प्रभावळीमध्ये शंकराची मूर्ति, मस्तकी अगचा शिरिट व गळ्यामध्ये जानूपर्यंत लोळणारी पुष्पमळा याप्रमाणे आहे. या देवीच्या मंदिराच्या थोड्या अंतरावर बावची नावाच्या देवतेचे मंदिर आहे. या ठिकाणी देवीचे स्वरूप वरीलप्रमाणेच आहे, पण ग्याली दोन्ही बाजूस सिंह व गजाच्या मूर्ति आहेत. चार मैल अंतरावर सौंदळ गावी देवीची मूर्ति पाहिली, तेथे स्वरूप तेच असून नामाभिधान मात्र वेगळे आहे. या सर्वांची वनावटही एकाच काळची वाटली. बहुधा ती जैन काळातील असावी. वरीलप्रमाणे जरी माहिती मिळत असली, तरी नामाभिधान का आले याचा खुलासा समाधानकारक-

पणे मिळालेला नाही, हे नमूद करणे आवश्यक आहे. रामदासांनी एके ठिकाणी म्हटले आहे—

चंचल नदी गुप्तगंगा । स्मरणे पावन करी जगा ॥

अर्थात त्यांनी हे गंगानदीला उद्देशून लिहिलेले असले, तरी या गुप्त देवीरूपासही ते लागू होण्यासारखे आहे. देवीच्या गुप्तरूपाचे म्हणजेच मूळ निर्गुणाचे स्मरण केल्याने भक्त पावन होतात. तेव्हा गुप्तदेवी म्हणजे निर्गुण-स्वरूपाची देवी असा अर्थ संभवतो.

पंडित भिकाजीशास्त्री अमृत्ये यांनी असे स्पष्टीकरण दिले की, मूळ निर्गुणनिराकार देवीचे स्वरूप हे सर्वाना दिसत नाही, म्हणून ते गुप्तच मानावे लागते. सगुण मूर्ति ही भक्तांची कल्पना आहे. म्हणून गुप्ताबाई म्हणजे मूळ निर्गुणनिराकार स्वरूप असे मानले पाहिजे.

(५९) गोमती-- तिरनेलवेढी (तामीळनाड) जिल्ह्यात श्रीशंकर-नारायण स्वामींचे प्रख्यात मंदिर असून तेथे ही शक्तिदेवता आहे. शंकरनारायण म्हणजे साक्षात् हरीहराचे रूप होय. या देवीसमोर आठ इंच व्यासाचे एक छिद्र असून त्यामध्ये श्रीचक्राची आकृति आहे. येथील अनुभव असा सांगतात की, एकादी स्त्री फेफरे रोगाने पछाडलेली असेल तर अथवा भूतावेतांनी पछाडलेली असेल तर, तिने या छिद्रावर ४८ तास वसून देवीची आराधना केली म्हणजे ती रोगमुक्त होते. अशा व्यक्ति रोगमुक्त झाल्यावर काष्ठ अथवा घातूचे अवयव करून देवीला धावातात. रोगमुक्त होण्याचे कारण असे देतात की, देवीच्या अभिषेकाच्या वेळी देवीच्या तेजाच्या ज्या सूक्ष्म व गूढ कंपलहरी बाहेर निघत असतात, त्याचा परिणाम घन अगर स्थूल स्वरूपावर होऊन मानवी देहातील दुष्टजीवशक्ति निघून जाते. या पराशक्तीच्या सात्विक तेजाने तामसवृत्तीचे भूतसृष्टीतील प्राणी नष्ट होतात, निघून जातात. रोगनिर्मूलन शक्तीमुळे देवता नास्त प्रसिद्ध आहे.

(तामीळनाड मंदिरे, दास, पृ. ४७)

(६०) गोटीदेवी— दक्षिण भारतातील माळी समाजाची देवता. ज्या वेळी अवर्षण पडते, तेव्हा देवीचे खास पूजन करतात. मूर्ति साधारणपणे गावसीमेवर असते. पावसाळ्यापूर्वी या देवीचा वार्षिक उत्सव करतात. त्या वेळी देवीची मृण्मय मूर्ति करून, एका टोपलीत बाळलेल्या गवताखाली लपवून ठेवतात, हेतु हा की, माडिंगा जातीयांनी ती पाहू नये. पावसाला सुरुवात झाली म्हणजे देवता मूर्तिमध्ये अवतरली असे समजून उत्सवाला सुरुवात होते. नंतर ते गवत पेटवून त्यावर दुधाचे भांडे ठेवून, त्या सभोवरा फिरून नाच-गाणे होते.

दूध उतू गेले म्हणजे सर्पजण मोठ्याने हाकाटी करतात, मूर्ति असलेली टोपली याच्या हातातून त्यांच्या हाती, याप्रमाणे फिरवून गवताच्या गजीत लपवून ठेवतात आणि समारंभ संपतो

वरील समारंभाचे कारण असे की, पूर्वी गोष्टी ही क्षुद्र जमातीची मुलगी होती माडिंग तडणाबरोबर तिचा सवध आला, म्हणून तिचा माऊ तिला ठार मारण्यास निघाला तेव्हा प्राणरक्षणासाठी ती जाराच्या घरी गेली, तेथून शेतात गेली आणि मालवशीयाना सरी इकिगत सांगितल्यावर, त्यांना दया येऊन त्यांनी तिला गवताच्या गजीत लपविली तेथूनच ती पुढे गुप्त झाली आणि देवता झाली

(६१) चर्चिकादेवी— उत्तर प्रदेशात ही छाळीदेवी या नावाने प्रसिद्ध आहे लखनौ शहरी हिचे मंदिर आहे बलुचिस्तानामध्ये समुद्रकिनाऱ्यापासून २० मैल जातील भागात अथवा हिंदुळा नावाची नदी वाहता असून जवळच हिंदुळा पर्वत आहे या पर्वतांनी अधिष्ठात्री म्हणून चर्चिकादेवीला मान आहे चारणसी शहरी या देवतेचे मंदिर आहे मिलसा येथील शिलालेखात, परमार वंशातील नरवर्मदेव राजा या देवीची स्तुति-स्तोत्रे गातो, असे वर्णन आहे. यावरून ती त्या राजवंशाची कुळदेवता असावी असे वागते इतकेच नव्हे तर त्या राजाने या देवीचे एक मंदिर प्राधत्याचाही उल्लेख मिळतो

(भा. स. को., ३/३४४).

(६२) चावदवाई—जुन्नर (पुणे) जवळ चावद ह्या नावाचा एक किल्ला असून त्यामध्ये या देवीचे मंदिर आहे मंदिरातील मूर्तीचे स्वरूप बहुधा रेणुकादेवीचे आहे किल्ल्याच्या चावद ह्या नावावरून देवीचे नाव चावदवाई असे पडले असते प्राचीन काळी नालासोपारा उदरानून पैठणपर्यंत परदेशाशी लोकांचा व्यापार चाले. त्या वेळी मार्गामध्ये हा किल्ला असल्याने सुरक्षणाच्या दृष्टीने तो जतिशय उपयुक्त होता. रुनिजा (उजैन) येथे हेमाडपती शिल्पाचे ह्या देवीचे आणखी एक मंदिर आहे (ग्वालियर जिन्हा गॅझेट, पृष्ठ २७६)

(६३) चितरही—मिर्जापूर (उत्तर प्रदेश) प्रांतामध्ये या देवीला लोक पात्रक्या चिंध्या अर्पण करतात आणि स्वतः मात्र नवीननवीन वस्त्रे तिच्या जवळ मागतात अशी लोकविरलभूत भक्ति करणारे तिचे भक्त आहेत. या देवीला छिन्नया असे नाव आहे सात रडिणी या नावाची एक देवताही या ठिकाणी आहे इजिप्तमधील सात हॅयोर अगर भारतातील सप्त मातृका यापैकीच तिचे रूप असते लहान मुलाना दण लागू नये म्हणून या देवीच्या प्रतिमा गळ्यात बांधतात

(६४) चायना मदिरे—इच्छिपूर (हुगळी) हे क्षेत्र कलकत्ता अलीपूरपासून १५ मैलावर असून, त्या ठिकाणी ही मदिरे आहेत तसेच भोटगाव हा हीरा शहराचा एक भाग असून तेथेही तिपेटी लोकांचे मंदिर आहे. ही मदिरे वॉरन हेस्टिंग्सच्या वेळी बांधलेली आहेत असा उल्लेख मिळतो. या मंदिरातून आर्यतारा, वज्रभुजटी, महाकालभैरव, पद्मपाणी यांच्या मूर्ति आहेत. (बंगाल मदिरे, रॉय चौधरी, पृ. १५४)

(६५) चोक्कानायकी—मलयापूर (मद्रास) जवळ तिरुवनमियुर नावाच्या गावी त्यागाराज शंकराचे स्थान आहे. तेथील शक्तिदेवीचे नाव चोक्कानायकी असे आहे.

(६६) चौडेश्वरी—महाराष्ट्र, कर्नाटक, तामीळनाडू भागात वस्ती करून असलेल्या देवांग या नावाच्या पिणकर समाजाची ही कुलस्वामिनी होय. या देवतेच्या उत्पत्तीची कथा अशी की, शंकरांनी देवलान नावाचा मनुष्य, देव आणि मानव यांची वस्त्रे निर्माण करण्यास उत्पन्न केला वस्त्रासाठी धागा विष्णूच्या नाभीकमलानून घेतल्यावर, तो घेत असताना, वज्रदतनामक असुराने त्यावर हल्ला केला त्या वेळी चौडेश्वरी देवीने देवलाना सहाय्य करून असुराचा नाश केला. त्या दिवसापासून त्याच्या जमातीला देवांग असे नाव पडले आणि चौडेश्वरी कुलदेवता झाली.

दर वर्षी या देवीचा उत्सव साजरा केला जातो, त्या वेळी परमभक्त व्रतस्थ राहून देवीच्या मंदिरात जातात मंदिरात त्या वेळी पुजारी एका भाड्याच्या कडेवर एक तरवार उभी करून देवतो. व्रतस्थ देवांग मंदिरात आल्यावर त्या तरवारीचे टोक आपल्या छातीला टोचून घेते. यात्रेच्या वेळी देवीला कोंरडा, बकरा बळी देतात. चोळराजांची ही कुलदेवता असल्याची वदता आहे.

(भा. स. को., ४/६६)

(६७) चंडा—दुर्गादेवीच्या अष्टमूर्तींपैकी एक देवता. गौरवर्णी व पोटशमुजा असतात तसेच जैनसमूहातील एक यक्षिणी व वामुपूज्याची सह चारिणी. ही श्यामवर्ण, अश्वारूढ, उजवे दोन्ही हात वरदमुद्रा व माला आणि डावे हाती पुष्प व मुद्गल धारण करणारी. दिगंबर जैन मताप्रमाणे हिचे वाहन मकर आणि आयुधामध्ये थोडा परक आहे या देवीला प्रचंडा असेही म्हणतात.

(६८) चंडिका—दुर्गादेवीच्या अष्टमूर्तींपैकी एक देवता, हिला चंडी असेही म्हणतात. या देवीचे पीठ अमरवटक क्षेत्रात आहे. रावणाचे राज्य सीमेची हीच राज्यदात होती जटभरताला अन्य जमातीने पडवणे आणि

देवीपुढे बळी देण्यासाठी नेले अशी कथा आहे, त्याला त्याच देवीसमोर आणलेला होता, पण हिने त्या बळीचा स्वीकार केलेला नाही. (भागवत, ५-१२-१३)

ही एक मातृदेवताही आहे. शोणनद आणि गंगानदी यामध्ये चंडिकायन नावाचे देवीचे एक स्थान आहे.

(६९) चंडनानयिका— दुर्गादेवीच्या अष्टशक्तींपैकी एक देवता. ही नीलवर्ण आणि षोडशभुजा असून विविध आयुधे धारण करणारी आहे.

(७०) चंडमातंगिनी—एक तांत्रिक देवता, कृष्णवस्त्र नेसणारी, मौक्तिक माला आणि फुडले धारण करणारी व वीणाधारिणी असे या देवीचे वर्णन श्रीविष्णुवत्तनामध्ये आढळते.

(७१) जयदुर्गा— एक तांत्रिक देवता. ही सिद्धाहिनी असून डार्कडोळ दोन हातात चक्र आणि त्रिशूल व उजवीकडोळ दोन्ही हातात दड आणि मृग्य असते.

(७२) जया विजया— जैन संप्रदायी देवता जया, विजया, अजिता व अपराजिता अशा चार देवता, द्वाररक्षक देवता म्हणून या संप्रदायामध्ये मानलेल्या आहेत. या चतुर्भुज असून त्यांच्या हाती पाश, अशुश, मुद्रल आणि चवया अभय मुद्रा असतो. या देवता शांति आणि समृद्धि देतात. या सर्वोची आयुधे तीक्ष्ण असली तरी वर्णांमध्ये फरक आहे.

जया— पूर्वद्वार रक्षक—गौर वर्ण

विजया— दक्षिणद्वार रक्षक—आरक्त वर्ण

अजिता— पश्चिमद्वार रक्षक—सौर्य वर्ण

अपराजिता— उत्तरद्वार रक्षक—काळा वर्ण

(७३) जरादेवी— मूलतः एका राक्षसिणीचे नाव, पण मगध प्रदेशाहिला देवताही मानतात. महाभारतकालीन मगधपति द्रुहद्रथाचा पुत्र जरासंध हा दोन शकलांनी जन्मास आल्यामुळे, त्याला नगरागहेर करून देण्यात आले. या राक्षसिणीने ती दोन्ही शकले गांधिली आणि मुलाला जिवंत करून राजाला परत केला, यास्तो त्याचे नाव जरासंध असे पडले. महाभारतातील वर्णनाप्रमाणे ती कामरूपिणी, नरमासभक्षक होती, लोक तिची भक्ति करीत. राजाज्यातही तिचे पूजन होत असे. या देवीचे स्वरूप म्हणजे भितीवर एक तरुण स्त्रीचे चित्र रेखाटून तिच्या भोवती मुलाना घेऊन दाखवितात. जो तिचे चित्र काढतो, तो भ्रामत होतो आणि जो तसे करीत नाही, तो दस्त्रि होतो.

महाराष्ट्रातील जिवती देवी पूजनाचा याच्याशी संबंध दिसतो बौद्ध धर्मात या देवीला हरिती म्हटले आहे ती मुले भक्षण करणारी म्हटले असून, बुद्धाने तिचा मातृभाव जाणत के-यावर ती बालकाची रक्षणकर्ता झालेली आहे

(७४) छानिपिट्टा—छत्तिसगड परगण्यातील अहिर व रावत जमातीची एक देवता ही एक सार्थीची देवता आहे गावात देवीची साध आली अथवा ही देवता एखाद्याच्या मानगुटीवर पसली अशी गावकऱ्यांची धारणा झाली म्हणजे गावकरी एतन जमून काठ्यानी धराची छपरे पिटतात नंतर प्रत्येक छपरातील थोडे थोडे गवत घेऊन ते एका काठीला बाधून त्यालाच देवीचे प्रतीक मानून छानिपट्टा देवीचा नामघोष करित रस्त्याने मिरवीत मिरवीत गावाबाहेर टाकतात या कृतीचा उगम पाहता असे दिसते की, गुजरीनामक गौळणीप्रसून या टोळ्याचा एकदा मोंगलांबरोबर सामना झाला आणि या देवीने गुजरीची बाजू घेतल्याने मोंगलाचा पराभव झाला या समराचे प्रतीक म्हणून हा विजयदिन साजरा केला जातो काठ्यानी छपरे पिटतात. म्हणून देवतेला हे नाव प्राप्त झालेले असावे.

(मा स को , ३/५००)

(७५) जगन्मातली— चिनी लोकांची ही प्रमुख देवता आहे. चिनी लोकांची उत्पत्ती एका अड्यापासून झाली होती आणि ते अडे या देवतेने निर्माण केलेले होते, असा धार्मिक लोकप्रवाद अजूनही चिन्यामध्ये रुढ आहे व त्यामुळे त्याची या देवतेवर विशेष भक्ता आहे

(७६) जनाबाई— दरेडीजान नाशनी (काठेवाड) या गावी गायकवाड सरकारने जनानाईचे मंदिर बांधलेले आहे नामदेवाची शिष्या जनाबाई ती हीच असानी असे वाटते

(७७) जयबागेश्वरी— नेपाळ प्रांतातील ही ग्रामदेवता आहे या देवीची मूर्ति जेव्हा रंगवायाची असेल तेव्हा देवीचे देवत्व काढून घेऊन ते एका भाड्या मध्ये काढून ठेवतात रंगकाम पूर्ण झाल्यावर पुनश्च पूजाविधीने ते देवीला अर्पण करतात हे या ठिकाणचे एक वैशिष्ट्यच म्हणावे लागेल

(७८) जमवाय माता—कठगहा रजपुताची ही कुलदेवता रामगड (जयपूर) शहरी या देवीचे मंदिर असून, जयपूर महाराजाची ही कुलदेवता होय. जयपूर शहरापूर्वी येथील कछगहा वंशाची राजधानी अनेक गावी होती आणि या देवतेच्या कृपाप्रसादाने आपणाला राज्य मिळाले, अशी त्यांची भक्ता होती. आता जरी जयपूर राजधानीचे शहर झाले असले तरी राजवटीय मंडळी, जन्म, मिनाह, लहान मुलाचे जायल इ० प्रमुख प्रसंगी जमवाय मातेच्या दर्शनाला जातात आणि धार्मिक विधि करतात.

(७९) जातवेदसी—एक तांत्रिक देवता. हिचे स्वरूप एकमुखी, त्रिनेत्री, अष्टभुजा आणि आयुधे म्हणून शंख, चर्म, बाण, अभयमुद्रा, धनुष्य, चक्र, चपक, वरदमुद्रा असे असते. काचित ठिकाणी ही दशभुजाही असते.

(विद्यार्णवतंत्र)

(८०) जीणमाता—राजस्थानी लोकांची एक देवता. या देवीचे स्थान जयपूर भागातील सीकर जिल्ह्यातील खोसा गावी आहे. मंदिरामोवती घनदाट वनश्री असल्याने, वर्षातून फक्त दोन वेळा यात्रा भरते. देवीची मूर्ति अष्टभुजा असून तिला जयंती असेही म्हणतात. यात्रेसमयी भक्तगण जे गायन करतो, त्यातून उत्पत्ति मिळते.

हर्षनाथ आणि जीणकुमारी ही दोन भावंडे होती. भावाचे लग्न झाले, पण बहिणीचे काही केल्या जमेना. पुढे बहिनी तिला त्रास देऊ लागल्यावर, ती जवळच्या पर्वतमाथ्यावर जाऊन पार्वती मातेची सेवा करू लागली. तिला परत स्वयंही आणण्याचे भावाचे प्रयत्न निष्फळ झाल्यावर, तोही त्या ठिकाणी भैरवनाथाची उपासना करीत राहिला. कालांतराने शिव-पार्वतीला याची करुणा आली आणि त्यांना आपल्या स्वरूपात सामावून घेतले. या अद्भुत चमत्कारामुळे जीणकुमारीचे रूपांतर जीणामाता स्वरूपात झाले आणि तिचे पूजन चालू झाले.

(भा. सं. को. ३।६१८)

(८१) जगुळी—ओरिसा प्रांतातील एक लोकदेवता. ही त्रिनेत्री असून मस्तकावर नागफणा असतो. श्रावण शु. ५ चे दिवशी गावातील न्हावी या देवीची मृण्मय मूर्ति तयार करतो. तिला एका टोपलीत बसवून घरोघर फिरवितो आणि प्रत्येक ठिकाणी तिचे पूजन होते, नैवेद्य दाखविला जातो. या देवतेचे पूजन केल्यामुळे सर्पविषबाधा होत नाही अशी त्याची श्रद्धा आहे. महाराष्ट्रात याच दिवशी प्रत्यक्ष नाग घरोघर फिरविला जातो आणि त्याचे पूजन होते.

(८२) जानकी मंदिर—नेपाळप्रांती साप्रतचे जनकपूर आणि प्राचीन मिथिला या शहरी आहे. हे दरभंगापासून जयनगर आणि तेथून या क्षेत्री जाता येते. रामाचे युग संपल्यावर या ठिकाणी घनदाट अरण्य निर्माण झाले. त्यामुळे तपस्वी लोकाना ते एक उत्तम क्षेत्र प्राप्त झाले. एकदा सूरकिशोर नावाचा संन्यासी या क्षेत्री जानकी मातेची वात्सल्यभावाने उपासना करीत असताना, त्याला दृष्टात झाला की, 'या अरण्यात तुला माझी मूर्ति आढळेल, त्या ठिकाणी माझे वास्तव्य आहे असे समजून, मंदिर उभारावे.' त्याप्रमाणे शोध करून संन्यासाने सीतामाईची मूर्ति शोधून काढली आणि त्या ठिकाणी आदेशाप्रमाणे लहानसे मंदिर उभारले. कालांतराने बुद्धेलखंडाच्या राणीने, सांप्रत दिसणारे भव्य मंदिर

महाकाच्या द्विगान्यावर ते रोवलेले असते चोर लोकांच्या टोळीची रुढि अशी की, डाळा घाण्यास जाण्यापूर्वी या देवतेचे पूजन करून कामगिरीवर निघायचे. यावरून एक गोष्ट मिळ होते की, व्यवसाय कोणताही भलापुरा असो, प्रथम देवाचे ठायी निघा अर्पण करूनच मग आपल्या कामगिरीवर गेल्याने कार्यासिद्धी होते, हीच श्रद्धा निघून येते (रंगाल मदिरे, रॉयचौरी, पृष्ठ १२८).

(८६) तय्यल नायकी—तजोर जिल्ह्यात वायव्यांश्वरम नावाच्या क्षेत्री या दर्जाचे स्थान आहे तेथील शंकराचे नाव वैद्यनाथ आहे क्षेत्रीचा स्थलवृक्ष निंबार्क असून, परिवार दुर्गा, सप्तमातृका आहेत अनक कुडेही असून, त्यामध्ये जटायु कुड प्रसिद्ध आहे विशेष म्हणजे या कुडाचे समोपार राम, लक्ष्मण, वसिष्ठ, विश्वामित्र व जटायु यांच्या मूर्ति आहेत रामायणात जटायूची कामगिरी प्रसिद्ध असून, त्याच्या इच्छेवरूनच जटायूच्या अस्थी श्रीरामानी या क्षेत्री विसर्जन के-या यास्तव या कुडाला महत्त्व प्राप्त झालेले आहे या कुडातील स्नानाने अनेक शारीरिक व्याधी नष्ट होतात, अशा रथा प्रसिद्ध आहेत

(तामिळनाडू मदिरे, दास, पृष्ठ १८४)

(८७) तरंग—गामान्मार्तील ग्रामदेवताचे एक प्रतीक हे तरंग करण्यासाठी चार पाच हात लांबीचा वागोळा रंग घेतात आणि त्याला धोतरे अगर टंगडी गुंडाळून मानवाचा आकार आणतात त्याच्या माथ्यावर देवीचा पितळेचा मुगमगा, पत्रा अगर रुळस ठेवून सजवितात या जाळतीलाच तरंग म्हणतात दसऱ्याच्या दिवशी अनेक ग्रामदेवताचे तरंग याप्रमाणे सजवून मिरवणुकीने नाचवीत, कळवण्णाच्या झाडावाली नेल्यावर तेथे तरंग आणि रुळस याचे पूजन केल जाते सुतार व धोरी भक्त हातात गजरी घेऊन, 'मले रे मले' गाणे गात ओणव्यान प्रदक्षिणा घालतात हे तरंग वाहणारा गुरव, न्हावी, परीग, भन्ना अगर सुतार या जातीयैकीच जसावा लागतो व त्या वाहकाला 'मोड' म्हणतात मूर्ति डोक्यावर असली म्हणजे वाहकाच्या अग्नी सत्कार होतो आणि लोकांच्या प्रश्नांची उत्तर देऊन उपाययोजनाही सांगतो

भूतनाथ व पायणाई याच तरंगामध्ये अतरपाट धरून काही इसम त्याचा विवाह लावतात आणि तो गिर पार्वती विवाह समजतात गावात अगर शेजारील गावात हा तरंग मिरविता जाता, तेव्हा लोक त्याजकडून फौल घेतात व मिरवणुकीत भाग घेणारांना पाहुणचारही करतात

(रायळनाथ व धोरणातील देवस्त्री, श्री येहेरे)

(८८) ताम्रगोरी—नेहर्मा गोरी शब्द उच्चारल्याबरोबर ती दारवाची पत्नी पार्वती असा अर्थसोप होतो आणि बव्हाने तो सत्यही

पाधून वाढले आज ते जानकी मंदिर या नावाने प्रसिद्ध आहे उत्कृष्ट शिल्पाचा नमुना म्हणून या मंदिराचा निर्देश केला जातो परिसरात राम, लक्ष्मण, जनक, हनुमान यांची मंदिरे आहेत या ठिकाणी प्रभुरामचंद्रानी शिवधनुष्याचा भंग केलेली जागा दाखवितात तसेच जवळ असणाऱ्या गंगासागर तलाराजवळ, निमी राजाच्या शरराच मथन केलेली जागा दाखविण्यात येते रामनवमीला या क्षेत्री मोठा उत्सवसमारंभ होते (कल्याण, तार्योफ)

(८३) डाकिनी—तांत्रिक संप्रदायामधील एक देवता विश्वार्णवतन्त्रामध्ये या देवतेचे ध्यान सालीलप्रमाणे दिलेले आहे

सोळा पांढऱ्याच्या त्रिशुद्ध चक्रावर उभलेली, रक्तवर्णा, निनेत्रा, चतुर्भुजा, त्रिशूळ, पात्र, गन्धर्वग आणि चर्म आयुधे धारण करणारी आणि पायसाक्ष भक्षण करणारी असते साधनमाला ग्रथामध्ये जवळजवळ बरीलप्रमाणे स्वरूप आहे, पण आयुधामध्ये फरक आहे काहींच्या मते ती पायासाली दोन माणस तुटवीत आहे, कपालातून रक्त प्राशन करीत आहे आणि नरदंडाचा हार व मुद्रुट धारण करणारी आहे

तिथेट प्रांती डाकिनी ही योगिनीचा एक वर्ग समजला जातो डाक् शान जसा रूढार्थ आहे तेव्हा तान्त्रिक-साधनेने जिने ज्ञानप्राप्ति करून घेतली ती स्त्री म्हणजे डाकिनी होय या डाकिनी स्त्रिया तत्र सावनेत महासद्राच्या रूपाने वावरू लागल्या, स्मृतानात साधना करू लागल्या, गुह्याचार करू लागल्या, यास्तव डाकिनी म्हणजे एक चेष्टकीण जसा अर्थ रूढ झाला शेवरीच वृथावर वसून, महा वर्षे मंत्रपठण केल्यास डाकिनी प्रसन्न येते, असे सांगितले आहे

(८४) डोंगा - दक्षिण भारतातील एक देवता डोंगा म्हणजे चोर, तेव्हा गुप्तरूपाने वापरणारी देवता ही देवता गुप्तरूपाने गावात प्रवेश करते आणि गुरे दोंगे पळवून नवे अग्नी ग्रामस्थाची भायना असते या देवतेचे स्थान गावशिबेर असते या देवतेने गुराचे रक्षण करावे म्हणून तिची वार्षिक जत्रा करतात त्या दिवशी मूर्ति गावशिबेरून मिरवीत गावात आणून गावाच्या मध्यभागी वसतून पूजन केले जाते एखादा रोखट पळीही दिला जातो नंतर एखादा वृद्ध ग्रामस्थ या देवीचा कथा सांगतो आणि नंतर गावाच्या उत्तरे दिशेकडे तिचे तोंड करून, मिरवीत पुन्हा रात्रौ गावशिबेर नेत्रन देवतात या पूजनाचे शिष्य असे की, स्त्रीर्ग या देवतेच्या पूजनाला उपस्थित रहात नाही

(भा. स. को. ३/७७६)

(८५) डाकेतर वाली—डाका घाण्णान्या चोर लोकांची देवता म्हणून हे नाव आले या देवीचे स्वरूप म्हणजे फक्त त्रिशूळ असून, अनेक मानवप्राण्याच्या

मस्तकाच्या द्विगान्यावर ते रोवलेले असते. चोर लोकांच्या टोळीची रूढि अशी की, डाका धाडण्यास जाण्यापूर्वी या देवतेचे पूजन करून कामगिरीवर निघावयाचे. यावरून एक गोष्ट सिद्ध होते की, व्यवसाय कोणताही भलाबुरा असो, प्रथम देवाचे ठायी निष्ठा अर्पण करूनच मग आपल्या कामगिरीवर गेल्याने कार्यासिद्धी होते, हीच श्रद्धा दिसून येते. (बंगाल मंदिरे, रॉयचौधरी, पृष्ठ १२८).

(८६) तय्यल नायकी—तजोर जिल्ह्यात वायधीश्वरम नावाच्या क्षेत्री या देवीचे स्थान आहे. तेथील शंकराचे नाव वैद्यनाथ आहे. क्षेत्रीचा स्थलवृक्ष निवार्क असून, परिवार दुर्गा, सप्तमातृका आहेत. अनेक कुडेही असून, त्यामध्ये जटायु कुड प्रसिद्ध आहे. विशेष म्हणजे या कुडाचे सभोवार राम, लक्ष्मण, वसिष्ठ, विश्वामित्र व जटायु यांच्या मूर्ति आहेत. रामायणात जटायूची कामगिरी प्रसिद्ध असून, त्याच्या इच्छेवरूनच जटायूच्या अस्थी श्रीरामानी या क्षेत्री विसर्जन केल्या. यास्तव या कुंडाला महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. या कुंडातील स्नानाने अनेक शारीरिक व्याधी नष्ट होतात, अशा कथा प्रसिद्ध आहेत.

(तामिळनाडू मंदिरे, दास, पृष्ठ १८४)

(८७) तरंग—गोमानकातील ग्रामदेवताचे एक प्रतीक. हे तयार करण्यासाठी चार-पाच हात लांबीचा वाटोळा खांब घेतात आणि त्याला धोतरे अगर लुगडी गुंडाळून मानवाचा आकार आणतात. त्याच्या माथ्यावर देवीचा पितळेचा मुखवटा, पंजा अगर कळस ठेवून सजवितात. या आकृतीलाच तरंग म्हणतात. दसऱ्याच्या दिवशी अनेक ग्रामदेवताचे तरंग याप्रमाणे सजवून मिरवणुकीने नाचवीत, कळंबवृक्षाच्या झाडाव्हाली नेल्यावर तेथे तरंग आणि कळंब याचे पूजन केले जाते. सुतार व धोत्री भक्त हातात खंजीर घेऊन, ' भले रे भले ' गाणे गात ओणव्याने प्रदक्षिणा घालतात. हे तरंग वाहणारा गुरव, न्हावी, परीट, भंडारी अगर सुतार या जादीपैकीच असावा लागतो व त्या वाहकाला ' मोड ' म्हणतात. मूर्ति डोक्यावर असली म्हणजे वाहकाच्या अंगी संचार होतो आणि लोकांच्या प्रश्नांची उत्तरे देऊन उपाययोजनाही सांगतो.

भूतनाथ व पावणाई याचे तरंगामध्ये अतरपाट धरून काही इसम त्यांचा विवाह लावतात आणि तो शिव-पार्वती विवाह समजतात. गावात अगर शेजारील गावात हा तरंग मिरविला जातो, तेव्हा लोक त्याजकडून कौल घेतात व मिरवणुकीत भाग घेणारांना पाहुणचारही करतात.

(रायळनाथ व कोरुणातीळ देवस्ती, श्री. बेहेरे).

(८८) ताम्रगौरी— नेहमी गौरी शब्द उच्चारल्याबरोबर ती शंकराची पत्नी पार्वती असा अर्थबोध होतो आणि बव्हंशाने तो सत्यही

आहे. पण नियमाला अपवाद असावा त्याप्रमाणे या ठिकाणी आहे आणि म्हणूनच हिचा निराळा उल्लेख करायला लागत आहे. कथा अशी की, एके वेळी ब्रह्मदेव ध्यानस्थ असले असताना करतल सहज एकमेकावर घर्षण झाल्यावर त्यापासून एक कन्या निर्माण झाली. नंतर ते तिला म्हणाले, तुझा जन्म आता झालाच आहे, तेव्हा भूतलावर जाऊन शंकरापरीवर विवाहबद्ध हो. पित्याची धावा प्रमाण मानून ती गगनमाग जी ग्याली अवतरली, ती गोकर्ण महाबळेश्वर येथील ताम्रपर्वतावर आली. तेथे स्वयंभूशिंगाची सेवा करीत असताना भोलानाय प्रसन्न झाले आणि तिच्या विनंतीवरून त्यानी विवाह केला. हा विवाह आश्विन वद्य १४ तिथीला झाला, ताम्रपर्वतावर उतरली म्हणून शंकर तिला ताम्रगौरी म्हणू लागले. या देवीचे वैशिष्ट्य म्हणजे हिचे हातात तराजू आहे आणि भक्ताची भावना अशी आहे की, ती काशीक्षेत्र व गोकर्ण क्षेत्र यांना तोडून दाखवीत असून गोकर्णाचे पारडे क्वचित्त जड झालेले आहे. याला कारण असे की, काशी क्षेत्रातील सर्व तांपें तर तेथे आहेतच पण अखिल तीर्थांचा आधार जो पश्चिम सागर, तोही या क्षेत्री आहे आणि काशीक्षेत्री नाही.

(८९) तेलफळादेवी — या देवतेचे स्थान पुणे शहरी भवानी पेठ घर क्रमांक १२५१ येथे आहे. पेशवे काळी आई-आदि-पुरुषाचा उत्सव होत असे, आणि त्याप्रीत्यर्थ '२५००० श्री आई आदि पुरुष, वास्तव्य पेठ भवानी पौषी पौर्णिमेचे' असा खर्चाबद्दल उल्लेख तुळशीबागवाले दत्तरात आढळतो. देवीप्रीत्यर्थ होणाऱ्या कार्यक्रमाचे वेळी प्रसाद म्हणून बाजरीची फळे व तेल हे वैशिष्ट्य असल्याने देवलाही हे नामाभिधान प्राप्त झालेले आहे. मूळात हे स्थान आई-आदि पुरुषाचेच आहे. याची पूजा पुराणिक घराण्याकडे आहे.

या देवतेच्या उत्पत्तीची कथा अशी देतात की, औरंगाबाद-जालना मार्गावर, गोलट गावी पूर्वां मिठारेणुमानदन नांवाचा सत होऊन गेला. त्याचा काळ सोळाव्या शतकातील आहे. विवाह झाल्यावर त्याने सहस्रचंडी याग केला असता होमकुंडातून अर्धनारी नटेश्वराची मूर्ति प्रगट होऊन देवीने आदेश दिला की, 'बाहेर डोंगरावर जाऊन रेणुका देवीची पूजा करण्याची तुला गरज नाही. हीच मूर्ति घरामध्ये स्थापन कर म्हणजे मनःशांति मिळेल.' त्याप्रमाणे पौष शुद्ध पौर्णिमेच्या दिवशी मूर्तीची स्थापना झाली त्या मूठाला तो आई-आदि-पुरुष म्हणत असे आई=जगन्माता भवानी आणि आदि पुरुष=जगत्पिता शिवशंकर होय. जगताचे पितर शंकर पार्वती हीच होत कालिदास म्हणतोच की, जगत्. पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ । (रघुवश)

अस सांगतात की, पतप्रतिनिधि घराण्याचा आदि-पुरुष हा रेणुमानदनाच्या वंशातील असल्याने ती देवता त्याने कुलदेवता मानली आणि संप्रतही त्याच्या

देवामध्ये दोन मुखवटे आई आदि-पुरुषाचे मूर्तीचे आहेत. या देवतेचा शिक्काही प्रचारात होता. तात्पर्य, पंतप्रतिनिधीबरोबरच ही देवता पुणे शहरी आली असावी. (रा. चिं. देरे, प्रसाद, जानेवारी १९६५).

(९०) त्रिपुरसुंदरी—काठेवाडात मोरवी गावी या देवीचे एक मंदिर आहे. हे गाव उपमच्छु नदीचे किनारी असून महाभारत काळातील मयूरध्वज राजाची एक राजधानी होती. या प्रमुख देवीव्यतिरिक्त येथे अनेक लहान मंदिरे आहेत.

(९१) त्रिपुरेश्वरी—उदेंपूर (टिपेरा संस्थान) येथे या देवतेचे स्थान आहे. मंदिराच्या आजूबाजूला घनदाट जंगल असले तरीही सहसावची लोफ यात्रेसाठी या ठिकाणी जमतात.

(९२) तुक्लेश्वरी—गोलपारा (आसाम) या भागात एका उच्च टेकडीवर विजनी संस्थानच्या राजाने फार वर्षांपूर्वी एक दुर्गादेवीचे देवालय बांधलेले आहे. शिल्पशास्त्रदृष्ट्या हे एक अप्रतिम स्थान आहे. त्यालाच तुक्लेश्वरी असे नाव आहे.

(९३) तेळजु—या देवीचे मंदिर खाटमाझ शहरी आहे. गोरखनाथ पंथाची ही एक रक्षक देवता आहे. या देवीला तुळशीभवानी असेही म्हणतात.

(९४) दशमुज (लक्ष्मी-गणेश)—असे सांगतात की, टिटवाला हे गणेशाचे प्रसिद्ध स्वयम् स्थान आहे. अशी दंतकथा आहे की, कण्वमुनींचा आश्रम या क्षेत्री अमृत त्यानी मूर्ति प्रथम स्थापन केली होती. मध्यंतरी येथील स्थानमहात्म्य नष्ट झाले, पेशवाईच्या काळात श्रीमंत माधवराव पेशवे या ठिकाणी प्रकृतीस्वास्थासाठी येत असत. त्या वेळी त्यांना दृष्टांत झाला की, जवळच तलावात मूर्ति आहे, ती काढून स्थापना करावी. त्याप्रमाणे श्रीमंतानी मूर्ति वसविली आणि पुजारीपण जोशी उपनाथाच्या घराण्याकडे दिले. वरददायक गणपति म्हणून या क्षेत्राची साप्रत खूप चलती आहे.

उत्खननातील मूर्तीसाठी मंदिर पूर्ण झाल्यावर दुसरी सुंदर मूर्ति वसवावी या हेतूने पेठाव्यानी सुंदर कलाकृति तयार करून घेण्याची रस्तपट केली, पण काश्मीर प्रांताहून मूर्ति वेळेवर आली नाही. काही दिवसांनी मूर्ति आल्यावर ती त्यानी केळकर स्वामींना दिली आणि स्वामींनी ती आपल्या जन्मगावी हेदवी (दापोली) येथे स्थापन केली. साप्रतचे मंदिराचा जीर्णोद्धार काका जोगळेकर, प्रकाश दुग्धमंदिराचे चालक (मुंबई), यानी दृष्टाताप्रमाणे नुकताच केलेला आहे.

(दीपलक्ष्मी मासिक, सप्टेंबर १९६२)

(९५) दधिमथी माता राजस्थानात नागौर गावी या देवीचे मंदिर आहे तेथील दाहिमा ब्राह्मणांचा ही कुलदेवता हाय या देवतेच्या उत्पत्तीसंबंधी अशी कथा प्रचलित आहे की, ही अथर्वण मुनाची कन्या असून दधीची ऋषींची नहीण होय दधिची ऋषीने आपल्या असिय, व्रजवधासाठी इद्राला दिल्यानंतर, त्याचा मुलगा पिप्पलाद याने तिचा समाळ केला आश्विन शुद्ध अष्टमीला या देवीची मोठी यात्रा भरते (मह भारती, ऑक्टोबर १९५५)

याच प्रांती दायमा ब्राह्मणांची एक जात आहे आपली उत्पत्ति दधिची ऋषीपासून झाल्याचे ते सांगतात याची कुलस्वामिनी म्हणून ते 'दधिमक्षी' देवीची उपासना करतात या देवीची वार्षिक यात्रा आश्विन महिन्यातच होते यानेून असे समजाण्यास हरमत नाही की, 'दधिमथी' आणि 'दधिमक्षी' या देवता एकच होत, निराळ्या नव्हेत (राजस्थान जातिथा, १९५४)

(९६) ददरिया देवी—छत्तिसगढ भागातील सर्व महिला वर्ग या देवतेचे पूजन करतो दादर या शब्दाचा अर्थ उच्चस्थान असा असल्याने उच्च भागी डोंगरावरील एक देवता असा नावाचा उगम मिळतो (प्रत्यक्ष स्वरूपाचे वर्णन मिळालेले नाही)

तेथील आदिवासी जमात उच्च जागी चढून राहणे करताना, झाडावर चढून पाने-फळे तोडताना, माचार उभे राहून पायवर हाकताना अगर डोंगरमाथ्यावर जाऊन लाकूडपाटा तोडताना श्रमपरिहारार्थ या देवीचे नावाने गीत म्हणतात म्हणून त्यांना 'ददरिया गीते' नाव पडल आहे विवाहप्रसंगी नृत्ये करताना ही गीते गायली जातात गीतांमध्ये पठारी व कच्छरी असे दोन प्रकार आहेत प्रेमी युवक युवती आपली प्रणयभावना व्यक्त करण्यासाठी या गीतांचा उपयोग करतात एक उदाहरण असे 'जामके काही पेंदरा झुली जाय ॥' इ इ भावार्थ असा की, आव्याच्या वृक्षाने वानर लोके घेत आहेत आपल्या प्रीतीला सांग असलेले हे वृक्ष वानर येथेच आहेत (भा स को, ४।२८३)

(९७) दुरुपतिअम्मा—दक्षिण भारतातील तामिळमधील एक ग्राम देवता द्रौपदी नावाचाच हा अपभ्रंश आहे ही पूर्वजन्मी एका ऋषीची पत्नी होती आणि त्या पुण्याइतर दुस या जमी ती दुरुपद्म राजाची कन्या झाली (दुपदचा अपभ्रंश) आणि नंतर पांडवांची पत्नी झाली याप्रमाणे तेथील मात्रिमाची श्रद्धा आहे ती एक प्रेमळ देवता म्हणून सगळी ओळखली जाते (भा स को, ४।४०५)

(९८) दुल्हादेवी—पार प्राचीन काळाची ही गाण जाणे एक नववदेव नटूनथटून घोण्यावर बसून विवाहास चालले होते परंतु काय जाश्चर्य पहा!

एकाएकी ते घोड्यावरून खाली आले आणि जागच्या जागी मरण पावले. पण यापेक्षा आणखी आश्चर्य म्हणजे मरण पावल्यावर त्याचा देह पापाणरूप झाला आणि तो जमिनीलाच सिद्धून बसला. त्या दिवसापासून उत्तर भारतातील वन्य जमातींची ही देवता ठरली. कोणी त्याला स्त्रीरूपही मानतात. ओरिसा-मध्य-प्रदेशात राहाणारी गंडा-वन्यजमात तसेच कोष्टीजमात या देवतेची निस्सीम उपासक आहे.

(९९) देवनायकी मंदिर— तजावर येथे वृद्धाश्रम मंदिर स. १०१० चे सुमारास चोळ राजवंशाने पुरे केले. द्रविड शिल्पाचा प्रारंभ ७ व्या शतकात जरी झाला असला तरी त्याला ऊर्जितावस्था १० व्या शतकात चोलाच्या कारकीर्दीमध्ये आली. या वेळच्या बाधणीत भव्य विमान, शिखर, मुखमंडल, नंदीमंडप, परिवार देवतांची मंदिरे, ध्वजस्तंभ, प्राकार, गोपूर इ० इ० विविध प्रकार आले. तसेच या विविध प्राकारावर उत्तम कोरीव शिल्प अस्तित्वात आले. या सर्व गोष्टींचा उत्तम मिलाफ वृद्धाश्रम मंदिरामध्ये पाहण्यास मिळतो. या मंदिराचे विमान १३ मजली असून, शिखरावर गोलधुमट आहे. या ठिकाणी शिल्पाचा सुवक्पणा, भव्यपणा, सावेपणा आणि डौलदारपणा याचा मुंदर मिलाफ आहे. शिल्पकलेतील हे मंदिर चक्रवर्ती समजले तरी हरकत नाही. या मंदिराच्या प्राकारात ३५ उपमंदिरे आहेत. येथील ऐरावतेश्वराच्या प्राकारात पार्वतीची दोन मंदिरे आहेत. त्यांना देवनायकी मंदिरे म्हणतात. आतील मूर्ति मात्र पार्वतीच्याच आहेत.

त्याच्या स्मरणार्थच ह्या ठिकाणी ह्याच्या मूर्ति उभारिलेल्या आहेत (इतिहास सशोधकानी ह्या गोष्टीकडे विशेष लक्ष देण्यासारखे आहे.) कच देवयानी आणि ययाति राजा याच्या कथा तर सर्वप्रसिद्ध आणि सुप्रसिद्धच आहेत.

(१०१) देशदेवी— हिमालय पर्वतावर गौरीशंकर हे पृष्णीवरील सर्वोत्तम अत्युच्च गिरीशिखर आहे ह्या शिखराच्या चीनकडील भागाला चोमो-लुगमा म्हणजे देशदेवी असे सशोधकांत आणि भारताकडील भागाला नदादेवी (देवेश) अशी सज्ञा आहे. ह्याचा अर्थ देवाचा भाग भारताच्या हद्दीमध्ये आणि देवीचा भाग चीनच्या हद्दीमध्ये अशी ह्या शिखराची वाटणी झालेली दिसते.

तिबेटी लोक ह्या शिखराला चोमो लुगमा ह्या चिनी नावानेच सशोधितात त्याच्या भाषेत ह्या शब्दाचा अर्थ विश्वमाता किंवा वायुमाता असा केला जातो या प्रदेशात शेर्पा ह्या नावाची वन्य जमात असून दुर्गम शिखर चढून जाण्यास त्यांचा वाटाड्या म्हणून पुष्कळच उपयोग होतो, गौरीशंकर शिखराच्या नावाचा अर्थ ' ज्यावरून पक्षी देखील उडू शकणार नाही, इतके उच्च पर्वतशिखर ' असा, शेर्पा जमातीतील माता जापल्या मुलाना सांगतात तिबेटातील काही जमाती यालाच ' जेमोल्मा ' म्हणजे गोमाता असे म्हणतात. ह्या पर्वताच्या आसमतात राहणारे दुसरे लोक म्हणजे याक्पाळ. त्यांनी ह्या शिखराला ' चो मो उरी ' म्हणजे शिखर देवता असे साधेसुधेच नाव दिलेले आहे.

(Man of Everest, by Sherpa Tensing, Page 38)

(१००) देविकुमारी— नेपाळ प्रांतामधील ही एक प्रसिद्ध देवता आहे. या देवीच्या वार्षिक उत्सव समारंभामध्ये रथयात्रेचा कार्यक्रम अतिशय प्रेक्षणीय असतो, त्याच वेळी इंद्रजनाही भरविली जाते. परंतु हा इंद्रजनेचा कार्यक्रम मात्र साधाच असतो.

सोसणारी हो. तू क्षमाशील आणि विश्वगर्भा आहेस. तू आमचे मनोभाव शुद्ध करणारी आहेस.' (अथर्व., १२-१)

मातृभूमि म्हणजे केवळ माती, दगड, झाडे, नद्या यांनी भूषित अशी जड वस्तु नव्हे, तर ती एक सजीव स्त्री आहे. सर्वाना अन्नपाणी देऊन पालनपोषण करणारी असून, तिच्या आधारामुळे सर्व लोक जीवन जगतात. आनंद-सुखाचा उपभोग घेतात आणि मृत्यूनंतरही तिच्याच आश्रयाने जीवन संपवितात. यासाठीच वैदिक आर्यांनी तिला देवतास्वरूप मानले आहे. भूमीची उत्पादक-शक्ति आणि स्त्रीची जननशक्ति यातील साधर्म्य पाहून ऋषींनी भू-मातेच्या सुफलतेशी त्यांच्या मीलनाची सांगड घालण्याचा प्रयत्न केला आहे. स्त्रीला संतति व्हावी, म्हणून कृषिकर्माचा तोडगा करतात. तसेच जमिनीतून भरपूर पीक यावे म्हणून धरती मातेच्या उत्सवप्रसंगी स्त्री-पुरुष नैतिक निर्बंध शिथील करून लैंगिक क्रियांचा प्रयोग करतात. विशेषतः आदिवासी जमातींत हे जास्त घडते. पेरणी, लावणी, कापणी, मळणी या प्रसंगी हे उत्सव साजरे केले जातात.

भारतीय लोकगीतांमधून धरती मातेचे वर्णन भरपूर आढळते. महाराष्ट्रातील महिलांनी रचलेल्या ओव्या याची साक्ष देतात.

पाऊस पडतो । पडतो काळाकुट्ट ।

धरणी माता हिरवा कोट । पांघुरली ॥

पाऊस पडतो । थांबेना पागोळी ॥

धरणीमाय हिरवी चोळी । घालीतसे ॥

झाडे झडाडती । विजा कडाडती ।

धरणी माये तुझा पती । येत आहे ॥

उत्पादक व पोषक रूपाप्रमाणे तिचे विनाशक रूपही दिसून येते. तिच्या संहारक शक्तीमुळेच अनेक रोग उत्पन्न करून जीव-मात्रांना आपल्या पोटात कायमचे स्थान देते. गोंडाच्या कथातून हिची अनेक रूपे वर्णिली आहेत.

(भा. सं. को., ४/५५६)

(१०४) धर्मराज—ही बंगाल प्रांताची मामदेवता असून जयदुर्गा, कळकाई, कालिबुरी, राजबुरी, रायभगिनी या त्याच्या सहचरी आहेत, चंद्रकोण भागात या देवता आहेत. पाडव्याला चंद्रवैतु नावाच्या राजाचा उल्लेख मिळतो. तो तेथील असून, चंद्रकोण हा त्याचेच नावाचा अपभ्रंश आहे असे मानतात. ज्याप्रमाणे भगवान शंकराला शक्तिदेवीची जोड असते, तद्वत् येथेही ती पाहवयास मिळते. या देवतांना तिरुडे कामिन्या (Kaminias) म्हणतात.

(बंगालमंदिर, पृष्ठ, ८२).

(१०५) धर्मसंवर्धिनीदेवी—तिरुवादी हे क्षेत्र तजाऊरपायन ७ मैलावर कोपेरी नदीच्या काठी आहे या ठिकाणी पाच नद्यांचा संगम असल्याने येथील शहराचे नाव पचनदीश्वर असे आहे येथील शक्तिदेवीचे नाव धर्मसंवर्धिनीदेवी असे आहे. म्यानिफ लोक भाव या शहरांना अप्सराप्पर म्हणजे पति पितास्वरूप देव मानतात.

ही देवता म्हणजे येथील लोकांच्या मानसिक स्थित्यतराचे प्रतिक आहे. केवळ मंदिरे उभारून धर्मसंवर्धन होत नाही, मनाची मशागत केली तरच त्यातून उत्तम पीकपाणी निघू शकते पण त्यासाठी माणसाने सदैव प्रयत्नवादी असलेच पाहिजे. निर्गुणाची उपासना सर्वसाधारण मानवाना कठीणतम असल्याने सगुणाकाराला भजणे हाच राजमार्ग होय. या भावनेचे प्रतिम म्हणून ही देवता सर्वांनाच अभयाचे अभियचन देऊन धर्मसंवर्धनाचा पाया घालून बसलेली आहे. शैव-वैष्णव ऐक्य व्हावे हाच यातील प्रमुख उद्देश आहे.

(रा. श. नगरफर, केसरी, २५-८-६८).

(१०६) नकुलेश्वरी—या देवीचे चरित्र देवीमाहात्म्य प्रपात वर्णिलेले आहे. ललितदेवीची ही मानसजात कन्या होय. ही गरुडावृद्ध असते. सर्पिणीचा पराभव करण्यासाठी ती निघाली असता भडामुराच्या पाच सेनापतींरोबर हिचे युद्ध झाले आणि त्या सर्व सेनापतींचा या देवीने पराभव केला.

(भा. स. नो., ४/६५७).

(१०७) नम्रकबंधा—अलमपूर (जि० रायचूर) या गावी ही मूर्ति आहे. शीर नसलेल्या घटाची या ठिकाणी पूजा होते. इतर ठिकाणी बहुधा केवळ शिरोभागाची पूजा होते, पण केवळ घटाची पूजा होत असलेले हे एकमेव ठिकाण दिसते. अर्थात हे स्वरूप रेणुकादेवीचे तुटलेले शरीराचे असावे हे स्थान पार पुरातन असावे, कारण तेर ढोक (गोरा कुमाराचे गाव) आणि नागार्जुन कोंडा या ठिकाणी जे उत्खनन झाले, त्यामध्ये या मूर्तिसमान चित्रमूर्ति आढळून आलेल्या आहेत. या क्षेत्राचा विशेष म्हणजे स्त्रियांनी नवस केल्यावर तिचे वांझपण नष्ट होते.

(जाधव, छायाचित्रकार, पुरातत्त्व खाते, औरंगाबाद)

(१०८) नगरकोट बारी—उत्तर प्रदेशात या देवीची सात स्थाने असून, त्या प्रत्येक ठिकाणी ती वास्तव्य करून आहे असे भक्त मानतात काही सात बहिणी समजतात (पण सात जप्परा नव्हत). त्याची नावे व स्थाने खालीलप्रमाणे—

(१) नगरकोट बारी, (२) ज्वाला—या देवीचे मंदिर नगरकोटच्या पूर्वे दिशेला आहे; (३) चिन्तनपूरनी—ज्वाला देवीचे पूर्वेला असून तिथे

पाषाणावर पादुका उमटलेल्या आहेत: (४) बेलौनभमानी; (५) धौला गढवारी धौलागड पर्वताच्या माथ्यावर; (६) केलाभमानी—हिला कैलामय्या असेही म्हणतात; (७) हिंगुलाजवारी—हिला आदिभमानी असेही म्हणतात.

(अवारास, व्रजभाषा शब्दावलि, १९६०)

घरांल देवता या मूळ नावाचा अपभ्रंश आहे. ज्वाला, चित्तपूर्णा आणि नगरकोटकी हा पंजाब प्रांतीय देवतांचा शक्तित्रिकोण आहे. भमानी हा मूळ शब्द भवानी याचा व्रजभाषी अपभ्रंश आहे. म्हणून कालीचे नाव केलाभमानी असे झाले. अरासूर येथील अवेला धौलागडवाली असेही नाव असून त्याचाच अपभ्रंश असावा. हिंगुळा ही आदिभवानी बलुचिस्तानामध्ये आहे. त्या त्या देवतांच्या भक्तांनी त्यांना आपल्या प्रांतीय देवतांमध्ये स्थान देऊन एक समूह तयार केलेला दिसतो.

(१०९) नखिचिटी—दक्षिण भारतातील एक शक्तिदेवता. शब्दाचा अर्थ मधला रस्ता असा आहे. ही देवता गावाचे मध्यभागी येऊन वसते, या समजुतीमुळे उत्सवाचे वेळी गावाच्या मधोमध मटप घालतात. या मंडपाचे दोन भाग करतात. आतल्या भागी कुंभार मूर्ति तयार करतो आणि बाहेरील भागात पूजक मातीमध्ये रेशा ओढून एक आकृति तयार करतो. कुंभाराने मूर्ति तयार केली म्हणजे बाहेरील वाजूला तयार केलेल्या आकृतीवर आगून ठेवतात. या ठिकाणी पूजक तिची प्राणप्रतिष्ठा करतो. या वेळी ढोल व इतर वाद्ये वाजत असतात आणि जनसमुदाय देवीच्या नावाचा घोष करीत राहतो. पूजाप्रसाद झाल्यावर दिवसभर इतर कार्यक्रम होतात. ही एक सौम्य प्रकृतीची देवता असल्याने बळी देत नारीत. (द्रविडियन देव, एल्मोर)

(११०) नलतेश्वरी—बीरभूम (बंगाल) भागामध्ये रामपूर ह्या गावी ह्या देवीचे मंदिर आहे. पूर्वी ही नलराजाची राजधानी होती असे सांगतात. दक्ष-यज्ञानंतर सतीचा शरीरोभाग ह्या ठिकाणी पडला असेही मानतात पण या दोन्हीही गोष्टी खऱ्या नव्हेत.

(१११) नवलार्डे—हेदवी, नरवण (रत्नागिरी) येथे ह्या ग्रामदेवतेचे मंदिर आहे. ते एक जाणत स्थान मानले जाते. आपली मनःकामना पूर्ण होण्यासाठी पुष्कळसे भक्त ह्या देवीला नवस करतात. देवी नवसास पायऱ्यावर दगड करण्याची पद्धत आहे. हा दगड करणे म्हणजे देवीपुढील एक लोखंडी हुक मानेला टोचून घ्यावयाचा आणि तशा अवस्थेत एका खांद्यामोवती गरगर

फिरावयाचे, असा हा बगड प्रकार असतो. त्याचप्रमाणे भक्ताची जशी भावना आहे की, कोण्या एखाद्याचा नवस फेडाययाचा राहिला असेल आणि देवीच्या पालखाची मिरवणूक त्याच गृहस्थाच्या घरावरून जात असल तर त्याच्या धराजबळ येताच पालखी अतिशय जड होते. इतकी की, पन्नासपन्नास जणाना देखील ती उचलता येत नाही. अशा वेळी पालखी खाला ठेवण्यात येते. त्या इसमाने अखेर नवस फेडण्याचे कबूल केले की, मगच पालखी उचलण्याजोगी झाल्यावर पुढे नेतात.

नवदुर्गाचा अपभ्रंश नवलाई असारा. या देवतेपरोवर पावणार्हे देवी असते, पावण खलाशी ती याची वायको दौघाचा नैवद्य एकाच पानावर वाढतात. यांचा पुजारी सुतार वर्गातील असतो.

(११२) नारायणीदेवी—यथ प्रचारासाठी फिरत असता, श्री. मोरेश्वर शामराव रावते, शामसदन, गावदेवी, मुंबई यांच्या घरी जाणे झाले. सभाषणाच्या ओघात त्यांनी आपल्या घरातील तुलस्वामिनी 'नारायणादेवी'चे छायाचित्र दाखविले. त्या चित्रावरून स्वरूपाची कल्पना होणे अशक्य वाटले, कारण अगावर भरपूर वस्त्रांभार असल्यान फक्त मुखाचा समोरील भाग अस्पष्टपणे दिसू शकतो साधारण चौकोना बसका चेहरा व मस्तकी टोपांबजा आच्छादन दिसले. श्री. रावते म्हणाले की, या देवतेचे निश्चित ठिकाण त्यांनाही माहीत नाही. त्यांनी मूळ मूर्ति आजवर पाहिलेली नाही, पण ठावठिकाणा मिळाला तर पाहण्याची तीव्र इच्छा आहे. त्यांच्या ऐकाव माहितीप्रमाणे ती दिल्ली शहरी असावी

अधिक विचार करता जसे दिसून येते की, देवीचा जो नेहमीचा श्लोक-मन प्रचारात आहे, त्यामध्ये 'शरण्ये व्यक्ते गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते' असा उल्लेख आहे. तसेच एका आरतीमध्ये म्हटले जाई,

अष्टमीच्या दिवशी अष्टभुजा नारायणी हो ।

सह्याद्रिगिरी सभी देखिली जगजननी हो ॥

महाभारतामध्ये नारायणाची दुर्गा, ती नारायणी असा उल्लेख असून, ती एका उमादेवीच्या सख्यापैकी मानलेली आहे देवीची जी १०८ पीठस्थाने दिलेली आहेत, त्यामध्ये या देवीचे स्थान सुपार्श्व पर्वतावर आहे असे म्हटलेले आहे. हरिवंश विष्णुपर्व अध्याय ३ मध्ये विष्णूने नारायणीदेवीचे स्तवन केलेले असून, ते ३५ श्लोकांत वर्णन केलेले आहे. या ग्रंथामध्ये नवरात्राच्या वर्णनात पेशवे सरकार नवरात्र उत्सव कोणत्या प्रकारे साजरा करीत याचे जे वर्णन

आले आहे, त्यात 'अष्टभुजा नारायणादेवी शेषाद्रि पर्वतावर उभी देखिली असा देखावा पेशवे सरकार पहात असत' असे आहे.

संस्कृतमध्ये नार शब्दाचा अर्थ ज्ञान, जीव, पाणी अगर अज्ञान असे आहेत. तेव्हा सर्व जीवमात्रांचे अज्ञान नाहींसे करणारी अगर विपुल ज्ञान-प्राप्तीसाठी सर्व जीवांच्या आश्रयस्थानी असणारी, ती नारायणी असा अर्थ संभवतो. सारांश, दुर्गादेवीलाच हे नामाभिधान लावतात. भगवान श्रीकृष्ण आणि अर्जुन यांना लौकिकात नर-नारायण म्हणतात. नर याचा अर्थ परमात्मा आणि त्याविषयीच्या ज्ञानाला नार म्हणतात, आणि यानेच रूप पुढे नारायणी असे झाले असावे, असे एका शास्त्रांनी व्युत्पत्तिशास्त्रदृष्ट्या विवरण लेखकाजवळ केले आहे.

नारायणाची पत्नी ती नारायणी असे सर्वसाधारणपणे वाटणे अगदी साहजिक आहे आणि ते सत्यही पण आहे. नारायणाचे दुसरे नाव विष्णु असेही आहे आणि त्याची स्त्रीशक्ति ती वैष्णवी होय. तेव्हा वैष्णवी आणि नारायणी यामध्ये मूलतः काही फरक दिसत नाही. या देवीचे एक प्रमुख स्थान हिमालय पर्वतामध्ये असल्याचा उल्लेख या ग्रंथात इतरत्र आलेला आहे.

अहिरबुध्नसंहितेमध्ये या वैष्णवी देवीला अनेक नावांनी संबोधिले आहे, जसे—आनंदा, स्वतंत्रा, नित्या, नारायणी, पूर्णा, व्यापिनी, लक्ष्मी, श्री, पद्मा, कमला, विष्णुशक्ति, कुडलिनी, अनाहता, गायत्री, माता इ० इ०.

वरील सर्व संदर्भांचा साफल्याने विचार करता असे निश्चितपणे म्हणता येते की, दुर्गादेवीच्या अनेक नावांपैकी नारायणी हे एक नाव असून, दुसरे वैष्णवी-देवीचे होय. नारायणाने दुर्गादेवीचे स्तवन केले आणि तिने प्रसन्न होऊन इच्छित पुरे केले, म्हणून नारायणी नाव आले असावे. भक्त जरी हरि-हरामध्ये लयमात्र भेद मानीत असले तरी विश्वाचे, शक्तीचे तत्त्व जाणणारे हा भेद मानीत नाहीत.

उपरनिर्दिष्ट श्री. रावते यांची पुन्हा भेट घेतली असता ते म्हणाले, त्यांची कुलस्वामिनी नारायणीदेवीचे मंदिर दिल्ली शहरातच आहे. तेथे भेट दिल्यावर त्यांना सांगण्यात आले की, मूळ मूर्तीची मोडतोड झाल्याने ते सर्व भाग राली एका कुंडात ठेवलेले असून, त्यावर दुसऱ्या दुर्गामूर्तीची प्राणप्रतिष्ठा केलेली आहे. सांप्रत त्या मंदिराची व्यवस्था श्रीमान विलार्डेटजींच्या घराण्याकडे आहे. दिल्ली येथील जुन्या पुराण्या विज्ञात या देवीचे स्थान आहे.

(११३) नागम्मा—आंध्रप्रदेशातील एक. ग्रामदेवता. यस्तुतः ही एक व्यभिचारिणी स्त्री होती. ती एका माणसाची रखेली म्हणून राहिल्यावर त्या

माणसाची शेतवाडी भरभराटीला येऊन भरपूर समृद्धि मिळाली. त्या माणसाची अशी श्रद्धा वाढली की, जी काही सुस्थिति त्याला प्राप्त झाली त्याला ती स्त्रीच कारणीभूत होती. या भावनेमुळे ती स्त्री मरण पावल्यानर, तिने त्या स्त्रीचे मंदिर उभारले आणि गाभान्यात तिची मूर्ति बसविली. काळाराने आजुसजुचे लोक तिचे पूजन करू लागले आणि तिची कीर्ति वाढली. शेवटी ती वामदेवता बनली.

(द्रविडियन देवता, एल्मोर)

(११४) नीलाचताक्षी—नागापट्टण (तामीळनाडू) येथे कायारोहण-स्वामी नावाचे भगवान विष्णूचे मंदिर असून तेथील ही शक्तिदेवता आहे. येथे अशी दंतकथा प्रचलित आहे की, या देवीची मूर्ति अरबस्तानातील नाईल नदी मधून आणलेली असून त्या वेळी नदीचे काठावर अनेक हिंदु मंदिरे होती. काही वेळा स्थानिक मंडळी या देवीला सुंदरघल्ली या नावाने संबोधतात.

(तामीळनाडू मंदिरे, दास, पृ. १६६)

(११५) नंदादेवी—गदवाल जिल्ह्यातील हिमाचलाच्या रागेत वाघग नामक विभागात, डोंगरशिखरावर या देवीचे स्थान आहे. दर बारा वर्षांनी भाद्रपद शु. ७ ला येथे उत्सव साजरा केला जातो. उत्सवाची सर्व व्यवस्था गदवालच्या राजघराण्याकडून केली जाते. या प्रसंगी चार शिंगाचा भेंढा भिरवितात. असुराचा विनाश केल्यानर नंदादेवीने एका कुंडात स्नान केले, पण ते रूप-कुंड सांप्रत येथे आढळत नाही.

(कन्याण, तीर्थीक)

कुमाऊ प्रांती भाद्रपद शु. ८ ला या देवीचे नावाने सण साजरा करतात. या दिवशी नंदादेवी आणि तिची बहिण याच्या केळीच्या सोंपटाच्या प्रतिमा तयार करून त्याचे पूजन करतात. पूजेनंतर पांढरीतून सगळी भिरवणूक काढतात. पूर्वी पशु बळी दिला जात असे. पण सांप्रत ही प्रथा लुप्त झाली आहे. उत्सवाच्या वेळी नृत्याचा कार्यक्रम होतो. (भा. स. को., ४।६४९)

श्रीनिवारणवतंत्रानुसार ही एका तानिकपंथीयाची देवताही आहे. तेथे ती कृष्णवर्णा, चतुर्भुजा, एका हाती पानपात्र व उरलेले तीन हात अनुक्रमे वर, अभय व बंधमोचन या मुद्रांमध्ये असतात.

देवीपुराणात दुर्गादेवीचेच हे एक स्वरूप म्हणून नंदादेवी मानलेली आहे.

(गच्छकल्पद्रुम)

(११६) नीरंजनी - गवहऱ्यागळे (पुणे) तलाभाजवळ नवलपयउंधरे ह्या गांवी ह्या देवीचे मंदिर आहे. याचठिकाणी अशी कथा सांगतात की, ह्या गांवी पूर्वी

कोणा एका मोगल सरदारकन्येस-जनतेने तिला भाऊवीज केली असता-ओवाळणी-मध्ये नऊ लाख टांक (टांक या नांवाचे एक नाणे आहे) मिळाले. त्या कथेची स्मृति म्हणून गांवाला हे नांव पडले आहे.

(११७) पटेनीदेवी—नागोद (मध्य प्रदेश) ह्या गांवी सन ५०० च्या सुमारास उभारलेले हे एक प्राचीन मंदिर आहे.

(११८) पत्तिनीदेवी—तामीळनाड प्रांतीची ही एक अतिशय प्राचीन देवता आहे. ह्या मंदिराच्या शुद्धिसमारभाच्या वेळी म्हणजे सुमारे सन ११३ च्या दरम्यान सिलोनमधील राजा गजबाहु (पहिला) हा उपस्थित राहिला होता असा पुराणातरी उल्लेख मिळतो. एक महान सती म्हणून हिची पूजा केली जाते. हिला कण्णकी असेही नांव आहे.

(११९) पिंगळाई—मोशी (अमरावती) जवळ नरेपिंगळाई नावाच्या गांवी एका टेकडीवर या देवीचे मंदिर आहे. हे मंदिर हेमाद्रपंती वाघणांचे असून चैत्र व आश्विन नवरात्रामध्ये या ठिकाणी यात्रा भरते.

(१२०) पिठोरादेवी—अक्री (यरपारकर-सिंध) गांवाजवळ ह्या देवीचे मंदिर आहे. ह्या ठिकाणी सप्टेंबर महिन्यात यात्रा भरते.

(१२१) पाटणादेवी

कालिका श्रीमहादेवी पाटणापूरवासिनी ।

सिद्धक्षेत्रं महादिव्यं याज्ञवल्केन दर्शितम् ॥ (च. चि. तीर्थखंड)

चाळीसगाव (खानदेश) पासून दक्षिणेस १२ मैलावर सहाद्रि पर्वत-राजीवर हे क्षेत्र आहे. शके ११२८ मधील एक शिलालेख आढळून आला आहे. तत्पूर्वी हे क्षेत्र अनेक विद्वानांचे निवासस्थान होते. शके १२१६ चे सुमारास देवगिरीस जाताना अह्मदादीन खिलजी मंदिराचा दर्शनी भाग उध्वस्त करून गेला. चैत्र पौर्णिमेच्या दिवशी या ठिकाणी यात्रा भरते. वरील श्लोकावरून असे दिसते की, मूर्ति कालिका देवीची असावी.

(१२२) पेरियानयगी—कुंभकोणम्पासून तीन मैलावर शक्तिमुकुटम् नावाचे क्षेत्र असून त्या ठिकाणी ही देवता आहे. या देवीची अशी कथा सांगतात की, पेरियानयगी नावाच्या एका स्त्रीने शंकराच्या साक्षात् मीलनासाठी तप आरंभिले. काही दिवसांनी शंकर प्रसन्न झाले आणि दर्शन देताच, तपश्चर्येच्या उद्देशाला धरून ती त्यांना आलिंगन देण्यास गेली. पण शंकरांना मक्ताची कसोट्टी पाहण्याची इच्छा होऊन, त्वरितच ते गुप्त झाले. वार्डने पुन्हा तपश्चर्या केल्यावर

भगवान शंकर अग्निजालाचे रूपाने तिजपुढे प्रकट झाले असता, तिने ते शंकराचे स्वरूप त्वरितच ओळखून मनात कोणताही संशय उत्पन्न होऊ न देता, त्या अग्नीज्वालानाच तिने मिठी मारली, परिणाम असा झाला की, भक्त वसोटीला उतरल्यामुळे शंकर साक्षात् प्रकट झाले आणि तिला भेट दिली. या मीलन-प्रसंगामुळे येथील शंकराचे स्वरूप पेरियाला जालिंगन व चुन्नन घेत असलेले स्वरूपात आले.

ज्या ठिकाणी ही प्रथम भेट झाली, त्या क्षेत्राला तिरुशक्ति मुटम् (तिरु= पवित्र, शक्ति=आदिशक्ति, मुटम्=चुन्नन) असे म्हणतात. तसेच शंकरांनी या वनाला भेट दिली म्हणून वनाचे नाव शक्तिवनेश्वर असे पडलेले आहे.

(तामीळ मदिरे, दास, पृ. १३१)

(१२३) पंचगंगा मंदिर—धोम महादेवेश्वर (सातारा) येथे हे भवन आहे. कृष्णा, वेण्णा, कोयना, सावित्री आणि गायित्री या पाच नद्यांचे उगम स्थानी एका कोनाड्यावर हे मंदिर आहे. त्यासमोरील कुडावर सभामंडप उभारलेले आहे. पहिल्या तीन नद्यांचे प्रवाह देशावर पूर्वेकडे वाहतात, तर सावित्रीचा प्रवाह ग्वाली कोरणाभागात उतरतो. गायित्री नदी मात्र गुप्त स्वरूपात आहे. पाच कोनाड्यातून वाहणारे हे प्रवाह एकत्र येऊन, गायमुखानून तीर्थकुंडात पडतात व त्यामधून दुसऱ्या कुंडात जातात.

या मंदिराचे बांधकाम दोनशे वर्षांपूर्वी झालेले असून, एका शिलेवर त्या प्रमाणे नोंद आहे. 'या पाच नद्यांच्या चरणी तत्पर परशुराम नारायण अनगळ' या लेखावरून मंदिर उभारणाऱ्या गृहस्थाचा ठावठिकाणा मिळतो. सभामंडप सन १८७२ साली संस्थानाधिपती जमालिंडीनर यांनी उभारला.

या देवालयान्वळच महादेवेश्वर व अतिवृक्षेश्वर आणि इतर लहानसर हेमाडपती बाधणीची मंदिरे दिसतात. महादेवेश्वराचे स्वयंभू राडकातील लिंगातून १५वी वाहत असते. सन १६३४ साली समर्थ रामदास या क्षेत्री चार महिने तपश्चर्येसाठी राहिलेले होते. त्या वेळी त्यांनी स्थापन केलेला पहिला मासूती जाजही पाहता येतो. महादेवेश्वर नाव येण्याचे कारण असे दिले जाते की, पूर्वी या प्रदेशाला 'मामलाहार' म्हणजे मातळ्याचा प्रदेश असे म्हणत, आणि त्याचा देव म्हणून अपभ्रंशाने महादेवेश्वर हे नाव आले असावे.

यादववंशीय राजा सिंघणदेव सन १२५१ च्या सुमारास या क्षेत्री आलेला असून त्यांनी महादेवेश्वराचे मंदिर बांधून, देवाच्या पूजेची व्यवस्था बाबाजी धोळ्याकडे सोपविलेली होती, अशी बक्षपरंपरेने माहिती मिळते. जवळपास शिंगणावाडी, शिंगणापूर ही नावे सिंघणराजाच्या नामखुणाच दर्शवितात.

या ग्रंथाच्या संपादकाने, क्षेत्राला भेट दिली, तेव्हा निरीक्षण करताना असे दिसून आले की, पाच कोनाड्यातून वाहणारे पाच प्रवाहाचे आतमध्ये टोकातून पाहिले तर, एका खडकातील मूळ प्रवाहाचे, पाच मानवाकृति प्रवाह तयार केलेले दिसतात. पाच कोनाड्यातून प्रवाह येतात, म्हणून त्यांना पचगंगा हे नामाभिधान मिळाले. चंद्रराव मोन्यानी येथील मदिराचा जीर्णोद्धार केला असे सांगितले जाते, कारण तो या जलदेवता आणि शंकराचा भक्त होता.

(रा. १चि. ढेरे, केसरी, ९-६ ६८).

(१२४) ब्रचलादेवी—नेपाळ राज्यातील गुरखा समाजाची एक प्रमुख देवता ही षोड्याची देवता म्हणून प्रसिद्ध आहे. या देवीची कथा अशी सांगतात की, सन १८०० साली राजा रणवहादूर याच्या प्रेयसीला देवी आल्या आणि सर्वांगीतर फोड उठले. प्रेयसीला आराम पडून ती सकृदमुक्त व्हावी म्हणून या देवीला नमस करण्यात आला. याप्रमाणे तिला जीवदान मिळाले. पण सहाजिकच तोंडावर देवीचे वण शिक्क राहिले आणि मुख निद्रूप दिसू लागले. या गोष्टीचे तिला परम दुःख होऊन तिने आत्महत्या केली. देवीला नमस केला असताही आपली प्रेयसी आपणाला सोडून गेली यामुळे राजा उद्ध्विग्न झाला व रागाच्या मरात त्याने देवीच्या मदिराचा विध्वंस करून टाकला इतकेच करूनही तो थांबला नाही तर तिला औषधोपचार करणाऱ्या वैद्यराजाला ठार केले.

नेपाळची राजधानी खाटमाडू या शहराजवळ या देवीचे मंदिर आहे. पशुपति मंदिरात पूजा झाल्यानंतर कापडाचे एक टोक या देवीच्या मंदिराला तर दुसरे टोक राजवाड्याला बांधतात. यामुळे देवी आणि भैरव यांचा संघ जोडला जातो अशी समजूत आहे.

(१२५) बह्लाळाई—राहुरी (अहमदनगर) तालुक्यात ब्राह्मणी गायी या देवांचे प्राचीन मंदिर होते, परंतु मुसलमानी अमदानीत ते पाडून त्यावर आता कनर बांधण्यात आली आहे. देवीचा तांदळा अद्यापिही त्या कनरेखाली अस्तित्वात आहे अशी भक्तांची श्रद्धा आहे.

(१२६) बहिरीदेवी—गडहिंमलज (कोल्हापूर) येथे या देवीचे मंदिर आहे हे हिंमलजा देवीचेच स्वरूप असावे असे मानतात. त्यावरूनच गावाला गडहिंमलज हे नाव आले असावे. या ठिकाणी मार्च महिन्यात यात्रा भरते.

(१२७) बाळात्ताई—उत्तर प्रदेश व ब्रह्म प्रदेशातील कोरी (कोळी) या जमातीची ही देवता होय. या ठिकाणी ग्रहप्रवेशाची एक मजेशीर चाल आहे. नववधू ज्या वेळी नव्या घरात प्रवेश करते, तेव्हा तिने प्रवेश करायच्या अगोदर त्या घरातील सर्वांत वृद्ध पुरुष गव्हाच्या चपात्या तयार करतो. डुमरा-

सह त्या चपात्यांचा नैवेद्य तो या देवीला दाखवितो. नंतर त्या चपात्या उबव्यात ठेवतो, उबव्यात ठेवलेल्या त्या चपात्या आपल्या पायापाली तुडवून नववधू आपल्या नव्या नवलाईच्या जगात शिरते.

(१२८) बाळादेवी—बाळापूर (बन्हाड) शहरी एक मिल्हा आहे, त्या किल्ल्याच्या तटाजवळून माण या नावाची नदी वाहते. किल्ल्याच्या दक्षिण बाजूला नदीच्या काठी या देवीचे मंदिर आहे. सन १९०० च्या सुमारास रुक्मिणीबाई गावाच्या रंगारी जमातीच्या एका निपुत्रिण स्त्रीने मंदिरापासून नदीपर्यंत उत्तम घाट बांधून काढलेला आहे. येथील मिल्हा जतिशय प्रेक्षणीय आहे. देवीच्या नावावरूनच या शहराचे नाव बाळापूर असे पडलेले असावे.

(१२९) वासरदेवी—औरंगाबाद-काचीगुडा रेल्वेमार्गावर वासर नाचे स्टेशन आहे. स्थानकापासून वासर गाव तीन मैल दूर असून त्या ठिकाणी या देवीचे स्थान आहे. गावाचे दुसऱ्या बाजूने गोदाररी नदीचा प्रवाह आहे. देवीची मूर्ति सरस्वतीची, वाल्कामय असून सुमारे दोन फूट उंच आहे. ती व्यासप्रतिष्ठित आहे, अशी दंतकथा आहे. मंदिराचे शिल्प हेमाडपंती जमून गामारा, सभायह, बाजूला ओरव्या वगैरे आहेत.

या क्षेत्राचे वैशिष्ट्य म्हणजे एक मोठा काळा पाषाण होय. त्याचा व्यास सुमारे २० फूट असून उंची ८ फूट तरी असावी. रेल्वेस्थानकाकडून देवी मंदिराकडे येताना, हा पाषाण पाहता येतो. या पाषाणावर कोणीही खडा मारला तर पितळी भाड्यावर खडा मारला त्याप्रमाणे आपाज निघतो. मंदिरापासून सुमारे तीन फर्लांग तो दूर आहे, तरी त्याचा अन्योन्य संबंध आहे असे जाणकाराचे मत आहे. यासगंधीची दंतकथा अशी की, पूर्वी देवीचे गामान्यात पूजन झाले, सत्तरप सोडला म्हणजे त्याला भाडारातून स्वयंपाक राखण्यास भाडी मिळत असत. परंतु ससारी जगात ज्याप्रमाणे अनेक माणसे अप्रामाणिक व्यवहार करतात, तद्वत् देवाविषयी निष्ठा व आदर असावयास पाहिजे अशा ठिकाणीही करतात. (जोषाने आलेच आहे. तेव्हा या बाबतीत इस्लामी संस्कृति व इसाई संस्कृतीमधील लोक आपल्या निष्ठास्थानी-मसजिद-चर्च-सहसा कोणीही अप्रामाणिकपणा करणार नाही आणि धर्मस्थानाची प्रतिष्ठा कमी होऊ देशार नाहीत, असा बराच वेळा अनुभव येतो. हिंदुधर्मीयांना मात्र त्याची मुळीच खत वाटत नाही) परंतु एखाद्याच्या गैरवर्तणुकीचा परिणाम इतर भक्तांना भोगावा लागतो आपले काम झाले म्हणजे भाडी परत ठेवीत असत, पण कोणी एकाने त्यातील काही भाडी रोबर नेली आणि अप्रामाणिकपणा केला. त्या वेळेपासून स्वयंपाक करण्यास भाडी येण्याचा क्रम बंद झाला. भक्तांची अशी भावना आहे की,

त्या भाड्याचा आणि पापाणाचा काही अन्योन्य संबंध असावा, कदाचित् भाड्याचे कोठार त्याच्या खाली असणे आणि म्हणूनच त्यावर दगड मारला असता आवाज येत आहे, आवाजाची ही प्रचिती घेण्यासाठी अनेक भक्तमंडळी त्यावर जाता-येता लहान लहान पापाण मारीत असल्याने त्यावर त्यांच्या आघाताच्या खुणा उमटलेल्या दिसतात. किंबहुना दक्षिणेतील स्वरस्तंभ पापाणाचा हा प्रकार असावा.

निजाम सरकारची राजवट चालू असता, एका यावनी अधिकाऱ्याने या चमत्काराचा शोध घेण्याचे इराद्याने तो भव्य पापाण फोडण्यासाठी त्यावर घणाचे घाव घालण्यास मुरवात करताच, त्याला रक्ताच्या गुळण्या सुरू झाल्या आणि प्राण वेचण्याची वेळ येऊन ठेपली. देवाच्या क्षेत्रात आपण हस्तक्षेप करण्याचा मूर्खपणा केला आणि त्याचेच हे प्रायश्चित्त होय असे ध्यानी येताच आणि अनेक भक्तांच्या मार्गदर्शनामुळे त्याने तावडतोव देवांसमोर नाकदुःखा काढून क्षमायाचना केली. पापकर्म केल्यावर पश्चात्तापाने शुद्धि येते आणि त्याला अपराधाची क्षमा होते, असा दैवी क्षेत्रात जो दंडक आहे, त्याप्रमाणे त्या यावनाचा अपराध देवीने पोटांत घातला आणि त्याचे प्राण वाचविले, देवीचे जाग्रतपणाबद्दल ही आख्यायिका सांगितली जाते. पण काळ-वेळ कोणाला माहीत नाही.

याच वासर गावी नरहरी मान्दने 'नवनाथ कथासार' याची ग्रंथरचना केली. गुरुचरित्रामध्ये पोटशूळाचे व्यथेने जर्जर झालेला ब्राह्मण गाणगापुरी सेवा करण्यास गेला. तो याच गावचा होता. या गावी सरस्वतीची मूर्ति आहे, म्हणून तिचे नाव सागरदेवी अस झाले.

(भीमाशंकर देशपांडे वकील, आळंद, पत्र २०-१-६६)

धर्मक्षेत्री गेल्यावर स्वयंपाक राधण्यास भांडी अनेक ठिकाणी आजही मिळतात. दानशूर गृहस्थानी ज्याप्रमाणे यात्रेकरूंसाठी धर्मशाळा बांधलेल्या असतात, तद्वत भाड्याचीही सोय केलेली असते. वक्रेश्वरी येथे पूर्वी नित्यानंद महाराज असता, लेखक त्याचे दर्शनास अनेक वेळा गेला असता, कोठारांतून भांडी, स्टोह, घासलेट मिळण्याची सोय होती, आपण स्वतःच आत जाऊन पाहिजे ती भांडी घ्यावयाची आणि काम झाल्यावर परत जागेवर ठेवावयाची असत. देखरेस करण्यास कोणी नसे. पण वासर क्षेत्राप्रमाणेच भक्तांची वर्दळ वाढली, अप्रामाणिकपणा वाढला, कोठारातील भांडी कमी कमी झाली आणि शेवटी सोय बंद झाली. समाजात आजही हीच प्रवृत्ति अनेक ठिकाणी बोकालसेली दिसून येते. देवाचे ठिकाणी देणारे असतात, त्यापेक्षा देवाचे क्षेत्रातून लुबाडणारी माणसेच पार दिसतात. त्यांची अशी भायना असते की, देवाजवळ जे आहे ते आमचेच

आहे देवच ते जागृता देत असतो धर्मक्षेत्राचा जाग्रतपणा कमी होण्यास मानिकाची अशा प्रकारची वर्तणूकच कारणीभूत आहे दर्शनाला आयावर जोडे छत्र्या चोरणे हा अनेकांचा व्यवसायच होऊन बसलेला आहे सरास इतकाच की, या धर्मक्षेत्रातून संपूर्ण आदर आणि निष्ठा ज्या वेळी समाजात जाग्रत होईल तोच सुदिन समजाण्यास पाहिजे

(१३०) वावची—क्षुद्र जमातीची ही एक देवता आहे या देवतेचा पुजारीहि त्याच जातीचा असतो ब्राह्मण, मराठा थोडक्यात शूद्रात लोका या मंदिरात सहसा प्रवेश करीत नाहीत मोरुणप्राती अनेक गारी या देवीची मंदिरे आढळतात रोगराईपासून रक्षण करणारी देवता म्हणून हिला विशेष मान आहे लेखकाचे स्वतःचे जन्मगाव ताम्हाने राजापूर हे असून त्या गावादेखील या देवाचे एक मंदिर आहे असे सांगतात की, ही देवता ग्रामपैरीस जात असे म्हणून तिचे पायात दोन लोखंडाचे खिळे मारून जखडून टाकलेली आहे

(१३१) वाळ्यासुदरी—कानपूर व गोरखपूर (उत्तर प्रदेश) या गारी या देवीची मंदिरे आहेत कानपाटे साधु आणि हातामध्ये डमरू धेऊन हिंणारे डौरीगोसारी हे या देवीचे उपासक आहेत

(१३२) विरोहादेवी—जयपूर (राजस्थान) या शहरी या देवीचे मंदिर आहे मंदिर आणि त्याच्यासमोर असलेला सूर्यस्तंभ हे दोहीही प्रेक्षणीय आहेत सप्तमातृकांच्या मूर्तीही या मंदिराच्या परिसरात आढळतात

(१३३) वेलाभवानी—प्रतापगड (उत्तर प्रदेश) ह्या जिन्हाचे ठाणे वेला प्रतापगड या ठिकाणी आहे त्या ठिकाणी नदीतीरावर या देवीचे मंदिर आहे

(१३४) बोलार्ड—चैरगड (मध्यप्रदेश) संस्थानच्या परिसीमेमध्ये डोंगरगड नावाच्या ठिकाणी या देवीचे मंदिर आहे राजा कायसेन (उज्जयिनीचा राजा विघ्नात ह्याचा समकालीन) ह्याने हे मंदिर बांधले कामकुडला ह्या नावाचे एक अतिमुंदर सरोवरही या ठिकाणी आहे

(१३५) बोलार्ड—या देवीची पूजा अखिल महाराष्ट्रामध्ये केली जाते ही एक ग्रामदेवता असारी असे वाटते जेजुरी येथील खडोनाच्या मंदिराच्या परिसरात बोलार्ड देवीची एक मूर्ति आहे या देवतेची उत्पत्ति का व कोठून कशी झाली याबाबत काहीच माहिती मिळत नाही पाला या नावाची एक शाक्तपंथीय देवता आहे तिच्याच नावाचा हा अपभ्रंश असावा याचाच अर्थ 'पाला'चा 'बालार्ड' आणि 'बालार्ड'चा 'बोलार्ड' असा अपभ्रंश झाला आहे

बडोदे येथील देवीच्या मंदिरात नैवेद्याचा भास लागते आणि जुन्या पिढीतील लोक असे सांगतात की, या मंदिरात पूर्वी देवी नवसास पावल्यावर तिच्यापुढे 'वगड' आचरण्याची पद्धत होती. ह्यावरून असे अनुमान काढण्यास हरकत नाही की, पूर्वी राज्यविस्ताराच्या हेतूस्तव मराठे सरदाराना जे जे स्थानातर करावे लागले, त्या वेळी बडोदे येथे आल्यावर त्यांनी आपली ही कुलदेवता ह्या ठिकाणी आणली असावी.

बडोदे येथे या देवीचे हे अतिशय भव्य मंदिर एका तळ्याकाठी होते. परंतु शहरमुधारणा समितीच्या द्वारे ती मूर्ति तेथून हलविली गेली. आता सरकारवाड्याजवळ एका लहानशा वास्तूमध्ये ही देवता वास्तव्य करून आहे. बडोदे येथील खंडेराव मार्फेटजवळच हे स्थान आहे. सरदार कदम ह्यांच्या घराण्याने या देवीच्या मंदिराची स्थापना केली होती, कारण ती त्याची कुल-स्वामिनी होती. सध्याच्या मंदिराचा गामारा १० X १२ फुटाचा असून सभामंडप ३० X ३० फुटाचा आहे. या देवीची वार्षिक यात्रा नवरात्रामध्ये भरते. त्या वेळी ब्राह्मणभोजनाचा कार्यक्रम होतो. याच वेळी शाकाहारी भोजनाबरोबरच मासाहारी पदार्थांचाही नैवेद्य दाखविला जातो. देवस्थानचा सर्व खर्च सरकारी तिजोरीतूनच भागविला जातो. (श्री. गजानन पराजपे, बडोदे)

पुणे शहरी ससून इस्पितळाच्या चौकात या देवीचे एक तांदळास्वरूप मंदिर आहे. रविवारच्या दिवशी या देवीला कोंबडी, वकरी बळी दिली जातात.

(१३६) बृहन्नाथिकी—तंजाऊर येथे बृहद्देश्वर शंकराचे विख्यात क्षेत्र असून तेथील ही शक्तीदेवता होय. या मंदिराला कोणी राजराजेश्वर मंदिर असेही म्हणतात. सन १८५ ते १०१३ या कालात राजराजा (पहिला) या चौलवंशीय राजाला महारोगाने पछाडले आणि त्याचे निवारणार्थ त्याने नर्मदानदी-मधून हे शिवलिंग आणून हे मंदिर उभारले. मंदिराचे बांधकाम एकूण वारा वर्षे चाललेले होते. तेथील सर्वच शिल्प भव्य आणि उदात्त आहे. प्रत्यक्ष पाहिल्याविना त्याचे आकलन होणार नाही. तेथील विमानाची उंची २१६ फूट असून चौदा माळे आहेत िंगाची स्थापना सन १०११ साली झाल्याचा उल्लेख मिळतो. हे लिंग इतके अजब आहे की, तळाला त्याचा घेर ५४ फूट व टोकाला २३ फूट असून एकूण उंची १५ फूट आहे. कळसावरील एकसंध पाषाण ८० टन वजनाचा असून त्यावरील कळसाची उंची १२॥ फूट आहे. १२०० तोळे तांब्याचे पट्टे असून, त्यावर पुन्हा ८०० तोळे वजनाचे सुवर्णाचे पट्टे आहेत, अगर सुवर्णाचा मुलामा दिलेला आहे. मंदिरासमोरील नंदीची उंची १२ फूट असून, १९॥ फूट लांब व ८३ फूट रुंद आहे. दक्षिणेत नंदीच्या भव्य मूर्ति वनविण्याची जणू स्पर्धाच

लागलेली दिसते कारण याहीपेक्षा भव्य नदी अनंतपूर जिल्ह्यात लेण्याची क्षेत्री आहे

अशा या वैभवशाली शक्तीची शक्ति तृहनायकी नावाने सार्थ आहे
(तामीळनाडू मंदिर, दास, पृष्ठ १२२).

(१३७) भराडी—चिपळूण (रत्नागिरी) तालुक्यामध्ये आगणेवाडी या गा. या देवीचे मंदिर आहे ही ग्रामदेवता असून तिचे स्थान म्हणजे एक जागत स्थान मानले जाते ही देवता मद्रकाला भवा, भगवती, भराडीण इत्यादि नावानीही ओळखली जाते ही एक विष्णुशक्ति आहे असे मानतात हिचे स्वरूप पद्मासनस्थ असून तिच्या मस्तकावर त्रिशूल, वानात कुडले, गळ्यामध्ये माळा व दोही हातात कमळे आहेत तिच्या दोही बाजूंना स्त्रीलिंगाच्या लहान मूर्ति असून त्याच्या हातात या देवीला वारा घालण्यासाठी चमचा आहेत त्याचप्रमाणे तिच्या दोही बाजूंना माहुतासहित असलेले आणि गुठ्ठेमध्ये पाणी घेऊन देवीला स्नान घालीत असणारे हत्तीही आहेत मंदिरात शिरले की, असा त्रिलोभनीय देखावा आपल्या दृष्टीस पडतो या देवाचे स्वरूप पाहून ती लक्ष्मीचीच मूर्ति असावी, त्यानद्वल मुळीं शकाच वाटत नाही कोंकणातील अनेक मराठे घराण्यांची ही कुलदेवता आहे

(१३८) भवानीमंदिर—भवानी पेठ (पुणे) या ठिकाणी या देवीची स्थापना सन १७६० साली झाली हे मंदिर बाधण्यासाठी वर्गणी जमविण्यात आली परंतु ती अवधी पचाहत्तर रुपये जमली तरीदेखील चालकानी न डगमता तेवढ्या पैशात मंदिरबाधणीचे कार्य विनाविघ्न पार पाडले या देवीची मूर्ति तादळास्वरूप असून नवरात्रामध्ये देवीची यात्रा भरत त्यावेळी देवीला कोंडडी उकरी बळी दिली जातात देवीच्या नावावरून ह्या पेठेला भवानीपेठ हे नाव आले आहे

(१३९) मच्छोदरी—अवड (औरंगाबाद) येथे या देवीचे स्थान एका लहानशा टेकडीवर असल्याने सुमारे ७० पायऱ्या चढून मंदिराप्रत जाता येते ही देवता ज्या टेकाडावर आहे, त्याचा आकार मच्छाप्रमाणे असल्याने देवीला हे नाव प्राप्त झाले आहे

मंदिराचे बाधकाम घडीव पाषाणाचे असून, मुख्य गामारा डोंगर पोखरून तयार केल्यासारखा दिसतो व पुढे सभामंडप आहे मुख्य गामान्यात महालक्ष्मी, महाकाली आणि महासरस्वती अशा तीन वेगवेगळ्या मूर्ति असून शिवाय महादेव व गणपति यांच्याही मूर्ति आहेत मंदिराप्रत जाण्यासाठी पायऱ्या सत्ताराम बुरहार

यांनी बांधलेल्या अगून सभागृह शके १६०० च्या सुमारास राणी अहिल्याबाई होळकरीण यांच्या आज्ञेवरून तेथील मामलेदार अन्नाजी सदाशिव याने उभारले. सभागृहासमोर नगरखानाही आहे. याचा अर्थ गाभारा त्यापूर्वीच खडकात कोरलेला असला पाहिजे.

अठराव्या शतकाच्या प्रारंभी या क्षेत्री अच्युतानंद स्वामी नावाचे देवीचे सेवेवरी होऊन गेले. त्यांनी प्रश्नोत्तररूपाने देवीसंबंधी माहिती देणारा लेख तयार केला असून त्याची प्रत शके १८५७ साली वे. दा. स बाळामाज सामग यांनी केली असून ती उपलब्ध आहे. रामानंद स्वामी हे या अच्युतानंदाचे गुरु होत. त्यांनी काही पदे केली असून त्यामध्ये या मूर्तीचा उल्लेख आहे.

प्रश्नोत्तररूपाने जे वर्णन मिळते, त्याचा सारांश इतकाच की, महिषासुर वधाच्या करिता देवी प्रकट झाली, ती कृतयुगाच्या आरंभी. अंबकप्रीने या ठिकाणी तपश्चर्या केल्यावर त्याला देवीचे साक्षात दर्शन झाले. यास्तवच की काय या गावाला अंबिकापूर-अंबड हे नाव प्राप्त झाले आहे. या गावी कंबुकी व नारायण तीर्थे आहेत. या क्षेत्री पूर्वी तानाजी देशमुख नावाचा भक्त होऊन गेला असल्याने त्याची स्मृति म्हणून एक तांदळा उभा केलेला आहे.

देवीची यात्रा नवरात्रात होते, होम-हवनही होते. पण येथील वैशिष्ट्य म्हणजे या उत्सवाच्या वेळी नगराच्या गल्लींवरून गाली मंदिरातील चौकात, एक सतरंजीसारखी जाड-चिवट चौपदरी धरतात आणि त्यावर ६ महिन्यांपासून १२-१४ वर्षांपर्यंत नवसाची मुले उडवता मारतात. प्रत्येक जण एकेक श्रीफलही टाकतो. त्या प्रांती हे पार प्रसिद्ध क्षेत्र मानतात.

(निवेदक—मुघाकर रामचंद्र गोसावी, वालाजी मंदिर, अंबड)

(१४०) मरिअम्मन—तंजाऊरपासून ६ मैलावर पुन्नाइनलूर या गावी देवीचे स्थान आहे. सन १६८० साली ध्यंनोजीराजे राज्यफिरतीवर असता, समवायपुरम येथील कालीदेवीचे दर्शनाला गेले असता, ही देवता त्याचे स्वप्नात येऊन, पुन्ना गावी ती वृथाखाली असल्याने, तिला मंदिर बांधून मिळावे अशी आज्ञा झाली. राजांनी दर्शित ठिकाणी देवीचा शोध करून मूर्ति सापडल्यावर, त्या ठिकाणी मंदिर उभारले. नावावरून ही एक ग्रामदेवता आहे, हे समजून येईल.

(तामीळनाडू मांदरे, दास, पृ. १२४)

(१४१) महावलीपुरम दुर्गा—महावलीपुरम या क्षेत्री अनेक लेण्या असून त्यापैकी एका ३३ × १३ × १७ आकाराचे लेण्यात, महिषासुरमर्दिनी देवीची भव्य मूर्ति आहे. येथील देवीचे हातातील आयुधाचे वैशिष्ट्य म्हणून असे सांगता

येईल की, दोन हातात शस्त्र व चक्र ही भगवान विष्णूची आयुधे असून, एका बाजूस विष्णु तर दुसऱ्या बाजूस ब्रह्माच्या मूर्ति जाहेत. पायाजवळ नदी आहे. देवीची मूर्ति १३ × ८ फूट आहे. जेपशायी विष्णूची मूर्ति त्याच आकाराची असून, त्याचा विशेष म्हणजे मूर्ति द्विभुजा असल्याने हाती गदा व पद्म ही आयुधे आहेत. यामुळेच की काय शस्त्र व चक्र ही आयुधे देवीचे हातात गेलेली असावीत. देवीचे स्वरूप उग्र तर विष्णूचे शांत, या ठिकाणी एकत्र पहाण्यास मिळते

शैव वैष्णव वादाचे भेद मिटवण्यासाठी मूर्तिकाराने हे शिरोप तयार केलेले असावे. यावरून असे अनुमान काढता येते की, त्या काळी हा भेद पराकोटीचा गेला असला पाहिजे.

येथील गुहाशिल्प राजा महेंद्रवर्मा (६००-६३०) याने सुरू केले असे म्हणतात येथील शिल्पविशेष म्हणजे धर्मराजरथ (२९ × २७ × १५), भीमरथ (४८ × २५ × २६), अर्जुनरथ, (१६ × ११ × १४) द्रौपदीरथ, (१४ × ११ × १४) आणि सहदेवरथ, (१८ × ११ × १६) या आकाराचे सडनात कोरलेले आहेत हे एकमेव शिल्प वाग्याण्यासाठी आहे.

(तामीळनाडू मदिरे, दास, पृ. २३२).

(१४०) महालक्ष्मी (केळशी रत्नागिरी)— कोणप्राती हे एक जागत स्थान मानले जाते. केळशी गाव तीन पान्नी सागराचे पाण्याने वेष्टिलेला जसल्याने निरुगत रम्यस्थान झालेले आहे या देवतेच्या उत्पत्तीसंबंधी अशी एक दंतकथा आहे की, त्या गावातील लागूवडीय घराण्यात कोणा एकाला मुसलमान आक्रमकाचे धामधुमीचे काळात दणान्त झाला की, मोन्हापूरहून भक्ताचे रक्षणासाठी मी त्या गावी येत आहे. दृष्टान्तामध्ये दर्शिलेल्या ठिकाणी मंदिर बांधावे. त्या जागेची पाहणी करात असता तेथे गडकात देवीचा स्वयंभू लहानसा तादळा आढळून आला आणि गायकन्यानी मंदिर उभारले. या शोष्टीला अनेक क्षतके लोटली आहेत देवीचे मंदिर लहानसेच गामान्यावजा आहे. उत्सवाचे वेळी निराळी उत्सव मूर्ति तयार करतात

या क्षेत्राचे वैशिष्ट्य चैत्र शुद्ध ११ ते १५ पर्यंत होणाऱ्या वार्षिक उत्सवात आहे उत्सवसमयी मंदिराबाहेर मोठा सभामंडप उभारतात. दररोज रात्री गोंधळ व कीर्तन होणे, एक दिवस सर्व गावकऱ्यासाठी, सुमारे दोन हजार लोकांना भोजन देण्यात येते पौर्णिमेला सकाळपासून सध्याकाळपर्यंत देवीचा रथ घोघर फिरवला जातो व उत्सव संपतो

या उत्सवसमयी सर्व गावकऱ्यांचा एकोपा दिसून येतो माडव उभारण्याचे काम काही मराठे व माळी घराणी करतात, जागा तयार करणे व सारवणे, दुसरी

काही घराणी करतात, तर तो मोडून सामानसुमान रचून ठेवणे हे काम आणखी काही घराण्याचे आहे. मंडपाची चारी दिशांची सजावट मानाप्रमाणे काही ब्राह्मण घराणी करतात. उत्सव व भोजनाची वर्दी गावकऱ्यांना देण्याचा मान काही घराण्याचा आहे, तर भोजन तयार करणे, वाढणे हा मान आणखी काही घराण्याकडे आहे. गावचा कुंमार उत्सवासाठी लागणारी गाडगी-मडकी पुरवितो, धोर्षी कपडे पाहतो, वाजंत्री व इतर वाद्ये गुरव पाहतात, तर रथाचे वेळी देवीला आरसा दाखविणेचे काम न्हावी करतो. दररोज गोंधळ घालून सर्व देवताना समारंभाला पाचारण करण्याचे काम वर्तक घराण्याकडे आहे. भोजनप्रसंगी उष्टी काढण्याचे कामही वाटून दिलेले आहे. मंडप मोडल्यावर वर्षभर सामान कोणी साभाळायचे हेही ठरलेले आहे. साराश इतकेच की, दैनंदिन व्यवस्था व उत्सव समारंभाच्या लहानसहान बारीक कामाची वाटणी करून ठेवलेली आहे. कामधंद्यानिमित्त सांप्रत अनेक घराणी बाहेर आहेत पण नेमाने ती या उत्सवाला उपस्थित राहतात आणि आपल्या मानाचे काम पूर्ण करतात. उत्सवाचा खर्च देवीचे स्थानिक उत्पन्नातून आणि वर्गणीतून भागविला जातो. म. म. दत्तो वामन पोतदार यांनी एकेवेळी या उत्सवात उपस्थित राहून, पूर्वपरंपरागत कामाची वाटणी पाहून समाधान व्यक्त केले आहे. उत्सवसमाप्तीचे वेळी प्रत्येकाला मानाचा नारळ देऊन बोळवण घेऊन जाते.

(निवेदक— वसंतराव केळकर, गोरगाव)

(१४३) महेश्वरी—नर्वावाडी (मुंबई) येथे या देवीचे लहानसे मंदिर आहे. बाहेरगावाहून मुंबईमध्ये येऊन वस्ती करून राहणाऱ्या काही जमाती आहेत. त्यापैकी पाठारेप्रभु या जमातीची ही देवता होय. अर्थातच या देवीची व तिच्या मंदिराची सर्व व्यवस्था त्याच समाजाकडे आहे. या देवीची यात्रा मात्र महिन्यात भरते. त्या समयी रस्त्यावर बराच मोठा बाजारही भरत असतो. कै. शंकरराव मणेरकर या नावाचे एक सद्गृहस्थ या देवतेची सेवा करून तिच्या पूजेअर्चेची सर्व जबाबदारी पहात असत.

(१४४) मामादेवी—मामादेवी म्हणजे सर्व देवतांची माता होय. या देवतेच्या सभोवार इतर देवतांच्या मूर्ति आढळतात. गंगौर (उदयपूर) येथे यात्रेच्या वेळी येथील देवीला उदयपूरमधील तलावावर नेतात आणि तेथे तिला स्नान घालून वर्षभरात आलेले मालिन्य अन अपावित्र्य नाहीसे करतात. 'माताजननी' म्हणजे जनमकाळची आणि 'आसपूर्णा' म्हणजे सर्वांच्या इच्छा परिपूर्ण करणारी असे तिचे भक्त वर्णन करतात. आसपूर्णा या देवीचे एक मंदिर बुंदी येथेही आहे. गंगौर येथे हे एक अतिशय पवित्र असे स्थान आहे. पूर्वी

रजपूत म्रियानी याच ठिकाणी जोहार पेल्या असल्याने त्या स्थळी पुढे वाहून त्यांना आदरांजली अर्पण करणे हे तेथे गेलेले भावित्र आपले आग्र कर्तव्य समजतात ही देवता दुर्गादेवीचेच एक स्वरूप आहे असे मानतात.

(१४५) मायादेवी—भायापूर या नावाचे एक प्राचीन शहर हरिद्वार-जवळ असून त्या ठिकाणी या देवीचे स्थान आहे. देवीचे मंदिर दहाव्या शतकापूर्वी बांधलेले असावे असे म्हणतात हे देखील चार मुखांच्या दुर्गादेवीचेच एक स्वरूप आहे असे मानतात.

(१४६) माहुली—कुणजुची (बेळगाव) येथे या देवीचे स्थान आहे. मलप्रभा नदीचा उगम येथूनच झालेला आहे. देवीच्या नावाचा आणि नदीच्या नावाचा काही संबंध असावा असे वाटते.

(१४७) मुठेश्वरी—शहाबाद (बंगाल) जिल्ह्यात एका भागात माऊना नावाचे गावाजवळ एका उंच टेकडीवर या देवीचे स्थान आहे.

(१४८) मुक्ताबिका—मिलीविक्रम (चिंगल्पेट) गावी देवीचे स्थान आहे. येथील शंकराचे नाव कीर्तिमार्जेश्वर असे आहे. येथील स्थानाचा इतिहास असा की, नवव्या शतकात या देवीचा एक भक्त कुमारस्वामी मुदलीयार देवीचे पूजन करीत असताना, त्याच्या हातून देवीचा एक हात मोडला. भगलेल्या मूर्तीची पूजा करणे हे शास्त्रशुद्ध नसल्याने, त्याने उत्तम शिल्पकाराकडून दुसरी मूर्ति तयार करून घेतली आणि स्थापनेचा दिवस निश्चित केला. कर्मधर्मसंयोगाने त्याच रात्री भगवान शंकर त्याचे स्वप्नात येऊन त्यांनी विचारणा केली की 'समज की तुम्हा पत्नीचा एखादा हात मोडला, तर तू तो नीट करण्याचा प्रयत्न करशील किंवा दुसरी पत्नी आणशील?' कुमारस्वामी या स्वप्नाचा अर्थ उमगला आणि त्याने नवीन मूर्ति वसत्रिण्याचे काम स्थगित केले. इतकेच नव्हे तर पहिल्या मूर्तीचा हात सुवर्णाची तार वाडून नीट केला आणि मूर्तीचे पूजन पुढे चालू केले. कुमारस्वामीचे वंशज सांप्रत असून, नीट केलेल्या हाताचीच मूर्ति पाहण्यात येते. सारंगे-यातून भक्ताना मुक्त करणारी म्हणून मुक्ताबिका नाव प्राप्त झाले असावे (तामिळनाडू मंदिरे, दास, पृ. १०९)

(१४९) मंगलनायकी—कुमकोणम् येथे आदि कुमेश्वराचे जे शिव मंदिर आहे, तेथील शक्तिदेवीला हे नाव प्राप्त झालेले आहे.

(१५०) मंगलगिरी—विजयवाड्यापासून ८ मैलावर हे क्षेत्र आहे. या ठिकाणी 'पनरल नृसिंहस्वामीची' मूर्ति असून, ही शक्तिदेवता आहे. येथील क्षेत्राचे वैशिष्ट्य असे की, मूळ मूताला गुळाच्या पाण्याचा नैवेद्य दाखविला जातो.

ब ते पाणी नतर वृसिहाचे मुखात ओततात. पाणी ओतल्यावर तोंडातून पाणी खुळखुळत असल्याचा आवाज ऐकू येतो पाणी पिऊन समाधान झाल्यावर त्यानील अर्धे पाणी प्रसाद म्हणून मुखावाटे गिरेर येते दिवसानून हे एकदाच घडते असे नव्हे, तर प्रत्येक नैवेद्याचे वेळी घडते या क्षेत्रा गुळाचा इतका सटळ वापर होत असतानाही, येथे एकही मुगी पाहान्यास मिळत नाही

कोणी याला 'वसुदेव प्याल्या' प्रमाणे वर्णन करतील, पण काही झाले तरी शिल्पकाराचे कौशल्य कमी लक्षात येत नाही.

(आम्र मदिरे, रमेश्वर, पृ ९५)

(१५१) मेगाई—शिवाजीचा एक मिह्या तोरणागड मानळात आहे. तेथे या देवीचे स्थान आहे. अधिक माहिती उपलब्ध नाही. जानेवारी १९६७ मध्ये या क्षेत्राचा जीर्णोद्धार करण्यात आला आहे.

(१५२) यमादेवी—राशीन (अहमदनगर) या गावी मंदिर आहे. नानाची उत्पत्ति जशी की, युद्धामध्ये दैत्यांना यमलोकस पाठविणारी देवता ती यमादेवी आणि ज्या गावी दैत्यांच्या प्रेतांच्या राशी पडल्या ते राशीन गाव होय. मंदिराचे बांधकाम व शिल्प पाषाणात असून या ठिकाणी लासडाचा मागभूसही सापडत नाही. देवता स्वयंभू असल्याने तादळास्वरूपातच आहे नवरात्रात ज्येष्ठीच्या दिवशी प्रमुख याना भरते त्या वेळी या देवीचे 'भदे' निघते एका मातीचे ऋक्षात देवीचे ओटीचे सामान म्हणजे ग्रण, नारळ, रागड्या, हळद, कुंकू इ० साहित्य घाऊन त्यावर सरकी पसरून ते पेटविण्यात येते यालाच 'भदे' हे नाव आहे देवीचा पूजारी तो पेटलेला कलश हाती धरून मंदिर प्रदक्षिणा पूर्ण करतो या क्षेत्राची ही पार प्राचीन रूढि आहे येथील वैशिष्ट्य असे की, या गावी सुमारे ६० घरे इस्लाम धर्मियाची असून, तेथी घटस्थापना करतात, रेणुनामातेला भजतात आणि यावेच्या कार्यक्रमातही उत्साहाने भाग घेतात

(केसरी, पुणे ११-१०-१९६७)

(१५३) राणादेवी— धनगरसमाजाच्या वारीस गुळाची ही कुलस्वामिनी आहे विवाहसमयी या देवतेच्या नावाने प्रारंभी सर्व दिशाना पुरोहित तादूळ पेकतात आणि दिशाघन करतात चैन महिन्यात या देवीची याना भरते त्या समयी कोंबडानकरी बळी देतात बळी दिलेल्या प्राण्याचे शीर देवीच्या आसनापली पुरतात या देवतेचे मंदिर कोठे आहे, त्याचा मान उल्लेख कोठेच मिळत नाही.

(१५४) रांगणाई— कोल्हापूरजवळ रांगणा ह्या नावाचा एक मजबूत किल्ला आहे. त्या किल्ल्यात या देवीची एक सुंदर मूर्ति आहे. शिवनेरी किल्ल्यातील देवीला जसे त्रिह्याच्या नावावरून 'शिवाई' हे नाव पडले, त्याचप्रमाणे रांगणा किल्ल्यातील या देवीला 'रांगणाई' असे नाव पडले आहे.

(१५५) राजवहर्मी ठाकुराणी—राजगल्हट (हुगळी) गावी या देवीचे स्थान आहे. या देवीसंबंधी अशी कथा सांगतात की, ही देवता एका ब्राह्मणमुलात जन्म पावली आणि इतरांची घरकामे करून ती पोट भरीत असे. वयात आल्यावर दैवी तेजामुळे उठाउदार स्वरूप होते. एकदा अशी गोष्ट घडली की, एका व्यापार्याने आपली सात जहाजे भरून तो परदेशी जाण्यास सिद्ध झालेला असता, ही मुलगी त्याच्या दृष्टीस पडली व त्याची कामेच्छा बळावली. त्याने मोठ्या अहकाराने त्या मुलीची विचारपूस केली आणि गरिबीची सत्य परिस्थिती समजल्यावर तिला जहाजावर येण्याविषयी गळ घातली. मुलीला व्यापार्याचा कुटिल हेतु ध्यानी न आल्याने शुद्ध मात्सिक भावनेने ती जहाजाकडे निघाली. पण तिजवर देवीकृपा असल्याने, देवीनेच तिचे रक्षण करावयाचे ठरविले. ती सात जहाजे एकाला लागून एक याप्रमाणे मिनाऱ्यावर नागरलेली होती.

या मुलीने पहिल्या जहाजानून दुसऱ्यामध्ये प्रवेश करताच, पहिले जहाज आपोआप पेटले आणि भस्मसात झाले. याप्रमाणे दोन, तीन चार, पाच, सहा जहाजे अग्नीमुग्धी पडली. व्यापारी सातव्या जहाजावर होता, तो हा अलौकिक चमत्कार पाहताच स्तंभित झाला आणि आपल्या दुष्ट वास्तवेचे हे फळ होय असे समजून चुकला. त्याला पूर्ण पश्चात्ताप झाला आणि देवता समजून त्या मुलीचे पायावर त्याने मलक ठेवले, त्यामुळे सातवे जहाज मात्र बुडाले नाही. या अलौकिक चारित्र्यवान मुलीचे त्या व्यापार्याने नंतर मंदिर उभारले. सांप्रत मंदिरात चंडीम्वरूप देवता असून, नवरात्रात तेथे उत्सव होतो. त्यासमयी सात ल्हान ल्हान नावा मूळ स्मृतीचे प्रतीक म्हणून वनवृन, त्यापैकी सहा तळ्यात बुडवितात.

(बगाल मदिरे, रॉय चौधरी, पृ. ६४)

(१५६) राज्यलक्ष्मी— जकिरपल्ली (जि. कृष्णा) हे आंध्रप्रांती एक गाव असून त्या ठिकाणी या देवीचे ठिकाण आहे. क्षेत्राची प्रमुख देवता व्याघ्र-नरसिंह जगून ही त्याची शक्तिदेवता आहे.

(१५७) लक्षणादेवी— हिमालयाच्या निसर्गरम्य रावी-चंबा नद्यांच्या खोऱ्याला चंबा प्रदेश म्हणतात. चंबा दहारापासून सुमारे २५ मैल अंतरावर ब्रह्मौर म्हणजेच प्राचीन ब्रह्मपूर नावाचे गाव आहे. वर्मनवंशाचे या प्रांती अनेक शतके राज्य होते. आठव्या शतकात राजा मरुवर्मा याने ब्रह्मौर येथे

लक्ष्मणादेवीचे मंदिर बाधले. दर्शनी भागावर आणि गाभान्यावर सुनक कोरीव शिल्प आहे. गाभान्यातील मूर्ति मात्र अष्टभुजा महिषासुरमर्दिनी आहे. ती अप्रधातूची बनवलेली आहे असे सांगितले जाते या ठिकाणी देवीचे स्वरूप चतुर्भुजा असून उजवे वरचे हातीचा त्रिशूल, महिषाचे मस्तकी रोवलेला आहे. डावीकडील वरच्या हाताने महिषाची शेपटी धरलेली आहे. देवी महिषावर स्वार झालेली असून महिषाने पुढील दोन पाय जमिनीवर टेकून वाकलेला आहे. मुस भूमीला टेकलेले आहे. देवीचा उजवा पाय महिषाचे मुखावर ठेवलेला आहे. बाकी इतर शिल्प कादिमरी स्त्रियाप्रमाणे आहे.

(या स्वरूपावरून हे उघड आहे की, महिषासुरमर्दिनीचे हे जुने शिल्प आहे, सध्या प्रचारात असलेले नव्हे. वेरूळ लेण्यातही हेच शिल्प आहे. शक्ति-पूजेची वाढ झाल्यावर या स्वरूपाचे हे सक्रमण आहे.)

ब्रह्मोरजवळ उदेपूर नावाचे गाव आहे. त्या ठिकाणी मळकुळा देवीचे मंदिर आहे या मंदिरात शिव पार्वती, विष्णु, लोकपाल यांच्याही मूर्ति आहेत. रामायण, महाभारत यातील काही प्रसंगाची चित्रे कोरलेली आहेत. मंदिराचे छपर त्रिकोणी उच्च पाधणीचे असून त्यामध्ये गुप्तशैलीचे दर्शन घडते. मात्र दर्शनी भागावर जे शिल्प आहे, ते कादिमरीशैलीचे आहे.

(धर्मयुग २१-११-५४ / १८-१-५९)

(१५८) लज्जागौरी— नदिकेश्वर (विजापूर) ह्या ठिकाणी या देवीचे देवालय आहे. या देवीमंदल एक मजेशीर कथा सांगतात. ती अशी एकदा शंकर नि पार्वती ह्या ठिकाणी एका जलाशयामध्ये व्रीडा करीत असताना एक भक्त तेथे शंकराच्या दर्शनासाठी आला त्याला पाहताच दोघांनाही अतिशय लज्जा वाट लागली शिवशंकर मंदिरात पळाले नि शिवलिंगात पलीन झाले, तर पार्वती त्या जलाशयातच गुप्त झाली अतिशय लज्जित झालेल्या पार्वतीला त्यामुळे लज्जागौरी हे नाव मिळाले बाह्य स्त्रिया सततीप्राप्तीसाठी या देवीला नवस करतात. कृतयुगामध्ये एका साधूने बाधलेले एक सरोवर अजूनही त्या ठिकाणी अस्तित्वात आहे. कोणी कोणी ते सरोवर शिवाच्या घामापासून उत्पन्न झालेले आहे, असे देखील मानतात. त्या ठिकाणी लज्जागौरीच्या मंदिरा-शिनाय महागूढ, महादेव व इतरही अनेक देवालये आहेत.

(१५९) लक्ष्मीनरसिंह— इदापूरपासून १० मैलावर नरसिंगपूर (पुणे) या गावी शके १६७८ साली सरदार विचूरकर ह्यानी हे मंदिर बाधले. वैशाख शु १४ रोजी ह्या ठिकाणी यात्रा भरते. येथील मूर्ति स्वयम्भू असून, ती भूगर्भातून

वर आली असे मानतात. भागवत, गोंयळेकर, गोपे, उपळीकर जोशी ही श्राणी मुलाचे जावळ काढण्यास या क्षेत्री येतात हे एक जागृत स्थान आहे.

(१६०) लक्ष्मीनारायण—राणीगज (काटमाड) येथे पेशवे सरकारची जहागिरी होती आणि सन १८५७ च्या स्वातंत्र्ययुद्धानंतर त्यांनी त्या ठिकाणी गादीही स्थापिली होती. शेवटचे पेशवे रायराजे, त्याच्या स्त्रिया मैनाबाई व सईबाई आणि नानासाहेब पेशव्याची स्त्री कृष्णाबाई या सर्वांनी मिळून हे मंदिर बांधले. त्याचप्रमाणे त्यांनी श्रीरामचंद्राचेही एक मंदिर उभारिले होते. त्या मंदिराच्या कलसावर पेशव्यांचा भगवा ध्वज मोठ्या डौलाने फडकत असे.

ही एक बौद्ध देवताही आहे.

ब्रिटिश अमदानीमध्ये अदमान पेटे ही काळ्या पाण्याच्या शिखेसाठी कैदखान्याची जागा म्हणून वापरली जात असे. शिक्षा भोगणारे कैदी म्हणून जरी सरकार तिकडे त्याची पाठवणी करीत असले, तरी धार्मिक प्राप्तीत त्याची कुठल्याही प्रकारे गैरसोय होऊ नये त्यासाठी सरकार तितकेच दक्ष राहात असे. ब्रिटिशांनीच त्या काळी तेथील पोर्तुगेज्ज अथवा प्रसिद्ध मोक्याच्या शहरी मुसलमान कैद्यासाठी मशीद व हिंदु कैद्यासाठी लक्ष्मीनारायणाचे मंदिर उभारले होते. तेच हे मंदिर होय. भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर त्या ठिकाणी आता एक विद्वल्मंदिरही बांधण्यात आले आहे.

(१६१) लाजकी—पालाघाट (मध्यप्रांत) येथे या देवतेचे देवालय आहे. या शहराचे प्राचीन नाव लाजी असे. जसावे अठराव्या शतकात या प्रांताच्या गोंड राजांनी हे मंदिर बांधले. ह्या मंदिराखरीबरच त्यांनी कोटेश्वर महादेवाचेही एक मंदिर बांधले. हे गात्र शोण नदीच्या तीरावर आहे. देवीची मूर्ति महामायेची आहे. तिलाच लाजकी असे म्हणतात.

(१६२) लोहापुरी—लोगडाच्या भट्टीवरील ही देवता होय. भारतामध्ये प्राचीन काळी, लोखंड गुड करून ते पकने करण्याच्या काही लहान लहान भट्ट्या होत्या. मिर्झापूरवरील आजरी या नावाची एक जमात प्रथमतः भट्टी पेटविताना या देवीची पूजा करी. बैगा (पोलीसपार्ल) करड न झालेही धररी देवीला त्या वेळी बळी देऊन भाग्यी जाळत असे. हा विधि केवळ लोहापुरी प्रसन्न राहून कोणा कामकाजाला ती दुखापत होऊ देणार नाही, अशी सर्व कामकाजाची भद्रा असे.

(१६३) वानरमुग्गी—पंजाप्रांती कांगरा या शक्तीपीठाचे भव्य हे स्थान आहे. ही देवी चतुर्भुजा अंगन, गव्ग, मुरापान, नरमुड, त्रिगुळ, ही आयुधे

असून वानर वाहनावर एक पाय ठेवलेला आहे. बाजूला त्रिद्याधराच्या मूर्ति हाती माला धारण करून उभ्या आहेत.

(१६४) वनदुर्गा— मैमनसिंग (पजाब) येथे या देवतेचे देवालय आहे लहान लहान मुले या देवतेची काळजी वाहातात, तिचे पूजन करतात. कबुतरे, बकरी इत्यादि प्राणी तिला अर्पण करून त्याचे मांस प्रसाद म्हणून मोठ्या जायडीने भक्षण करतात.

(१६५) यथी कन्नलु आन्मावरू— या देवीला सहस्र नयन आहेत, अशी भक्तांची भावना आहे. एखाद्या मातीच्या कुमाला सहस्र छिद्रे पाडली म्हणजे या देवतेचे स्वरूप निर्माण झाले. लोकांच्या स्वास्थ्यासाठी आणि कल्याणासाठी जहर्निश क्षटणारी देवता असे तिचे वर्णन करतात.

(१६६) घिठलाई—देवळे (रत्नागिरी) येथील ही एक ग्रामदेवता आहे. ही देवता ज्ञात असून ती नवसास प्राणणारी म्हणून प्रसिद्ध आहे. एखादा भक्त नवस फेडाय्यास चुकला तर वार्षिक पालखीमिरवणुकीच्या दिवशी या देवीची पालखी त्या भक्ताच्या घराजवळ आल्यावर एकदम जड होते त्या वेळी त्या भक्ताकडून नवस पुरा करून घेण्याचे अभिवचन घेतल्यावर मगच ती पालखी मार्गस्थ होते.

(१६७) वेदनायकी— दक्षिण रेल्वेवर वेदारण्य नावाचे स्टेशन असून त्या क्षेत्री वेदनायक हे शहराचे नाव असून, शक्तिदेवीचे नाव वेदनायकी असे आहे. काही वेळा या देवीला वीणा-वादन-त्रिभूषिणी असेही म्हणतात पार्वती देवीचे हे नाव येण्याचे कारण असे सांगितले जाते की, वीणावादनामध्ये सरस्वती-देवी श्रेष्ठ असताही, पार्वतीने तिचा पराजय केला. यास्तव तिला हे नाव प्राप्त झाले. मंदिर-प्राकारात सप्तमातृकांच्याही मूर्ति आहेत.

(तामीळनाडू मदिरे, दास, पृ. १५१)

(१६८) शाओदमाता— पजाब प्रांताची धान्य पिकविणारी देवता अशी तिची ख्याती आहे.

(१६९) शीलादेवी— जयपूर संस्थानची प्राचीन राजधानी तेथून ८ मैलांवर असलेल्या अठेर या गावी अनेक शतके होती. तेथील राज्यप्राप्ताद पहिल्या मध्यभागी बांधलेला असून सर्व काम कुरुदी व सगमरवरी पाषाणाचे अप्रतीम कलाकौशल्याचे असल्याने, ते एक प्रेक्षणीय स्थळ आहे. असे सांगतात की, प्राचीन काळी या क्षेत्री अवरीष राजाने आंबिकेश्वरी देवीची स्थापना केल्यावर, गावाला ते नाव प्राप्त झाले.

जशी दत्तकथा आहे की, पूर्वी जैसोर या गावी मोगा एका ऋषीने एका शिलेवर वसून गायत्री मंत्राची २४ पुरश्चरणे नेल्याने ती श्रीला सिद्धश्रीला झाली होती. राजा मानसिंहाला ही गोष्ट कळल्यावर त्याने ती श्रीला आणून, त्याची सुंदर देवीची मूर्ति बनवून घेतली आणि तिची या क्षेत्री स्थापना केली. त्याने एक मोठा सहस्रचंडी याग करून देवीचा प्रसन्नही करून घेतले होते. सिद्धश्रीला पावून मूर्ति बनविली म्हणून श्रीलादेवी हे नाव आले.

(१७०) शामवर्णादेवी— महीदपूर (होळकरराज्य) मिल्ह्याचे समोर, क्षिप्रा नदीच्या जवळ आहे. ही चतुर्भुजा असून हाती शंख, गदा, डाल, बाण ही आयुधे असून, मस्तकी शेषशायी नागाचा फणा आहे. यावरून हे लक्ष्मीचे स्वरूप आहे, हे उघड दिसते.

(१७१) शिन्मोक्ति— तवाय (ब्रह्मदेश) जवळ या देवीचे स्थान आहे. भारतामधून एक पाषाण आणि एक बटवृक्ष नेऊन या मंदिराजवळ लावलेले आहेत. ह्या जिल्ह्यात आणखी ३० मंदिरे आहेत.

(१७२) समादेवी— सरळपूर प्रांतामध्ये उडियासाम्राज्या नागाची एक जमात राहाते. या देवीबद्दल अशी कथा प्रसिद्ध आहे की, एकदा हुग येथील एका तरुण राजाची दृष्टि सांजिया जमातीच्या एका निवाहित स्त्रीवर गेली आणि ती आपल्याला मिळावी म्हणून त्याने रूप प्रयत्न केले. राजाच्या ह्या वृत्तीचा सांजिया जमातीने प्रस्तर प्रतिकार केला, परंतु तरीही जमातीचा प्रास कमी होईना. अखेरसि बटाळून त्यांनी वरार ह्या ठिकाणी स्थलांतर केले. राजाने तरीदेवीला तिचा पिच्छा पुरविला. सर्व प्रयत्न निष्फळ झाल्यावर त्या स्त्रीने शेवटी अग्निप्रवेश केला आणि ती समाजात मानाचे स्थान पावली. उडिया गांतांमध्ये ह्या कथेचे वर्णन मिळते.

या देवीचे एक मंदिर बेळगाव येथे आहे. नारेंकर वैद्य समाजाची ती प्रमुख देवता मानली जाते. शांतीमधून निधि गोळा करून ह्या ठिकाणचे मिश्रस्त त्या पैशाचा विनियोग शांतिनाथवाच्या सामाजिक उद्धारसाठी करतात.

(१७३) सत्ययतक्षी— विफल (तजाऊर) या क्षेत्री ही देवता आहे. शंकराचे नाव नवनीतेश्वर आहे. शीरसागराच्या पेंसातून हे शिंग उत्पन्न झाले, म्हणून हे नांव मिळाले, अशी दत्तकथा आहे. पद्मागूर दैत्याचा वध करण्यासाठी मुब्रह्मण्य देवाने तपश्चर्या करून देवीला प्रसन्न करून घेतले. देवीने मुब्रह्मण्याला एक त्रिशूल दिला आणि त्यायोगे दैत्य ठार झाला, परंतु ब्रह्महत्येच्या पातकानुळे

त्याचे शरीर काळे पडले असता येथील क्षीरतलावात स्नान करताच त्याला पूर्व-रूप प्राप्त झाले. सुब्रह्मण्य देवाला स्थानिक नांव सिंगखेलवर असे आहे.

(तामीळनाडू मंदिरे, दास, पृ. १६४)

(१७४) सावित्री— दंतन (मिर्झापूर) गावी देवीचे स्थान आहे. शारयाम येथील राजवंशाची ही कुलदेवता. शिव-विष्णूचा वास या ठिकाणी एकत्र पाहावयास मिळतो. शिवलिंग चतुर्मुख असून, त्याचे शेजारी शेषशायी लोकेश्वर विष्णु १२ भुजाचा, शेषफणा मस्तकावर असा आहे. येथील शक्तिदेवीचे नाव सावित्री आहे. (बंगाल मंदिरे, चौधरी, पृष्ठ ७७)

(१७५) सौंदर्यनायकी— पुलवनेश्वरम् (तंजाऊर) या गावी देवीचे स्थान आहे. स्थानिक मंडळी तिला घोषांधिका असेही म्हणतात. याचे कारण असे सांगतात की, एके वेळी येथील सुब्रह्मण्याची मूर्ति इंद्रदेव नेत असताना रथाचे चाकाचा आवाज (घोष) झाल्याने देवी जागृत झाली आणि तिने सुब्रह्मण्याची मूर्ति परत करणे इंद्राला भाग पडले. यास्तव हे नाव आले.

(तामीळनाडू मंदिरे, दास, पृष्ठ. १८६)

(१७६) सर्वमंगलादेवी— गारपेटा (मिदनापूर) येथे मंदिर आहे. मंदिराचा प्रवेश-दरवाजा उत्तराभिमुख असून, याचे कारण असे दिले जाते की, उज्जयिनीचा राजा विक्रमादित्य या क्षेत्री जंगलात फिरत असताना या देवीने त्याचे मन आकर्षून घेतले. राजाने मंदिर उभारले आणि त्या ठिकाणी प्रेतावर बसून, तांत्रिक मार्गाने साधना केल्यावर देवता प्रसन्न झाली आणि ताल व वेताल हे दोन सेवक त्याच्या दिमतीला दिले. देवीची खरोखरच कृपा झाली आहे काय, याची प्रचिती पाहण्याचे त्याने ठरवून, ताल-वेतालांना आज्ञा केली की, 'मंदिराचा प्रवेश दरवाजा उलट दिशेला फिरवून टाका.' आज्ञेप्रमाणे त्यांनी दरवाजा फिरवला, तो आजही त्याच स्थितीत आहे.

मंदिराची बांधणी साधारणतः सोळाव्या शतकातील दिसते. यावरून विक्रमादित्याचा यामध्ये संबंध असला असे वाटत नाही, पण वदाचित् या वेळी जीर्णोद्धारही झालेला असेल. मंदिरातील मांडणी ओरिसातील रेणामंदिराप्रमाणे आहे. गामान्याकडे जाताना ३० फूट गोल योगद्यानून जावे लागत असल्याने, साधारणतः पुजारी वाटाड्या म्हणून बरोबर जातो. गामान्यात देवीच्या दोन मूर्ति तादळा-स्वरूपात पण उग्र अशा दिसतात. या क्षेत्री पूर्वी नरवळी अर्पण करीत असल्याचे अवशेष सापडतात. नावाची व्युत्पत्ति मात्र मिळत नाही.

(बंगाल मंदिरे, चौधरी, पृष्ठ ७८)

(१७७) सातेरी— मालाण (रत्नागिरी) जमळ या देवीचे देवालय आहे. देवीची मूर्ति चतुर्भुज अगून तिच्या गळ्यात माला, मस्तकावर त्रिशूल व हातात त्रिशूल, तलवार, ढाल व पासा, ही आयुधे आहेत. आपल्या पायाखाली ती महिषदैत्याला तुडवीत आहे. इतरही ह्या स्वरूपाची मंदिरे आढळतात. माउळी, सर्प, फोंणसे ही पिपारी जनावरे एखाद्याला चावली असता देवीचे न्हाण (तीर्थ) दिल्यावर त्याला उतार पडतो, अशी भक्तांची श्रद्धा आहे. तसेच या गावी वस्ती करून राहिल्यास व देवीची सेवा केल्यास कुष्ठरोगही नसतो, जसा अनेकांचा स्नानुभय आहे. तिथले येथील शातादुर्गा देवीला सातेरी असेही म्हणतात. याची उपपत्ता अशी का, शाता = शातेरी = सातेरी अशी असानी.

या देवीच जायतपणावरून प्र म नेने रा वाडा (रत्नागिरी) यांनी आपला अनुभव निवेदन केला. तो असा की, त्याचे घरी तीन मृत्यु, पुरसे या पिपारी जनावरामुळे झाले. शेवटी त्यांनाही दश झाला. पण त्यांनी या देवीवर निष्ठा ठेवून नवस केला की, 'जगलोवाचलो तर दर्शनाला येईन' त्यांनी कोणतेही औषध घेतले नाही. पण दोन इतर वैदिकसभेत तीन नवचंडीचे पाठ पुरे करताच वेदना बंद झाल्या आणि सज्जही उतरली.

देवीचे दर्शनाला गेल्यावर त्यांना मुख्यदेवी जष्टभुजा महिषासुरमर्दिनी मधोमध असून एका बाजूला शातादुर्गा व दुसरीकडे द्विभुजा पार्वती दिसली. देवीचे न्हाण मराठा पुजान्याने दिले. तरच हट्टून गुण येतो. त्रिहिरीचे पाणी स्नानाला उपयोगी आहे. ते दर्शनाला गेले त्या वेळी इतर सात इसम पुरंदराचे दशामुळे तेथे उपचारासाठी आले होते. रोगमुक्त होण्यास या प्रकारासाठी २१ दिवस रहावे लागते. सर्पदशाचा एक रोगी आला, त्याने न्हाण तीर्थ घेतले, त्रिहिरीवर स्नान केले आणि बरा होऊन गेला. सर्पदशाचे उपचारासाठी आलेल्या पैकी आजवर कोणी दगावल्याचे त्याच्या ऐक्यात नाही, याचसाठी देवीचे स्थान जायत मानले जाते.

(१७८) सामुद्रीमाता— सुरई शहरी भुलेश्वर भागात या देवीचे स्थान आहे. कच्छी ओऱ्याला व कपोल जमातींची ही कुलदेवता. या देवतेचे मूळ स्थान काठेवाडात, भावनगरसमीपच एका सरोवरासाठी आहे. मूर्ति चतुर्भुज अगून उजव्या खालच्या हाती रामसाचे मुडके, वरच्या हाती तरवार, डावीकडे वरच्या हाती त्रिशूल आणि खाली अमृतकुंभ अशी आयुधे आहेत. देवीचे मुग्ध व हात शेंदूरचर्चित दिसले. या गळ्याची व्युत्पत्ति पूजकाने अग्नी सांगितली की, सागर-मथनाचे वेळी बर आली म्हणून सामुद्रीमाता हे नाव देण्यात आले. याचाच

अर्थ मूळ स्वरूप लक्ष्मीचे असाय्यास पाहिजे. पण राश्याचे मुडके, तरवार, त्रिशूल ही जायुधे लक्ष्मीची नव्हत, म्हणजेच मूळ पार्वतीचे सिद्धवाहिनी स्वरूप, महिषासुर अगर अन्य दैत्यांचे वधाचे वेळीचे असो.

(१७९) सासनाहू— ग्वाल्हेर येथील किल्ल्यामध्ये या देवतेचे स्थान आहे. 'सासनाहू' ह्याचा अर्थ 'सहस्र बाहू असलेली' असा होय या देवीचे मंदिर पत्कोनी आकाराचे असून चौदा पायऱ्या चढून गेल्यावर मदिराप्रत पोहोचता येते. मदिराची उची चार भाळ्याची असून मदिराचा कळस वरवर निमुळता होत गेलेला आहे. ह्या मदिराशेजारीच आणखी एक सासनाहूचे मंदिर आहे. हे स्थान म्हणजे शिल्पकलेचा अगदी अत्युत्तम नमुना असल्यामुळे अनेक भाषिक, तसेच हौशी प्रवासी ह्या स्थानाला भेट देत असतात.

राजस्थानातील नागगा या शहरी सासनाहूचे उत्तम मंदिर आहे व ते नागरशैलीचे आहे. चार गोल स्तभावर आधारित सगमरवरी त्रिशाल मंडप आहे. मंडपाचे बाहेर अफरा दुसरी मंदिरे आहेत. मदिराचे बाहेरील बाजूस आणि छतावर उत्तम शिल्पमूर्ति असून, त्या सजीव वाटतात.

(१८०) हटसादेवी— जुन्नर (पुणे) जवळ नारायणगड या नावाचे एक स्थान आहे. येथील मदिराचा जीर्णोद्धार बाळाजी विश्वनाथ पेशवे ह्यांनी केला. या ठिकाणी पाण्याची टाकी व अनेक पाण्याचे हौद आहेत.

(१८१) हरिकाणी— उत्तर प्रदेशात भाद्रपद व. ३ दिवशी या देवीचे पूजन प्रताप्रमाणे करतात. एकदा देवसभेत विष्णु समोर महाकाली देवी काळी आहे, असा उल्लेख शंकरानी केला. तेव्हा साहाजिकच तिला राग आला आणि आपला श्यामवर्ण धान्यात टाकून दिला. त्या वेळेपासून हिरव्या धान्यरोपात असलेल्या या देवतेच्या स्वरूपाचे पूजन करण्याची प्रथा पडली. पापमुक्ति, अपत्य-प्राप्ति आणि सुख-सौभाग्यवृद्धि हे या पूजनाचे फळ आहे. सायकाळी वृक्षाला झुले टागून शृंगारसरयुक्त रजरी लोक गीताचे गायन करतात. गहू, चणे अगर तांदूळ याचे पिठात तूपसाखर घातून गोडाचा नैवेद्य तयार करतात.

(१८२) हंसेश्वरी— हुगळी येथील त्रिवेणी सगमावर ही देवता आहे. या क्षेत्री गंगा नदीला तीन पाटे फुटतात, सरस्वती पश्चिमवाहिनी, जमुना पूर्व वाहिनी व भागिरथी दक्षिणवाहिनी असे आहेत. राजा नरसिंहदेव याने सन १८०२ साली हे मंदिर उभारण्यास सुरवात केली, पण मध्यतरी तो कैलासवासी झाल्याने त्याची राणी शंकरदेवी हिने ते पाच लक्ष रुपये खर्चून पूर्ण केले. यांधकाम एकूण १५ वर्षे चालले होते.

गामायातील मूर्ति निचार्क वृक्षाची आहे. खाली शिवशंकर झोपले असून त्यांच्या नाभीकमलातून कमलपुष्पाचा दाडा वर निघाला असून त्यावर देवी आसनस्थ आहे. देवीला निळा रंग दिलेला आहे. मंदिराला एकूण १३ घुमट असून प्रथम खाली आठ, त्यावर चार आणि शेवटी एक अशी माटणी आहे. एकूण उंची सुमारे ७० फूट आहे. समग्र ४४ चौ फुटाचे असले, तरी अनेक घुमटांमुळे बाह्यदेखावा सुंदर दिसतो. या क्षेत्री गगानदीला तीन पाटे फुटतात म्हणून क्षेत्राला 'मुक्तवेणी' म्हणतात आणि प्रयाग क्षेत्री तीन नद्या एकत्र मिळतात म्हणून त्या क्षेत्राला 'युक्तवेणी' असे म्हणतात.

(वगालमंदिरे, रॉयचौधरी, पृ. ४८)

(१८३) हेमाब्जनायकी—मानारगुडी (तजाऊर) क्षेत्री ही शक्ति देवता आहे. तेथील विष्णूचे नाव परा वामुदेवर आहे. काही वेळा हिला रत्नाब्जनायकी असेही म्हणतात. सेनयगवृक्षसमूहात हे क्षेत्र असल्याने काही वेळा देवीला सेनावागवल्ली असेही म्हटले जाते. प्रमुख देवतेच्या दोन्ही बाजूंना राजनायकी आणि डावे बाजूस द्वारनायकी यांच्या मूर्ति आहेत ही देवता चतुर्भुज आहे.

(तामीळनाडू मंदिरे, पृ. १४६)

(१८४) हाकामारी—काही वेळा रात्रीचे वेळी ही देवता गागात फिरत असताना माणसाचे नावाने हाका मारते. पण अशा वेळी सहसा कोणी दरवाजा उघडून बाहेर येत नाही आणि आलाच तर तो भरण पानतो, अशी भाविकांची श्रद्धा आहे. याचे प्रत्यक्ष दि. ११-१२-६७ रोजी कोयना येथे झालेल्या भूकंपाचे वेळी लोकांना आले. ढोसेधर (सातारा) येथील मडळींना पूर्वसूचना म्हणून लोकांनी हाका मारल्या. पण हाकामारी देवी असेल म्हणून त्यांची दाद कोणी घेतली नाही. पण शेवटी शेलार नावाचे शाळाभास्तर स्वतः घरोघर आपली ओळख देत फिरले आणि त्यांनी लोकांना पूर्व सूचनेने बाहेर काढले, किंहुना अनेक माणसे मृत्युमुखी पडली असती.

सकटाचे वेळी ही देवता हाका मारते, असे अनेक वृद्ध सांगतात.

(१८५) ज्ञानप्रसन्नाबा—कलहस्ती (आंध्र) येथे ही देवता आहे. आद्य शंकराचार्यांनी जी पाच तत्त्वांची लिंगे स्थापन केली, त्यापैकी तेथे वायुलिंगाची स्थापना केली. ही देवता तिरुपती येथील व्यकटेश्वराची बहीण मानतात. भक्ताना ती ज्ञान देते, या समजुतीने हे नाव आलेले आहे. इद्रदेवाला परमब्रह्मतत्त्व प्रथम या देवतेने या क्षेत्री सांगितले अशी भक्तांची भावना आहे.

(आंध्रप्रांतीय मंदिरे, रमेशन, पृ. ७६)

(१८६) आर्यादुर्गा

तप्तस्वर्णोज्ज्वलांगी धृतमहिषशिखां धारयन्ती त्रिशूलं ।
 सङ्गं चर्मोऽपि दोर्भिः प्रवलरिपुगणां स्वासयन्तीं कटाक्षे ।
 सिंहस्कन्धाधिरूढां त्रिनयनलसिता सेवितां सिद्धिकामैः ।
 आर्यादुर्गा भजेऽहं भजनपरजनानन्ददार्त्रीं प्रसन्नाम् ॥

मौजे देवीहसोळ (राजापूर-रत्नागिरी) या गावी डोंगरावर या देवीचे स्थान आहे. ते स्वयंभू असून जागृत आहे, जसा भक्ताचा अनुभव आहे. गावापासून सुमारे तीन मैल दूर जसल्याने पायवाटेनेच मंदिराप्रत जावे लागते.

देवीची मूर्ति सगमरवरी शुभ्र पाषाणाची सुमारे अर्डाच फूट उंचीची चतुर्भुज असून हातात त्रिशूल, सडूग, ढाल आणि चवथ्या हाताने महिषाची शिखा धरलेली आहे. ती सिंहवाहना असून त्रिनयनाही आहे. हे दुर्गादेवीचे स्वरूप असले तरी आर्यादुर्गा, नाम का आले, याची माहिती मिळालेली नाही. या देवतेची स्थापना केव्हा झाली व मंदिर कोणी उभारले याचीही माहिती मिळाली नाही. मंदिर डोंगरावर असले तरी पाण्याची विहीर सतत भरलेली असते.

देवीचा मुख्य वार्षिक उत्सव आश्विन नवरात्रात असतो तसेच मार्गशीर्ष वद्य अष्टमीचे दिवशी यात्रा भरते, त्या वेळी शेजारचा गाव भालवली येथून नवदुर्गा देवीची पालखी भेटीस येते.

या देवतेच्या उत्पत्तीसम्वधी अशी दंतकथा प्रसिद्ध आहे की, पळमुळे उपनाव असणाऱ्या घरातील एक पूर्वज हसोळहून र्नाटिकातील अकोळ या गावी दर्शनासाठी जात असे. पुढे वृद्धापकाळामुळे त्याला जाणे अशक्य झाले तेव्हा शेवटचे खेपेस देवीची प्रार्थना केली, 'यापुढे अशक्तपणामुळे भेटीस येणे होणार नाही आणि दर्शनाचा नेम चुकणार जाहे. तरी कृपायंत होऊन मातेने अंतर देऊ नये.' मोठ्या कष्टाने तो परत येत असता, हसोळ गावी त्याला पायातील नूपुराचा आवाज ऐकू येताच त्याने मागे पाहिले. पहाताच देवीचे साक्षात दर्शन झाले, पण त्वरितच ती जतर्धान पावली व त्या ठिकाणी स्वयंभू पादुका दिसून आल्या. यामुळे पादुका हेच स्वयंभू स्थान आणि मूर्तीची स्थापना नंतर झालेली आहे,

साडू, गुर्जर, पळमुळे-देसाई ६० अनेकांची ही कुलस्वामिनी आहे.

(निवेदक— केशव अनंत करवेळकर, चेंबूर, मुंबई)

(१८७) अदलदेवी— मदुरा शहराचे दक्षिणेस सुमारे ५० मैलावर श्रीविलीपुथुर नावाचे श्री अदलदेवी आणि वटपनशायी विष्णूचे मंदिर

आहे या देवीची कथा मोठी मनोरंजन आहे या मंदिराचे बाजूला एक तुळसी राग आहे प्राचीन काळी येथे विष्णुचित्त नावाचा ब्राह्मण रहात असून, तो नियमितपणे तुळसीमाळा विष्णूला अर्पण करीत असे त्याची मुलगी अदल असून ती तुळसीभक्त्यात त्याला सापडली होती दिव्यसुरीचरित्राप्रमाणे तिचा जन्म कली ९७ साली झाला. तिला गोड असेही म्हणत दिवसामासी ती वाढत असताना मीराबाईप्रमाणे तिला कृष्णभक्तीची आवड उत्पन्न होऊन, गोपीभान जायत होऊन श्रीकृष्ण पति मिळाला म्हणून ती त्याची भक्ति करू लागली. विष्णु मंदिरात भूदेवी व श्रीदेवी असत देवाला वाहण्याच्या तुळसाच्या माळा, बापाचे नकळत ती आपण घाली, सुंदर दिसण्याचा प्रयत्न करी आणि आपले रूप पुन्हा पुन्हा जवळच्या विहिरीचे पाण्यात पाहत असे अद्यापही ती विहीर दाखविली जाते. एके दिवशी बापाने हा प्रकार पाहिला व देवाच्या माळा गळ्यात घातल्या म्हणून रागे भरला. पण त्याच रात्री स्वप्नात विष्णुमूर्ति येऊन बापाला म्हणाली, मला त्या मुलीने बापरलेल्या माळा आवडतात आणि त्याच दररोज आणीत जा. याप्रमाणे नंतर त्या विष्णूला घातल्या जाऊ लागल्या मुलगी मोठी झाल्यावर पिताजीने वर-शोधन चालविले असता, एके रात्री श्रीरंगपट्टण येथील रंगनाथ मूर्ति त्याचे स्वप्नात आली व मुलीचा विवाह त्याजरोबर करण्याचा आदेश दिला. तसेच मंदिराचे पुजान्याला अदलला घेऊन येण्यास सांगितले, बातमी हां हा म्हणता सर्वत्र पसरली. पांडुराजे स्वतः मुलीला घेऊन रंगनाथ मंदिरात गेले. विवाहासाठी मुलगी वय १४ वर्षे गर्भाग्रहात शिरली आणि रंगनाथाला आलिंगन देताच मूर्तीमध्ये एकजीव झाली तिला सायुज्यमुक्ति मिळाली मूर्तीमधून आवाज आला, 'विष्णु-चित्त तुम्ही आमचे स्वशूर झालात' तेथील सर्व भक्तांनी विष्णुचिंताचा यथोचित गौरव करून गात्री परत पाठविले.

मंदिराचे गोपूर १९२ फूट उंच असून बारा माळे आहेत. उत्सवाचे वेळी ९ चाक्राचा लाकडी रथ वापरला जातो. अदलदेवी स्मरणार्थ मंदिर श्रीविलीपुथुर गावी उमारले गेले. (दास, तामिळ मंदिरे, पृ ५५, ५६)

(१८८) अभिरामसुंदरी— मद्रासपासून सुमारे २०० मैल दक्षिणेला आणि करिकलजवळ तिरुक्कवैयूर नावाचे क्षेत्र आहे, तेथे ही देवता आहे. या शक्तिदेवीचा अशी कथा प्रचलित आहे की, देवीचा अर्चक अभिरामभक्त देवीचे पूजन करून ध्यानमग्न असता, सर्फीजीराजे दर्शनाला आले. ध्यानमग्न असल्याने त्याने राजाची विचारपूस न केल्याने त्याला राग आला. पण लगेच विचार बदलून त्याला असे वाटले की, या वेळी एसादा प्रश्न विचारला, तर सत्य तेच बाहेर पडेल. हावडतोब राजानी प्रश्न विचारला, 'आजची कोणती तिथि किती घटका आहे?' अर्चक पूर्ण ध्यानमग्न असल्याने त्याने उत्तर दिले, 'आज पौर्णिमा

आहे. ' या उत्तराने राजे चमकले. कारण आमावास्या अगून त्याच स्नानविधी-
साठी ते नदीवर आलेले होते. राजा जाण्यास निघण्यावर बरोबरच्या सैनिकांची
गडबड ऐकून अर्चकाचे ध्यान उतरले. राजाने झालेली हकिगत अर्चांला
निवेदन केल्यावर तात्कीद दिली, की शब्द खरे झाले नाहीत तर शासन
केले जाईल.

राजाची आज्ञा ऐकून अर्चक पुन्हा ध्यानमग्न झाला आणि देवीचे
स्तुतीपर स्तोत्र तिला प्रसन्न करून घेण्यासाठी पठण करू लागला. सुमारे ७५
श्लोक झाल्यावर, ७९ श्लोकांचे वेळी देवी प्रसन्न झाली आणि आपल्या अर्चकाचा
शब्द खरा करण्यासाठी, कानातील कर्णपुले काढून ती आकाशात फेकली.
व्हायचा तोच परिणाम झाला. देवीच्या त्या दिव्य कर्णालंकारानी तेजस्वी प्रकाश
पडला आणि चंद्राच्या तेजाप्रमाणे सर्वत्र चादणे पसरले. भक्तांच्या निष्ठेला देवता
घातून आलेली होती.

राजाने हा सर्व अद्भुत प्रकार पाहिल्यावर मंदिरात येऊन अर्चकाची
क्षमा मागून त्याला काही देणगी देऊ केली. पण त्याने त्याचा स्वीकार केला
नाही. तेव्हा राजे अधिकच खूप होऊन, राज्यवसुलाचा शंभरावा हिस्सा या
अर्चकास बंधापरंपरेने मिळावा असा ताम्रपट लिहून दिला अगून बंधनाप्रचळ
तो अद्याप पाहण्यास मिळतो. (दास, तामिळ मंदिरे, पृ. १७६.)

(१८९) अरण्यदेवी — पाटणा शहरापासून ४० मैलांवर आराह नावाचे
गावी ही देवी आहे. या देवतेच्या निर्मितीसंबंधाने अनेक कथा आहेत. त्यापैकी
एक कथा अशी की, पूर्वी येथे मयुरध्वज नावाचा राजा राज्य करीत असता दुर्गा-
देवीचे वृषाप्रसादाने त्याला एक पुत्र झाला. मुलगा थोडा मोठा झाल्यावर
राजाला स्वप्न पडून, दुर्गादेवीने तो पुत्र करवतीने उभा चिरून वळी मागितला.
देवीची इच्छा पूर्ण करण्यासाठी त्याच्या रारणिही सम्मती दिली. मुलाला उभा
करून डोक्यावर करवत ठेवून, आता चिरण्याची क्रिया घडणार, एवढ्यात देवता
स्वतः प्रगट झाली आणि त्याची भक्ति पाहून आशीर्वाद देऊन पुन्हा गुप्त झाली,
(करवत = आरा) ज्या ठिकाणी हा प्रकार घडला तेथे दुर्गा देवीची स्थापना
करून तिला अरण्येश्वरी नाव देण्यात आले आहे.

हे मंदिर पूर्वाभिमुख असून, दहा फूट उंचीच्या सिंहासनावर दोन काळ्या
पाषाणाच्या मूर्ति आहेत. एक मूर्ति तीन फूट तर दुसरी दोन फूट उंचीची आहे.
या दोन्ही वहिणी वहिणी मानतात. साधारणतः नहमी या देवताना पीतवस्त्र
नेसविले जाते व कागदाचे मुष्ट घालतात.

पतीच्या या कृतीमुळे तिच्यातील दैवीशक्ति जायत झाली आणि तिने शंकरांना प्रार्थना केली, 'भगवान माझे उत्तम स्वरूप हिरावून घे, अंगावरील मांसाचे हरण करून भूतगणात माझा समावेश कर, म्हणजे मला तुझे नित्य दर्शन घटेल.' परमेश्वराने तिची इच्छा त्वरित पूर्ण केली आणि तिला मुक्ति दिली. तंजोरपासून ४० मैलांवर अलंगदु नावाचे ठिकाणी शंकराचे आज्ञेप्रमाणे आली असता, शंकराचे नृत्य पाहत असता त्यांचे चरणी ती विलीन झाली. या अलौकिक भक्तीमुळे तिला देवपणा प्राप्त झाला आहे. (दास, तामीळ मंदिरे, पृ. १७२)

(१९१) गिरिजा मंदिर—दरभंगा शहराच्या ईशान्येस सुमारे ४० मैलांवर फुल्हेर गावी हे मंदिर आहे. मंदिर पूर्वाभिमुख असून गाभारा ८ × १० फूट व सभागृह १० × १२ फूट या आकाराचे व उंची ७५ फूट आहे. गिरिजादेवीची काळ्या पाषाणाची दोन फूट उंचीची मूर्ति असून, उजव्या बाजूस जानकी व डाव्या बाजूस गणेश, काली, दुर्गा, विष्णु व शिव यांच्या मूर्ति मागाहून स्थापन केलेल्या आहेत. मंदिराचा पुजारी वैष्णवधर्मीय आहे. फाल्गुन महिन्यात या क्षेत्री पंचक्रोशी यात्रा भरते, त्या वेळी यात्रिक जनकपूर, अहिल्यास्थान, दुर्गास्थान, कपीलेश्वरस्थान, बेसौल, फुल्हेर या क्षेत्रांची यात्रा करतात. हे क्षेत्र नेपाळच्या सरहद्दीजवळ असल्याने, नेपाळी यात्रिक जास्त प्रमाणावर असतात.

या क्षेत्राचे महत्त्व एका निराळ्याच दृष्टिकोनातून उद्भवले आहे. राम व सीता यांची प्रथम भेट या गावी झाली व पुढे त्यांचा विवाह ठरला असा प्रवाद आहे. फुल्हेरपासून चार मैलांवर विश्वामित्रांचा आश्रम बेसौल गावी होता. तसेच जनकपूरच्या मार्गावर अहिजरी या गावी रामचंद्रानी अहिल्याशिळेचा उद्धार केला. या क्षेत्रापासून जनकपूर हे ४० मैलांवर आहे. या भौगोलिक परिस्थितीचा फायदा घेऊन अशी कथा सांगितली जाते की, जनकपुराहून सीता फुल्हेर गावी सखीसह सडल करण्यास येत असे, सुवासिक फुलांचे हार तयार करी आणि गिरिजादेवीला वाहत असे. देवीमंदिराजवळ जे सरोवर आहे, तेथे वसून ती हार तयार करीत असे. विश्वामित्रांचा आश्रम जवळच असल्याने एके दिवशी राम, लक्ष्मण या देवीच्या गावी आले आणि फुलवाग पाहून आनंदित झाले. फुलाची शोभा पहात फिरत असताना अचानक श्रीरामांची दृष्टि सीतादेवीवर पडली, आणि दोघेही आकर्षित झाली. तुलसीकृत रामायणातील बालकांडात हा प्रसंग वर्णन केलेला आहे.

पुढे श्रीरामचंद्र जनकपूरला गेले, त्यांनी शिवधनुष्य मोडले, जनकाने सीतेचे मान्यदान केले, दशरथ आल्यावर इतर भावांची लग्ने ठरली; हा सर्व इतिहास आजही 'सौरभमेला' रूपाने ताजातवाना ठेवला आहे. भारत अगर

अरण्यदेवतेचे डावे बाजूला राधा कृष्णाच्या मूर्ति अगून उजवे बाजूला रामपचायतन आहे या शुभ्रसगमरवरी मूर्ती सन १९५३ साली एका व्यापार्याने वसत्रिल्या आहेत हे मंदिर पुजाऱ्याकडे वशपरचे चालत आलेले असून तोच याचा मालक आहे ही देवता नवसाला पावते अशी प्रसिद्धि असल्याने, माविक भक्तांची रीघ लागलेली असते (विहार मंदिर, रायचौधरी, पृ० १०६-१०८)

साप्रत हे क्षेत्र अनेक जैनमंदिरासाठी प्रसिद्ध आहे श्रीसामवेदशिखर-मंदिर, राहुबलीमंदिर, जलमंदिर, नदेश्वरमंदिर, सहस्रकूट चैतन्य, आदिनाथ-मंदिर, चौपासीमंदिर इ० प्रमाणे एकूण ४४ मंदिरे आहेत प्राचीन काळी हे प्रसिद्ध जैनक्षेत्र होते, तसेच साप्रतही आहे

(१९८) कैरकलदेवी— पृथ्वी किनाऱ्यावर कुंभकोणमजवळ हे क्षेत्र आहे. येथील देवतेची कथा अशी की, तेथील एक व्यापारी परमदत्त याची ही पत्नी अगून तिला दैवीशक्ति अनुकूल होती तिचे नाव पुनितान्ती असे होते. जो कोणी शिवभक्त तिचे दारी येईल, त्याचे प्रेमाने ती आदरातिथ्य करीत असे. एके वेळी अशी गोष्ट घडली की, त्या व्यापार्याला कोणी दोन उत्कृष्ट अराफळाची भेट दिली आणि त्याने ते आंबे घरी पाठविले. इतक्यात एक योगी दारी आला असता त्याला थोडा भात जाणिवे एक आवाफळ तिने देऊन टाकले

दोन प्रहरी परमदत्त घरी आल्यावर भोजन करताना त्याने एका आंब्याची माधुरी चाखताच, दुसराही खावा अशी इच्छा झाली असता, पत्नीकडे त्याची मागणी केली आपले सत्व राखण्यासाठी तिने शहराचा धाना भरताच तिचे हाती पहिल्यापेक्षा उत्कृष्ट फळ पडले ते फळ भक्षण करताच ते फळ कोटून आणले म्हणून पतीने विचारताच तिने खरा प्रकार निवेदन केला पतीचा या कथेवर भरवसा बसेना आणि तिची परीक्षा घेण्याचे उद्देशाने, अधिक फळाची मागणी केली सर्तीची ती मागणीही परमेश्वराने पुरविताच, पतीला कळून चुकले की आपली पत्नी दैवीशक्ति असल्याने, तिजबरोबर शरीरसन्ध ठेवणे युक्त नव्हे यास्तव व्यापाराचे निमित्ताने, जहाज भरून तो परदेशी गेला व्यापारात संपत्ति मिळताच परत आल्यावर आपले गायी न जाता तो पांडुरंग येथे राहिला

त्या ठिकाणी त्याने दुसऱ्या एका स्त्रीबरोबर विवाह करून राहिला असता कैरकल येथे ही वार्ता समजली तेव्हा मित्रमंडळी पहिल्या स्त्रीला घेऊन तेथे गेले असता, पाहता त्या पतीने तिला साष्टांग नमस्कार घातून म्हटले, 'तुझा दाख या ठिकाणी मुन्नी जाहे माझे मुलाने नाव तुझेच ठेवून नित्य स्मरण करीत असतो, तू माझी देवता आहेस'

पतीच्या या कृतीमुळे तिच्यातील दैवीशक्ति जागृत झाली आणि तिने शंकरांना प्रार्थना केली, 'भगवान माझे उत्तम स्वरूप हिरातून घे, अंगावरील मांठाचे हरण करून भूतगणात माझा समावेश कर, म्हणजे मला तुझे नित्य दर्शन घडेल.' परमेश्वराने तिची इच्छा त्वरित पूर्ण केली आणि तिला मुक्ति दिली. तंजोरपासून ४० मैलांवर अलंगदु नावाचे ठिकाणी शंकराचे आज्ञेप्रमाणे आली असता, शंकराचे नृत्य पाहत असता त्यांचे चरणी ती विलीन झाली. या अलौकिक भक्तीमुळे तिला देवपणा प्राप्त झाला आहे. (दास, तामीळ मंदिरे, पृ. १७२).

(१९१) गिरिजा मंदिर—दरभंगा शहराच्या ईशान्येस मुमारे ४० मैलावर फुल्हेर गावी हे मंदिर आहे. मंदिर पूर्वाभिमुख असून गाभारा ८ × १० फूट व सभाग्रह १० × १२ फूट या आकाराचे व उंची ७५ फूट आहे. गिरिजादेवीची काळ्या पाषाणाची दोन फूट उंचीची मूर्ति असून, उजव्या बाजूस जानकी व डाव्या बाजूस गणेश, काली, दुर्गा, विष्णु व शिव यांच्या मूर्ति मागाहून स्थापन केलेल्या आहेत. मंदिराचा पुजारी वैष्णवधर्मीय आहे. फाल्गुन महिन्यात या क्षेत्री पंचशोशी यात्रा भरते, त्या वेळी यात्रिक जनकपूर, अहिल्यास्थान, दुर्गास्थान, कपीलेश्वरस्थान, बेसौल, फुल्हेर या क्षेत्रांची यात्रा करतात. हे क्षेत्र नेपाळच्या सरहद्दीजवळ असल्याने, नेपाळी यात्रिक जास्त प्रमाणावर असतात.

या क्षेत्राचे महत्त्व एका निराळ्याच दृष्टिकोनातून उद्भवले आहे. राम व सीता यांची प्रथम भेट या गावी झाली व पुढे त्यांचा विवाह ठरला असा प्रवाद आहे. फुल्हेरपासून चार मैलावर विश्वामित्रांचा आश्रम बेसौल गावी होता. तसेच जनकपूरच्या मार्गावर अहिअरी या गावी रामचंद्रानी अहिल्याशिल्लेचा उद्धार केला. या क्षेत्रापासून जनकपूर हे ४० मैलावर आहे. या भौगोलिक परिस्थितीचा फायदा घेऊन अशी कथा सांगितली जाते की, जनकपुराहून सीता फुल्हेर गावी सरसीसह सहल करण्यास येत असे, सुवासिक फुलाचे हार तयार करी आणि गिरिजादेवीला वाहत असे. देवीमंदिराजवळ जे सरोवर आहे, तेथे वसून ती हार तयार करीत असे. विश्वामित्रांचा आश्रम जवळच असल्याने एके दिवशी राम, लक्ष्मण या देवीच्या गावी आले आणि फुलवाग पाहून आनंदित झाले. फुलांची शोभा पहात फिरत असताना अचानक श्रीरामांची दृष्टि सीतादेवीवर पडली, आणि दोघेही आकर्षित झाली. तुलसीकृत रामायणातील बालकांडात हा प्रसंग वर्णन केलेला आहे.

पुढे श्रीरामचंद्र जनकपूरला गेले, त्यांनी शिवधनुष्य मोडले, जनकाने सीतेचे मान्यदान केले, दशरथ आल्यावर इतर भावांची लग्ने ठरली; हा सर्व इतिहास आजही 'सौरथमेला' रूपाने ताजातवाना ठेवला आहे. भारत अगर

इतर देशात या रीतीचा कार्यक्रम फक्त येथेच घडतो असे म्हटले पाहिजे. सौरथ हे गाव दरभंगा जिल्ह्यात असून तेथे हा वार्षिक मेळा भरतो. या मेळ्यामध्ये मुलांचे व मुलींचे आई-वडय, कुडल्यासह एकत्र जमतात आणि पटितानी कुडल्यांची ठाननी येण्यावर, मुला मुलीसवधाने मतप्रदर्शन करतात. मुलीची पसंती झाली म्हणजे वरपिता त्या गानी जातो, मुलीला मागणी घाणतो आणि त्रिवाह घटवून जाणला जातो. त्रिवाह जमवून आणण्याचा कार्यक्रम या मेळ्यात घडतो, म्हणून तो महत्त्वाचा मानला आहे. सीतादेवीचा त्रिवाह अग्रहायन महिन्यात झाला आणि पुढे तिला फार सकटात आयुष्य घालव्याने लागले, यास्तव त्या महिन्यात मात्र त्रिवाह शक्यतोच टाळतात.

(बिहार मदिरे, रॉय चौधरी, पृ. ६-९)

(१९२) ताम्रेश्वरी—असामप्रांती लखमीपूरजवळ सादिया नावाचे शहर आहे, त्या ठिकाणी पूर्वी या देवतेचे मध्य मंदिर होते. तेराव्या शतकात हा भाग चतुर्तिया जमातीचे वर्चस्वाखाली होता. ही जमात काली देवीची भक्त असून केसईप्रांती (न शिजविलेले मांस भक्षण करणारी) म्हणत. या देवीचे एक मंदिर सादिया येथे असून तिला ताम्रेश्वरी म्हणत. कारण ताम्र्याचा पत्रा बाधणी-साठी वापरला होता. डॉ. काम्तीचे मते कालिकापुराणात वर्णन केलेली दिक्कर-वासिनी देवी ती हीच होय. या देवतेची दोन रूपे आहेत. ललितकाता व तीक्ष्णकाता. या देवीचे सेवेकरी म्हणून भगा, सुभगा, चामुडा, कराला, भीष्मा, विकला असे भयंकर स्वरूपाचे आहे.

या देवीला नरवळी फार प्रिय असे. वार्षिक उत्सवाचे वेळी, अगर सकटाचे निवारण करण्यासाठी नरवळी अर्पण करीत, साधारणतः पांदाशी शिक्षा झालेले अथवा युद्धकैदी यांचा वळी अर्पण करीत. काही वेळा नरवळी जाण्यास उत्सूर्त तयार होत, अशा इसमाला वर्षभर भरपूर खाण्यास घालून, धष्टपुष्ट करीत व नंतर वळी देत. वळी देण्याचे दिवशी त्याचे शौर करून, स्नान घालून, हळद व पांढाने अंग मासून झाल्यावर सुवर्ण व चांदीचे अलंकार घालीत. नंतर देवीसमोर निजल्यावर, त्या जमातीचा भिक्षुक वारेदेवरी त्याचे मस्तक उडवीत असे. अशा नरवळीची शिरकमळे, मंदिरात एका माळेत टांगून ठेवलेली असत. याने देवता प्रसन्न होते अशी त्यांची श्रद्धा होती. मणीपूर येथील मथालयात ' तिरा कल्प ' नावाचे हस्तलिखित असून त्यामध्ये हा विधि संपूर्णपणे वर्णन केलेला आहे. बी. बी. ब्राऊन नावाचे गृहस्थाने याचे थोडेसे मापांतर प्रसिद्ध केलेले आहे. काही भाग असा—

राजाचे परवानगीने युद्धात जय मिळावा, अगर साधीचे रोगाचे निर्मूलन व्हावे म्हणून नरवळी देत. ब्राह्मण, स्त्री, स्वतःचे शरीर, भाऊबंध, मुलगा, मेहुणा, भाचा, मामा, वेदपरायण, संन्यासी, विद्यार्थी अथवा राजघराण्यातील मनुष्य बळी देऊ नये. तसेच शत्रु, आजारी, नपुसक, व्यंग अथवा अंगावर चट्टे असलेला बळी देऊ नये. बळी देणाराने उत्तराभिमुख असावे, तर बळीचे मुख पूर्वेकडे असावे. त्याचे अंगावर पाणी शिंपवून प्रार्थना करावी, 'सुवर्ण पहाडावर राहणाऱ्या देवते, हा नरवळी तुला अर्पण करीत आहे. तो तक्षण, पुष्ट व अव्यंग आहे. आमचे संकटाचे निर्मूलन व्हावे, म्हणून अर्पण केला आहे. त्याचा स्वीकार कर. तुजपुढे मी त्याला मुक्ति देत आहे.' नरवळी अर्पण करण्यात भक्ताची उच्चभावना येथे दिसून येते. (आसाम मंदिरे, पृ. ८५)

(१९३) पाटणदेवी— बिहार प्रांताची राजधानी पाटणा येथे या देवीचे स्थान आहे. बडी पाटणदेवीचे मंदिर महाराजगंज येथे असून छोट्या पाटण-देवीचे स्थान पाटणाशहरातील चौक भागात आहे. या देवतांच्या उत्पत्तीच्या कथा अशा की, दक्षयज्ञामध्ये सतीने आपला देह जाळून घेतल्यावर सुदर्शन चक्राने तिच्या शरीर अवयवांचे जे तुकडे पडले त्यातील मांडीचा काही भाग व पट (वस्त्र) महाराजगंज ठिकाणी पडले आणि तेथे शाकिपीठ तयार झाले. या ठिकाणी महाकाली, महालक्ष्मी व महासरस्वती यांच्या धातुच्या मूर्ति मुमारे १ फूट उंचीच्या असून लहानशी भैरवाची एक मूर्ती आहे. कथासरित्सागर ग्रंथा-प्रमाणे पाटणाशहर हे पुत्रकराजाने वसविले आणि या देवता संरक्षक म्हणून मानल्या. मंदिर उत्तराभिमुख असून पुढील भाग १५ × १५ चौरस फूट, तर गामारा ८ × ८ चौ. फुटाचा आहे. चार चौरस फूट रुंद आणि ७ फूट उंच सिंहासनावर या मूर्ति विराजमान आहेत

छोटी पाटणदेवीचे क्षेत्रीही पटाचा तुकडा पडला आणि पीठस्थान निर्माण झाले, तंत्र चूडामणी ग्रंथात लिहिले आहे की, सतीच्या मांडीचा भाग मगध देशात पडला आणि ती क्षेत्रे हीच असावीत.' हे मंदिर शील जमातीच्या हरमंदिराजवळ आहे (गुरुगोविंदसिंहाचे जन्मस्थान). या मंदिरात प्रमुख देवता म्हणून महाकाली महालक्ष्मी व महासरस्वतीच्या मूर्ति असून उजवीकडे पार्वती आहे. सूर्य व विष्णु यांच्याही मूर्ति आहेत. या मंदिराची प्रथम उभारणी केव्हा

१. टीप — या ग्रंथातील पीठस्थानांची यादी पाहिली तर हे विधान बरोबर नाही.

झाली याचा पुरावा उपलब्ध नाही, पण वेळेवेळी जीर्णोद्धार होत आहेत. कांही वेळा रोग-निवारणार्थ या देवीची सीतळा म्हणून पूजन होते. देवीचे साथीमुळे एखादा आजारी पडला, तर त्याच्या मिळान्याचे शेजारी थोडसा भाग गाईचे शेणाने सरवून तुपाच्या धारा सोडून तेथे अग्नि पेटवितात, धूप जाळतात, व दीप तेवत ठेवतात. नंतर माळ्याला बोलावून सितळा देवीची काही गाणी तो म्हणतो, रोग्याला निवाच्या ढहाळीने वारा घालतो व मिठाई खावयास देतो; याने त्याचा रोग परिहार होतो अशी भक्तांची श्रद्धा आहे. अजूनही ही रूढि चालू आहे. (बिहारमंदिर, पृ. १००-१०२) (पाटणा जिल्हा गॅझेट १९२४).

(१९४) मापौडी — भारतामध्ये ही एकच देवता अशी आहे की, जिचे दर्शन सर्वसाधारण जनता घेऊ शकत नाही, फक्त राजघराण्यातील काही व्यक्तीच घेऊ शकतात. बिहारमधील सिंगभूम भागात पोरहट आणि सेरैकेला या दोन गावी या देवीच्या मूर्ति आहेत. ही दोन्ही गावे संस्थानिकाच्या राजधान्या होत्या. या देवतेचा इतिहास कर जुना आहे.

वद्यप्रबलेखन नावाचा भूर्जपत्रावर लिहिलेला आणि सन १६४३ साली मगुनी राऊत डोया याने मूळ ग्रंथावरून उतरून घेतलेला ग्रंथ ओरिया भाषेत आहे. या ग्रंथावरून असे दिसते की, श्रीरामचंद्र श्रीरामेश्वराची आराधना करीत असताना स्वप्नात ही मापौडी देवता आली आणि म्हणाली की, या शिवर्त्तिगाच्या रक्षणार्थ तिने अवतार धारण केलेला आहे. देवीचे स्वरूप अष्टधानूंचे असून, डंबरूवर बसलेली, त्रिनयना, हाती तरवार, गदा, मुंड, खापर घेतलेली, चतुर्भुजा, सिंहवाहना होते.

समुत्ति बम्बुरासनं कदयाचिन् वाघाम्बरी ।

श्री करौंचा गदाखड्गा खर्परम् वामाय् ॥

या ग्रंथाप्रमाणे या देवीची इतर नावे मंडलेश्वरी, हिंगुलाक्षी आली असून पौडी हा पार्वतीचा अपभ्रंश असावा. या देवीने सिंगभूम भागात येण्याचे ठरवून, मुलीच्या वेपात, केवोंझर, बोनाय, जमडा, कोंयतला या मार्गाने येत असता, खिरा आणि निरा या वंधूंच्या स्वप्नात तिने दर्शन देऊन आपले ठिकाण दाखवून, मूर्ति राजाच्या घरी पोहोचवाची अशी आज्ञा केली. त्याप्रमाणे खिराने ती मूर्ति झाडाखालील टोपलातून शोधून काढली आणि पोरहटच्या राजाकडे पोहोचविली केली. ज्येष्ठ शुक्ल चतुर्थीला मूर्तीची तेथे स्थापना झाली. त्या वेळी अच्युतसिंग राजा गादविर होता. याप्रमाणे ती राजाची कुलदेवता बनली. आज-पावेतो भाद्रपद महिन्यात सोळा दिवस या देवीचा वार्षिक उत्सव साजरा होतो.

पुरी येथे निमलदेवी आणि जयपूर येथे विरजादेवी मंदिरातही हा उत्सव याच वेळी होतो. या नंतर राज्यात अनेक गावी या देवतेच्या मूर्ति स्थापन करण्यात आल्या आहेत. वार्षिक जथेच्या वेळी मेळे भरतात, कोंडडी, चकरी चळी दिली जातात व उत्सव साजरे करतात. नवीन भातपिठाचा नैवेद्य दागविल्याविना कोणी नवा तांदूळ खात नाहीत.

कालांतराने या देवीची स्थापना सेरैकेला शहरी झाली. सन १५८१ च्या सुमारास भूमया, कोल व इतर वन्य जमाती यांनी बंड करून पोरहटच्या राजाची धुळदाण उडविली आणि त्यामध्ये मूळ पौडी देवीची मूर्ति गहाळ झाली. पण पुढे राज्याची स्थिरस्थावर झाल्यावर, नदीतून मूर्ति वर काढून पुन्हा स्थापना करण्यात आली. अठराव्या शतकाच्या सुरुवातीला तेथील राजाने बुद्धपंथाला आश्रय दिला आणि या देवतेकडे दुर्लक्ष झाल्याने, ती स्थानभ्रष्ट झाली. कर्मधर्म-सयोगाने ती मूर्ति एका वृद्धा स्त्रीला मिळून, त्रिकण्यासाठी तिने सेरैकेला येथे नेली. मुलाला गेल्याने म्हणून तेथील प्रधानाने ती निमत घेतली. त्याच रात्री तेथील राजा अभिरामसिंग व प्रधान नरहरी यांना स्वप्नात दृष्टात झाला की, ती मूर्ति राजघराण्यात स्थापन करण्यात यावी. त्याप्रमाणे ज्येष्ठ शुद्ध ४ ला तिची स्थापना करण्यात येऊन तो स्थापनादिवस आजही पाळला जातो.

सेरैकेला येथे मूर्ति आल्यापासून त्या राज्याची भरभराट झाली, तर पोरहटची धूळदाण उडाली. यामुळे दोन राज्यांत येर उत्पन्न होऊन मूळ मूर्ति परत मिळविण्याचा प्रयत्न पोरहटच्या राजाने चालविला. पोरहटच्या राजाला औरस सतति नसल्याने त्याने सेरैकेला येथील अभिरामसिंगचा पुत्र दत्तक घेतलेला होता. आपल्या बापाचे घरानून ती मूर्ति आणण्याची कामगिरी त्याजवर सोपविली. पण त्याचा प्रयत्न फसला. आणखी काही प्रयत्न झाले, तेही फसले. तेव्हा अभिरामसिंगाने राजाला काढली की, यापुढे देवीचे दर्शन सर्वांना होणार नाही. फक्त सेरैकेला राजघराण्यातील राजा-राणी, राजपुत्र व पुजारी यांनाच घडेल, असे फर्मान दरबार भरवून काढले. यासाठीच या देवीचे दर्शन सर्वांना घडत नाही.

पुढे कंपनी सरकारचे वेळी दोन्ही राज्यात समझोता करताना पोरहटच्या राजाने अट घातली की, मापौडी देवता परत मिळानी. सेरैकेला राजाने इमजाचे मैत्रीस्तव अट करून केली आणि सन १८२३ साली कर्नल गिलवर्टच्या समक्ष मूर्ति दिली, पण ती बनावट होती. आपली युक्ति फसली तर स्वतः राणी, मूर्ति गळ्याभोवती बांधून, विहिरीत जलार्पण करण्यास सज्ज होती, पण तो प्रसंग ओढवला नाही. कालांतराने पोरहटच्या राजाला ती मूळ मूर्ति नव्हे, हे समजल्यावर, त्याने सजयनदीचे काठी ती फेकून दिली. कर्म-धर्म सयोगाने ती मूर्ति एका जमिन-

दाराला आढळली आणि त्याने आपल्या इच्छा गात्री ती स्थापन केली. त्या गात्री मापौडी देवीचे दर्शन सर्वाना येता येते. सिंगभूम भागात यामुळेच मापौडी देवीला पार मान आहे. (बिहार मदिरे, रॉयचौधरी, पृ. १२-२०)

(१९५) मुडेश्वरी— रामगड (बिहार) येथे सुमारे ६०० फूट उच्च टेकाडावर या देवीचे पार पुरातन मंदिर आहे नागरशैली वाघणीचे एकच मंदिर सांप्रत आहे असे म्हणतात हे मंदिर अष्टकोनी आहे हे याचे वैशिष्ट्य होय. मूर्ति जरी महिषासुरमर्दिनीची असली तरी नेहमी पाहण्यात येते त्याप्रमाणे ही नाही. साधारणत इतर मूर्तीमध्ये महिषासुराला मारण्याची क्रिया होत असते पण या ठिकाणी देवी दशभुजा असली आणि नेहमीची आयुधे असली, तरी ती महिषावर वसलेली आहे हेच येथील वैशिष्ट्य होय. ही देवीची मूर्ति या क्षेत्रातील प्रमुख नसून दुय्यम आहे प्रमुख स्थानी चतुर्भुज शंकराचे लिंग असून ते विनितेश्वर महादेव नावाने प्रसिद्ध आहे. दडनायक गोमीभट्ट (सन ३४८-४९) याने या शिवलिंगाची स्थापना केली डॉ. के. सी. पाणिग्रही यानी मुडेश्वरी देवीचे मंदिराची जी माहिती प्रसिद्ध केली आहे, त्यात त्याचे म्हणणे असे की, प्रथम हे नारायणाचे मंदिर असले पाहिजे, पण त्याऐवजी शंकराची मूर्ति स्थापन करण्यात आली.

या देवीचा वार्षिक उत्सव आश्विन नवरात्रामध्ये होतो. बिहार सार्वजनिक बाधकाम खात्याने सांप्रत थोडीशी दुरुस्ती करून मंदिर ठाकठीक केलेले आहे.

(बिहार मदिरे, रॉय चौधरी, पृ. ६०-६४)

अधिकारी विद्वानांचे व वृत्तपत्रांचे अभिप्राय

★

वैदिककालापासून अणुशक्तियुगापर्यंत शक्तिसंप्रदायाचा विकास

भारतात आदिशक्ति देवीची उपासना या नाही त्या स्वरूपात सर्वत्र दिसते. श्री क्षेत्र माहूर, तुळजापूर, कोन्हापूर, अमरावती, प्रतापगड इत्यादि ठिकाणच्या देवीस्थानांना पौराणिक व ऐतिहासिक महत्त्व प्राप्त झालेले असून, अनेक कुटुंबांतून देवीची उपासना आजही चालू आहे. शक्ति, संपत्ति व विद्या या तिन्ही क्षेत्रात यश देणाऱ्या या देवीने, प्रसंगानुसार अनेक अवतार धारण करून दुर्जनांचा संहार केला व आपल्या निःसीम भक्तांचे रक्षण केले आहे. या तिच्या कर्तृत्वाची स्मृति आजही तिच्या उपासनेच्या स्वरूपात धरोघरी दिसून येते. देवीमागवत, सप्तशतीचे पाठ व नवरात्रासारखे कुळान्तर सर्वत्र रूढ आहेत.

भारतात देवीचे अवतार वा अशावतार जुठेजुठे व कोणकोणत्या निमित्तानी झाले, यासंबंधीचा भौगोलिक व ऐतिहासिक आढावा घेणे, देवी शक्तीचे तात्त्विक स्वरूप स्पष्ट करणे, देवीसंबंधीच्या संस्कृत, प्राकृत व अन्य भाषीय वाङ्मयाचा शोध घेऊन त्याचे परिशीलन करणे, अशा अनेक प्रिययाचा शोध चिन्तित्स्फट्टीने व्हावयास हवा. देवीची बहुतेक स्वरूपे अकाल-प्रियाळ आहेत. भयानक स्वरूपाच्या या देवीस्वरूपाच्या पोटी भक्तांना साभाळणारे दासल्य उफाळलेले असल्यानेच ती जगज्जननी, विश्वमाता, अंवा म्हणून नायारूपास आली आहे. हिच्याभोवती रत्नाभासाचा सडा, प्राण्याचे बळी, जारण-मारण याची सत्ता कशी, केव्हा व कोणत्या ठिकाणी निर्माण झाली ? याचा शोध घेण्यासारखा आहे. सर्व विश्वाला व्यापून राहिलेल्या व मानवी कर्तृत्वास प्रेरक ठरलेल्या या देवीस्वरूपाची पौराणिक, ऐतिहासिक व भौगोलिक माहिती देवी-कोशाचे दोन मध्य सोडल्यास पारशी एवत्र मिळत नाही.

मराठीभाषेपुरती सतोषाची बाब अशी की, लेखन या वाङ्मय याच्याशी फारसा संबंध नसतानाही, जिज्ञासा, आवड व देवीस्थानाचा निकटचा संबंध यानी प्रेरित होऊन, उत्तर वयात, आठ-दहा वर्षे अविश्रात परिश्रम घेऊन, गोरगाव (मुंबई) येथील श्री. प्र. कृ. प्रभुदेसाई यानी या महत्त्वाच्या कामी हात घातला. मिळेल तेथून सामग्री मिळविली, अनेक स्थानांची दर्शने घेतली. असंख्य ग्रंथांचे, लेखांचे आलोडन केले, विद्वानाबरोबर चर्चा केल्या आणि आपला प्रचंड ग्रंथ 'देवीकोश' अथवा 'आदिशक्तीचे विश्वस्वरूप' या नावाने प्रसिद्ध करण्यास प्रारंभ केला आहे. एखाद्या कार्याचा ध्यास कसा असतो आणि त्यासाठी चिकाटी केवढी जबरदस्त असते याचे उत्तम उदाहरण म्हणजेच हा ग्रंथ होय. अखिल देवीभक्तांनी श्री. प्रभुदेसाई यांचे या कामासाठी ऋणी राहिले पाहिजे.

वास्तविक पाहता या ग्रंथाचे नाव 'देवीकोशापेक्षा 'आदिशक्तीचे विश्वस्वरूप' हेच अधिक सार्थ व शोभण्यासारखे आहे. कारण कोशाची मांडणी, रचना, माहितीचा क्रम या ग्रंथात आढळत नाही. देवीचे स्वरूप विश्वव्यापी कसे आहे, हे मात्र या ग्रंथावरून ध्यानात येण्यासारखे आहे. या ग्रंथात अनेक विषयांचे जे सूक्ष्म व अभ्यासपूर्ण विवेचन आले आहे, ते जिज्ञासू साधकाना उपयुक्त होईल. वैदिक कालापासून अणुशक्तीपर्यंत शक्तीच्या उपासनेचा विकास कसा झाला याचे मोठे विलोमनीय दर्शन या ग्रंथात होण्यासारखे आहे. निरनिराळ्या स्थानांवर विराजमान झालेल्या देवतांची माहिती मोठ्या प्रमाणात मिळविलेली असून शक्ति संप्रदायात मंत्र, तंत्र, यंत्र यांचे काय स्थान आहे, यापिपयीही विस्ताराने चर्चा केलेली आहे.

श्री. प्रभुदेसाई यानी या ग्रंथाच्या सिद्धीसाठी केलेल्या प्रयत्नांच्या खुणा पानोपानी दिसतात. शक्तीची उपासना देवीभक्तीचा प्रसार, देवीची सामाजिक व ऐतिहासिक प्रतिष्ठा व शक्ति-तत्त्व-ज्ञान यांचे शास्त्रशुद्ध अध्यापन करणाराय, हा ग्रंथ संदर्भासारखा नित्य उपयोगी पडणारा आहे. कित्येक ठिकाणी माहिती विस्कळित आहे, अपुरी आहे, ऐकीय आहे, पडताळा पाहिलेला नाही, वर्गीकरणाने मतभेदास जागा आहे. असे असले तरी रूप प्रयत्न करून ही सर्व माहिती एकत्र केलेली आहे; हेही कमी महत्त्वाचे नाही. यातील अनेक चमत्कारांचा अर्थ लावणे

हे एक अवघड पण महत्त्वाचे काम आहे. माहुरची रेणुकादेवी निराभार असताना विष्णुदासांना तिच्या हातातीच व पायातील अलंकार कसे दिसले ? याचे कोडे लेखनाला पडलेसे दिसते. परंतु विष्णुदासाना झालेल्या साक्षात्काराचे महत्त्व आणि रहस्य समजावून घेतल्याशिवाय या प्रश्नाची उत्तरे मिळण्यासारखी नाहीत. संत नामदेव-तुकारामांनी वर्णन केलेले पिढ्याचे सगुणसुंदर रूप याच दृष्टिकोनातून पाहण्याचे असते.

दोवटी इतकेच सांगायलाचे की, श्री प्रभुदेसाई यांनी अपार कष्ट घेऊन एकट्याच्या प्रयत्नाने, देवीउपासनांना उपयुक्त होईल अशा प्रकारचा ग्रंथ निर्माण केला म्हणून त्यांना धन्यवाद देणेच योग्य होईल. उरलेले दोन खंड लवकर प्रसिद्ध होयत हीच इच्छा.

(केसरी, पुणे, दिनांक १६ जुलै १९६८)

शक्तिदेवीच्या आचारकांडात देवीकोशकारांचा यशस्वी पदन्यास

आजपर्यंत जे कोशनिर्मितीचे प्रयत्न झाले, त्यापेक्षा वेगळ्या तऱ्हेने, मथळाराने या क्षेत्रात यशस्वी पदन्यास केलेला आहे. आजवरच्या निर्मितीत लौकिक माहितीचा भाग विशेष होता, पण या कोशात हिंदुधर्माच्या आचारकांडाची उभारणी मुख्यतः पन्ना ईश्वरी शक्तीच्या वेगवेगळ्या आविष्कारावर झालेली आहे, त्यातील एका विशिष्ट आविष्कारावर लेखकाने आपले लक्ष संपूर्ण केंद्रीत केले आहे. हे काम दिसते तितके सोपे नाही, याचे कारण देवताचे स्वरूप वैदिक, तानिक, पौराणिक व लौकिक असे चतुर्विध असून, त्याच्या उपासनापद्धतीचेही स्वरूप असे चतुर्विध व शिष्याय मिश्र आहे. यामुळे ही सर्व माहिती समजावून घेऊन, संकलित करणे हे कार्य प्रचंड आणि दिवसचे दिवस घालविणारे आहे.

श्री. प्रमुदेसाई यांनी शक्तिदेवतेला आपल्या निवेचनाचा विषय निवडला आहे. हिंदूच्या देवताकांडात या देवतेइतका व्यापक विविध उपासनाप्रकार असलेला व सग्या भारतभर सिद्धपीठे म्हणून विखुरलेला दुसरा विषय नाही. शक्तिसामर्थ्याविना कोणत्याही देवाला कसल्याही प्रकारचे निमहानुयहाचे सामर्थ्य व्यक्तच करता येणार नाही. केवळ निष्फळ परब्रह्माला कोणताही जगद्व्यापार करताच येत नाही. त्याला चित्शक्तीचा अंगिकार करायचा लागतो. यासाठी कोणतेही कार्य करण्यास सज्ज असलेल्या शक्तिपीठाला सशक्तीकच उपासना असते. प्रत्येक पीठात शिव व शक्तीची द्वैतमय उपासना असते.

या देवतांची वैदिक उपासनापद्धति मुलभ असली, तरी तानिक उपासना पद्धति, मन्त्रादि अनेक गोष्टींशी संबंधित असल्याने अत्यंत किचकट आहे. या पद्धतीत शुद्धाचार व वामाचार असे दोन प्रमुख सांप्रदाय असून पहिल्यापेक्षा दुसरा अधिक सामर्थ्यावान्, अतोनात वाढ झालेला, उपासनेच्या मूर्ति आणि पद्धति अंगावर शहारे आणणाऱ्या आणि नीट अधिकार व सयम नसेल तर मनुष्याचा अध पात करणारा असा आहे. त्यातील कित्येक पथांची माहिती गुप्तस्वरूपाची असल्यामुळे व सावक ती सहसा प्रकट करणे अनिष्ट समजत असल्याने ती मिळणे दुर्रिपीत होत आहे. उपासनापद्धतीचे भिन्न भिन्न स्वरूप समजून घेण्यासाठी हिंदूस्थान व इतर देशात विखुरलेल्या शक्तिपीठांची परिपूर्ण

माहिती सकलित करणे आवश्यक ठरते. सागण्यास जानद वाटतो की, हेच काम देवीकोशकाराचे दिसून येत आहे

आम्ही दाखविलेल्या विषयाच्या व्याप्तीचा पिचार केला तर या विषया साठी घ्यावयास लागणाऱ्या कणाची कल्पना येते कोशकार श्री प्रमुदेसाई, आपल्या उत्तर दयात, सेवानिवृत्ताचे सुखासीन आयुष्य दूर सारून, या कार्यास वाहून घ्यावयास पुढे आले, याबद्दल आम्ही त्याचे मन पूर्वक अभिनंदन करतो

ही माहिती सकलित करताना, प्राचीन पाश्चिमात्य देवतासंघी आणि आर्यांच्या विभिन्नीय वीरवृत्तींचा व सस्कृतिवर्धनाच्या कार्यांचा आढावा घेण्यासाठी माहिती पुरवून, त्यांनी भारतीय व भारतीयेतर देवताविषयक तौलनिक विचारही मांडलेला आहे, हे एक आगळेच वैशिष्ट्य मानावे लागेल या कोशाने हिंदुधर्माच्या अम्यासकाची व इतर संशोधकांचीही मोठी सोय झालेली आहे टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाने या ग्रंथाच्या प्रकाशनाचे दायित्व घेऊन आपल्या परंपरेला योग्य तेच केले आहे. आम्ही या ग्रंथाचे स्वागत करतो व ग्रंथालयांनी आणि देवीमक्तानी त्याला आभय देऊन लेखकाच्या भ्रमाचे चीज करावे, असे आमहाने सुचवितो

(' हिंदू हृदय ' त्रैमासिक, फाल्गुन शके १८८९, नागपूर)

वेदकालापासून देवीशक्तिचे स्वरूप आणि उपासना विवरण

जगातील इतर कोणत्याही देशापेक्षा भारतात आदिशक्तीची उपासना करणारे लोक जास्त आहेत, परंतु देवी-या मूळ स्वरूपाची माहिती फार थोड्यांना असते. आदिशक्ति ही तर सव देवाची जननी आहे 'कलौ चंडीविनायमौ' हे वचन प्रसिद्ध आहे. आदिशक्तीचे प्रमाण व सोपपत्ति विवेचन करणारा ग्रंथ आजपर्यंत मराठी भाषेत नव्हता. ती उणीव प्रस्तुत देवीकोशाने भरून काढलेली आहे. निरनिराळ्या कथा, पुराणे, संस्कृत प्राकृत, वाङ्मय, इतिहास, भूगोल याचा धाडोळा घेऊन हा व्यापक ग्रंथ परिश्रमपूर्णक तयार करण्यात आलेला आहे. विश्वातील शक्तिउपासनेची माहिती यात येणार असल्यामुळे, त्रिश्वस्वरूप हे नाव सार्थ आहे. पुराणांचे मथन करून तौलनिक विचाराने भरलेले हे आदिशक्तीच्या वर्णनाचे नवनीतच होय. वैदिक, पौराणिक व ऐतिहासिक देवतांची माहिती गोळा करून, त्याचे पृथक्करण करून वर्गवारी करण्याचे हे मोठे जिकीरीचे काम होते, पण श्री प्रभुदेसाई यांनी ते सापेपाने केलेले आहे.

उपासकाचे कार्यार्थासाठी एकाच देवीने ही अनेक स्वरूप धारण केलेली आहेत आणि त्या सर्वोद्दलची माहिती एकत्र असणे हे अत्यावश्यक होते. श्री प्रभुदेसाई यांनी हा त्रिपय निवडून एक फार मोठे व कपाचे कार्य चालविले आहे. कौतुकाची गोष्ट ही की, उतार वयात एकग्र्यानेच ते चालविले आहे. त्यासाठी वेद, पुराणे, मंत्र तंत्र यंत्रविद्या, उपासनाविधि याचे सूक्ष्म परिशीलन केलेले आहे. मात्रात देवीचे मंदिर नाही, असा एकही गाव सापडणार नाही. ज्या देवतेची आपण उपासना करतो तिचे रारे त्रिश्वस्वरूप, इतिहास व स्थान यांचे ज्ञान असल्याने उपासना वीर्यवती होते. यासाठीच उपासनेला ज्ञानाची बैठक देण्याचे कार्य या ग्रंथाने होणार आहे. जनबुद्धीला अगोचर परंतु सत्य अशा अनेक गोष्टी देवतांचे बलयात ऐकण्यात येतात, त्याचा कार्यकारण भाग लक्षात घ्यावा लागतो. प्रयत्न झाला पाहिजे.

देवतांच्या बरोबर तत्कालिन समाज, आचारीयचार कसे होते याचेही दखन या ग्रंथात होते. राष्ट्रीय उत्कर्षाचा देवतांनी सन्ध आहे आणि त्यामुळेच देवतांचा इतिहास स्फूर्तिदायक राहून, पुढील पिढीला मार्गदर्शक होतो. गुण गोविंदकिशोरचे अनुभव, आकाशातून केशरमिश्रित होणारा चंदनाचा सडा,

मगरीने आकर्षित झालेला मानव, मंत्राने प्रदत्त केलेला अग्नि, इ० इ० नमूद केलेल्या घटना आश्चर्यकारक असून, विज्ञान पंडितांनी त्याचा खोलवर विचार केला पाहिजे. ऋषींना जी मंत्रविद्या अवगत होती, ती आता लुप्तप्राय आहे. मंत्र सिद्ध होण्यास साधकाला अतिशय कडक आचार-विचार पाळावयाला लागतात, नियमबद्ध आचरण टेवावे लागते, अनेक संकटांना तोंड द्यावे लागते आणि मगच पापाची जळमटे धुवून जातात. मंत्रकाराने या कार्याकडे जनतेचे लक्ष वेधले असून, सर्व हालअपेष्टा सोखूनही मंत्रविद्या जगविणे भारतीयांना भूषणभूत आहे, असे आवाहन केले आहे.

भारतीय संस्कृतीचा अभिमान वाढून, नवीन पिढीच्या मनावर आदि-शक्तिमतेचे संस्कार निर्माण करण्यास, या ग्रंथाने चांगली मदत होणार आहे. नवीन पिढी विज्ञानयुगात वाढत आहे. त्याच्यात निष्ठा, भक्ति उत्पन्न होण्यास अशा विवेचनात्मक ग्रंथाची जरूरी आहे. नुसत्या पौराणिक भाकडकथा सांगून काम भागणारे नाही. शक्तिचरोवर भक्ति वाढली पाहिजे. त्यांच्यातील पौढपाची जाणीव झाली पाहिजे. ती ग्रंथाचे वाचनाने होईल. हे राष्ट्रीय उन्नतीचे कार्य आहे. पौलीसखात्यासारख्या क्षेत्रात अगदी बेगळ्या वातावरणात नोकरी केल्यावर, धार्मिक व सांस्कृतिक संस्कार श्री. प्रमुदेसाई याचे ठिकाणी राहिले असून, सेवानिवृत्तीनंतर सतत परिश्रम घेऊन चिकाटीनी त्याने हे महान कार्य पुरे केले, याबद्दल त्याचे अभिनंदनच केले पाहिजे.

“ सेवितो हा रस, वाटतो आणिका ” ही संताची उक्ति त्यांनी कृतीत उतरविली आहे.

(‘ सकाळ ’, पुणे, दि. १९ मे १९६८)

भारतीय जनतेमध्ये जिज्ञासा बुद्धीचे नसते हे खरे आहे पूर्व परंपरेने चालत आलेल्या गोष्टी पुढे तशाच चालविणे एवढेच ते आपले कर्तव्य समजतात

आपला देश, धर्म, संस्कृति, रीतिरिवाज, सणसोहाळे अगासारख्या ढोबळ गोष्टीत देखील आजच्या पिढीत प्रगाढ अज्ञान दिसून येते आर्थिक जीवनाच्या उदलत्या परिस्थितीत या सर्व गोष्टींना पाटा मिळत गेल्याने स्वदेश, स्वभाषा, स्वधर्म यासंबंधीच्या प्राथमिक गोष्टींचेही सुस्कार नव्या पिढीवर होण्यास साधन राहिलेले नाही या व्यापक दृष्टिकोनातून पाहिले तर मुंबईच्या उपनगरातील गोरगावच एक सेवानिवृत्त पोलिस अधिकारी श्री प्रल्हाद कृष्ण प्रभुदेसाई यांनी संपादून प्रकाशित केलेल्या 'आदिशक्तीचे त्रिश्वस्वरूप' या ग्रंथाचे कौतुक करावे तेवढे थोडेच होईल

आदिशक्ति ही मातृशक्ति असून तिचा उगम कसा झाला आणि तिचा विकास होतहोत आज जगभर तिचे स्वरूप कसे पसरले आहे, याची साधार आणि सौपपत्तिक माहिती या देवीकोशामध्ये संपूर्णपणे वाचाग्यास मिळते ही माहिती अनंत ठिकाणाहून अतिशय परिश्रमपूर्वक एकत्रित केलेली असून वाचकाच्या सोयीसाठी विभागवार सज्जित केलेली आहे, यामुळे हवी ती माहिती पटकन शोधून काढण्याची उत्तम सोय झालेली आहे आदिशक्तीचे स्वरूप आणि त्या कल्पनेतून निघालेल्या देवता वेगवेगळ्या नावाने जरी जगभर पसरलेल्या असल्या, तरी त्या सर्वांमागील मूळ कल्पना कशी एकरूप आहे, हे या कोशात, अनंत ग्रंथाच्या आधारे दाखवून दिलेले आहे

जगभर पसरलेल्या मंदिरांची जी माहिती या खंडातून वाचाग्यास मिळते, तीसहल लेखकास द्यावे तेवढे धन्यवाद थोडेच होतील

कुलदेवतासंबंधी सगळी माहिती कोणाही भक्ताला एकत्र मिळण्याची पक्कड सोय झालेली आहे साराश इतकाच सागता येईल की, देवतानिपथक ऐतिहासिक माहिती, चित्कार्थक कथा, मनोरम काव्ये याचा एवढा मोठा संग्रह एकाच निपयावर आजवर मराठीत अगर अन्य भाषेत मुणी पाहिला नसेल या दृष्टीने हे धाड्यापीन कार्य अपूर्वच म्हटले पाहिजे

(आचार्य प्र. के. अत्रे, मराठा, दि २६-१०-६८)

The valuable book entitled 'Adishaktiche Vishwaswarup' (Devikosh) came to my hands some days ago. It is an Encyclopaedic work on Sakti culture in its different aspects in this country and is the product of great labour continued through a long time in different fields of reaserch on the subject. It is a valuable publication of the Tilak Maharashtra Vidyapeeth, Poona.

It reminds me of a similar encyclopaedic work on the same subject, published recently by the Vishwa Bharati Shanti Niketan (West Bengal), the work referred to by me is named 'Sakti sadhana' (in Bengali) and is in two big volumes running through 1066 pages.

I shall be glad to revive the valuable work at some length in future, if my ailing health permit. It seems to me that there should have been a separate section more thorough than it has been possible at present, on the philosophical back ground of Sakti culture.

Mahamahopadhyaya, Gopi Nath Kaviraj
M A , D Litt, Varanasi (15-7-1968)

I have gone through *Adi Shaktiche Vishwaswarup* a Devikosh compiled by Shri Pralhad Krishna Prabhudesai of Goregoan, Bombay.

The book is the outcome of vast reading. The author has selected his material from the Vedas, Puranas, History, Iconography, Mythology etc. and has given in many volumes, information about various aspects of *Devi*, which one can gather only in a life-time of study. The author deserves the heartiest congratulations of all those who are interested in the spiritual culture of our country.

I hope the philosophical aspect of Shakti will be dealt with in the volumes yet to be published.

The volumes contain a main of information on a subject of which it has received very little attention of Scholars so far. It is heavily documented and is written in a simple but graceful style. It deserves to be treasured in every home and library.

Shri Thakur Jaideva Singh,
Principal, Y. D. College, Lakhamipur, Jheri, (U. P.)
Varanasi, 2-5-1968

आदिशक्तीचे विश्वस्वरूप

खंड ४ था

या खंडात येणारे विषय पुढीलप्रमाणे—

- (१) पूर्व व पश्चिम गोलार्धातील देवतांचे दर्शन.
- (२) देवतांना अनुसरून सांस्कृतिक परंपरा आणि सृष्टि विवेचन.
- (३) देवी-कैकायनी.
- (४) देवीची मूल स्वरूपातील छायाचित्रे.
- (५) चारही खंडांची सदर्भानुसारी सूची (Index).

दे वी को श

खंड १ ला

मूल्य रु. १२.५०

खंड २ रा

मूल्य रु. १२.५०

खंड ३ रा

मूल्य रु. १२.५०

खंड ४ था

लवकरच प्रसिद्ध होईल.

सर्व पुस्तक-विक्रेत्यांकडे मिळतात.